

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

12742

020000154

COBISS •

IJ VILFAN

PRAVNA ZGODOVINA SLOVENCEV

SERGIJ VILFAN

**PRAVNA
ZGODOVINA
SLOVENCEV**

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

34(497.4)(091)

VILFAN, Sergij

Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare
Jugoslavije / Sergij Vilfan ; [spremno besedo prispeval Vladimir
Simič]. – Ponatis 1. izd. iz leta 1961. – V Ljubljani : Slovenska
matica, 1996

ISBN 961-213-035-3

63725824

S E R G I J V I L F A N

**PRAVNA
ZGODOVINA
SLOVENCEV**

SLOVENSKA MATICA V LJUBLJANI 1996

KAZALO

Predgovor: Pravna zgodovina Slovencev, slovenskega prava in slovenskega ozemlja; osnovni koncept sinteze	13— 16
Uvod, okolje in vzročnost: 1. Stik s pokrajino, 16. — 2. Vprašanje vzročnosti v pravni zgodovini Slovencev	17— 19

PRVI DEL: STAREJŠE PODLAGE PRAVNEGA RAZVOJA IN STAROSLOVENSKO PRAVO

Domače in tuje podlage

Uvod: Izhodišča, predzgodovina prava	23
I. Staroslovansko pravo, 23: 1. Bizantinski avtorji, 24. — 2. Materialna kultura, 24. — 3. Primerjalno jezikoslovje, 25. — 4. Primerjalno pravo, 28. — 5. Splošna oznaka, 29	23— 30
II. Ilirsko in rimsko pravo, 30: 1. Predilirski družba, 31. — 2. Ilirsko-keltska družba, 32. — 3. Rimska država, a) <i>pripadnost naših krajev</i> , 32; b) <i>vrste in vloga mest</i> , 33; c) <i>upravne reforme dominata</i> , 33; d) <i>pripadnost naših krajev ob selitvi ljudstev</i> , 34. — 4. Rimsko pravo, a) <i>razširjanje rimskega prava</i> , 34; b) <i>klasično pravo in Justinianova kodifikacija</i> , 36; c) <i>poznejši zapisi</i> , 36; d) <i>rimsko pravo ob preseljevanju</i> , 37; e) <i>oprašanje substrata in kontinuitete</i> , 37; f) <i>poznejši oplivi rimskega prava pri nas</i> , 40	30— 41
III. Germanska prava: 1. Splošno, 41. — 2. Langobardsko pravo, 43. — 3. Bavarsko pravo, 44. — 4. Frankovsko pravo, a) <i>zapisi ljudskih prav</i> , 45; b) <i>državno pravo</i> , 45; c) <i>fevdstvo</i> , 46; d) <i>oplivi frankovskega prava pri nas</i> , 47	41— 48

Staroslovensko pravo

Uvod: Osnovne značilnosti	49
Posamezni problemi: 1. Pregled političnih dogodkov, a) <i>splošno</i> , 49; b) <i>posebnosti Karantanije</i> , 50. — 2. Osnovni problemi, 50: a) <i>gospodarski razvoj</i> , 51; b) <i>razmerje do nomadskih plemen</i> , 51. — 3. Obrski problem, 51. — 4. Problem županov in župe, 52. — 5. Rodbinska zadruga in njeno razmerje do župe, 54. — 6. Problem kosezov, 55. — 7. Slovenski knezi in ustoličevanje, 56. — 8. Dvori in nesvobodništvo, 59. — 9. Povzetek staroslovenske družbe, 59. — 10. Upravne podlage slovenskih kneževin, 62. — 11. Staroslovenska veča in knežja oblast, 63. — 12. Problem fevdalnih prvin, 64. — 13. Zaključki, 66 ..	49— 66

DRUGI DEL: FEVDALIZEM SREDNJEGA VEKA

Splošni znaki fevdalizma na Slovenskem

Uvod: Opredelba, tipična in netipična razmerja	69— 70
I. Lastnina in družba: 1. Pravice do zemlje v fevdalizmu, a) <i>cepitev lastnine</i> , 70; b) <i>krepitev z javnimi pravicami</i> , 70; c) <i>prenos</i>	

užitkov, 71; d) pojem zajma, 71; e) deljena lastnina, 72; f) zajem in zakup, 72; g) svobodni in nesvobodni zajmi, 73; h) feod, 73. — 2. Fevdalni agrarni obrati, a) avtarkičnost, sestav po dohodkih, 74; b) teritorialna in ogradna gospodstva, 74; c) lastni in kmečki obrat, 75; d) kmetija in huba, 75. — 3. Osebna plat fevdalnih razmerij, a) nesvobodnjaštvo na dvorih, 77; b) priklenjenost na grudo na hubah, 77; c) kriterija in tendence, 77; d) izrazoslovje, 78. — 4. Osebna in stvarna podložnost, 80; a) osebna plat, 81; b) stvarna plat, 81. — 5. Kmečki zajmi, 82	70— 83
II. Fevdalna država: 1. Navezovanje oblasti na zemljiško lastnino, njeni vzroki, 84; a) patrimonializacija, 84; b) vladar in plemstvo, 85; c) področje državnih funkcij, višje in nižje sodstvo, partikularizem, 86. — 2. Vplivi družbene razslojenosti: a) razslojevanje večje, prada, 87; b) avtonomija in samouprava, 87	84— 88
III. Posebnosti fevdalnega prava: 1. Pravni partikularizem, oznaka, 88; a) običajno pravo, 89; b) zakonodaja, 90; c) pogodbe in razsodništvo, 90. — 2. Družbena razslojitev prava, 91. — 3. Kolizijski statuti, 92. — 4. Nauk o božjem izvoru in večnosti prava, 92. — 5. Nadaljnje posebnosti: a) razvite in nerazvite panoge, 93; b) obličnost in simbolika, 93; c) narodnostno vprašanje, 93	88— 94
Periodizacija	94

Zgodnji fevdalizem

Uvod: Oznaka	95
I. Podreditev staroslovenskih družbenih prvin fevdalnemu redu (fevdalizacija): 1. Zrelost domačih elementov, a) dvori, 95; b) župa, 96. — 2. Pregled razvoja, 96. — 3. Teritorialna zemljiška gospodstva in fevdalizacija župe, a) teritorij in kraljevska huba, 97; b) razmerje do ograd in do župe, 98; c) pravna sredstva za podreditev župe, 98; d) posledice. — 4. Pregled družbene strukture, 100; a) razred fevdalcev, 100; b) svobodnjaki, 101; c) svobodini, 101; d) servi in mancipia, 101	95—102
II. Zgodnja fevdalna država (krajinsko-plemenska ustava): Stopnja patrimonializacije, 102. — 1. Razvojne etape, a) tuja nadoblast, 102; b) prvo obdobje krajin, 103; c) oživiljenje plemenske podlage, 104; d) bavarska unija, 104; e) drugo obdobje krajin, 104; f) državnoneposrednost krajin, 105. — 2. Glavne značilnosti osrednje oblasti v zvezi s Slovenijo, 105. — 3. Uprava v pokrajinskih enotah, 107. — 4. Ustavne in upravne posebnosti posameznih slovenskih pokrajin: a) Karantanija, 109; b) Kocljeva krajina-država, 109; c) karantanske obmejne krajine, 110; d) Istra, 110. — 5. Prvi začetki slabitve oblasti krajinskega kneza, 113. — 6. Državnopravni položaj in organizacije Cerkve, 114	102—116
III. Zgodnje fevdalno pravo: 1. Plemenska prava, 116. — 2. Prava gospodstev, 117. — 3. Zakonodaja, 117	116—118

Partikularizem teritorialnih zemljiških gospodstev

Uvod: Fevdalizem na prelomu in vloga teritorialnih zemljiških gospodstev	119
I. Kolonizacija in družba: 1. Kolonizacija in splošno uveljavljanje hubnega sistema, 120. — 2. Prva imovinska razmerja na hubah, a) položaj skupnega sveta, 120; b) zajmi na hubah, 121. — 3. Osebni položaj na hubah, slovenskih, bavarskih in hlapčevskih, 121. — 4. Osebni položaj na dvorih, nesvobodno plemstvo, 122. — 5. Osvobodenci, 124. — 6. Kosezi in svobodnjaki, 125. — 7. Imovinski sestav teritorialnega gospodstva, 125. — 8. Pomen teritorialnih gospodstev pri	

napredovanju germanizacije, 127. — Struktura agrarnega prebivalstva, 127	120—128
II. Partikularistična država (ustavni tip: krajina — teritorialno gospodstvo): Stopnja patrimonializacije, 128. — 1. Splošni državni okvir, 128; a) <i>slabitev osrednje oblasti</i> , 128; b) <i>njen obseg, pojem regalov</i> , 130; c) <i>fajde</i> , 131; d) <i>normativni akti</i> , 131. — 2. Položaj teritorialnih zemljiških gospodov v državi, krepitev njihove moči v lastnem delokrogu, 132: a) <i>oborožena sila</i> , 133; b) <i>gospodarsko pravo</i> , 134; c) <i>krajevna uprava</i> , 134. — 3. Oblast pokrajinskih organov, dejanska slabitev, 135: a) <i>pravna slabitev v višjem sodstvu</i> , 135; b) <i>ustoličevanje</i> , 136. — 4. Teritorialno gospodstvo in krajina v posameznih slovenskih pokrajinah, 139	128—140
III. Partikularistično pravo: Razvoj krajevnih in dvornih prav	141—142

Zgodnje obdobje dežel

Uvod: Obseg obdobja in glavni razvojni momenti	143
A. Denar in mesta	143
I. Finančnopravne osnove denarnega gospodarstva: Uvod, glavni obdobji, 143. — 1. doba srebrne podlage, a) <i>sistem Karla Velikega</i> , 143; b) <i>bavarsko avstrijski sistem</i> , 144; c) <i>beneško-veronski tirolski sistem</i> , 144; d) <i>kobnice na Slovenskem</i> , 145; e) <i>vzroki slabšanja</i> , 145. — 2. Doba bimetalizma, 145	143—146
II. Mesta: Uvod, 146. — a) Primorska mesta. — 1. Ustavni tip Benetk, 146. — 2. Družba, 148. — 3. Ustavnopravni položaj, 148. — 4. Statutarno pravo, 149. — 5. Mestna samouprava, 150. — b) Celinska mesta. — 1. Predhodniki, 152. — 2. Trg in mesto, 153. — Ustanovitev in pravni položaj mest, a) <i>po kraju</i> , 154; b) <i>po ustanovitelju</i> , 154; c) <i>mestni gospod</i> , 154; d) <i>začetki na Slovenskem</i> , 155; e) <i>nadzor nad deželnoknežjimi mesti</i> , 155; f) <i>mesta in deželna uprava</i> , 156. — 4. Osební položaj meščanstva po izvoru in deležu v mestnih organih, a) <i>oprašanje izvora</i> , 157; b) <i>skupščina, veča, pravda</i> , 157; c) <i>nerazvitanost patriciata</i> , 158; d) <i>sodnik, notranji svet, župan</i> , 159; e) <i>zunanjí svet, imenovanci, mutacija</i> , 160; f) <i>izvršilni organi</i> , 161. — 5. Meščanstvo in druge plasti mestnega prebivalstva, pojem meščana, 161; druge plasti: a) <i>fevdalci in podložniki</i> , 161; b) <i>prebeg podložnikov</i> , 161 in c) <i>gostači, posli in razvoj proletariata</i> , 162. — 6. Mestni zajmi, 163. — 7. Pregled glavnih vrst mestnega prebivalstva v zvezi z zemljiškimi razmerji, 165. — 8. Mestno ozemlje, 166. — 9. Zapisí mestnega prava, a) <i>statutarni tip</i> , 166; b) <i>privilegijski tip</i> , 167; c) <i>vmesni tip</i> , 168. — c) Židje. — 1. Splošni položaj, 169. — 2. Židovska uprava in sodstvo, 170. — 3. Židovski redi, 170. — 4. Izgon Židov, 170. — d) Partikularizem in pravna enotnost pri mestih. — 1. Mestno gospodarsko pravo, partikularizem, 171: a) <i>meščanski opraki in kmečko trgovanje</i> , 172; b) <i>obveznost ceste, normiranje relacij</i> , 173; c) <i>cehovsko pravo</i> , 174; d) <i>ureditev tržišča</i> , 175. — 2. Pravo tujcev, 176. — 3. Izenačevalne tendence, a) <i>trgooski običaji</i> , 176; b) <i>dve plati mestnega prava</i> , 177. — 4. Narodnostni značaj mestnih prav, 177	146—177
B. Gospodarsko pravo in družbena razmerja izven mest	178
I. Agrarno podeželje: Uvod, zastoj kolonizacije, 178. — a) Položaj kmetov na hubah in oblike zajmov. — 1. Ostanki starih oblik, 179. — 2. Načelo splošne podložnosti na hubah, 179. — 3. Razvoj kmečkih zajmov, a) <i>orste</i> , 180; b) <i>ocena</i> , 181; c) <i>primorske posebnosti</i> , 182. — 4. Kolonat, 182. — 5. Posebne oblike zajmov, a) <i>strelci, nemešnjaki</i> , 183; b) <i>kosezi</i> , 183; c) <i>lastnina na vinogradih</i> , 183. — b) Nova struktura gospodstva. — 1. Dohodki, urbarji, 185. — 2. Osvoboditev nižjega plemstva (a), 186; razvoj raztresenega podložniškega sistema (b), 187. — 3. Patrimonialno sodstvo, 188. — 4. Vloga fevda, 190	178—190
II. Rudniška in fužinska razmerja: 1. Stare oblike, 190. — 2. Diferenciacija, 191. — 3. Jeseniški rudniški red, 191	190—192

C. Zgodnja deželna ustava (zgodnja stanovska država)	192
I. Deželnoknežja oblast in dežele: 1. Razvojni momenti v nastanku dežel (dežele, deželni knez in država), a) <i>krajinska oblast</i> , 193; b) <i>kraljeva oblast</i> , 193; c) <i>državnoneposrednost</i> , 194; d) <i>oblast nad plemstvom, vloga sile</i> , 195. — 2. Osnovne poteze razvoja dežel, 196. — 3. Poznejše faze razvoja, 197. — 4. Država in deželnoknežja oblast, medsebojno razmerje dežel, 198	193—199
II. Oblikovanje deželnega plemstva v stanovce: 1. Stanovski (deželni) privilegiji, a) <i>prvi privilegiji</i> , 200; b) <i>deželni ročini</i> , 201; c) <i>omejitve deželnoknežje oblasti</i> , 202. — 2. Oblikovanje deželnih stanov, 204	200—205
III. Osnovne poteze deželne uprave: 1. Deželni organi za plemstvo, a) <i>dvorna dostojanstva</i> , 205; b) <i>avtonomni organi</i> , 205; c) <i>deželni glavarji</i> , 206; d) <i>Kranjska in Koroška</i> , 206; e) <i>Slovenska krajina in Metliška</i> , 206; f) <i>osrednja Istra</i> , 206; g) <i>Furlanija</i> , 207. — 2. Posebna uprava za deželnoknežje premoženje na stopnji dežele (zlasti v finančni upravi), 207. — 3. Deželni vojaški sistem, a) <i>deželna obramba</i> , 209; b) <i>pohod</i> , 210; c) <i>začetki najemništva</i> , 210	205—211
IV. Nižje in posebne stopnje: 1. Četrti in deželska sodišča, a) <i>četrti</i> , 211; b) <i>deželska sodišča</i> , 211; c) <i>županska pravda</i> , 212; d) <i>Vrste deželskih sodišč: privilegirana, neprivilegirana, nepravda, pomirja</i> , 213. — 2. Nekaj krajevnih posebnosti, a) <i>avstrijska Istra</i> , 214; b) <i>Goriška</i> , 215; c) <i>beneški kraji</i> , 216. — 3. Soseskina ali vaška samouprava, a) <i>kolonizacijske podlage</i> , 217; b) <i>gospodarska samouprava</i> , 217; c) <i>položaj županov</i> , 218; d) <i>župansko prisedništvo, vplivi na ohranitev</i> , 219	211—219
D. Zgodnje deželno pravo	220
Uvod: Vloga trgovinskega prava, 220. — 1. Zrcala, 220. — 2. Deželna prava, 221. — 3. Izvor, 221	220—222

Srednjeveško pravo po splošnih panogah

Uvod: Metode; tendenca: individualizacija	223—224
I. Imovinsko pravo: Kategorije; zveza z družbenimi razmerji, 224. — 1. Nekaj osnovnih pojmov in pojmovanj, 224. — 2. Oblike stvarnih pravic na neobdelanem svetu, 227. — 3. Pravna razmerja na obdelanem svetu, 229. — 4. Pridobitev lastnine in drugih stvarnih pravic, a) <i>izvirni</i> , 231; b) <i>izpedeni</i> , 232. — 5. Obligacijsko pravo, 234. — 6. Retraktivno pravo, 239. — 7. Utrditev obveze, splošno, 240; a) <i>jamstvo z osebo, premoženjem ali predmetom</i> , 240; b) <i>splošne vrste zastave</i> , 240; c) <i>oblike zastave na Slovenskem</i> , 241; <i>evikcija in klavzula splošne deželne obveze za škodo</i> , 244. — 8. Funkcija rovaša v imovinskem pravu, 245. — 9. Obresti, 245. — 10. Zavarovalna pogodba, 246	224—246
II. Osebno in rodbinsko pravo: 1. Osebno pravo, 247. — 2. Rodbina in družina, 248. — 3. Zakonska zveza, a) <i>staroslovensko</i> , 250; b) <i>starejše oblike sklepanja</i> , 250; c) <i>endogamija in eksogamija</i> , 251; d) <i>pluralizem dejanj pri sklepanju</i> , 251; e) <i>volja staršev in gospostva</i> , 252; f) <i>cerkveni vplivi</i> , 252; g) <i>načelno priznanje konsenza</i> , 253. — 4. Imovinska razmerja med zakonci, a) <i>starejša jutrna</i> , 254; b) <i>razvitejšje oblike</i> , 255	247—257
III. Dedno pravo: 1. Premoženje in vprašanje oporočne svobode, 257. — 2. Pravica do dedovanja, 258. — 3. Deljivost zapuščine, 259. — 4. Posebnosti, 261	257—261
IV. Kazensko pravo: 1. Izvor in razvojne tendence, 261. — 2. Maščevanje, 262. — 3. Storilec, 265. — 4. Kazniva dejanja, 265. — 5. Kazen, 267	261—269
V. Sodni postopek: 1. Sodišča, 270. — 2. Vrste in značilnosti, 270. — 3. Pravdna dejanja, 271. — 4. Dokazovanje in sodba, 272. — 5. Posebnosti, a) <i>pristojnost</i> , 274; b) <i>krvavi denarič</i> , 274; c) <i>samopomoč, arest, interciacija, izoršba</i> , 275	270—275

TRETJI DEL: FEVDALIZEM NOVEGA VEKA

Doba recepcije

A. Zgodnjekapitalistična družba in gospodarsko pravo	279
I. Kapital in obrat: 1. Problem prvotne akumulacije na Slovenskem, 280. — 2. Zgodnjekapitalistični obrat, 281	280—282
II. Agrarna razmerja: 1. Priklenjenost na grudo, 283. — 2. Kmečki zajmi, 285. — 3. Razvoj bremen, 286. — 4. Vprašanje pravne zaščite kmeta, 287. — 5. Vpliv uporov na položaj kmeta, 288. — 6. Začetki razkroja hubnega sistema in nova pravna razmerja, 289: a) <i>deljivost kmetij</i> , 289; b) <i>osebenjstvo</i> , 290; c) <i>svobodništvo</i> , <i>svobodnjaštvo</i> in <i>koseštvo</i> , 293. — 7. Gmotno razslojevanje kmetov in njegove posledice, 294. — 8. Posebne vrste agrarnih razmerij, 295. — 9. Vpliv zgodnjega kapitalizma na sestav fevdalcev, 296	283—297
III. Mezdna razmerja: Njihova vloga, 297. — 1. Cehovsko delovno pravo, 297. — 2. Posli in dninarji, 298. — 3. Rudarji in delavci v fužinah, 300. — 4. Vprašanje zaščite delavcev, 301	297—302
IV. Gospodarsko in finančno pravo: 1. Tranzitno in kmečko trgovanje, 303. — 2. Policijski redi, 304. — 3. Drugi posegi države v gospodarstvo, 306. — 4. Državna valutna politika in valutarno pravo, 307. (Davčni sistem v naslednjem poglavju)	309
B. Stanovski dualizem in politični absolutizem	309
I. Davčno pravo in vojaška obveznost: 1. Podlage, 310. — 2. Komorni davek, 311. — 3. Vojaška obveza plemstva in začetki deželnih davkov, 312. — 4. Davek na imenjsko rento, 313. — 5. Pregled kranjskih deželnih odobritev, 315. — 6. Udeležba mest in prelatov, 319. — 7. Obdavčenje deželnoknežjih domen, 319. — 8. Redni in izredni davek, davek in kontribucija, 320. — 9. Deželni dolgovi, 322. — 10. Posredni davki, 323. — 11. Oblikovanje erarja, 323	310—324
II. Deželna ustava: 1. Stara in nova plemiška avtonomija, dualizem, 324. — 2. Članstvo, 326. — 3. Postopek deželnega zbora, 327. — 4. Stanovski organi, 328. — 5. Usoda svobodnih teritorijev, 329. — 6. Kmečko-plebejska ustavna pojmovanja, 330. — 7. Krajevne posebnosti, 332	324—334
III. Združevanje dežel in centralizacija: 1. Značaj unije, deželne skupine, 334. — 2. Meddeželni in odborni zbori, 335. — 3. Rast centralnih organov: a) <i>vloga uradništva</i> , 337; b) <i>predniki</i> , 337; c) <i>Maksimilijanove reforme</i> , 337; d) <i>poznejši razvoj in sestava</i> , 339	334—342
IV. Od dualizma k absolutizmu: 1. Protestantizem v dualizmu, 342. — 2. Versko pravo protestantske dobe, 343. — 3. Komisijski postopek, 344. — 4. Činitelji deželnoknežje zmage, 344. — 5. Spremni pojavi absolutizma, 346	342—347
C. Pravo v dobi recepcije	348
I. Splošne značilnosti: 1. Zakonodaja, 348. — 2. Recepcija rimskega prava, obče pravo, 350. — 3. Pravna znanost te dobe, 351	348—353
II. Gorsko pravo in vprašanje ljudskega sodstva: 1. Podlage, 353. — 2. Gorske pravde, 355. — 3. Zapisi in uzakonitev gorskega prava, 355. — 4. Vsebina gorskih bukev za Štajersko, 356. — 5. Osnutek kranjskih gorskih bukev; slovenski prevodi, 358. — 6. Praksa, 358. — 7. Pomen gorskega prava, 359. — 8. Gorsko pravo na severu in zahodu, 360. — 9. Vprašanje ljudskega sodstva, 360	353—362
D. Stanje pred reformami	362—364

Pravni absolutizem

Uvod: Trajanje, značilnosti in razvojne etape	365—367
I. Razvoj absolutističnega državnega aparata: Uvod, 367. — 1. Vojaški sistem, 367. — 2. Finančni sistem: a) <i>denarstvo</i> , 369:	

b) <i>carine</i> , 369; c) <i>neposredni davki</i> , 370. — 3. Centralni organi, 371. — 4. Meddeželni organi: a) <i>upravni</i> , 372; b) <i>sodni</i> , 373. — 5. Organi na stopnji dežele, 373: a) <i>prve upravne oblike</i> , 373; b) <i>sodstvo</i> ; <i>odmiranje stanovske ustave</i> , 374. — 6. Upravna oblastva na srednji deželni stopnji, 376. — 7. Podlage nižje uprave, 376. — 8. Okraj, 377. — 9. Upravne občine, 379. — 10. Deželna sodišča; ločitev sodstva od uprave, 380. — 11. Razne panoge, 381	367—382
II. Gospodarsko pravo pravnega absolutizma: Uvod, 383. — a) Agrarna razmerja. — 1. Osebni položaj, 383. — 2. Imovinska razmerja, 384. — 3. Ukrepi za uvedbo novih kultur, 386. — 4. Breмена, 386. — 5. Pravna zaščita podložnikov, 387. — b) Neagrarna razmerja. — 1. Delovno pravo manufaktur, 388. — 2. Rudarstvo, fužinarstvo, žebjarstvo, 389. — 3. Obrtno pravo, 390. — 4. Trgovinsko pravo, 391	383—391
III. Pravo v dobi pravnega absolutizma: 1. Zakonodaja, 392. — 2. Pravna znanost v absolutizmu, 393. — 3. Pravni študij, 394	392—396

Splošne pravne panoge od recepcije do kodifikacije

Uvod: Obče pravo in partikularizem	397
I. Kazensko pravo in postopek: 1. Glavne norme, 397. — 2. Materialno pravo, 399. — 3. Kazenski postopek, 400. — 4. Reforme, 402. — 5. <i>Causae minores</i> , 403	397—404
II. Civilni pravdni postopek: 1. Splošne poteze, 404. — 2. Ljubljanski sodni red, 406. — 3. Postopek pred ograjnimi sodišči, 407. — 4. Prokuratorji, 408. — 5. Kompasna pisma, 408. — 6. Splošni sodni red, 409	404—409
III. Civilno pravo: Uvod, 409. — 1. Intenzivnost recepcije, 410. — 2. Promet z nepremičninami, 410. — 3. Služnosti, 414. — Zakonska zveza, matične knjige, 414. — 5. Otroško-roditeljsko pravo, 415. — 6. Varuštvo in skrbništvo, 416. — 7. Dedno pravo, 416. — 8. Obči državljanski zakonik, 418	409—422

ČETRTI DEL: KAPITALIZEM

Uvod: Značilnosti, a) <i>vzroki</i> , 425; b) <i>unifikacija in specializacija prava</i> , 426. — 2. Periodizacija, 426. — 3. Neenotnost slovenskega pravnega ozemlja, 427	425—428
--	---------

Država v kapitalizmu

Uvod: 1. Ustavni akti v splošnem, 429. — 2. Pojem državne uprave in samouprave, 429. — 3. Faktorji v državi, 430	429—430
I. Stara Avstrija: 1. Splošno, a) <i>razmerje do Nemčije</i> , 430; b) <i>nekaj ustavnopravnih programov</i> , 431; c) <i>vloga posameznih narodov</i> , 431; d) <i>vladar in štirje stebri monarhije</i> , 432; e) <i>razvoj paritete</i> , 432; f) <i>razmerje do ogrskih dežel</i> , 433; g) <i>vojaški sistem</i> , 433; h) <i>carinski sistem</i> , 433; <i>pojem enakosti državljanov</i> , 433. — 2. Pregled ustavnih aktov, a) <i>neuspešna konstituenta</i> , 434; b) <i>marčna ustava</i> , 434; c) <i>absolutizem</i> , 435; d) <i>oktroirana ustavnost in pluralizem ustavnih aktov</i> , 435. — 3. Oblike predstavnosti (reprezentance), a) <i>retrospektivno</i> , 436; b) <i>prve oblike</i> , 437; c) <i>dvodomni državni zbor</i> , 438; d) <i>delegacije</i> , 439; e) <i>sestav poslanske zbornice</i> , 440 in f) <i>spremembe v sestavi</i> , 441. — 4. Ustavna načela v upravi in sodstvu, a) <i>osrednja vlada</i> , 441; b) <i>načela sodstva</i> , 442 (<i>nadrobneje gl. 513</i>). — 5. Deželna ustava, a) <i>historični in narodnostni princip</i> , 442; b) <i>prve oblike</i> , 443; c) <i>razvoj od 1860 dalje, deželni zbori</i> , 444; d) <i>državna in deželna uprava</i> , 446; e) <i>konservecija</i> , 447. — 6. Uprava na nižjih stopnjah, a) <i>odprava</i>	

okrožij, 447; b) okraji, 447; c) okrajni zastopi, 448. — 7. Občine, a) retrospektivno, 448; b) izrazoslovje, 449; c) priprave, 449; d) uvedba na Kranjskem, 450; e) razvoj po 1862, 451; f) statutarne občine, 453. — 8. Volilni sistemi, a) virilisti, 453; b) vprašanje splošnosti, 454; c) enakosti, 454; d) neposrednosti, 457; e) tajnosti, 457. — 9. Jezikovno pravo, a) ustava, 458; b) šolstvo, 458; c) uradni jezik, 458. — 10. Nekaj drugih ustavnih pravic, 461. — 11. Zaključki, 462. — 12. Uprava v Prekmurju, 462	430—463
II. Stara Jugoslavija: Obdobja, 463. — 1. Priprave, 464. — 2. Država SHS, 464. — 3. Jugoslavija, a) priprave za ustavo, 464; b) vidopanska ustava, 466; c) šestojanuarski režim, 467; d) septembrska ustava, 467. — 4. Izvajanje ustavnih pravic, 468. — 5. Slovenija, a) narodna vlada, 469; b) deželna vlada, 470; c) pokrajinska in oblastna uprava, 471; d) banovine, 471. — 6. Okraji, 472. — 7. Občine, 473. — 8. Uprava in pravo pri Slovencih onstran meje, a) Italija, 474; b) Koroška, 476; c) Porabje, 478	463—478

Pravna ureditev gospodarstva in družbe

Uvod: Razvojna tendenca	479
I. Pravna ureditev gospodarstva: 1. Obrtno pravo, 479. — 2. Trgovci, 480. — 3. Rudniki, 481. — 4. Združevanje in monopoli, a) zbornice, 481; b) karteli, 482; c) monopoli, 482. — 5. Trgovinske pogodbe, 483. — 6. Denar in kredit, 483	479—485
II. Agrarna vprašanja: Nove oblike, 485. — 1. Zemljiška odveza, 486. — 2. Servitutna regulacija, 486. — 3. Agrarne operacije, 487. — 4. Deljivost kmetij, 489. — 5. Agrarna reforma, 489. — 6. Kmečki dolgi, 490. — 7. Kolonat, deputatna razmerja, a) kolonat, 490; b) deputatna razmerja, 492; c) viničarstvo, 492. — 8. Sezonsko delo, izseljevanje, 493. — 9. Gozdno pravo, 494. — 10. Zaključki, 495	485—495
III. Delovna razmerja: Razvojne tendence, 495. — 1. Splošni delovni pogoji, 496. — 2. Organi, 498. — 3. Združevanje in stavke, 499. — 4. Socialno zavarovanje, 500. — 5. Delovna razmerja v rudarstvu, 501. — 6. Poselski redi, 501. — 7. Razne vrste delovnih razmerij, 504	495—504

Splošne pravne panoge in organi sodstva

Uvod: 1. Splošne značilnosti, 505. — 2. Pravna področja stare Jugoslavije, 505	505—506
I. Civilno pravo: 1. Noveliranje občega državlanskega zakonika, 506. — 2. Razne panoge, 507. — Slovenske obdelave, 507. — 4. Posebna vprašanja, a) preživitkarstvo, 508; b) odz v praksi, 509	506—510
II. Kazensko pravo: 1. Pomarčna kazenska zakonodaja, a) značilnosti, 511; b) upravno kaznivanje, 512. — 2. Kazensko pravo stare Jugoslavije, 512	511—513
III. Sodišča in sodni postopek: 1. Organizacija sodišč, a) končna ločitev od uprave na nižjih stopnjah, 513; b) višje stopnje, 514; c) notranja ureditev sodišč, 514; d) spremembe v stari Jugoslaviji, 515; e) posebne vrste sodišč, 516. — 2. Civilni pravdni postopek, a) posebne vrste postopka, 517; b) jurisdikcijska norma in civilnopravdni red, 518; c) civilnopravdni postopnik, 519; d) izvoršba, konkurz, nesporni postopek, 519. — 3. Kazenski postopek, a) prva pomarčna doba, 520; b) kazenskopravdni red, 520; c) zakonik o sodnem kazenskem postopku, 521. — 4. Razni organi in osebe v sodstvu, 521	513—522
Zaključek	522—524
Bibliografija	525—550
Stvarno kazalo	551—564
Seznam ilustracij	565—567

Knežji kamen

PREDGOVOR

Problemi se postavljajo že pri naslovu.

Ne gre toliko za vprašanje, ali je z besedo pravo predmet te zgodovine dovolj natančno opredeljen. Razumemo jo pač v nekem širšem smislu, kot pravno plat gospodarske, družbene in državne ureditve, vendar brez gospodarske in družbene zgodovine s produkcijsko-tehnične ali statistično-kvantitativne plati in brez zgodovine države s teoretične, politične in kronološke plati.

Tudi ni bistven izbor med izrazoma pravna zgodovina in zgodovina prava. Prvi, pravna zgodovina, je bolj udomačen, prikladnejši za tvorbo pridevnika pravnozgodovinski in ne zavaja toliko h kopičenju rodilnikov, pri čemer se pač razume, da ne gre za zgodovino z nekimi pravnimi lastnostmi. Toliko je drugi izraz, zgodovina prava, sam po sebi smiselno boljši, je pa zato v posameznih zvezah lahko manj točen in okornejši. Izraza uporabljam zato kot soznačna po prikladnosti zveze.

Jedro problema je v tem, ali smo sploh upravičeni govoriti o pravni zgodovini Slovencev, češ da vključujemo na primer tudi zakonodajo, ki ni nastala pri nas, in tudi pravo tujerodnega plemstva in meščanstva. Prav zato se je Metod Dolenc odločil za naslov: »Pravna zgodovina za slovensko ozemlje«.

Pomisleki proti naslovu »Pravna zgodovina Slovencev« so v glavnem sloneli na predstavi, da tvori »narodno pravo« po svojih etničnih prvinah in oblikah vase zaključen sistem in določljivo enotno razvojno kategorijo, ločeno od drugih narodnih prav po tipičnih zunanjih znakih. Narodnost posameznega pravnega pojava se je presojala ali po zelo svojevoljno izbranih znakih ali pa po pripadnosti tistih ljudi, ki so po zelo shematisirani presoji šteli za tvorce tega pojava. Proti prvotni izhodiščni postavki, po kateri je bilo sploh vse pravo na Slovenskem germansko, se je na tej podlagi postavljala teza o sožitju (simbiozi) dveh domnevnih sistemov, nemškega in slovenskega, pri čemer je bilo pač glede na postavljene kriterije težko izbrati drugemu resnično pomemben delež.

Med tem je druga smer slovenske pravne zgodovine brez vnaprejšnje usmerjenosti na problem etničnega izvora raziskovala pravo, kakršno je dejansko veljalo med slovenskim ljudstvom in odkrivala področja, ki jih ni bilo moč razložiti samo s simbiozo dveh etničnih sistemov, in podobna področja so odkrивale tudi raziskave nepravnikov.

Od prve smeri sem v tej knjigi sprejel zanimanje za domače elemente v pravnem razvoju, vendar ob njihovi bistveno drugačni presoji; od druge sem skušal prevzeti realistično razmerje do virov, vendar s tem, da glede na sintetično nalogo prehajam od njene pripovedno-opisne metode na pravno kvalifikacijo in širšo historično povezavo. V razmerju do druge pa v bistvu uvajam oceno izvora.

Dosedanjim osrednjim vprašanjem prve smeri — kdo je tvorec nekega pojava in kakšen je ta pojav, dodajam pri tem tretje vprašanje — zakaj je prišlo do določenega pravnega pojava.

Vprašanje »kdo« more namreč v luči etničnega kriterija zajeti le manjši del problema, ker je etnični sestav tvorcev prava zlasti pri nas večkrat komaj zavesten ali dejansko mešan ali težko opredeljiv ali neopredeljiv ali sploh objektivno neopredeljen. Ker etnični moment v tvorbi prava tudi ni najodločilnejši, ga ne gre pri opredelitvi prava postavljati na prvo mesto. Odločilnejše je vprašanje »kdo« vsekakor v luči družbenega kriterija, ki ga pa iz povedanih razlogov ni moči skratka enačiti z etničnim.

Glede vprašanja »kakšen« je opredeljivost še bolj problematična. Le nekateri, predvsem najstarejši pojavi so po svoji obliki etnično opredeljivi, drugi so funkcionalno utemeljeni v svojem konkretnem pojavnem okolju, samorastni ali pa se pretakajo iz naprednejših v bolj zaostala okolja, ne da bi jih bilo moč vezati na en sam narod. Pod vtisom tradicije o absolutnem germanskem primatu včasih zapademo v pretiran pravno-zgodovinski purizem in izločamo iz svoje pravne zgodovine marsikaj, kar bi povsod drugod mirno sprejeli za domač pojav.

Le vprašanje »zakaj« je tako bistveno in vseobsežno, da zadeva pravne pojave v celotni razvojni povezavi. Z njim pa segamo daleč čez okvire domnevne germansko-slovenske simbioze v odločilnejše in globlje komplekse vzročnosti, ki so deloma domači, deloma povezani s širšimi dogajanji. Pisana sestava vzročnosti vede v raznih okoljih do različnih učinkov, pri nas prav tako ali še bolj ko pri drugih narodih. Pri tem tvori vsako okolje nerazdružljivo celoto. Skupnost učinkov v slovenskem gospodarskem, družbenem in kulturnem okolju (ne le ozemlju kot takem) je slovenska, pri čemer se tudi tuji elementi v tej nadstavbi nujno vraščajo v slovensko problematiko in v slovensko zgodovinsko dogajanje. Tako ni z gledišča vzročnosti in učinkov v nekem okolju nikakega razloga, da ne bi mogli govoriti o pravni zgodovini Slovencev, in to nas upravičuje, da pritegnemo tudi morebitne tuje otoke in obrobje, kolikor se vključujejo v razvojno problematiko Slovencev.

Poudarek na vzročnosti pri opredelitvi pravne zgodovine pa ne izključuje obeh prejšnjih kriterijev, ki slej ko prej vplivata na neka razlikovanja v intenzivnosti domačih elementov v slovenski pravni zgodovini. — Zgodovina slovenskega prava v ožjem in najintenzivnejšem pomenu besede obsega le slovensko plemensko pravo, v nekem širšem pomenu tudi usodo njegovih družbeno preoblikovanih ostankov, ki so se ohranili daleč v fevdalno dobo, če ne še čez. V najširšem pomenu bi to lastnost lahko priznali tudi običajem in pravilom, ki so se samorastno oblikovala med Slovenci pod tujo oblastjo, proti njej ali vsaj mimo nje, morda deloma, v družbeno manj pomembnih razmerjih, tudi z njim priznanjem. — Predmet pravne zgodovine Slovencev je razen slovenskega prava tudi tisto, ki se — čeprav z udeležbo tujcev — razvija predvsem zaradi domačih vzrokov; v nekoliko širšem pomenu sodi sem slovenskim razmeram prilagojeno tuje ali kozmopolitsko pravo, v najširšem pomenu vse pravo, po katerem so Slovenci živeli.

Danes ni nujno in smo še daleč od tega, da bi mogli vsak pojav analizirati po takih stopnjah, ki bi tudi zahtevale še nadaljnje teoretične poglobitve. V vsakem primeru je svojska slovenska pravna problematika v razvoju razredne družbe bogatejša za stara obdobja, nakar se pod

vplivom izenačujočih tendenc čedalje bolj približuje nekim evropskim povprečjem. To je bilo treba upoštevati pri odmeri prostora za posamezne probleme v tej knjigi.

S tem je obenem razložen najosnovnejši koncept te sinteze.

Že po prvotnem načrtu ta koncept ni bil usmerjen niti v priročnik (ki bi bil namenjen predvsem strokovnjakom, lapidarnejši, detajlnejši in sproti dokumentiran) niti v učbenik (ki bi bil krajši, v nekem smislu bolj dogmatičen in omejen na najsplošnejše). Obe omenjeni obliki bi zahtevali dozorelejših podlag kot jih naša veda danes ima. Knjiga naj bi bila bolj splošno informativnega pomena.

Pri načinu podajanja predpostavljam neka najsplošnejša znanja politične zgodovine in družbenih ved, kakor tudi vsaj neko približno poznavanje najobičajnejših modernih pravnih pojmov, ker bi sicer moral v preveliki meri vnašati elemente zgodovinskega repetitorija družboslovne teorije in pravne enciklopedije. Opredeljujem predvsem tiste pojme, ki so današnjemu povprečnemu bralcu tuji in tiste, pri katerih je treba precizirati dosedanje opredelbe, torej zlasti starejše pojme.

Vsekakor pravna zgodovina ocenjuje prakso tudi v luči pravne in družbene teorije in že po svojem razmerju med konkretnim dejstvom in abstraktno oceno tvori neko začetno fazo indukcije v smeri družboslovja, ki ne more ostati samo pri pripovedovalnem slogu in se izogniti vsaki teoriji. V vsakem primeru pa gre za pojme in dokler je treba o njih še razpravljati, lahka umljivost ni vedno dosegljiva, če se nočemo omejiti le na najpreprostejše pojave.

Glede razporeda snovi se pravni zgodovini vedno znova postavlja izbira med zaporednim nizanjem posameznih obdobij po sinhronistični metodi in med obravnavanjem posameznih pravnih institucij skozi vse razvojne faze po sistematični metodi. Prva bolj osvetljuje značaj posamezne dobe s soodvisnostjo pojavov v nekem času in je bolj priljubljena zgodovinarjem, druga prikazuje posamezne institucije kot razvojni kontinuum in je bolj priljubljena pravnikom. Kompromis je običajno v tem, da obdelujejo državno pravo sinhronistično, civilno, procesualno in kazensko pravo pa sistematično. To ločitev sem omilil s tem, da sem razvojna obdobja javnega prava zaokrožil nekoliko navzgor, na več takih obdobjih pa priključil razvoj splošnih pravnih panog v nekoliko daljšem razponu. V splošnem odstopam od historičnih tradicij v tem, da krajše etape samo nakažem, ne da bi vso materijo razbijal nanje, kar je po mojem mnenju pregledneje, ne zahteva nenehnega vračanja k istemu problemu in ne razbija toliko najelementarnejših vzročnih zvez. Od pravnozgodovinskih tradicij odstopam v tem, da se načeloma ne držim trdnih shem pri razporedu snovi v vseh dobah, ker pač dobe niso vse enake in ker pravo v vsaki posamezni dobi zlasti do velikih kodifikacij ni nikdar enoten sistem. Zato postavljam na prvo mesto področja, ki so ključna bodisi po razvojni funkciji bodisi za boljše razumevanje tega, kar sledi. Približujem pa se sistematični metodi v tem, da skušam po možnosti posamezni kompleks vprašanj zaokroženo podati v tisti dobi, s katero je najbolj povezan, pri tem pa poseči tudi nazaj in naprej.

Pri glavnih delih knjige ni bilo moči v naslovu opredeliti skupnega pravnega imenovalca, ker je vsakemu delu skupna le gospodarska in družbena podlaga, pač pa so pravne nazive dobila posamezna obdobja.

Čeprav sem prekoračil predvideni obseg knjige, je izbor gradiva zaradi razsežnosti snovi nujno ostal le fragmentaren. Pri tem tudi po-

polna sorazmernost v obdelavi posamezne snovi v raznih dobah ni bila niti nameravana, ker nekatere panoge rajši izčrpnije obravnavam tam, kjer se prvič oblikujejo in ko nastajajo njihovi osnovni pojmi, nadaljnjih sprememb pa ne zasledujem vedno. Seveda so bile pri izboru odločilne tudi nekatere tradicije slovenske pravnozgodovinske vede, dostopnost gradiva in predvsem stopnja, do katere je kaka snov v prepričljivi meri obdelana. Domala vse obsežno gradivo naših arhivov in lepe količine v inozemskih arhivih so pravnozgodovinski vir, pri tem pa doslej med Slovenci ni nihče vložil polnega življenjskega dela v to vedo, v večji ali manjši meri pa se je z njo doslej ukvarjalo — večkrat tudi le priložnostno — komaj kakih deset oseb. Posebno za novejšo dobo morejo biti ustrezne raziskave za dosego zadovoljivih rezultatov le predmet specializiranega dela. Če si vsaj za starejše dobe ne bi mogli pomagati z dovolj številnimi tujimi deli in z deli naših historiografov-nepravnikov, bi bila vsaka misel na sintezo sploh izključena.

Poskus sinteze je po vsem povedanem danes še vedno tvegan, vendar je potreben že zato, da se problemi postavijo in znova pregledajo vrzeli. Ne gre pa le za vrzeli, marveč predvsem za povezavo in kvalifikacijo. Pri tem se načeloma nisem omejeval le na popolnoma trdno izhrojena, več ali manj faktografska pota, in mnoge ocene bom moral šele naknadno utemeljevati ali pa bodo sploh postale predmet razpravljanj. Za bodoči razvoj vede se mi zdi boljše, tvegati nekaj napak več, kot pa bistveno okrniti celotni koncept z omejitvijo na tisto, kar je že postalo nekaka standardna trditev.

Od koncepta »Pravne zgodovine za slovensko ozemlje« pokojnega Metoda Dolenca sem se močno oddaljil, toda pri tem sem se najbolj naučil ceniti njegov pogum, da se je lotil te prve sinteze. Kakor mi je ta knjiga dala prve pojme o slovenski pravni zgodovini, tako sta mi delo in vodstvo pokojnega Janka Polca odprla poznavanje znatnega dela literature in posebej virov ter tehnike za njihovo obdelavo. Na prvega kot pionirja na področju sinteze, na drugega kot učitelja pri specializaciji v stroki naj bo na tem mestu oživljen hvaležen spomin.

Redakcijsko branje sta po začetnem osnutku opravila za prvo polovico knjige univ. prof. Milko Kos, za drugo univ. prof. Fran Zwitter. Kolikor je bilo v kratkem času moč, sem njune pripombe, ki sta jih sporočila tudi meni, skušal upoštevati v zadnjem, tudi sicer predelanem besedilu rokopisa tik pred natiskom. Za trud se obema najtopleje zahvalujem.

Naj bo nadalje izrečena zahvala moji ženi za zbiranje gradiva in pomoč pri delu na tej knjigi.

Zahvaliti se moram tudi založnici, Slovenski Matici za iniciativo, ki jo je dala za sestavo te knjige in za bremena, ki jih je z njo prevzela. Ustanov in posameznikov, ki so mi pomagali s pojasnili ali gradivom je preveč, da bi jih mogel posamič imenovati in jih prosim, da mi ne štejejo za zlo, če se jim na tem mestu zahvalim brez posebne navedbe.

S. V.

UVOD, OKOLJE IN VZROČNOST

1. STIK S POKRAJINO. Pravna zgodovina Slovencev pričenja tedaj, ko se njihovi predniki naseljujejo v vzhodnih alpskih pokrajinah ali v njihovi soseščini. Tu se iz staroslovenskih plemen ali njihovih drobcev začenja oblikovati slovensko ljudstvo. Prej ni moči govoriti o resničnem pravu niti o posebnem ljudstvu — še manj o narodu — Slovencev.

Ko so posamezne skupine Slovanov v šestem stoletju napredovale ob toku rek v te kraje, so ti imeli za seboj že burne dogodke. Pred Slovani so se tod pomikale trume ljudstev, ki so prispevale k padcu rimskega imperija ali pa so izkoristile njegov padec in deloma plenile, deloma se naseljevale na njegovih tleh. Langobardi so bili zadnji, ki so se bili pred prihodom Slovanov iz gornjega Posavja pomaknili v severno Italijo.

Predniki Slovencev so prišli v pretežno gozdno pokrajino, v kateri so tu in tam ostanki nekdanjega prebivalstva ohranili nekatere sledove prejšnje orne zemlje in gospodarstva. Proti zahodu in severu je slovansko naseljevanje postopno napredovalo dotlej, dokler ni trčilo na ozemlja, ki so si jih bili že prej prilastili drugi: Langobardi v Furlanski nižini, Bavarci v Alpah, druga slovanska plemena, predniki Čehov in Slovakov severno od Donave.

Ta svet je odslej dalje zunanji, zemljepisni okvir, v katerem se dogaja tudi pravna zgodovina Slovencev. Naravna razbitost pokrajine ima gotovo svoj delež pri tem, da se pri nas ne pojavljajo močna slovanska plemena ali da je pozneje pravo na Slovenskem skozi dolga razdobja prav posebno neenotno, tako da smo Slovenci imeli v nekaterih obdobjih morda več različnih pravnih redov kot narečij in že teh, kot vemo, ni malo. Kakor je goratost pokrajin prispevala k temu, da so se Slovenci uspešneje otesali nomadskih plemen, ki so na njih pritiskala iz nižinskega sveta ob srednjem Podonavju, tako je na drugi strani slabila povezavo v močno državno tvorbo, ki bi mogla kljubovati pritisku zahodnih držav.

Za nadaljnji razvoj je bilo posebno pomembno, da se je slovensko ljudstvo oblikovalo v pokrajini, ki je po svoji zemljepisni legi prometno ugodna in ki povezuje jadransko obalo, alpske pokrajine, panonske ravnine in dinarski svet. Vsaka stran neba je pomenila drugačno proizvodnjo, drugačno ponudbo blaga in drugačno povpraševanje. Tako so se križala na slovenskem ozemlju prometna pota, trgovski interesi, pa tudi — na zunaj še bolj občutno — politične silnice, ki so se konec koncev izražale tudi v posebnih posledicah pri razvoju države in prava na Slovenskem. Slovenija je postala ne le stikališče raznih gospodar-

skih območij, ne le mejno področje raznih kultur, marveč tudi križišče nekaterih, po vsebini ali obliki različnih pravnih sistemov. V pravni zgodovini Slovencev se zato na razmeroma majhnem ozemlju stekajo mnogi pojavi in problemi, ki se drugod pojavljajo mnogo čisteje in na mnogo večjih ozemljih. Pravna zgodovina Slovencev je v malem nekako osredotočenje mnogo širše evropske problematike.

To ji ne jemlje njene samostojnosti, kajti njen samostojni problem je prav v tem, kako so se izvršila ta križanja z domačim elementom, ki so privedla do učinkov, kakršnih ne najdemo nikjer drugod. Tudi ni šlo skoraj nikdar v celoti za mehaničen prenos posameznih, že izoblikovanih pravnih sistemov na naše kraje.

Stek različnih sistemov, ki je posebno občuten v razdobju fevdalne razcepljenosti, močno otežuje preglednost podobe o razvoju prava pri Slovencih. Daje nam pa na drugi strani prednost, kolikor nas zapletenost pojavov sili h globlji analizi vzročnih zvez, ki jih moremo včasih razbrati v bogatejši povezavi kot tam, kjer preprostost razvoja ustvarja varljivi videz, da se pravo razvija samo iz sebe.

2. VPRAŠANJE VZROČNOSTI V PRAVNI ZGODOVINI SLOVENCEV. Kljub vsemu pomenu pokrajine za pravno zgodovino Slovencev jo moremo šteti le za njen zunanji okvir, za skupnost določenih naravnih pogojev, ne pa za vzrok zgodovinskih dogajanj. Pokrajina se je v času tisočštiristoletne naselitve Slovencev le malo spremenila, razen kolikor so jo spremenile človeške roke. Spreminjal se je prvenstveno človek in njegova proizvodnja; za te spremembe pa ne moremo iskati vzroka v pokrajini. Od stopnje, ki jo je v določenem času dosegla človekova proizvodnja, to je njegova sposobnost za obvladovanje naravnih pogojev v pridobivanju in transportu dobrin, je odvisen njegov gospodarski in družbeni napredek in s tem nastanek in razvoj prava.

Tako je na primer naravna razbitost pokrajine vplivala na razcepljenost prava toliko časa in v taki meri, kolikor ni gospodarski napredek čedalje bolj premagoval to oviro in deloval nasprotno, v smeri povezave.

Osnovna vzročnost je tudi v zgodovini prava Slovencev zvezana z velikimi družbenimi delitvami dela, ob katerih se nam bodo postavili nekateri osnovni problemi: v zvezi z delitvijo dela med živinorejo in poljedelstvom — razmerje med Slovani in živinorejskimi plemen in poznejša organizacija vaških sosesk; v zvezi z delitvijo dela med agrarno proizvodnjo ter obrtjo in trgovino se pojavlja meščanstvo in s tem v zvezi tudi globoke spremembe v pravnem sistemu.

Po drugih pojmovanjih naj bi bila osnovna vzročnost za razvoj prava bodisi v razvoju pravnih idej samih, bodisi v »narodnem duhu« posameznih narodov kot nosilcev različnih pravnih redov, tu kolektivističnih, tam individualističnih; nekateri narodi po naj bi sploh ne bili pravotvorni. Dejstva, ki jih bomo spoznavali v pravni zgodovini Slovencev in ki jih ni moči razložiti drugače kot z neposrednim ali posrednim vplivom gospodarskega razvoja na razvoj prava pri Slovencih, govore proti takim, idealističnim pojmovanjem pravne zgodovine.

Po mnenju nekaterih piscev je treba vzroke za razvoj prava razlikovati na zunanje in notranje. Zunanji bi bili zlasti gospodarski, no-

tranji pa v tem, da ima vsaka pravna ustanova že sama po sebi kali nekega nadaljnjega razvoja. Vendar moremo notranje vzroke priznati le v neki zelo skromni meri, na primer kolikor gre za razvoj bolj dognane pravne tehnike, skratka za posamezne drugotne pravne oblike, pa še njihove vzročnosti ni moči nikdar popolnoma izvzeti iz širšega dogajanja. Najmanj pa bi mogli »notranjim« vzrokom pripisovati bistvene spremembe v razvoju prava.

Tako se osnovna vzročnost katerega koli pravnega reda vedno znova vrača na razvoj proizvodnih sil.

Povezava pravnozgodovinske vzročnosti s širšo gospodarsko vzročnostjo, ki v svojih osnovah daleč presega meje enega naroda pomeni, da je moči najglobljo vzročnost pravne zgodovine razložiti le v okviru najširšega zgodovinskega dogajanja, torej izven njenega ožjega področja. V pravni zgodovini se torej vzročne zveze lahko samo nakažejo, njihova popolnejša obdelava pa je zadeva drugih, splošnejših zgodovinskih panog.

PRVI DEL

STAREJŠE PODLAGE
PRAVNEGA RAZVOJA
IN STAROSLOVENSKO PRAVO

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
ART AND
ARCHITECTURE
OF THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO

DOMAČE IN TUJE PODLAGE

Izhodišča za razvoj prava so tiste družbene in pravne prvine, ki preidejo v pravni red ali nanj delujejo tedaj, ko se ta red prvič oblikuje. To oblikovanje se pri nas ujema z nastajanjem fevdalne družbe in kljub spremembam, ki jih doživi fevdalno pravo v tisočletnem razvoju, se prve usedline in njihove posledice občutijo ponekod še prav do konca.

Če govorimo o izhodiščih in usedlinah pa moramo razlikovati, ali je določena prvina prešla v novi pravni red samo po svoji obliki ali pa je pri tem obdržala tudi svojo družbeno vsebino. Če so na primer ustoličevali koroškega vojvodo še leta 1414, je gotovo, da je ustoličevanje medtem že bistveno spremenilo svojo družbeno podlago in da se je prvotni obred ohranil le v nekaterih zunanostih.

Kateri družbeni in pravni redi prihajajo v poštev kot izhodišča prava, po katerem so živeli Slovenci? Predvsem gre za običaje, ki so jih predniki prinesli s seboj ob naselitvi in se postavlja vprašanje o staroslovanskem pravu. Drugič je mogoče, da so Slovenci prevzeli neke elemente pravnega razvoja v svoji novi domovini od ostankov starega prebivalstva in se postavlja vprašanje tako imenovanega substrata in kontinuitete. Slednjič so se mogle neke prvine razvijati v novi sosesčini Slovencev, od koder so na njih vplivale in se postavlja vprašanje zunanjih vplivov v dobi prvega oblikovanja prava.

Vsa tri vprašanja zadevajo predzgodovino prava pri Slovencih in vsako izmed njih nas postavlja pred drugačen družbeni red. Vprašanje o staroslovanskem pravu je v zvezi s slovansko rodovno-plemensko družbo in zametki patriarhalnega suženjstva. Vprašanje substrata in kontinuitete zadeva ostanke predrimске in rimske sužnjelastniške družbe in tistih fevdalnih prvin, ki so se začele v njej razvijati. Ob vprašanju sosesčine trčimo na razvito zgodnjefevdalno družbo raznih germanskih plemen.

Posebnost starejše slovenske pravne zgodovine izvira iz tega, kako je deloval ta stek treh družbenih ureditev, ki jih je treba po vrsti pregledati po njihovih pravnih značilnostih.

I. STAROSLOVANSKO PRAVO

Staroslovansko pravo je kljub prizadevanjem nekaterih pravnih zgodovinarjev še vedno velika neznanka. Pravzaprav ne gre za resnično pravo v smislu razredne družbe, marveč za organizacijske oblike brezrazredne družbe in za običaje, po katerih so ljudje v tej družbi urejali svoja medsebojna razmerja; le zaradi krajšega izražanja uporabljamo za te običaje besedo pravo.

Staroslovansko pravo skušamo spoznavati predvsem na štiri načine: s pomočjo pisanih virov, arheoloških dognanj, po primerjalno-jezikoslovni in po primerjalno-pravni poti. Dosedanji rezultati takih dognanj so še vedno v precejšnji meri nevsklajeni. Zato kaže osnovna dognanja in probleme zasledovati po tem, po kakšni poti se pojavljajo.

1. BIZANTINSKI AVTORJI. Izmed pisanih virov so nam na voljo le dela bizantinskih piscev, ki so beležili sodobne ali polpretekle dogodke največ po ustnem pripovedovanju. Podatke o pravu je moči razbrati le posredno, kajti sami viri govorijo o napadih raznih ljudstev, med njimi slovanskih Antov in Slovanov na bizantinsko državo. Osemdeset let preden so Slovani iz jugovzhodne smeri prišli do Alp, proti koncu 5. stoletja, so iz Zakarpatja le na ozki črti prodrli do Donave. V nekaj desetletjih so se razširili v pokrajinah severno od Donave in začeli v družbi z nomadskimi plemeni mongolskega rodu vpadati čez reko na bizantinsko ozemlje. Njihovi napadi so postali posebno pogosti tedaj, ko je v bizantinski državi vladal Justinijan. Tako stopajo Slovani v zgodovino približno ob istem času, ko je rimsko pravo z Justinijanovo kodifikacijo doživelo svoj najobsežnejši zapis. Medtem ko se dotlej slovanski nastopi pogostoma povezujejo s plemenom mongolskih Bolgarov, se v drugi polovici 6. stoletja povezujejo nastopi in gibanja Slovanov največ z turko-tatarskimi Obri. V povezavo z njimi je treba postaviti tudi glavni slovanski sunek proti Alpam. Tu začenja zgodovina alpskih Slovanov počasi stopati po svojih potih. Po polomu združenega obrsko-perzijsko-slovanskega napada na Carigrad leta 626 se razvojna pota raznih slovanskih plemen že začenjajo opazno razlikovati. Skupno zgodovino staroslovanskega prava štejemo torej za Slované kot celoto nekako do 5. stoletja, za južne Slované posebej pa nekako do leta 626.

Poročila bizantinskih piscev o družbenem in organizacijskem redu pri Slovanih se po izčrpnosti ne morejo meriti s tistimi, ki so nam za mnogo starejše čase ohranjena v Cezarjevih ali Tacitovih spisih za Germane. O družbi pri starih Slovanih nudita nekaj vpogleda zlasti dva bizantinska pisca. Prokopios, opisovalec zgodovine iz Justinijanovih časov, govori o demokratičnem načinu življenja pri Slovenih in Antih, ki nimajo enega moža za vladarja, marveč opravljajo vse javne zadeve skupno. Drugi, po imenu neznani pisec iz 7. stoletja, daje bizantinskim vojakom navodila, kako naj se bore proti Slovenom in Antom. Pri tem opisuje lastnosti njihovih plemen. Govori o njihovi svobodoljubnosti, toda anarhični nesložitosti, ki vlada tudi med njihovimi mnogimi »kralji«, z ujetniki pa da si ne vedo kaj prida pomagati in jih ne drže dolgo pri sebi. Selišča od časa do časa menjavajo, v vojski so pešci, za nastop na odprtem polju pa nič kaj pripravi. Taki, zelo skopi podatki so v zgodovinopisju dopuščali prav nasprotujoča si tolmačenja. Nekateri poudarjajo bolj temne plati — nesposobnost za lastno državno življenje, drugi svetle — svobodoljubnost in demokracijo.

2. MATERIALNA KULTURA. Še mnogo bolj posredno govorijo o družbi starih Slovanov arheološki podatki, kolikor materialna kultura izraža tudi razvojno stopnjo družbe. Pridevki v grobovih in sledovi selišč dajejo

slutiti kolektivno gospodarjenje in skromno družbeno diferenciacijo starih Slovanov. Znatnejše mešanje s Turko-Tatari po ohranjenih telesnih ostankih ni izkazano. Toda tudi tolmačenje takega gradiva ni nesporno.

3. PRIMERJALNO JEZIKOSLOVJE. Razmeroma najpomembnejša je za spoznavanje prava starih Slovanov primerjalno-jezikoslovna metoda. Če se pri različnih slovanskih ljudstvih v novejši dobi od nekdaj uporablja isti izraz, je bil ta izraz skupen že v pradomovini in pojem, ki ga ta izraz označuje, znan. Za gospodarstvo so taka sklepanja običajno preprosta in dovolj zanesljiva. Pokažejo nam na primer, katere sadeže so Slovani poznali že v pradavnini in s katerimi orodji so si pomagali. Vsa taka

Ustoličenje karantanskega kneza; najstarejša podoba, iz rokopisa Avstrijske kronike o 95 gospostvih (druga polovica 15. stoletja). Upodobitev odstopa od sicer znanih opisov, tudi glede oblike knežjega kamna in lege vojvodskega stola ni povsem dokumentarna

sklepanja kažejo, da je že staroslovanska družba temeljila predvsem na starejših oblikah poljedelske proizvodnje. To kaže na primer tudi skupnost besede ralo za orodje, ki zemljo samo razriva, ne da bi jo obračalo, medtem ko smo si besedo plug za orodje, ki zemljo obrača, Slovenci izposodili od drugod. Od načinov obdelave pa je le še korak k pravnim razmerjem, ki iz njih izvirajo. Obdelava z ralom ne vede do zasebne prisvojitve stalne orne zemlje v toliki meri kot obdelava s plugom, ki je eden izmed glavnih tvorcev individualne lastnine enorodbinskih gospodarstev na ornem svetu.

Mnogo težje je ugotavljati zveze tedaj, kadar gre za pravno izrazoslovje, ki označuje abstraktne, mnogo manj otipljive pojme. Take besede hitreje menjavajo svoj pomen. Nekaj splošnih sklepov pa tudi ta del besednega zaklada gotovo dopušča.

Že skupina besed *pravo*, *pravda*, *pravica* izhaja iz skupnega izvora »tisto, kar je prav«. Ta prvotni pomen je omogočil, da je smisel »prav« prerasel v raznih slovanskih jezikih in v raznih izpeljankah v obsežno pravno terminologijo z mnogimi stranskimi pomeni, ki pa kljub podobnosti besednega korena niso nujno prvotni.

Prvotno sakralno dejanje rote v smislu prisega se nam je ohranilo v izrazu *rotiti* in je postalo sestavni del mnogih poznejših državno-pravnih in pravnih dejanj.

Za pojme, ki označujejo zasebno lastnino, kolebajo moderni izrazi med izvedenkami iz »last« in iz »svoj« ali »sopstven«. Popolne enotnosti v nazivu ni in tudi kolikor bi bila, utegne biti prvotni skupni pomen

omejen le na predmete osebne uporabe. Taka lastnina pa je po svojih družbenih učinkih malo pomembna, po pravnih pa tudi kaj skromna. Na drugi strani pa ista beseda »last« tvori osnovo ne le za označbo zasebne lastnine, marveč tudi za pojem oblasti, kar kaže prvotno tesno povezavo med obema.

Mnogi slovanski jeziki poznajo besedo rob za sužnja in baje je celo označba za nesvobodnjaško tlako »robot« prišla v zahodne jezike od Slovanov, čeprav ne od Slovencev. Pojem sužnja je bil torej starim Slovanom znan. Tuji jeziki morejo tudi sicer pripomoči do nekih spoznanj. Tako so na primer Italijani v slovenskem Primorju sprejeli v svoj besedni zaklad tudi slovenske izraze pravda in pojezda za fevdalne dajatve in pojezda je ostala neprevedena tudi v nemščini, ki je bila v rabi na našem ozemlju. Nekateri sklepi iz tujih jezikov pa lahko gredo tudi predaleč. Iz dejstva, da je beseda Slovan v obliki Sclavus v srednjem veku pomenila tudi sužnja in v tem smislu prišla v mnoge evropske jezike, so včasih sklepali na splošni suženjski položaj Slovanov pod bojevitejšimi nomadskimi plemeni oziroma pod svojimi zahodnimi sosedi. Dejansko pa je ta beseda prešla v zahodno jezikovno rabo šele v 10. stoletju v zvezi s trgovino s sužnji, ki so prihajali iz slovanskih krajev. To pa še ne pove ničesar o splošnem položaju prebivalstva doma, še manj pa bi moglo imeti zveze s prvotnim družbenim položajem Slovanov.

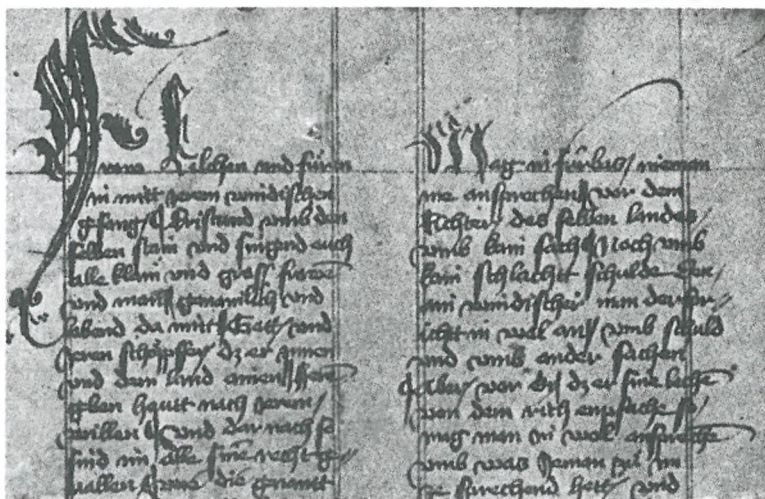
Pomembnejši so sklepi, ki jih jezikovno gradivo nudi o organizacijskih oblikah pri Slovanih. Besedi rod in pleme sta se ohranili kot taki in v neštetih izpeljankah. Tega o besedi bratstvo, ki naj bi pomenila neko splošno vmesno stopnjo med obema, ne bi mogli tako splošno trditi. Za pojem države pa imajo slovanski jeziki kaj različne označbe in sam slovenski naziv je le izvedenka iz »držati« nekaj v rokah, torej v oblasti, da ne govorimo o češkem »štat« . Zareza med rodovno-plemensko ureditvijo z enotnim slovanskim izrazoslovjem in med državno organizirano družbo z razbitim izrazoslovjem dokazuje, da je bil prehod iz starejše v novejšo družbo dovolj izrazit in opazen.

Osebe, ki so na čelu neke stalne ali priložnostne skupnosti, so pogostoma označujejo kot starešine. Ni nujno, da bi morala biti že sama beseda starešina prvotno skupna, pač pa je očitno, da so imeli Slovani v neki zgodnji skupni stopnji razvoja navado, priznavati vodilno vlogo najstarejšemu članu določene skupnosti. Ko so pozneje postavljali vodstvo na druge načine, je označba starešina vendarle ostala. Še dva naziva spominjata na ta razvoj: vojvoda, ki »vodi« in vladika, ki »vlada«. Pri poslednji besedi se zopet bližamo na pojem »v-lasti«, ki smo ga srečali že pri lastnini.

Ali se v teh izrazih za poglavarje izraža tudi neko stopnjevanje v razvoju iz starešinstva na vodstvo in slednjič na vladanje? Ali so tudi starešine, vojvode in vladike v nekem času tvorili neko lestvico? Za zdaj nima smisla iti predaleč v takih sklepih, kakor tudi praslovanski izvor hrvaških satnikov v smislu načelnikov neke stotnije ni ravno nujen.

Na realnejša tla se povrnemo, ko ugotovimo, da se v nekaterih slovanskih jezikih pojavljajo še drugačne označbe za poglavarje, označbe, ki jih ne moremo izvajati iz slovanskega besednega zaklada. Nekatere izmed njih so starejše in bolj skupne, druge mlajše in zato manj razširjene. Beseda knez je na primer morala že zelo zgodaj pomeniti višjega

plemenskega poglavarja in je prišla med Slovane iz germanske sosesčine (»kunig«) še preden so se razpršili po vsej vzhodni Evropi. Precej pozneje je prišla med manjši del Slovanov, predvsem med Hrvate, od obrskega bajana beseda *ban*. Knez in *ban* sta se, prvi bolj, drugi v manjšem obsegu udomačila ne le v slovanskem izrazoslovju, ampak tudi v poznejši domači državni ureditvi. Slovani so te vrste poglavarjev poznali očitno ne le po imenu, ampak tudi mnogo bliže. Podobno je, vendar še pozneje in bolj pri vrhu tudi kralj, slovanska preuredba imena Karla Velikega, prešel v slovansko državno ureditev in prav tako po tujem zgledu Cezar,

St. Gallenski rokopis Švabskega zrcala,
del besedila o ustoličenju

potom Carigrada car, oziroma potom nemščine cesar. Vprašanje o takih tujih vplivih na označbo raznih vrst poglavarjev se nam bo ob slovenskih županih in kosezih razraslo v obsežno problematiko praslovanskega prava, ki je pri Slovencih v specifični obliki tesno vraščena v najstarejšo pravno zgodovino Slovencev v obdobju po naselitvi.

Razen poglavarjev raznih vrst, domačih in tujih, ki so jih po vsem povedanem poznali stari Slovani kar pisano vrsto, moremo morda govoriti o tem, da se je opravljanje določenih poslov poverjalo posebnim funkcionarjem, kakor pristavu, ki nam je znan po poznejših pravnih zapisih v slovenski sosesčini in ki ga tolmačijo kot nekakega sodnega organa ali izvrševalca. Toda pravni nazivi lahko preskakujejo z enega pojma na drugega in kaj je pristav prvotno res bil, najbrž ni tako nedvomno.

Kako so poglavarji in drugi organi opravljali javne zadeve? O tem nam največ pove beseda *veča*, ki je nedvomno staroslovanski izraz za zbor ali skupščino, na kateri so se sestajali pripadniki ali predstavniki širše ali ožje skupnosti, prvotno gotovo rodovne in plemenske. Demokratičnost na eni strani, anarhičnost in pričkanje na drugi strani — o čemer so nam govorili bizantinski pisci — so v bistvu z bizantinskimi

očmi gledana večja posameznih skupnosti ali njihovih poglavarjev. Na večah so sklepali o skupnih zadevah in najbrž tudi odločali o sporih. Slovenski koren sod-, iz katerega izvajamo besede soditi, sodba, sodišče pomeni tudi sklepanje na večji, ne da bi nam bilo treba zato misliti na pravi sistem togo določenega pravnega postopka.

Razmerja, opravila in dejanja, ki bi terjala razvejen sistem pravnih pravil, gotovo niso bila niti številna niti zapletena. Da pa so bila vsaj glavna izmed njih znana že pri starih Slovanih, kaže skupnost nekaterih izrazov, ki spadajo v zgodovino posameznih zasebnopravnih panog (n. pr. str. 237, 240, 250 sl.).

4. PRIMERJALNO PRAVO. Četrta metoda, ki naj bi pomagala razrešiti skrivnost staroslovanske družbe in njene ureditve, je pravno-primerjalni postopek. Z njim ne primerjamo le izrazov, da bi iz njih sklepali na prvotne pojme, marveč primerjamo običaje, pravila, organizacijske oblike in podobne pravne pojave pri različnih narodih, iz tega pa sklepamo na najstarejše skupno stanje. Pred desetletji so bili pravni zgodovinarji prepričani, da se pravo razvija iz etničnih korenov kot jezik. Pozabili so pri tem, da je pravo neprimerno bolj tesno spojeno z zunanjim dogajanjem in da so zanj vendarle tudi drugačni razvojni zakoni. Če pri razlagi pravnih pojavov kot takih postopamo enako kot pri besednem zakladu, lahko zapademo v težke zmote. Če se isti besedni koren pojavlja na dveh oddaljenih krajih, je med njima verjetno neka zveza. Če pa se na dveh koncih sveta pojavi menjalna pogodba z različnimi imeni, ni moči trditi, da je v teh dveh krajih nastala iz neke skupne praoblike. Nastalo je lahko preprosto iz potrebe. Ali če opazimo razširjenost običaja, da prodajalec zemljišča pelje kupca na samo zemljišče in obhodita meje, prav tako ni treba misliti na nek praobičaj. Na nek način je bilo treba priti do sporazuma o tem, za katero zemljišče gre, in posel na zunaj izraziti. Ko ni bilo katastrskih map in zemljiških knjig, je bilo naravno, da se je pravno opravilo po možnosti izvršilo na samem zemljišču. Na določenih razvojnih stopnjah se torej pravo lahko razvije na različnih krajih na podobne načine zaradi praktičnih potreb.

Slepo prenašanje jezikoslovnih načel na pravo kot tako (ne le na pravne izraze) je spregledalo tako momente in zavajalo na huda stranpota. Tako so pravni zgodovinarji v teku časa ustvarili razne pravne etnične skupine: individualistične pravne prvine so postale »rimske« ali celo sploh romanske; rodbinska enota, imenovana nemški »Sippe«, je postala germanska posebnost. Da Slovani ne bi bili prikrašani, so brž proglasili za slovansko posebnost zadrugo, to je hišno in premoženjsko skupnost sorodnikov pod enim poglavarjem. Kar se je moglo spraviti v zvezo z zadrugo, je dobilo priznanje slovanske pristnosti, drugim pojavom pa je bilo treba nujno iskati drugačnega izvora pri Romanih, Germanih itd. V svojih skrajnih posledicah se je nauk o prirojenih pravnih lastnostih nekega naroda, ki da se izražajo v njegovem pravnem duhu, izrodil v opravičilo za imperializem in v rasizem.

Pri tem so razlike med germansko Sippe in slovansko zadrugo le v tem, da gre za dve različni razvojni stopnji, ki se pojavljata v bistvu tako pri enih kot pri drugih, ne zaradi izposojanja, marveč zaradi razvojne zakonitosti. Tako se konec koncev tudi najbistvenejše razlike med

domnevnimi etničnimi pravi izkažejo kot različne stopnje podobnega razvoja, prilagojene seveda konkretnemu pojavnemu okolju. Tipske razlike, ki jih s tem ni moči razložiti, se pojavljajo le v nekaterih drugotnih oblikah, ki so bolj v zvezi z izborom simbolike ali z zunanjim izrazom nekega običaja kot z njegovo družbeno in pravno vlogo. Primer takih razlik je uporaba različnih števnih sistemov ali posebna priljubljenost določenih števil, ki igrajo vlogo pri pravnih opravilih ali pri odmerjanju kazni. Kjer ni vzrokov za take, praviloma zgodovinsko pogojene zunanje razlike, ravna človeštvo praviloma v različnih krajih na podoben način, če nastopi podoben položaj.

Za enostranske rezultate pravno-primerjalnih raziskav na tej starejši stopnji je kriva tudi njihova prenačlenjenost. Primerjali so običajno le pravo nekaterih ožjih, sorodnih narodnostnih skupin brez pravega razgleda po pravu drugih takih skupin, kjer bi bili sicer našli nešteto podobnosti. Tako ugotovljene »specifičnosti« so bile zato ali zelo dvomljive ali pa rezultat zunanjih pogojev, pod katerimi je neko ljudstvo živelo v raznih zgodovinskih obdobjih.

Šele primerjava na mnogo širši podlagi je izpodkopala temelje te umišljene zgradbe. K temu so zlasti pripomogle raziskave družbe in prava raznih primitivnih ljudstev po izvenevropskih deželah, raziskave, ki so že Engelsu nudile gradivo za spis o Izvoru rodbine, privatne lastnine in države. Obzorja so se začela razširjati in pokazalo se je, da so razlike med pravi različnih ljudstev mnogo manjše kot so včasih mislili, in da so bistvene razlike le posledica neenakosti v doseženih razvojnih stopnjah v danih objektivnih razmerah.

Primerjalno-pravne raziskave o pravu starih Slovanov temelje v veliki meri na premalo dognanem primerjalnem materialu, pri tem pa ne nudijo praktično nikakega gradiva, ki bi ga mogli z gotovostjo uporabiti tudi za pravno zgodovino Slovencev. Ujezd pri nekaterih drugih slovanskih ljudstvih ima na videz neke podobnosti s slovensko pojezdo; oba izraza prihajata od jezdenja. Toda vsaj zaenkrat se zdi, da je podobnost le slučajna in da gre drugod za objezdenje mej, pri nas za redno obiskovanje vladarja ali drugega oblastnika po raznih podrejenih ozemljih. Zanesljive rezultate bo mogla pravno-primerjalna metoda nuditi šele, ko bodo pravne zgodovine posameznih slovanskih narodov bolj dozorele za tako primerjavo.

5. SPLOŠNA OZNAKA. Čeprav so mnenja različna in je v družbi in pravu starih Slovanov dejansko mnogo nedognanega, so osnove njihove družbe vendarle vsaj toliko zaznavne, da moremo v njih spoznati nekatere podlage za poznejši razvoj pravne zgodovine Slovencev.

Potem ko so se pomaknili iz svoje pradomovine za Karpati in se pomikali v kraje nove naselitve, so Slovani preživljali zadnjo stopnjo v razvoju rodovno-plemenske družbe, vojaško demokracijo.

Ta razvojna stopnja nastopa v splošnem tedaj, ko pridobivanje in obdelava železa pospešuje delitev dela in razvoj menjave. Izboljšujejo se proizvodna sredstva in ker človek proizvaja več kot potrebuje za najnujnejše življenje, se pojavi presežni proizvod. Pri prilaščanju tega presežka izkoriščajo družbeno močnejši nekatere druge, ki jim ostajajo samo najnujnejša sredstva. Prvo tako popolno izkoriščanje se pojavlja

pri vojnih ujetnikih. Podrejeni prihajajo v položaj sužnjev, vendar ostajajo še v ožji življenjski povezavi s svojim gospodarjem. Ne gre še za razvito, marveč za patriarhalno suženjstvo. Po brezpravnosti in nesvobodi je patriarhalni suženj podoben sužnju razvitega sužnjelastništva. Starešine rodov, plemen ali vmesnih skupnosti se zaradi obrambe svojih interesov povezujejo in nastajajo plemenske zveze kot izrazit pojav vojaške demokracije. V besedi »vojaška« se izraža posebnost te ureditve: plemenske zveze plenijo sosede. Presežni proizvod si prilaščajo predvsem kot vojni plen. Vojna zaradi plena je stalna panoga pridobivanja. Beseda »demokracija« pove, da se skupne zadeve urejajo na ljudskih skupščinah, na katerih ima svoboden član skupnosti še vedno besedo. Sama rodovno-plemenska skupnost še ni razredno, pač pa gmotno razslojena, kajti prvi sužnji ne izvirajo iz nje same. Znak te razvojne stopnje je slednjič zlasti pri poljedelskih plemenih stalnejša naselitev in s tem vsaj začetki stalnejšega prilaščanja orne zemlje.

Nekatere izmed teh značilnosti vojaške demokracije so v doslej znanim gradivu o starih Slovanih v dobi selitve razločno spoznavne, druge vsaj zelo verjetne. Posebnost pri Slovanih, ki so napadali Bizanc, je v tem, da jim je ta naprednejša država nudila posebno množino presežnega proizvoda. Zato je pri njih prisvajanje presežnega proizvoda v obliki plena imelo večji pomen kot izkoriščanje sužnjev. Odtod razmeroma majhni pomen patriarhalnega suženjstva pri Slovanih.

Plemenske zveze se pojavljajo tako med samimi slovanskimi plemeni kot med njimi in konjeniški nomadi. Gibčnejši in strateško učinkovitejši nomadi imajo pri tem bolj odločujočo vlogo kot Slovani, ki se bojujejo peš. To je naravna posledica prve družbene delitve dela med poljedelstvom in živinorejo, posebno konjerejo. Pri tedanji proizvodnosti dela med slovanskimi plemeni to medplemensko razmerje ne more imeti nič skupnega z lastnino na sužnjih. Sicer pa to razmerje ni niti stalno niti povsod enako. Vprašanje o njem se nam bo za prvi dve stoletji po naselitvi postavilo posebej za Slovence in bo treba tedaj ponovno poseči v dobo preseljevanja z gledišča nekaterih posebnih problemov naše pravne zgodovine.

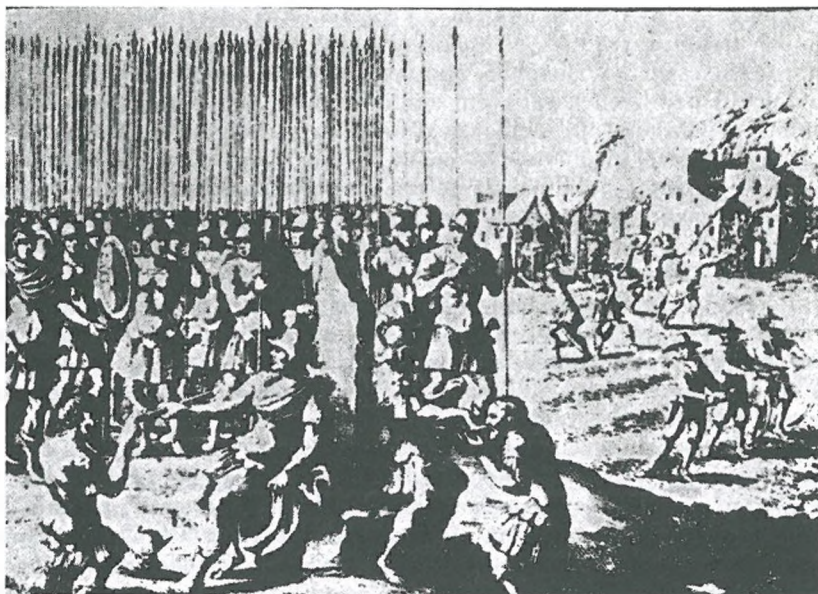
Ne toliko razmerje med Slovani in živinorejskimi nomadi kot notranja diferenciacija v samih plemenih bi bila po normalnem razvoju privedla do sužnjelastniške družbe tudi pri Slovanih. Vendar do tega ni prišlo. Njihov nadaljnji družbeni razvoj je že potekal v stiku s kraji in ljudstvi, kjer se je sužnjelastniška družba že preživela. To velja še prav posebej o Slovencih, ki niso prišli samo na ozemlje nekdanjega imperija, marveč tudi v neposredne stike z ostanki starega prebivalstva, še bolj pa s posrednimi nasledniki poznoantične kulture v sosedstvu.

II. ILIRSKO IN RIMSKO PRAVO

Vprašanje substrata in kontinuitete se glasi: ali so Slovani v svoji novi domovini naleteli na ostanke prejšnje družbene in pravne ureditve, ki bi jih bili spremenjene ali nespremenjene sprejeli za svoje? Substrat bi bilo potem vse tisto, kar se je skozi obdobje rimske oblasti ohranilo med potomci ilirsko-keltskega prebivalstva in od njih prešlo na Slovane;

kontinuiteta pa v tej zvezi pomeni večjo ali manjšo ohranitev rimskega prava v srednjeveški slovenski družbi. Za odgovor na to vprašanje je treba poseči v starejša obdobja, kot smo posegli doslej. Tudi lestvica razvojnih stopenj je pri tem bogatejša od tiste, ki je bila doslej opazna pri samih Slovanih.

1. PREDILIRSKA DRUŽBA. Ta lestvica razvojnih stopenj začenja že s prvotno občino (hordo) v starejši kameni dobi, več ko sto tisoč let pred našim štetjem, ki jo je moči ugotoviti nekako do leta 50.000. Ljudje

Podeljevanje fevdov na vojvodskem stolu po Valvasorju

so živeli v jamah, se prehranjevali z lovom (moški posel) ali nabiralništvom (ženski posel). Ker se na ta način ni ustvarjal presežni proizvod, podrejanja tuje delovne sile ni moglo biti, zato tudi ne družbene diferenciacije. Prvotna občina je bila edina oblika združevanja. Tvorile so jo skupine po nekaj desetih oseb, ki so se združevale, da bi si olajšale obstanek v borbi z naravo. Pri tem združevanju zavest o rodbinskih vezeh ni bila odločilna.

Sklenjeni arheološki podatki o človekovem življenju v naših krajih začenjajo še mnogo pozneje, 3000 let pred našim štetjem. Odtlej dalje do nastopa Rimljanov imamo v naših krajih opravka z rodovno plemensko družbo in njenim razkrojem. Po materialni kulturi gre za dobe, ki smo jih vajeni označevati kot mlajšo kameno dobo, dobo bakra in bronca in kot začetek železne dobe.

Do približno leta 1000 ne vemo za imena plemen, ki so živela v naših krajih. Le stopnja, ki sta jo dosegla živinoreja in poljedelstvo v zvezi z oblikami naselitve v koliščih ali v kočah raznih vrst, kaže na rodovno

plemensko družbo, na združevanje po skupnem pokolenju brez bistvenega družbenega razslojevanja. Le do prvih začetkov razslojevanja vodi morda ugotovljeni pojav nekaterih specializiranih poklicev, na primer v zvezi s proizvodnjo železa in s pojavi menjave. Določena pravila so v taki družbi gotovo veljala, o njihovi vsebini bi se pa mogle izrekat le domneve.

2. ILIRSKO-KELTSKA DRUŽBA. Okrog leta 1000 pred našim štetjem že moremo reči, da so bila v naših krajih naseljena ilirska plemena. Proizvodnja in uporaba železa vede do večjih imovinskih in družbenih diferenciacij, do plemenskih zvez in vojaške demokracije. Ostanki utrjenih gradišč — značilne naselbinske oblike vojaških plemen — raztreseni po Sloveniji, sporočena imena plemen, ki jim je moči celo določiti približen naselitveni okoliš in podobne posameznosti, se popolnoma ujemajo z opredelbo splošnega tipa vojaške demokracije. Že tedaj doseže torej prebivalstvo naših krajev tisto razvojno stopnjo, ki jo tisoč let pozneje ponovno prinesejo sèm Slovani. Razlika je le v tem, da se plemenske zveze Ilirov razvijajo v bolj normalnih okoliščinah, medtem ko Slovanom bogata bizantinska soseščina enostransko povzdiguje pomen plena, soseščina konjeniških nomadov pa slabi lastno iniciativo. Poslednje dejstvo pa ima neko podobnost z Iliri v tem, da so ilirska plemena okrog leta 400 pred našim štetjem prišla pod vrhovno oblast tanke vrhnje plasti z zahoda priseljenih Keltov, ki pa so — zopet za razliko od Obrov — tvorili trajnejši element, ki je prispeval k razvoju notranje družbene diferenciacije.

Med Iliro-Kelti dozorevajo bistveni pogoji za nastanek države še preden se močneje uveljavi neposredni rimski vpliv. Že pred prvim stoletjem pred našim štetjem je med Karavankami in Donavo nastalo Noriško kraljestvo, ki je po vsem videzu prva država v tem okolišu. Južno od Karavank, kamor Noriško kraljestvo ni segalo, je tedaj dosežena vsaj stopnja plemenskih zvez (na primer Japodi). Ta plemena so že dolgo stalno naseljena in pri njih verjetno rodovno-plemenska skupnost že prehaja v naselitveno skupnost, pri kateri za pripadnost posameznika ne odloča več toliko njegovo poreklo kot kraj bivanja.

3. RIMSKA DRŽAVA. Razvite oblike sužnjelastniške družbe in države je tudi v naše kraje prinesel rimski imperij. Njegovo postopno napredovanje v tej smeri se izraža v naslednjih dejstvih. Leta 225 pred n. š. se ilirski Veneti v severovzhodni Italiji kot zavezniki trajno pridružijo Rimu; leta 181 ustanove Rimljani kolonijo Oglej (Aquilea) kot strateško izhodišče proti vzhodu in severovzhodu in 178 zavzamejo Istro, ki postane skupaj z Venecijo kmalu del Cisalpinske Galije. Ta postane okrog leta 80 rimska provinca, okrog leta 50 pa dobe njeni prebivalci položaj rimskih državljanov in se pokrajina do kraških prehodov priključi Italiji. Okrog začetka našega letoštetja utrde Rimljani dokončno svojo oblast v Noriku in v pokrajinah južno od Karavank ter v Panoniji, tako da seže njihov imperij iz te smeri do Donave.

a) Odtlej dalje tvori celotno poznejše slovensko ozemlje za nekaj stoletij — v bistvu skozi vso dobo principata in dominata — del rimskega imperija, in sicer: zahodni del (okrog leta 200 po n. št. do nekako

488 vključno z emonskim -- ljubljanskim okolišem) kot Istra oziroma Venecija del Italije; severni del s Savinjsko in Dravsko dolino spada k Noriku, ki okrog leta 50 postane senatorska provinca; drugo, zlasti Dolenjska, del Notranjske in del vzhodnih predelov Slovenije spada k cesarski provinci Panoniji, ki se okrog leta 100 razdeli na zahodno Panonijo Superior in vzhodno Panonijo Inferior z mejo nekje pri Ptuj.

Upravo provinc so vodili namestniki, v bolj izpostavljenih cesarskih provincah cesarjevi legati, v senatorskih provincah propretorji. Provincialni zbori svobodnega prebivalstva imajo bolj kultni kot upravni značaj. Davčno upravo v provinci vodi prokurator. Neposredni davki so imeli obliko zemljarine (odmerjene po petih razredih donosnosti zemlje) ali davka na celotno premoženje ene osebe. Carina kot glavni posredni davek se je nekaj časa dajala v zakup, pozneje so jo pobirali posebni državni uradniki.

b) Ker se je nižja stopnja uprave ravnala po zgledu samega Rima, so v njej imela mesta odločilno vlogo. Province so se delile na mestne pokrajine (civitates), katerih območja so bila delno naslonjena na nekdanja ozemlja plemen. Mesta kot upravna središča teh pokrajin so nadaljevala stare naselbinske tradicije ali pa so bila ustanovljena na novo. V času, ko so bili naši kraji pritegnjeni v to upravo, so razlikovali dve vrsti mest: kolonije in municipije. Kolonije so prvotno ustanavljali rimski naseljenci in so imele zato boljši pravni položaj: njihovi svobodni prebivalci so veljali za rimske državljane (cives). Municipiji so bila mesta, katerih svobodni prebivalci so imeli položaj Latincev, torej ne polnih političnih pravic.

Po rimskem vzorcu je kolektivni organ mestne uprave bil mestni svet (ordo decurionum) kot zastopnik svobodnih in imovitih slojev. Članstvo v tem svetu se je določalo na različne načine, na primer po uradniškem položaju. Svet je vsako leto volil 2 duumvira (duumviri iure dicundo), ki sta svetu predsedovala in vodila sodne zadeve; volil je tudi dva edila, ki sta bila v ožjem pomenu besede upravna organa, pristojna zlasti za komunalno dejavnost. Blagajniške posle je opravljal kvestor.

c) Okrog leta 300, ob začetku dobe dominata so Dioklecijanove reforme upravo temeljito predrugačile. Cesarstvo je bilo razdeljeno na štiri prefektуре, ki so jim načelovali praefecti praetorio (Orient, Ilirik, Italija, Galija), prefektуре pa na skupno 12 diecez (na čelu vikarji), diecese na skupno 116 provinc z načelniki različnih nazivov, običajno s po dvema načelnikoma, vojaškim in civilnim. Obe Panoniji sta tedaj razpadli na štiri province, Norik pa na dve. Naši kraji so po tej reorganizaciji pripadali: na zahodu prefekturi Italiji, na severu s podaljškom v Savinjsko dolino notranjemu Noriku, na jugu savski Panoniji in na vzhodu Prvi Panoniji. Sto let pozneje, ob Teodozijevi delitvi cesarstva konec 4. stoletja, je tudi panonska dieceza pripadla prefekturi Italiji in s tem postala del zahodnorimske države, s katero je doživela polom starih državnopravnih oblik. Splošna degeneracija rimske države v dobi dominata se izraža zlasti v mestni upravi. Funkcije v njej so postale kurialom (prejšnjim dekurionum) pravo breme, saj so bili osebno odgovorni za pravilno poslovanje mestne uprave in njene denarne obvez. Da se svoje dolžnosti ne bi mogli otesati, so jih obvezno vezali na domači kraj.

Še izraziteje se kaže razkroj sužnjelastniške družbe v tem, da so postopno vezali razne sloje prebivalstva na poklic oziroma na zemljo (kolonati). S tem se začenjajo pojavljati poleg suženjstva že nove oblike omejene svobode, ki tvorijo smiselno prehod k fevdalizmu.

d) Suženjstvo zaradi posebnosti proizvodnega načina ni moglo razviti takega družbeno zavednega razreda, ki bi bil mogel postati edini in glavni nosilec novega družbenega reda. H končnemu propadu sužnjelastniške družbe so zato tudi v naših krajih — in tu celo v največji meri — prispevali na valih barbarskih plemen ob tako imenovanih selitvah ljudstev. Če izvezemo naval Markomanov (leta 160), so naši kraji občutili bližino premikajočih se plemen konec 4. stoletja, prvi sunek teh selitev pa kmalu po letu 400, ko so Zahodni Goti (Vizigoti) tod udarili v Italijo, zavzeli Rim in se pozneje napotili v Španijo. Odtlej dalje so se vrstili v daljših in krajših presledkih nekatera germanska plemena in Huni skozi kakih 170 let in srednje Podonavje je postalo zbirališče in odskočna deska proti Italiji. V splošnem so bila vsa ta plemena na razvojni stopnji vojaške demokracije, vendar so bile med njimi bistvene razlike: Germani kot pretežno poljedelska plemena so se vsaj za krajši čas naseljevali, hunski napadi pa so imeli bolj prehodni značaj.

V 4. stoletju je sledila zmaga krščanstva. Tedaj so vojni dogodki bolj ko prej rušili stari red v naših krajih, tako zaradi notranjih sporov v rimski državi kot zaradi premikov ljudstev. Obenem se je središče rimskega imperija pomaknilo na vzhod (330) v Carigrad, in imperij se je razdelil na dva dela (364), od katerih je zahodni že močno zmanjšan leta 476 prišel v roke poglavarja novoprišlega ljudstva.

V tem razdobju je moči govoriti o neki urejeni upravni razdelitvi še najbolj v času, ko so v Rimu gospodovali Vzhodni Goti (Ostrogoti), od 493 do začetka njihovih vojn z Bizancem (535), delno še do naselitve Langobardov v severni Italiji. Naši kraji, kolikor so bili pod Ostrogoti, so pripadali notranjemu Noriku, Panoniji in Veneciji-Histri. Na čelu take pokrajine je stal comes. V tem nazivu že srečujemo poznejšega grofa. Prideljen mu je bil načelnik urada (princeps officii), obenem sodnik za rimsko prebivalstvo. Že v tej ločitvi pristojnosti se izraža dvodelnost oblasti in prava v takih državah, v katerih so živeli svobodnjaki rimskega ali germanskega rodu drug ob drugem, vsak po svojem pravu.

Po padcu ostrogotske države so naši kraji po kratkotrajni in delni frankovski zasedbi prišli na zahodu pod Bizanc, na vzhodu pa so se držali Langobardi, ki so leta 568 ob premiku v Italijo izbrisali bizantinsko oblast tudi v zahodnejših pokrajinah. Le v Istri, posebno v njenem obrežnem pasu, je bizantinska oblast in z njo poznoantična kultura preživela tudi to selitev. Tu je začetek bodoče dvodelbe naših krajev v kraje, ki vsaj delno nadaljujejo razvoj na poznoantičnih podlagah in v kraje, kjer se razvoj v bistvu začenja na novo.

4. RIMSKO PRAVO. Ko se je v naših krajih spočetka uveljavila rimska uprava, je sicer močno pospešila razvoj sužnjelastniške družbe, ni pa še na splošno razširila rimskega civilnega prava v naših krajih.

a) Za veljavnost tega prava je namreč dolgo veljalo osebno načelo: plemenski ali krajevni izvor neke osebe je odločal o tem, po katerem

pravu živi in o tem, kakšne pravice ji priznavajo po rimskem civilnem pravu. To je bilo omejeno samo na rimske državljane — *cives*, torej spočetka le na rimske svobodnjake, ki so imeli tudi vse javne pravice, izražene v volilni pravici in v pravici do opravljanja funkcij (*ius suffragii et honorum*). Drugi svobodnjaki, torej predvsem pripadniki raznih plemen, so živeli v rimski državi po svojih, ljudskih pravih (*ius gentium*). Zato po civilnem pravu niso bili pravno sposobni, kar jih je spravljalo nasproti Rimljanom v manj ugoden položaj. Ilirsko-keltska plemena, ki so si jih Rimljani podvrgli, so najbrž spočetka živela po slabšem pravu tujcev (*peregrini dedititii*), čeprav v položaju svobod-

Nekatere koseške naselbine imajo značilno, doslej neraziskano podobo razporeditve stavbišč okrog osrednjega trga s kulturnim objektom na sredi. Verjetno je s tem v zvezi podoba starega Zagorja po eni izmed starejših katastrskih map

njakov. Ugodnejši je bil položaj Latincev, ki so imeli sposobnost, da trgujejo in sklepajo veljavne zakone po rimskem civilnem pravu. Ali in kako so ilirsko-keltska plemena pridobila pravo Latincev, ni prav pojasnjeno. Razmerje med ilirsko-keltskim prebivalstvom po deželi in med rimskim ali vsaj močno romaniziranim mestnim prebivalstvom še ni jasno in je vprašanje, kdaj in do kolike mere so bili naši kraji sploh romanizirani.

Rimsko civilno pravo je v naše kraje prodiralo dolgo le po rimskih kolonistih, ki so imeli rimsko državljanstvo in civilne pravice. Pri tem so uvajali poseben, kolonizacijski sistem agrarne razdelitve in s tem zemljiške lastnine. Položnejši svet blizu večjih naselbin so si rimski kolonisti razdelili kot *ager publicus* (javni svet). Odmerili so ga v obliki velikega pravokotnika, ki sta ga sekali dve glavni prometni cesti, *Decumanus maximus* v smeri zahod-vzhod in *Cardo maximus* v smeri sever—jug. Na križišču obeh cest je praviloma ležalo naselje. Štiri polja, ki sta jih v tako razdeljenem svetu mejili obe cesti, so še nadalje delili v skoraj kvadratna, manjša polja, ki so jih dodelili posameznim kolonistom. Ta svet se je imenoval *ager limitatus*, razmejni svet v nasprotju od tistega obdelovalnega sveta, ki se je držal starih mej ali naravne oblikovanosti tal, *ager arcifinius*.

Leta 212 je Karakalov edikt *constitutio Antoniniana* podelil vsem svobodnim prebivalcem imperija rimsko državljanstvo, ne iz velikodušnosti, marveč zato, ker je tako kazalo v prid državne blagajne.

S tem civilno pravo gotovo ni na mah in povsod izrinilo vseh prejšnjih običajev. Gotovo pa je njegova splošna veljava pospešila romanizacijo.

b) V času, ko se je veljavnost rimskega prava na ta način močno razširila, je bilo na višku svojega razvoja klasično rimsko pravo, ki so ga gojili tako imenovani klasični pravniki, učenjaki, ki so se ne glede na svoj siceršnji poklic ukvarjali s preučevanjem in razlaganjem prava. Njihovi spisi, čeprav so v bistvu znanstvena dela ali pa nekaki privatni odgovori na posamezna vprašanja, so pridobili velik pomen tudi v praksi. Najbolj uglednega izmed njih, Papinijana, je dal cesar umoriti prav v istem letu, ko je izšel navedeni edikt. V stoletju po ediktu so je uveljavil dominat, večina funkcij je bilo pritegnjenih na cesarjevo uradništvo in delovanju učenih pravnikov-zasebnikov je bila vzeta podlaga.

Tako je bilo rimsko civilno pravo v širšem obsegu uveljavljeno za naše kraje v najbolj razviti obliki, ki je že nagibala k nazadovanju.

Ko je rimsko civilno pravo po prevladi Carigrada nad Rimom in pod udarci premikajočih se ljudstev na zahodu le še životarilo, je v vzhodnem rimskem cesarstvu doživelo svoj najobsežnejši zapis, ki ga je po naročilu cesarja Justinijana izdelala posebna redakcijska komisija v teku večletnega dela, a glede na obsežnost svoje naloge in svojega izdelka izredno hitro (528—534). V enotnem zakoniku, ki se ga je pozneje prijel ime *Corpus iuris civilis*, so vsebovana tri dela: *Codex Iustinianus* je v 12 knjigah vseboval zbirko predpisov, zbranih iz dotedanjih cesarskih odlokov (konstitucij). Mnogo obsežnejši je drugi del, *Digesta* ali *Pandekte*, v katerem so v 50 knjigah zbrani izreki iz 1625 spisov klasičnih pravnikov. Tretji del so Institucije, spisane v štirih knjigah v obliki učbenika, po vzorcu institucij, ki jih je bil pred več sto leti spisal pravnik Gaj. Justinijanov *Corpus* je nastal v razmerah, ki so bile že močno drugačne od tistih, v katerih so nastale njegove predloge. To ni vplivalo samo na izbor citatov, marveč tudi na njihovo besedilo, ki so ga spreminjali in prilagojevali svojim potrebam s tem, da so vpisali vrinke (interpolacije). Obenem je rimsko pravo šele zdaj dobilo sistematičnejšo obliko, ki je v dotedanjem razvoju ni imelo.

c) Na vzhodu so Justinijanovi kodifikaciji sledila zakonodajna dela v grščini, med njimi poljedelski zakon (*Nomos georgikos*), ki je nastal v 7. ali 8. stoletju. Ureja agrarna razmerja in kaže na pot, po kateri so se svobodne soseske vključevale v ureditev bizantinske države. Zakon najbrž ni nastal zaradi novodoseljenih Slovanov, utegnil pa je na njihov poznejši položaj vplivati. — Obsežnejše delo so zopet okrog 900 nastale bazilike v 60 knjigah, ki pomenijo nekako modernizacijo Justinijanove kodifikacije. Kakor se je bizantinska država po svoje fevdalizirala, tako je tudi ta zakonodaja spreminjala svoj značaj po spremenjenih razmerah.

Za naslednice zahodnorimske države je značilno, da so kralji nekaterih novodoseljenih ljudstev za svoje države že pred Justinijanom dali zapisovati rimsko pravo, ki je veljalo za njihove podanike rimskega porekla. Zopet je namreč po osebem načelu za vsakogar veljalo njegovo plemensko pravo in za Rimljane in rimsko Cerkev je kot plemensko pravo veljalo rimsko (gl. str. 42). Tako so okrog 500 nastali nekateri uradni zapisi rimskega prava, imenovani *leges Romanae*. Takí zapisi so veljali v državi Zahodnih Gotov, Vzhodnih Gotov in Burgundov. Pri

sestavi teh zakonodajnih del so bili uporabljeni razni stari zapisi rimskega prava. Prilagojevanje rimskega prava novim pravnim razmerjem, ki so zaradi selitve ljudstev postala mnogo preprostejša, se označuje kot vulgarizacija rimskega prava. Celota pravnih pravil, ki nastanejo v tem razvoju, se označuje kot vulgarno rimsko pravo.

Poseben problem, ki je nekoliko v zvezi tudi z našimi kraji, tvori tako imenovana *Lex Romana Raetica Curiensis*, imenovana tudi *Lex Utinensis* (Videmski zakon). Obe imeni sta nastali v literaturi in nista originalni. Označujeta nek zapis prava, nastal kot predelava zahodnogotskega zapisa poznorimskega prava, in sicer kot privatno delo, namenjeno za uporabo v praksi. Kot kraji nastanka tega zapisa prihajajo v poštev Recija (južnovzhodni del Švice), Furlanija ali Istra. Čas nastanka postavljajo v 8. ali 9. stoletje. Možnost, da bi se bil ta pravni zapis uporabljal v naši neposredni sosesčini in da bi bil morda posredno imel kak skromen pomen tudi za zahodne Slovence, ni povsem izključena. Vendar bi bilo treba tako možnost še preverjati.

d) V krajih slovenske naselitve je bila rimska tradicija pred prihodom Slovanov že mnogo bolj omajana kot na primer v Italiji, južni Galiji ali Španiji. Vendar tedaj tudi v naših krajih ni bila povsem odrezana. Ljudstva, ki so se tod pomikala pred Slovani, so bila praviloma že pokristjanjena in so stala v določenih državnopravnih razmerjih s Carigradom. Potomci Iliro-Keltov in rimskih naseljencev so živeli zlasti v mestih še po starem, čeprav vélike spremembe gotovo niso bile brez vpliva na njihov način življenja. Zadnjo zvezo s poznorimsko tradicijo vzdržujejo škofovske stolice v mestih.

Pri tem so nekateri kraji obdržali večjo, drugi manjšo povezavo z Rimom. Mejo med njimi tvorijo obrambni zidovi, ki so jih v pozni antiki postavljali po naših krajih za obrambo Italije proti vzhodu in severu. Ti zidovi so tvorili italsko mejo, *limes Italicus*. Da bi to mejo zasedli s stalnim obrambnim moštvom, je nastal nov, kmečko-vojaški sloj. Vzdrževanje stalno organizirane vojske po zgledu nekdanjih rimskih legij v novih, gospodarsko razrvanih razmerah ni več prihajalo v poštev. Posebno obrambno območje je tvoril Numerus Tergestinus, širše ozemlje okrog Trsta, ki je bilo posebna enota v tem obrambnem pasu.

Ko pridejo Slovani, zvezani z Obri na področje vzhodnih Alp, propadejo zadnje zveze teh krajev z rimsko civilizacijo, kar se na zunaj vidno kaže v propadu škofij. Le obmorska mesta se s škofijskimi stolici vred ohranijo. Pretirano bi bilo, če bi pripisovali pri tem kakršenkoli večji pomen limesu ali celo tržaškemu numerusu.

e) Koliko so prejšnje razmere in sploh rimsko pravo mogli vplivati na poznejšo zgodovino prava med Slovenci? Predvsem je treba priznati, da razmere v rimski dobi prav za naše kraje s pravnozgodovinske plati še niso skoraj nič znane. Kar vemo o rimskem imperiju v splošnem in o rimskem pravu posebej, je le shematizirana podoba, sad mnogih posploševanj, ki so potrebna zato, ker je premalo podatkov o konkretnih razmerah posameznih krajev. Arheološke najdbe seveda kažejo na izrazito rimsko kulturo v mestih in ob glavnih prometnih žilah in dokazujejo tudi obstoj rimskih upravnih sistemov.

Kakšen pa je bil delež ilirsko-keltskega elementa v odročnejših krajih, je danes še težko presoditi. Od njihove pravne ureditve se

skozi stoletja rimske oblasti gotovo ni prav mnogo rešilo do prihoda Slovanov, da bi se kot substrat ohranilo v slovenski družbi. Domneve o obsežnejših vplivih so — vsaj kar se tiče pravne kulture — zaenkrat le v majhni meri upravičene. Posrednih vplivov pa ne moremo izključevati, kolikor je povsem mogoče, da so se določeni proizvodjalni načini, zlasti v živinoreji, ohranili od tega prebivalstva, kar bi moglo imeti tudi nek vpliv na oblikovanje poznejših lokalnih prav. Posebno v osrednji Istri je zelo verjetno, da značilna naselja na vrhovih gričev, imenovana kašteljeri, izvajajo svoj obstoj brez prekinitve iz starih ilirskih gradišč. To bi kazalo na vztrajno naselitveno zvezo v teh krajih, kljub spremembam v narodnosti prebivalstva. Ne bi bilo izključeno, da ne bi ta ali ona pravna posebnost teh krajev imela vsaj oddaljeno zvezo z rimsko ali celo ilirsko ureditvijo. Kaj dokončnega je danes še težko trditi.

Glede vprašanja o kontinuiteti rimskega prava pa se je treba zavedati, da rimsko pravo nikakor ni tako samo po sebi jasen pojem, tog, nespremenljiv in zaključen, kot so si ga predstavljali juristi do polpreteklih dob, ko so imeli pred očmi le Justinijanovo kodifikacijo. V resnici je spremljalo ves razvoj rimske družbe in države od razkroja plemenske družbe tja do prvih zametkov fevdalne in pri tem menjavalo svoj značaj. Od preprostega, formalističnega prava se je preko zapletenega, gibčnejšega in denarnemu poslovanju prirojenega prava nazadnje prilagojevalo krščanstvu, novim družbenim razmerjem in pogojem, ki jih je ustvarjalo preseljevanje ljudstev. Kje naj bi se navezala kontinuiteta — na pravo klasičnih juristov, ki samo ni zaokrožena celota ali na to ali ono obliko dekadence, ki jih je cela vrsta? To, kar naj bi bila kontinuiteta, je v resnici le hitrejše ali počasnejše prenehanje krajevno različnih pojavov in ostankov rimskega prava, njihova bistvena sprememba in prilagoditev novim družbenim razmeram.

Vprašanje o kontinuiteti rimske civilizacije se največkrat rešuje v tem smislu, ali so rimska mesta še dalje obstajala (običajno kot škofovske stolice) ali ne. Toda rimska mesta so bila svojevrsten pojav, v katerem so se mešale različne prvine: naselbinska (večja gostota prebivalstva), upravna (sedež uprave za del pokrajine), urbanistična (tipična razporedba parcel), komunalna (kanalizacija, vodovodi), gospodarska (obrt in trgovina) itd. Ni ga rimskega mesta, pri katerem bi se vsaj nekatere izmed teh prvin ne bile ob začetku srednjega veka bistveno okrnile, najbolj pa je pri tem trpela prav njihova gospodarska funkcija. Kontinuiteta je torej povsod v najboljšem primeru le delna. Praviloma se omejuje na zelo nebstvene prvine, na primer na ohranitev škofovske stolice, v kateri tiči še nekaj ostankov starih organizacijskih oblik.

V naših krajih je bila kontinuiteta v primorskih mestih razmeroma močna, kajti rimskim mestom je pomagala prebroditi čas največjih nevarnosti njihova pomorska in zato politična zveza z Bizancem. Razen tega jim je prišlo prav, da niso zapirala nikakih pomembnejših prehodov, ki bi bili ljudstvom v času selitve na poti. Od rimskega prava je v teh mestih in njihovi okolici moglo praktično obveljati le to, kar je ustrezalo razmeram in skromnim potrebam. Kontinuiteto rimskega prava v istrskih mestih moremo torej razumeti le v smislu hude vulgarizacije. Še dolgo v srednjem veku ta mesta niso bila resnične meščanske nasel-

bine svobodnih trgovcev in obrtnikov in tako so se mogli ostanki rimskega prava uveljavljati le na skromnih upravnih, agrarnih in podobnih področjih.

Na drugi strani so celinska mesta skoraj v celoti propadla, vendar ne brez nekih rahlih sledov kontinuitete. Pri Celju je kontinuiteta vsaj v imenu, ki ga je pač moralo ohraniti in prenesti v slovenščino dovolj številno staro prebivalstvo v samem kraju ali v njegovi okolici. Isto velja

Srednjeveška družba se večkrat upodablja pod motivom mrtvaškega plesa. Primer iz Hrastovelj, 15. stoletje. Od leve na desno, med okostnjaki: otrok, berač, plemič, meščan

o Ptuj, ki sicer še bolj kot Celje kaže znake velike trdoživosti. Če sta Neviodunum in Emona nasprotno propadla celo brez sledu v slovenskih imenih, bi to kazalo, da je bila najbolj izpostavljena in opustošena prodorna pot novih ljudstev čez Dolenjsko in Ljubljano, ne pa toliko po cesti Ptuj—Celje—Trojane. Zato se zdi, da je na ožjem Kranjskem kontinuiteta najšibkejša. Stara slovenska imena v Ljubljani: Gradišče, Ajdovščina, Mirje kažejo na to, da so Slovani prišli tu v temeljito opustošene kraje.

Neposredne pravne kontinuitete je seveda v notranjščini, daleč proč od morja, še mnogo manj kot pri primorskih mestih. Toda še bolj kot glede ilirsko-keltskega substrata moremo tu govoriti vsaj o posredni rimski kontinuiteti, kolikor gre za določene gospodarske vplive. Rimska polja, izkrčena v plodnih ravninah, so — čeprav močno opuščena in zaraščena — ob naselitvi novih priselcev nujno pospešila njihov prehod na intenzivnejšo obdelavo in s tem na razvoj privatne lastnine z vsemi njenimi posledicami. Tudi vinogradništvo in posamezne tehnike pri ob-

delavi zemlje so Slovani lahko delno prevzeli od prejšnjih prebivalcev, zopet ne brez posledic za svojo družbo in pravo.

Dalj ko do tod pa je vpliv staroselcev težko segal. Velik del se jih je bil že prej umaknil proti zahodu ali pa se je prebivalstvo razredčilo že ob prejšnjih notranjih borbah in selitvah ljudstev. Kolikor so staroselci ostali, so se umikali v manj prehodne predele, kjer so skušali živeti še po starem. Kar jih nastop Slovanov in posebej še Obrov ni zdrobil, jim že novo okolje ni dopuščalo, da bi obdržali stari način življenja, ki je bil vendarle združen s precejšnjo izmenjavo blaga. Ta pa je zdaj skoraj zamrla. Po vsem Balkanskem polotoku se na področjih slovanske naselitve staroselci — ki jim Slovani pravijo (na Slovenskem) Lah ali pa (drugod) Vlahi — v odročnih krajih posvete živinoreji in polnomadskemu življenju. S svojimi čredami se selijo zdaj na zimsko, zdaj na letno hribovsko pašo. Zelo verjetno gre predvsem za ostanke poromanjenih Ilirov, ki so morda pri tem ohranili tudi nekaj svojih starih navad. Njihova posebna organizacija ima še pozneje mnogo lastnosti rodovne ureditve. Koliko je tu starega, koliko slovanskih zgledov in koliko vplivov novega načina življenja, je težko presoditi. Zlasti med Srbi so bili Vlahi zelo številni, najbolj številni pa seveda v današnji Romuniji, ki ji je prav vlaški element dal etnično podlago. Svoj posebni način življenja in organizacijske oblike so Vlahi med Slovani obdržali, čeprav je že v srednjem veku začel med njimi prevladovati jezik njihove slovanske okolice. Vlahe iz južneje ležečih krajev, bežeče pred Turki, bomo v 16. stoletju srečali kot koloniste tudi na obrobju slovenskih krajev v zvezi z upravnimi spremembami teh časov in kot nosilce rodbinsko-zadružnega načina življenja (Uskoki).

V krajih same slovanske kolonizacije se to vlaško polnomadstvo ni tako dolgo ohranilo. Vendar tudi tu ni izključeno, da bi bil del staroselcev dočakal stalnejšo naselitev v prehodnem stanju polnomadstva. Vsekakor so se po nekih staroselskih skupinah tvorila zemljepisna imena (na primer Lahinja) in nazadnje imena naselij (na primer Laško). Morda se v takih krajih Lah niso posvetili polnomadstvu ali pa so ga zgodaj opustili. Posamezne podjarmljene Lahe so slovenski poglavarji najbrž uporabili za delovno silo, torej kot patriarhalne sužnje. Beseda krščenica, ki pozneje v slovenščini pomeni deklo, bi vsaj kazala na to, da je del krščanskih staroselcev prešel v hlapčevski, suženjski položaj.

Pojavlja se tudi mnenje, da so kmetje-graničarji s starega limesa — limitanei prešli v slovensko družbo kot privilegirani sloj kosezov, vendar te vrste kontinuitete ni.

Z neposrednim vplivom rimskega prava v smislu kontinuitete moramo torej v naših krajih računati le v primorskih mestih do neke skromne mere. Povsod drugod je kontinuiteta vsaj zelo rahla. V primerjavi z drugimi pokrajinami nekdanjega rimskega imperija je kontinuiteta v Istri nadpovprečno močna, kontinuiteta v drugih slovenskih pokrajinah pa občutno pod povprečjem.

f) Kljub šibkosti kontinuitete pa je rimsko pravo v poznejši pravni zgodovini Slovencev imelo izredno velik pomen. Prišlo je k nam po posredovanju drugih ljudstev.

Prvič so drobci rimskega prava, zlasti kolikor jih je sprejela za svoje fevdalna družba in posebej latinsko pravno izrazoslovje, našli pot v

srednjeveška prava. Nekatera izmed njih so dobila vpliv tudi na oblikovanje prava na Slovenskem. To velja na primer o pojmovanju vladarjeve lastnine, o nekaterih pravnih razmerjih na vladarjevih lastnih posestvih-domenah, kot sploh o nekaterih tako imenovanih polsvobodnih razmerjih. Tudi izrazi kot *servus* in *mancipium* za nesvobodnjake so se udomačili v fevdalni pravni terminologiji, čeprav v bolj ali manj spremenjenem pomenu.

Drugič je našlo rimsko pravo pot med Slovence okrog tisoč let potem, ko ga je selitev ljudstev odtod odstranila. Konec srednjega veka so nekatere njegove sestavine ob recepciji (sprejemu) rimskega prava zopet prišle v načelno in praktično veljavo.

III. GERMANSKA PRAVA

Tretji in zadnji kompleks prav, ki utegnejo imeti pomen pri začetnem oblikovanju prava med Slovenci, tvorijo prava germanskih ljudstev. Ne kaže govoriti o germanskem pravu kot takem, kot je učila starejša pravna zgodovina, kajti o takem enotnem starogermanskem pravu je že v Cezarjevih in Tacitovih časih težko govoriti, kaj šele v srednjem veku. Gre za različna plemenska prava, ki se med seboj razlikujejo ali so si podobna, pač glede na razvojno stopnjo, ki jo je posamezno pleme doseglo v določenem okolju in stikih.

1. SPLOŠNO. Pravo in družba germanskih plemen sta se razvijala toliko hitreje, kolikor prej je posamezno pleme prišlo v stik z rimskim imperijem. Že sami bojni pohodi in delež pri plenu so pospeševali družbeni dvig starešinstva med Germani. Stalni boji z višje organizirano družbo so nujno vedli do hitrejšega razvoja državnih oblik pri plemenih ob mejah rimske države. Tako so se državne organizacijske oblike v tem specifičnem položaju razvijale celo hitreje kot so se plemena družbeno razslojevala. Prehodna oblika države, ki je pri tem nastajala, se označuje kot barbarska država. Naziv je izveden iz latinske označbe barbari za ljudstva, ki so obdajala rimsko državo. Pomenila je Nerimljane sploh. Označuje torej tuj izvor in morda tudi nižjo stopnjo civilizacije, nima pa izraz barbarus sam po sebi poniževalnega prizvoka, ki ga je dobil pozneje. Bistvo barbarske države je v tem, da v njej razredna razmerja zajemajo del, a še ne večine prebivalstva in da je država namenjena vzdrževanju sile predvsem proti pripadnikom drugih držav ali plemen. Taka država se oblikuje najbolj tam, kjer pleme zasede del ozemlja bivše rimske države, na katerem so še številni ostanki starega prebivalstva.

Stik s preživelo, odmirajočo sužnjelastniško družbo vede pri plemenih, ki se naseljujejo v tem vplivnem območju, do tega, da se iz vojaške demokracije pri njih ne razvija prava sužnjelastniška država, marveč prehajajo neposredno v naprednejšo obliko družbe, v fevdalizem. Ta se izraža na eni strani v nekoliko izboljšanem položaju sužnjev, na drugi strani v pojavu nekaterih plasti agrarnega prebivalstva, ki so na sredi med svobodnjaki in sužnji. Pripadnike takih plasti označujemo s kratkim, a zelo netočnim in varljivim izrazom kot polsvobodnjake.

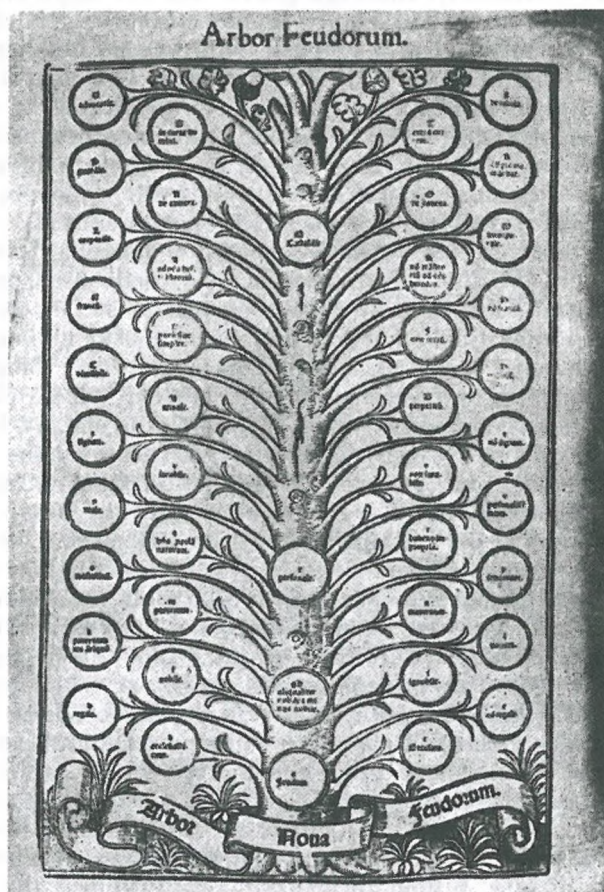
Njihova polsvoboda je navadno v tem, da so vezani na zemljo, glebae adscripti, vendar se lahko ta polsvoboda kaže tudi v drugih oblikah. Po nekaterih mnenjih so taka razmerja med Germani zelo zgodnja, nastala mnogo pred zapisom njihovih plemenskih prav. Ker je podobna razmerja poznala tudi že poznorimska država, se je posebnost novih držav na zunaj vidno kazala v njihovi plemenski podlagi.

V barbarski in še lep čas v fevdalni državi je kot dediščina plemenske ureditve zopet oživel osebno načelo, ki ga je bil veliki meri ukinil Karakala. Z vsakomer, ki je na nekem ozemlju užival pravno zaščito, so ravnali po njegovem plemenskem pravu (lex originis). Kjer je šlo za kompaktno naselitev enega plemena, to načelo ni delalo posebnih težav, kajti na tuje se pri tem praviloma niso ozirali. Načelo je prihajalo do praktične veljave predvsem tam, kjer so bili zaradi selitev na enem teritoriju pomešani prebivalci različnega izvora, ki jim je bila priznana pravna sposobnost. Tako stanje je značilno za ozemlja z mešanim romansko-germanskim prebivalstvom. Zasedba rimskega ozemlja po Germanih je namreč na zahodu večinoma potekala bistveno drugače kot v naših krajih. Romanski element je bil v onih krajih neprimerno bolj ohranjen in močan. Novoprišlim ljudstvom, ki niso bila posebno številna, je najbolj kazalo, da Romanom puste svobodo in pravo in da si skušajo zagotoviti le prevladujoči položaj in čim večjo materialno korist. Največ so Germani pri naselitvi — zlasti v Italiji — nastopali na pogodbeni podlagi kot zavezniki (foederati) in so se pri osvojitvah zemlje celo držali določenih pravil. Tako so Romani živeli še dalje po rimskem pravu, ki se je vulgariziralo in zdrknilo nazaj na svoj prvotni pomen plemenskega prava (str. 34—36). Po njem so presojali tudi pravni položaj cerkvenih oseb (ecclesia vivit lege Romana).

Čim bolj je bilo ozemlje plemensko mešano, tem večja je bila potreba po pravnih zapisih. Nastajale so na eni strani že omenjene leges Romanae, na drugi strani zapisi germanskih plemenskih prav — leges barbarorum. Toda veljava osebnega načela na plemensko mešanem ozemlju je zapis germanskih plemenskih prav le pospeševala, ni pa bila njen edini vzrok. Zapisi so nastajali tudi zato, ker je razvoj spravljal v pozabo stare običaje in so tisti, ki jim tak razvoj ni bil po godu, silili k zapisu. Zapisi so nastajali tudi pri plemenih, ki niso bila toliko pomešana z Romani. Razen anglosaških zapisov, ki so pisani v ljudskem jeziku, so germanske leges sestavljene v raskavi latinščini.

Kakšne so bile v zgodnji dobi možnosti za vpliv germanskih plemenskih prav — zapisanih ali nezapisanih — pri nas? Nekaj vplivov je bilo že v pradomovini, tako glede naziva knez ali gotskega vpliva na nastanek izraza »kupiti«. Vprašanje je, ali so na Slovence vplivali germanski ostanki na ozemlju njihove stalne naselitve. Čeprav se je čez naše kraje pomikala pred prihodom Slovanov lepa vrsta germanskih plemen in čeprav je včasih — ne posebno prepričljivo — govor o tej ali oni njihovi sledi, ne moremo resno trditi, da bi za njimi ostal na samem slovenskem ozemlju kakršenkoli posredni in še manj neposredni vpliv na oblikovanje prava. Občutneje pa se je vpliv nekaterih germanskih plemenskih prav uveljavil pozneje, od zunaj, že v času po naselitvi Slovencev. Pri presoji tega vpliva se je treba ozreti po vrsti na langobardsko, bavarsko in frankovsko pravo.

2. LANGOBARDSKO PRAVO. Prve neposredne in intenzivnejše stike so imeli predniki Slovencev v novi domovini s prejšnjimi gospodarji teh krajev in nato zahodnimi sosedi, z Langobardi. To germansko pleme je v družbenem razvoju nadkriljevalo Slovane. Mejiło je na Slovence s svojo državo, ki je ostala samostojna do Karla Velikega (774).

Drevo fevdov (Arbor feudorum). Drevesa so priljubljen način ponazoritve; v tem primeru so navedene vrste fevdov, na vsaki višini vej po dve razlikujoči se vrsti, na primer od spodaj navzgor cerkveni (ecclesiasticum) — svetni (seculare); kraljevski (regale) — nekraljevski (non regale) itd. — Iz Lyonskega tiska Corpora iuris civilis 1546

Langobardsko pravo s tujimi primesmi je bilo zapisano leta 643 po nalogu kralja Rotarja. Zapis, znan pod imenom Edictum Rotharii se je v naslednjih stoletjih še dopolnjeval in se je uporabljal tudi potem, ko si je Karel Veliki podvrgel langobardsko kraljestvo. Edikt je okrog leta 1020 postal predmet pravniške obdelave na pavijski pravni šoli, kjer je z nekimi dostavki postal del zbirke Liber Papiensis (Pavijska

knjiga). Pri tej obdelavi se je razvila posebna metoda razlage z obrobnimi pripombami, glosiranje, ki so jo kmalu prenesli na druge šole in uporabljali pri obdelavi zapisov rimskega prava. — Kot drug pomemben vir langobardskega prava veljajo Fevdne knjige, *Libri feudorum*, nastali kot privaten zapis fevdnega prava v 12. stoletju in znani po tem, da so ob recepciji rimskega prava tudi oni dobili širšo veljavo. V resnici pa ne gre za nikako staro fevdno pravo langobardskega plemena, marveč za zapis, ki je v znanosti dobil ime po Lombardiji, ker je delno nastal in postal znan v Milanu. S starimi Langobardi ima zvezo le po pokrajinskem imenu. Zapis je pozen in se je razširil še pozneje, tako da je mogel recipiran vplivati le na popolnoma degenerirano fevdstvo pri nas. Klasična doba fevdov je vsaj pri nas minila brez tega spisa in sploh fevdi pri nas niso bili posebno pogosti, njihov razvoj pa so usmerjale bolj krajevne razmere in potrebe kot ta spis.

Ali je potem pri nas sploh kaj vpliva langobardskega prava? V Primorju in v Furlaniji brez dvoma, vsaj glede osebnega položaja prebivalstva, med katerim se pojavljajo na primer osebe z omejeno svobodo (polsvobodnjaki) z langobardskimi imeni moški *aldiani* in ženske *aldiane*. V 8. stoletju so morda Langobardi nekaj časa vladali Istri, ne da bi mogli govoriti o posebno globokih sledovih. Dajatev *ornadigo*, rodbinska dajatev od ognjišča, ki se v 16. stoletju omenja blizu Trsta, naj bi bila langobardskega izvora, vendar je zveza verjetno le zelo posredna. Sicer bi bilo moči govoriti le o neznatnih vplivih, razen kolikor je imelo langobardsko pravo pomen za ureditev in pravo oglejskega patriarhata in bi bili prišli daljnji odmevi do nas. Vendar ne pomeni že vsaka uporaba langobardskega izraza v poznejših listinah za naše ozemlje, da bi bilo langobardsko pravo odločilno tudi za nastanek pojma. Običajno gre le za prevod domačega pojma v jezik oglejskih pisarjev, kakor se na primer ministeriali naših krajev v 12. in 13. stoletju v Ogleju označujejo kot *delesmanni* (dežmani) in se kosezi označujejo kot *arimanni*. Napak bi bilo zato izvajati koseze iz langobardskih *arimannov* (kmetov-vojakov), kakor je treba sploh zanikati verjetnost langobardskih vplivov na nastanek kosezov (tudi v smislu kosezi — prebivalci *kasagija*).

Možnosti za langobardske vplive so bile vsekakor odprte, vendar so Langobardi oziroma njihovi furlanski potomci imeli malo deleža med zemljiškimi gospodi na Slovenskem, med siceršnjim prebivalstvom pa jih praktično ni bilo. V dobi plemenskih prav njihov vpliv pri nas ni mogel biti močan, pozneje pa je tudi že težko govoriti o Langobardih.

3. BAVARSKO PRAVO. Nekoliko drugače je z Bavarci, ki so bili v 8. stoletju najprej le rahlo odvisni od Frankov, leta 788 pa vključeni v frankovsko državo. Njihovo plemensko pravo je bilo kot *Lex Baiuvar(i)orum* zapisano verjetno sredi 8. stoletja, prav v času, ko so Slovenci priznali njihovo nadoblast. Zapis je pod močnim vplivom nekaterih drugih germanskih plemenskih prav in morda tudi nekoliko pod cerkvenim vplivom. Pripadnost bavarskemu plemenskemu pravu so pri pogodbenih pričah pokazali s tem, da so jih pri pravnem dejanju potegnili za ušesa v podkrepitev spomina. Zato se še v listinah 11. stoletja priče bavarskega rodu, ki torej žive pod bavarskem pravu, označujejo kot *priche*, potegnjene za ušesa (*testes per aures tracti*).

Fevdalni značaj bavarskega plemenskega prava se med drugim kaže v obstoju posebnega sloja polsvobodnjakov, tako imenovanih barskalkov, kar bi po smislu pomenilo hlapce, ki nosijo neka gmotna bremena, a so prosti tlake.

Bavarci so se kot zemljiški gospodje in kot kmetje pomešali med slovensko prebivalstvo. Bili so med fevdalnimi gospodi na Slovenskem v zgodnjem fevdalizmu najbolj številni, o prenosu bavarskega prava v širokih zamahih v Slovenijo pa je moči govoriti le v severnejših pokrajinah, kjer so Bavarci tudi kot kmetje prispevali odločilni delež h germanizaciji. V pokrajinah, ki so ostale naseljene pretežno s slovenskim prebivalstvom, je bavarsko pravo gotovo po posredovanju posameznih fevdalcev vplivalo pri oblikovanju določenih pravnih razmerij, vendar se običajno ta vpliv daleč precenjuje. V dobi plemenskih prav ni bilo težko prinesiti svoje pravo v drugo deželo z naselitvijo lastnega prebivalstva. Ni pa bilo tako preprosto uveljaviti neko plemensko pravo pri drugem, popolnoma tujerodnem plemenu, posebno ker je bilo tudi slovensko plemensko pravo priznано prav toliko časa kot bavarsko.

4. FRANKOVSKO PRAVO. Največji pomen se na Slovenskem pripisuje frankovskemu pravu.

a) Plemensko pravo Salskih Frankov in s tem obenem merovinške dinastije je bilo zapisano pod Klodvigom v začetku 6. stoletja kot Lex Salica. Pravo Ripuarskih Frankov je ohranjeno kot Lex Ripuaria (Ribuaria) v zapisu iz časov okrog leta 800, v katerem so sestavljeni odlomki iz več starih predlog. Po ripuarskem pravu so živel Karolingi. Vpliv teh frankovskih plemenskih prav pri nas ni zaznaven niti verjeten in kvečjemu omejen na posamezne, čeprav ugledne osebe.

b) Drugače je s predpisi, ki so jih izdajali kralji in ki se zaradi svoje delitve na poglavja imenujejo kapitularji. Za nas niso toliko pomembni tisti, ki so — ob vsaj formalnem pristanku plemenskih svobodnjakov — izpopolnjevali ali spreminjali plemenska prava (capitularia legibus addenda), kot samostojni kapitularji (capitularia per se scribenda). Poslednji so namreč urejali zlasti upravne zadeve in so veljali za vso frankovsko državo. Zato jim smemo vsaj za 9. stoletje pripisovati določen vpliv na upravno in cerkveno organizacijo tudi v naših krajih, zlasti pa na organizacijo zemljiških gospodstev, ki so bila ali v kraljevi lasti ali so vsaj v precejšnji meri iz nje izvirala. Ko so urejali zadeve v zvezi s kraljevo zemljiško lastnino, so frankovski kralji nedvomno imeli pred očmi predvsem frankovske razmere. Zato so tudi njihovi ustrezni pravni predpisi pripomogli k širjenju teh razmer. Pomemben je v tej zvezi Capitulare de villis (okrog leta 800), ki je urejal upravljanje kraljevih domen. Vprašanje, ali je bil objavljen le za Akvitanijo ali pa s splošno veljavo, ni bistveno, ker so se vsaj neka osnovna pojmovanja gotovo prenašala tudi drugam in določila uporabljala, kolikor so pač razmere dopuščale. Prav v uvajanju razvitejših gospodarskih sistemov v naših krajih je frankovsko pravo izmed vseh teh prav imelo najodločilnejši vpliv. Vendar to pravo že ni bilo več le plemensko, marveč kraljevsko in deloma povzeto po rimskih zgledih.

Kadar bo torej govor o vplivu frankovskega prava pri Slovencih, je treba pri tem razumeti pravo frankovske države, ne pa frankovska ple-

menska prava. Izmed osnovnih pravil, po katerih je bila urejena frankovska država, naj bodo tu v kratkem omenjena le nekatera izmed tistih, ki so pozneje opazneje prišla do veljave na Slovenskem. Kralj ima oblastvene in finančne pravice. Kraljeva oblast (Bann) pomeni pravico izdajati predpise in povelja, pomeni tudi predpis ali povelje samo, nadalje kazen za njegovo kršitev in stanje brezpokojnosti, ki zadene kršilca kot posledica kazni. Kralj je vrhovni vojaški poveljnik in gospod najvišjega sodišča, ki sme pritegniti pred svoje sodišče v prvi instanci vsako zadevo, ki bi sicer spadala pred nižje sodišče (ius evocandi). Kraljeve finančne pravice se zaradi nizkega stanja denarnega obtoka izražajo zlasti v lastnini na kraljevih posestvih (domenah, naziv prihaja od dominium, gospodstvo), razen tega ima pravico kovanja novcev in nekaj drugih pravic, na primer do prejemanja letnih poklonov. Davčni sistem je slabo razvit. Za poznejši družbeni razvoj na Slovenskem je zlasti pomemben pojem javne tlake, ki so jo spričo slabo razvitega finančnega sistema dolžni opravljati tudi svobodnjaki. Prvotno je javna tlaka omejena na gradnjo določenih objektov, na pomoč pri potovanju državnih funkcionarjev in na podobna opravila. Posamezni državni organi pa skušajo kmalu na svojem območju razširjati to svobodnjaško tlako v svojo korist in s tem pritegniti svobodnjake v podložnost.

V vrhovni državni upravi se pod Franki pojavljajo nekatere dvorne službe, ki se pozneje posnemajo tudi na večjih fevdalnih dvorih pri nas, tako maršal, točaj in drugi.

Frankovska upravna razdelitev sloni praviloma na grofijah (pagus, gau), ki jim načelujejo grofje. Ti so prvotno prosto odstavljivi. Podeljevanje teh uradov v fevd in razvoj dednosti fevdov privede do podedljivosti grofovskega položaja. Grof je vojaški poveljnik, skrbi za red in od 8. stoletja dalje odvzame prejšnjemu tungenisu tudi predsedovanje pri zborih svobodnjakov. Odtlej dalje je frankovski grof po položaju enak comesu, ki je v zasedenih rimskih ozemljih imel že prej vse te pravice. Ob državnih mejah, kjer mora biti zlasti vojaško poveljstvo enotnejše, so grofije večje in se imenujejo mejne grofije (marke), po slovensko krajine. Načeluje jim mejni grof, ki so ga Slovenci imenovali skratka knez, a ga bo bolje imenovati krajinskega kneza tam, kjer bi lahko prišlo do zamenjave.

Mnogi drugi podatki, ki se navajajo o ureditvi frankovske države, vsaj za naše kraje ne drže, tako o dosledni razdelitvi krajine na grofije, o razdelitvi grofij na stotnije itd.

Za nadzorovanje uprave po pokrajinah je kralj pošiljal redno ali po potrebi po dva kraljeva odposlanca (missi dominici). Eden izmed njih je bil praviloma svetnega, drugi cerkvenega stanu. Odposlanca sta v kraljevem imenu imela zelo močno oblast.

c) Pri Frankih se je izoblikovalo tudi fevdstvo. Razločen mejnik pri tem tvori priprava Karla Martela na bitko z Arabci. Da bi si zagotovil konjenico, je posameznim velikašem razdelil zemljo proti obvezi, da mu bodo služili z ustreznim številom konj. Dejansko se mu je posrečilo zaustaviti arabsko napredovanje v bitki pri Poitiersu leta 732.

Podeljevanje zemlje in pozneje sploh kakega dohodka je tvorilo ugodno možnost preskrbeti državi tiste službe, ki jih zaradi pomanjkanja

denarja ni mogla plačati. Podeljevanje v fevd je imelo to ugodnost, da vladar teh zemljišč ali dohodkov sprva ni dal popolnoma iz rok, marveč je imel določene možnosti, da jih potegne zopet v svoje roke. V poznejšem razvoju so te možnosti postopno odpadale in fevd je postal le še zunanja oblika, ki se je vsebinsko kaj malo razlikovala od lastnine. Prvotni fevd je bil doživljenjski in je po smrti vsakega imetnika nastopil

Nekdanja tržiška mestna hiša, postavljena čez cesto, podobno kot nekda v Ljubljani Komun

povratni pripad. Že v frankovski dobi se je začela razvijati tudi dednost. V tem primeru je povratni pripad nastopal le, če je izumrla rodbina ali zaradi nezvestobe (felonije).

Običajno se nastanek fevda tolmači kot kombinacija imovinske plati (beneficija) z osebno vezjo (vazalstvom) med gospodom in prejemnikom — vazalom. Pogodbeni stranki sta na eni strani fevdni gospod, na drugi strani vazal. Vazal prejme uživanje zemljišča ali dohodka in obljubi gospodu določeno službo in zvestobo.

d) Naši kraji so doživeli frankovsko dobo šele pri njenem višku in kmalu sledečem razpadu frankovske države. Sam frankovski vpliv, ki se je uveljavil za časov Karla Velikega, se je šele rahlo vkoreninil. Trajnejši je bil vpliv frankovskega prava pozneje, ko se uveljavlja po posredovanju vzhodnofrankovske (nemške) naslednice frankovskega kraljestva. Ta vpliv ne pomeni, da bi k nam presadili do kraja dograjen

pravni sistem v celoti, pač pa je pospešil nastanek osnovnih razmerij fevdalne družbe in nekaterim izmed njih dal posebne oblike. Sicer pa je splošna trditev o vplivu frankovskega prava točna le toliko, kolikor so mišljene le neke panoge tega prava, predvsem neke upravne oblike.

Pravo germanskih plemen in frankovskih kraljev ni nikak enoten sistem germanskega prava v smislu nekega določenega sistema pravnih pravil. V tem smislu »germansko pravo« pri nas že zato ni moglo vplivati, ker ga ni bilo. Vplivale pa so pri nas nekatere časovno in krajevno različne prvine, izvirajoče iz teh pravnih redov, med katerimi je gotovo najpomembnejše pravo frankovskih kraljev. Način, kako so se pri nas take prvine združevale med seboj in posebej s prvinami slovenske plemenske družbe, je popolnoma specifičen. Svojske so tudi posledice tega združevanja v zvezi z nadaljnjim gospodarskim razvojem. Žato se pravna zgodovina Slovencev kljub dolgotrajnemu nemškemu gospostvu po svojem največjem delu razlikuje od zgodovine raznih vej germanskega prava in tvori posebno, samo za Slovence veljavno celoto problemov. Osnovna podlaga za razvoj prava na Slovenskem je bilo staroslovensko pravo in njegov vpliv se ni dal nikdar popolnoma izbrisati. Pri tem ni misliti na njegove družbene podlage, pač pa na določene zunanje pojave oblike.

STAROSLOVENSKO PRAVO

Doba staroslovenskega prava začenja z naselitvijo v 6. stoletju in sega do popolnega uveljavljanja tuje fevdalne države, torej ponekod do začetka 9., drugod do konca 10. stoletja in morda še dalje. Zgodnejše časovne meje prihajajo v poštev severno od Karavank, poznejše južno od Karavank, zadnje pa morda prav na najvzhodnejšem obrobju.

Osnovna značilnost te dobe je razvijanje domačih zametkov razredne družbe na temeljih vojaške demokracije. Pri tem nastane prva država, sorodna že omenjenim barbarskim državam, ki so se prej pojavljale zlasti pri germanskih plemenih. Iz podobnih razlogov kot pri Germanih — zaradi stika z naprednejšo družbo — tudi pri Slovencih ta razvoj ni usmerjen v sužnjelastniško družbo, marveč v fevdalizem. Slovenci s tem prvič stopajo na razvojno pot v državo, slovenski kraji pa doživljajo v bistvu vdruči podoben proces, ki se je tu v drugačnih okoliščinah razvijal nekda med ilirsko-keltskimi plemeni.

Odločujoča vloga družbene delitve dela med poljedelstvom in živinorejo je pri Slovencih še prav posebno spoznavna. Z njo so v bistvu zvezana vsa osnovna vprašanja, ki se nam postavljajo za to dobo.

Doba staroslovenskega prava obsega zlasti pri severnih Slovencih pravzaprav dve različni obdobji. Prvo, ko še ni države in smemo zato »pravo« razumeti le v smislu nekih pravil za urejanje medsebojnih razmerij v rodovno-plemenski družbi; drugo, ko moremo govoriti o državi, ki šele razvija elemente fevdalizma. Ostre ločnice pa ne kaže postavljati, ker so ohranjeni podatki premalo jasni in ker razvoj zaradi zunanjih vplivov ni premočrten, posebej pa še zato, ker je osnovna problematika obeh neločljivo povezana.

Pri Slovencih južno od Karavank se v tej dobi tudi srečujeta vojaška demokracija in država, vendar bolj v tem smislu, da država včasih prekrije razkrojeno plemensko družbo, ne da bi jo že preobrazila.

1. PREGLED POLITIČNIH DOGODKOV. a) Slovanska naselitev v Vzhodnih Alpah začenja verjetno s severa in v neznatnih skupinah že sredi 6. stoletja, nato ponovno nekoliko pozneje. Glavni val je tisti, ki je bil že prej omenjen in ki po odhodu Langobardov prihaja iz Panonije. V prvih desetletjih naseljevanja, okrog leta 600, je obrsko-slovanska plemenska zveza še zelo živa. Med severozahodnimi Slovani nastane protiobrsko gibanje, ki ustvari slovansko plemensko zvezo pod Samovim vodstvom. Polom pred Carigradom leta 626 toliko oslabi obrsko moč, da se tudi predniki Slovencev pridružijo Samovi zvezi. O njej nam poroča sočasna frankovska kronika, imenovana Kronika Fredegarja Sholastika. Samova plemenska zveza — najbrž še ni razvita v državo — ima poseben pomen ne le zato, ker je za nekaj časa odvrnila Obre, marveč

posebej tudi zaradi svojih uspehov proti frankovski germanizatorični napadalnosti.

Ko po Samovi smrti ta zveza razpade, se v drugi polovici 7. stoletja Slovani v Karantaniji uspešneje otepajo ponovnega obrskega pritiska kot njihovi vrstniki južno od Karavank. Tako se začenja v Karantaniji razvijati slovenska kneževina v državo, drugod pa se obrska nadoblast — še vedno v obliki plemenske zveze — obnovi.

Karantanska država pride zaradi bavarske pomoči proti Obrom sredi 8. stoletja pod bavarsko nadoblast, nato pod frankovsko. V zvezi s tem je pokristjanjenje in udušitev protikrščanskih uporov.

O Slovincih izven Karantanije ni tedaj skoraj nič gotovega, razen to, da so trpeli v deželi vsaj nekaj obrskih postojank, dopuščali Obrom tudi prehod čez svoje kraje in včasih z njimi tudi skupno nastopali. Pokrajina pa je v bistvu vendarle veljala za slovensko in tudi samostojni slovenski nastopi so bili mogoči. Karel Veliki je porazil leta 796 Obre tako, da kmalu ne igrajo več nikake vloge v zgodovini. Slovenski knez Vojnomir, ki vlada v neki slovenski kneževini južno od Karantanije, mu pri tem pomaga. On ali sploh slovenski knezi, ki jih je bilo najbrž več, priznajo frankovsko nadoblast, ki so jo Karantanski Slovinci priznavali že prej.

Sele zdaj so vsi Slovinci zopet na približno enakem položaju, ki ga obeležuje politična odvisnost od Frankov pod domačimi knezi, torej s samostojno notranjo ureditvijo.

Udeležba pri ponesrečenem uporu Ljudevita Posavskega se Slovincem maščuje s tem, da izgube verjetno leta 820 lastne kneze. Tako se vključijo v frankovski upravni sistem, ki pa na vsem južnem in vzhodnem slovenskem ozemlju kakih sto let pozneje zaradi madžarskih navalov razpade.

Ker fevdalizem na ozemlju med Karantanijo in Panonijo, zlasti pa na jugu, dotlej še ni pognal korenin, se tu staroslovenska doba nadaljuje dobrih 150 let dalj kot v Karantaniji.

b) Zaradi bolj zaščitene lege je ožja Karantanija v dveh pogledih prehitela razvoj drugih slovenskih pokrajin. V dobi Obrov, kolikor je prej razvila domačo državo in zato nudila fevdalizmu več domačih osnov; v dobi Madžarov, kolikor je tu frankovsko-nemško gospostvo ne le starejše, marveč tudi ne doživi takega poloma. Ker so podatki ohranjeni največ za karantansko ozemlje, se večkrat pozablja, da je moral biti razvoj v večini današnjega slovenskega ozemlja drugačen in se zato začetki fevdalizma pod vtisom karantanskih razmer posplošujejo in v splošnem postavljajo v prezigodnje čase.

V bistvu gre pri tem političnem razvoju za srečanje dveh družbenih sistemov, bolj razvitega germanskega in manj razvitega slovanskega. Domače prvine, iz katerih bi se bila počasi razvila fevdalna država, so bile prešibke, da bi kljubovale zunanjemu pritisku.

2. OSNOVNI PROBLEMI. Že staroslovanska družba in pravo sta se pokazala za področje, na katerem se izmenjavajo precej različna mnenja. Še bolj bo to veljalo za staroslovensko dobo, ki je postala znanstveno bojišče, na katerem se že desetletja lomijo kopja, ne da bi bila dosežena splošno priznana dognanja. Pregled osnovnih potez staroslovenske ure-

ditve je spričo tega dopusten le po tem, ko bodo najprej označeni problemi.

a) Predvsem ni popolnoma dognana stopnja gospodarskega razvoja, ki so jo tedaj dosegli Slovenci. Gotovo je le, da so poznali poljedelstvo. Najbrž so pri tem uporabljali različne načine obdelave, povprašanje živinoreje pri Slovanih, to pa je v zvezi z drugim, osrednjim žigalništvom, kopanje z motiko in obdelavo z ralom. Zelo sporno pa je problemom te dobe — razmerjem do nomadskih plemen.

b) V zvezi z razmerjem Slovencev do nomadskih plemen so problemi njihove samostojnosti, državotvornosti, problemi njihovih prvih organizacijskih oblik, ustoličevanja, kosezov in županov. Poseči je treba pri tem nekoliko nazaj.

Že v svoji pradomovini so bili Slovani izpostavljeni napadom drugih plemen. Zdi se, da je bil zlasti Kavkaz izhodišče takih napadov. Ni vedno prav jasno, kakšnega rodu so bila ta bojovita, najbrž konjeniška plemena. Tu in tam so se posamezna napadajoča plemena trajno združila s Slovani, se z njimi pomešala in vnesla mednje določene prvine svoje plemenske ureditve. Taka mešanja plemen so se dogajala tudi v času selitve in kmalu po njej. Znan zgled za to so Bolgari, ki so slovansko ljudstvo, pa imajo ime po neslovanskem, mongolskem plemenu, ki jim je nekaj časa načelovalo in se z njimi pomešalo. Bojevitejša nomadska plemena so tako v plemenskih zvezah s Slovani kakor tudi pri spojitvi z njimi razumljivo imela večji delež pri vodstvu in zato tudi vpliv pri oblikovanju notranje ureditve in pravnih pravil. Pojav ni omejen le na Slované, je pa med njimi prav pogost in v znanstveni literaturi posebno opažen.

Nomadska plemena so pri združitvi z drugimi plemeni pridobila številnejšo silo, pridružena plemena pa čvrstejšo organizacijo. Prisvajanje presežnega proizvoda se je okrepilo, družbena diferenciacija povečala in vojaška demokracija se je hitreje razvijala v državo. Enostranska ocenitev teh dogajanj je proti koncu preteklega stoletja privedla do nastanka posebne teorije, ki razlaga nastanek države sploh s tem, da eno pleme pridobi oblast nad drugimi (teorija sile). Ta teorija ne upošteva gospodarskih osnov, ki so za oblikovanje države bolj bistvene in sploh pretirava pomen takih medplemenskih pojavov. Imela pa je pri razlagah zgodnje slovenske zgodovine velik pomen.

V staroslovenskem pravu srečujemo vrsto pojavov, ki izvirajo z večjo ali manjšo gotovostjo iz takih medplemenskih razmerij z bolj ali manj znanimi plemeni. Pri tem se postavljajo tri vprašanja: ali so predniki Slovencev pri tem imeli res tako pasivno vlogo kot mislijo nekateri; ali imajo taki pojavi mesto v slovenskem pravu in slednjič ali so bili taki pojavi res odločilni za nastanek države.

Ves ta problem je treba predvsem osvetliti s treh gledišč: Obrov, županov in kosezov. Nanj se navezuje vprašanje slovenskih knezov.

3. OBRSKI PROBLEM. Da so bili Obri ob naselitvi Slovanov v Alpe vsaj močna gonilna sila in da so bili Slovani od njih tudi do neke mere odvisni, bi težko zanikali. V tem, kako daleč je segala ta odvisnost in kakšen je bil njen značaj, so mnenja deljena.

Izmed virov o tem vprašanju je pomemben zlasti spis Pavla Dia-kona, *Historia Langobardorum*, nastal v drugi polovici 8. stoletja v srednji Italiji. Po času in kraju nastanka podatkov ne more imeti iz prve roke.

Zopet nudijo ta vir in drugi viri možnosti za različna tolmačenja. Tako na primer kažejo boji Slovencev z Langobardi na precejšnjo po-litično samostojnost prvih; po drugih podatkih pa so Obri izvajali nad podrejenimi Slovani naravnost poniževalno oblast. Obrska nadoblast je bila pač v različnih krajih in časih različna ali pa je ponekod včasih ni bilo.

Pri razmerju med predniki Slovencev in Obri gre za svojevrstno in spremenljivo obliko plemenske zveze, v kateri ima konjeniško pleme prevladujočo vlogo. V nobenem primeru tega razmerja ne gre razumeti za suznjelastništvo nad Slovenci, prav tako ne kot fevdalno gospodstvo.

Vse kaže, da pri tej plemenski zvezi ni prišlo do stopitve obeh elementov in da so se Obri pomešali med Slovence le v zelo skromni meri. Po zmagi Karla Velikega nad Obri ti izginejo iz zgodovine, Slovani pa ostanejo. Isti činitelj, ki je prej prispeval k njihovemu šibkejšemu položaju nasproti Obrom — stalnejša naseljenost v zvezi s poljedelstvom — je omogočil Slovanom, da prežive to konjeniško pleme.

4. PROBLEM ŽUPANOV IN ŽUPE. Na ozemlju zgodnje slovenske naselitve se že 777 v listini o ustanovitvi samostana Kremsmünster z imenom navaja prvi slovenski župan, očitno kot poglavar neke večje skupine Slovencev. Župani so se med predniki Slovencev in južnozahod-nih Slovanov sploh pojavili po vsej verjetnosti med preseljevanjem ali najpozneje ob naselitvi.

Beseda župan ni razširjena pri vseh Slovanih in najbrž ne izvira iz slovanskega besednega zaklada. To je dalo povod, da se je tudi pojem županov povezal s problemom medplemenskih razmerij.

Ena izmed hipotez o županih je trdila, da so bili župani prvotno pripadniki živinorejskega gospodujočega plemena, enakomerno raz-porejeni kot gospodarji med hlapčujočimi Slovenci - poljedelci. Slovani da niso imeli pravice do živinoreje, ki je bila izključno pridržana nomadskim županom. Vsaka naselbinska enota je bila sestavljena iz Slovanov pod gospodstvom župana. Župan kot pripadnik živinorejskega plemena je imel gmotno privilegiran položaj, medtem ko so poljedelski Slovani obdelovali polje. Območje take naselbine je tvoril živinorejski pašni okoliš. Jasni rezultati te ureditve naj bi se bili ohranili še do 13. stoletja, ko so bili župani — sedaj že pod fevdalnim gospodstvom — od svoje dvojne kmetije oproščeni vsake fevdalne obveznosti. Tudi če bi bilo v jedru te nomadske teorije kaj resnice, bi med slovenske skupine raztreseni župani že s porazdelitvijo med Slovence izgubili svojo no-madsko posebnost, v eni ali dveh generacijah pa sploh svojo plemensko posebnost. Zato so v vsakem primeru že skoraj od samega začetka se-stavni deli slovenske družbe.

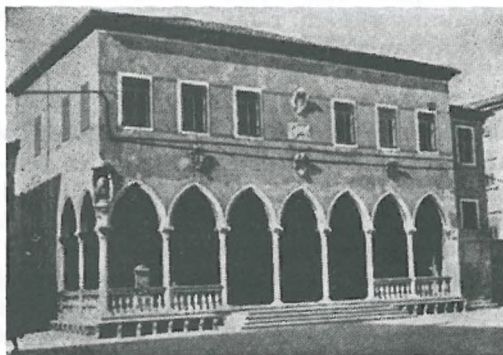
Nasprotna stran je upravičeno ugovarjala, da so viri 13. stoletja v nomadski teoriji na preveč preprost način presajeni v starejša obdobja. Prenagljeno pa je zatirjevala, da posebni položaj županov v 13. stoletju ni nikaka posebnost in da gre le za vrsto fevdalnega vaškega orga na,

kakršnega srečujemo tudi drugod na ozemlju nemškega gospostva. To inenjenje ničesar ne razloži in tudi ni povsem točno. Prvotni slovenski župani so daleč več ko navadni vaški predstojniki in tudi v fevdalizmu obdrže mnogo širše pristojnosti kot le pobiranje fevdalnih dajatev.

Čeprav ne v celoti sprejemljivo je segla živinorejsko-plemenska hipoteza nedvomno globlje kot druga v tem, da išče županom razlago v mnogo starejših domačih podlagah. Morebitnih tujih vplivov pri nastanku županov pa v nobenem primeru ne gre tolmačiti kot dolgotrajno plemensko gospostvo, ki bi Slovencem kratilo vsako možnost za živinorejo.

Koprski Loža (Loggia). Ta oblika arhitekture je nastala iz srednjeveškega načela, da se javnopravna zborovanja ne opravljajo v zaprtih prostorih

Za zdaj lahko o županu zaključimo le to, da je župan iz dotika z nekimi doslej neugotovljenimi plemenskimi vplivi nastala specifična oblika nižjega starešine pri južnozahodnih Slovanih, ki prevzame vodilno vlogo pri naseljevanju in pri prehodu iz rodovno-plemenske v naselbinsko skupnost.

Pojem župana je tesno povezan s pojmom župe. Pod to besedo razumemo običajno neko naselitveno ozemlje, zaokrožen zemljepisni okoliš (na primer dolino), ki se praviloma razvija tudi v upravno ozemlje (župa v smislu ozemlja). Možno je, da beseda župa prvotno ni pomenila ozemlja, marveč neko rodovno enoto ali plemenski drobec pod vodstvom župana (župa v smislu skupnosti oseb).

V vsakem primeru prevlada ob naselitvi pomen besede župa kot ozemlja. K ozemeljski župi spada tisti svet, ki ga v okviru nekih danih naravnih meja člani skupnosti obdelujejo ali pa uporabljajo za pašo svoje živine. Na geografsko manj zaprtem ali na manj rodovitnem in zato redkeje naseljenem svetu so bile župe lahko večje, na razbitejšem ali rodovitnejšem svetu manjše. Posebnost pri Slovencih je bila najbrž v tem, da so bile župe zaradi geografskih pogojev naselitve nekoliko bolj razdrobljene kot pri drugih Južnih Slovanih; vendar so bile še vedno toliko velike, da so dopuščale ekstenzivno gospodarjenje na nestalnem ornem svetu in obsegale razprostranjena pašna zemljišča.

Ozemeljska župa je torej rezultat naselitve neke rodovno-plemenske skupnosti, ki za svojo kolektivno rabo trajno zasede neko pokrajinsko enoto in ki se v teku časa začne spreminjati v skupnost po naselitvi. V novi, naselitveni skupnosti postane kraj prebivanja za pripadnost neke osebe župi odločilnejši od porekla po rojstvu. Namesto prejšnjega spre-

jema v rodovno-plemensko skupnost (na pr. nekakega pobratimstva) stopa v naselitveni skupnosti sprejem v naselbinsko zvezo — pristopanje.

Dopustiti je treba možnost, da se je že v staroslovenski dobi župa množila in da so v njenem okviru nastale posamezne vasi. Na ta način je lahko ena župa obsegala po več naselij — sosesk. Vendar se zdi, da je bila pri Slovencih vsaj zelo pogosta tendenca, da se novo ustanovljeno naselje odcepi od prejšnje župe in ustvari nova. Kadar se je ozemlje župe cepilo, je lahko prejšnje, večje ozemlje obdržalo nek upravno-organizacijski pomen kot nekaka velika župa. Tako so lahko nastajale različne variante: župa z več soseskami brez lastnih županov, več drobnih majhnih žup ali pa velika župa z več malimi župami — soseskami z lastnimi župani. Razvoj teh variant je eno izmed ključnih vprašanj za razumevanje slovenske upravne zgodovine, je pa praktično neraziskan.

5. **RODBINSKA ZADRUGA IN NJENO RAZMERJE DO ŽUPE.** Rodbinska zadruga ali velika družina je skupnost sorodnikov in njihovih žena, ki žive v skupnem gospodarstvu in praviloma tudi gospodinjstvu pod enim rodbinskim poglavarjem. Običajno lahko spoznamo tako rodbinsko skupnost po tem, da jo odrasli sinovi nadaljujejo tudi potem, ko se poroče in imajo lastne otroke.

Rodbinska zadruga je praviloma vmesna razvojna stopnja med rodom in navadno, malo rodbino. Nastopa običajno po trajni naselitvi, toda preden se razvije individualna lastnina na zemlji, ki je odmerjena po potrebah ene ožje rodbine. Med rodom, veliko in malo rodbino ni vedno najbolj bistvena razlika v številu članov; za družbeno ocenitev teh pojmov je včasih bolj bistvena njihova gospodarska podlaga, ki se kaže v značaju in trajnosti naselitve in prilastitve zemljišča.

Dokler je veljalo prepričanje, da je rodbinska zadruga slovanska posebnost, se je slovenska pravna zgodovina trudila dokazati, da so jo poznali tudi Slovenci. Eden izmed takih dokazov naj bi bile nekatere srednjeveške listine, v katerih se navajajo večje skupine nesvobodnjakov, ki so si med seboj v sorodu. Vendar so take skupine lahko nastale tudi iz sožitja na fevdalnem dvoru; resnične rodbinske zadruge pa bi bilo treba iskati izven dvorov. Tudi krajevna imena s končnico -ci, kakršnih je mnogo zlasti v Prekmurju, so se navajala kot dokaz za zadrugo; izvedena so iz osebnih imen, kar naj bi kazalo, da se je vas imenovala po zadrugnem starešini. Toda pokazalo se je, da imena izvirajo šele iz dobe načrtno kolonizacije in da jih je treba izvajati iz nje. — Prednost sorodstva pri nakupu nepremičnine ali odgovornost hišnega gospodarja za dejanja družinskih članov sta še v fevdalnih pravih tako splošno razširjeni, da tudi teh pojavov na Slovenskem ne bi mogli neposredno izvajati prav iz slovenske rodbinske zadruge.

Nedvomnih neposrednih dokazov za rodbinsko zadrugo pri Slovencih pravzaprav ni. Po načrtni fevdalni kolonizaciji, ki je ustvarjala enorodbinske kmetije, zadrug dejansko ni moglo biti. Za dobo pred načrtno kolonizacijo pa je neposredne dokaze težko zahtevati. Rodbinska zadruga se je mogla držati le v sferah, ki jih fevdalni režim še ni zajel; teh sfer pa listine ne morejo upoštevati, vsaj ne do takih detajlov. Vendar nam danes ni treba več za vsako ceno iskati dokazov, da so tudi Slovenci poznali rodbinsko zadrugo. Za dobo med naselitvijo in pred

nastankom enorodbinskih fevdalnih kmetij je rodbinska zadruga tudi med Slovenci razvojna nujnost. Zato rodbinsko zadrugo za to obdobje lahko domnevamo in bi bilo treba zahtevati dokazov kvečjemu za morebitno nasprotno trditev.

Rodbinska zadruga je po svoji najprvotnejši vlogi v razvoju vezana na tisto stopnjo družbenega razvoja, na kateri se kot značilnost južno-zahodnih Slovanov pojavlja župa, pri Slovencih staroslovenska župa. Zato sta oba pojma tesno povezana. Kakšno je moglo biti v staroslovenski dobi razmerje med rodbinsko zadrugo, sosesko in župo? Praviloma gre tu za tri, druga drugi nadrejene stopnje združevanja. Na stopnji rodbinske zadruge še odloča skupnost po rodbinski zvezi, na stopnji soseske skupnost naselja, na stopnji župe skupnost naselitvenega ozemlja. V najbolj razčlenjeni obliki tvori več rodbinskih zadrug sosesko, več sosesk župo. Vendar ta razčlenjena oblika ni povsod nujna. Kakor je lahko soseska obenem župa, tako je lahko tudi rodbinska zadruga obenem že soseska. Tudi tu moramo računati že v najstarejši dobi s krajevno zelo različnimi možnostmi.

6. PROBLEM KOSEZOV. V poznejših obdobjih naletimo razen na župane tudi še na poseben sloj svobodnih kmetov, ki vsaj ponekod žive naseljeni v skupinah, imajo tu in tam javne funkcije, pravico do orožja in svoje posebno sodstvo. Odkar ta sloj nastopi v zgodovinskih virih, drči po položaju počasi, a gotovo navzdol. Pripadniki tega sloja so kosezi (kasezi, kasazi), nemški naziv Edlinger pa pove, da so jih nekdam pojmovali kot neke vrste plemiški sloj. Vprašanje je, ali so kosezi nastali šele z nemškim fevdalizmom ali pa je bil pri Slovencih že prej; in če je bil že prej — odkod se je vzel in kaj je prvotno bil.

Na koseze smo že trčili kot na domnevne naslednike vojščakov-kmetov na poznoantičnem limesu ali kot domnevne langobardske arimane ali celo ljudi v »kasagiju«. Takih razlag ni moč vskladiti z ničemer, kar vemo o kosezih, najmanj pa z njihovo razširjenostjo in pravno vlogo. Nadaljnja razlaga, da so kosezi nasledniki kmečkih voditeljev iz časov, ko so se poljedelci uprli živinorejcem, vsaj premalo razloži njihov naziv. Mnenje, da so kosezi tvorili vojaško spremstvo — družinike slovanskih knezov, bo najbrž blizu resnici, a tudi ne razloži njihovega imena; pa tudi široka razprostranjenost njihovih naselij po vsej Sloveniji se more s tem vskladiti le, če računamo na zelo visoko število slovenskih kneževin. Tudi razni poskusi razlage z germanskim izvorom si lomijo zobe ob domačem imenu. Kolikor trdijo, da je slovensko ime šele poznejše, pa je tako mnenje sploh nevzdržno. Prav pri označbi kosez, ki je ni moči razložiti niti iz slovenščine niti iz kaknega germanskega jezika, se zato celotni problem zopet vrača na vprašanje starih medplemenskih razmerij med poljedelci in živinorejci. To zvezo iščeta dve razlagi. Prva išče kosezom turško-tatarski, lahko torej obrski izvor, soroden pojmu, ki ga označuje beseda kazak ali kozak, kar bi ustrezalo kosezu kot pripadniku vojaškega plemena, ki se razvije v kmeta-vojščaka. Druga se opira na zgodaj zapisano izročilo, da se je bojevito hrvatsko pleme v začetku 7. stoletja s severa pod vodstvom nekega Kosencesa selilo proti jugu, zagospodovalo Slovanom na današnjem Hrvatskem, se z njimi spojilo in jim dalo ime.

Drobci tega Kosencesovega plemena, da so ostali ali se vrnila na Slovensko, kjer so kosezi tvorili privilegiran sloj prebivalstva.

»Hrvatska« hipoteza ima doslej gotovo razmeroma največ argumentov na svoji strani, končno dognana pa vsaj za zdaj tudi ona še ni in ostaja pri njej še mnogo nejasnega. Osnovna misel, da so medplemenska pretakanja v času naselitve soodločala pri pojavu nekega vojaško pomembnejšega in zato privilegiranega sloja Kosezov, pa je nedvomno pravilna.

Bilo bi napak kakor koli zmanjševati vlogo, ki so jo imeli kosezi v slovenskem družbenem razvoju. Njihovega višjega javnopravnega položaja ni moči zanikati. Vprašanje, ali so bili kosezi v času, ko so se formirali kot poseben sloj med Slovenci, slovansko pleme ali vsaj poslovanjeni in koliko je bilo v njih drugih plemenskih primesi, bo najbrž težko rešljivo. Z germanskim elementom prav gotovo nimajo zveze. Tudi kolikor bi bilo v njih spočetka še tujih prvin, pa postanejo tudi oni del slovenske družbe še preden začenejo Slovenci vidneje nastopati v zgodovini.

Razliko med župani in kosezi je moči povzeti v tem, da župani stopijo v slovensko družbo že pred naselitvijo ali ob njej in imajo značaj starešinstva; kosezi se pojavijo ob naselitvi ali takoj po njej in se nasele posebej. Svojo vlogo v zgodovini imajo zato kot stanovska in naselbinska skupnost.

Kosezi niso razkropljeni kot posamezniki, marveč so naseljeni v posebnih naselbinah, v katerih tvorijo kosezi posebno sosesko. Take naselbine so znane iz različnih krajev Slovenije. Koseška naselbinska skupnost razvije podobne elemente kot župa. Ena ali morda ponekod tudi več koseških sosesk tvori prav tako gospodarsko in upravno enoto, na katero smemo smiselno prenesti naziv župa.

Razen starih koseških naselij, v katerih prihaja do veljave staroslovenska župa, nastajajo pozneje, v času fevdalne kolonizacije nova koseška naselja, imenovana pogostoma Koseze. Medtem ko stara naselja leže običajno vsaj zelo blizu ključnih postojank, leže nova naselja v bolj odmaknjenem kolonizacijskem svetu. Posebnosti koseštva bi bilo treba raziskovati bolj v starih kot v novih naseljih, vendar je v tej smeri še malo napravljenega. Zdi se, da se v starih naseljih vsaj ponekod kažejo neke bistvene posebnosti. Tako so na primer v starokoseškem Teharju hiše razporejene v pravokotniku in oklepajo velik trg, na čigar sredini stoji kultni objekt. Podoba naselja kaže morda na združevanje nekih strateških funkcij (pravokotnik) s funkcijami upravnega zbirališča (trg s centralnim objektom). V tej zvezi je treba najbrž tolmačiti podobo koseškega Zagorja; tu so hiše razporejene v krogu okrog manjšega trga, na čigar sredini je zopet kultni objekt. Razlika med Zagorjem in Teharjem je lahko le v tem, da je bilo prvo očitno manjša koseška naselbina. Ker pa oblika Zagorja spominja tudi na obliko poznejših tržnih centrov, je lahko poznejšega izvora in bi bilo treba celotno vprašanje koseških naselij še sistematično raziskati.

7. SLOVENSKI KNEZI IN USTOLIČEVANJE. Že ob naselitvi so večjim skupinam, praviloma plemenom ali večjim oddelkom plemen načelovali knezi. Pod tem, nekdanj tujim nazivom se tedaj ni mogel skrivati tujec.

Knezi so slovanski plemenski starešine. Ob naselitvi postane plemenski starešina obenem poglavar večjega ali manjšega ozemlja in oblast se čedalje bolj navezuje na neko ozemlje, kneževino.

Število kneževin se je nedvomno menjavalo. Zdaj je bila koncentracija večja, zdaj manjša. Toda zaman bi poskušali določiti obseg posameznih kneževin v posameznih časih, niti ne moremo izključiti možnosti, da bi bili kdaj pa kdaj enemu knezu podrejeni nekateri drugi knezi, tako da bi knezi tvorili nekako hierarhijo.

Razvoj kneza v državnega poglavarja moremo ugotoviti le pri karantanskem knezu. V Samovem času more biti ta proces šele na začetku, v času Boruta, Gorazda in Hotimirja pa je kneževa oblast očitno že krepko razvita. To moremo sklepati iz vrste poročil o teh dogodkih, sporočenih v spisu neznanega avtorja, ki je v Metodovem času, kot vse kaže 871, po naročilu salzburskega nadškofa sestavil spis o »Spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev«, skratka »Conversio«. Spis, ki naj bi bil tedaj dokazoval pridobljene pravice salzburskega nadškofa med Slovenci proti nosilcem slovanskega bogoslužja, je danes pomemben kot glavni pisani vir za spoznavanje staroslovenske družbe in države.

V Karantaniji poznamo še mnoga stoletja pozneje, tja do prvih Habsburžanov, obred ustoličevanja karantanskega kneza na Gosposvetskem polju, ki kaj malo ustreza razviti fevdalni družbi. Samo po sebi se postavlja vprašanje, s kakšnimi koreninami sega ta obred v preteklost. S tem vprašanjem smo se zopet znašli v najhujši goščavi domnev in razlag o staroslovenski državi, s katero se seveda prerašča že označeni problem županov, kosezov in staroslovenske svobode. V živahnem vrvežu neusahljive polemike okrog gosposvetskega obreda je več misli kot glav, včasih tudi več domišljije kot misli. Na vsaki podrobnosti poznejšega obreda grade nekateri drzne hipoteze, ki naj bi kot čarobna palica odprle pot do skrivnosti ustoličevanja.

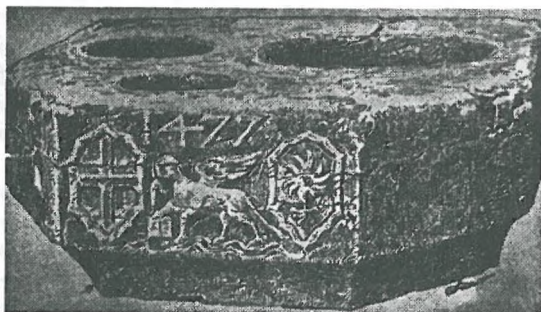
Odkod ta prizadevnost okrog tega obreda, ki je postal evropska zanimivost, o kateri zgodovina več razpravlja kot o kronanju pomembnih cesarjev? Njegova posebnost je v tem, da se je tako dolgo, prav do leta 1414, ohranil kot očitna okamenina iz najstarejših dob. In prav pri brezpravnih Slovencih v osrčju Evrope, ki jih je že stoletja držal v oblasti Nemec, naj bi se bil tak obred mogel toliko časa ohraniti? Kdor ni hotel pritrdilno odgovoriti na to vprašanje, se je moral napotiti na iskanje primerjav in same primerjave, postavljene brez upoštevanja razvojne zveze, lahko dokažejo karkoli si kdo želi. Kdor pa je hotel dokazati domač, slovenski izvor obreda, je moral rešiti vprašanje, kako se je obred ohranil skozi šest sto let fevdalizma. Taka dokazovanja so se le prevečkrat omejevala na preozka področja.

Ustoličevanje in njegova trdoživost ni osamljen pojav, marveč je sestavni del družbe in prava na Slovenskem. Razložiti ga je moči le, če ga opazujemo v vsem njegovem pojavnem okolju in ne morda po tem, zakaj sta bili živali, ki ju je držal knez, marogasti. Kljub vsej očitnosti tega dejstva smo dobili šele pred kratkim prvi kompleksni poskus postaviti gosposvetsko ustoličevanje v širše domače razvojne zveze.

Če ne drugače, se bo vraščenost ustoličevanja v slovensko pravno zgodovino pokazala v njeni sledeči sintezi, v kateri bo odpadla vsa nerazumljivost njegove ohranitve ob dejstvu, da je fevdalizacija na Slo-

venskem morala prevzeti številne staroslovenske elemente. S tem se vprašanje na tem mestu omejuje na vprašanje izvora.

Razvoj podobnih obredov po svetu kaže, da je ustoličevanje nastalo iz volitev starešine plemena ali plemenske zveze na večji vseh svobodnjakov. Najpozneje v prvi polovici 8. stoletja je bila karantanska kneževska oblast že dedna v moškem rodu, in to ne le od očeta na sina (Borut-Gorazd), marveč celo od bratranca na bratranca (Gorazd-Hotimir). Držala se je torej moških sorodnikov ene rodbine. Ustoličevanje je v primeru dedovanja pomenilo samo izbor izmed več enako upravičenih sorodnikov, sicer pa slovesno proglasitev in simbolično postavitve novega kneza. Volitve so se pri njem ohranile bolj v obredni kot v pravni

Kamnite matične mestne votle mere v Piranu (1477), zdaj v veži mestne hiše

funkciji. Če nam neznani nasprotnik slovanskega bogoslužja pove, da so slovenski Karantanci kneževskega naslednika »napravili za kneza« (ducem fecerunt), je tu mišljen tak slavnosten umestitveni obred. Volitve izven dednega načela so se torej praktično izvajale le, če je kneževa dinastija izumrla v moškem rodu in je bilo treba izbrati novo. (Prim. str. 109, 136.)

V plemenski družbi, vojaški demokraciji in v začetkih države tak obred ni nič nenavadnega. Nenavadno bi bilo, če bi morali obred zanikati ali če bi ga uvedla šele tuja država. Umeščanje vladarjev je na tej stopnji splošen pojav, umeščanje pri Slovencih slovensko in diskusija o tem, ali je ta ali oni simbol znan morda tudi pri Germanih, na vsem tem ne more ničesar spremeniti. Vplivi ali zgledi so lahko prihajali tudi od drugod. Za to je bilo v teku stoletij dovolj možnosti. Toda samo dejanje ustoličevanja je v tej dobi ustrezno notranjemu razvoju in zato domače.

Na bolj spolzka tla nas privede zopet vprašanje, kako so dobili glavno vlogo pri tem obredu kosezi. Njihova vodilna vloga pri umeščanju odločno kaže na njihov višji državnopravni položaj in neposredno udeležbo pri javni oblasti. Zašli bi v brezplodna ugibanja, če bi hoteli dognati točno razlago. Možno je troje: ali je bila volilni organ prvotno svobodnjaška ali starešinska veča Slovencev in so se je kosezi kot pleme polastili; ali so kosezi kot vojaški sloj družinikov kakršnega koli izvora v staroslovenski volilni veči izpodrinili druge svobodnjake; ali pa so kosezi imeli neko svojo volilno večo za lastne organe, ki je z njihovo politično prevlado razširila svojo veljavo na vso kneževino. Bistveno je, da je naziv knez starejšega izvora in so ga Slovani poznali že prej,

preden je moči govoriti o koseškem vplivu med Slovenci. Zato sta knez in volilna veča kot pojma prvotna, kosezi — naj bodo že karkoli — pa drugotni činitelj, ki si je tako ali drugače prilastil odločilno besedo na volilni veči. Ko se to zgodi, pa so tudi kosezi že vraščeni v slovensko družbo in vse glavne prvine kneževstva in ustoličevanja so slejkoprej slovenske.

8. DVORI IN NESVOBODNJASTVO. Slovenska beseda dvor pomeni prvotno morda sedež katerega koli agrarnega obrata, prehaja pa zelo zgodaj na sedež takega agrarnega gospodarstva, pri katerem je individualno prilaščanje zemlje bolj razvito kot v kolektivni župi. V tem individualiziranem pomenu besede je bil dvor pri Slovencih lahko navadna svobodnjaška kmetija, ki je imela lastno zemljišče in ki jo je gospodar obdeloval s svojo družino (svobodnjaški dvor). Razen tega pa je beseda dvor pomenila tudi večji agrarni obrat, ki ga je gospodar obdeloval predvsem z nesvobodno delovno silo.

Dvore z nesvobodnjaki so najbrž imeli le starešine na najvišjih položajih, praviloma knezi in člani njihove najožje rodbine ali okolice. Zdi se, da so se dvori v staroslovenski družbi razvijali bolj severno od Drave kot južno od nje.

Dvori so bili po svojem načinu obratovanja močno podobni pridvornim agrarnim obratom v zgodnjefevdalnih državah. Sami po sebi še zelo sorodni zgodnjim oblikam sužnjelastništva, so se dvori v danem okolju razvijali v smeri zgodnjefevdalnih obratov. Na dvorih je patriarhalni suženj, na primer vojni ujetnik ali zaslužjen praprebivalec (krščenica!), v teku razvoja dobil značaj zgodnjefevdalnega pridvornega nesvobodnjaka.

Po nekaterih mnenjih so dvori zajemali razen kosezov vse prebivalstvo, ki naj bi bilo torej v celoti na položaju nesvobodnjakov. Praktično bi s tem ozemlja dvorov pokrivala skoraj vse ozemlje slovenske naselitve. To mnenje, ki staroslovensko župo popolnoma ignorira, nima nikake opore in ne prihaja resno v poštev. V resnici smemo z dvori v staroslovenski družbi računati le v zelo majhni meri in jim pripisovati le zelo omejene okoliše na nekaterih pomembnejših središčih, praviloma v bližini knežjih sedežev.

V staroslovenski dobi, ko še ni moči govoriti o ustaljenih družbenih kategorijah, je popolnoma možno, da so tudi posamezne župe ali njihovi starešine uporabljali kot delovno silo posamezne nesvobodnjake. S tem se postavlja v zvezo koroški izraz »v župo podrobiti«, ki naj bi izvirал iz starejše, morda obredne formule. Pomenil naj bi toliko, kot zaslužniti pod župo. Drugačne, bolj vsakdanje razlage tega izraza pa vendarle niso popolnoma izključene.

9. POVZETEK STAROSLOVENSKE DRUŽBE. Pokazalo se je, da vsebuje staroslovenska družba številne in zelo osporavane prvine, ki jih je težko povzeti v skladno in splošno priznano skupno podobo. Kljub mnogim prizadevanjem za pojasnitev ključnih vprašanj slovenske družbene in pravne zgodovine najstarejših dob doslej še niso izčrpana vsa sredstva, ki bi mogla pripomoči do bistveno jasnejših spoznanj. Raziskave se v splošnem omejujejo na tolmačenje zelo majhnega števila

razmeroma skopih srednjeveških virov, ki dopuščajo najbolj protislovne razlage. Obdelava izčrpnije znanega novejšega stanja po historično geografski metodi je pri dosedanjih raziskavah močno zanemarjena, čeprav bi samo ona mogla nuditi dovolj široko podlago za razlago starejših virov. V vsakem primeru gre tu za sklepanje iz novejšega na starejše in primerjava gostih podatkov 16. stoletja pove včasih mnogo več ko primerjava nepovezanih starejših podatkov. Pričakovati smemo, da bi na širši podlagi zastavljene raziskave pripomogle do mnogo izčrpnjšega reševanja problemov najstarejše slovenske družbe kot je doseženo danes.

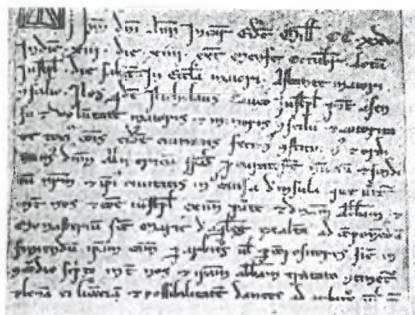
Pri sedanjem stanju raziskav je zato moči zaenkrat samo povzeti najosnovnejše probleme in nakazati neke rešitve, ki se zde najbolj realne.

V bistvu se vsi doslej navedeni posamezni problemi združujejo na skupnem imenovalcu svobode ali nesvobode v staroslovenski družbi. Ob vsakem delnem problemu se pojavljajo razlage, ki zatrjujejo nesvobodni položaj staroslovenskega ljudstva, zdaj proti Obrom, zdaj proti nomadskim županom, zdaj proti bojevitim Kosezom, zdaj zopet na kneževih dvorih.

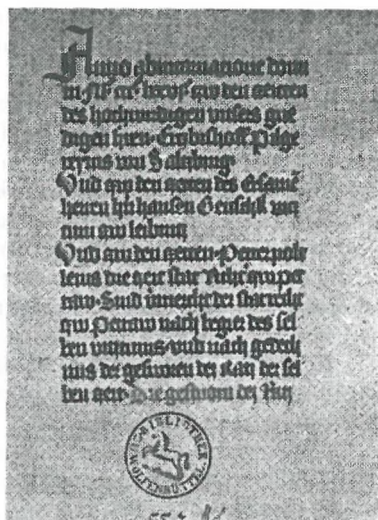
Medtem ko smo obrsko vprašanje mogli oddvojiti kot vprašanje čistega medplemenskega razmerja, segajo drugi delni problemi v samo notranjo ureditev staroslovenske družbe.

Plemenski izvor župana bi bil mogoč le, če bi bil izraz župa nedvomno izveden iz župana in ne narobe. Te gotovosti pa ni. Tudi privilegirano župana z neobremenjeno dvojno hubo je v tej obliki šele rezultat fevdalizma in je morala imeti prvotno drug značaj. Morda je fevdalizem v tej obliki priznal nadaljnji obstanek nekdanjega prostega župskega obdelovalnega sveta in to navado prenesel tudi v novo kolonizirane vasi. Ključno vprašanje pa je, ali je pri Slovencih veljala v splošnem volilnost ali dednost županstva. Vprašanje najbrž ni nerešljivo, a je danes še nerešeno. Ker poznamo župana le kot starešino-posameznika, ki deluje kot organ neke skupnosti, županov ne moremo šteti za plemensko ali drugačno plast prebivalstva in ni nikakega dokaza, da bi to kdaj mogli biti. Kljub nedvomno zelo veliki avtoriteti, ki so jo župani obdržali še daleč v dobo fevdalizma, ni moči govoriti o hlapčevanju Slovencev županskemu sloju, marveč samo o županih kot vodilnih organih staroslovenske župe.

V zvezi s kosezi se postavlja vprašanje, ali in kako je bila staroslovenska župa z županom vred podrejena kosezom in njihovim organom. V tem primeru gre za oceno mednaselbinskih razmerij. Neka organizacijska podrejenost navadnih žup koseškim župam je glede na politično vlogo kosezov verjetna. Tudi ni izključeno, da bi bili kosezi kot naselbinska skupina izvajali proti drugim skupinam neko tributarno pravico, torej dobivali neke gmotne dajatve. Ker pa župani nekoseških žup niso koseški organi, ni verjetno, da bi šlo za popolno prevlado kosezov nad drugimi župami; tributarno razmerje pa bi kvečjemu kazalo na prenos nekdanjih medplemenskih razmerij na mednaselbinska in fevdalnih ali sužnjelastniških prvin ni. Mnogih staroslovenskih prvin nekoseške župe kosezi očitno niso spremenili, marveč so jih sami sprejeli.

Levo: Listina, ki jo je 1225 izstavil koprski potestat »s pristankom in voljo velikega in malega sveta in v imenu celotne skupščine (komuna)« v zvezi z razsodiščem o sporni zadevi med komunom in opatico nekega samostana zaradi Izole. —

Desno: Prva stran ptujskega statuta 1376. Navedena so imena salzburškega nadškofa (to je mestnega gospoda), njegovega vicedoma in ptujskega mestnega sodnika, v času katerih je bil »na zahtevo taistega vicedoma in po spominu mestnih svetnikov-zapriseženecv« (der gesworen dez Ratz v predzadnji vrstici) spisana ta statut

Ker smo morali odkloniti tudi domnevo o splošnem pridvornem nesvobodnjaštvu v staroslovenski družbi, ostaja slejkoprej osnovni tip tedanje družbene ureditve staroslovenska župa. Pri tem gre za širšo ozemeljsko skupnost enega ali več naselij na podlagi rodbinske zadruga s pretežno kolektivno prilastitvijo zemlje, ki še ne ustvarja trajnih pravic posameznega enorodbinskega gospodarstva na stalno odmerjenih zemljiščih, marveč le skupinske navade pri paši in obdelavi.

Družbena diferenciacija prebivalstva staroslovenske dobe v svoji najbolj razviti obliki je naslednja: knez kot vladar in gospodar pridvornih nesvobodnjakov; maloštevilni velikaši iz knežje okolice kot gospodarji svojih pridvornih nesvobodnjakov; kosezi kot privilegirani, a skupinsko naseljen sloj z vojaškimi, a ne gmotnimi obvezami, toda verjetno z nekimi gmotnimi pravicami; svobodnjaki po župah kot obvezanci določenih javnih dajatev, zlasti pojezde in morda poklona in pravde; posamezni svobodnjaki z lastnimi dvori; Lahji kot svobodni ostanki prejšnjih prebivalcev (kolikor niso bili zaslužnjeni pod dvor), ki verjetno prehajajo v položaj svobodne župe; nesvobodnjaki, izšli iz zaslužnjenega dela Lahov in vojnih ujetnikov, na položaju, podobnem položaju zahodnoevropskih servov.

Pojem lastnine je najbolj razvit glede obdelovalne zemlje dvorov. Malo manj glede druge obdelovalne zemlje. V župi se individualna lastnina na stalnih njivah še ne razvije. Način obdelave v okviru župe je še ne dovoljuje, možnosti za krčenje pa je ne zahtevajo. Še manj je pojem lastnine razčiščen glede pašnega sveta, ki sicer pripada tej ali oni župi, morda tudi tej ali oni soseski, vendar daleč od tega, da bi veljal za predmet zasebne lastnine. Ta povprečna podoba velja s tem, da inten-

živnost razvite lastnine popušča iz centra na Gosposvetskem polju proti obrobju, le na skrajnem robu proti Bavarski pa se oblikuje individualna lastnina hitreje.

Kljub morebitni upravni ali tributarni podrejenosti staroslovenske župe gre v bistvu za svobodnjaško (»svobodinsko«) župo, ki jo kot člani sestavljajo svobodnjaki. Možnost gmotnih tributarnih bremen ustvarja iz župskih svobodnjakov podobno plast prebivalstva, kakršno poznajo razvitejša ljudstva v tako imenovanih polsvobodnjakih. Vendar je pri Slovencih razvoj v tej smeri kvečjemu šele nakazan in podobnost še zelo zunanja, tako da nastopa prehod svobodnjaške župe v fevdalno omejeno svobodo šele v naslednjih obdobjih.

10. UPRAVNE PODLAGE SLOVENSkih KNEŽEVIN. Iz doslej navedenih staroslovenskih prvin je moči sestaviti približno podobo o strukturi staroslovenskih kneževin.

Naselitveno območje Slovencev je po svoji naravni oblikovanosti razpadalo na porečja velikih rek, ki so se jih držali ob naselitvi tudi naselitveni tokovi, po katerih so se pomikala posamezna plemena ali njihovi deli. Vsako tako porečje je lahko nudilo zemljepisne osnove za nastanek posameznih kneževin.

V naravnem središču takega porečja, praviloma na kaki odprtejši ravnini, kakršna je tudi Gosposvetsko polje, je treba iskati tisto, čemur bi danes rekli upravni center. Na primernem, nekoliko zavarovanem kraju je knežev dvor. Okrog njega se razprostira k samemu dvoru prilasčeni obdelovalni in pašni svet.

Razen kneževega dvora so v bližini lahko še drugi in tudi posamezni dvori izven samega središča niso izključeni. Poleg kneževe družine tvorijo prebivalstvo dvorov zlasti pridvorni nesvobodnjaki.

Nedaleč od kneževega dvora ali kneževih dvorov moramo iskati starejša koseška naselja s pripadajočim obdelovalnim in pašnim svetom.

Največji del kneževine je treba pripisovati svobodnjaškim župam, razporejenim ali po posameznih stranskih dolinah ali pa ob robovih večjih dolin tako, da omogoča njihov obseg ekstenzivno obdelavo in pašo po okolici k župi pripadajočih naselij.

Pripadnost sveta k posameznim sestavnim delom kneževine se je presojala po dejanski rabi. Ta se je praktično vedno najbolj kazala v tem, do kod so običajno hodili pastirji s svojimi čredami. Pastirji so bili tisti, ki so ustvarjali prve »upravne teritorije« in na to kažejo tudi mnoge, zelo stare in splošno razširjene pripovedke o mejnih sporih med pastirji.

Kjer so se pašna ozemlja dotikala, so se med župami ali dvori pojavljale ostreje začrtane meje. Sicer so se kot meje uveljavili zlasti gorski grebeni in razvodnice; zlasti v teže pristopnih ali gospodarsko neizrabljenih delih nižjega sveta pa so nedvomno ostali ogromni kompleksi nerazdeljeni.

Tako moremo kot sestavne dele staroslovenskih kneževin šteti dvore, svobodnjaške in koseške župe ter neizrabljeni svet.

Tudi med samimi kneževinami se je razmejitev vršila na podobnih podlagah in so nedvomno mnogi nepristopni tereni ostali nerazmejeni kot široki mejni pasovi.

Zlasti med kneževinami je moglo priti do združevanj in odcepitev, do razmerja nadrejenosti ali podrejenosti. Sicer pa moremo glede njihovih posameznih sestavnih delov računati s precejšnjo ustaljenostjo, tako da morebitni poskusi konkretizacije tega najsplošnejšega orisa ne bi bili popolnoma brezizgledni.

11. STAROSLOVENSKA VEČA IN KNEŽJA OBLAST. Glavni način izvrševanja oblasti v staroslovenski dobi je bila večja. Razen volilne večje, ki je nastopala le ob spremembah v kneževi osebi, je bilo najbrž več vrst rednih več.

Svobodnjaška (svobodinska) večja kot zbor vseh župskih svobodinov se najbrž ni več sestajala za vse območje kneževine, marveč je za posamezne župe (župska večja) ali skupine žup.

Za vse območje kneževine je po vsej verjetnosti delovala koseška večja, kolikor niso posamezne koseške naselbine izven kneževega sedeža imele svojih posebnih koseških več.

Kadar je svobodnjaška večja delovala za skupino žup, se je prej ali slej iz nje razvilo prisedništvo županov v županski pravdi ali pa posebej voljeno, samostojno prisedništvo. Razmerje med pristojnostjo županske pravde in koseške večje je zaenkrat še popolnoma nejasno. Z dovolj široko in kritično analizo podatkov iz fevdalnih obdobij bi bila verjetno prav na tem področju dosegljiva razmeroma izčrpna in točna spoznanja staroslovenske ureditve.

Večam višjega tipa smemo pripisovati neko oblast, sprejemati splošno veljavne sklepe (z anahronističnim nazivom nekake zakonodajna oblast), nižjim večam pa vsaj določanje nekkih obveznih pravil za ureditev notranjega življenja v smislu nekake avtonomije. Kot drugod ljudski zbori so bile tudi slovenske večje nasploh sestanke, na katerem so sklepali o zadevah, ki so bile pomembne za celoto. Temu bi lahko rekli upravsna oblast, ki ima seveda z razvito upravo le malo podobnosti. S podobnim pridržkom je spadalo pred večjo tudi sodstvo. Ker so prihajali na take zборе le moški svobodnjaki z orožjem, so drugod in skoraj gotovo tudi pri nas imeli značaj nekakega vojaškega zbora.

Večja je zborovala na prostem. To pravilo se je preneslo še na poznejše večje v fevdalni dobi in je do 16. stoletja veljalo tudi za mestne večje, da načeloma niso hotele zborovati v zaprtih prostorih. Le ponekod so pozneje odstopili vsaj toliko, da so zborovali pod odprto lopo. Spočetka je bilo odprto zborovališče nujno že iz praktičnih razlogov — ker niso imeli dovolj velikih zaprtih prostorov. Pridružili so se zgodaj sakralni momenti — večja je bila gotovo združena z obeti — in pozneje pravno prepričanje, da velja kot polnopravni organ le večja, ki zboruje na odprtem.

Knežja oblast je prvotno razen vojaškega poveljstva obsegala predvsem predsedovanje na večah, pri katerih je mogel knez vplivati le s svojo avtoriteto, ne pa odločati sam.

Kakor drugi poglavarji na tej razvojni stopnji je knez izvrševal svojo oblast tudi izven svojega sedeža s tem, da je po svoji kneževini popotoval. Ob takih popotovanjih z ožjim vojaškim spremstvom kosezov so knezi praviloma predsedovali večam po župah ali po skupinah žup.

Taka popotovanja oblastnikov iz kraja v kraj so se pri Slovencih imenovala pojezde.

V zvezi s tem so se razvijale tudi prve javnopravne dajatve. Vzdrževanje kneza in njegovega spremstva je bilo v pogojih naturalnega gospodarstva dolžnost prebivalcev okolice, v kateri se je knez mudil. Ob pojezdah je bilo treba zbrati čim več hrane in pijače za kneza, spremstvo in najbrž tudi župane z navzočim prebivalstvom. Naturalne dajatve, ki so se za ta namen zbirale, so tudi dobile ime pojezda. Na njihovo starost kaže dejstvo, da so jih v fevdalnih časih še mnogo pozneje pobirali pod tem imenom v najrazličnejših slovenskih krajih, ko so ponekod »pojezde« trajale v enem kraju tudi po več dni in bile težko materialno breme za kmeta. Morda tiči v starih pojezdah tudi glavni način gmotnega obremenjevanja v prid kosezov kot spremstva.

Pojezda je bila dajatev, ki se je praviloma použila na samem mestu in ki se ni vskladiščevala na vladarjevem dvoru. Tako dajatev je morda tvoril poklon, prvotno prostovoljna dajatev oblastniku, ki pa ni toliko izpričana kot pojezda in je lahko tudi poznejšega nastanka. Verjetneje so že v staroslovenski dobi poznali kot redno dajatev pravdo. Tudi to ime se pojavlja samostojno na več slovenskih krajih in pomeni v fevdalizmu glavno fevdalno dajatev. Ni izključeno, da je bila prvotno dajatev knezu; vendar je treba računati tudi z nasprotno možnostjo, da je beseda pravda na več krajih samostojno nastala kot prevod nemškega *Recht* ali latinskega *ius* za fevdalno dajatev. Fevdalne pojezde so bile med drugim namenjene zbiranju in odvažanju pravde in taka funkcija tudi v staroslovenski dobi ne bi bila izključena.

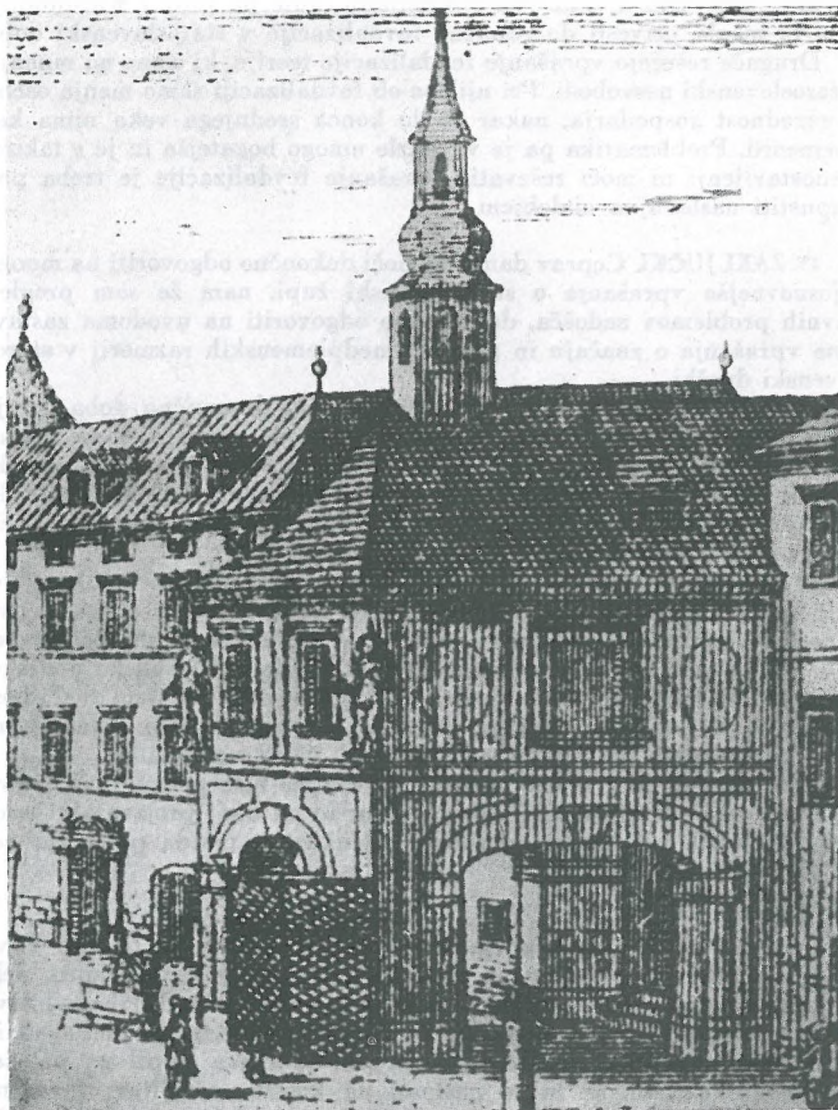
12. PROBLEM FEVDALNIH PRVIN. Staroslovenska družba ima le kvantitativno nepomembne prvine, ki bi jih mogli opredeliti kot morebitne začetke fevdalnih razmerij. Te prvine same po sebi tudi niso tipično fevdalne in bi se mogle razviti v tipična fevdalna razmerja le po zaslugi širšega okolja. Dvori so razvili šele neizrazit, napol sužnjelastniški obrat. Kosezi so le skupinsko vojaško plemstvo. Dajatve so v glavnem javnopravnega značaja.

Glavni element, ki naj bi ga zajela fevdalizacija, je bilo župsko svobodnjaštvo — svobodinstvo. Fevdalizacija je bila torej izvedljiva s tem, da bi knez svojo javnopravno oblast nad župami spremenil v fevdalno nadrejenost osebam z omejeno svobodo.

Tehten pogoj za razvoj fevdalizma iz staroslovenske družbe je bila torej razširitev knežje oblasti. Do te je prišlo očitno v Karantaniji. Če so Bavarci sprejeli za talce kneževega sina in nečaka, pomeni to že zelo utrjeno knežjo oblast.

V Karantaniji se pokaže še nadaljnja stopnja k fevdalizaciji: knez je imel oblast naložiti prebivalstvu bremena v korist Cerkvi. V tedanjih razmerah je možnost za nalaganje dajatev pomenila korak k fevdalnim bremenom.

Zopet v Karantaniji je že v staroslovenski dobi storjen nadaljnji korak k fevdalizmu — pokristjanjevanje. Protikrščanski upor so v bistvu obenem upor proti kneževi politiki, ki razvija vladarjevo moč in kaže tendence k razvoju novih razmerij, kakršna vodijo v fevdalizem. Zato je treba za družbene nosilce teh uporov šteti predvsem svobod-

Ljubljanska mestna hiša, sezidana 1484, po stanju v 17. stoletju. Freskirana je bila med drugim s pravnimi motivi (Justicija, Kambizova in Salomonova sodba). Pred sprednjim stebrom sramotilna kletka, prav v ospredju sramotilni steber

njaške župe. Pripovedka o knezu Ingu, zapisana v spisu *Conversio*, pripoveduje sicer drugače: knez je povabil na gostijo pokristjanjene pripadnike nižjih slojev, poganskim velikašem pa je dal čutiti ponižanje. Pri tej pripovedki pa gre bolj za pridigarski zgled. V njej je zgodovinska resnica kvečjemu to, da je slovenska družba poznala poleg kneza še druge velikaše, pa tudi neke podrejene sloje prebivalstva.

Močnejša knežja oblast in pokristjanjevanje pa tudi v Karantaniji še nista mogla privedi do resnične fevdalizacije v staroslovenski dobi.

Drugače rešujejo vprašanje fevdalizacije teorije, ki slone na mnenju o staroslovenski nesvobodi. Pri njih se ob fevdalizaciji samo menja oseba in narodnost gospodarja, nakar se do konca srednjega veka nima kaj spremeniti. Problematika pa je vendarle mnogo bogatejša in je s takimi poenostavljenji ni moči reševati. Vprašanje fevdalizacije je treba pač prepustiti naslednjim obdobjem.

13. ZAKLJUČKI. Čeprav danes ni moči dokončno odgovoriti na mnoga najosnovnejša vprašanja o staroslovenski župi, nam že sam pregled glavnih problemov zadošča, da moremo odgovoriti na uvodoma zastavljena vprašanja o značaju in pomenu medplemenskih razmerij v staroslovenski družbi.

a) Doba okrog naselitve Slovencev je bila dinamična doba, ko je moglo priti do mnogih mešanj plemen in do medsebojnih vplivov. Kljub večji udarnosti konjeniških plemen pa tudi poljedelsko-živinorejski Slovani v teh stikih niso bili pasivni. Za staroslovenske elemente, ki so se pri tem uveljavili, je treba na pravnem področju šteti kneze in večo, za pridružene elemente župane in koseze.

b) Združitev vseh teh in drugih prvin tvori svojsko kombinacijo, ki jo moremo označiti samo kot staroslovensko pravo. Tega naziva ne zasluži le zato, ker nastopa kot taka le na Slovenskem, marveč posebej zato, ker so se tudi vse pridružene prvine prijele na slovensko podlago. Prav posebnosti pri združevanju teh prvin so postale bistvena značilnost za pravno življenje slovenskega ljudstva. Pri tem so se tudi morebitni pripadniki drugih plemen že v najstarejših časih poslovenili.

c) Medplemenska razmerja sama po sebi še niso pomenila države in je tudi niso ustvarila. Le toliko, kolikor so na dani proizvodjalni podlagi prispevala k bogatejši razčlenitvi družbe, so morda pomenila pospešek za njen razvoj.

★

Staroslovenske pravne prvine so bile toliko močne, da jih tuji fevdalizem ob svoji politični prevladi ni mogel na mah odstraniti. Šele fevdalna kolonizacija je tu prej, tam pozneje spremenila družbeno bistvo teh razmerij, a še pri tem gradila tudi na staroslovenskih podlagah in jih deloma preoblikovala. Frankovski grof je sprva stopil na položaj staroslovenskega kneza in se naslonil na koseško ureditev; fevdalna uprava je lahko v svoj sistem vgradila svojim placitom sorodno večo in na njej gradila dalje; fevdalna kolonizacija je sprejela bistvene organizacijske elemente staroslovenske župe. Na ta način iz staroslovenske ureditve prevzete prvine so deloma še preživele vso fevdalno dobo in pripomogle k temu, da je tudi pravo fevdalne dobe na Slovenskem imelo mnoge slovenske poteze.

DRUGI DEL
FEVDALIZEM
SREDNJEGA VEKA

SPLOŠNI ZNAKI FEVDALIZMA NA SLOVENSKEM

Obdobje fevdalizma je doslej najdaljše v slovenski zgodovini, saj obsega nekako eno tisočletje. Štejemo ga od propada staroslovenskih kneževin po uporu Ljudevita Posavskega dalje, oziroma na jugu od obnove krajin po madžarskih navalih konec 10. stoletja. Konec fevdalizma pomeni marčna revolucija leta 1848.

Fevdalizem je razredno družbeno razmerje, v katerem zaradi prevladujoče agrarne proizvodnje in naturalnega gospodarstva tvorijo osnovna razreda zemljiški lastniki in kot neposredni obdelovalci kmetje podložniki. Prvi si prisvajajo zemljiško rento, ki jo ustvarjajo drugi. V pravem in tipičnem pomenu besede je fevdalno razmerje tisto, pri katerem je osebna prostost neposrednega proizvajalca ne le gospodarsko, marveč tudi pravno omejena (pravno in ne le gospodarsko prisiljevanje). Od suženjstva se tak položaj razlikuje po tem, da je podložniku v tipičnem pomenu besede praviloma puščene nekaj osebne gospodarske iniciative s tem, da samostojno gospodari in da mu ostane del lastnih pridelkov. Od proletarca v kapitalizmu pa se položaj podložnika razlikuje po tem, da kapitalist veže proletarca predvsem z ekonomskim prisiljevanjem, torej s tem, da proletarec nima sredstev za preživetje, če svoje delovne sile ne prodaja kapitalistu.

Razmerja, ki jih v teku razvoja ustvarja fevdalizem na Slovenskem, ne ustrezajo vedno tej opredelbi najbolj značilnega fevdalnega razmerja. Spočetka je v njih še mnogo ostankov sužnjelastniške družbe, pozneje pa se poleg tipičnih fevdalnih razmerij pod vplivom naprednejših gospodarskih oblik ponekod pojavljajo prestejša razmerja. Nekatera izmed njih so (na pr. mezdna pogodba) taka, da jih ne moremo šteti za fevdalna, druga pa so po svoji konkretni družbeni vlogi vendarle v bistvu fevdalna. Ta, druga razmerja označujemo kot fevdalna pravna razmerja v širšem in netipičnem pomenu besede. K njim štejemo tista razmerja med zemljiškim lastnikom in obdelovalcem zemlje, ki bi se sicer po svoji pravni obliki mogla pojavljati tudi v sužnjelastništvu ali v kapitalistični družbi, so pa fevdalna po tem, da nastopajo v sicer fevdalnem gospodarskem in družbenem okolju in imajo v svoji splošni razvojni povezavi enako vlogo kot tipična fevdalna razmerja ali kažejo tendenco, da se razvijejo v taka razmerja. Tako razmerje je zlasti fevdalno nesvobodnjaštvo (suženjstvo), ki prav tako kot klasično suženjstvo pomeni popolno izkoriščanje sužnjeve delovne sile in se pravno razlikuje od klasičnega suženjstva le po drugotnih znakih, kakor pravici do veljavnega zakona in do življenja. Fevdalno nesvobodnjaštvo ima razvojno tendenco v tipično fevdalno podložništvo. Njegova razlika od klasičnega suženjstva je glede na gospodarsko okolje tudi v tem, da klasični suženj dela v vseh gospodarskih panogah in na latifundijah proizvaja za

eksport, medtem ko je dejavnost zgodnjefevdalnega sužnja omejena in usmerjena predvsem na proizvodnjo za avtarkično gospodstvo in njegove lastne potrebe v naturalijah. Druga taka netipična razmerja so zakupna razmerja tam in tedaj, kjer je kmetu dana pravica do odselitve, kjer je torej kmetova svoboda tudi le gospodarsko in ne pravno omejena. Če ima kmet to pravico v sicer fevdalnem okolju, ga štejemo vendarle za fevdalnega podložnika, razen kolikor njegov položaj po svoji razvojni vlogi sodi bolj v okvir kapitalizma.

Kadar gre za družbeno oceno nekega pravnega razmerja, se ne kaže torej vedno ozirati samo na njegovo pravno vsebino, marveč je treba upoštevati tudi njegovo širšo razvojno vlogo v družbeni zgodovini. V fevdalni družbi so nekatera razmerja pravno tako tipična, da ji dajejo obeležje in bi se drugod težko pojavljala. Druga so lahko pravno manj izrazita, a so fevdalna po svojem značaju, funkciji in okolju. Razmerja, ki so pravno in družbeno nefevdalna, ne odločajo o značaju družbe in so večkrat znak razvoja v nove družbene oblike. V splošni, družboslovni oznaki fevdalizma so odločilna prva, pravno tipična razmerja; pravna zgodovina pa mora obseči tudi vse druge možnosti.

I. LASTNINA IN DRUŽBA

1. PRAVICE DO ZEMLJE V FEVDALIZMU. Ker je zemlja v agrarnem gospodarstvu pogoj vsake proizvodnje, se pri razpolaganju z njo ljudje odločilno razdvajajo v gospodujoče in izkoriščene. Pojmovanja zemljiške lastnine so zato ključ do razumevanja pravnih odnosov v fevdalni družbi.

a) Ker se je fevdalizem dolgo časa razvijal v pogojih, za katere je značilno nizko stanje denarnega obtoka, se kot tipična zemljiška lastnina fevdalizma ni mogel uveljaviti eksportni veleobrat niti sužnjelastniška latifundija niti kapitalistično veleposestvo. Pri tem je vsaj delna iniciativa samega obdelovalca obetala večjo rento kot popolna vključitev delovne sile v gospodarjev obrat. Zato se je toga predstava o popolni in enotni lastnini, kakršno je poznalo klasično rimsko pravo, začela že v postklasičnem pravu krhati. Lastniki so obdelovalcem svojih zemljišč priznavali neke pravice do dednega nasledstva. Ta cepitev lastninske pravice na vsaj dve podedljivi pravici je imela še večjo upravičenost v fevdalni družbi, ki je razen tega poznala še celo kopico drugih raznoimenskih razmerij lastnika in obdelovalca do zemlje. Pojem zasebne lastnine se je s tem razvevil, izgubil je enotno sestavo, ni se pa razkrojil v tem smislu, da bi se bil pojem zasebne lastnine na zemlji oslabil ali celo pozabil. Nasprotno: kljub vsej pestrosti raznih pravic, na katere se je razcepila zemljiška lastnina, je vedno ostalo jasno, kdo je gospod zemlje in kdo mu od nje služi.

b) Še več: zemljiška lastnina se ni samo razvejevala, marveč so se prav zaradi njene pomembne družbene vloge hkrati nanjo navezovale tudi druge pravice, ki jih noben drug družbeni red ne šteje k zemljiški lastnini. S tem se je zemljiška lastnina krepila in razraščala. Deli oblasti, ki se sicer šteje kot javna, so prešli na zemljiške lastnike. Tako razširjeno gospodovo zemljiško lastnino označujemo kot patrimonialno oblast. Izraz patrimonij pomeni v bistvu dedno zemljiško

lastnino, očevidno, posebno nepremično premoženje, ki v rodbini prehaja od očeta na sina. Sam po sebi patrimonij ne vsebuje oblasti, pač pa beseda patrimonialna oblast pomeni tak razširjen patrimonij. Kljub pogosti združitvi delov javne oblasti s patrimonijem, pa ni moči postaviti splošnega pravila, da brez patrimonialne oblasti ni fevdalnega razmerja. Patrimonialna oblast je tipična le pri določenih razvojnih stopnjah fevdalizma, pa tudi tedaj se ne pojavlja povsod.

c) Pravice do zemlje v fevdalizmu postanejo najlažje razumljive, če jih izvajamo iz preprostejših oblik zemljiške lastnine. Če je neka oseba zemljo sama obdelovala in imela v lasti, imamo opravka z navadno kmečko zemljiško lastnino. Razen te lastnine, ki v fevdalizmu skoraj nima obstanka in ki na njeno mesto šele pozneje in v drugačnem smislu stopi meščanska lastnina na stavbni parceli, pozna fevdalizem še drugo, imenovano alod. Alod je zemljiška lastnina tistega pripadnika fevdalnega razreda, ki je nosilec izvirne lastninske pravice in ki jo izkorišča sam ali pa jo na razne načine prepušča drugim v izkoriščanje. Iz aloda se razvija večina imovinskih razmerij na zemlji, značilnih za fevdalizem. V gospodarstvu s šibko menjavo in s še šibkejšim denarnim obtokom namreč ne kaže lastnikom velikih alodov — kraljem in visokemu plemstvu — obdržati vso zemljo v lastni obdelavi. Kopičenje naravnih donosov z velikih ali celo oddaljenih ozemelj ob slabih možnostih za prodajo ne more znatneje koristiti. Denarne oblike pa donosi na stopnji naravnega gospodarstva še nimajo. Že vzdrževanje oborožene sile brez zadostnih denarnih sredstev je mogoče najboljše s tem, da se prepusti za njeno preživljanje in plačilo neka zemlja. Usluge se plačujejo z zemljo. Uradništvo dobiva zemljo, da se samo vzdržuje. Politični pristaši dobivajo zemljo in delovna sila se vzdržuje s tem, da dobi v obdelavo nekaj zemlje.

Taka prepustitev zemlje se lahko zgodi na dva načina. V nekaterih primerih odstopi lastnik svoj alod drugemu, na primer zemljo v odročnih krajih, ki še ničesar ne donaša. Podelitelj aloda se s tem zemlji enkrat za vselej odpove. Taka žrtev pa zanj ni ugodna, pa tudi ne vselej nujna. Zato nastajajo oblike, ki bi bolj ali manj vezale zemljo na podelitelja, čeprav ima tudi prejemnik na njej precejšnje, lahko tudi dedne pravice.

d) Najširša označba za tako podelitev zemlje drugemu, pri kateri si podelitelj pridržijo določene dele lastninske pravice, je zajem (Leihe), najširša označba za koristi, ki se podeljujejo prejemniku, pa uživanje ali hasnovanje. Razvojno segajo taka razmerja v srednji Evropi nazaj do preklicnih podelitev cerkvene zemlje v obliki prekarija in njemu sorodnega beneficija. Ni pa nujno, da vsako poznejšo podelitev te vrste posredno ali neposredno izvajamo iz teh zgledov.

Podelitelj si lahko pridržijo zelo različne pravice: da vzame predmet podelitve nazaj, kadar hoče; da mu ga je treba vrniti po krajšem ali daljšem roku; da od njega dobiva takšne ali drugačne koristi. Zajmov razlikujemo celo vrsto: enostransko odpovedljive, obojestransko odpovedljive, dedne, dosmrtno, na rok ali pogoj vezane zajme, brezplačne zajme, zajme za priznavalnino, zajme za naturalno zakupnino, za denarno zakupnino, zajme, za katere je treba opravljati tlako, itd. Kdor bi hotel izčrpno kategorizirati zajme nekako v smislu rimskih kontrak-

tov, bi stal pred težko nalogo. Vrste зайmov so se pač ravnale po potrebah in dogovoru in niso poznali v naprej določenih kategorij.

Gospodarski, politični in drugi razlogi so vedli ponekod do зайmov, ki so bili čedalje ugodnejši za prejemnika in prenašali nanj čedalje trdneje lep del lastnikovih pravic. Pa tudi prejemnik je lahko prišel v podoben položaj kot prej lastnik in зайem je šel še dalje iz rok. Zajmi so se zato radi stopnjevali. Če so bili зайmi kolikor toliko trajni, se je s tem zemljiška lastnina razbila na celo vrsto nadrejenih in podrejenih pravic. Tako je pri dednem зайmu včasih večji del lastninskih pravic izvrševal zadnji prejemnik, drugod prvi podelitelj, zopet drugod srednji člen v verigi itd. Zajem kot rezultat naturalnega gospodarstva je do skrajnosti razcepil enotnost lastnine. O lastnini kot neki popolni pravici do razpolaganja s stvarjo, osredotočeni na eni osebi, pogostoma ne more biti govor. Važne dele lastninske pravice lahko izvršuje nekdo, kj pravno ne velja za lastnika, pač pa ima stvar v зайmu. To je eden izmed razlogov, da v fevdalizmu včasih rajši govorimo o posesti kot pa o lastnini. Ne zato, ker lastnine ne bi bilo, marveč zato, ker so njene sestavine včasih težko spoznavne. Celu alodi niso nujno enotna lastnina in se navzdol razraščajo v зайme.

Zajem prevzame mnoge prvine lastnine in ga ni moči opredeljevati po vzorcu rimskih stvarnopravnih pravic in obligacij. Če je staro rimsko pravo trden sistem akcij, je fevdalno pravo spremenljiv sistem зайmov.

e) Trdne pravne kategorije so se postavljale kvečjemu v teoriji. Italijanski glosator Akurzij je v prvi polovici 13. stoletja v svojem delu *Glossa ordinaria* formuliral nauk o deljeni lastnini. Pri tem je mislil na dedni зайem, pri katerem naj bi bila lastnina deljena na podelitelja in prejemnika. Podelitelj je neposredni lastnik (ima *dominium directum*), prejemnik uživajoči lastnik (ima *dominium utile*). Ta nauk je skušal spraviti v sklad rimskopravni pojem enotne lastnine z razbito fevdalno lastnino in je kot abstrakcija dokaj duhovit. Postal je precej znan in je kot šolski primer fevdalnega imovinskega razmerja celo zelo praktičen. Napak pa bi bilo presojati vsa razmerja po tem obrazcu. Nasprotno, cela vrsta, celo večina зайmov se vsaj pri nas ne more spraviti pod pojem deljene lastnine, ker so se pri sklepanju зайmov kaj malo ozirali na teorijo. Pod deljeno lastnino spadajo le najbolj izraziti dedni зайmi, nikakor pa ne začasni in preklicljivi зайmi. Poslednji so bolj podobni zakupnim razmerjem.

f) Pojma zakupa in займа sta v marsičem sorodna in se deloma krijeta. Pri zakupu gre za razmerje med dvema svobodnima osebama, pri katerem prepušča lastnik drugi osebi zemljišče v izkoriščanje zaradi pridobivanja plodov proti določenemu plačilu s tem, da vsaka stranka lahko to razmerje odpove z odpovednim rokom. V tem smislu je pojem zakupa razvilo rimsko pravo in ker je ustrezal denarnemu gospodarstvu, je v zelo podobni obliki oživel v kapitalizmu. Že pozno rimsko pravo pa je moralo od te, recimo čiste ali klasične oblike zakupa zaradi gospodarskih pogojev odstopati. Uvajalo je zakupe, ki imajo s to obliko kaj malo skupnega, bodisi da je bila omejena odpovedljivost ali osebna prostost zakupnika. Posebno pa se fevdalizem ni mogel omejevati na klasični zakup, porojen v bolj razvitem denarnem gospodarstvu. Uvajal je zato po potrebi svoje oblike prepuščanja zemlje oziroma njenih donosov, ki

so tvorile širši register možnosti kot klasični zakup. Celoto teh bogatih variant označujemo kot zajem.

Zato se pojma zakup in zajem ne izključujeta popolnoma, marveč se delno krijeta. Zakup je toliko širši, kolikor se pojavlja na primer tudi v sužnjelastništvu in kapitalizmu, ožji pa toliko, kolikor pomeni le eno določeno in izključno pogodbeno vrsto razmerja. Zajem je toliko ožji od zakupa, kolikor se ga poslužujemo le za fevdalno dobo, in toliko širši, kolikor je njegova pravna oblika mnogo bolj raznolična in je lahko celo enostranski akt. Oba sta praviloma oblika izkoriščanja. Zaradi sorodnosti pojma se besedi zajem in zakup včasih zamenjmeta in ju uporabljamo v doslej udomačenih zvezah.

g) Kljub raznovrstnosti razpadajo zajmi po svojem družbenem učinku v dve glavni skupini, na svobodne in nesvobodne zajme. Pri nesvobodnih zajmih (zakupih) je družbena vsebina izrazita in gre praviloma za razmerje med fevdalcem in kmetom z omejeno svobodo. Pri drugih zajmih ali zakupih je treba njihovo družbeno vlogo ugotavljati v ustreznih zvezah. Nesvobodni zajem je tipično in odločilno imovinsko razmerje v fevdalni družbi.

h) Fevd je po svojem bistvu samo ena izmed oblik svobodnega zajma. Po njem je fevdalizem dobil ime. Fevd je sicer izrazit otrok svoje dobe, ni pa družbeno odločilno razmerje, saj gre pri njem običajno za zajem med osebami, ki lastnino izkoriščajo, ne pa med njimi in tistimi, ki zemljo obdelujejo.

Razmerja, ki nastanejo s fevdom, so fevdna razmerja. Treba jih je razlikovati od fevdalnih. Fevdna so nekatera razmerja fevdalcev med seboj, fevdalna so razmerja med fevdalci in obdelovalci zemlje. Le fevdalna razmerja so družbeno odločilna, fevdna ne, čeprav je fevdalizem dobil po njih ime. Pravo, ki ureja fevdna razmerja, je fevdno pravo, medtem ko je fevdalno pravo skupnost pravnih pravil, ki veljajo v fevdalni družbi sploh.

Razen imovinskega razmerja zajma (beneficija) vsebuje fevd še svobodno osebno razmerje vazalstva, to je dolžnost zaščite s strani fevdnega gospoda in zvestobe s strani vazala. Prvi podelitelj je suzeren (vrhovni fevdni gospod) nad prvim prejemnikom. V nekoliko spremenjenem smislu prehaja to izrazoslovje — ki se pri nas ni nikdar uporabljalo — v državnopravno izrazoslovje: suveren je nosilec celotne državne oblasti, suzeren tisti, ki ima višjo oblast nad drugim nosilcem.

Če je vazal oddal fevd naprej, postane navzdol fevdni gospod drugega vazala. Včasih so iz večkratnih podelitev fevdov navzdol skušali sestaviti tako imenovano fevdalno, bolj fevdno hierarhično lestvico in ta je prešla med najbolj znane opredelbe fevdalizma. Taka lestvica se res pojavlja, vendar je mnogo bolj raznolična kot jo prikazujejo pravniški spisi, večkrat pa sploh živi bolj v pravni teoriji kot v resnici. Posebno pri nas so bili fevdi razmeroma redki in majhni. Kolikor se pojavljajo, štejejo običajno le dve stopnji, alodialnega gospoda in njegovega vazala. Mnogo bolj odločilni kot fevdi so bili v našem družbenem in pravnem razvoju tisti alodi, ki jih je lastnik užival sam, bodisi v lastnem obratu bodisi tako, da jih je dajal v zajem naravnost kmetom.

Pri nas še posebej velja, da fevd ni niti prevladujoča niti nujna niti odločilna sestavina fevdalizma. Tipično razmerje fevdalizma so nesvoobodni zajmi.

2. FEVDALNI AGRARNI OBRATI. Zemljiško gospodstvo je osnovna fevdalna gospodarsko-organizacijska in pravna enota; obenem nam ta izraz pomeni osnovni način fevdalne eksploatacije.

a) Dokler je menjava blaga šibka, se skuša vsako zemljiško gospodstvo usmeriti na tak način proizvodnje, da čim bolj zadovolji svojim lastnim potrebam, to je potrebam zemljiškega gospoda in vsega njegovega spremstva. To označujemo kot samopreskrbo ali avtarkičnost starejše vrste zemljiških gospodstev. Mnoge značilnosti fevdalizma izvirajo iz te prve razvojne stopnje zemljiškega gospodstva, prežive to stopnjo in se ohranijo še v dobi, ko je avtarkičnost že prenehala.

V prvi in najpreprostejši obliki je obsegala lastnina zemljiškega gospodstva zemljo samo, zgradbe, donose zemlje in tiste ljudi, ki so na zemlji delali za lastnika. Ta preprosta oblika je pri nas vsaj zelo redka.

Ko se zemljiška gospodstva na Slovenskem pojavljajo v večjem številu, je sestav pri mnogih že bolj zapleten. Njihovi donosi so namreč po svojem zgodovinskem izvoru razdeljeni na več vrst, razen iz zemljiške lastnine na obdelovalnem svetu izvirajo deloma iz javne oblasti, deloma iz cerkvenih dohodkov (desetine), ki so prešli na druge fevdalce, deloma iz odvetništva, deloma iz lastnine na neobdelanem svetu itd. Vse take sestavine zemljiškega gospodstva so ponekod na isti zemlji v rokah istega gospoda, ponekod jih ista zemlja daje različnim gospodom, tako da se zemljiška renta enega kmeta deli na več krajev. Kot zemljiški gospod velja sicer praviloma le eden, in sicer prvotni lastnik zemlje, vendar se tudi plačila drugim gospodom včasih štejejo kot del njihovega gospodstva in lahko celo spravijo v pozabo prvotnega gospoda. Pozneje nastanejo razlike med zemljiškimi gospodi ne le po sestavi dohodkov, marveč tudi po obsegu javnih pravic, zlasti sodstva. Če bi hoteli po takih sestavinah detajlno porazdeliti gospodstva v tipe, bi tvorilo vsako gospodstvo zase svoj tip.

b) V pravni zgodovini Slovencev prihaja do praktične veljave zlasti razlikovanje teritorialnih od drugih gospodstev, ki sicer tudi ni vedno ostro, a je po svojih pravnih posledicah zelo občutno.

Kako gospodstvo je namreč imelo lahko v lasti samo svet, ki je neposredno prihajal v poštev v agrarnem gospodarjenju, torej stavbišča, obdelovalni svet in najnujnejše potrebni neobdelani svet. Ker je težišče te lastnine na obdelovalnem svetu, ki se je prvotno najizraziteje razlikoval od drugega sveta po tem, da so ga ogradili, imenujemo gospodstvo nad takim svetom ogradno gospodstvo in njegovo lastnino ogradno lastnino. Ogradno lastnino je imelo praviloma vsako gospodstvo.

Razen te lastnine pa so nekatera gospodstva, teritorialna zemljiška gospodstva, imela v lasti tudi velike komplekse neobdelanega sveta, razprostranjene gozdove in pašnike ter pripadajoče vodovje, skratka teritorialno lastnino. Lastnina na tem svetu je bila pri gospodarjenju mnogo manj intenzivna in je spčetka pomenila razmeroma malo. Še največ je pomenila za lov in ribolov. Z razvojem gospodarstva in prava pa je lastnina na velikih kompleksih neobdelanega sveta dobila

ne le pomembno funkcijo pri kolonizaciji, marveč je tvorila tudi osnovo za razvoj ustavnega in upravnega položaja takega gospostva.

c) Tudi osnovni načini obratovanja raznih gospostev se lahko reducirajo na dve glavni obliki.

Prva je lastni obrat zemljiškega gospostva — dvor (curtis, Hof). Dvor je gospodarski obrat, ki ga zemljiški gospod upravlja sam ali po svojih organih tako, da mu zemljo obdeluje nesvobodna delovna sila, pridelek pa gre v celoti zemljiškemu gospodu, ki iz njega tudi skrbi za nastanitev in najnujnejše vzdrževanje te delovne sile.

Gospodarstvo v gospodovem lastnem obratu se označuje kot pridvorno gospodarstvo. Zemljo, ki jo gospod na ta način obdeluje, so mnogo pozneje označevali kot dominikalno, to je gospostveno zemljo.

Druga osnovna oblika je kmečki obrat, kmetija, to je gospodarjenje na posebej odmerjeni zemlji, ki jo kmet obdeluje in uživa v okviru zemljiškega gospostva. Ta zemlja se v poznejšem fevdalizmu za razliko od dominikalne zemlje označuje kot rustikalna (kmečka) zemlja. Razpored del in pobiranje pridelkov, sploh vsa dela na tej zemlji so prepuščena samemu kmetu, ki s svojo rodbino živi izven dvora na posebni domačiji. Po izpolnitvi obveznosti proti zemljiškemu gospodu je stvar samega kmeta, kako bo preživel sebe in rodbino in kaj bo storil z morebitnimi presežki.

Vmesna oblika je v tem, da je kmet sicer nastanjen na manjšem kmečkem obratu, vendar je dolžan z roboto, tlako obdelovati tudi gospodov pridvorni obrat. Njegova delovna sila je tako deljena na dva obrata, od katerih kmečki daje delovno rento gospodovemu.

d) Predmet kmečkega obrata je praviloma kmetija, izjemoma lahko tudi posamezen kos obdelovalne zemlje. Kmetija je zaokrožena gospodarska celota v enorodbinskem kmečkem obratu, ki obsega hišo, gospodarska poslopja, vrt, njive, travnike in takšne ali drugačne možnosti za udeležbo pri izkoriščanju gozda in pašnega sveta. Ta celota je lahko večja ali manjša, strnjena ali z raztresenimi polji, usmerjena bolj v to ali ono agrarno panogo, bogatejša ali revnejša, podložna ali svobodna. Skratka: kmetija je splošna označba za kmečki gospodarski obrat raznih velikosti in različnega sestava in izvora, na katerem se preživlja ena kmečka rodbina. Pojem kmetije v tem smislu ni nujno omejen prav na fevdalizem in je lahko zelo raznovrsten. Drugačna je kmetija, ki izvira iz nakupa raznih parcel, ki so v neki okolici naprodaj, drugačna tista, ki nastanejo v divjini, kamor je šele pred kratkim stopila človeška noga, zopet drugačna tista, ki je nastala iz ene prejšnje obnove cepitvi itd. Kmetijo v tako širokem smislu družijo le skupna lastnost, da se njihova velikost giblje v mejah, ki jih določa navzdol najnujnejše preživljanje, navzgor pa največja možnost, obdelati zemljo v individualnem gospodarstvu. V tem smislu kmetija ni toliko pravni kot gospodarski pojem.

Fevdalizmu tako pester pojem kmetije kot gospodarskega obrata v splošnem ni bil po godu. Ustvaril si je svoj tip kmetije in mu dal določeno pravno obliko in vsebino. Pri tem je zahodni fevdalizem navezal na tiste kmetije, ki so se bile že prej začele razvijati pri Germanih. Zahodni fevdalni tip kmetije, ki se je tako razvil, je dobil naziv hoba, hoba ali mansus. Naziv hoba ali hoba najbrž izhaja iz podobnega korena

kot nemški »haben«, imeti. Označuje torej zemljo, ki jo »ima« posamezni kmet. Naziv mansus prihaja od latinskega »manere« v smislu prebivati in pomeni prvotno bolj samo bivališče kot celotni kmetov gospodarski obrat. V času, ko se začenjata izraza huba in mansus uporabljati pri nas, sta že istovetna. Slovenskega izraza za ta pojem ni. Beseda kmetija ima širši pomen. Beseda grunt pomeni sicer skoraj isto kot huba, a je poznejša in izvira iz novejše nemščine; beseda zemljak v smislu gruntarja je omejena le na ožje področje Brkinov, beseda zemlja v smislu huba pa bi bila za stalno rabo preveč dvoumna. Pojma huba pač staroslovensko pravo ni poznalo, marveč kvečjemu le svobodnjaški kmečki dvor. Kadar želimo poudariti, da mislimo posebej na pojem hube in ne na kakršno koli kmetijo, je zato najbolje, da ostanemo pri izrazu huba.

Glavni tip hube je bil v fevdalizmu preračunan na tak obseg zemlje, ki jo je mogla obdelati povprečna kmečka rodbina s tem, da so donosi zadoščali tudi za gospodovo zemljiško rento. Velikostni razpon pri hubi je zato manjši kot pri splošnem tipu kmetije. Velikost se je morala v posameznem primeru ravnati tudi po pogojih za obdelavo in po rodovitnosti zemlje. Upoštevali so dalje, koliko bo kmet obremenjen s tlako. Če je bila tlaka večja, torej če je huba donášala delovno rento, je kmet dobil manjšo hubo, toliko da se je z rodbino preživiljal. Čim manj je bilo tlake, tem večja je bila lahko huba in je bila renta naturalna. Kljub krajevnim razlikam zaradi kakovosti zemlje je huba včasih veljala tudi kot nekaka mera za kmečke obdelovalne obrate. V smislu mere pa je izraz huba tu in tam odložil svoj prvotni pomen in je označeval nek obseg zemljišča, bodisi da je ustrezal nekim osnovnim tipom kmečke hube ali pa je pomenil tudi več.

Posamezni tipi hub in odstopi od osnovnega pojma bodo omenjeni v njihovi historični zvezi. Sam osnovni tip pa je kljub vsem odstopom in variantam razmeroma opredeljen. Gre za kmetijo v splošnem smislu, a z nekimi nadaljnjimi znaki, zaradi katerih je huba ožji pojem od kmetije: huba ni le gospodarsko obdelovalna, marveč tudi dajatvena in pozneje davčna enota. Bremena se odmerjajo od hube in ne od posameznih parcel, ki jo sestavljajo. Huba je nadalje trdoživa enota, katerih delov praviloma ni moči odcepiti in ki se tudi v srednjem veku le redko deli, pozneje pa tudi le v nekaterih pokrajinah, na primer na Primorskem. Če pa se huba deli, nastaneta dve novi kmetiji, ki pa veljata vsaka le po pol hube. Sestavni del hube je pravica do paše in siceršnjega uživanja vaškega sveta, kakor tudi do sečnje v gospodovem gozdu za lastne potrebe. Slednjič je huba odvisna, ne pa prostolastna obdelovalna enota, ki je kljub lastnemu obratu tako ali drugače vezana na zemljiško gospostvo. Zaradi teh lastnosti je huba bolj izraziti pravni pojem kot kmetija.

Huba je bila osnovna kmečka gospodarska enota in je to ponekod ostala še prav do današnjih dni. V pozabo je šlo, da je posamezna današnja kmetija nastala pred stoletji kot huba. Kmetije so se ločile od zemljiškega gospostva in zaživele lastno življenje pred več kot sto leti. To je plajšalo njihovo cepitev in spremembe posestnega sestava. Toda mnoge kmetije, zlasti na Gorenjskem, so po sestavu svoje zemlje še danes skoraj take kot so bile tedaj, ko jih je kot hube poselil prvi kmet pod zemljiškim gospostvom.

Splošna razvojna tendenca v razvoju agrarnih obratov je usmerjena iz pridvornega v kmečki hubni obrat. Tako je zemlja, ki jo obdeluje kmet v lastnem obratu, bolj značilna za fevdalizem kot pridvorni obrati z delovno silo nesvobodnjakov. Vendar tendenca od dvorov v kmečke obrate ni premočrtna in se včasih pojavljajo vmesna obdobja, ko se uveljavlja tudi nasprotna tendenca.

3. OSEBNA PLAT FEVDALNIH RAZMERIJ. Pravno prisiljevanje se izraža v tem, da je osebna svoboda neposrednega obdelovalca omejena s pravnimi pravili. Značaj in občutnost takih omejitev sta odvisna od narave obrata, na katerem je zaposlena delovna sila.

a) V čistem pridvornem obratu je obdelovalčeva delovna sila v celoti zaposlena z delom za gospoda in po njegovem nalogu. Zato velja obdelovalec podobno kot delovna živina pravno za orodje, za stvar. Njegov položaj se od klasičnega suženjstva razlikuje po pravici do lastne rodbine in po tem, da ga gospodar nima pravice ubiti. Vendar se pisarji ne trudijo, da bi zaradi takih razlik iskali za te ljudi kak poseben izraz. Latinski izraz za sužnja »servus« se spočetka mirno uporablja tudi za nje in ne brez razlogov. Pravna razlika je razmeroma drugotna; razlika je bolj v pojavnem okolju. Prav zaradi nje pa namesto izraza suženj rajši uporabljamo izraz nesvobodnjak.

Nesvobodnjakov pravni položaj je strogo oseben; »nosi ga s seboj«, kjerkoli je. Svojega položaja ne spremeni, če ga gospodar samo odpusti. Potrebni so posebni obredi in še ti praviloma ne dajejo popolne prostosti.

b) V čistem kmečkem obratu je obdelovalčeva delovna sila podrejena zemljiškemu gospodu zaradi presežnega proizvoda v obliki naturalne in pozneje denarne rente. Njegova osebna svoboda je v bistvu omejena toliko, da je zagotovljena obdelava zemlje in s tem oddaja presežnega proizvoda. Zato se ta omejitev svobode najbolj tipično kaže v priklenjenosti na grudo (glebae adscriptio), torej na hubo. S svojo delovno silo naj bi kmet mnogo svobodneje razpolagal kot pridvorni nesvobodnjak, zato so omejitve svobode pri njem milejše in gre le za omejeno svobodo. Omejitve osebne svobode so zlasti v poznejšem razvoju včasih odvisne od pravnih lastnosti zemljišča, ki ga dobi kmet v obdelavo. Zemlja je tista, ki veže obdelovalca in njegovo rodbino na gospoda. Osebni položaj se ne presoja več toliko po prirojenih lastnostih neke osebe, marveč je vraččen v zemljo, vkoreninjen, radican.

V mešanem pridvorno-kmečkem obratu s tlako teži tlaka k strogo osebnemu, huba bolj k radicanemu osebnemu položaju.

c) Tako presoja fevdalizem osebno nesvobodo po dveh glediščih: po strogo osebnem ali pa po razmerju do zemlje. V obeh primerih je položaj osebe posledica položaja v proizvodnji, v prvem primeru položaja, ki ga ima nesvobodnjak kot orodje, v drugem primeru položaja, ki ga ima kmet delno kot subjekt in delno kot orodje.

Kakor je glede fevdalnih obratov razvoj usmerjen od dvorov na hube, tako je glede osebnih razmerij usmerjen od strogo osebne nesvobode na omejitve svobode. Tudi tu se pozneje včasih vračajo na staro in se kdaj pa kdaj oživilja staro gledanje, da vsakdo nosi svoji nesvobodni položaj tako rekoč neizbrisno zapisan na sebi. Pojmi niso vedno jasno

izoblikovani in včasih odloča v praksi bolj konkretna situacija kot neka občeveljavna pravna norma.

Tako kolebanje razvojne tendence opazamo že na začetku, ko se že v poznem rimskem pravu razvije kolonat s priklenjenostjo kmeta na grudo, medtem ko se zgodnji fevdalizem pri nas spočetka povrne k strožji osebni nesvobodi, omejena svoboda pa se šele začenja razvijati na drugih podlagah. Nekatera druga fevdalna ljudstva pa so omejeno svobodo razvijala še preden je njihov fevdalizem dozorel.

Doba od 11. do 13. stoletja pozna dokaj ostro kategorizirane vrste agrarnega prebivalstva. Najbolj ostro določena je kategorija pridvornih nesvobodnjakov. Od teh nesvobodnjakov, ki stoje na socialni lestvici najnižje, se vrste neke stopnje omejene svobode do pravih svobodnjakov. Od 14. stoletja dalje praktično popolnoma odpadeta obe skrajnosti. Ostanejo oziroma oblikujejo se večidel le take vrste položaja, ki niso ne popolnoma nesvobodne niti popolnoma svobodne. Ne gre sicer za popolno izenačenje osebnega položaja, pač pa za neko osredotočenje na povprečju.

Med nesvobodo na dvoru in omejeno svobodo na kmetiji je bilo v tem razvoju redoma po nekaj vmesnih oblik. Fevdalizem je bil tudi tu sposoben razviti svojevrstne pojme in predstave, ki so moderni pravni logiki brez dobre mere prilagoditve skoraj nerazumljive. Z rimskopravnega gledišča velja na primer priklenjenost na grudo za neko vrsto svobode, ker ne ustreza tradicionalnim predstavam o suženjstvu. Na drugi strani se fevdalna priklenjenost na grudo motri drugače in označuje z nesvobodo ali polsvobodo. Podobne zmede pojmov se kar pogosto vrinejo v zgodovinsko obravnavo fevdalnih razmerij in vedejo do rezultatov, ki jih je težko vskladiti. Tako tudi tu ni prav srečno izrazoslovje, ki se poslužuje le treh označb za stopnjo osebnega položaja: svoboda, polsvoboda, nesvoboda. Fevdalna razmerja so mnogo preveč razvejena, da bi se svoboda mogla meriti po ulomkih. Taki izrazi so včasih primerni zaradi krajšega izražanja, ne smemo jih pa razumeti togo. Vsakemu razmerju je treba določiti pravni značaj posebej.

d) Enotnega izraza, ki bi označeval vse tako ali drugače odvisne kmečke obdelovalce, v fevdalizmu ni. Poslužiti se je moči le opisov, kot na primer »odvisni obdelovalec«, kar bi pomenilo tako nesvobodnjaka na dvoru kot kmeta.

Včasih v zadregi uporabimo besedo podložnik (subditus, Untertan), podložništvo (subditela, Untertanschaft, Untertänigkeit), ki nam torej v tem, najširšem pomenu označuje vse zvrsti fevdalnih razmerij. Prav srečna pa ta široka uporaba besede ni. Podložnik v nekoliko ožjem, a vendar še dovolj obsežnem pomenu je namreč le kmet na hubi, ki ima do gospodarja neke obveznosti fevdalnega izvora ali značaja. V takem smislu moremo podložnosti prištevati tudi neka specifična razmerja izven hub, na primer na vinogradih po gorskem pravu. V še ožjem in tipičnem pomenu je podložnik tisti kmet na hubi, čigar osebna svoboda je pravno okrnjena.

Zapisi v zgodovinskih virih si seveda ne belijo glave z ožjimi in širšimi pomeni, pač pa je v uporabi različnih izrazov za posamezne vrste odvisnih obdelovalcev opazen zanimiv razvoj, ki izraža tudi razvoj in spremembo nekih fevdalnih pojmovanj.

Za tip zgodnjefevdalnega nesvobodnjaka je še dobro služila rimska, za sužnjelastništvo namenjena terminologija. Kadar je bil položaj odvisnega obdelovalca kot stvari najbolj izrazit, je v prvih stoletjih fevdalizma prevladoval izraz *servus* (suženj) ali *mancipium* (oseba v lasti). Slovenski bi obema v fevdalni dobi najbolje rekli pridvorni hlapec ali dekla. V to vrsto spada tudi *servus casatus*, nesvobodnjak, ki je dobil za samopreskrbo nekaj zemlje v lastno obdelavo ali vsaj lastno hišico, sicer pa je še ostal odvisen od dvora. Rahlo izboljšanje pojmovanj pomeni dejstvo, da so v začetku našega tisočletja tudi take nesvobodnjake označevali z nazivi, v katerih se pojavlja beseda človek, *homo*, *Mann* ali v množini *Leute*, vendar s pridevki, ki označujejo, da so ti ljudje v lasti nekega gospoda (*homo proprius*, *homo meus*, *Eigenmann*). Pojmujejo ga kot človeka, pa tudi kot stvar. Drugačne pomene imajo izrazi *homo liber*, ki lahko pomenijo svobodnjake, ali tudi kmete z omejeno svobodo (v nemščini *Freileute*). Označbe kot kmet (*colonus*, *rusticus*) vsaj v 13. stoletju malo povedo o socialnem položaju in se uporabljajo očitno tam, kjer piscu listine razmerje ni bilo prav jasno. Novejše označbe, ki se pojavljajo predvsem od 15. stoletja dalje, se čedalje bolj omejujejo na besede *subditus*, podložnik, *Untertan* v že razloženem smislu. Poleg njih se pojavljajo tudi druge, ki večinoma prihajajo od drugod in se bolj po sili prenašajo na naše razmere, ne da bi jim popolnoma ustrezale. Beseda *Hold*, za katero nam manjka slovenskega izraza, naj bi menda bolj poudarjala pogodbeno plat razmerja med gospodom in podložnikom. Beseda *Erbhold* se sloveni z izrazom rojenjak — očitni prevod iz zadrege. Baje naj bi pomenila podložnika, ki je po svojem rojstvu odvisen od gospode; morda kdaj pa kdaj tudi podložnika, ki ima na kmetiji dedno pravico. Dejansko se izraz *Erbhold*, ki ni nastal na naših tleh, uporablja v zelo nedoslednih zvezah. Šele v 18. stoletju se nam iz Češke zopet pojavi neko strožje pojmovanje osebne nesvobode, ki se izraža v besedi *Leibeigenschaft*: podložnik naj bi bil s svojim telesom gospodarjeva lastnina. Samo pojmovanje za naše kraje tedaj ne ustreza in tudi slovenski izraz nevoljnik, nevoljništvo sloni na tujih podlagah. Uporaben ni niti za starejše dobe.

Pri nas močno udomačena beseda *tlačan* je kot pravni izraz slabo uporabna. Uporabna je le tedaj, kadar hočemo poudariti, da gre za takega podložnika, ki mora delati tlako. Označbe kot nesvobodnjak, nesvojnost ali polsvobodnjak so znanstvene skovanke, ki jih pač uporabljamo, kadar boljšega izraza ne vemo. Previdno je treba tolmačiti novejše nazive, kot *Hintersass* in *Rücksass*. Poslednja je prvotno najbrž pomenila osebo, ki je naseljena z lastnim ognjiščem (*dimom*, *Rauch*), pozneje po napačno tolmačenem izrazu osebo, ki je naseljena z lastnim hrbtom. Oba navedena nemška izraza sta razmeroma nedoločna, pomenjata v splošnem naseljenca na gospodovem svetu in celo v splošnem prebivalce nekega okoliša. Podrobnejši družbeni in pravni pomen je treba takim označbam določati po zvezah, v katerih se pojavljajo in jim zato niti ne kaže iskati slovenskega izraza. Nasprotno je pomen besede *Untersass* (podružnik) mnogo določneje opredeljiv. (Gl. dobo zgodnjega kapitalizma.)

Kako zapleteno je ne le fevdalno nazivje, marveč tudi pojmovanje o človekovi svobodi, dokazuje dejstvo, da beseda *Freimann* (*homo liber*

v nekaterih zvezah) vsaj v razvitem fevdalizmu ne pomeni svobodnega kmeta, marveč osebo z delno omejeno svobodo. To dejstvo nam tudi v slovenskem izrazoslovju povzroča določene težave. Koren svobod- ima zato v različnih zvezah različne pomeni in se je treba opredeliti za neko stalnejše izrazoslovje. Kot svobodnjaka označujemo osebo, ki je pravno svobodna (ne glede na politično ali gospodarsko svobodo), kot svobodnjaka - kmeta posebej osebo, ki ima od nekdanj lasten svoboden agrarni obrat (svobodnjaški dvor), kot svobodina pripadnika župe in pozneje kmeta z omejeno svobodo v smislu nemškega Freimann, kot svobodnika od 16. stoletja dalje pa kmeta, ki je lastnik svobodne zemlje in kot tak v celoti ali samo s to zemljo neodvisen od gospodstva.

Zgoraj navedene nazive in pojme ne gre pojmovati kot ostro ločene in nespremenljive kategorije. Tudi oni se prelivajo in razvijajo. Zato bo treba nazive in pojme podrobneje opredeljevati v njihovi zgodovinski zvezi v posameznih obdobjih.

O osebnem razmerju govorimo sicer tudi pri fevdu, kolikor razlikujemo tudi pri tem razmerju med imovinsko in osebno platjo. Osebna plat razmerja se izraža v vazalstvu, ki smo ga opredelili kot razmerje zaščite navzdol in zvestobe navzgor. Vendar gre pri tem za razmerje, ki nima nikakega vpliva na svobodo vazala.

4. OSEBNA IN STVARNA PODLOŽNOST. Skrajni obliki razmerja med zemljiškim gospodom in obdelovalcem sta stroga osebna nesvoboda na eni strani in svobodni zakup na drugi strani. Prvi tvori polno omejitev osebne svobode, drugi je pravno ne omejuje. V prvem primeru je podarek na čisto osebni, v drugem na gmotni plati razmerja. Ne prva ne druga skrajnost nista izrazito fevdalni. Za fevdalizem je značilno združevanje osebne in imovinske plati razmerja, pri katerem se obe sestavini tako prepletata, da običajno težko ločimo, katera je v posameznem primeru bolj bistvena.

Levo: Izročanje ključev — simbol izročitve ali priznanja oblasti. Upodobljen je ljubljanski mestni svet, ki z izročitvijo ključev 1608 sprejema nadvojvodo. — Desno: Kralj Friderik podeljuje Ljubljancanom privilegij, da smejo pečatiti z rdečim voskom. (Podobi po Valvasorju)

Za vso fevdalno dobo veljavne sheme prepletanja ni moči postaviti. Zato navajamo le nekatere oblike, v katerih se izraža osebna plat podložnosti na eni strani oziroma stvarna na drugi.

a) Osebna plat podložnosti se kaže navadno v priklenjenosti na grudo in s tem v omejeni svobodi gibanja, omejeni ženitni svobodi in omejeni svobodi pri izbiri poklica. Kaže se dalje lahko v omejeni premoženjski sposobnosti, zlasti kar zadeva nepremičnine, včasih tudi kar zadeva razpolaganje s premičninami. Sem štejejo tudi sirotinjska leta, dolžnost osirotelih podložnikovih otrok, da služijo na gospodovem gradu. Tudi tlaka kot podložnikova delovna obveza na gospodovem dvoru je v bistvu in po izvoru znak osebne podložnosti, posledica tega, da so na nekaterih hubah prvotno bivali nesvobodnjaki. Ni pa vsaka tlaka dokaz nekdanjega nesvobodnjaštva, ker je fevdalizem poznal tudi javno tlako svobodnjakov, ki se je včasih razvila v fevdalno obveznost. Pri pridvornih nesvobodnjakih je bila izmera tlake prepuščena gospodovi volji. Na hubah je bila že zaradi posebnosti proizvodnega sistema dejansko manjša. V nekaterih razdobjih pa so si gospodje kljub temu lastili tudi pri kmetih na hubah samovoljne pravice pri odmeri tlake. — Razvilo se je razlikovanje med odmerjeno in neodmerjeno tlako. Odmerjena je bila stalno določena od ene kmetije v delovnih dnevih, neodmerjena pa prepuščena gospodovi samovolji. Tlaka je bila lahko ročna (na primer z motiko, srpom itd.), vozna, vprežna, gradbena (popravljanje gradu) itd. Posebne oblike tlake, kakor prenašanje pošte, dolžnost lova za tatovi in druge neobičajne vrste izvirajo očitno iz svobodnjaških javnih dolžnosti. Ko se je začela pojavljati ponudba proste delovne sile, so gospodje spoznali, da ima plačana delovna sila večjo storilnost kot delo na tlaki. Kmetom so tlako rajši spremenili v denarno dajatev, robotnino, sicer pa delo opravljali z najetimi hlapci in deklami ali priložnostnimi delavci.

b) Stvarna plat podložnosti se kaže predvsem v različnih gmotnih obvezah podložnika, ki tu in tam sličejo zakupnini. Deloma se je razvila iz osebne podložnosti, na primer s pretvorbo tlake v dajatev. Dalje so se gmotne obveznosti razvile iz nekdanjih javnopravnih plačil svobodnjakov, ki so prešla na zemljiške gospode, zlasti iz pojezde. Tretji vir so zakupnine v naturalijah, ki jih mora plačevati kmet, ker uživa zemljo, ki velja za gospodovo. Večji del osnovnih gmotnih obvez podložnikov do zemljiškega lastnika je v slovenščini dobil naziv pravda (latinski *ius*, *canon* ali *census*, nemški *Recht*, *Zins*).

Pravda se je dajala v naturalijah, predvsem v žitu, ali pa v denarju. Bila je glavni znak podložnosti kmetije in je pripadala redoma zemljiškemu gospodu. V dvomu je veljal za zemljiškega gospoda tisti, kdor je bil upravičen za prejemanje pravde. Razen pravde so bili podložniki dolžni dajati tudi male pravde (*Kleinrechte*), po vrednosti in količini manjše dajatve, na primer pogače, jajca, kokoši itd. Te dajatve so včasih veljale kot poklon (beseda ima tudi druge pomeni!).

Razen teh dajatev, ki so veljale kot redne letne dajatve, so bile znane še posebne dajatve ob spremembah hasnovalca hube in vrsta drugih dajatev. Nekatere izmed njih, kakor umrlinski vol, veljajo za

posledice nesvobodnega položaja kmetov na nekaterih hubah. Glavno plačilo za prejem kmetije je primščina (laudemium).

Splošna tendenca v razvoju teh obveznosti, zemljiške rente, je usmerjena od delovne rente (tlake) v razvoj narvalne rente (narvalne pravde) in slednjič v nastanek denarne rente (denarne pravde). To ne izključuje sočasnega obstanka vseh treh oblik rente na eni kmetiji, tudi ne povratka z denarne v narvalno rento ali oživitve delovne rente v izrednih pogojih, na primer ob razvrednotenjih denarja.

Kakor je posamezno gospostvo lahko združevalo donose različnega izvora, je lahko bil posamezen kmet dolžan nositi bremena v prid različnim gospodom. Le za prejemanje pravde je praviloma upravičen samo neposredni zemljiški gospod. Nekatere druge dajatve niso nujno vezane prav na zemljiškega lastnika. To velja na primer o desetinah, polagaju, gozdni pravdi, pojezdi, raznih drugih deželsko-sodnih dajatvah itd.

Desetina je bila prvotno dajatev Cerkvi. Odmerjala se je narvalno s tem, da je Cerkev dobila deseti del določenih pridelkov, zlasti žita (deseti snop ali pa desetina zrnja), vina in male živine (jagnjeta in kozlički). Že zgodaj so desetine iz cerkvenih rok prehajale v roke drugim fevdalcem, nikdar pa ni bilo nujno, da bi jih moral prejemati prav zemljiški gospod hube. Zlasti v zahodnih predelih je prišla v navado delitev desetine na štiri prejemnike, razne vrste cerkvenih in dobrodelnih ustanov ali oseb. Od teh četrtin se je praviloma obdržala le župnikova, druge tri pa so prešle v roke svetnih fevdalcev. Posebnost je bila na Slovenskem v starejšem času tako imenovana slovenska desetina (str. 115), proti koncu fevdalizma pa razne nove oblike desetine, o čemer bo po potrebi govor.

Posebno skupino gmotnih obveznosti podložnikov tvorijo bremena v prid teritorialnega gospostva, tistega gospostva, ki je imelo lastnino na velikih kompleksih gozdnega in pašnega sveta. Od gozdnega sveta je teritorialno gospostvo prejemalo gozdno pravdo (Forstrecht), od pretežno pašnega sveta pa tako imenovani polagaj (Forsthaber), dajatev ovsu za vzdrževanje gospodovih konj, ki utegne imeti zelo stare korenine. Tudi dajatve za uporabo sezonskih pašnikov, travarina (herbaticum) in za pašo prašičev v hrastovih gozdovih s hrastovim žirom, žirovščina (glandaticum) so pripadale prvotno lastnikom neobdelanih ozemelj, teritorialnim gospostvom. Ker so se ti lastniki pozneje praviloma razvili v gospodarje višjega sodstva (deželskosodne gospode), so se te dajatve spremenile v deželskosodne dajatve ali pa so se jim pridružile nove dajatve deželskemu sodišču.

5. KMEČKI ZAJMI. Šele po vseh teh ugotovitvah je moči opredeliti značaj kmečkih зайmov. Podložništvo in s tem tipično fevdalno razmerje ustvarjajo samo določene vrste зайmov, podložniški зайmi.

Zajem sicer ne nastopa prav v vsakem fevdalnem razmerju — pri pridvornih nesvobodnjakih ga ni — pač pa v vseh najznačilnejših primerih tega razmerja.

Vsak kmečki заем je praviloma pomenil okrnitev kmetove svobode: imovinsko razmerje vpliva na osebni položaj. Kmet podredi v

zajmu svojo delovno silo in v naravnem gospodarstvu se s tem razume, da je s tem podredil svojo osebo kot pravno neenakovredni udeleženec.

Kakor zajmi sploh, lahko nastopa tudi podložni kmečki zajem v različnih oblikah. Po trajanju ločimo preklicljiv zajem, enoletni zajem, dosmrtni zajem, zajem na dva ali tri zaporedne lastnike in dedni zajem. Le poslednjemu smo priznali značilnosti deljene lastnine.

Kmečki zajem ima sicer včasih neke lastnosti pogodbe, vendar je kmet v vsakem primeru socialno in gospodarsko podrejeni sopogodbenu. Posebno v obdobjih, ko je osebna plat podložnega razmerja bolj razvita, pa gospod pri ustanovitvi zajma sploh ne vpraša za kmetovo voljo, marveč ga na neko hubo enostavno posadi, z nje presadi na drugo ali sploh s hube odsadi. Tako je »saja« (Stift) kot prepustitev hube kmetu včasih bolj enostransko gospodovo dejanje, včasih bolj pogodbeno dejanje. Kadar je pogodbeni plat nekoliko bolj razvita, tako v 13. stoletju, se sklenitev zajma imenuje tudi *locatio*, nemški Bestand, to je zakup. V tem se kaže prevladovanje imovinsko-pogodbene plati razmerja. Pri nekaterih kmečkih zajmih je torej pogodbeni plat bolj, drugod manj izrazita ali pa je tudi sploh ni. Razlikam med zakupom in zajmom je treba torej pri kmečkem zajmu dodati še eno, morda najbolj bistveno razliko, da namreč pri kmečkem zajmu ni nujno podana obojestranska pogodbeni volja.

Imovinsko-pogodbena plat zajma, ki se dejansko pojavlja v mnogih primerih, vede lahko do napačnih predstav, če jo posplošimo in pozabimo njeno družbeno podlago. Tako so nastale predstave, kakor da bi razmerje med gospodarjem in kmetom bilo v nekem času sploh podobno fevdu kot pogodbenu razmerju. Gospodar daje kmetu zemljo in varstvo, kmet gospodu delo in zvestobo. Dejstvo je, da so se včasih nekateri svobodnjaki v resnici prepuščali fevdalcu v varstvo in osebno odvisnost s podobnimi dogovori. Prepustili so svojo svobodno zemljo zemljiškemu gospodstvu, jo sprejeli nazaj v podložni zajem in si zagotovili gospodovo zaščito pred raznimi svojevoljnostmi, ki so jim bili svobodni kmetje izpostavljeni zlasti proti koncu srednjega veka. Na ozadje takih pogodb, na odkrito silo, s katero so fevdalci pripravili svobodnjake do takih pogodb in do še hujše sile, ki je temu sledila, pri oceni tega razmerja ne gre pozabiti. Podobno je z vsemi podložniškimi zajmi: zemljiški gospod in kmet nista bila nikdar enakovredna udeleženca, razen tega pa je pri večini podložnih zajmov bila spočetka odločilna že prej obstoječa osebna odvisnost ali pa kaka druga, nepogodbena razmerja.

Skratka: večina razmerij med fevdalci in obdelovalcem so sicer res vsebovala zajem; niso pa bili vsi zajmi pogodbe. Tudi kadar so bili zajmi formalno pogodbe, gre pri tem bolj za imovinsko plat razmerja, pri osebni plati pa je bil kmet običajno že vnaprej družbeno in pravno podrejen. Zajem kot pogodba more včasih razložiti neke oblike podložništva, vendar pogodba ni niti bistvo niti razlaga podložništva.

Razne bolj ali manj značilne sestavine fevdalnega razmerja in posebnosti fevdalne družbe pa bo moči pravilno oceniti le v njihovi zgodovinski povezavi v posameznih obdobjih.

II. FEVDALNA DRŽAVA

Osnovna naloga fevdalne države je zaščita prevladujočega položaja zemljiških lastnikov v družbi in posebej v agrarni proizvodnji. Vodilna vloga zato pripada v tej državi razredu fevdalcev.

1. NAVEZOVANJE OBLASTI NA ZEMLJIŠKO LASTNINO. Kakor smo v družbenih razmerjih opazili povezavo osebnega položaja z zemljiško-imovinskim, tako tudi na državnopravnem področju opazamo povezovanje oblasti z zemljiško lastnino. Vedno znova se prebija v fevdalizmu na dan naziranje, da je ta ali ona vrsta oblasti sestavni del zasebne zemljiške lastnine ali sicer ravnaajo z oblastjo kot z zasebno lastnino, jo dedujejo in sploh razpolagajo z njo, kakor da bi šlo za zasebno stvar. Tudi to je ena izmed posledic naturalnega gospodarstva, v katerem se je začel razvijati fevdalizem. Namesto plačila so državni organi dobivali zemljo in donose. Borba za oblast se pogostoma pretvori v neposredno borbo za neke dohodke. Dohodek zemlje in dohodek uradnega položaja sta se kaj malo razlikovala od navadnega zasebnega dohodka: pot v dednost in v zasebno last je bila s tem odprta tudi za uradne položaje. Na drugi strani je prehod državnih funkcij na zemljiške lastnike olajšan tem bolj, čim bolj se je krčilo število svobodnjakov; včasih pa je bila zveza tudi v nasprotni smeri: prehod državnih funkcij v privatne roke je odločilno pospešil podređitev svobodnjakov zemljiškemu gospostvu.

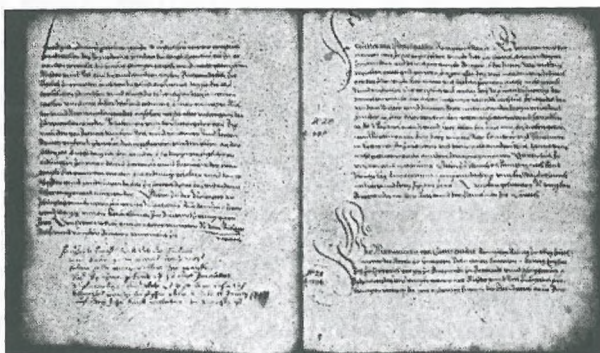
Tudi v tej zvezi se postavlja vrsta pravno-teoretskih problemov, ki pa jih je moči tu le nakazati.

a) Tako sužnjelastniško pravo, vsaj mlajše rimsko pravo, kot kapitalistična prava izvajajo v splošnem ločitev med javnim in privatnim pravom, na primer po znani rimskopravni opredelbi: javno pravo je tisto, ki se tiče položaja rimske države, privatno pravo tisto, ki zadeva koristi posameznikov. Meja med javnim in privatnim sicer koleba, se je pa v dosedanji teoriji v splošnem dokaj jasno izoblikovala. Zaradi krajšega izražanja je ločitev med javnim in privatnim včasih uporabna, če se zavedamo, da je v bistvu namen ene kot druge veje prava v zaščiti koristi vladajočih, pa čeprav ureja privatno pravo na videz čisto »zasebne« odnose. Če se poslužujemo tega izražanja, potem velja, da se v fevdalizmu meja med javnim in privatnim mnogo bolj izgublja kot sicer prav zaradi tega, ker z »javno« oblastjo ravnaajo tako kot z »zasebno« lastnino. Ta pojav označujemo kot patrimonializacijo oblasti v fevdalni državi.

V oceni tega dogajanja se mnenja razhajajo. Po patrimonialni teoriji v ožjem smislu se na neki stopnji razvoja fevdalna država in njene funkcije popolnoma vtope v zasebni lastnini. Drugi temu oporekajo, češ da neke funkcije ostajajo slej ko prej javne. Za naše kraje v splošnem velja, da je resnična ločnica med javno oblastjo in zasebno lastnino v nekih prehodnih razdobjih dejansko komaj spoznavna, zlasti če se oziramo na način razpolaganja z oblastjo. Toda na drugi strani moremo tudi v takih razdobjih razbrati v pojmovanjih sodobnikov neke funkcije, ki dajejo določenemu fevdalcu značaj državnega organa, po

čemer se razlikuje od drugih fevdalcev. Te funkcije niso vedno iste. V splošnem štejejo za javne tiste funkcije, s katerimi si tak fevdalec kot sodnik, finančni ali vojaški organ podreja ljudi, ki sicer niso od njega neposredno odvisni.

Čeprav torej predstave o nekakem splošnem izenačenju državne oblasti z zemljiško lastnino vsaj pri nas ne bi ustrezale, moremo vendarle tudi v slovenski pravni zgodovini govoriti o patrimonialni državi. Zavedati se je le treba, da gre pri tem za neke bolj ali manj razvite stopnje patrimonializacije, ki pa ni izvedena do vseh skrajnosti. Pri tem se patrimonializacija v različnih dobah kaže na različne načine.

Dve strani ljubljanske privilegijske knjige 1566; na levi konec Friderikove listine o uvedbi 100 imenovancev namesto splošne skupščine meščanov (1472), na desni Friderikova omejitev posegov zunanjega sveta in (zožene) skupščine v pristojnost notranjega sveta (1485), nato začetek Maksimilijanove listine o uvedbi župana (1504)

V nobenem primeru ne gre patrimonializacije razumeti kot začasno prenehanje države. Gre le za vprašanje, koliko izvršuje državne funkcije vladajoči razred kot celota in koliko je na drugi strani že dovolj, da nekdo že zaradi svojega družbenega položaja osebno izvršuje državne funkcije na svojem ozemlju. Bistvena značilnost fevdalne države je gotovo v tem, da je prenašala na posamezne lastnike mnogo večji del državnih funkcij kot kateri koli drugi družbeni sistem. Pri tem nekatere izmed njih po kakršnih koli znakih še štejejo kot državne, druge pa v pojmovanju fevdalne dobe popolnoma izgube ta značaj in jih danes ocenjujemo kot javne funkcije le po kriterijih, vzetih iz drugih, zlasti novjših pravnih sistemov.

b) V zvezi s patrimonializacijo državne oblasti je v razvoju fevdalne države pomemben še drug pojav, kolebanje moči med dvema predstavnikoma fevdalnega razreda, med vladarjem in med plemstvom. Tu ne gre za družbeno nasprotstvo, marveč za vprašanje deleža pri izvrševanju oblasti. Tehnica se v razvoju nagiblje na stran tistega, ki je v svoj patrimonij pritegnil večji del državnih funkcij. Čim bolj je patrimonializirana oblast prešla na plemstvo, tem šibkejši je položaj

vladarja in narobe. Močno patrimonializirana oblast včasih celo pomaga posameznemu fevdalcu, da se sam povzpne na stopnjo vladarja. To vzbuja v mnogočem napačno predstavo, kakor da bi že samo zbiranje zemljiške posesti pomenilo dvig na lestvici državnih organov.

Po posameznih stopnjah tega razvoja fevdalne države pri nas so dane osnove za razdelitev tega razvoja na krajša obdobja. V prvem je težišče na kraljevi oblasti, ki mu služi uradništvo, plačano z donosi zemlje in urada. Obenem kralj velja vsaj teoretično za lastnika največjega dela vseh površin, zlasti neobdelanih. V tem je prva stopnja patrimonialnosti. To obdobje je kratko in le nekako uvodno obdobje. — V drugem obdobju postane oblast uradnikov v glavnem dedna in obenem se kraljevi patrimonij razkroji na privatna zemljiška gospodstva. Teritorialna zemljiška gospodstva začenjajo razvijati svojo, spočetka bolj gospodarsko-upravno oblast. — V tretjem obdobju, proti koncu srednjega veka, pride združevanje raznih vrst oblasti, nekdanj kraljevih, uradniških in lastniških funkcij do nove oblike fevdalne države, deželne kneževine. Oblast novega deželnega vladarja se neposredno kaže predvsem v oblasti nad deželnim plemstvom predvsem v sodnih in obrambnih zadevah. Deželno plemstvo se pri tem združi v korporacijo. — V četrtem obdobju se razmerje med vladarjem in plemstvom delno oblikuje kot nekako razmerje dveh pogajajočih se strank, toda obenem začinja vladar razvijati svoj plačani uradniški aparat, birokracijo. — V petem obdobju prevlada vladar nad plemstvom, toda bolj politično kot pravno in njegovo uradništvo po pravni poti skoraj še ne more posegati v notranje zadeve plemiške korporacije. — V šestem obdobju zmaga vladarjev aparat nad plemstvom, vendar s tem osnovna družbena razmerja med fevdalcem in kmetom niso prizadeta.

c) Niti udeležba vladarja in plemstva pri izvrševanju oblasti, niti kakršna koli drugačna udeležba pri opravljanju javnih funkcij nima v fevdalni državi značaja delitve oblasti v smislu buržoazne teorije. Celo delitev državnih funkcij na zakonodajne, upravne in sodne se v fevdalni državi le redko in skromno uveljavi.

Področja, na katerih se najbolj udelejštuje državna oblast v fevdalizmu, se označujejo z »vzdrževanjem reda navznoter in navzven«, to je kot sodna in vojaška oblast. Čeprav ni povsem točna, izraža ta opredelba eno resnico: za zaščito interesov vladajočega razreda je v tedanjih primitivnih razmerah zadoščala razmeroma malo razvejena dejavnost države, ki pa se je v teku časa razpredala čedalje bolj na široko.

Pri patrimonializaciji sodstva so v vsej dobi fevdalizma razlikovali višje in nižje sodstvo. Višje je sodstvo v težjih kazenskih zadevah, to je za zločine, za katere je predvidena smrtna kazen; nižje sodstvo pa se omejuje na vse druge kazenske in na vse civilne zadeve.

Združevanje posameznih funkcij oblasti z zemljiško lastnino je imelo tudi za posledico, da se je oblast drobila na manjša ozemlja. Tako drobitev označujemo kot partikularizem. Sama drobitev oblasti je partikularizem v državnopravnem smislu. Za posledico je tak partikularizem imel, da se je tudi pravo začelo razlikovati po posameznih gospodstvih in zato postajalo čedalje bolj raznolično. O tem, pravnem partikularizmu je govor v naslednjem poglavju.

2. VPLIVI DRUŽBENE RAZSLOJENOSTI. Čeprav je fevdalno pravo prevzemalo in dalje razvijalo nekatere organizacijske oblike in pravila, ki jih je prevzelo od prejšnjega družbenega reda, je vendar bistvena novost fevdalizma v tem, da daje vsaki prevzeti prvini novo družbeno vsebino, ki se kaže v družbeni razslojenosti.

a) Med drugim je fevdalno pravo spočetka prevzelo večo (placitum, Ding, Taiding). Vendar fevdalna večja ni več zbor svobodnjakov, marveč je zbor ljudi, ki tvorijo ne le posebno krajevno, marveč tudi stanovsko, poklicno ali sploh interesno skupnost. Kadar se pojavi nova skupnost, se pojavi spočetka tudi nova vrsta večje, tako da se večje tako rekoč stopnjujejo po družbeni pripadnosti oseb, ki imajo pravico in dolžnost udeležbe. V nadaljnjem razvoju se novo razslojevanje izraža še na drug način. Prisedniški zbor večje, dvanajstija (boni homines, cvelbarji, iurati, sodini, Schöffen, skabini), ki so spočetka prosto voljeni za vsako zasedanje posebej, so prvotno le predlagatelji skupnega sklepa. V nadaljnjem razvoju se osamosvoje na več načinov: njihov sklep je dokončen in drugi člani večje so le gledalci; prisedniki zasedajo posebej na pravi in brez navzočnosti večje. Lahko se tudi zgodi, da prisedništvo postane doživljenjsko ali dedno, ali da se članstvo v pravdi omeji s posebnimi pogoji, da postane dostopno le še nekaterim.

Proces nastanka večje in njenega postopnega zoževanja v pravdo se ponavlja skozi ves srednji vek, vendar tako, da proti koncu te dobe zasedajo praviloma le še pravde. V novem veku se proces nadaljuje in prisedniško pravdo izpodriva šolani pravnik — posameznik.

b) Srednjeveške večje in pravde se običajno pojmujejo kot sodni organi, vendar to ni povsem točno. Dejansko opravljajo tako upravne kot »zakonodajne« in sodne posle. Tudi če jim predseduje »sodnik« (iudex), Richter, velja isto. Tudi sodnik tedaj ni le sodni organ, marveč ima razen sodstva še najrazličnejše funkcije, tudi finančne.

Veče in pravde so nekaki organi avtonomije ali samouprave. Oba izraza dobesedno nimata enakega pomena. Pri prvem je poudarek na sprejemanju pravil za določeno skupnost, pri drugem na lastnem izvajanju teh pravil. Dejansko pa se uporabljata v enakem pomenu. Kadar govorimo v fevdalizmu o samoupravi, razumemo pod tem organizacijske oblike, po katerih neka skupnost ureja svoje lastne zadeve, kolikor so ji puščene v sklepanje. Obseg teh zadev je v različnih primerih različen, vedno pa omejen v dveh smislih: samouprava neke skupine se more gibati vedno le v okviru družbenega položaja njenih pripadnikov, ki ga v nobenem primeru ne more izboljšati; vsaka samouprava je nadalje podrejena neki višji oblasti, proti kateri ne more ničesar zakonitega ukreniti. Zastopnik višje oblasti je praviloma predsednik samoupravnega zbora.

Strogo podreditev samouprave pogojem razredne družbe je zlasti zagotavljalo načelo enakorodnosti. Pripadnik nižjega sloja v nobenem primeru ni mogel sodelovati v večji višjega sloja, še manj v pravdi.

Ker je bila taka vrsta samouprave v bistvu izraz družbenega razslojevanja in je dajala posebno viden poudarek pripadnosti posameznika k določeni družbeni skupini, je fevdalizem načeloma ni odklanjal vse dotlej, dokler mu uradniški sistem ni omogočil še učinkovitejših sredstev. Spočetka jo je naravnost potreboval, ker mu je na primer zbiranje

na večjo omogočilo najboljšo kontrolo nad dogajanjem in nadzor nad prebivalstvom; nedvomno pa je bilo načelo večje zlasti med Slovenci globoko zakoreninjeno in ga je fevdalna država morala že iz tega razloga dolgo spoštovati.

Načelo samouprave na večji ali pravdi je v zgodnejših oblikah fevdalizma precej splošno. Zato frankovskemu fevdalizmu vključitev slovenske večje v svoji sestavi ni delala preglavic, marveč jo je skratka prevzel z imenom vred, le da jo je postopoma prilagodil fevdalni družbeni strukturi. Zlasti mnoge kmečke večje so se zato neposredno razvile iz staroslovenske. Za nekatere poznejše večje in pravde pa je v posameznem primeru včasih težko presoditi, ali so bile prevzete slovenskega vzorca ali pa so se ravnale po tujem zgledu. Pri njih si je nesmiselno postavljati vprašanje izvora. Bile so pač izraz določene splošnejše razvojne stopnje. Podobno velja za pravdo. Prisedništvo »dobrih ljudi« in celo naziv sam je zelo splošen. V nekaterih primerih, na primer pri prisedništvu županov, gre nedvomno za rezultat domačega razvoja. V drugih primerih moramo vprašanje izvora včasih pustiti odprto. Vsekakor pa je fevdalizem poznal organizacijske oblike, ki so bile zelo blizu tistim, ki jih je zatekel pri nas in sprejem slovanskih oblik ni nič nenavadnega.

III. POSEBNOSTI FEVDALNEGA PRAVA

Označbo »fevdalno pravo« uporabljamo kot skupno označbo za različne pravne sisteme, ki slone na fevdalni družbeni podlagi; čeprav uporabljamo ednino, ne mislimo na določeno zvrst fevdalnega prava, marveč na vse krajevno in časovno različne pravne oblike, ki spadajo pod to oznako.

1. PRAVNI PARTIKULARIZEM. Razvoj prava v pogojih naturalnega gospodarstva, večkrat v okvirih samopreskrbovalnih obratov, je v fevdalizmu namesto k enotnosti vedel do močne diferenciacije fevdalnega prava, do pravnega partikularizma.

Na začetku, ko so še veljala plemenska prava, je bila kljub veljavi osebnega načela razbitost pravnega sistema še razmeroma skromna, posebno ker so v frankovski državi vsaj kraljevi kapitularji ustvarjali dovolj močno in enotno plast kraljevskega prava. Najprej v gospodarskih razmerjih, pozneje še v drugih, začenjajo posamezna gospostva uvajati svoja, tako imenovana dvorna prava, ki se razlikujejo lahko celo od vasi do vasi. Tudi nekoliko pozneje nastala mestna prava so lep čas enotnost bolj razbijala kot združevala. Pravna enotnost ozemlja in združevalna vloga mestne trgovine sta se prav gotovo na področju prava zelo pozno uveljavila. Šele deželna in nazadnje deželnoknežja prava preusmerijo razvoj zopet v smeri združevanja, ne da bi do konca fevdalne dobe prišlo do popolnega izenačenja na večjih ozemljih.

Glavni povzročitelj takega pravnega partikularizma je avtarkično gospodarstvo, njegov glavni nasprotnik — kapitalistično gospodarstvo. Tako je pravni partikularizem izrazil fevdalen pojav. Osnovna načela družbenega reda so kljub partikularizmu povsod enaka ali vsaj po-

dobna, konkretni načini uporabe teh načel pa prilagojeni krajevnim razmeram: naravnim in zgodovinskim osnovam, načinom proizvodnje v določenem kraju in nazadnje možnostim, ki jih ima na eni strani gospod in na drugi kmet za uveljavljanje svojih interesov. Če se k temu, kot pri nas, pridruži še izpostavljena lega ozemlja na križišču različnih gospodarskih in narodnostnih področij, povrh še geografsko neenotna, dosega partikularizem lahko skrajne oblike.

Pravni partikularizem temelji na pravilu, da v vsakem kraju velja predvsem njegov domači običaj in da skupno državno ali deželno pravo velja le toliko, kolikor ni v nasprotju s tem običajem. Osebnost prejeti privilegij ali kakor koli pridobljena osebna pravica je najmočnejše pravo. Nemško pravilo pravi smiselno takole: Posamično pravilo prebija krajevno pravo, krajevno pravo prebija deželno, deželno pa prebija obče pravo. (»Willkür bricht Weichbild, Weichbild bricht Landrecht, Landrecht bricht gemeines Recht.«) Splošni pravni sistemi, ki so veljali za celotno nemško cesarstvo, so se torej uporabljali le kot pomožni pravni vir. Vsak krajevni običaj, seveda kolikor ni nasprotoval osnovnim zahtevam fevdalizma, in na katerem so njegovi nosilci vztrajali, je v določenem kraju lahko porinil v stran vsako višjo stopnjo prava. Šele v novem veku je uporaba šolanih uradnikov in krepitev deželnoknežje oblasti vedla do nasprotnega razvoja.

a) Največji del pravnih razmerij in pravnih dejstev je v fevdalizmu na vseh stopnjah urejalo tako imenovano običajno pravo. Po izvoru je običajno pravo podobno ljudski pesmi. Mnogi jo poznajo, a nihče ne ve, odkod je prišla in kdo jo je zložil. Običajno pravo so pravila, ki prehajajo iz roda v rod in veljajo kot pravno obvezna. Običajno pravo se sicer spreminja, včasih celo precej bistveno spreminja, toda ta razvoj je tako počasen, da navadno nihče ne ve, od kod se je neko pravilo vzelo. Le ob večjih pretresih se nekatera pravila sunkovito spremenijo, nekaj časa jih občutijo kot nedovoljeno novost, nato pa preidejo tudi ona v običaj.

Nekaj je v običajnem pravu formalnih ostankov iz plemenskih prav, nekaj običajev je prilagojenih krajevnim razmeram, fevdalno družbeno vsebino pa so ta prava dobila s prikrito ali odkrito silo, v razvoju ali z brutalno podreditvijo oseb, ki so prej živela po drugačnih običajih.

Običajno pravo se v primeru potrebe ugotavlja po izpovedih starih mož, redoma na zasedanjih večje. Kadar občutijo nevarnost, da se bo staro pravo pozabilo, posebno, da preti njegova nasilna sprememba, se to pravo včasih zapiše in če mogoče, javno potrdi in razglasi. Na ta način nastajajo zapisi ne le plemenskih, marveč tudi lokalnih prav. Posebno se ta način utrditve običajnega prava uveljavi kot statutarno pravo v nekaterih mestih, zlasti primorskih in v drugih avtonomnih skupnostih. Da se ob takih zapisih tudi kaj spremeni in dopolni, je razumljivo.

V nemških krajih nekdanje Avstrije so se na podoben način zapisovali tudi običaji posameznih vasi. Ker se je to običajno zgodilo na vaški večji, se po njej imenujejo Taidinge, sicer pa je bolj razširjen naziv Weistümer, kar je treba prevesti s skovanko, recimo pravno napotilo

ali pravna prema. V slovenskih krajih je takih zapisov zelo malo. Eden izmed vzrokov bo gotovo, da so bile pri takih zapisih pri nas jezikovne težave. Še važnejši vzrok pa je v tem, da pri nas ni bilo vaškega gospostva v tem smislu kot v krajih, kjer so nastajala vaška pravna napotila (str. 217). Sorodne pojave bomo v večjem številu srečali le pri gorskem pravu.

Od zapisov običajnega prava je treba razlikovati tako imenovane obče sodbe (*Gemein Urteil*), ki so jih izrekale večje ali pravde. Pri njih ni šlo za ugotovitev starega običaja, marveč za to, da se nekaj splošnoveljnega na novo predpiše ali precizira. Obče sodbe so bile pogoste v mestih, pa tudi na podeželskih zborih.

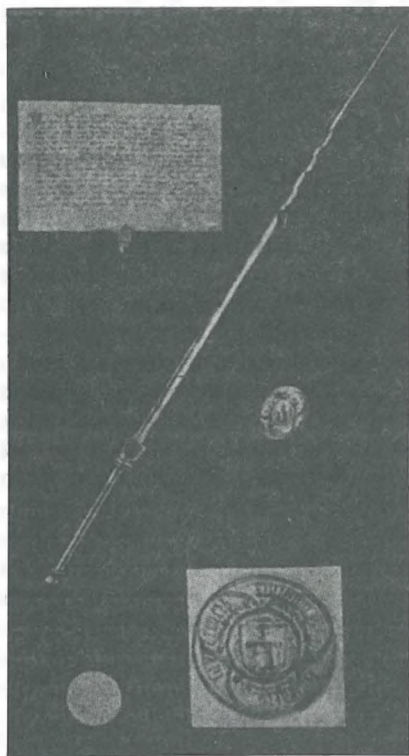
Glavno torišče za ohranitev in razvoj običajnega prava ostaja kljub zapisom praksa in tudi če je običaj zapisan, je ustno izročilo še vedno pomembno, da prehaja običaj iz ust do ust. Zato se verjetno že v predfevdalni dobi razvijajo jedrnate, slikovite formulacije, ki si jih je lahko zapomniti in ki z nekaj besedami povedo jedro določenega pravila. Takim formulacijam pravimo pravne paremije — pravni pregovori in reki, na primer: Če ogenj v hiši umre, ugasne pravica na gmajni. To pomeni, da se pravica do drvarjenja, steljarjenja in paše na gmajni drži posamezne domačije le toliko časa, dokler je domačija stalno naseljena. Ko je domačija opuščena, ta pravica preneha in se z njo ne more okoristiti tisti, ki je to domačijo morda priključil k svoji. Ker se pismenost v fevdalizmu le počasi razširja, ostane ta način prenašanja pravnih pravil v precejšnji meri živ še prav do konca fevdalne dobe in jo v ljudskem izročilu še preživi. Ob ponovnem oživljenju rimskega prava se občutek za pravno paremijo prenese celo nanj in lep del paremij, ki izražajo kako pravilo rimskega prava, je dejansko nastal v srednjem veku.

Kljub trdoživosti je običajno pravo kot državno priznано pravo v teku fevdalne dobe obsojeno na odmiranje. Od plemenskih prav se je postopoma razcepilo na vrsto pratikularističnih prav, prestopilo v dvorna in vaška prava in nazadnje ga novi tokovi združujočega se prava prekrijejo.

b) V nasprotni smeri se giblje zakonodaja. V kapitularjih razmeroma razvita, pri nas kmalu nato praktično preneha za več sto let. Šele deželni knezom uspe 600 let po Karlu Velikem zopet uveljaviti zakonodajno oblast, ki šele v zadnji fazi fevdalizma zavzame večji obseg. Največjemu delu fevdalnega obdobja je zakonodaja sploh tuja.

Namesto zakonodaje je za fevdalni partikularizem značilen drug način uvajanja novih pravnih pravil po vladarju: izstavljanje privilegijev. Privilegij ni zakon, veljaven za vse, je le pravica, dana posamezni osebi, kraju ali skupinam oseb. Čestokrat je ta pravica naperjena proti drugim osebam ali skupinam, nemalo v njihovo škodo. Posebno privilegiji skupin imajo značaj nekakega omejenega pravnega pravila. Ali privilegij uspe ali ne uspe, pa je bolj vprašanje moči kot pravice, in če uspe, je partikularizem za eno mrvico bogatejši. Tega pa ni bilo malo.

c) Zaradi slabosti osrednjih organov v primeri z nosilci partikularizma so konflikte pogostoma reševale prizadete sporne stranke s po-

Levo: Prvi ohranjeni ljubljanski privilegij, Henrikova listina iz 1320, ljubljansko sodniško žezlo okrog 1500 in srebrni pečatnik mesta iz 15. stoletja (pod njim povečan naris). — Desno: Mestna tržna roka na svojem nekdanjem mestu na stebru ljubljanskega rotovža (magistrata)

godbo ali razsodništvom. Taka določila se niso tikala le privatnih razmerij, marveč tudi zadev, ki bi jih sicer urejal pravni predpis.

Tako so glavne tri oblike, v katerih se razvija fevdalno pravo: običaj, privilegij in pogodba. Tako ali drugače pa tiči konec koncev za njimi pozabljena ali zavestna, prikrita ali odkrita sila.

2. DRUŽBENA RAZSLOJITEV PRAVA. Vsak družbeni razred ali sloj, vsaka samoupravna skupina je imela svoj položaj in z njim v zvezi svoje področje dejavnosti, pa tudi svoje probleme in svoje organe. To je vedlo ne le do krajevnih razlik v smislu pravnega partikularizma, marveč tudi do razlik v vsebini pravnih pravil za posamezne stopnje družbene pripadnosti. Že zelo zgodaj, deloma že v predfevdalni družbi, so se razen tega pojavljale znatne razlike v kaznih, ki so bile za isto dejanje predvidene za pripadnike različnih slojev. Pravo se ni samo krajevno razlikovalo, marveč tudi stanovsko razslojilo. Tako velja za meščane drugačno pravo kot za podložnike, za plemiče drugačno kot za meščane itd. Postavlja se sicer včasih pravilo, da je treba pravo deliti vsem enako, da je treba pravdo soditi ne glede na bogastvo in revščino. Toda

vsa ta enakost velja le v okviru neke družbene skupine. Šlo je v resnici le za enakost enakih.

3. KOLIZIJSKI STATUTI. Osebnostno načelo plemenskih prav, po katerem je vsakdo nosil svoje pravo s seboj, se je v fevdalizmu preobrazilo v krajevno in stanovsko osebnostno načelo mnogo skrajnejših oblik: ni bilo več pomembno, kateremu plemenu nekdo pripada. Važno pa je bilo, iz katerega kraja izvira in na kateri stopnji družbene lestvice stoji. V sporu med pripadnikoma različnih krajevnih prav ali različnih stanov so lahko nastajale hude zadrege. Kje in po katerem kraju se bo v takem primeru izrekala sodba, so reševali s tako imenovanimi kolizijskimi statuti. Razlikovali so osebne zadeve, za katere je bilo odločilno pravo pripadnosti tiste osebe (statuta personalia), zadeve v zvezi z nepremičninami, ki so jih presojali po pravu kraja, kjer je nepremičnina ležala (statuta realia). Druge zadeve so se praviloma reševale po pravu toženčevega domačega kraja in pred njegovim sodiščem (statuta mixta). Z dogovori se je v zadevah med pripadnikoma različnih krajev neredko dogovorilo pravo in pristojnost kraja, v katerem je bila sklenjena pogodba.

4. NAUK O BOŽJEM IZVORU IN VEČNOSTI PRAVA. Fevdalizem je sicer priznaval nauk o božjem izvoru prava, toda niti v krajevnem niti v stanovskem pogledu ta ideja ni učinkovala v smislu izenačenja.

Praktično občutnejše je bilo načelo nespremenljivosti: pravo, ki je veljalo kot običaj, privilegij ali pogodba, naj bi bilo »večno«. Za tem se skriva tako imenovano načelo pridobljenih pravic (»čim starše, tem pravše«). Če je danes ohranjeno lepo število starih listin in drugih zapisov, je treba to pripisati temu načelu, zaradi katerega so za vsak primer hranili tudi po več sto let stara dokazila, da bi v primeru potrebe mogli dokazati svoje »pridobljene pravice«. To načelo naj bi očitno ščitilo obstoječa družbena razmerja. Razširili pa so ga načeloma tudi na vsa druga, manj bistvena razmerja. Tako so na primer davčne oprostitve hiš ali razna bremena na nepremičninah, kakor letne oddaje funta voska neki cerkvi, šteli za »večne«. Tu in tam je načelo pridobljenih pravic imelo tudi obrambni pomen za nepriviligirane sloje, kolikor so se z njimi branili poslabšanja. Valvasor pravi, da bi prišlo do upora, preden bi uspelo odpraviti kmečke običaje, ki jih imenujejo »stara prauiza«.

Načelo pridobljenih pravic v zvezi z idejo o božjem pravu ni bilo le teoretično, marveč je tudi praktično delovalo kot činitelj, ki je oviral razvoj prava v naprednejše oblike. To ne pomeni, da bi ga bili v praksi res vedno in splošno izvajali. Sama pridobljena pravica je malo hasnila, če je manjkalo moči za njeno obrambo ali če je bila očitno le preveč zastarela. Tako je marsikatera pridobljena pravica živela v mrtvi črki, marsikatera zamrla pravica pa je tudi oživela, če jo je njen imetnik znal zopet uveljaviti. Že v samem fevdalizmu pa so prej ali slej mnoge »pridobljene pravice« padale pod pritiskom nevzdržnega razvoja in načelo samo so praktično že močno opustili v dobi absolutizma. Vendar je značilno, da so še v dobi Jožefa II. utemeljevali njegova stališča s citati iz starih avtorjev in pravnih zapisov, hoteč dokazati, da gre za prastare vladarjeve pravice. Meščanska revolucija je potem, ko so se pridobljene

pravice močno omajale že v dobi francoskega gospostva, zrušila še glavno postojanko, ki se je krila za tem načelom — zemljiško gospostvo. Ohranila pa je lastnino v obliki, ki je ustrezala kapitalističnemu gospodarstvu.

5. NADALJNJE POSEBNOSTI. a) Že zaradi močnega poudarka na agrarni proizvodnji razne pravne panoge niso mogle biti razvite v enaki meri. Agrarne so bile močno razvite in razvejene, medtem ko so se panoge v zvezi z drugimi gospodarskimi dejavnostmi razvijale pozneje in ostale omejene največ na mesta. Razlika med razvitimi in nerazvitimi pravnimi panogami se bo nujno izražala tudi v obsegu posameznih poglavij v okviru fevdalnih razdobij.

b) Kot manj bistveno, vendar splošno lastnost fevdalnega prava je treba omeniti še njegovo nagnjenost k obličnostim in simboliki. Deloma izvirata še iz povezave s sakralnimi dejanji v predfevdalnih časih. Deloma pa ju je treba razumeti v zvezi s splošno nepismenostjo. Ker se posamezna dejanja niso zapisovala, jih je bilo treba opraviti na tak način, da se je spomin na njih čim bolj vtisnil. Z razvojem pismenega poslovanja se začenjajo slikovite obličnosti in simbolika izgubljati. Iz sakralnih osnov izvira na primer udarjanje po kožuho pri kupoprodaji živine ali simbolika pri sodni zaprisegi, kakršna nam je iz 17. stoletja sporočena pri Lahih (Uskokih) na južnem robu Slovenije: prisežnik mora stopiti na lemež ali črtalo, pod katerim so naložena najrazličnejša žitna semena. Nato izreče prisego razen po krščanski formuli še pri »deveterem semenu«, med katerim našteje tudi seme od serca, konja, ovce itd. Očitno gre za pogansko simboliko pri sodni prisegi, združeno morda z ordalom. Najbolj so slikovite obličnosti in simbolika, združene okrog ustoličevanja na Gosposvetem polju.

c) Pravno zgodovino fevdalnega obdobja je težko pravilno oceniti brez zveze z njenim razmerjem do narodnostnega vprašanja. Narodna zavest v današnjem smislu tedaj ni razvita. Iz nekdanjih plemenskih skupnosti, lahko pa tudi po drugačnih potih, se v fevdalizmu pojavljajo ljudstva, ne pa narodi v pravem pomenu besede. V okviru enega pravnega območja se ne izvaja zavestno pravno razlikovanje med pripadniki različnih ljudstev, kolikor so bili po družbenem položaju na isti stopnji. Državnopravna povezava z nemškimi kraji pa je povzročila, da so bili zlasti pripadniki višjih stanov močno izpostavljeni vsaj kulturni germanizaciji in da se je del pravne ureditve razvijal na zgodovinskih temeljih, ki so bili prineseni od drugod. Kljub pomanjkanju nacionalne zavesti so se tuji vplivi v teku razvoja krepili, vendar se ta krepitev v splošnem za dobo do 18. stoletja močno precenjuje.

Najbrž se je že zdaj pokazalo, da fevdalizem ni v celoti enoten, po dobro premišljenem načrtu in strogi logiki sestavljen družben sistem. Tu za uvod izbrane značilnosti fevdalnih imovinskih sistemov, družbe, države in prava dokazujejo, da je pri fevdalizmu na Slovenskem enotno le osnovno načelo, po katerem se izvaja družbena diferenciacija. Sicer pa je kljub vsej konservativnosti njegov notranji razvoj ustvarjal v različnih časih in krajih zelo različne konkretne pojavnne oblike. Kolikor so te pojavnne oblike posledica nasilne ohranitve ali prilagoditve načel, ki izvirajo iz začetnih gospodarskih lastnosti fevdalizma, so izraz za-

ostalosti. Pojavne oblike, ki jih izvajamo iz blagovno denarnega gospodarstva, so znanilke bodočega razvoja. Ne le družbena, tudi nešteta pravna protislovja v fevdalizmu niso samo razumljiva, marveč so nujna.

*

Ker fevdalno obdobje sega tja do marče revolucije, se postavlja vprašanje, ali kaže ostati pri doslej uveljavljeni delitvi dob, ki stavlja mejo med srednjim in novim vekom okrog leta 1500 in s tem deli fevdalizem v dva velika dela. Pri izboru med mejnikoma okrog leta 1500 ali leta 1848 gre v bistvu za vprašanje, ali želimo bolj poudariti začetek prvih kriz fevdalizma ali je poudarek na njegovem končnem zlomu. Pri tem gre le za vprašanje, kateri izmed obeh mejnikov nudi boljšo preglednost. Zdi se, da bo v pravni zgodovini najbolje, če dobita oba mejnika približno enak pomen.

ZGODNJI FEVDALIZEM

Zgodnji fevdalizem je pri nas doba, ko je utrjena oblast fevdalne države, ko pa še ni na široko uveljavljena fevdalna družba. Osnovna značilnost tega obdobja je pri nas v tem, da se v okviru tuje države uveljavlja fevdalizacija na podlagah in z izkoriščanjem možnosti, ki jih nudi staroslovenska družba. Ponekod nastopa to obdobje v 9. stoletju, na večini današnjega slovenskega ozemlja pa šele okrog leta 1000. Zaključuje se v teku druge polovice 11. stoletja.

Fevdalizem je prišel k nam iz zahodnih dežel, kjer je bil že polno razvit. Zato ima zgodnji fevdalizem pri nas nekaj splošnih in nekaj posebnih potez. Splošna poteza je zlasti pridvorno gospodarstvo, ki pa ni bilo posebno pogosto in ki tudi drugod ni zajemalo večine prebivalstva. Specifični potezi sta prvič razvita država ob še nerazviti fevdalni družbi in drugič vgrajevanje župe v fevdalni sistem.

Po pomenu župe in po določenih tujih vplivih so začetki fevdalizma na Slovenskem podobni začetkom pri drugih jugoslovanskih narodih, le da so bili tam domačini v vrhnji plasti številnejši kot na Slovenskem. Pri tem so srbski fevdalci uvedli tuje, bizantinske vzorce v borbi proti Bizancu, hrvatski pa zahodne oblike že bolj v zvezi s tujo, madžarsko državo.

I. PODREDITEV STAROSLOVENSKIH DRUŽBENIH PRVIN FEVDALNEMU REDU (FEVDALIZACIJA)

Staroslovenski družbeni elementi se v teku zgodnjega fevdalizma prekroje v sestavne dele fevdalizma ali pa odpadejo.

1. ZRELOST DOMAČIH ELEMENTOV. a) Dvori kot prvi elementi razredne družbe v staroslovenskih časih še niso bili izraziti zastopniki fevdalizma, še manj kosezi. Pač pa so v družbenem pogledu po razvojnih možnostih v danem času in evropskem okolju domači zametki ne le razredne, marveč prav fevdalne družbe. Najbolj tipičnega fevdalnega elementa, ki bi se kazal v kmetih z omejeno svobodo, ki bi obdelovali posebej odmerjeno zemljo, pa v staroslovenski družbi nismo zasledili. Prevlada takih razmerij je bila novota, ki jo je moral fevdalizem šele uvesti.

Kjer so bili dvori bolj razviti in kjer so prešli v last frankovskega kralja, je bila podlaga zrelejša. Če nič drugega, je dvor tvoril ustaljen obrat, ki je že imel zemljo v zasebni lasti in od koder jo je bilo moči zlahka širiti. Tudi je bila vsaj dana družbena podlaga v nesvobodnjakih. To je bilo moči okrepiti tudi s tem, da so takoj po Ljudevitovem uporu tudi svobodnjakom kot upornikom odvzemali svobodo. Prvi sunek fev-

dalizma v naše kraje je torej gotovo pomnožil in okrepil dvore, najbolj v dostopnejših in rodovitnejših dolinah. Čim so pri tem začeli nesvobodnjakom prepuščati obdelavo nekaj zemlje v lastnem obratu, je bila v bistvu ustvarjena zvrst fevdalnega razmerja. Vendar na neko splošno zaslužjenje svobodnjakov ni misliti že zato, ker bi jih skromno število obstoječih dvorov ne moglo na široko vključiti, splošna preobrazba gospodarstva v dvore pa ni bila na mah izvedljiva.

b) Manj zrela je bila podlaga tam, kjer je bilo ozemlje v rokah župe. Kolikor je niso tu in tam takoj po uporabi pritegnili v režim dvora, je njena vključitev v zemljiško gospodstvo bila prepuščena poznejšemu razvoju.

Najmanj zrela je bila podlaga tam, kjer so še pred kratkim gospodarili Obri. Kljub temu je bila tu najbolj ugodna. Opustošenja frankovsko-obrskih vojn so v Panoniji okrog leta 800 izbrisala vsa morebitna prejšnja pravna razmerja. Rodovitnost pokrajine je pritegnila iz alpskih dežel fevdalno kolonizacijo prav sem in tu se je fevdalizacija lahko razmahnila v svojih najbolj izrazitih oblikah. Nastajali so ogromni fevdalni obrati.

2. PREGLED RAZVOJA. Zgodnji fevdalizem začenja kot gospodarski dualizem. Župa je zastopnik starega, malo donosnega načina obdelave zemlje, združenega z obsežno pašno živinorejo. Dvor je zastopnik nove, intenzivnejše proizvodnje; obdelava zemlje s plugom in natriletno kolobarjenje s praho je gospodarska podlaga fevdalizma.

V teku zgodnjega fevdalizma novi načini obdelave okrepe individualno lastnino na obdelovalni zemlji, ustvarjajo hube kot rodbinske obdelovalne enote, povečajo zemljiško rento in dajejo rentabilnost tudi takim zemljiščem, ki prej niso dajala zemljiške rente.

Pridobitev nove obdelovalne zemlje in naseljevanje novih obdelovalcev je kolonizacija, ki jo pri nas vodijo zemljiška gospodstva in ki obsega dve etapi. Prva kolonizacija je po porazu Obrov usmerjena na vzhod, pozna še razmeroma številne dvore in ob madžarskih navalih večinoma propade. Druga kolonizacija začenja po madžarskih navalih, zajame prej ali slej vse slovensko ozemlje, uvaža skoraj samo hubni sistem in v ogromni večini rodi dolgotrajne sadove.

Razvoj v zgodnjem fevdalizmu obsega v bistvu dve stopnji. Na prvi stopnji, po uporabi, se dvori okrepe, morda podrede nekatere župe, sicer pa se hubni sistem usmeri predvsem v Panonijo, kjer propade. Na drugi stopnji prevlada povsod hubni sistem, s tem da nekatere hube zasedejo pridvorni nesvobodnjaki, v glavnem pa se hube ustanove na ozemlju župe in z močno udeležbo njenih pripadnikov.

Rezultat je splošna prevlada zemljiškega gospodstva. Njegova nova struktura se kaže v organizaciji dveh vrst obratov, pridvornih obratov in kmečkih obratov na hubah. Huba je lahko odmerjena od nekdanjega pridvornega zemljišča ali na drugem svetu. Obdeluje jo lahko nastanjen nesvobodnjak ali kmet drugačnega izvora. Če dobi nesvobodnjak le nekaj malega ohišnice (mansio) in dela sicer večinoma na dvoru, tega ni šteti med hubne obrate. — V sestavi zemljiškega gospodstva se razen tega pojavlja tudi lastnina na rudnikih (železo, srebro, sol), vinogradih ali posameznih travnikih. Zelo široka označba za najrazličnejše

zvrsti zemljiške lastnine oziroma zemljišč je izraz *predium*, zemljišče, ki ima lahko zelo raznovrsten pomen.

Župa je v končnem rezultatu vključena v hubni sistem, ki daleč prevlada tudi nad pridvornim; namesto dualizma dvor-župa stopi dualizem dvor-huba, v katerem pa ni več razlike v sami tehniki obdelave.

Zaplemba in okrepitev dvorov in drugi pojavi na prvi razvojni stopnji pravno niso problematični. Osrednji problem zgodnjega fevdalizma je vprašanje, kako si je zemljiško gospostvo podredilo župo tam, kjer tega ni storilo že ob prvem zaletu.

3. TERITORIALNA ZEMLJIŠKA GOSPOSTVA IN FEVDALIZACIJA ŽUPE. Pri postopnem podrejanju župe fevdalnemu agrarnemu režimu so imela odločilno vlogo teritorialna zemljiška gospostva (str. 74 sl.).

a) Predmet teritorialne posesti je zemlja, ki se je ni še nihče prisvojil s tem, da bi si jo bil ogradil in stalno obdeloval. V staroslovenski dobi so se sicer verjetno izoblikovali neki običaji, po katerih so koristniki uporabljali ta svet, morda pojavljale tudi neke dajatve zanj, ne pa neke stalne stvarne pravice.

Po podreditvi frankovski oziroma nemški oblasti je neobdelani svet z vodovjem in potmi obveljal za kraljevo lastnino, razen kolikor si ga ni že prej izjemoma prilastilo kako starejše gospostvo kot del svojega dvora. Kraljeva lastnina na ogromnih kompleksih je bila v naših krajih precej teoretična in je donášala malo ali nič. Potreben bi bil ogromen aparat, če bi bil hotel kralj sam in v lastnem obratu izkoristiti vso to zemljo in jo napraviti donosnejšo. Zato je bil kralj z njo silno radodaren in jo je s polnimi rokami delil svojim velikašem, v Panoniji in Karantaniji prej, drugod po Slovenskem pozneje. V krajih, kjer še niso bili urejeni fevdalni obrati, je mogel v bistu podeliti le pravico do kolonizacije, to je do uvedbe hubnega sistema. Med darilnimi listinami (darovnicami) za slovensko ozemlje so zato posebno številne tiste, ki vsebujejo podelitev prav neobdelanega sveta. To se je lahko zgodilo na dva načina: s podelitvijo teritorija ali s podelitvijo kraljevske hube.

S podelitvijo teritorija je obdarjenec dobil z grebeni in rekami opisano ozemlje, navadno kar v last, redkeje v fevd. Zemljiški gospod, ki je dobil tako ozemlje, je imel sprva le skromne neposredne koristi: morebitne travarine, žirovščine, polagaji ali gozdne pravde so pritekali v njegovo blagajno in nekoliko mu je hasnil tudi lov in ribolov. Mnogo odločilnejša je bila posredna korist. Zemljiški gospod ozemlja je dobil možnost kolonizirati zemljo, ustanavljati dvore in hube.

Kraljevska huba je bila merska enota pri podelitvah kolonizacijskega sveta; merila je menda kakih 50 ha. Če je prejel kraljevsko hubo, je fevdalec smel — praviloma pod nadzorom kraljevega organa — s svojimi ljudmi izkrčiti in prilastiti svet, ki je približno ustrežal površini te zemljiške merske enote. Bolj ko izmera teh hub je njihova posebnost v tem, da pomenijo pravico do krčenja v pokrajini, ki je le približno določena. Čim je v taki pokrajini več kraljevskih hub podeljenih eni osebi, se praktično iz tega ne razvije le ogradna, marveč tudi teritorialna posest.

Razlika med daritvijo teritorija in kraljevske hube je le v tem, da je v prvem primeru določeno ozemlje, učinek krčenj pa prepuščen mož-

nostim, pri kraljevski hubi pa je določen približni obseg krčenj in od njega odvisna velikost ozemlja.

Prvotna Kranjska (t. j. brez večjega dela Dolenjske) je bila tako okrog leta 1000 razdeljena na manjše število nenavadno velikih teritorialnih gospostev, ki jih je moči ceniti na vsega kakih deset, in sicer vemo za blejsko, škofjeloško, kranjsko-radovljiško, kamniško, ljubljansko, cerkniško, loško, turjaško in ribniško gospostvo. (Začetki poslednjih treh niso prav jasni.)

b) Ker je teritorialno zemljiško gospostvo glavni izvajalec kolonizacije, je bila ogradna zemlja v njegovem območju večinoma njegova.

Starejša svobodnjakova zasebna lastnina z nastankom teritorialne posesti načeloma ni bila prizadeta. Svobodnjak, plemič ali neplemič, je lahko še dalje imel dvor ali drugačno posest. V poznejšem razvoju je bilo zanj seveda neugodno, da ga je krog in krog obdajala teritorialna lastnina nekega gospostva.

Manj razvita je bila individualna ogradna lastnina v župah. Lastninske pravice župe je zato fevdalizem teže priznal. Medtem ko je koseško župo nekaj časa ščitil še njen javnopravno privilegirani položaj, je individualna teritorialna lastnina pokazala svoje posledice najprej pri svobodnjaški župi.

Odločilno je bilo, da sta se pod okriljem teritorialnega zemljiškega gospostva znašla dva načina proizvodnje, stari, ekstenzivnejši način župe, in novi, intenzivnejši način individualnega gospodarjenja. Že zato, ker je le gospostvo imelo pravico, da uvaja novi način agrarnega gospodarjenja, je morala župa podleči.

c) Splošno ohranjeno staroslovensko izrazoslovje v fevdalni agrarni ureditvi pri nas dokazuje, da je bila večina slovenskih žup podrejena zemljiškemu gospodstvu postopoma in z upoštevanjem domačih podlag. Ker je bil čas uporov že mimo, je moralo gospodstvo uporabiti pravno silo, pri tem pa se kljub ostrini prehoda prejšnje oblike niso mogle popolnoma izbrisati.

Ena izmed glavnih pravnih podlag podreditve je skupna župam in nekaterim, zlasti skupinsko naseljenim svobodnjakom drugih vrst. Gre za gmotna bremena, ki jih nosijo nekatere skupnosti v prid organom javne oblasti. Sem spadajo razen pojezde zlasti slovanske dajatve, pensiones Sclavorum, ki so jih istrski Slovani okrog leta 800 dajali frankovskemu vojvodi, ko so se naselili v tej deželi. Vojvoda jih je pobiral za sebe, toda sprva kot organ oblasti, ne kot zemljiški gospod. Prav tako so — zopet v Istri — pod naslovom javne oblasti nalagali prej naseljenim svobodnjakom celo v mestih gmotne in delovne obveznosti, ki se razlikujejo od fevdalnih le po tem, da jih je nalagal vojvoda kot javni organ. Pri vseh takih bremenih je bilo dovolj, da so se kakor koli zvezala z zemljiško lastnino in da se je njihov javni izvor pozabil in že so obveljala za fevdalna bremena. To pa se je v fevdalizmu kaj lahko zgodilo. Kdor je nosil taka bremena, je sicer še lep čas štel na zunaj za svobodnjaka, v resnici pa je bil že neke vrste podložnik, praktično omejen v osebni svobodi in obremenjen s fevdalnimi obveznostmi.

Drugo podlago je nudila teritorialna zemljiška lastnina, ki je kljub prvotno javnemu izvoru bila v bistvu po podelitvi posameznim gospodom popolnoma privatna. Obenem z njo so se včasih podelila in

patrimonializirala nekdanja javna bremena. Še bolj odločilno pa je bilo, da je pašni svet obveljal za privatno last gospostva in da je gospostvo imelo edino pravico do krčenja. Če se je hotela župa prilagoditi novim proizvodajnim načinom, če je hotela priti do novega obdelovalnega sveta za naraščajoče število svojih članov, je morala sprejeti zemljo od zemljiškega gospoda in se mu podrediti. Praktično je to pomenilo, da se je vključila v njegovo kolonizacijsko akcijo in preuredila po hubnem sistemu.

Imunitete (str. 113) kot pravna podlaga za podreditev posameznih svobodnjakov ali skupin prihajajo v poštev le izjemoma. Bolj pogostoma je razen pravnih naslovov imela pomen posredna ali neposredna sila.

d) Podreditev župe je imela za posledico, da se je njen član, nekdanji svobodin v pravem pomenu besede, znašel na hubi in spremenil v podložnika, v svobodina v fevdalnem smislu besede.

Posledice so se pokazale tudi v novi obliki in organizaciji župe. Namesto ene ali več svobodnih sosesk v okviru župe so zdaj nastale številnejše vasi s stalnim obdelovalnim svetom in razmejenim pašnim svetom. Kmetje v taki vasi so tvorili podložno sosesko. Ta je v mnogem sličila podložni soseski, kakršno so v nemški pravni zgodovini imenovali »Markgenossenschaft«. V obeh gre v bistvu za rezultat fevdalne kolonizacije s krajevno različno prilagoditvijo starejših prvin.

Izraz župa pri tem ne doživi povsod enake usode. Ponekod preskoči na sosesko, ponekod na skupine vasi, ki so nastale v okviru stare župe (v smislu velike župe). Tako se nam ponekod spomin na prvotno, obsežno župo ohrani.

Župan postane mestoma — na primer na škofjeloškem ozemlju — predstojnik fevdalnega urada za več naselij, ki utegne vsaj tu in tam imeti neke razvojne podlage v nekdanji veliki župi. Drugje — na primer v Beneški Sloveniji — nastaneta dve vrsti župana: veliki župan kot predstojnik velike župe, in župan kot predstojnik soseske. Praviloma pa se župan razvije le v starešino soseske, medtem ko starešinstvo nad nekdanjo župo, zdaj morda veliko župo, uradom ali podobnim okolišem, prehaja na organe z drugačnimi nazivi (str. 134).

Združevanje raznih predfevdalnih lastnosti županstva s funkcijami župana v fevdalizmu je privedlo do krajevno zelo različnih tipov, ki so se tudi vsak po svoje razvijali dalje. Sistematična razvrstitev takih tipov po slovenskih pokrajinah še ni izdelana; bila bi eden izmed pogojev za boljše pojasnitev županskega vprašanja.

Prvotno je župan pod zemljiškim gospostvom oproščen dajatev in uživa dve hubi, od katerih velja druga za »županico«, o kateri pravijo pozneje urbarji, da jo uživa župan za svoj trud. Ta županska posebnost je eden izmed glavnih stebrov nomadske teorije o županih; vendar jo je moč tolmačiti kot fevdalno prevlečen relikv nekdanjega župskega obdelovalnega sveta (str. 52, 60), ki se je po pravnem običaju prenesel tudi na novo kolonizirana naselja.

Ko govorimo o prehodu župana pod zemljiško gospostvo, je treba popraviti zelo razširjeno, a netočno mnenje, da je župan odslej dalje le gospodov organ, ki zanj pobira dajatve. Pokazalo se bo še v nadaljnjih obdobjih, da degradacija župana v privatnega pobiralca dajatev še zdaleč ni bila tako izrazita, kot smo v zadnjem času vajeni ponavljati.

Res je na Slovenskem v dobi zgodnjega fevdalizma zmagal tuji fevdalec. Tako neodporen pa Slovenec vendarle ni bil, da bi bil že kar prvi dan po izgubi lastnih knezov odložil vse prejšnje navade in čez noč klonil v podložništvo frankovskega tipa.

4. PREGLED DRUŽBENE STRUKTURE. Glavne vrste prebivalstva po družbenem položaju so se po svoji razvojni funkciji že pokazale. Treba jih je le še po vrsti pregledati in dopolniti.

Že spočetka dana delitev na razred fevdalcev in na razred odvisnih obdelovalcev kvantitativno narašča in kvalitativno prevlada kot osnovno družbeno razmerje med dvema nasprotnima razredoma. V tem je dana tudi podlaga za razredne boje fevdalnega obdobja na Slovenskem. Kvalitativni prehod je na vsakem posameznem slovenskem področju tedaj, ko ga zajame fevdalizacija, oster. Le zato, ker nastopa po različnih ozemljih ob različnih časih, ga ni moči za vso Slovenijo veljavno časovno fiksirati na eni točki.

Srečanje različnih družbenih in pravnih ureditev na Slovenskem ni moglo takoj zlititi raznih slojev v enoten sistem. Zato se v okviru splošne delitve družbe na dva osnovna razreda pojavljajo krajevno in zgodovinsko pogojene posebnosti. Res je, da iz listin spoznamo v glavnem ureditev dvorov po sistemu, podobnem frankovskemu, vendar tega ne gre posploševati. Po kakšni poti naj bi svobodnjaki, kosezi in župa prišli v fevdalne listine, ko niso bili niti predmet lastnine niti enakovreden partner pri sklepanju pogodb?

a) Razred fevdalcev je bil sestavljen iz ljudi različnega rodu, svetnih in cerkvenih. Tuji fevdalci so imeli, čim so prestopili slovenski prag, že svoje mesto v družbenem ustroju in so izvirali ali iz starega, starešinskega plemstva ali pa iz svobodnjakov v kraljevi službi. Imeli so nedvomne prednosti pred podobnimi domačimi sloji, ker so predstavljali vladajočo državo, domačine pa je tuji fevdalizem prehitel, preden so se razvili. Kateri Slovenci bodo v novi družbi pravno priznani kot fevdalci, je bilo odvisno od tega, v čem so sličili tujim fevdalcem.

Knezi in njihova najbližja okolica so po Ljudevitovem uporju kot kandidati za slovenske fevdalce vsaj večinoma odpadli. Le posamezen lastnik dvora se je morda ohranil. Glavni sloj, iz katerega je lahko nastajal slovenski fevdalec, so bili zaradi boljšega državnopravnega položaja kosezi. Vendar jim je za to manjkalo ustrezne podlage v osebne zemljiškem posestvu. Že njihov skupinski način življenja je tvoril oviro za splošen dvig kosezov med resnične fevdalce. To je moglo uspeti le posameznikom, če so dobili kako novo funkcijo v novi državi.

Posamezni slovenski plemiči se omenjajo še v vsej dobi zgodnjega fevdalizma. Podoba njihove zemljiške lastnine je kaj različna. Zdaj so zemljiški gospodje, zdaj lastniki posameznih zemljišč, ki so jih morda celo sami obdelovali.

Po enem mnenju so bili sploh vsi slovenski plemiči po izvoru kosezi. Ali to velja kot splošno pravilo, bo težko preveriti. Tudi če bi bilo res, pa je treba razlikovati slovenske plemiče z gospostvom (dvorom ali hubami) od tistih, ki so uživali le osebno in državnopravno privilegiran položaj.

Že vključitev v tujo državo je ovirala slovenskemu elementu v plemstvu vzpon in če mu je ta vzpon uspel, je to pomenilo čez čas vtopitev v tuji kulturi. Najbolj usodno je delovalo dejstvo, da so teritorialna gospostva vsaj praviloma dobivali le tuji fevdalci. Čeprav le maloštevilni so prav tisti gospodje postali nosilci razvoja in podobno kot župo udušili tudi tisto plemstvo, ki je imelo samo ogradno posest. Med poslednjimi so bili slovenski fevdalci.

b) Za stopnjo nižje so stali svobodnjaki z lastnim dvorom, medtem ko so župski svobodini doživeli večjo degradacijo.

c) Položaj svobodinov po njihovem družbenem ponižanju je bil končno podoben bavarskim barskalkom ali »pol«svobodnjakom. Kdaj se je izoblikovala priklenjenost na grudo sicer ni jasno, gotovo pa so prej ali slej sedeli na hubah z vsemi siceršnjimi družbenimi in pravnimi posledicami. Degradacija svobodinov v podložnost je v tej obliki domač proces, nastal iz srečanja župe in teritorialnega gospostva. Zato ne gre za mehaničen prenos bavarskega barskalka na slovensko ozemlje. Barskalki kot taki so prišli k nam v predele, kjer so se na hubah naseljevali Bavarci. Tudi je možno, da je zemljiškim gospodom pri urejanju novih razmer na koloniziranem župskem ozemlju lebdel pred očmi bavarski vzorec. Pravne in zgodovinske podlage za svobodine pa v barskalkih ne smemo iskati.

Na primorskem obrobju slovenskega ozemlja so razne vmesne stopnje med svobodo in nesvobodo izvirale iz sožitja ali tudi iz spojitve rimsko-bizantinskega in langobardskega prava. Nastale so v bolj organiziranih pravnih razmerah in so bile zato tudi najbrž jasneje diferencirane in pravno bolj ustaljene kot naši svobodini, ki so razvoj v podložništvo šele doživljali.

d) Na najnižji stopnji družbene ureditve so bili nesvobodnjaki — servi in mancipia. O tistih, ki so v teku kolonizacije ostali na dvoru, velja mnenje, da so bili v najslabšem položaju. Glede gospodarske samostojnosti to drži, glede na možnosti za socialni vzpon pa ne. Nesvobodnjak, ki je bil zaposlen pri kmetijskih delih, je bil v resnici le malo več ko orodje. Čim pa je prešel v druge funkcije, se mu je položaj izboljšal. Pridvorne funkcije v gospodovem spremstvu ali upravi so jim v naslednjem obdobju pripomogle do znatnega dviga.

Izvor nesvobodnjakov je bil lahko različen: potomstvo nesvobodnjakov iz staroslovenske dobe (krščence!), podjarmljenje slovenskih svobodnjakov ob uporih ali nesvobodnjaki, ki jih je gospod privedel iz svojih krajev. Pomemben vir je tedaj tvorila tudi kupčija s sužnji. Ta kupčija je cvetela še lep čas v srednjem veku. Sužnji so bili v zgodnjem fevdalizmu v Evropi eden izmed prvenstvenih predmetov trgovine. Zapis o carinskih običajih pri prometu na Donavi, ki je bil sestavljen v prvih letih 10. stoletja v Raffelstättenu, omenja med drugim tudi to trgovino. Pri tem je omenjena tudi možnost, da Slovani s tedanjih frankovskih ozemelj, torej Slovenci, lahko kupujejo sužnje. Slovenski kraji so bili torej kupci in morda posredovalci sužnjev, ki so prihajali z vzhoda. Ponovne pogodbe z Benetkami določajo, da je treba sužnje, ki so zbežali z nemškega ozemlja na Beneško ali narobe, vrniti. Krvnina za svobodnega človeka znaša po teh pogodbah 300 solidov, za sužnja pa 50.

Družbena delitev prebivalstva zgodnjega fevdalizma izhaja iz prvotne delitve obratov na pridvorne in svobodne. Hubni sistem je ustvaril tretjo vrsto obrata, na katerega je po proizvodjalnem načinu spadal obdelovalec na vmesnem položaju med nesvobodnjakom in svobodnjakom.

Kolonizacija na hubah je privedla velik del prebivalstva v ta proizvodjalni način, pri tem pa spočetka obdržala njegov po rojstvu določeni osebni položaj. Tako so prišli na hube ljudje različnega, svobodnega in nesvobodnega položaja, potegnili jih je iz dvorov in iz župe, iz domačih in tujih krajev. Z zaposlitvijo na hubi je njihovo dejansko mesto v proizvodnji prišlo v protislovje z njihovim podedovanim osebnopravnim položajem.

II. ZGODNJA FEVDALNA DRŽAVA (KRAJINSKO-PLEMENSKA USTAVA)

Zgodnja fevdalna država ima pri nas zrelejše oblike kot drugod, kajti uveljavi se od zunaj v že izdelanih upravno-organizacijskih oblikah. Naziv zgodnja fevdalna država drži za naše kraje le, kolikor se v njenem okrilju fevdalna razmerja razvijajo in prevladajo. Glede na splošni okvir frankovske oziroma nemške države bi jo bolje imenovali razvito in ne zgodnjo, toda v naših razmerah je zgodnja.

Ta država je patrimonialna v več pomenih. Velja neka teoretična kraljeva vrhovna lastnina, kralj dejansko razpolaga z ničijim svetom, kraljeva in državna lastnina se ali sploh ne razlikujeta ali pa vsaj kralj z državno lastnino razpolaga kot s svojo; slednjič izvira lep del kraljevih dohodkov iz lastnih domen.

Do pokrajinskih državnih organov pa patrimonializacija še ni dospela. Pri njih je oblast v bistvu še vedno eno, lastnina drugo. Ti pokrajinski organi so grofje, krajinski knezi in v manj pogostih primerih vojvode. Grofje in krajinski knezi so blizu splošnim tipom frankovske pokrajinske uprave. Vojvode nastopajo tam, kjer je treba zaradi posebnih krajevnih razmer odstopiti od običajne upravne razdelitve, na primer kratek čas v Istri. Običajno se v vojvodstvu prebijajo vplivi nekdanjih plemenskih področij, kakor v Karantaniji. Najbolj tipični predstavnik takega tipa uprave je pri nas krajinski knez, krajinski v razliko od staroslovenskega, v bistvu plemenskega kneza. Zaradi krajšega izražanja označujemo frankovski tip uprave pri nas, ki ga zastopajo vojvoda, krajinski knez in izjemoma grof, z nazivom krajinska ustava. Ker se v tej dobi pojavljajo v ustavi plemenski elementi, je značilna povezava krajinske s plemensko ustavo.

1. RAZVOJNE ETAPE. Zgodnja fevdalna država obsega pri nas več krajših etap.

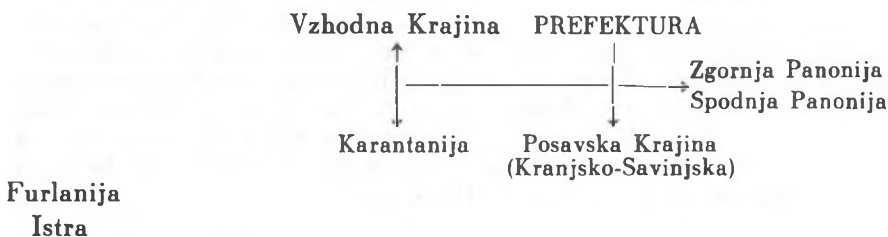
a) Pripravljalno obdobje, to je obdobje tuje državne nadoblasti, začenja v Karantaniji sredi 8. stoletja, južno od nje pa po porazu Obrov okrog leta 800. Tuja nadoblast pomeni politično in vojaško podrejenost knezov tujim oblastnikom. Karantanski vojvoda je spočetka Frankom podrejen posredno, po bavarskem vojvodi, in po ukinitvi bavarske samostojnosti od 788 dalje neposredno frankovski državi, brez

znatnejšega vpliva na notranjo ureditev kneževine. Po porazu Obrov se frankovska nadoblast razširi na vse Slovence in jo izvajata dva prefekta, eden s sedežem v Furlanski, drugi s sedežem v Vzhodni Krajini, ne da bi same slovenske kneževine dobile krajinsko upravo. Meja med področjema obeh prefektov je delila Karantanijo od Posavja. Poseben položaj so imeli Slovani v Istri. Istra, do leta 788 — čeprav z nekimi prekinitvami — bizantinska, je tedaj prišla pod Franke, ki so tu sprva glede na posebne tradicije uporabili organizacijsko obliko vojvodstva, s katero so najbrž posnemali nekega prejšnjega bizantinskega vojaškega funkcionarja. Slovani so se v to upravno enoto naseljevali od zunaj. Vsaj v zahodnejših predelih tu ni prišla država za Slovani, marveč Slovani v državo.

Podrejenost frankovskim funkcionarjem je domače plemenske starešine ovirala pri vzponu. Upor Ljudevita, kneza Posavske Hrvatske (819—822), ki je bil tudi podrejen furlanskemu prefektu, je potegnil za seboj tudi slovenske velikaše. Drugače kot pri uporih proti pokristjanjenju, so se zdaj za politično neodvisnost borili nastajajoči domači fevdalci, ki so v nadoblasti tuje fevdalne države čutili ovire za svoj razmah.

Že v prvih začetkih vojne proti Ljudevitu, ko Franki najprej pokore Slovence, začenja propad slovenskih kneževin in doba državnopravne nesamostojnosti.

b) Sledi prvo obdobje krajin (828—876). Vključenje v frankovsko državno organizacijo se zaključi leta 828, ko Franki zaradi bolgarskih napadov reorganizirajo svoj obrambni sistem in razen Furlanije in Vzhodne Krajine ustanove še pet novih krajin med Donavo in Jadranom. Ozemlje teh enot pokriva in presega vse ozemlje slovenske naselitve. Razen Furlanije in Istre je vse to ozemlje pod enim prefektom, zgornje-panonskim krajinskim knezom. Shema te razdelitve je naslednja:

Ob delitvi frankovske države, ki dobi formalno podobo 843 (Verdun), se Istra in Furlanija prevesita — a ne trdno — k Italiji.

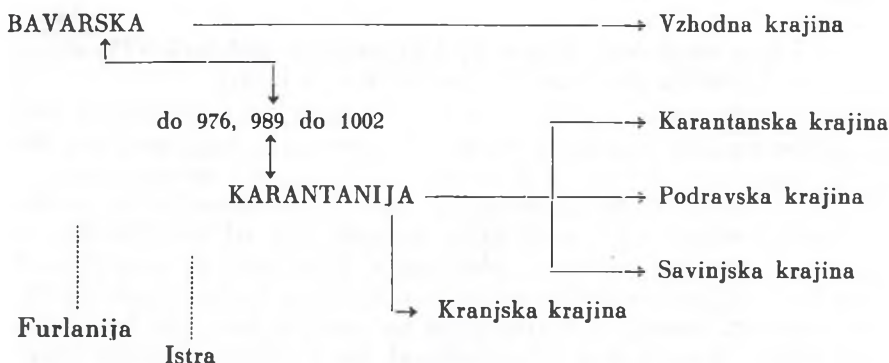
Spodnja Panonija, v veliki meri na novo poseljena s Slovenci, je pod krajinskim knezom Kocljem (ki je sicer slovaškega rodu) med leti 869 in 874 samostojna država. Kakor kaže cerkvena plat osamosvojitve v zvezi z delovanjem Cirila in Metoda, je imela ta osamosvojitve slovensko plemensko podlago. Cerkvenopravna osamosvojitve od nemških škofov je bila mišljena kot ena izmed plati lastne državnosti; ravnotežje med Bizancem in Franki pa je bilo politično sredstvo za dosego samostojnosti. Državnopravni značaj te kratkotrajne samostojne slovenske kneževine očitno ni imel časa, da bi se bil izoblikoval. Gre za edino slovensko samo-

stojno fevdalno državo, ki pa še ni prebrodila prvega stadija kot uporne krajine.

c) Tretja stopnja so osrednji državi podrejene monarhije za ozemlja plemen pod vladu člana karolinške dinastije (876 do pribl. 900). Kmalu po Kocljevem padcu se medsebojno razmerje posameznih krajin, prej združenih v prefektore, spremeni. Bavarska, Karantanija in obe Panoniji tvorijo eno kraljestvo. V njem pa se Karantanija posebej organizira kot skoraj samostojna monarhija stranske linije frankovske vladarske hiše, obsegajoča tudi Panonijo oziroma njene ostanke v času madžarskih navalov. V takih monarhijah se s tem oživlja plemenski značaj, ne v družbenem smislu, pač pa v tem, da se pokrajinske enote po obsegu prilagajujejo mejam plemen, razvijajočih se v fevdalna ljudstva. Za monarhijo s slovenskim prebivalstvom se menjavajo označbe: Slovenija, slovenski kraji, karantansko kraljestvo. Vse kažejo na to, da so zlasti Karantanijo — čeprav pod tujim vladarjem — pojmovali kot slovensko plemensko enoto v okviru frankovske monarhije. Karantanski vladar Arnulf, monarh slovenske plemenske državne enote, postane 887, ob dokončni ločitvi Vzhodne in Zahodne frankovske države, prvi nemški kralj. S tem se obenem zaključuje frankovska doba in začenja nemška doba v zgodovini države na Slovenskem.

d) Kot četrta stopnja sledi doba bavarske unije (pribl. 900 do pribl. 960). Vse upravne pokrajine, novoustanovljene leta 828, razen same Karantanije, propadejo pod madžarskimi navali okrog 900, pri tem pa se osamljena Karantanija po vojvodovi osebi združi z Bavarsko, ki prevzame vodstvo v borbi proti Madžarom. Leta 952 se Bavarski pridružijo tudi Veronska krajina, Furlanija in Istra.

e) Kot peto obdobje štejemo dobo Velike Karantanije, ki je obenem drugo obdobje krajin (pribl. 960 do pribl. 1002). V večini današnjega slovenskega ozemlja šele zdaj nastopa doba zgodnjega fevdalizma. V drugi polovici 10. stoletja se po porazu in pomiritvi Madžarov organizira nov obrambni sistem krajin, ki z vseh strani, razen z zahodne, obkrožajo Karantanijo. Večina teh krajin je bila podrejena karantanskemu vojvodi, ki je bil včasih obenem bavarski (do 976 in od 989 do 1002). Ker je zveza Bavarske z močno Karantanijo pomenila nevarnost za osrednjo kraljevo oblast, je imela Karantanija od 976 do 989 lastnega vojvodo. Shema državne organizacije je tale:

f) Šesto in zadnje obdobje označuje državnoneposrednost kraljin (pribl. 1002 do 1077). Centralni kraljevi oblasti je tedaj, ko je dokončno razbila zvezo Bavarske in Karantanije, kazalo, da tudi samo Karantanijo oslabi in je od nje odcepila še vse doslej odvisne krajine. Krajinski knezi so odtlej dalje neposredno podrejeni kralju. Ta položaj krajín traja še po zaključku obdobja zgodnjefevdalne države.

Celovski ribič. Da bi ribiči prodajali čim bolj sveže ribe in ne navijali cen, si niso smeli olajšati prodaje s sedenjem in so morali stati. Kamnit kip iz 1606

Dobo zgodnjefevdalne države pri nas zaključuje porast samostojnosti pokrajinskih organov, kar se izraža v tem, da krona v manjši meri kot prej vpliva na njihovo imenovanje in odstavljanje. Vzporedno s tem prihaja do izraza patrimonializacija pokrajinske oblasti.

Tudi pri tej spremembi, ki označuje prehod v novo obdobje države, gre za postopen proces. Formalno mejo postavljamo okrog leta 1077, ko se v Karantaniji začena dednost vojvodske oblasti, Kranjska in Istra pa prideta prvič v roke oglejskemu patriarhu kot krajinskemu knezu, čeprav se je pri poslednjih dveh patrimonialnost pojavila tudi že prej.

2. GLAVNE ZNAČILNOSTI OSREDNJE OBLASTI V ZVEZI S SLOVENIJO. Pod veliko frankovsko monarhijo so slovenske pokrajine prišle šele tedaj, ko se je začela krhati. Kal za razbitje enotnosti je vsebovalo že staro frankovsko pravo, ki ni pridrževalo prestolonasledstva le eni osebi.

Dedno nasledstveno pravo Salskih Frankov (Lex Salica 595) ni dopuščalo, da bi ženske prišle na prestol, marveč je dedovanje pridrževalo moškim. Ta način dedovanja je dobil ime nasledstvo po salskem zakonu (successio ad legem Salicam). Načelo se je v mnogih evropskih državah še dolgo ohranilo in se na primer v Franciji izražalo v reku:

Francosko kraljestvo ne more postati preslica (to je preiti v ženske roke). Razširjenost tega pravila seveda ne gre pripisovati le salskemu pravu; izviralo je tudi iz dejstva, da je bil vladar v srednjem veku osebni vojskovodja, ki se je tudi sam moral znati boriti.

Moški, ki so bili upravičeni do prestola (na primer bratje, sinovi, nečaki), so dedovali skupaj in vladali skupaj ali pa so si državo razdelili na dele med seboj s tem, da je ena veja imela dedno pravico po drugi. Posledice takega prestolonasledstva so naše dežele doživljale skozi ves srednji vek in še v začetku novega, spočetka, kolikor se je delilo frankovsko kraljestvo, pozneje kolikor se je tak način nasledstva uporabljal tudi med Habsburžani. Zdaj so bile naše pokrajine v širši, zdaj v ožji državni zvezi, ki jo je le pri vrhu družila povezava v nemško cesarstvo.

V sami nemški državi se je načelo delitve po izumrtju Karolingov (911) opustilo in so uvedli volilnost vladarja, tako da se vrhovna država ob vladarjevi smrti ni delila. Volilci so bili dejansko le državni knezi. V praksi so se volitve praviloma omejevale na izbor med člani ene dinastije (919—1024 saške, 1024 do 1125 salske).

Leta 962 »obnovi« Oton I. rimsko cesarstvo. Odslej so slovenske dežele pripadale tej državi, ki si je nadela ime »Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti«, do njenega konca v začetku 19. stoletja. Vladarji te države so se imenovali ali kralji ali cesarji. Kdor je bil izvoljen, maziljen in kronan (v Aachenu) za »rimskega« kralja, je s tem pridobil razen kraljevskih pravic nad Nemčijo pravno tudi enake pravice nad Italijo. Ni bil pa vsak »rimsko«-nemški kralj obenem že cesar. Ta naslov je dobil šele, ko ga je papež kronal za cesarja. Splošna pravna oznaka za nemškega vladarja je zato kralj, ki je lahko bil cesar ali pa ni bil. (Od 1508 dalje je nemški kralj uporabljal naslov »izvoljeni rimski cesar« tudi brez kronanja po papežu.) Vladajoči cesar je včasih zagotovil sinu nasledstvo s tem, da ga je dal še za živa izvoliti za rimskega kralja. Izmed vseh pravic frankovskih kraljev sta bili za Slovenijo pomembni zlasti dve: Imenovanje (in nadzorovanje) pokrajinskih upravnih organov in razpolaganje z ničijim svetom, ki so ga z darovnicami prepuščali posameznim fevdalcem. Razen tega ima organizacija kraljevih lastnih domen neposreden ali posreden vpliv na organizacijo takih obratov pri nas.

V politični zgodovini naših krajev je opazno nihanje glede dejanske moči osrednje državne oblasti. To nihanje je do neke mere odvisno od osebnosti posameznega vladarja in od konkretne politične situacije. Do madžarskih navalov kaže že dejansko oživljanje plemenskih vojvodin na slabitev, temu pa sledi dobro stoletje krepke osrednje oblasti. Ne glede na taka nihanja političnega značaja je Nemčija pravno in po razvojni tendenci tedaj še razmeroma centralizirana država, v nasprotju s Francijo, ki jo fevdalna hierarhija spočetka mnogo bolj razjeda. Toda kmalu si bosta obe državi vlogo zamenjali: Nemčija se bo razvila v partikularizem skrajnih oblik, Francija centralizirala zaradi podpore, ki jo kralju dajejo mesta.

Obdobje krepkejšje centralne oblasti se formalno zaključuje leta 1056, ko se začenjajo borbe kralja proti papeštvu in njegovim pristašem. V tem času je kraljevo premoženje v naših krajih razdano med velike

fevdalce, uprava v pokrajinah se postavlja na lastne noge in dogodki okrog leta 1077, s katerimi zaključujemo zgodnjo fevdalno državo, so že v zvezi z začetkom novega obdobja in borbo za investituro.

3. UPRAVA V POKRAJINSKIH ENOTAH. Pokrajinske enote na slovenskih tleh se niso le močno menjavale, marveč so tudi v istem času druga poleg druge imele različne naslove in različno upravo. Praviloma so se take enote dajale pokrajinskemu organu v fevd (uradniški fevd). Tudi ko je v teku razvoja postajal deden, je imel fevd vsaj to prednost, da ga je bilo moči preklicati zaradi nezvestobe (felonije), seveda če je bil kralj za to dovolj močan.

Za same pokrajinske enote kot za njihove upravne organe se praviloma uporablja podobno nazivje kot je bilo sicer običajno v frankovski državi. To pa spričo posebnosti slovenskih krajev v resnici ni bil popolnoma mehaničen prenos frankovskih upravnih sistemov do najnižjih stopenj, marveč je notranja organizacija pokrajinskih enot morala pri nas nujno ubrati svoja pota. Tudi vsak frankovski naziv ne pomeni nujno kopijo frankovskega vzorca.

Kadar se na primer v virih omenjajo desetnije (dekanije z dekanom na čelu), je treba najbrž misliti na soseske. Prav tako nam pri besedi pagus (Gau) ni treba misliti na predhodnike grofij v germanškem smislu niti na same grofije. Pagus se pri nas uporablja brez pravne vsebine kot geografska označba, včasih tudi kot izraz za poljubno upravno enoto na manjšem ozemlju. Včasih utegne tudi v pagusu tičati kaka večja župa ali siceršnja staroslovenska pokrajinska enota. Comitatus dobesedno pomeni grofijo, pri nas pa praviloma isto kot krajino in le izjemoma na severovzhodu njen del.

Bolj se s frankovskim pojmom krijeta osnovna tipa frankovske teritorialne upravne enote pri nas, vojvodina in krajina.

Vojvodina (ducat, Herzogtum) je pri Germanih na plemenski osnovi nastalo upravno telo. Vojvoda (dux, Herzog) ima vojaško in sodno oblast tudi nad plemstvom. Stare plemenske upravne enote je bil zatrl že Karel Veliki. Nove vojvodine, ki so nastajale v 9. stoletju, so po obsegu in plemenski pripadnosti delno tvorile njihovo obnovo, vendar na bistveno fevdalizirani podlagi. Plemena niso več toliko predstavljali svobodnjaki, marveč njegovi fevdalni vrhovi. Take vojvodine so bile: Saška, Bavarska, Švabska, Lotariška in Frankovska. Plemenska vojvodina v novem smislu izgublja svoj pomen v 12. stoletju (poraz Henrika Leva 1180). Odtlej dalje so vojvodine ozemlja pod dedno upravo uglednejših fevdalcev, ki jim je kralj podelil ta naslov.

Kakor grofija tako tudi krajina pri samih Frankih ni čvrsto opredeljen pojem. Gre za upravne enote na obrobju države, ki jim včasih pripisujejo večjo samostojnost, na primer v tem, da krajina ni podrejena vojvodini. Že slovenski zgled je pokazal, da to ni vedno res.

Niti vojvodina niti krajina nista upravni enoti, ki bi jo bilo moči podrobneje opredeliti s splošnoveljavno formulo. Tembolj velja to za prefekturo, kraljestva in še druge teritorialne enote, ki smo jih srečali v gornjem pregledu. Bolj ko ponavljanje shematičnih opredelb frankovske teritorialne uprave velja zato pregledati njene konkretne pojavnne oblike pri nas.

Krajine so pri nas razmeroma velike. Če bi bil res razlog v tem, da so želeli ustvariti obrambno močne enote, bi se krajina delila na manjše, vojaško čvrsto organizirane okraje. Tega pa ni. Velikost krajine pri nas je treba pripisovati dejstvu, da je obsegala redko naseljene in malo obdelovane površine. Zato tudi za manjše upravne enote ni bilo prave gospodarske podlage. Namesto da bi sama organizirala krajevno upravo, je krona rajši oddajala komplekse neobdelanega sveta svojim fevdalcem. Krajinskemu knezu ali vojvodi podrejene fevdalne enote (razna gospostva) torej že spočetka niso javno-upravne, marveč zasebno-lastninske.

Ko so določali obseg nove krajine, so se ozirali na tedanjo dostopnost posameznih krajev. Praviloma so določili le glavni center, iz njega pristopni kraji pa so več ali manj samoumevno pripadli k njemu tembolj, ker so mejo med glavnimi upravnimi centri in njihovim območjem tvorili nepristopni tereni, pri katerih se ni nihče menil za točno mejno črto. Tako so se meje krajin določale v veliki meri šele pozneje, glede na to, iz katerega centra se je širila kolonizacija v ničiji svet in s katere plati so bili pri tem bolj podjetni. Zelo verjetno so se krajine hote ali nehotе v svojem prvotnem, komaj določenem obsegu ponekod ujemale z nekdanjimi slovenskimi kneževinami. Tako je frankovski mejni grof v očeh ljudstva veljal za tujega naslednika nekdanjega slovenskega kneza, kar kaže vrsta krajevnih imen, v katerih je nemški Graf preveden v slovenskega kneza (ali narobe?). V resnici grof ni gradil novega vojaškega ali upravnega sistema, marveč se je moral kolikor moči poslužiti možnosti, ki jih je nudil stari. Tuji fevdalizem je bil močan tedaj, ko je z vojsko vdrl v deželo, na stalne zasedbene čete pa ni bilo misliti. Tudi vazalov ni bilo spočetka skoraj nič in kolikor so bili, so kot zemljiški lastniki hodili bolj po svojih potih. Izmed osnov vojaškega in upravnega sistema, ki jih je krajinski knez našel že izoblikovane, so bile nekatere za organizacijo krajine naravnost ugodne, druge vsaj sprejemljive. Ko je bila glavna nevarnost s strani domačih velikašev odstranjena, je smel krajinski knez misliti na to, da uporabi nekaj starih elementov.

Obrambni sistem krajine je že pri Frankih tvoril praviloma kompromis med starim in novim, med vojaško obvezo svobodnjakov in med vojaško obvezo fevdalcev. V naših krajih svobodnjaška župa v vojaškem pogledu najbrž že v staroslovenski dobi ni imela osrednjega pomena, zato pa je dobil krajinski knez že uveden drug vojaški element — koseze, ki so že po svojem dotedanjem razvoju stali blizu fevdalizma. V krajini so ostali na prejšnjem položaju. Niso postali fevdalci, pač pa so nadaljevali svojo dotedanjo vlogo. Od začetka krajin dalje je ta sloj na življenje in smrt povezan s krajinskim knezom. Polom krajinske ustave bo pomenil tudi polom kosezov.

Razen vojaškega poveljstva je krajinski knez imel tudi določene sodne in upravne funkcije. Tudi v tem pogledu je v bistvu stopil na mesto prejšnjega kneza in prevzel predsedstvo na več ah. Osnovno načelo več kot lokalno-samoupravnega, sodnega, policijskega in finančnega organa je prešlo v fevdalno državo in v njej doživelo svoj nadaljnji razvoj, razkroj in propad.

Sprva je svoje mesto v krajinsko-plemenski ustavi dobila tudi svobodnjaška župa. Toda prav njo je prvo zagrabila zasebna teritorialna

posest in jo družbeno ponižala. Temu je pozneje sledilo tudi ponižanje svobodnjaške veče.

Vključitev kosezov in veče v krajinsko-plemensko ustavo, prvotno vključenje in sledeče ponižanje župe, so splošne poteze vseh slovenskih upravnih enot tega časa, naj se že imenujejo kakor koli. Vsaka izmed njih pa je imela še vrsto organizacijskih posebnosti, od katerih naj bodo omenjene vsaj nekatere.

4. USTAVNE IN UPRAVNE POSEBNOSTI POSAMEZNIH SLOVENSКИH POKRAJIN. a) Karantanija je bila na eni strani dežela, ki je fevdalizmu nudila razmeroma najbolj zrelo podlago (dvori), na drugi strani pa je dolgo v fevdalno dobo ohranila tudi na zunaj vidno slovenski plemenski značaj v obliki kraljestva oziroma vojvodine.

Pomen kosezov za vzdrževanje osrednje pokrajinske oblasti na eni strani in njihova vloga pri ustoličevanju karantanskega kneza oziroma koroškega vojvode na drugi dokazuje, da so slovensko plemensko enotnost najbolj vzdrževali kosezi. Obred ustoličevanja na Gosposvetskem polju se je mogel ohraniti le tako, da je karantanski vladar veljal za naslednika nekdanjega plemenskega kneza. Ustavnopravna povezava kosezov na novega oblastnika pojasnjuje, kako se je mogel obred ohraniti tedaj in še mnogo pozneje: v njih in v oblasti nad njimi se je tudi nasproti posameznim fevdalcem vidno kazala enotnost vojvodine in vojvodova oblast.

Ustoličevanje je tedaj še formalno spominjalo na volitve, dejanska vsebina pa se je v novih razmerah spremenila. Novega plemenskega poglavarja je praktično določal frankovski oziroma nemški kralj. Teoretičen pravica koseške veče, da imenovanje odkloni, se v političnih dogodkih teh časov kaj malo odraža. Bistvo državnopravnega akta ustoličevanja je bolj sprejem novega pokrajinskega organa, kralja ali vojvode, v domačo plemensko skupnost, ki so jo predstavljali kosezi. Odtod izvira najbrž eden izmed poznejših delov obreda, preobleka v koseško kmečko nošo. Novemu poglavarju je moglo le koristiti, če si je s takim aktom zagotovil podporo vojaškega sloja v deželi in vidno pokazal svojo oblast. Kosezi pa — če niso hoteli misliti na upor — tako niso mogli drugega kot priznati imenovanje. Tudi njim je moglo le koristiti, če so to storili po svojem starem obredu, ki je njim in deželi sploh zagotavljal vsaj neke obveze tudi z vojvodove strani. Tako je ustoličevanje v zgodnjem fevdalizmu kompromis med tujim fevdalnim organom in fevdalnemu razredu vsaj zelo blizu stoječim vojaškim slojem kosezov. Tudi dejstvo, da se dednost vojvodovega položaja dejansko ni uveljavila do leta 1077, je vplivalo na to, da je ustoličevanje preživelo vso dobo zgodnjega fevdalizma in že nekoliko okostenelo preživelo še vso naslednjo dobo.

b) Na drugih podlagah je slonela Kocljeva uporna krajina — država. Tu ni šlo za izraz nekega, iz staroslovenske dobe podedovanega razslojevanja. Šlo je za oblikovanje slovenske države in za samostojno državno življenje slovenskega fevdalnega ljudstva, verjetno zastopanega po njegovih novih fevdalnih vrhovih. Panonskega prebivalstva niso tvorili dalj časa naseljeni člani plemen s staro tradicijo, marveč Slovenci, naseljeni pred kratkim in vsaj vzporedno s fevdalno kolonizacijo.

c) Pokrajine, ki so v širokem pasu na vzhodu in jugu obdajale Karantanijo ter deloma ležale med njo in Panonijo, so prvo obdobje fevdalizacije v 9. stoletju manj občutile in njeni učinki so bili kratkotrajni. Tako je moral tu fevdalizem po madžarskih navalih začeti praktično znova, pri čemer je zaradi uvajanja teritorialnih gospodstev nastopil poseben položaj. Če so bila taka gospodstva v rokah knežje rodbine, se je knežja oblast z njimi hitreje spojila. S tem se je sicer patrimonializirala, vendar obdržala moč (poznejša Štajerska). Kjer so bile teritorialne posesti velike in enakomerno porazdeljene na manjše število fevdalcev, se je patrimonij mnogo ostreje ločil od oblasti. Poslednji primer je (razen delno na Koroškem) najbolj izrazit na Kranjskem. Čeprav je oblast tudi tu postajala dedna, je bila njena zveza z lastnino manjša in patrimonializacija na stopnji krajine šibkejša.

d) Poseben položaj ima Istra. Tu se je ohranila poznorimska kultura v starih obalnih mestih in v nekaterih novih, ki so nastala z naseljevanjem beguncev v času preseljevanja ljudstev. Star je bil Trst, nov Koper, čigar slovensko ime spominja še na to, da so se pribegli meščani naselili na Kozjem otoku, *Insula caprae*. Taka mesta so po starem veljala za *civitates* in so imela vsako svojega škofa, kar je bil glavni znak njihovega posebnega položaja. Vsaka *civitas* je kot nekdaj imela tudi svoje agrarne teritorije. Razen njih so bila še druga utrjena naselja, trdnjave ali *castra*, iz katerih so se tudi razvijale podobne naselbine, toda z manjšim agrarnim ozemljem in brez škofovske stolice, na primer Piran. Izola je imela verjetno zelo razvit značaj fevdalnega pridvornega centra. Slednjič je za Istro značilna še nadaljnja vrsta naselij — *castella*, kašteli ali kašteljeri, o katerih smo že omenili, da utegnejo imeti zvezo s staro ilirsko naselitvijo.

V rimskih *civitates* in v podobnih gostejših naseljih ter njihovih ozemljih so bile še žive mnoge poznoantične oblike lastnine in družbenih razmerij: tako latifundije z nesvobodnjaki kot kolonat s priklenjenostjo kmeta na grudo. Značilnosti zgodnesrednjeveških mest — številen kler, močna cerkvena posest, opazna koncentracija dvorov, ugleden položaj škofa in nejasnosti o mejah med cerkveno in svetno oblastjo — so pri istrskih mestih zelo izrazite. V njih srečujemo tudi zelo raznolična imovinska in osebna razmerja, posebno razne vrste trajnejših zakupov. Ta razvejenost je posledica tega, da so se tu brez prevelikih pretresov nabirale stare usedline iz različnih časov.

Po razpadu rimske države se je sicer politična oblast nad Istro nekoliko menjavala med Goti, Bizantinci in vmes morda Langobardi, v glavnem pa so vsi malo posegali v notranje razmere mest. Nazadnje so imeli Bizantinci v Istri svojega vojaškega poglavarja, a pustili mestom njihovo notranjo ureditev. Bizantinski finančni sistem je obremenjeval mesta kot celote in prepuščal njihovim organom, kako so denar zbrali. Razen sužnjelastništva, ki se ohrani bolj na latifundijah v južni Istri, so fevdalni elementi spoznavni v obliki kolonata in raznih škofovskih pravic na neobdelanem svetu in vinogradih. V bistvu fevdalna so tudi pisma o dednem zakupu (*chartulae emphytheuseos* aut *libellario iure*), čeprav ima emfitevza (dedni zakup) poznoantične podlage. Taki in podobni pojavi pa so bili daleč od tega, da bi ustrezali razvojni stopnji tedanjega frankovskega fevdalizma. Ko so leta 788 Franki odvzeli Bizantincem

officiis fueren hoc exceptis q
one huius anni p ualid ualid
in anno in festo bñ archiepiscopi
uerba & in purificatione bñ
ignis p pabulo officii an
i. mca & in festo bñ beati q
in i. mca sic in offiis fueren.

Que de bochlen a friskong
dant. et si rebeta abut de
terris in hūbū nū remanere
omnes itū mobiles ipi' par
tente sic anteā in offiis fu
ren simile est existim.

¶ Itē cor fecimū bñ clarum. p
pauclis. Quē. uq. inf. vi. pān
v. vñ. 3. m. m.

• Item soluit Sieu am

Et quilibet residentium in Summa
tunc monuit illi Officii servare
dare Officialibus suas legationes
sive vilesque Chylas. ut p
sed hinc i. dñ. quod fecit vox
thrup tenetur colligere.

Ben d'Arch lui uest habe
 aibe y fuisse ouer la Gazi
 y uera Aha ur poute

Item Officiis ei ter in anno
eplos habens accepit hunc omne
nis ab eis quod scriptum est in

Iz urbarja za freisinsko loško gospodstvo 1291. Prevod začetka: V uradu Poljane. Na drugi strani vode pri sv. Martinu sta dve obdelani hubi, od katerih plačuje letno vsaka ovco sv. Jurija, vinsko dajatev, pravdo v lanu in prašiča ter tisto pravdo, ki se imenuje poklon...

Istro in jo nato imeli za eno izmed odskočnih desk proti obrskemu vzhodu, so v istrskih mestih in njihovi okolici trčili na edinstven sestav družbenih in pravnih tradicij, ki je bil tudi toliko utrjen, da so morali Franki z njim računati. Sistem bremen naj bi ostal nespremenjen in frankovski vojvoda (dux) naj bi le stopil na mesto bizantinskega vojaškega organa.

Novi frankovski vojvoda pa se ni sprijaznil s tem, da bi vojaško načeloval dovolj donosni pokrajini, ne da bi iz nje iztisnil koristi zase. Njegov postopek nazorno kaže, kako so si fevdalni oblastniki, čeprav javni organi, počasi a gotovo obračali vodo na fevdalni mlin. Skušali so si kakor koli pridobiti nekaj obstoječih agrarnih obratov, na primer latifundij. Svobodnjakom je nalagal vojvoda nova, po značaju že fevdalna bremena: prehrano vojakov in konj, tlako na dvoru in v vinogradih, žganje apna, postavljanje hiš in koč in pitanje lovskih psov. Pod imenom kolekt so morali svobodnjaki oddajati dajatve od volov in ovac, posebej pa še v živini. Morali so mu opravljati plovbo in mu dajati konje. Pokazal je tudi fevdalno miselnost o značaju neobdelanega sveta. Oblast mesta nad oddaljenimi zemljišči, ki niso bila vključena v mestni obdelovalni svet, je bila tedanji frankovski mentaliteti nerazumljiva. Vojvoda je imel ta zemljišča za državno last, za kolonizacijski teren. Tako je vojvoda poklical v Istro Slovane, ki jim je prepuščal svet proti temu, da mu plačajo neke dajatve (pensiones, collectiones de Sclavis). Razen tega je Slovanom nakazal cerkvene desetine za dobo treh let. Tu ni misliti na fevdalno kolonizacijo po sistemu hub, ki bi zahtevala več časa in priprav. Slovanski rodovi ali plemena so v novo pridobljene kraje prinesli svojo ureditev; naseljevali so se nedvomno še po župah in gospodarili nekoliko po svoje, nekoliko po tem, kar so videli pri starejših prebivalcih.

V Istri je nastala prava mešanica starega in novega. Glavni zastopniki starega, vendar že dovolj neenotnega reda, so bila mesta, zastopniki domačih fevdalnih elementov zlasti škofje, zastopnik frankovskega fevdalizma vojvoda, in zastopniki svobodnega agrarnega ustroja Slovani. Zmešnjava vseh zvrsti pravnih odnosov je morala biti popolna.

Mesta so dosegla, da je Karel Veliki leta 804 poslal v Istro tri svoje posebne poslanca (missi), pred katerimi se je v Rižani, na koprskem ozemlju vršila razprava med mesti, vojvodo ter patriarhom in škofi (Rižanski placitum, večja). Zastopniki fevdalnih tendenc so morali začasno popustiti v večini spornih točk. Toda v vojvodovi izjavi, naj Slovani ostanejo tam, kjer mestom niso v škodo, je bila ena bistvena postavka starega reda prebita: kolonizacijski teren je bil odprt vojvodi in slovanski župi, ki sta združena morala vesti do fevdalnega agrarnega režima. Odtlej dalje, zlasti pa po preuredbi Istre v krajino leta 828, se razvoj v Istri razcepi v dve smeri. Obmorska mesta še nekaj časa ohranijo vsaj del starih upravnih oblik in razvijajo fevdalizem mediteransko-mestnega tipa. Daleč od tega, da bi bili trgovsko-obrtni centri, vzbujajo istrska »mesta« v tej dobi vtis, kakor da gre za vrsto cerkvenih in redkih svetnih dvorov, zgnetenih na enem mestu, med katerimi prebiva še nekaj svobodnjakov.

Najbolj tipično obliko razvije Trst, ki postane leta 948 mestna škofovska državnica. Kralj podeli škofu mesto in pokrajino tri milje

okrog njega z javnim sodstvom, kraljevim premoženjem in vsemi utrd-bami. Kralj si pridržuje le besedo pri sklicevanju večje in navzočnosti svojega organa pri njej. Okolico treh milj uporabi škof za kolonizacijo s Slovani po sistemu hub.

Podobno kot v okolici Trsta si sploh v agrarnih področjih Istre, zlasti na prejšnjem obdelovanih terenih, utre pot fevdalizem na podoben način kot na Kranjskem: teritorialna posest, podreitev svobodnjakov (tako staroselcev kot novoprišle svobodne župe), kolonizacija. S tem živita v Istri drug ob drugem dva različna fevdalna sistema in dva tipa uprave: mestno-agrarni in podeželsko-agrarni.

Podobno se vzhodni del Furlanske krajine, kolikor je naseljen s Slovani (poznejša Goriška) razvija bolj po kranjskem kot po laškem sistemu, čeprav sta Istra in Furlanija vsaj po državnopravni pripadnosti včasih bolj vezani na Italijo kot na vzhodnofrankovsko državo.

5. PRVI ZAČETKI SLABITVE OBLASTI KRAJINSKEGA KNEZA. Oblast vojvode oziroma krajinskega kneza na razmeroma velikem ozemlju vojvodine ali krajine je mogla biti učinkovita le dotlej, dokler je neposredno obsegala vsaj velik del prebivalstva. — Posamezna fevdalna gospodstva so se v nerazvitim gospodarstvu te dobe organizirala kot gospodarstva zaprtega tipa in proizvajala predvsem za lastne potrebe. Take gospodarske enote so bile že po svoji funkciji sredobežne. Od nadrejene pokrajinske oblasti so imele malo pričakovati in so ji tudi malo nudile. Nujna posledica je bila, da se je oblast pokrajinskega organa na ozemlju posameznih gospodstev slabila. Vendar v dobi zgodnjega fevdalizma ta slabitev še ni nastopala v večjem obsegu in se predvsem še ni izražala v širšem prenosu pravnih funkcij vojvode ali krajinskega kneza na posamezna teritorialna gospodstva. To se je zgodilo šele v poznejšem obdobju; za zdaj se pojavljajo šele znanilci tega razvoja.

V zgodnji fevdalni dobi je bila javna oblast zemljiškega gospoda le izjema, ki je morala temeljiti na posebnem privilegiju. Privilegij, na podlagi katerega je kako gospodstvo izvrševalo del javne oblasti, se označuje kot imunitetni privilegij, pravica gospodstva in tudi gospodstvo samo kot imuniteta. Imunitetni privilegij pravzaprav gospodstvu ni izrecno dajal nikake oblasti, marveč je govoril le o omejitvah oblasti pokrajinskega organa na njegovem ozemlju. Imuniteta je formulirana v negativnem smislu: javnem organu je praviloma prepovedan vstop (introitus) na imunitetno ozemlje; prepovedano mu je pobiranje javnih dajatev od njegovih prebivalcev (exactiones) in uporaba sile proti njim (districtio). Posredno je imuniteta dobila tudi pozitivno vsebino, kolikor se je na njeni podlagi gradilo nižje sodstvo imunitetnega gospoda.

Z imuniteto so svobodnjaki, naseljeni na imunitetnem ozemlju, izgubili neposredno in vsakdanjo zvezo s pokrajinskim organom, zemljiško gospodstvo je nad njimi dobilo na pravni podlagi del javne oblasti in to je praktično pomenilo prehod svobodnjakov v fevdalno podložnost.

Imunitete pri nas niso toliko številne, da bi mogli iz njih izvajati splošno razširitev patrimonialnega sodstva, še manj splošni razvoj teritorialnih gospodstev v monarhične enote z obsežnejšimi javnimi pravicami.

Imuniteta kot taka tudi pozneje ni pomenila bistveno več kot pravkar označene pravice. Koliko je zgled imunitet potegnil za seboj druga gospostva pri razvoju patrimonialnega sodstva, je sicer težko presoditi, najbrž pa jih tudi v tem pogledu ne smemo precenjevati. Imunitetna gospostva so obsegala le manjši del ozemlja in ustavnopravni razvoj na njih ni bil bistveno drugačen od razvoja drugih gospostev. Oblast krajinskega kneza je bila z njimi le na nekaterih krajih delno oslABLJENA, še zdaleč ne razbita. Predvsem višje sodstvo je slej ko prej tvorilo enotno sfero javne oblasti. Imuniteta je zgodnja faza patrimonializacije oblasti, ki nastopa kot izjema in kljub svoji značilnosti za določeno razvojno stopnjo ni glavni znak ustavné in upravne ureditve.

6. DRŽAVNOPRAVNI POLOŽAJ IN ORGANIZACIJA CERKVE. Rimska Cerkev je bila v obdobju našega zgodnjega fevdalizma podrejena državi. Cerkvene upravne enote — škofije so se tam, kjer je bila živa zveza s poznoantično družbo, držale starih sedežev v nekdanjih rimskih mestih in stare razmejitve. To je bilo pri nas le v Primorju. Drugod so cerkveno upravo organizirali znova. Ta organizacija je slonela na delitvi področja med salzburško nadškofijo in oglejskim patriarhatom na meji Drave, ki izvira iz odredb Karla Velikega. Kocljev poskus, da bi se otrešel frankovsko-nemškega vpliva, je slonel med drugim na pravni podlagi, na obnovi prej obstoječe, poznorimske sirmijske nadškofije, kar bi mu dalo močnost sklicevati se na starejšo pravico.

Cerkvena organizacija je imela v naših krajih nekaj splošnih in nekaj posebnih potez. Spočetka gre le za nekaj bolj ali manj improviziranih misijonskih središč na sedežih knezov in morda na nekaterih centralno ležečih krajih. Nadaljnja cerkvena središča so ustanavljali fevdalci na svojih sedežih. Veljala so za fevdalčevo zasebno lastnino in se označujejo kot lastniške cerkve. Fevdalec je skrbel za zgradbo in osebje, cerkveni dohodki pa so bili njegovi. Lastniška cerkev je bila sestavni del fevdalnega agrarnega obrata. Njej so bili v cerkvenem pogledu podrejeni predsem nesvobodnjaki, medtem ko so svobodnjaki spadali k misijonskim središčem.

Ta organizacija še ni poznala trdnih cerkveno-upravnih enot na stopnji, nižji od škofije. Tako enoto tvorijo šele fare (župnije, plebes, Pfarren). Začetki teh cerkveno-upravnih enot še niso prav razjasnjeni. Pri nas so nastajale v drugi polovici 11. in v 12. stoletju. Ustanavljali so jih iz cerkvenih sedežev v Salzburgu oziroma Ogleju, na severu prej, na jugu pozneje. Z ustanovitvijo fara so lastniške cerkve kot take prenehale in se spremenile v farne, vendar s tem, da so v bistvu obdržale svoje prejšnje ozemlje (ki je bilo zato manjše od drugih farnih ozemelj) in h katerim so ponekod še do 14. stoletja spadali predvsem nesvobodnjaki. Prenehala pa je fevdalčeva lastninska pravica, ki se je spremenila v patronat. Gospodov patronat je vseboval določene dolžnosti in pravice, med drugimi pravico do prezentacije, to je do močnega vpliva na imenovanje župnikov s stavljanjem predloga po določenem postopku. Farna ozemlja, ki so tedaj nastala bodisi iz nekdanjih misijonskih ali iz lastniških cerkva, so se pozneje do 18. stoletja malo spreminjala. Te prvotne fare, ki so deloma obsegale ogromna ozemlja, označujemo kot parafare

in so po svoji razmejitvi deloma vplivale tudi na poznejše oblikovanje nekaterih upravnih ozemelj.

Ker je bilo neposredno upravljanje fara iz oddaljenih centrov težavno, so približno v istem času oziroma nekoliko pozneje organizirali tudi vmesne cerkveno-upravne stopnje: arhidiakonate in škofije.

Arhidiakonati, ki so jim stali na čelu arhidiakoni, so združevali v svojem upravnem območju po več župnij. Arhidiakon je imel predvsem nadzorstveno oblast nad župniki, sicer pa njegovo podrobnejše pristojnosti za naše ozemlje še niso točno dognane. Prvotni arhidiakonati so se ponekod držali obsega posamezne krajine, pozneje pa so se nekoliko razdrobili. Arhidiakonati so bili južno od Drave edina vmesna stopnja

Panjska končnica (19. stoletje), ki se norčuje iz kmečkih bremen: menih objokuje prevrnjene dajatve (biro?)

med župnikom in patriarhom. Pozneje se je tod le kot patriarhov namestnik, ne pa v lastni pristojnosti uveljavil pičenski škof, imenovan po mestu Pičen (Peden) v osrednji Istri. Na ozemlju oglejskih patriarhov do konca srednjega veka namreč niso ustanavljali novih škofij, marveč so kvečjemu prepuščali posvečevanje duhovnikov in podobne cerkvene opravke enemu izmed škofov na stari, čeprav že brezpomembni škofovski stolici.

Nove škofije so se pojavile le na salzburškem ozemlju severno od Drave, pa tudi tu so skrbeli, da niso bile premočne. Ustanovljeni sta bili tu le krška in lavantinska škofija, v skromnem obsegu in v močni odvisnosti od salzburškega nadškofa. Krška škofija je sicer delno dobila obseg nekdanje karantanske misijonske škofije, vendar brez neposredne zveze z njo.

Do druge polovice 11. stoletja je veljal na Slovenskem tudi poseben način pobiranja desetine (slovenska desetina), ki je bil nekoliko milejši od običajne (kanonske) desetine. Bolj kot želja, olajšati s tem pokristjanjevanje, so bile za poseben desetinski sistem odločilne najbrž posebne razmere na našem ozemlju. Kanonske desetine so bile urejene in uporabne za razvito individualno gospodarstvo, zato pa težko uporabne za slovensko župo, ki je še gospodarila v precejšnji meri kolektivno in z razmeroma majhno donosnostjo. Ko je kolonizacija po sistemu hub začela omogočati pobiranje kanonske desetine, sta salzburška in oglejska cerkev približno istočasno, v drugi polovici 11. stoletja, na novo uredili desetinski sistem in pri tem tudi skušali pritegniti desetine čim bolj v svoje roke.

Čvrstejša cerkvena organizacija in reorganizacija desetinskega sistema pri nas značilno sovpadata z začetkom borbe za investituro.

Vsaj v poznejšem razvoju je tudi Cerkev v svoje upravne namene uvedla podobne zbore kot so bile večje. Kdaj so začeli taki cerkveni sestanki prebivalstva, ni znano. Namenjeni so bili ugotavljanju in kaznovanju verskih in moralnih prestopkov in se pri nas pozneje pojavljajo pod imenom placita Christianitatis.

Bolj ko po lastniških cerkvah, patronatu in po prehodu posameznih desetnin v svetne roke, je bila Cerkev vezana na svetne fevdalce po odvetništvu (advocatio, Vogtei). Pojem odvetništva ni cerkvenopraven pojem, marveč je v zvezi s cerkveno zemljiško posestjo. Odvetnik (advocatus, Vogt), postavljen iz vrst svetnih fevdalcev, je posebno na cerkvenih imunitetah opravljal sodne posle in je tudi vse osebe, ki so bile podrejene imuniteti, zastopal proti tretjim. Plačilo, ki ga je cerkveni podložnik dajal odvetniku, se je imenovalo odvetščina (advocatio, Vogteigebühr). V karolinških časih je odvetnike postavljala cerkvam kralj, pozneje pa je odvetništvo postalo predmet sporov, špekulacij, vir dohodkov in sredstvo v političnih borbah. Dajalo je namreč močno oblast na cerkvenih posestvih in pravico do udeležbe na njihovi zemljiški renti.

Ko so začeli visoki fevdalci v naslednjem obdobju ustanavljati samostane in jim poklanjati bogata zemljišča, so si na njih praviloma obdržali odvetništvo.

V času najhujše fevdalne razcepljenosti je imelo odvetništvo zelo različne oblike. Nekateri cerkveni fevdalci so se odvetništva sploh otresli, drugi so si odvetnika sami postavljali, tretji so imeli dedne odvetnike; nekateri so za odvetnika imeli manj ugledne fevdalce, drugi samega vladarja itd. Pozneje je odvetništvo načeloma prehajalo na deželne kneze.

Fevdalec, ki je bil odvetnik na cerkvenem posestvu, je s to funkcijo in zlasti z njenimi dohodki ravnal kot s sestavnim delom svojega premoženja. Odvetniške pravice so veljale kot sestavni del posameznega svetnega zemljiškega gospostva in jih je zato Cerkev občutila kot neprijetno breme. Če je bil odvetnik zelo močan in če je znal odvetniške pravice dobro izkoristiti, je nazadnje on obveljal za lastnika zemlje, na kateri jih je izvrševal.

III. ZGODNJE FEVDALNO PRAVO

Značilnost zgodnjega fevdalnega prava so fevdalizirana plemenska prava, poleg katerih nastajajo nova pravna razmerja brez zveze s plemenskimi pravi. Splošna razvojna tendenca se kaže v tem, da nove vrste fevdalnega prava izrivajo plemensko pravo.

1. PLEMENSKA PRAVA. V 11. stoletju se v listinah navajajo stranke ali priče včasih z izrecnim poudarkom prava, po katerem živijo, na primer v Primorju s formulo: »Ego N. N. qui professus sum meo nomine in mea lege vivere Romana.« V notranjosti se v začetku 11. stoletja v listini posebej navajajo priče »tracti per aures«, za ušesa privlečene priče ba-

varskega prava in posebej »Sclauenicae institutionis testes«. Poslednje so bile priče po slovenskem plemenskem pravu. Priče po bavarskem pravu se omenjajo tudi v začetku 12. stoletja. Ni še prav pojasnjeno, zakaj imajo take priče včasih slovenska imena.

O vsebini slovenskega plemenskega prava vemo le prav malo. Sklepati moremo le na ustoličevanje in druge sestavine javnega prava, sicer pa nam z listinskim gradivom ni sporočeno. Na nekem mestu zvemo le, da so v 9. stoletju v Kocljevi kneževini poznali običaj razporoke in ponovnega zakona. Papeževa prepoved tega običaja iz leta 873 omenja, da je ta običaj preostanek poganskih navad. Ker gre za Kocljevo kneževino, je mišljen verjetno slovanski običaj.

Ni prav verjetno, da bi bilo slovensko plemensko pravo v zgodnji fevdalni dobi kdaj zapisano. Tudi morebitnih poznejših zapisov ustoličevanja — tudi če so kdaj imeli samostojne zapisane obrednike — ne bi mogli primerjati z zapisi plemenskih prav drugih zgodnjefevdalnih ljudstev, ki obsegajo večje število pravil, med katerimi je razmeroma malo javnega prava.

Kdo so bili nosilci slovenskega plemenskega prava v zgodnjem fevdalizmu? Spočetka vsi svobodnjaki, vključno z župo, po degradaciji župe pa v polni meri najbrž le kosezi, in redki svobodnjaki, ki so mogli imeti polnopraven položaj pri sklepanju pogodb o zemljiščih. Svobodini so sicer na večah nedvomno uporabljali še mnoge stare običaje, niso pa več bili polnopravni nosilci plemenskega prava. Nesvobodnjaki, ki že tako niso veljali kot subjekt prava, že vnaprej niso mogli veljati kot nosilci katerega koli plemenskega prava.

2. PRAVA GOSPOSTEV. Že tako zoževanje samostojnih nosilcev plemenskega prava v zvezi z družbenim razslojevanjem je čedalje bolj krčilo obseg njegove veljave. Čedalje bolj je na njegovo mesto stopalo pravo, ki se je razvilo pri urejanju notranjih razmerij v zemljiških gospostvih. Posebno razne oblike osebne in imovinske odvisnosti so tvorile nova razmerja, pri katerih je bila nekdanja pripadnost plemenu mnogo manj važna kot sedanja družbena vloga v proizvodnji. Fevdalno pravo je pri nas pri urejanju alodialne lastnine imelo pred očmi predvsem zglede tujih fevdalnih prav. Ker pa je prejšnji položaj vendarle igral neko vlogo, ni šlo za preprost prenos tujega prava, marveč za prilagoditev domačega stanja nekim osnovnim načelom.

Iz družbeno odločilnih pravnih razmerij je bilo domače plemensko pravo ob koncu zgodnje fevdalne dobe izrinjeno. Ohranitev posameznih običajev ali pravil tega prava, ki so manj v živo zadevala ta razmerja, pa je bila še mogoča. Tudi v socialno ponižani veči ali pravdi slovenskega prebivalstva so bili dani pogoji za ohranitev spominov na posebno slovensko pravo. Pozabili pa so pri tem prvotni izvor in ostanki plemenskega prava so se slednjič izgubili v goščavi partikularističnih fevdalnih prav, iz katerih jih doslej naša pravna zgodovina še daleč ni izluščila.

3. ZAKONODAJA. Epizoda svoje vrste je v tem razvoju najbrž najstarejši slovanski zakonik »Zakon sudni ljudem«, ki se je ohranil v zbirki cerkvenega prava pravoslavne cerkve, Krmčiji (krmilo). Ta za-

kon je sicer zasnovan na bizantinskih predlogah s tem, da so iz Ekloge zbrana določila, ki naj bi ščitila obstoječi družbeni red. Toda medtem ko je bizantinska predloga poznala le posvetne kazni, so v slovanskem prevodu dodane tudi cerkvene kazni. V tem in v drugih posameznostih kaže »Zakon sudni ljudem« neke naslonitve na frankovske in bavorske vzorce. Taki razlogi govorijo za to, da je ta najstarejši slovanski zakonik utegnil nastati v Kocljevem času in z Metodovim sodelovanjem v Spodnji Panoniji. Kakega pomena v poznejšem razvoju na Slovenskem pa gotovo ni imel in tudi po svoji vsebini ni zapis slovenskega plemenskega prava. Po posredovanju Metodovih učencev je zakonik prešel v vzhodno Cerkev.

Zakonodaja frankovskih kraljev v obliki kapitularjev je mogla že v ustavni ureditvi imeti le delno učinkovitost. Njen vpliv na druge pravne panoge pri nas je vsaj zelo dvomljiv.

PARTIKULARIZEM TERITORIALNIH ZEMLJISKIH GOSPOSTEV

Partikularizem teritorialnih zemljiških gospostev ima svoje korenine v zgodnji fevdalni dobi, ko si ta gospostva postopno podreajo slovensko župo. Do polnega razmaha prihaja partikularizem teritorialnih gospostev od konca 11. do druge polovice 13. stoletja; le na Štajerskem se ta doba zaključuje nekoliko prej, proti sredi 13. stoletja.

V tej, približno dvestoletni dobi doseže fevdalizem svoje najskrajnejše oblike, ko v veliki meri odloži plemenske prvine prejšnjega obdobja, vpliv blagovno-denarnega gospodarstva pa šele začinja.

Fevdalizem zdaj zaključuje svojo pozitivno razvojno funkcijo, ki jo je imel pri nas kot nosilec novih, donosnejših načinov agrarne proizvodnje in kot ustanovitelj vasi z načrtno kolonizacijo. Odslej dalje bo po ponovnem oživiljenju blagovno-denarnega gospodarstva fevdalizem nastopil drugačna razvojna pota, v katerih se bo čedalje bolj izkazala njegova oviralna družbena vloga in razvijala zanj usodna protislovja. Zdaj je torej fevdalizem na previsu med potjo navzgor in bodočo potjo navzdol. Ker se nam pot navzdol po svojih pravnih posledicah pregledneje vključuje v naslednje obdobje, naj bo tu govor le o tisti plati razvoja, v kateri se izražajo najbolj razvite oblike fevdalizma.

Glavni činitelj, ki je odločilen pri tem razvoju, so zopet teritorialna zemljiška gospostva — tista zemljiška gospostva, ki so imela v lasti ali fevdu velike komplekse neobdelanega sveta, na katerih so naseljevala kmete. V prejšnjem poglavju so se pokazala kot glavni nosilci novega fevdalnega reda, ki so si podvrgli slovensko župo. Zdaj bomo поблиže opazovali stanje, ki je iz tega nastalo, in vlogo teh gospostev v razmerju do državne oblasti in do nastanka novih vrst prava.

Lastnike teritorialnih gospostev označujemo tu kot visoke fevdalce; izvirali so iz vrst visokih svobodnjakov (Hochfreie), plemičev svobodnega rodu. Prvotno se je v ta stan morda prebilo tudi nekaj Slovencev, v splošnem pa je bila ta — zelo maloštevilna plast — tuja. Štela je le nekaj rodbin in nekaj cerkvenih dostojanstvenikov, od katerih lep del niti ni prebival na Slovenskem. Prva plast fevdalcev, ki so odločilno posegli v razvoj na Slovenskem, je bila izredno tanka.

Gospodarstvo teritorialnih gospostev sloni v bistvu še vedno na samopreskrbi. Vsi prebivalci gospostva tvorijo veliko celoto proizvajalcev in potrošnikov, ki se le v prav majhni meri ukvarja z izvozom ali uvozom. Zato mora gospostvo organizirati svoje proizvajalne enote tako, da bodo neposredno krile čim več njegovih potreb.

I. KOLONIZACIJA IN DRUŽBA

1. KOLONIZACIJA IN SPLOŠNO UVELJAVLJENJE HUBNEGA SISTEMA. Fevdalna kolonizacija je uvedla enorodbinsko gospodarstvo na hubah. Proizvajalnost tega gospodarstva je bila toliko večja od prejšnje, da so se starejše vrste gospodarjenja umikale hubam. V okviru zemljiških gospodstev je hubno gospodarstvo z naravno rento daleč prevladalo nad pridvornim gospodarstvom z delovno rento. Dvori se pojavljajo v virih v čedalje bolj razkrojenih oblikah in so čedalje manjši. Če že v zgodnji fevdalni dobi ne smemo pridvornemu gospodarstvu pripisovati pretiranega obsega, velja to zdaj še tem bolj.

V teku druge kolonizacije se število vasi močno dvigne. Pri tem se uvajajo nove oblike vasi, tako pri ustanavljanju novih kot pri preureditvi starih naselij. Pri kolonizaciji se naselitveno jedro vaškega sveta razdeli na več stavbišč, vsako stavbišče za eno domačijo. V bližini tega jedra se odmerijo zemljišča, z novejšim izrazom parcele, ki se razdele med te domačije. Tako se parcelirajo zlasti njive. Pri razdeljevanju dobi vsako gospodarstvo približno enakovreden svet, praviloma nekaj sveta v boljših, nekaj v slabših legah in souživanje neobdelanega sveta. Tako se že ob kolonizaciji ustvari v večini vasi mešana lega njiv, ki pripadajo eni domačiji. Svet in pravice enega gospodarstva tvorijo hubo.

Na ta način nastajajo večje ali manjše strnjene vasi, ki so značilne za obdobje glavne fevdalne kolonizacije.

Po obliki in razporedu parcel moremo do neke mere sklepati na to, kdaj je vas nastala ali bolje, kdaj se je izvršila razdelitev zemlje. Če imajo parcele nepravilne oblike (razdelitev na grude), gre običajno za starejše vasi. Tu so praviloma tudi hiše razvrščene brez posebnega reda (gručaste vasi). Take vasi utegnejo hraniti v svoji zemljiški razdelitvi tudi kak spomin na predfevdalne razmere. — Če so parcele odmerjene v geometrijsko pravilnih oblikah (razdelitev na delce), pri čemer so hiše navadno postavljene v vrsti ob cesti (vrstna vas, obcestna vas), gre za mlajše oblike kolonizacije, ki so jo zemljiška gospodstva izvajala po strogem sistemu. Če je bil svet dovolj odprt, so izjemoma postavili hiše enakomerno na eni strani ceste, obdelovalni svet pa se je odmeril pravokotno na cesto, tako da je vsaka kmetija dobila sklenjeno progo.

Ta razdelitev sveta ni le odločilno vplivala na ves nadaljnji gospodarski razvoj slovenske vasi, marveč tudi na razvoj imovinskopravnih razmerij, ki so se mogla oblikovati v okvirih, ki so bili s tem postavljeni.

2. PRVA IMOVINSKA RAZMERJA NA HUBAH. Eno izmed bistev hubnega sistema je v tem, da se v njem združujejo neke vrste skupnega gospodarstva z nekimi vrstami individualnega gospodarstva.

a) Skupno hasnovanje nerazdeljenega sveta (skupščine) je vezalo vas v gospodarsko celoto, ki je bila tem močnejša in tem bolj trdoživa, čim bolj je bila vas usmerjena v pašno živinorejo. Vsi hasnovalci hubene vasi so tvorili sosesko te vasi in so na skupnem, soseskinem ali srenjskem svetu gospodarili ali po gospodovih navodilih ali pa po običaju, ki ga je izoblikovalo dnevno življenje. Soseskine pravice so se lahko oblikovale pod zelo različnimi vplivi in nič ne kaže, da bi ob ustanavljanju vasi bila veljala neka splošna pravna pravila o lastnini na tem

svetu, še manj o pravicah posameznih gospodarjev. Ob dejanskem izkoriščanju srenjskega sveta so se razvijali različni običaji, ne da bi se kaj prida menili za pravno kvalifikacijo posameznih srenjskih pravic.

V splošnem je vaški pašni svet veljal za lastnino teritorialnega zemljiškega gospoda. Če so vasi ležale blizu druga drugi, je bilo uživanje tega sveta verjetno že spočetka med njimi razmejeno, sicer pa je razmejitev prišla z dejansko prakso. Za tak svet so kmetje dajali gospodu posebne dajatve, med katere šteje zlasti polagaj in gozdna pravda. V poznejšem razvoju se je lastninska pravica zemljiškega gospodstva ponekod zabrisala, ponekod ohranila. Tako se je pravni položaj soseskega sveta v posameznih krajih čedalje bolj razlikoval.

Ponekod je veljala tudi skupna pravica paše na razdeljenem svetu tedaj, ko ta ni bil pod setvijo.

b) Poleg imovinskih razmerij na soseskinem svetu so s hubnim sistemom nastala še posebna imovinska razmerja v zvezi s posameznimi hubami. Prepuščanje hub v obdelavo posameznim kmetom je privedlo do tega, da so zajmi raznih vrst postali prevladujoča oblika agrarnih imovinskih razmerij.

Nesvobodnjak na hubi ali na siceršnjem njemu prepuščenem svetu ima zajem, vendar tako, da ga gospod lahko nasadi ali odsadi po svoji volji in uvidevnosti. Tak zajem se pozneje ohrani v prosti saji (freie Stift, Freistift). Kjer so bili na hubo postavljeni kmetje v drugačnem družbenem položaju, zlasti svobodini, so bili pogoji zajma lahko ugodnejši in so morda že zagotavljali kmetovi rodbini dedovanje.

Kolonizacija pa je sploh dajala zemljiškim gospodstvom povod ustaliti do neke mere kmetove pravice na določeni hubi. Pričakovati je bilo večje osebne iniciative pri krčenju nove hube in pri njenem vzdrževanju, če je kmet imel izglede, da bo sam ostal na hubi in da jo bodo za njim dobili njegovi ožji rodbinski člani. Tako so postajale hube dejansko dedne ali vsaj doživljenjske. Težko pa je danes presoditi, koliko se je iz tega razvilo pravno pravilo. Spričo dejanske dednosti se vprašanje najbrž pravno niti ni postavljalo in možno je, da so dejanske razmere že tedaj vedle do krajevno različnih pojmovanj, kar je bilo odvisno najbolj od tega, ali je gospodstvo imelo ljudi dovolj ali ne.

3. OSEBNI POLOŽAJ NA HUBAH. Razlikovanje kmetov na hubah po njihovem izvoru so zaenkrat še obdržali in po izvoru obdelovalcev razlikovali razne vrste hub; med njimi so najbolj opredeljene hlapčevske hube (hoba servilis). V 11. in 12. stoletju se nadalje omenjajo zlasti slovenske hube (hoba sclavanisca) in bavarske hube. Za razliko od kraljevske hube kot merske enote gre pri teh praviloma za realne obdelovalne enote; včasih gre tudi pri njih le za mero.

Posamezni primeri kažejo, da so bile bavarske hube večje od slovenskih, hlapčevske pa enako velike kot slovenske. V isti vasi, kjer se enkrat navajajo slovenske hube, se drugič navajajo hlapčevske. To naj bi vedlo do sklepa, da so slovenske hube isto kot manjše, hlapčevske, bavarske pa isto kot večje, »polsvobodnjaške«. Čeprav bi bil ta sklep v posameznem primeru upravičen, ga ne kaže posploševati, še manj pa sklepati na to, da se je slovenski kolonizacijski element uporabljal samo na hlapčevskih hubah. O označbi bavarski ali slovenski je ponekod

odločal plemenski izvor kolonista brez ozira na njegov socialni položaj. Tudi to vprašanje je doslej obdelano v preozkem zornem kotu in bi bil vsak končni odgovor preuranjen.

Najbolj se je na hubah uveljavila ločitev kmetov na naseljene ne-svobodnjake (proprii) in na svobodine. Novi pojem svobodina je prehajal v nasprotje z njegovim prvotnim položajem in smislom besede. Svobodin je ob kolonizaciji postajal zvrst fevdalnega kmeta, tako ali drugače vezanega na gospoda.

Razlikovanje med nesvobodnjaštvom in svobodinstvom ni bilo utemeljeno v značaju hubne proizvodnje, marveč je slonelo na starem dualizmu dvora in župe. Tudi če so bile hlapčevske hube manjše od drugih in drugače obremenjene, je bilo vendarle hubam skupno, da jih kmet obdeluje v lastnem obratu. Nastalo je nasprotje med starim družbenim in pravnim položajem, prenesenim na hube, in novim, bolj izenačenim načinom proizvodnje na hubah.

4. OSEBNI POLOŽAJ NA DVORIH, NESVOBODNO PLEMSTVO. Na samem dvoru se pojavi morda še zanimivejše protislovje. Medtem ko dvor oddaja del nesvobodnjakov na hube, se v preostalem delu nesvobodnjakov vrši globoko razslojevanje po njihovi zaposlitvi. Del nesvobodnjakov ostane sicer vezanih na agrarno proizvodja kot delovna sila, drugi del pa se iz nje izloči in kot »familia« služi gospodu pri drugačnih opravkih: v oboroženem spremstvu ali v obrambni posadki dvora, pri opravljanju raznih gospodarsko-upravnih poslov in kmalu tudi kot stalna posadka utrjenih stolpov, ki branijo dostope v posamezne zemljiške gospodstvene teritorije in obdajajo v širokem vencu njihovo jedro.

Pridvorni nesvobodnjaki se s tem razcepijo v dve bistveno novi zvrsti: v agrarne nesvobodnjake, ki ostanejo v starem položaju na dnu socialne lestvice, in v vojaško-upravne nesvobodnjake, ki nastopijo strmo pot navzgor v vrste fevdalcev.

Pojav vojaško-upravnih nesvobodnjakov kot fevdalcev označujemo kratko kot pojav ministerialstva, viteštva ali nesvobodnega plemstva. V tej označbi sta obseženi vsaj dve družbeni stopnji: ministeriali v ožjem pomenu besede in militi.

Ministeriali (vitezi v ožjem pomenu besede, deležmani, dežmani, ministeriales, Dienstleute) so višja stopnja nesvobodnega plemstva, so neposredna last svobodnega teritorialnega gospoda in so obenem lahko lastniki militov. V gospodstvu, kateremu pripadajo, imajo lahko visoke vojaške in upravne položaje. Militi (oprode, knapi, morda »hlapčiči«, Knechte) so lahko v lasti svobodnega gospoda ali ministeriala, ne morejo pa biti lastniki drugih militov. Oboji, ministeriali in militi, so lahko lastniki zemljiškega gospodstva. Kot taki so ministeriali lahko lastniki dvorov, militov in agrarnih nesvobodnjakov; ministeriale in milite pa srečujemo kot lastnike hub in gospodarje kmetov. (Včasih so stopnje nesvobodnega plemstva še številnejše, vendar pri nas že teh dveh niso vedno ostro ločili.)

Ta opredelba se razlikuje od običajne opredelbe v tem, da za razlikovanje med ministeriali in militi ne iščemo osnovne razlike v njihovi fevdni sposobnosti, češ ministeriali kot dvoščitni vitezi lahko sprejemajo in podeljujejo fevde, milites kot enoščitni vitezi pa morejo fevde le spre-

jemati ne pa podeljevati (imajo torej le pasivno, ne pa aktivne fevdne sposobnosti). Tako razlikovanje se morda tudi pri nas tu in tam pojavlja, vendar ni bistveno. Bistvo ministerialskega razmerja pri nas namreč ni v fevdu, marveč gre za vprašanje neposredne in čiste osebne pripadnosti določene osebe, ne glede na to ali ima fevd ali ga nima.

Razlog za nastanek nesvobodnega plemstva je v samopreskrbovalnem gospodarstvu tedanjih teritorialnih gospodov. Plačanih čet in uradništva niso mogla vzdrževati, zato so jih preskrbeli z zemljo in potrebnimi obdelovalci. Svobodnjak bi bil mogel sprejeti le svoboden

Patriarhov prestol v Čedadu

zajem, ki pa je bil tedaj le malo razvit in ki bi ga praktično pustil popolnoma neodvisnega od teritorialnega gospoda. Ugodneje je bilo, porabiti za take funkcije lastne nesvobodnjake, po katerih je v preskrbo dodeljena zemlja posredno ostala v gospodovi oblasti. Če pa je v gospodovo službo stopil svobodnjak in zato dobil zemljo, se je praviloma istočasno osebno podvrget oblasti teritorialnega gospoda.

Zato so nesvobodni plemiči po nastanku vezani predvsem na pridvorne službe. Večinoma neposredno izvirajo iz pridvornih nesvobodnjakov, deloma pa stopajo v to pridvorno razmerje, zlasti v višje stoječe ministerialstvo, tudi ljudje od zunaj, iz vrst svobodnega plemstva, svobodnjakov in kosezov. Ne glede na različnost izvora pa se vsi izenačijo v posebnem nesvobodnem položaju, ki je mnogo bolj podoben pridvornemu nesvobodnjaštvu kot pa podložnemu svobodinstvu.

V čem se kaže ta plemiška nesvoboda? Predvsem v tem, da gospod s takim plemičem ravna v pravnem prometu kot s stvarjo, ga lahko daruje in zamenjuje podobno kot druge nesvobodnjake. Njegovim za ženitev sposobnim otrokom izbira ženina oziroma nevesto gospod. Otroci sledijo v nesvobodi staršem. Če ženin in nevesta, ki pripadata različnim gospodom, izjemoma dobita od obeh gospodov pristanek za po-

roko, ali če gospoda sama zaradi svojih interesov silita v tako poroko, se obenem določi ključ, po katerem si bosta gospoda delila vitezove otroke. Druga plat nesvobode se kaže v značaju ministerialske lastninske pravice.

Da je tak nesvobodnjak plemič, se kaže v njegovi imovini, kajti zemlje ne obdeluje sam, marveč živi od zemljiške rente, ki mu jo dajejo drugi. Vendar lastninska pravica nesvobodnega plemiča ni popolna. S premoženjem, ki ga je prejel od gospoda, more namreč razpolagati samo z njegovim pristankom (z njegovo »roko« — manus). Če bi prosto razpolagal, bi lahko prišla njegova zemlja v roke popolnoma drugih gospodov in prvotno enotno teritorialno zemljiško gospodstvo bi bilo nevarno razjedeno. Tudi razpolaganje v prid cerkvam je še prav do konca nesvobode omejeno praviloma na cerkve, nad katerimi izvršuje ministerialov gospod odvetništvo.

Nesvoboda nižjega plemstva se razmeroma trdoživo ohrani prav zaradi te, imovinskopravne plati razmerja: po osebi nesvobodnega plemiča ostane tudi njegovo zemljišče v bistvu gospodovo. Tudi ženitno nesvobodo je treba razumeti v tem smislu: preprečilo naj bi se dedovanje otrok, po katerih bi zemlja prišla v oblast drugega gospoda.

Nesvobodni plemič je lahko sprejel imovino tudi od drugega gospoda, ki nad njim ni imel osebne oblasti. Če bi tako zemljo prejel v alod, bi jo tako rekoč prinesel svojemu gospodu. Zato so svobodni gospodje podeljevali tujim ministerialom zemljo ali dohodke rajši v fevd, ker je tako vendarle ostala njihova. Tako je bil ministerial nesvobodnjak enega gospoda, obenem pa z delom svojega premoženja tudi vazal drugega. Polagoma so ministeriali tako ali drugače — na primer s silo — pridobivali tudi alode in glede njih vendarle obdržali nekoliko bolj prosto razpolaganje kot s tistim premoženjem, ki so ga imeli od svojega gospoda.

Opisani razvoj nesvobodnega plemstva začenjamo ponekod opazovati v 11. stoletju, pri nas bolj v teku 12. stoletja. Kako je nesvoboda ministerialov prenehala na Štajerskem okrog 1237, drugod okrog 1270, nesvoboda militov pa v prvi polovici 14. stoletja, sodi že v vzročne zveze naslednjega obdobja.

5. OSVOBOJENCI. Dokler so bili nesvobodnjaki ostro ločeni od drugih, je bila osvoboditev mogoča le z določenimi obličnimi pravnimi akti, navadno s tem, da je gospodar podaril nesvobodnjaka oltarju kake cerkve. Tako podarjeni je moral odslej dalje plačevati le neko majhno pravdo (census) tej cerkvi in se je zato imenoval cenzial. Ta dajatev je bila dosmrtno letno breme te osebe, ki je torej zaradi te osebne fevdalne dajatve niso šteli za popolnoma svobodno. Posebna določila so veljala v koroškem samostanu na Krki. Tu je imel vsak prvorojeni nesvobodnjak pravico, da si kupi svobodo, drugi otroci nesvobodnjakov pa so se mogli odkupiti le z lastnikovim pristankom (Statuta mancipiorum, datirana 1043, kakor da bi jih bila izstavila grofica Hema, dejansko pa poznejši zapis.)

Ko se proti koncu tega obdobja začenjajo mešati pojmi, se tudi za svobodine uporablja podoben način podeljevanja svobode, le da je ta manj obličen in zadošča zanj pismo ali morda tudi le ustna izjava.

6. KOSEZI IN SVOBODNJAKI. Bolj pomemben in masoven, čeprav neopazen, je bil dejanski prehod celih slojev iz svobodnega v nesvobodni položaj, pozabljanje starih razmerij, nastajanje novih pojmovanj o svobodi ali nesvobodi. Vsega tega ni moči razlagati s pravnimi akti in zato je potek takih sprememb težko zasledovati s pomočjo ohranjenega gradiva. Gre za postopne prilagoditve posameznih slojev novi vlogi v proizvodnji in družbi.

V vrsto takih sprememb spadajo razen propadanja svobodinov in dviga ministerialov tudi nekateri pojavi pri kosezih. Osnovna stara koseška naselja so sicer zaenkrat še nadalje ostala v starem družbenem položaju, le da je ta izgubljal pomen in da so teritorialna gospostva prestrigla možnosti za razvoj posameznega koseza v svobodnega plemiča. Koliko in kako so taka stara koseška naselja (na primer Tihaboj pri Mirni in Teharje) sledila splošnemu razvoju hubnega sistema, ni prav jasno. Zemljiška razdelitev nekaterih izmed njih kaže, da so ta sistem sprejela še v dobi kolonizacije. Kosezi pa so se očitno udeleževali tudi splošnega procesa kolonizacije novih naselij in kjer so se naselili, je naselje dobilo ime Koseze. Taka naselja srečujemo na manj pomembnih in manj prometnih krajih. Položaj takih kosezov, ki so se popolnoma vključili v kolonizacijsko akcijo teritorialnega gospoda, je bil najbrž že takoj ob ustanovitvi naselja pravno šibkejši od položaja v starih naseljih. Razen skupinsko naseljenih kosezov srečujemo tudi posameznike, ki so se izročali v zaščito kakemu fevdalcu s tem, da so ga priznali za odvetnika in mu — sicer še svobodni — plačevali odvetščino. Ta dajatev je bila podobna tisti, ki so jo dajali cerkveni podložniki odvetnikom in je tvorila že prehod v fevdalno dajatev in uvajala družbeno ponižanje takih kosezov.

Na podoben način — z odvetščino — so verjetno prišli pod oblast zemljiških gospostev tudi svobodnjaki, ki so se skozi dobo kolonizacije prebijali na starih lastnih dvorih. Toda vsaj nekateri so ohranili svobodo še do konca srednjega veka.

7. IMOVINSKI SESTAV TERITORIALNEGA GOSPOSTVA. Kolonizacija in z njo zvezani premiki v družbenem sestavu so globoko vplivali tudi na imovinski sestav zemljiških gospostev. Ta so se namreč sprva razširjala in zaokroževala. Kot nosilci kolonizacije so teritorialna gospostva dejansko skoraj popolnoma zadušila morebitna prejšnja, manjša ogradna gospostva svobodnih fevdalcev. Na svojem kolonizacijskem ozemlju je bil vsak teritorialni gospod skoraj edini zemljiški lastnik dvorov in hub. To velja posebej za kraje, kjer je fevdalizem nastajal brez močnejše zgodovinske podlage, torej za večino današnjega slovenskega ozemlja.

Napačno bi bilo misliti, da bi bilo dodeljevanje posameznih dvorov, hub ali celo neobdelanega sveta nesvobodnemu plemstvu pomenilo razkroj te teritorialne enotnosti. Osebna odvisnost tega plemstva in zlasti njegova nesposobnost za prosto razpolaganje z zemljo sta še vedno vezala njegovo premoženje v sklop teritorialnega gospostva. Razkrajalni učinki takih podelitev so se pokazali šele v poznejših dobah; za zdaj so take podelitve svobodnega gospoda samo krepile.

Tudi podelitve cerkvam niso nujno razkrajale teritorialnega gospostva, kajti večinoma je teritorialni gospod nad takim premoženjem obdržal odvetništvo.

Kot primer teritorialnega gospostva in njegovega imovinskega (ne upravnega) sestava naj služi primer Ljubljane. Tu je koroška vojvodska rodbina Spanheimov imela veliko teritorialno posest, ki se je razprostirala južno od Save po vsem ljubljanskem polju in barju z okoliškimi griči, celo do Logatca in Polhovega gradca. Teritorij je ležal v kranjski krajini. Glavni grad Spanheimskega teritorija je bil v Ljubljani, kjer je bil razen tega še vsaj en dvor. Kot glavne gradove (*castra capitalia*) so šteli tiste, ki so bili v neposredni lasti visokega fevdalca in na katerih je bil sedež celotnega posestnega teritorija. Na samem ljubljanskem glavnem gradu je včasih stoloval kak član Spanheimske dinastije, sicer pa je vojaško načeloval teritoriju kastelan. Nekateri ministeriali se imenujejo po Ljubljani. Ljubljana je bila center, iz katerega so kolonizirali okolico. V vencu okoli Ljubljane so na gričkih ali sicer v zavarovanih legah stali stolpovi, kakor Goričane, Jeterbenk, Polhov gradec, Falkenberg, Ig, Turjak in Sostro. Ti stolpovi so bili ministerialski gradovi. Njihov pravni položaj ni bil popolnoma enak. Turjak je bil prvotno sedež svobodnega gospoda in je šele v 13. stoletju postal Spanheimom podrejen ministerialni grad. Zato je obdržal v marsičem boljši in samostojnejši položaj. Izmed prvotnih ministerialskih rodbin sta nam v 13. stoletju najbolj znani Falkenberška in Jeterbenška. Ig in morda še kak izmed naštetih gradov je utegnil biti tudi le sedež milita. Verjetno je bila še vrsta drugih sedežev, na katerih so bivali militi.

Skoraj v enakem razporedu kot zgoraj navedene ministerialske utrdbe stoji tudi dvori. Zdi se, da je imel vsak ministerial en dvor pri gradu, razen tega pa nekaj zemlje pri Ljubljani. Hube so bile prvotno dodeljene blizu dvora, pozneje pa se je ministerialska posest zaradi dedovanj in odsvojitvev pomešala, vendar v našem primeru le med ministeriali spanheimskega teritorialnega gospostva.

Cerkvenih gospostev v spanheimski dobi okrog Ljubljane ni bilo prav mnogo in še ta, za katera vemo, izvirajo šele iz 13. stoletja. Najbolj trdoživa je bila posest nemškega viteškega reda in kartuzije Bistra. Upravne enotnosti ljubljanskega teritorialnega gospostva ta cerkvena posest ni nikdar popolnoma razbila.

Nekateri ministeriali in Bistra so dobili proti koncu spanheimske rodovine tudi posest nad neobdelanim svetom. Ta posest sicer vede do nastanka posebnih sodnih območij, ki pa ostanejo praviloma še dalje podrejena Ljubljani. Edino Goričane tvorijo tu izjemo, ker se popolnoma osamosvoje, a to le iz specifičnega razloga, ker jih v 15. stoletju vladar pokloni novo ustanovljeni ljubljanski škofiji.

Tudi agrarne družbene razmere, kolikor se tičejo kmetov, ustrezajo v ljubljanskem teritorialnem gospostvu prej navedeni splošni oznaki.

Nekoliko drugačen od splošnega tipa teritorialnih zemljiških gospostev je bil verjetno sestav gospostev, ki so vršila kolonizacijo na severovzhodu Štajerske, zlasti kolikor je ta segala onstran Mure. Ta kolonizacija se je pričela razmeroma pozno, ob ustalitvi meje proti Madžarski. Tu kolonizacije ni vodilo eno gospostvo na večjem teritoriju, marveč so praviloma posamezna gospostva kolonizirala posamezne vasi.

Čeprav je bilo tudi tu do kolonizacije prebivalstvo slovensko, je bilo najbrž tako redko, da so ga iz raznih krajev priseljeni kolonisti razmehoma kmalu prekrili.

8. POMEN TERITORIALNIH GOSPOSTEV PRI NAPREDOVANJU GERMANIZACIJE. Teritorialna zemljiška gospostva so privedla v naše kraje mnogo tujcev, zlasti Nemcev, tako kmetov-kolonistov kot pridvornih nesvobodnjakov ali tudi oseb, ki so bile že dosegle položaj ministerialov. Na severu je ta prihod tujih kolonistov dovedel tudi do počasnega ponemčevanja slovenskega prebivalstva in s tem potiskal slovensko narodnostno mejo proti jugu. Drugod pa je bilo slovensko agrarno prebivalstvo večinoma tako močno, da je vzdržalo pritisk in so se novo doseljeni tujci celo poslovenili. Drugače je bilo morda z ministeriali in militi. Čeprav je moralo biti med njimi, zlasti med militi, poleg tujcev lepo število domačinov, je okolje gospodovega spremstva mednje gotovo vnašalo nemški jezik in tuje šege. Če verjamemo nemškimi imenom, so se množično ponemčevali, vendar ta dokaz ne zadošča. Slovenski pozdrav, ki ga je spanheimsko oboroženo spremstvo izreklo potujočemu pevcu, je sicer zaradi pogostega citiranja izgubil svojo privlačnost, a kljub temu anekdote ne gre podcenjevati. Dejstvo je, da za imeni, ki so jih pisarji zapisovali ljudem iz nižjega plemstva, lahko tiči mnogo slovenskih fantov, ki so se povzpeli v oboroženo spremstvo in ki so vnesli vanj svoj pogovorni jezik. Pogovarjali so se pač kakor je nanese, ne da bi si pri tem postavljali vprašanje nacionalne pripadnosti. Pri tem je kulturna usmeritev teh ljudi v smislu zahodne kulture ne glede na jezikovno vprašanje nedvomna. V tem smislu je treba še mnogo pozneje presojati pripadnost plemstva na Slovenskem. Po rojstnem kraju, včasih po rodu, redoma po vsakdanjem okolju, po jezikovnem znanju in kulturni usmerjenosti je bilo pač svojevrstna mešanica tujih in slovenskih elementov, ki ji ne kaže prenašeno pripisovati tako izrazito nemškega značaja kot smo to po starem vajeni.

*

Agrarna družbena razslojitev v 12. in 13. stoletju je torej posledica dveh protislovij: prvič med osebnim položajem, ki je slonel še na starem pridvorno-župskem dualizmu in dejanskim mestom v proizvodnji pri večini kmetov na hubah. Drugič med nesvobodo nižjih plemičev in njihovim dejanskim položajem kot zemljiških gospodov.

Struktura agrarnega prebivalstva po dejanskem položaju v proizvodnji in po osebnem položaju je nekako tale:

I. Fevdalci

A. Svobodni gospodje (svetni in cerkveni)

1. teritorialni (s teritorijem in ogradno posestjo)
2. ogradni, brez teritorija (ki razen cerkvenih izginjajo)

B. Nesvobodno plemstvo — ministeriali milites

II. Obdelovalci

- A. Kosezi in svobodnjaki z lastnim dvorom
- B. Odvisni obdelovalci
 - 1. pridvorni obdelovalci (nesvobodnjaki)
 - 2. kmetje na hubah
 - a) proprii (nesvobodnjaki)
 - b) svobodini
 - c) kmetje, označeni z nevtralnimi nazivi in v pravno še ne popolnoma izoblikovanem položaju

II. PARTIKULARISTIČNA DRŽAVA (USTAVNI TIP: KRAJINA — TERITORIALNO GOSPOSTVO)

Gospodstva visokih fevdalcev, lastnikov velikih kompleksov neobdelanega sveta in večine obdelane zemlje v njem, so imela prvotno le značaj zasebne zemljiške lastnine. Celo imunitete so bile redke ter so tvorile le izjemno in delno okrnitev oblasti vojvode, krajišnika ali siceršnjega javnega pokrajinskega organa.

Značilnost partikularistične države je dvig teh gospodstev na tako stopnjo, da postanejo državnopravni činitelj. Določene državne funkcije se zvežejo s teritorialnim zemljiškim gospodstvom. V tem je na eni strani partikularizem, kajti ta gospodstva so manjša in po ustroju bolj raznolika kot na primer krajine. Na drugi strani je v tem tudi patrimonialnost fevdalne države potegnjena stopnjo nižje, kolikor se zdaj posamezne državne funkcije zvežejo s teritorialno zemljiško lastnino. Pri tem nekatere državne funkcije izgube svoj javni značaj in se samoumevno spoje z lastnino kot tako. Pri drugih se zavest o njihovem javnem značaju vendarle ohrani.

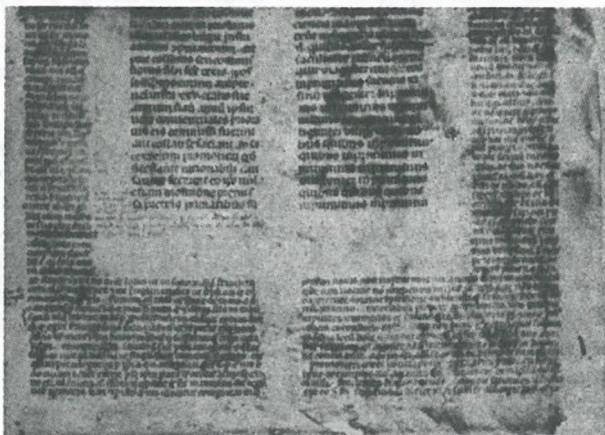
Razvoj takih gospodstev in njihovo razmerje do državnih organov je osrednji predmet tega poglavja.

1. SPLOŠNI DRŽAVNI OKVIR. Sreda 11. stoletja, ko kralj razdaja na našem ozemlju zadnje komplekse svoje teritorialne lastnine, se značilno ujema z začetkom dobe, ki jo označujemo kot boj za investituro. Prav tako značilno se ujema s tem, da se od leta 1077 dalje vežejo važni pokrajinsko-uradniški položaji na cerkveno stolicu (oglejskega patriarha) ali na določeno rodbino (na primer Spanheime na Koroškem). V čem je značilnost teh skladnosti?

a) Podeljevanje kolonizacijskih zemljišč posameznemu gospodstvu je bilo sredstvo, s katerim si je kralj zagotavljal vedno nova politična zavezništva fevdalcev. Od teh je bil kralj v veliki meri odvisen, ker v dobi, ko je bilo malo denarja v obtoku, ni mogel drugače vzdrževati večje lastne oborožene sile. Bolj kot nek političen program, osebna zvestoba ali celo hvaležnost za podeljeno zemljišče pa so fevdalce v razmerju do kralja vodili oziri na osebno korist. Če jim kralj te koristi ni več mogel nuditi v obliki zemlje, jo je moral nuditi s popuščanjem ali

pa računati s tem, da mu bodo fevdalci, ki jih je sam okrepil, obrnili hrbet. Tako ali drugače je bila osrednja državna oblast oslABLJENA.

Naložba zemlje v cerkvene roke je bila za kralja toliko bolj varna, kolikor je preprečevala dednost v eni rodbini, posebno ker si je kralj že zgodaj pridobil odločilno besedo pri imenovanju cerkvenih knezov. Prvotno volilnost škofov so že Karolingi praktično omejili ali ukinili in prenesli težišče na dejanje investiture: kralj postavi škofa z izročitvijo prstana in škofovske palice (investitura per anulum et baculum). Postavitev škofa je bila vrsta podelitve fevda, od katere se je podelitev svetnega fevda na zunaj razlikovala po simbolu — zastavi. Svetni fevdi

Starejši primerek glose (pobljže neugotovljen kanonskopravni tekst, rokopis 13. stoletja, spodnja polovica strani). Srednji koloni — glavno besedilo, ob strani in spodaj glose. Z močno obledelo pisavo so vpisane nadaljnje glose

se zato označujejo kot fevdi zastave (Fahnlehen). Kralj je dejansko cerkvene višje dostojanstvenike imenoval, jih postavljaj in jim obenem izročal v fevd s stolico združena posestva in pravice na njih. Papežu ni ostalo nič drugega, kot da tako postavljenemu funkcionarju podeli še pravico do opravljanja cerkvenih funkcij. Borba papeštva proti kraljestvu pod Gregorjem VII. (1073—1085) je začela v času, ko je razkroj nemške države na visoka fevdalna gospostva začel obetati papeštvu izglede za uspeh. Wormski konkordat 1122 je spor začasno rešil takole: škofa oziroma opata voli duhovščina (canonica electio); le v Nemčiji ima kralj pravico, da ob neodločenem izidu volitev izbere enega izmed tistih, ki so dobili enako število glasov. Investitura s prstanom in palico velja kot prenos cerkvene oblasti in preide na papeža. Kralj ima za cerkvene fevde le investituro z žezlom (fevdi žezla). V Nemčiji se je investitura z žezlom opravila pred investituro s prstanom in palico.

Papeštvo je šlo v svojih zahtevah dalje. Spor se je prenesel na vprašanje o tem, ali sta svetna in državna oblast (»dva meča«) vsaka na svojem področju najvišji, samostojni in enakopravni, ali pa sta obe oblasti, oba »meča« dana papežu, ki podeljuje svetni meč vladarju. Z drugo trditvijo si je zdaj hotel papež zagotoviti tudi vpliv na postavljanje svetnih vladarjev. Najbolj izrazito formulacijo je cerkveno stališče dobilo v buli »Unam sanctam« iz leta 1301, naperjeni proti Filipu Lepemu v Franciji.

V borbah med papežem in kraljem se je plemstvo razdelilo na dva tabora, na papeške Welfe in na cesarsko-staufovske Gibeline. Cerkvene in svetne kneze srečujemo na eni kot na drugi strani, pri čemer so za njihovo vsakokratno usmeritev odločali trenutni politični nagibi. Tudi pri nas se je plemstvo razdelilo v obe stranki. Podpiranje papeške stranke je pri nas dejansko pomenilo podpiranje partikularističnih tendenc in slabitev osrednje kraljeve oblasti. Politična prevlada ene ali druge stranke je včasih odločala o tem, katere rodbine so imele v naših krajih večjo moč. Tako pripisujejo dvig Spanheimov okrog leta 1100 temu, da so pripadali papeški stranki.

Borba med papežem in nemškimi kralji je trajala prav do propada Staufovske dinastije (1254), nakar v Nemčiji začenja medvladje (interregnum). Kralja ni ali pa se njegova oblast ne more uveljaviti. Stanje medvladja preneha leta 1273 z nastopom Rudolfa Habsburškega.

b) Pri vsem tem nazadovanju centralne oblasti ne gre niti za enakomeren niti za popoln propad. Skozi vso dobo partikularizma, razen v letih najhujših zmed, pod Staufi še leta 1237, posega kralj večkrat še prav odločilno v razmere na naših tleh. Sklepi osrednjih organov imajo pri nas svoje odmeve in uživajo pravno priznanje.

Dejansko se menjavajo dobe močnejšega in šibkejšega vpliva centralne oblasti pri nas, pač glede na politično situacijo tu in drugod. Pravo in politična sila v določenih položajih vlečeta razvoj vsak na svojo plat. Pri tem politična sila večkrat prevlada nad pravno silo, vendar ne da bi jo v načelu odstranila. Partikularizem nastopa v nemški državi kot svojevrstna mešanica pravnih in političnih sil, ki zlasti v tem času ne dovoljuje neke enotne opredelbe.

Kdor opazuje samo politični razvoj, le prerad precenjuje sredobežne sile in težko razloži, kako vsa ta razrahljana tvorba ni popolnoma razpadla. Kdor opazuje samo pravni razvoj, si bo na drugi strani ustvaril vse preveč shematično, dejanskemu položaju odmaknjeno predstavo. Zdelo se mu bo, kakor da sloni ta država na nekih trdnih zakonih, toda izmaknil se mu bo pomemben faktor — politična samovolja posameznikov.

Resnica je nekje na sredi. Razmerje med popolno samovoljo in pravom je treba ugotavljati od primera do primera. Tako na primer visoki pokrajinski položaji veljajo slejkoprej kot državni fevdi in to se v primeru resnične ali domnevne felonije vendarle kdaj občuti.

Kraljeve pravice dobivajo v tem času celo novo, pravno določnejšo opredelbo kot iura regalia ali skratka regali (od latinskega rex — kralj). Friderik Rdečehradec si je te pravice v razmerju do lombardskih mest zagotovil leta 1158 s Constitutio de regalibus. Sprejeta v Fevdne knjige dobi ta konstitucija pozneje širšo veljavo, vendar bolj v prid deželnim knezom in se torej pri nas opazneje uveljavi šele pozneje in v drugačnem okviru. V njej se izražajo pojmovanja kraljevih pravic, ki so v bistvu veljale že od Frankov dalje in ki so se v 12. stoletju že slabile. Med drugim so kot regali naštet: arimanije (koseščine v langoardskem smislu), javne ceste, plovne reke in tiste reke, ki jih je moči napraviti plovne, pristanišča, davki (vectigalia), ki se jim po domače pravi mitnine (teloneum), kovnice, premoženja brez lastnika, dohodki

od ribolova in solin, premoženje tistih, ki zagreše zločin proti vladarju in delež pri najdenih zakladih.

Kot regale so šteli torej predvsem take pravice, ki so dajale kak dohodek, ne pa oblast kot tako. Danes bi nekatere izmed njih šteli za privatne, druge za javne, državne. V širšem smislu so regali pomenili sploh vse pravice, združene z javno oblastjo, gmotne in negmotne, javne in zasebne. Teorija jih je pozneje ločila v take, ki jih je moči prepustiti v izvrševanje posameznikom (*regalia minora*, predvsem gmotni regali), in take, ki jih more izvrševati le državna oblast (*regalia maiora*; oblastvene funkcije, na primer vsaj neke stopnje sodstva). S takimi odtenki pa si doba pravnega partikularizma še ni belila glave. Kralju so se že od 9. stoletja dalje tu in tam zmuznili iz rok regali ene in druge vrste, ne po nekem pravnem sistemu ali kategorijah, marveč kakor je razvoj nanesel. Sprva se je pri tem razumelo, da je prejemnik regala prejel samo gmotne koristi, kar je sicer slabilo kraljevo finančno moč, ni pa še pomenilo razkroja njegove oblasti. V teku časa pa so prejemniki kraljevih regalov ravnali tako, kakor da izvršujejo regal iz svoje oblasti in včasih se jim je posrečilo, da so to naziranje tudi pravno uveljavili.

Pojem regala je v svojem širšem smislu deloma lahko nadomestil germansko, za nas težko prevedljivo besedo *Bann* za neke vrste oblasti, vendar se oba pojma nista popolnoma pomešala. Razlika je na primer v tem, da beseda *Bann* lahko pomeni tudi nižjo, recimo grofovsko oblast, predvsem pa v tem, da je finančna plat pri *Bannu* mnogo manj poudarjena. Tako lahko govorimo o vojaški oblasti kot *Heeresbann*, ne moremo pa govoriti o vojaškem regalu. Tudi sama oblast izvrševati in podeljevati višje sodstvo, velja kot *Bann*, ne toliko kot regal. Vendar ima tudi nemška beseda *Bann* razne stranske pomene. Pomeni pravico nekaj pod kaznijo zapovedati in samo kazen (odtod rek »nekoga panati«).

Tako v besedi regal kot besedi *Bann* velja tedaj in še pozneje, da o njuni uporabnosti v tej ali oni zvezi odloča bolj navada, kakršna se je zgodovinsko razvila, kot pa neko strogo pravno razlikovanje.

c) Nasilje je dobilo svoj posebni pravni naziv — fajda (*Fehde*). Dva fevdalca, ki sta si bila iz kakršnega koli razloga v sporu, sta drug drugemu s svojimi četami plenila in pustošila posestva, ali pa je prvi drugega oblegal, ga držal zaprtega do plačila odkupnine itd. V tej dobi celo lahko rečemo, da je fajda uživala v bistvu pravno priznanje.

d) O resnični zakonodaji že dolgo ne more biti več govor. Spričo gospodarske in plemenske razbitosti nemške države že v prejšnji dobi ne bi bil mogel uspeti poskus izvajati enotno zakonodajo. Tem teže bi uspel zdaj, ko je nastopilo v državi tako vrenje, da so že uveljavljeni običaji morali večkrat kloniti pred silo, če so bili posameznemu fevdalcu na poti. Kdor je hotel misliti na ustalitev razmer, je moral najprej odstraniti zasebno nasilje. V bistvu bi to pomenilo boriti se proti samopreskrbovalnemu gospodarstvu fevdalnih gospodstev, vendar tako daleč ni bilo misliti. Zato tudi taki poskusi niso rodili pravega rezultata vse dotlej, dokler jim razvoj gospodarstva ni nudil opore.

Pravni akti, ki naj bi v tedanji nemški državi imeli neko splošno veljavo, so v bistvu dvojnega značaja: prvič skušajo odpraviti fajdo in drugo dejansko nasilje in s tem preprečiti najskrajnejše posledice

državnega partikularizma, drugič pa tvorijo kraljevo koncesijo visokim fevdalcem in s tem priznanje istega pratikularizma.

Prva skupina pravnih aktov je dobila naziv »constitutiones pacis«, po našem mirovnih postav. Naziva zakon ne zaslužijo vedno, kajti sklenjeni so včasih kot začasni, za nekaj let sklenjeni sporazumi med vladarjem in visokimi fevdalci, obvezni le za tiste, ki so na njih zaprisegli, in je le zagrožena kazen tistim, ki ne zaprisežejo. Izmed teh postav sta znani zlasti postava proti požigalcem (*Constitutio contra incendiarios*, 1186) in moguška postava (*Constitutio Moguntina*, 1235), ki je prvi v nemščini ohranjeni državni zakon. Razen fajde in prelomov miru ureja tudi carine in mitnine in druge nesistematično nabrane zadeve. Popolne učinkovitosti od takih ukrepov ni moči pričakovati, posebno še, ker so mnogi fajdo le omejevali, ne pa odpravljali. Dejansko so razni ostanki fajde izginjali šele z oblikovanjem novih oblik državne oblasti, torej proti koncu srednjega veka, ko je bil leta 1495 objavljen tako imenovani večni deželni mir (prim. še 263 sl.).

Fajde so bile zlasti v 13. in 14., celo še v 15. stoletju pogoste tudi pri nas. Da bi bile mirovne postave nemške države učinkovite tudi tu, bi bilo težko reči, verjetno pa so se tudi k nam prenašala neka osnovna načela. Pač pa je bil posebej za naše kraje leta 1276 po zmagi Habsburžanov nad Otokarjem Češkim objavljen poseben Deželni mir, ki po svoji razvojni vlogi sodi že v naslednje obdobje.

Druga skupina pravnih aktov, tistih ki so potrjevali vsaj zmernejše oblike partikularizma, ni imela enotnega imena. Statut v prid knezov (*Statutum in favorem principum*, 1231) je s svojimi koncesijami v bistvu pomenil priznanje že davno pričetega razvoja, v katerem so si posamezni knezi na svojih posestnih ali upravnih ozemljih prisvajali neke funkcije vladarske oblasti. Tako priznanje je vsaj posredno pospeševalo razkroj vladarske oblasti tudi v naših krajih. Posameznim knezom je kralj priznaval že prisvojene ali nove pravice s posebnimi privilegiji. Tako so leta 1156 prejeli Babenberžani — tedaj še omejeni na ožjo Avstrijo — privilegij, ki se ga je pozneje prijel ime manjši privilegij, *Privilegium minus*. Pomemben je predvsem po tem, kolikor je utrjeval sodne pravice Babenberžanov na njihovih ozemljih. S tem še zdaleč niso imeli polnih vladarskih pravic, čeprav je njihov politični položaj gotovo presegal okvire privilegija.

Pravni akti, kakršni so zgoraj navedeni, so do konca 13. stoletja še razmeroma skromno slabili moč krone, mnogo manj, kot jo je dejansko slabila moč državnih knezov. Toda tudi ta dejanska moč ni segla tako daleč, da bi si bila izvojevala popolno pravno priznanje. Popoln razpad končno tudi ni bil v interesu samih knezov. Še do konca 13. stoletja pravno razmerje med krono in posameznimi državnimi knezi ni bilo razjasnjeno in še pozneje se je le postopoma ustaljevalo s posameznimi pristnimi in nepristnimi privilegiji, pa tudi z odkrito in prikrito borbo.

2. POLOŽAJ TERITORIALNIH ZEMLJIŠKIH GOSPODOV V DRŽAVI. Vsaj nekateri teritorialni zemljiški gospodje v naših krajih so bili »državni knezi«. Nekako do padca plemenskih vojvodin so presojali pripadnost k državnim knezom po položaju, zlasti po visokem položaju v cerkveni hierarhiji ali svetni upravi pokrajin. Pozneje so šteli za

državne kneze v novem smislu le tiste gospode teritorijev, ki so prejeli oblast neposredno iz kraljevih rok in ki niso bili vazali kakega drugega kneza. Drugi gospodje teritorijev, alodialni ali fevdni, so veljali za »svobodne gospode«. Teritorialne gospode ene in druge vrste lahko označimo z nazivom visoki fevdalci. K njim ne štejemo svobodnih gospodov brez teritorija niti nesvobodnega plemstva. Šele ko se visoki fevdaletc prikljuje do pomembnejšega dela vladarskih pravic, ga je upravičeno označiti kot dinasta. Velik del visokih fevdalcev te stopnje ni nikdar dosegel.

Vicedomska palača (Dvor, Fištamija) v Ljubljani v 17. stoletju, najbrž na mestu enega izmed dveh spanheimskih dvorov. Na tem mestu stoji danes univerza. Desni, okrogli stolp spada k mestnemu obzidju in je ohranjen še danes

Porast visokih fevdalcev ima v svoji prvi stopnji izrazito partikularistični učinek. Razlaga s političnimi borbami, na primer z bojem za investituro ali italijansko politiko nemških kraljev, je točna, a ne zadene bistva. Bistvo je v že večkrat omenjenem samopreskrbovalnem značaju posameznih večjih gospodstev, ki je razbijal državne in plemenske okvire in iz gospodstva ustvarjal nov, gospodarsko živ organizem. Gospodstvo je neke nove organizacijske oblike ustvarjalo samo iz sebe, neke pravice pa po tej ali drugi poti dobilo od zgoraj. Pri tem je imela prvenstveni pomen tista moč, ki jo je gospodstvo samo ustvarilo, od zgoraj pridobljene pravice pa se večidel uvrščajo šele med končne učinke.

V svojem lastnem okviru so si teritorialna gospodstva predvsem utrdila svojo moč, in to na treh področjih:

a) Ker si od pokrajinskega organa niso mogla obetati učinkovite zaščite, so si izgradila svojo lastno obrambno organizacijo, ki se je kmalu razvila tudi v napadalno orodje. Posledice te, lastne vojaške organizacije gospodstev so se že pokazale v nastanku ministerialstva. Če je gospodu uspelo s primerno imovinsko politiko obdržati v odvisnosti svoje ministeriale in oprode, je praktično imel za tiste čase krepko oboroženo silo. To pa je pomenilo tedaj več kot še toliko javnopravnih pristojnosti. V vojaški organizaciji so bili praviloma ministeriali neposredno podrejeni svojemu gospodu, oprode pa neposredno ali potom ministeriala, ki so mu pripadali. Včasih so gospodje na glavnem gradu teritorialnega gospodstva postavili enega izmed ministerialov za kastelana. Ta je bil v tem primeru vojaški starešina tudi drugemu nesvobodnem plemstvu

tega gospostva. Nesvobodni plemiči v oblasti enega gospoda so tvorili družbeno in pravno skupnost in so se njihove osebne in premoženjske zadeve samoumevno reševale na njihovi večji pod gospodovim predsedstvom. Če je imel gospod obenem vazale, so se fevdne zadeve reševale na vazalski večji. Po osebnem sestavu sta si bili vazalska in ministerialska večja pri posameznih gospodih podobni, kar je olajšalo njuno združevanje.

b) Na drugi strani je teritorialno gospostvo izgrajevalo tudi svojo gospodarsko upravo. Namenjena je bila obdelovanju pridvorne zemlje, vodstvu kolonizacije, pobiranju dajatev, oskrbovanju kašč in kleti, vodenju računov itd. V zvezi s takimi posli so pri gospostvih nastajali najrazličnejši gospodarsko-upravni organi, od villicusa ali majerja, ki je imel splošno oskrbo dvora, da kaščarja ali recimo kletarja. Za učinkovitost tega upravnega aparata so bili potrebni tudi neki izvršilni organi, ki so po potrebi nastopali tudi s silo ne glede na to, ali je bila javnopravna podlaga že dana. Taki organi so bili exactores, izterjevalci, ki so pozneje dobili funkcijo nekakih davkarjev.

c) Tretjič je gospostvo prevzelo v svoje roke tudi ključne položaje s tem, da si je prej ali slej družbeno podredilo ogromno večino prebivalstva in mu že v teku kolonizacije naložilo svojo lastno, gospodarsko krajevno upravo. Osnovni organi te uprave — župani — so sicer vsaj ponekod obdržali mesto tudi v višjih upravnih oblikah, nedvomno pa se je prav uprava zemljiškega gospostva v veliki meri poslužila župana kot vaškega starešine tudi za svoje namene.

Ker so teritorialna gospostva imela precejšen obseg, so se zaradi lažjega upravljanja delila na urade — oficije, ki so jim načelovali oficiali (Amtmann). Ponekod so se pri tej upravni razdelitvi ozirali na obseg prejšnje, velike župe in so se uradi imenovali župa. Redkeje so za predstojnika urada uporabljali naziv župan. Med drugim srečujemo na tem mestu sodina, »šefona« (iz nemškega Schöffe). Očitno je, da je bil pri tem prvotni pomen besede v smislu prisednika pri večji pozabljen. Ali je šlo tu za skritega naslednika nekdanjega župana v starejšem smislu ali pa za zavestno ustvarjeno novo funkcijo, je zaenkrat težko soditi.

Vsekakor je značilno, da se je v novi upravi teritorialnega gospostva beseda župan pogostoma prenesla na vaške starešine, beseda župa pa tudi ne vedno na posamezne vasi, marveč je včasih označevala neko skupino vasi. Da pri tem župan še zdaleč ni bil degradiran v navadnega pobiralca dajatev, je treba tu ponovno poudariti.

Od očitane povprečne upravne organizacije teritorialnih zemljiških gospodstev so posamezna izmed njih v bolj ali manj bistvenih potezah seveda odstopala.

Na ozemljih oglejskega patriarhata se je pojavljal upravni organ s posebnim nazivom — gastaldus. Ta naziv je verjetno izhajal iz državne in ne toliko gospostvene organizacije, je pa v teku razvoja doživel patrimonializacijo ali pa dobil pomen, ki spominja na organe teritorialnih gospodstev. Ponekod je bil gastaldus preprosto vaški župan, drugod je imel to ali ono višjo funkcijo.

Tako so zemljiška gospostva ustvarjala svojo oblast, vojaško-upravno na sedežu in krajevno-upravno po vaseh in skupinah vasi, pri tem

pa so si še družbeno podredila največji del vsega prebivalstva. Javna oblast krajinskega kneza je s tem ostala formalno nedotaknjena, kajti ustvarjale so se nove sfere mimo prej obstoječih. Stare javne pravice pokrajinskih organov so, izvzemši nekih zadev na imunitetah, ostale nekako do konca 12. stoletja izven sfer zemljiškega gospodstva.

Nadaljnji korak so teritorialna gospodstva napravila s tem, da so si prisvojila za svoje ozemlje skoraj vso oblast, ki jo je prej imel krajinski knez ali vojvoda.

3. OBLAST POKRAJINSKIH ORGANOV. Krajinski knez — da se poslužimo le enega naziva za več vrst javnih pokrajinskih organov — je pravno ostal gospodar pokrajine. Kot tak je bil v bistvu nadrejen večjemu številu teritorialnih gospodstev. Njegova vojaška in sodna oblast sta na zunaj ostali taki kot prej. Dejansko seveda razvoj gospodstev ni mogel ostati brez vpliva na njegovo moč v pokrajini. Njegova vojaška sila so v bistvu ostali le kosezi, sicer pa je bil več ali manj odvisen od dobre volje posameznih teritorialnih gospodov. Socialno ponižana in na podložne soseske razbita župa mu je bila podrejena le še posredno. Med njo in med krajinskega kneza so se postavili močni teritorialni gospodje. Proti njihovi volji, ki se je kaj malo ozirala na stare postave, je tudi njegova sodna oblast razmeroma malo pomenila.

a) Najmočnejše se je nasprotje med dejansko močjo teritorialnih gospodov in pravno močjo krajinskega kneza kazalo na področju javne oblasti, ki ji po eni izmed njenih sestavin pravimo — ne prav točno — sodstvo. To nasprotje se je moralo prej ali slej rešiti v prid teritorialnim gospodom. Partikularizem teritorialnih gospodstev je pravno dosegel svoje najbolj izrazite oblike prav s tem, da so ta gospodstva pridobila nekdanje sodne pravice krajinskega kneza.

Vzrok za prehod sodne oblasti na teritorialna zemljiška gospodstva je bil v njihovi dejanski moči. Sam prehod pa se je lahko izvršil po treh poteh:

Vsaj nekatera zborovališča knežje večje so se ujemala s centri nekih teritorialnih gospodstev, saj so enim kot drugim morali poiskati prostor in dovolj dostopnih krajih. Brž ko je večja zborovala blizu gospodskega sedeža, je že bila dana možnost, da gospod nastopa kot knežji namestnik in da se razvije mnenje, da izvršuje oblast v lastnem imenu.

Druga pot je resnična ali domnevna podelitev sodstva v fevd. Take podelitve so se vsaj na Kranjskem praviloma držale posestnih meja teritorialnega gospodstva.

Tretjič je pri prenosu sodstva sodelovalo prepričanje, da že knežji položaj daje nekemu gospodu pravico do izvrševanja sodstva. S tem se sicer niso mogli okoristiti vsi visoki fevdalci, pač pa so vsaj močnejši in samostojnejši na tej podlagi izvajali nek pravni razlog, da krajinskemu knezu enostavno odvzamejo izvrševanje sodstva na svojih tleh.

Imunitete so tvorile le izjemen in delen prenos nižjega sodstva (str. 113).

Posestni teritorij zemljiškega gospoda je s pridobitvijo sodne oblasti krajinskega kneza postal sodni teritorij: deželsko sodišče, iudicium provinciale, districtus, včasih tudi provincia. Gospodov namestnik pri izvrševanju javne oblasti (»sodstva«) zlasti na večji je bil sodnik (iudex).

Ostalo pa je z njim združeno samo višje sodstvo. Skoraj v istem času, ko so dobivala sodno oblast, so namreč teritorialna gospodstva odhajala nižje sodstvo navzdol svojim ministerialom ali pa podeljevala imunitete cerkvam na svojem ozemlju (str. 188). Posestni teritoriji, na ta način preobraženi v teritorije višjega sodstva, so se v poznejših dobah ohranili kot tako imenovani deželskosodni teritoriji. Zveza s posestjo pa se ni popolnoma pozabila, pač pa se je obrnila. Lastnik deželskosodnega teritorija je načeloma veljal za lastnika vsega neobdelanega sveta na svojem sodnem ozemlju, kolikor ni bil v manjšem delu v zasebni lasti nekoga drugega. Tako so v dvomu o mejah deželskega sodišča presojali njegov obseg tudi po tem, kdo je dobival gozdno pravdo ali podobne dajatve, ki so veljale za deželskosodne.

V naših krajih se je prehod sodstva na teritorialne gospode izvršil večinoma okrog leta 1200, vendar ne v toliki meri, da bi mogli govoriti o popolnem razkroju oblasti krajinskega kneza (ali vojvode). V pravnem prepričanju so vrhovne pravice krajinskega kneza živele še dalje in v ugodnih trenutkih je njegova pravna moč še prav do konca te dobe prihajala do veljave. Tako je mogla — čeprav okrnjena — oblast krajinskega kneza kljub vsemu razkroju vendarle prispevati k temu, da so pri nastanku dežel v naslednjem obdobju nekdanje krajine oziroma karantanska vojvodina imele vendarle precejšen pomen.

Pravice, ki si jih je pred teritorialnimi gospodi rešil krajinski knez, nam niso prav dobro znane. Predvsem ne vemo, koliko se je že pod krajinskim knezom razvijalo neko sodstvo za svobodno ali morda celo nesvobodno plemstvo. Tudi ne vemo, koliko ni morda krajinskemu knezu šla še vedno kaka malenkostna dajatev iz vse dežele. Pač pa vemo, da prav vsa teritorialna gospodstva višjega sodstva še niso imela in da je bil torej krajinski knez vsaj v nekaterih delih dežele dejanski sodni organ. V negotovem položaju, katero sfero oblasti si bo krajinski knez še rešil pred teritorialnimi gospodi in da bi pravno izkazal še obstoječo enotnost svojega ozemlja, je imel v bistvu le enega zaveznika: koseze. Ti so bili z druge strani ogroženi po naraščajoči moči teritorialnih gospodov in mnogo jih je v teku kolonizacije dejansko podleglo. Močna koseška naselja pa so še kljubovala in knez je z izvrševanjem javne oblasti nad njimi skušal pokazati, da je še vedno gospodar nad staro krajino.

b) V enakem položaju kot je bil na Kranjskem krajinski knez, je bil na Koroškem vojvoda. Tudi tu so bili kosezi eden izmed najbolj vidnih izrazov stare vojvodske časti. Ustoličevanje je bilo dejanje, ki je dokazovalo enotnost vojvodstva in vojvodovo pokrajinsko oblast. Zato je ustoličevalni obred prebil viharo dobo fajn in medvladja toliko časa, dokler se ni učvrstila nova oblast. Njegovo jedro je bilo še vedno staro in zdaj že popolnoma anahronistično: spomini na volitev, na odločanje koseške večje o tem, ali hoče sprejeti novega vojvodo, spomini na sprejem vojvode v slovensko plemensko zvezo, pa še vrsta podrobnosti.

Zadnje ustoličenje se je sicer opravilo še leta 1414, ko je z nastajanjem deželnih ročinov kot zbirke deželnih privilegijev in z obredom dednega poklona vladarju ustoličevalni obred izgubil tudi svojo zunanjo vlogo. Dejansko vlogo pa je izgubil že tedaj, ko je pojem dežele kot zaokrožene upravne celote toliko prevladal, da enotnost vojvodine ni bila več v resni nevarnosti. To se je zgodilo okrog leta 1300. Tedaj je že začela

odpadati potreba, da bi z ustoličevanjem in z vlogo kosezov pri njem rešili celotnost stare upravne enote pred razpadom na teritorialna gospostva. Tudi družbeni propad kosezov začenja prav v tem času.

Zato je doba, ko se vojvoda in teritorialni zemljiški gospodje tudi na pravnem področju tarejo okrog enotnosti in razbitja, zadnja doba, v kateri je ustoličevanje dejansko imelo še določen pravni in politični pomen.

Najstarejši zapisi o ustoličevanju na Gosposvetskem polju izvirajo iz 14., nekaj jih je tudi iz 15. stoletja. Ohranjeni so nam v dveh rokopisih Švabskega zrcala, giessenskem iz druge polovice 14. stoletja in sankt-gallenskem iz 15. stoletja. Opisano je nadalje v »Avstrijski rimani kroniki«, ki jo je spisal štajerski vitez Otokar iz Geule v začetku 14. stoletja (Otokarjeva rimana kronika). Slednjič šteje med najstarejše zapise kronika opata Janeza Vetrinjskega »Liber certarum historiarum« iz srede 14. stoletja. Ti zapiski so nastali deloma na podlagi starejših virov, deloma na podlagi lastne vednosti ali pripovedovanja, deloma tudi kot zavestne ponaredbe, ki naj bi služile tekočim političnim potrebam Habsburžanov v 14. stoletju. S primerjavo besedil teh zapisov pa je v zadnjem času uspelo kritično ločiti starejše in mlajše sestavine, pristne in manj pristne podatke. Če pritegnemo še prve podatke, ki nam jih v tej zvezi nudi *Conversio*, in upoštevamo siceršnji družbeni in pravni razvoj Karantanije od 8. do 13. stoletja, je moči razvoj ustoličevanja povzeti v naslednjih glavnih potezah po eni izmed sprejemljivejših razlag:

V dobi svobodne Karantanije je bila volilna veča že zožena na zastopnike nekih privilegiranih slojev, na redkejšje velikaše in številnejše koseze. Veča si je izbrala do izvolitve novega kneza začasnega predsednika volilnega zbora. Volilni zbor je imel le nalogo, da iz članov rodbine umrlega vojvode izbere njegovega naslednika, oziroma da z volitvijo potrdi tistega, ki je že po dednem nasledstvu imel nesporno pravico do vojvodske časti. Volilna veča je izbranemu oziroma potrjenemu dediču izročila oblast.

Še v času bavarske oziroma frankovske nadoblasti je bil postopek v bistvu enak, le da je bila potrebna še predhodna potrditev po izvrševalcu nadoblasti, nakar se je šele mogla izročiti oblast. Od izvolitve do izročitve oblasti je začasno vodil opravke predsednik volilne veče.

Odkar so Karantaniji načelovali namesto domačih knezov tujci, je dejansko imenovanje kneza oziroma vojvode prešlo na frankovsko-nemškega kralja in volilna veča v bistvu le še izvrši potrditev. Ustoličevanje postane bolj formalno dejanje. Odkar je bila vojvodska čast v Karantaniji dedna (1077), je volilna veča še bolj izgubila svoj prvotni pomen in je še najbolj prihajal do izraza smoter, naj bi ustoličevanje izražalo upravno enotnost pokrajine kljub naraščajočim sredobežnim tendencam. V 11. stoletju so kosezi na svojih krajevnih koseških večah še izbirali svoje odposlance za deželnokoseško večo, ki si je izbrala predsednika in praktično — kljub pravni možnosti zavrnitve novega vojvode — potrdila vojvodo, ki ga je bil določil kralj oziroma ki je bil poklican po dednem nasledstvu. Zbrana veča in okoli stoječe ljudstvo so se nato napolnili h knežjemu kamnu pri Krnskem gradu. Vojvodo so preoblekli v kmečko obleko, zajezditi je moral kobilo in trikrat objezditi knežji kamen. Navzoče ljudstvo je medtem pelo slovensko hvalnico, nakar je vojvoda zasedel knežji kamen kot simbol oblasti.

Zlasti od 11. stoletja dalje so se v ta obred začeli mešati fevdalni elementi. Sredi 12. stoletja je morda že izginila koseška večja in se je koseški zbor zoževal. Kralj je vojvodi podelil deželo v fevd še pred ustoličenjem. Neznano kdaj se je v priključku na ustoličevanje pridružil še obred na vojvodskem stolu. Sedeč na enem izmed dveh sedežev vojvodskega stola je vojvoda podeljeval tiste fevde, ki so izhajali iz vojvodovega uradnega položaja.

V 14. stoletju srečujemo na Koroškem Goriške grofe v položaju palatinskih grofov (Pfalzgrafen). Po ustoličevanju, ko podeljuje vojvoda fevde, podeljuje na drugi strani vojvodskega stola fevde palatinski grof; temu je priznana tudi neka sodna oblast nad vojvodo. Ena izmed razlag je tale: dvosedežni stol je staroslovenski sodniški stol, nastal pod vplivom Turkotatarov, ki so poznali dvoglavost poveljstva; pri Slovencih je bil drugi poveljnik poleg kneza morda ban, pozneje imenovan sodnik dežele, ki je sodil tudi knezu. Kneza in sodnika dežele so volili istočasno. Okrog 1100 se je po kompromisu med vojvodo in višjim plemstvom sodnik dežele spremenil v zastopnika plemstva kot palatinski grof, toda zato so skrčili njegovo sodstvo nad vojvodo na en sam dan.

Naposled je ustoličevalni obred dobil tisto obliko, ki nam je sporočena o zadnjem ustoličenju leta 1414, ko je Habsburžan Ernest Železni zasedel knežji kamen. Ustoličevalec je bil najstarejši moški član iz koseške rodbine iz Blažje vasi. Na začetku obreda je ustoličevalec sedel na knežjem kamnu, držal z eno roko marogastega bika in z drugo prav tako kobilo. Okrog njega so stali člani koseške pravde in drugo ljudstvo. Predenj je v svojem fevdalnem spremstvu prišel Ernest Železni, preoblečen v kmečko obleko. Kmet je postavil vprašanje: Ali je vojvoda pravičen sodnik, ali skrbi za blagor dežele, ali je svobodnega stanu in ali spoštuje in brani pravo krščansko vero. Vojvodovi spremljevalci so

Levo: Ogrodje stola, na katerem je nadvojvoda Karel leta 1564 sprejel dedni poklon kranjskih stanov. — Desno: Fromillerjeva upodobitev dednega poklona koroških stanov pred Karlom VI. (Podoba na stropu glavne dvorane celovskega lantovža)

mu pritrdilno odgovorili, goriški grof pa zagotovil odkupnino za njegov sedež. Nato je kmet odstopil vojvodi sedež na knežjem kamnu in mu s tem simbolično izročil oblast.

4. TERITORIALNO GOSPOSTVO IN KRAJINA V POSAMEZNIH SLOVENSKIH POKRAJINAH. Gospostvo in knez oziroma vojvoda pri nas običajno nista nastopala tako ostro ločena kot je bilo zgoraj zaradi boljše preglednosti razvojnih momentov opisano. V nekih pokrajinah je bil krajinski knez obenem glavni teritorialni gospod, v drugih je imel vsaj eno teritorialno gospostvo. Krajinskega kneza, ki ne bi bil imel vsaj enega jedra v lastni teritorialni posesti, bi si težko zamišljali.

Najmočnejšo lastno teritorialno posest je imel knez na vzhodu, kjer je zato obdržal proti drugim teritorialnim gospostvom mnogo močnejši položaj. Ta so spričo dejanske moči krajinskega kneza imela malo možnosti krhati njegovo oblast. Spričo svoje moči je krajinski knez tudi s kruto silo odstranjeval nevarnosti in razpoke na svojem upravnem ozemlju in tako sta združena posest in oblast pripomogli do močnega vzpona njegove oblasti. Izhodišče tega razvoja je bila Karantanska krajina. Njeni knezi so si v teku razvoja pridružili tudi južno ležeče krajine. Rodbina Otokarjev Traungaucev iz Štajerja je na ta način ustvarila iz nekdanjih krajin novo ozemlje — Štajersko, ki je leta 1180 bila povzdignjena v vojvodino.

Koroškim vojvodom Spanheimom so teritorialna gospostva delala večje preglavice in še dolgo pozneje so bile težave z uveljavljanjem enotnosti dežele.

Na Kranjskem je imel oglejski patriarh kot knez še slabšo podlago v lastnih teritorialnih gospostvih in je prepustil izvrševanje oblasti kamniškim Andechs-Meranijem kot deželnim grofom, svojim namestnikom. Tega še zdaleč ni razumeti kot razkroj krajine, saj je oblast pravno ostala enotna. Res so bila posamezna teritorialna gospostva zelo močna, res so si nekatera izmed njih skušala lastiti naslov deželnega gospoda, toda tudi Kranjska krajina ni razpadla in še nazadnje se je njena enotnost skušala manifestirati prav na kosezih.

Pač pa so goriški grofje uspeli, da s svojo teritorialno posestjo, okrepljeno z odvetništvom, odkrhnejo svoj del od Furlanske krajine in razvijejo svojo deželo — Goriško.

V Savinjski krajini je kralj hotel preprečiti, da bi oblast krajinskega kneza prišla v roke premočnim gospodom in jo je zato priključil Kranjski. Dolenjska kot del prejšnje Savinjske krajine je ostala združena s Kranjsko, Savinjska dolina pa je v 14. stoletju pripadla Štajerski. (Gl. str. 197.)

V tej luči je treba sploh s pravne plati razumeti najbolj zapleteni del slovenske zgodovine. Razna dedovanja, pogodbe, ženitve, borbe in nasilja so bila nedvomno važen moment pri oblikovanju novih državno-pravnih tvorb. Vendar pri tem ni toliko važno, kdaj je kdo dobil neke hube ali posamezne drobne pravice. Taka imovina je gotovo važna za povečanje gmotne sile, ni pa pravno odločilna pri oblikovanju novih ozemelj. Ozemlja so oblikovali posestni teritoriji, ki so jih imeli v rokah posamezni fevdalci in pri tem je bilo tudi važno, kakšna jurisdikcija je

bila z njimi združena. Kdor je pridobil glavni grad, je obenem z njim pridobil tudi ustrezno ozemlje in pravno oblast na tem ozemlju.

Pravna momenta pri oblikovanju ozemelj sta bila torej v bistvu dva: oblast krajinskega kneza oziroma vojvode na eni strani in oblast teritorialnega zemljiškega gospodstva na drugi. V njunem razmerju se kaže pravna plat razvoja.

V tem smislu je treba tudi razumeti nekatere tedanje ali poznejše spremembe meja nekdanjih upravnih ozemelj. Če je gospodar neke bivše krajine pridobil sosedno teritorialno gospodstvo, je to z vsem svojim ustaljenim obsegom naravno pripadlo k deželi.

Od splošne slike nekoliko odstopata vzhodno in zahodno obrobje:

V notranjosti Istre opazamo sicer podobne pojave kot v drugih slovenskih deželah, zlasti na Goriškem. Istrska obmorska mesta pa gredo svojo pot: krajinskim knezom je sicer uspelo odvzeti mestom lep del agrarne pokrajine, vendar so mestni teritoriji — čeprav okrnjeni — vendarle ostali. Tudi tu sicer stare pravice krajinskega kneza niso šle popolnoma v pozabo, vendar so se ob mestnem tipu uprave čedalje teže praktično uveljavljale.

Na drugi strani se je dvigala madžarska fevdalna država. V njenem sklopu je bilo Prekmurje. Slovensko kolonizacijo Prekmurja smemo v glavnem pripisovati šele 12. stoletju, ker je bila ta pokrajina kot del mejnega ozemlja dotlej le redko naseljena. V tem času je bila fevdalna država pri Madžarih že polno razvita. Za razliko od Nemčije pa je bila tu kraljeva oblast dotlej še vseskozi čvrsta, država urejena centralistično in službeni položaji so v večji meri obdržali uradniški značaj. Prav v 12. stoletju se na Madžarskem uveljavi upravna razdelitev na komitate (županije), ki jih upravlja od kralja prosto imenovani župan ali grof kot vojaški poveljnik, načelnik sodstva in pobiralec kraljevih dohodkov, katerih tretjina pripade njemu. V teku 12. in 13. stoletja se uveljavi podeljevanje v fevd višjemu plemstvu, s čimer se uradniški značaj uprave oslabi. Namestniki takih vazalnih županov so podžupani, vicecomites. V komitatih se je sestajal zbor (congregatio), ki so se ga smeli v določenih razmerah udeleževati tudi neplemiči, odločitev pa je bila pridržana plemstvu, ki je postopoma do 15. stoletja postalo sploh izključni udeleženec teh zborov.

Nekaka imunitetna ozemlja so poznali tudi na Madžarskem, a so bila redka. Tudi v splošnem se je razkrajalni vpliv fevdalizma na Madžarskem uveljavil v manjši meri kot v Nemčiji.

★

Nasprotje med starim in novim se je na večini slovenskega ozemlja kazalo v državni organizaciji na podobni podlagi kot v družbi. Stara je bila krajinska ustava, ki je v svojih koreninah segala v zgodnjo fevdalno dobo in bila prilagojena tedanjim razmeram. Novo je bilo k oblasti stremeče teritorialno gospodstvo kot najizrazitejši predstavnik skrajne patrimonializacije oblasti v rokah avtarkičnega gospoda. Tudi ta nasprotja je fevdalizem v naslednjem obdobju odstranil še v lastnem okviru.

III. PARTIKULARISTIČNO PRAVO

Teritorialno zemljiško gospostvo kot tako prvotno ni veljalo niti kot javni organ, niti kot zakonodajalec. To ga ni oviralo, da se ne bi mimo zastarelih pravnih pojmovanj dejansko uveljavilo kot nosilec novih pravnih običajev in pravil. Pravo, ki se je na ta način oblikovalo pod močnim vplivom zemljiškega gospoda, se je na njegovem ozemlju gotovo praktično bolj občutilo kot še tako tradicionalna pojmovanja frankovskega prava ali plemenskih prav. Pri tem ni nujno, da bi se bila gospostva in njihovi prebivalci zavedali, da doživljajo nastanek popolnoma novih pravnih sistemov. Razvoj je bil za njih same lahko tudi neopazen in marsikdaj so bili morda prepričani, da ravnajo po starem običaju, a so pri tem z na videz malenkostno prilagoditvijo dali staremu običaju drugačen pomen.

Pogoji, pod katerimi je kmet dobival v obdelavo zemljo, so ustvarjali nova področja imovinskega prava, v gospodovih pravicah pri ženitvah nesvobodnjakov se je razvijalo ženitno pravo, načini izpustitve na svobodo in razvoj poslovne sposobnosti kmetov so tvorili nove komplekse osebnega prava. V odločilnih vprašanjih je gotovo veljala gospodova volja. Koliko pa so se pri tem in mimo tega prebijali stari nazori plemenskih prav, koliko najstarejše dvorno pravo, koliko težnje kmetov in koliko tuji vplivi, je bilo lahko v vsakem gospostvu drugače in nihče ni silil k temu, da bi se vsa gospostva ravnala po nekih splošno uveljavljenih pravilih. Tudi eno in isto gospostvo je lahko v različnih krajih pospeševalo ali vsaj trpelo razvoj različnih pravil. Pri enaki osnovni družbeni vsebini so tako nastajala krajevno različna prava — krajevna prava (Weichbild), ki so imela v vsakem posameznem kraju večjo veljavo kot v širšem ozemlju veljavna pravila.

Tudi krajevno pravo ni bilo togo. S pogodbo ali z nasiljem je mogel gospod doseči zase tudi nove ugodnosti ali — če mu je kazalo — nekoliko popustiti.

Vrsta pravil krajevnega prava se je razen tega ustvarjala tudi na področjih, ki zemljiškega gospoda niso neposredno zanimala. Kako si bodo kmetje delili sir, ki so ga pridelali pri skupni paši živine na skupnem zemljišču, so mirno lahko določali po svoji lastni razsodnosti in pri tem razvijali svoje običaje. Zemljiški gospod si je le zagotovil, da bo prejemal svoje dajatve.

Spoznavanje krajevnih prav v teh njihovih začetkih je praktično nemogoče. Nihče se ni menil za to, da bi jih zapisoval. Pojavljajo se nam v zapisih šele mnogo pozneje, ko so okrog njih nastajali spori in je bilo treba vsaj nekatera pravila pismeno utrditi. Ta ali oni drobec so nam rešili ljudski običaji.

Dvorna prava, ki so urejala razmerja na samem gospodovem dvoru, so svoj glavni delež odstopila krajevnim pravom in se umikala iz agrarnega prava. Zato so našla nove možnosti razvoja pri urejanju zadev nesvobodnega plemstva. Iz dvornih prav so se razvijala tako imenovana ministerialska prava, spočetka v običaju, pozneje ponekod tudi v zapisih. Zapisi ministerialskih prav so nastajali v naših krajih šele tedaj, ko so ministeriali že postajali močen državnopravni činitelj. Najpomembnejši je Georgenberški privilegij, ki ga je leta 1186

zapisal v pričakovanju svoje smrti zadnji štajerski Otokar svojim ministerialom tedaj, ko je bilo zagotovljeno nasledstvo Babenberžanov v tej deželi. Zapis naj bi varoval ministeriale pred tem, da bi jim Babenberžani kratili njihove pravice. Omeniti ga bo treba še kot eno izmed listin, ki so pozneje dobile pomen deželnega privilegija. S kranjskega področja je znan nekoliko skromnejši zapis pravic loških ministerialov iz leta 1237, s katerim so ti ministeriali med drugim dobili zagotovilo za svoje pred kratkim pridobljeno patrimonialno sodstvo.

Veljava državnih in zlasti plemenskih prav se je spričo takega razvoja partikularnih prav praktično skoraj popolnoma odstranila. Pravzaprav neko splošno pravo ni imelo več za koga veljati.

Kljub vsemu partikularizmu je fevdalno pravo nedvomno ohranilo tudi nekaj skupnih potez, ne le glede osnovnih načel razlikovanja oseb po družbenem položaju, temveč tudi v drugih, manj bistvenih sestavinah. Po slikovitosti in simboliki pravnega izražanja, po strogem formalizmu besed in dejanj, po vplivih misticizma, ki se na primer v božji sodbi kažejo v fevdalnem pravu, se tudi na Slovenskem pravo ni moglo bistveno razlikovati od fevdalnega prava drugih evropskih ljudstev.

*

Trinajsto stoletje je obdobje, ko se v našem razvoju prepletajo skrajne sredobežne sile fevdalnega partikularizma z novimi silami, ki napovedujejo počasen povratek k novi koncentraciji. Doslej smo iz tega stoletja prikazali le prve, partikularistične sile. V naslednjem obdobju prehajamo na obravnavo nasprotno, povezujoče tendence, s čemer je treba zopet poseči nekoliko nazaj.

ZGODNJE OBDOBJE DEŽEL

Zgodnje obdobje dežel začenja v teku 13. stoletja in se zaključuje v teku 15. stoletja. Formalno gornjo mejo postavljamo v gospodarskem in družbenem pogledu sredi 15. stoletja, v državnopravnem pa okrog leta 1500.

Prejšnja nasprotja reši fevdalizem še v svojem okviru: neskladnost med osebnim položajem in položajem v proizvodnji reši z izravnavo kmetov na položaju podložništva, ter z dvigom nesvobodnega plemstva v svobodno deželno plemstvo. — Nasprotje med krajino in teritorialnim gospodstvom reši z novo državnopravno obliko — deželo, ki ji vlada deželni knez.

Oživiljenje blagovno-denarnega gospodarstva učinkuje povezovalno in s tem začenja tudi vplivati na izenačevanje pravnih razmerij, ustvari nov razred meščanstva in omogoči nove oblike državne ureditve.

Toda učinki segajo še mnogo dalje in kmalu bo fevdalizem prišel v nova, mnogo hujša nasprotja. Dotlej se je fevdalizem teritorialnih gospodstev še boril proti ostankom zgodnejših dob, ki niso bili več v skladu z njegovim glavnim načinom proizvodnje. V novih nasprotjih se bo fevdalizem moral otepati naprednejših razmerij, ki silijo iz njegovih obročev. Vsa bistvena nasprotja fevdalne družbe se nam odslej dalje navezujejo na družbeno delitev dela med poljedelstvom na eni strani ter trgovino in obrtjo na drugi.

A. Denar in mesta

I. FINANČNOPRAVNE OSNOVE DENARNEGA GOSPODARSTVA

Sam pojem denarja se v fevdalizmu ni nikdar popolnoma izgubil. Nekoliko kot plačilno sredstvo, mnogo bolj pa kot merilo vrednosti se je iz poznoantične družbe rešil tudi skozi tista obdobja fevdalizma, v katerih je bilo naturalno gospodarstvo najbolj na višku. Čeprav v teh obdobjih denar še nima odločilne zgodovinske vloge, je treba prav v njih iskati pravne podlage njegovega razvoja.

V srednjem veku je denar doživel dve bistveni fazi razvoja. V prvi fazi temelje denarni sistem na srebrni podlagi, v drugi fazi, ki pričenja v drugi polovici 13. stoletja, uporabljajo drugo poleg druge srebrno in zlato podlago (bimetalizem).

1. DOBA SREBRNE PODLAGE. a) Prva stopnja začenja s spremembo nekdanjega rimskega denarnega sistema po denarnih reformah Karla Velikega. Rimski solid kot zlat denar se odpravi in uvede se izključna

srebrna valuta. Iz enega funta (približno 400 g srebra, je bilo treba kovati 240 »denarjev« (denaričev, Pfennige), tako da je bilo razmerje 1 funt (libra) = 20 soldov (soldov, šilingov) = 240 denaričev (denarijev, Pfennigov). Računski funt je bil sprva enak utežnemu. V nadaljnjem razvoju so iz enega utežnega funta kovali čedalje več denaričev, tako da sta se začela računski in utežni funt razlikovati. Slednjič je 240 denaričev kot računski funt veljalo le še približno dve tretjini utežnega funta srebra. Da bi položaj vskladili, so nekako okrog leta 1000 izvedli novo reformo. Uvedli so novo utežno enoto — marko, ki je tehtala le dve tretjini prejšnjega funta, tako da so iz nje skovali zopet 240 denaričev. Tedaj je torej števeni funt denaričev ustrezal utežni marki srebra. Kakor je bila utežna marka dve tretjini utežnega funta, tako so začeli kot računsko marko šteti dve tretjini računskega funta. Računska marka je torej veljala 160 (to je dve tretjini od 240) denaričev.

Število denaričev, ki so jih kovali iz ene utežne enote, je še naprej naraščalo. Ta razvoj pa moramo zasledovati že po posameznih območjih, na katera se je bil karolinški novčni sistem razbil. Spočetka dejanska, nato le teoretična kraljeva pravica do kovanja novcev (novčni regal), se namreč ni mogla trajno izvajati iz enega centra in se je počasi krhala navzdol in prehajala celo v roke nekaterih večjih teritorialnih zemljiških gospodov.

b) Od plemenskih vojvodin je prva začela kovati novce Bavarska od približno leta 930 dalje. Pri tem so dali solidu kot računski enoti drugačen pomen. Da bi prilagodili njegovo vrednost bizantinskim zlatnikom, so računali 30 denaričev na en sold, tako da je bilo razmerje takole: 1 funt = 8 soldov = 240 denaričev. Razmerje denariča do funta se s tem ni spremenilo, marveč se je le premaknila vrednost bavarskih soldov navzgor. Ko so Babenberžani okrog leta 1200 začeli v Avstriji kovati novce, so prevzeli bavarski računski sistem. Kmalu je število denaričev, ki so jih kovali iz dunajske utežne marke srebra (280 g), začelo hitro naraščati. Avstrijski denarič je vseboval čedalje manj srebra. Posebno hitro naraščanje začenja po letu 1360. Ko so leta 1459 iz čiste marke srebra (namesto 240) kovali že skoraj deset tisoč denaričev, je izbruhnila prva velika novčna kriza. Tudi po tej krizi je ostala vrednost denariča pod vsemi prejšnjimi.

c) Drugačen denarni sistem se je razvijal na beneško-veronskem ozemlju. V Benetkah so kovali že Karolingi v 9. stoletju, pozneje cesarji v 11. stoletju. Lastna kovnica Benetk začenja sredi 12. stoletja. Beneški računski sistem je obdržal karolinško razmerje. Zaradi čedalje manjše vrednosti denaričev so začeli kovati večje kovance, zlasti tako imenovane groše (grossi). Denarič je kot računska enota izgubil pomen. Ostala sta le sold in njegov dvajsetkratnik — libra (lira). Proti koncu srednjega veka, ko so začeli kovati lire po 20 soldov, je lira postala obenem realni in računski novc, medtem ko je denarič kot realen novc prihajal iz rabe.

V zvezi z beneškim je nastal tudi veronski sistem, ki je pri nas dobil pomen po ovinkih čez Tirolsko. Ko so Tirolci v 13. stoletju začeli kovati novce, so od Verone (Bern) prevzeli denariče, imenovane po Veroni Berner. Kovali so zlasti novc po 20 bernerjev, ki je po svojem znamenju (križ) dobil ime Kreuzer (krajcar).

d) Po tem ali onem izmed gornjih sistemov so se kovali novci tudi na slovenskem ozemlju oziroma v njegovi neposredni bližini. Kovali so oglejski patriarhi, salzburški nadškofje in razni visoki fevdalci na samem Slovenskem, kakor Spanheimi v Ljubljani in v Kostanjevici. V 13. stoletju je bila kovnic cela vrsta. Čeprav so nekatere izmed teh kovnic držale neko medsebojno razmerje glede srebrne vsebine novca, so se vendar začeli na samem slovenskem ozemlju občutno križati novci različnih vrednosti. Tako so novci istega imena (nominalne vrednosti) iz različnih krajev začeli v plačilnem prometu dobivati različno realno

Ljubljanski dvorec deželnih stanov — lontovž, na oglu Novega trga in Gosposke ulice. V medtem predelanem levem, vogalnem traktu je zdaj sedež Slovenske akademije znanosti in umetnosti; desni, višji trakt je bil podrt zaradi poškodb po potresu leta 1895

vrednost in stopati v določena medsebojna razmerja. V 14. stoletju so se na ta način pri nas križali zlasti oglejski in avstrijski novci. Pozneje so namesto oglejskih stopili beneški novci. Pri tem je proti koncu srednjega veka lira pomenila že mnogo manj kot njen avstrijski vrstnik funt.

e) Na stalno padanje vrednosti srebrnega denarja je vplivalo dejstvo, da so kovnice pomenile svojim lastnikom predvsem vir dohodkov. Kolikor so bili ustvarjeni po zakoniti poti, ti dohodki niso bili tako pomembni kot tisti, ki so jih dosegli mimo zakona. Gospodar kovnice ni dajal prekovati le svojega srebra, marveč tudi tuje novce, do katerih je mogel priti. Če je koval slabši denar kot tuja kovnica in ga dal v promet po isti nominalni vrednosti, si je lahko prikoval ogromne dobičke. Tudi če je kak lastnik kovnice imel najboljše namene, da bi svoj denar obdržal na višini, mu to ni moglo uspeti, ker je tak denar brž odtekel v drugo kovnico, kjer so ga prekovali v slabšega. Tako je dober denar vedno hitro izginjal iz prometa, razen kolikor je uspelo uveljaviti tudi višji tečaj proti drugemu, in je vrednost novcev vztrajno padala.

2. DOBA BIMETALIZMA. Medtem se je od druge polovice 13. stoletja pojavil zopet tudi zlati denar, ki so ga najprej začela kovati italijanska mesta. Po Firencah je dobil ime floren (florint, forint), po doževi (dux)

kovnici (zecca) v Benetkah dukat ali cekin. Tudi Madžari so začeli kovati zlat denar po italijanskem vzorcu. Zlat denar je znatno pripomogel do stabilizacije v plačilnem prometu in do boljšega razvoja denarnega poslovanja. Zlatniki so se nemški imenovali Gulden, odtod goldinar. Ker se je razlika v vrednosti med zlatniki mogla v plačilnem prometu izravnati s srebrnim drobižem (kar pri samem drobižu ni bilo moči), zlat denar ni odtekal v prekovanje.

Medtem je bil denar zopet močnejše razvil svojo funkcijo kot dejansko plačilno sredstvo.

II. MESTA

Kakor denar ni šel v fevdalizmu nikdar popolnoma v pozabo, tako tudi menjava blaga za blago ali za denar ni nikdar popolnoma zamrla. Če ne z drugim, so v naslednicah karolinške države s pridom prekupčevali s sužnji. Važen predmet trgovanja je bila najbrž vedno tudi sol, ki so jo pridobivali ali v obmorskih solinah ali v hribovskih rudnikih. V skromnem obsegu so tu in tam trgovali tudi z luksuznim blagom, ki pa so si ga mogli privoščiti le redki fevdalci. Vendar pa je bil krog potrošnikov uvoznega blaga izredno skrčen in kmet skoraj v celoti navezan na domače pridelke. Menjava blaga je bila eden izmed glavnih pogojev za nastanek mest, toda v skromnem obsegu za ta namen ni zadoščala.

Za nastanek mest je bilo treba več: obrt in trgovina sta se morala ločiti od agrarne proizvodnje v taki meri, da je moči govoriti o novih velikih družbenih delitvah dela. To se je zgodilo pri nas najbrž v 12. in na prehodu v 13. stoletje, pri čemer se učinki ločitve obrti uveljavljajo istočasno z ločitvijo trgovine.

V najširšem smislu besede so mesta naselbine, v katerih sta število in gostota prebivalstva večja kot v navadni poljedelski naselbini in v katerih se prebivalstvo vsaj delno ukvarja z nepoljedelskimi posli. V pravem smislu so mesta tiste naselbine, ki so po veljavnih nazorih priznana kot mesta. V gospodarskem smislu so mesta naselbine, v katerih trgovinska in obrtna funkcija prevladuje nad drugimi in takih pomenov besede mesto bi lahko našteali še več. Svoje posebno pojmovanje mesta je razvil tudi fevdalizem pri nas.

V zvezi z nekdanjimi rimskimi mesti razlikujemo mesta s kontinuiteto in mesta brez kontinuitete. To razlikovanje sicer zlasti v gospodarskem pogledu ni povsem točno, vendar je za razlago nekaterih razlik v mestnem ustroju s primerno rezervo uporabno. Pri nas se to razlikovanje ujema z razlikovanjem na primorska in celinska mesta.

a) Primorska mesta

1. USTAVNI TIP BENETK. Benetke so bile za naše kraje skozi stoletja središče, ki je posredovalo k nam dišave in začimbe, dragocene tkanine, umetno-obrtno izdelke in južno sadje. Imele so prav do 18. stoletja pomembno vlogo v našem gospodarstvu, oblast nad istrskimi mesti in njihovimi ozemlji ter sosesčino, in razvile so značilne upravne oblike, ki jih srečujemo tudi v upravi mest v Slovenskem primorju.

Vsaj v pozni antiki so severno jadranske lagune, poseljene z majhnimi vasicami, začele dobivati pomen za zvezo med Ravenno in Oglejem. Po prihodu Langobardov je del starega prebivalstva iz notranjosti pribežal sem in povečal število naseljencev. Lagune so pripadale bizantinskemu eksarhatu v Ravenni in ostanejo bizantinske še nekako do leta 1100. Vendar se bizantinski vpliv v tem času vztrajno manjša in je proti koncu že komaj občuten. Benetke izkoristijo svoj ugodni položaj kot posredovalec med sredozemskimi in celinskimi deželami, si zlasti od 10. stoletja dalje izgrajujejo svojo trgovsko mornarico, zavzemajo na ključnih položajih Sredozemskega morja postojanke in si izgrade po površini majhen, po pomenu in moči pa velik pomorski imperij. V 14. stoletju se beneška republika usmeri tudi na zavzemanje pokrajin v svojem neposrednem zaledju, na suho zemljo (*terra ferma*) in uniči svetno oblast oglejskega patriarha (1420).

Tudi v Benetkah se mestna oblast razvija iz večje svobodnih prebivalcev (*arengo*). Ta poveri izvršilno oblast že v prvih časih naselja izvoljenemu vojvodi, *duxu* — dožu. Temu ne uspe, da bi svojo oblast spremenil v monarhično dedno oblast. Čim bolj se razvija beneška trgovina in z njo razslojevanje prebivalstva po premoženju, tem bolj se oblast ljudske večje prenaša na ožje organe. Spričo razvejenosti področij, v katera se spušča politika in uprava trgovske republike, se sestav teh ožjih organov čedalje bolj razčlenjuje. Leta 1127 preneha volilna pravica svobodne večje in doža voli štirideset volilcev, ki jih imenuje posebna enajstčlanska komisija.

Osnovni upravni organ, na katerem je slonela beneška uprava, je postal veliki svet. Članstvo v njem je bilo — dokončno leta 1297 — omejeno na mestno plemstvo (*zapora sveta*). Značilno je, da so še leta 1274 v Benetkah prepovedali pridobivanje posestev na kontinentu; po dokončni zapori velikega sveta, to je po dokončni ustalitvi *patriciata*, pa se začenja beneški prodor na suho zemljo, ki ga torej ne gre pripisati le političnim potrebam, marveč tudi fevdalnim ambicijam. Veliki svet je volil vrsto organov. Ker je bil veliki svet v svojem poslovanju okoren, je med drugim prepustil važne zadeve senatu, spočetka sestavljenemu iz šestdesetih članov, ki so se sestajali na doževo vabilo; zato so se imenovali *pregadi* (*naprošenci*). Senat se je v teku časa pomnožil še s člani nekaterih drugih odborov in imel najpomembnejšo splošno politično vlogo.

Praktično največjo oblast pa je izvrševal še ožji organ — svet *desetorice*, pomnožen še z dožem, njegovimi šestimi svetovalci in po potrebi še z neko skupino funkcionarjev. Tako pomnožen svet desetorice je imel v rokah notranjo izvršilno oblast, ki naj bi predvsem skrbela za varnost notranjega reda in je izvajala v Benetkah oster oligarhični režim.

Senat voli za posamezne resorje svete modrih mož (*saggi*): skupaj z dožem in njegovimi šestimi svetovalci iz šestih mestnih predelov tvorijo mali svet. — Dož sam, šest svetovalcev in trije načelniki kriminalnih štiridesetletnikov (*senatu prirejenega organa velikega sveta*) tvorijo vrhovno zastopstvo države: *gospostvo* (*Signoria*).

Da bi onemogočile vsakršno konkurenco in si utrdile politični in strateški položaj, so Benetke vršile vsestranski pritisk na mesta ob vzhodni obali in imela v njihovi zgodovini pomembno vlogo.

2. DRUŽBA. Močni trgovski center Benetk na eni strani in prebujajoče se zaledje na drugi sta zlasti v 12. stoletju dvignila obmorska mesta od dosedanjih centrov agrarne pokrajine v skromne trgovske centre. Udejstvovanje v poslovnem življenju je v teh mestih začelo pomeniti več ko zastarelo merjenje svobode po raznih ulomkih in stari načini delitve prebivalstva so se pozabili. Nastala je sprva široka plast mestnih svobodnjakov, v katero so vstopili vsi tisti, ki niso bili kmetje. Skoraj vštric je šlo razslojevanje teh svobodnjakov po premoženju, kar je imelo svoje posledice tako za novo družbeno ureditev kot posebej za razvoj mestne uprave. Premožnejši meščani so zahtevali zase odločilnejšo besedo pri upravljanju mesta. Poleg več svobodnih meščanov so tudi v istrskih mestih nastajali ožji zbori premožnejših meščanov, ki so si lastili pravico odločanja v najbolj pomembnih zunanjih in notranjih zadevah. Obenem so premožnejši meščani imeli možnost, da si pridobe agrarno posest v mestnem področju. Ta jim je pomagala ohraniti določeno gmotno stanje in politični ugled; določene uglednejše funkcije so se redoma podeljevale članom iz manjšega števila rodbin.

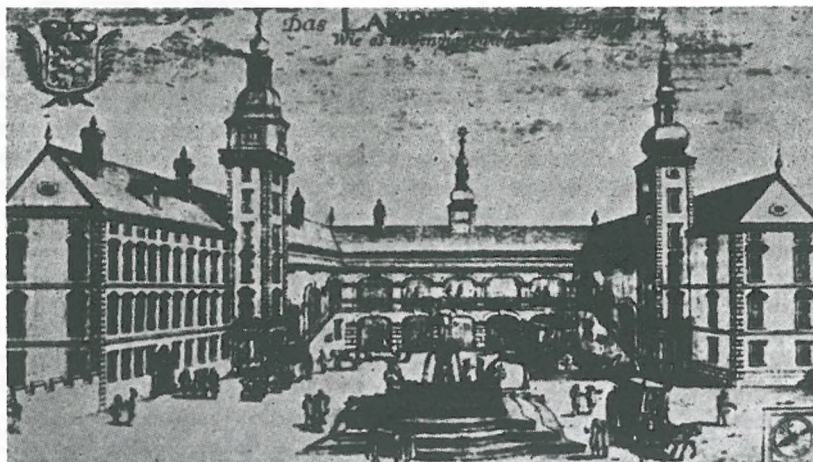
Dednost pravice do določenih javnih položajev je v nemali zvezi z agrarno posestjo ustvarila mestno plemstvo — patricije. Svobodnjaki, ki niso dosegli tega položaja, so veljali za plebejce. V patriciatu sta se združevala meščanski element-premoženje s fevdalnim-dednostjo in praviloma zemljiško posestjo v smislu gospodstva. Tako je patriciat po svoji agrarni plati vezan na dejstvo, da so istrska mesta že iz rimskih časov imela razmeroma obsežne agrarne teritorije. Patricij je tu prevzel vlogo, ki jo je drugod imel zemljiški gospod, samo mesto pa vlogo teritorialnega zemljiškega gospoda z vsemi posledicami za razvoj teritorialne jurisdikcije. Podobno kot v Benetkah bo treba tudi tu nastanek nove družbene diferenciacije postaviti nekako v 12. in 13. stoletje.

3. USTAVNOPRAVNI ZNAČAJ. V istrskih mestih (prim. str. 110), ki so si na ta način ustvarila širok sloj svobodnjakov ter svoje lastno plemstvo in si pri tem učvrstila oblast vsaj na delu svojega nekdanjega agrarnega ozemlja, krajinski knez dejansko ni imel več kaj iskati (prim. str. 140). Tudi mestni gospod — kar je bil na primer tržaški škof — se je znašel v novem polazaju. Mestno prebivalstvo se je bilo medtem spričo svoje nove gospodarske dejavnosti ne samo osvobodilo, marveč tudi obogatelo. Škofova oblast, ki je mestu spočetka dajala značaj nekakega na pol pridvornega obrata, se ni mogla več vzdržati. V denarnih zadregah je škof let 1253 prodal meščanom del svojih javnih pristojnosti, leta 1295 pa praktično vso svojo jurisdikcijo, kar je tedaj pomenilo toliko, kot popolno osvoboditev mesta.

Tako ali drugače so torej mesta z okoliškim agrarnim ozemljem postajala male državice. Skupnost svobodnih meščanov se je prvotno imenovala komun (občina, izraz komun prvič v Trstu leta 1139). Odtod je izraz preskočil na mesto kot pravno osebo. Mesta, ki imajo lastno upravo pod vodstvom patriciata, so komunalna mesta v širšem pomenu besede. V ožjem pomenu besede so komunalna mesta tista, ki imajo položaj samostojne državice. Običajno je za komunalno mesto značilen tudi agrarni teritorij. Razlika komunalnega mesta od zgodnjerednjeveških mest je ne le v novi, trgovsko-obrtniški funkciji, marveč tudi v tem, da

je zaradi te funkcije prebivalstvo svobodno in socialna diferenciacija sloni na delitvi med patricije in plebejce. Pri večini je bila razlika tudi v tem, da so se otresla vsake oblasti zunanjih fevdalcev ali fevdalnih pokrajinskih organov.

Ker so tudi mesta vodila ekspanzionistično politiko, za kar so najboljši primer Benetke, so nekatera močnejša mesta prišla v položaj gospodarja nad drugimi komunalnimi mesti. Tako so vsa mesta na istrski obali v teku 13. stoletja prišla pod oblast Benetk, le Trst se jih je nekoliko dalj časa otepal, dokler se jim ni izmuznil pod Habsburžane. Na ta način drugi državi podrejena mesta so praviloma obdržala svoj

Celovški fontanj v 17. stoletju

notranji ustroj in svoje ozemlje. Državna oblast je v takih mestih imela le stalnega zastopnika z določenimi, predvsem vojaškimi in redkejšimi civilnimi funkcijami, ki je bil bolj ali manj ločen od ožje mestne uprave. Beneški zastopnik je imel praviloma naziv potestat (potestas) oziroma potestat in glavar (potestas et capetaneus), pri čemer je bil z drugim nazivom poudarjen predvsem njegov vojaški položaj. Zastopnik Habsburžanov v Trstu je bil glavar (Hauptmann, capetaneus), pri katerem je bil vojaški značaj še bolj izrazit. Komunalna ureditev v smislu lastne patricijske fevdalne uprave se je celo v Trstu bolje ohranila kot v mestih, ki so bila pod Benečani. Habsburžani so z izpostavljenim Trstom obzirneje postopali kot Benečani z istrskimi komunami, ki so jih imeli z morja krepko v pesti. Pod beneško oblastjo se je v istrskih mestih komunalna uprava večkrat ohranila bolj po obliki kot po vsebini. Trst je temu razvoju sledil šele mnogo pozneje, ko se je avstrijska uprava okrepila, trgovina usmerila po morju na vzhod in ko je beneška nevarnost začela popuščati, torej šele v 18. stoletju.

4. STATUTARNO PRAVO. V mestni upravi komunalnih mest je beseda statut (statutum) dobila svoj poseben pomen. Statuti so bili v bistvu obsežni zapisi mestnih prav, povzeti po dejanski praksi mestnih

organov ali po njihovih sklepih. Ti zapisi so postali obvezni predvsem s tem, da jih je sprejel za to pristojni mestni kolegijski organ. Pozneje so statute potrjevale tudi države, pod katere je spadalo komunalno mesto. Statuti niso vedno enkratni zapisi, marveč nastajajo včasih tudi z zaporednim zapisovanjem tekočih sklepov najvišjih mestnih organov.

Svoje statute so imeli tako Koper, Izola in Piran. Glavni čas, v katerem so se zapisovali statuti, je 14. stoletje, torej čas, ko je patriciat izgrajeval svojo upravo. Prvotnim besedilom statutow so pripisovali razne dodatke in deloma so jih tudi prilagojevali novim potrebam. Tiskani statuti, ki so izhajali na primer v 17. stoletju, vsebujejo v splošnem precej nekritično zmes zastarelih in aktualnih določil, katerih historični razvoj je v splošnem še malo pojasnjen.

5. MESTNA SAMOUPRAVA. Statuti so vsebovali določila iz najrazličnejših pravnih področij, v splošnem pa je v njih največ besede o organih mestne samouprave in o njihovi pristojnosti. Čeprav iz statutow izhaja precej detajlna slika teh organov, je težko postaviti neko splošno shemo, ker so se tudi organi mestne uprave razvijali in pri tem spreminjali, pa tudi v posameznostih niso bili enaki v vseh istrskih mestih.

Kot primer krajevne uprave istrskega mesta naj bodo navedeni pirske organi po statutu, ki se je razvijal od konca 13. stoletja dalje, tako da ni moči za vsako funkcijo ugotoviti, kdaj je nastala. Mnoge izmed njih so nastale nedvomno še v okviru svobodnjaškega komunala, oglejske javne oblasti ali začasne samostojnosti preden so Benečani prevzeli oblast.

Funkcija potestata kot zastopnika nadrejene države je bila že omenjena. Bolj kot mestni organ je v bistvu nadzorni organ in ima kot tak v Piranu široka pooblastila in dejansko moč. Imel je svojega predhodnika že v predbeneški dobi. Kaj je ta predhodnik bil, ni ugotovljeno, verjetno pa gre tudi pri njem za zastopnika višje oblasti, torej predvsem oglejskega patriarha kot krajinskega kneza.

Lastni organi in izvršilni organi so se tudi v Piranu razvijali po splošnem pravilu zoževanja funkcij od širših na ožje kolegije. Pojavljajo se pri tem oblike in nazivi, ki močno spominjajo na beneški vzorec, so pa lahko nastali še preden so Benetke prevzele državno oblast v Piranu. Prvotni arengo (skupščina mestnih svobodnjakov) je vsaj že v začetku 13. stoletja odstopil svoje mesto velikemu svetu (consilium maius), ki se prvič omenja leta 1231 in čigar število naraste do 16. stoletja na 150 članov. Članstvo v velikem svetu se je neznano kdaj, očitno v 14. stoletju, omejilo na pripadnike patricijskih rodbin s tem, da se je izvršila podobna »zapora« sveta kot v Benetkah. Ni pa vsak patricij avtomatično postal član sveta, marveč je bil še potreben poseben volilni postopek.

Sestav skupinskih organov, ki jih je postavljala veliki svet, je bil manj zapleten kot v Benetkah. Glavni in spočetka najbrž edini skupinski organ, ki je v imenu velikega sveta opravljal zlasti uredbodajne funkcije, je zato imel ime dveh različnih beneških organov: imenoval se je mali svet ali svet modrih. Njegove funkcije so se v teku časa zožile na posle nekakega zakonodajnega odbora, ki je pregledoval predloge posameznih funkcionarjev, preden so bili predloženi velikemu svetu. Zdi se, da je mali svet pod beneško oblastjo izgubil mnogo svojega prejšnjega

pomena. Tudi v tem času ni bil voljen, marveč so ga imenovali potestat in sodniki.

Od malega sveta se je bilo namreč medtem težišče premaknilo na štiri sodnike (iudices), ponekod imenovane tudi consules. V Kopru jih je moč ugotoviti že v 12. stoletju, in so verjetno nasledniki nekdanjih sodinov krajinskega kneza. Po številu so bili praviloma štirje. Postavljeni so bili iz vrst patriciata, morali so imeti vsaj 25 let in so bili izvoljeni le za dobo štirih mesecev. Bili so glavni politično-upravni in sodni organ komuna in so kot tak imeli najobčutnejšo izvršilno oblast. V njihovi kratki poslovni dobi opazamo pogosto tendenco komunalnih mest preprečiti preveliko moč, ki bi jo posameznik lahko dobil, če bi dolgo ostal na enem položaju.

Čeprav so bili skupinski organi nekoliko enostavneje urejeni kot v Benetkah, je bila vrsta poedinih ali manjših skupinskih organov za posamezne resorje bogata in naj bodo le zaradi nazornejše slike navedeni naslovi teh organov brez podrobnejše razlage nastanka in pristojnosti: statutarii, sindici, kataveri, komornik, cenilci, pisar, skladiščnik žita in moke, ključarji, merčuni olja in vina, merčuni žita, cestni nadzorniki, nadzorniki vasi, notar kataverov, občinski advokati, cerkveni ključarji, glasniki ali biriči, razsodniki, prokuratorji revežev, poslanci, nadzorniki vina itd.

Zelo star organ sta bila vicedom(in)a, pri katerih že naziv kaže na oglejski izvor. Opravljala sta v glavnem posle, ki so jih v nekaterih drugih mestih opravljali javni notarji. Njuna naloga je bila overavljati dokumente in jih prepisovati v posebne knjige (vicedomske knjige, vicedominaria). Na ta način se je zagotavljala večja veljavnost najrazličnejših pravnih dejanj, kakor pogodb za nepremičnine ali trgovskih pogodb, zadolžnic, oporok itd.

Postavljanje posameznih organov se je vršilo večinoma po postopku, ki je bil posnet po beneškem sistemu. Veliki svet ni volil funkcionarjev z večino glasov, marveč po posebnem postopku z volilnimi kroglicami. V klobuk ali posodo so položili toliko kroglic, kolikor je bilo navzočih volivcev. Nekatere izmed teh kroglic so bile pozlačene. Tisti udeleženci, ki so potegnili pozlačene kroglice, so imeli pravico imenovati organa, ki so ga hoteli postaviti. Ta način glasovanja ali volitev s kroglicami, balotiranje, je imel še različne druge oblike in je bil posebno v Benetkah v navadi tudi za sklepanje o pomembnih državnih zadevah.

Komunalna mesta so tako razvijala svoj posebni tip samouprave. Ta beseda je pri njih razmeroma upravičena tedaj, kadar so državno-pravno samostojna; če so odvisna od druge države, ima beseda samouprava, kot običajno, le relativen pomen. V nobenem primeru pa beseda samouprava v razvitem komunalnem mestu ne pomeni sodelovanja vseh prebivalcev, marveč le samoupravo privilegiranega sloja, v tem primeru patricijev.

Fevdalni značaj komunalnih mest je treba presojati od primera do primera. Določene fevdalne elemente ima praviloma vsako izmed njih. Celo tako izrazito pomorske in trgovske Benetke so v mnogih pogledih kazale svoj fevdalni značaj tako ob prodiranju na suho zemljo kot zlasti s postavljanjem fevdalcev na svojih agrarnih istrskih ozemljih,

kolikor niso bila mestna. Kakor je na eni strani tudi patriciat izrazil fevdalen pojem, pa so na drugi strani agrarna razmerja kmetov na beneškem ozemlju le delno in ponekod ustrezala tipičnim fevdalnim razmerjem in so večinoma spadala v vrsto pravno netipičnih razmerij.

b) Celinska mesta

1. PREDHODNIKI. Ta mesta so brez dvoma imela mnogo manj kontinuitete z rimskimi mesti kot primorska, deloma skoraj nobene ali sploh nobene, čeprav so nekatera nastala na tleh starih rimskih mest. Razlika pa je bolj v kontinuiteti naselitve in v pravni kontinuiteti kot v gospodarskem pomenu mest. Že rimska mesta namreč niso bila po pretežnem značaju trgovsko-obrtniške naselbine in še manj so to bila zgodnj srednjeveška mesta tam, kjer so jih poznali. Svoj mestni značaj v gospodarskem smislu so tudi primorska mesta začela razvijati šele malo pred nastankom celinskih mest.

Fevdalni centri, ki so se razvijali v bližini nekdanjih rimskih mest — katerih lega je bila ugodno izbrana — so se pokazali kot ugodna križišča in trgovski kraji. Razen tega so se uveljavili tudi novi centri za menjavo blaga.

Primernost nekega kraja za trgovske stike se je spčetka najbolj pokazala ob velikih cerkvenih sejmi, ki so se vršili ali ob obletnici posvečenja cerkve (dedicatio, žegnanje, proščenje) ali ob prazniku svetnika, po katerem je cerkev imela ime (patrocinium, žegnanje v prenesenem pomenu). Taki sejmi (od se-iti — skupaj iti) so pritegnili ljudi iz daljnje okolice in na njih se je osredotočil velik del poslovnega in tudi pravnega življenja. Tudi za potujoče trgovce je bil tak cerkveni sejem najboljše priložnost za kupčijo. Tak način trgovanja pa je še mnogo starejši, kot bi kazala njegova povezava s cerkvenimi prazniki. Poznala so ga že primitivna ljudstva in že pri njih so se za sejemski čas in kraj razvijala posebna pravila za red in varnost ljudi in blaga. Fevdalizem je dal takim krajem le novo okolje in vzel zaščito trgovine v svoje roke, ne toliko iz redoljubnosti kot zaradi dohodkov, ki jih je lahko zahteval za to zaščito. Pravila, ki so urejala red na sejmi in stanje miru po teh pravilih, so se imenovali »sejemski mir«. Ta mir je običajno s postroženimi kaznimi prepovedoval kakršnakoli nasilja v semanjem času ali prostoru. Spori, ki so nastali izven sejma, pa se na njem niso smeli obravnavati. To pravilo spominja najbrž na prepoved krvnega maščenja ob takih shodih ljudi iz vseh vetrov. Vse je bilo preračunano na to, da bi prišlo na sejem čim več udeležencev. Sejmišče, na katerem je veljalo posebno sodstvo po sejemskem miru in od katerega je bilo praviloma izključeno vsako drugo sodstvo, je bilo točno označeno po obsegu in morda prihaja od takega »opasanega« prostora primorska označba za cerkvena proščenja — opasilo.

Sejemsko sodstvo je bilo spčetka v rokah javnih organov (krajinskega kneza), nato predvsem teritorialnih zemljiških gospodov, kolikor so si pridobili to jurisdikcijo. Nazadnje je bilo od vrste zgodovinskih okoliščin odvisno, kdo je opravljal to sodstvo. Včasih se je javni nadzor omejeval na prodajo prvega plesa. To pravico so večinoma izvrševali

deželskosodni gospodje, le ponekod na Primorskem župniki. Še dolgo v novi vek so bila kmečka proščenja — s sejmom ali brez njega — prizorišča mnogih neredov. Zato so veljala posebna pravila za njihovo varovanje, pozneje pa pogosto prepovedi žegnanj, saj je med ljudmi veljal rek, da žegnanje ni dobro, če ni vsaj eden mrtev. Ples sosesk v kolu, iztrganje deklet iz soseske v sosesko in podobni običaji imajo najbrž še nepojasnjeno zvezo z dobo slovenskih žup.

Samo nekatera žegnanja so se uveljavila kot redni sejmi (žegnanjski sejmi, Kirchtag v ožjem pomenu besede). Ker so se v vsakem kraju vršila

Vojaški sistem okrog leta 1500 je srečanje starih in novih organizacijskih oblik. (Na levi:) Viteški udarec, (na desni:) štajerska deželna vojska (>pohod<), ki je nastopila proti Benečanom

le enkrat letno, so štela za letne sejme. Le pri teh, v gospodarskem življenju bolj uveljavljenih sejmih, je sejmski mir imel izrazitejšje pravne oblike.

Kraji z letnimi sejmi, ki so se uveljavili kot trgovski centri, so se v nadaljnjem razvoju ločili na dve vrsti. Eni so ostali na tej stopnji, drugi so nastopili novo pot razvoja v trg in nadalje v mesto. Med prvimi in drugimi so začela nastajati trenja, čim bolj so drugi hoteli uveljavljati svoj trgovski monopol.

2. TRG IN MESTO. Kraj, ki je poleg letnega sejma dobil tudi pravico tedenskih sejmov, je obveljal kot trg (form, mercatum, Markt). Posamezne omembe trgov segajo v zgodnji srednji vek, vendar tedaj beseda trg še ni imela izoblikovanega pomena. V pravem pomenu besede so trgi začeli nastajati predvsem v 12. stoletju.

Pravica do tedenskega sejma oziroma sploh možnost trajnega opravljanja trgovskih poslov skozi vse leto in ne le ob letnem sejmu je bila tudi bistvena lastnost mest. Tudi nazivi za mesta, kakor urbs, manj določni castrum in civitas se pojavljajo pri nas v zelo zgodnjih virih, vendar zopet v drugačem, manj izoblikovanem pomenu. Mišljene so

lahko razvaline rimskega mesta, fevdalni grad ali prvi začetki trga. Zdi se, da nekako do leta 1200 še niso izvajali doslednega razlikovanja med trgom in mestom. Tako razlikovanje se izoblikuje šele v 13. stoletju, vendar popolnoma točnih kriterijev za razliko mesta od trga ni. Praviloma gre pri mestih za sistematično urejeno in razparcelirano trgovsko naselje, ki ima pravico do obzidja in do naziva mesto. Toda če je bilo mesto po naravi dobro zavarovano, je bilo lahko izjemoma brez obzidja, drugod pa so nekateri od nekdanj utrjeni kraji veljali kot trg z obzidjem. Običajno je mesto večje od trga, a tudi to ni vedno nujno. Zelo nebiestvena razlika je v tem, da so mesta navadno imela večje število letnih sejmov. Kjer ni posebej poudarjeno, da je mišljeno samo mesto, razumemo v nadaljnjem pod izrazom mesto tudi trge.

3. USTANOVITEV IN PRAVNI POLOŽAJ MEST. Pod ustanovitvijo mesta razumemo, da upravičeni organ podeli nekemu kraju pravico, da se imenuje mesto in pri tem praviloma uvede gradnjo ustrezne naselbine v bližini stare ali neodvisno od nje. Ustanovitev trga obsega praviloma le podelitev tedenskega sejma obstoječemu kraju. Ustanovitveni akt je lahko usten ali pismen. Starejša mesta in trgi so nastajali praviloma z ustnim ustanovitvenim aktom. Pismene ustanovitvene akte (ustanovitvene privilegije) poznamo šele iz 14. stoletja.

Po svoji odlični legi na prehodih med štirimi geografskimi območji so naša mesta izrazito tranzitna, zato trgovska mesta. Obrt je večinoma omejena na domača tržišča.

a) Kje bodo mesta nastala, so večinoma že vnaprej pokazali sami trgovci s tem, kje so se ustavljali ali kje so skušali dobiti stalnejša oporišča (emporijske) za svojo trgovino. Tu je bilo treba gospodarju take naselbine le zagrabiti priložnost in dati razvoju ustrezno pravno obliko. Iz želje po denarnih dohodkih, ki so jih dajala mesta, so posamezni zemljiški gospodje teritorijev ustanavljali mesta tudi v krajih, ki še niso imeli ne naselbinskih ne pravih trgovskih tradicij, na zeleni trati, po nemško iz »divje korenine«. Če je gospodarski razvoj takó ustanovljeno mesto mogel uporabiti, je uspelo, sicer ne. Sam pravni akt ni mogel prisiliti razvoja. Tako so nekatera srednjeveška mesta bila mesta v gospodarskem in pravnem pomenu, druga pa le v pravnem pomenu. Le prva so se ohranila in razvila v moderna mesta, druga ne.

b) Med ustanovitelji mest je treba razlikovati formalne in dejanske. Dokler je smel tržne pravice podeljevati le kralj, je bil on formalni ustanovitelj (do konca 12. stoletja), zemljiški gospod, na čigar ozemlju se je mesto ustanavljalo, pa dejanski ustanovitelj. V 13. stoletju je očitno že veljalo pravilo, da odloča o podelitvi mestnih pravic sam zemljiški gospod, ki je tedaj bil formalni in dejanski ustanovitelj. Kot take, v bistvu zasebne ustanovitelje mest je treba šteti teritorialne zemljiške gospode, ki so imeli možnost oddeliti mestu primeren zaokrožen prostor.

c) Kraljevih mest v tem smislu, da bi bila podrejena neposredno kraljevi jurisdikciji, pri nas ni bilo. Vsa mesta so nastala na zemljiščih posameznih gospodov, ki so veljali za lastnike mesta in nad njim izvrševali tudi vso tisto jurisdikcijo, ki so jo sicer imeli kot teritorialni zemljiški gospodje. V tem smislu je teritorialni zemljiški gospod veljal za

mestnega gospoda. Mesta so svojo ustavo in javno upravo razvijala v sferah privatne lastnine svojega gospoda in njegove jurisdikcije. Tudi če je to ali ono mesto ustanovil krajinski knez ali vojvoda, ga ni ustanovil v tej svoji oblastni funkciji, marveč kot lastnik svojega gospostva. Tako spočetka ni pravne razlike med mesti po tem, ali pripadajo pokrajinskemu organu ali kakemu gospostvu. Le ponekod, kjer teritorialno zemljiško gospostvo ni imelo višjega sodstva, se je taka razlika mogla občutiti. Ko pa so se oblikovale dežele, se je uveljavila razlika med deželnoknežjimi mesti, ki so veljala za lastnino deželnega gospoda in med drugimi mesti, ki so jih imeli tisti gospodje zemljiških teritorijev, ki se niso povzdignili v deželne kneze. Deželnoknežja uprava je v teku 16. stoletja začela posegati tudi v zadeve takih mest. Gospodov organ za upravljanje zadev v zvezi z mestom je bil sodnik (iudex). Ta je bil spočetka lahko isti kot za agrarno podeželje in ga je prvotno postavljala mestni gospod sam.

d) Podatki o nastanku in prvotnih gospodih mest v slovenskih deželah so v kratkem tile:

Na Koroškem so najstarejše cerkvene Breže (prva polovica 12. stoletja), nakar se v drugi polovici tega stoletja kot trgi pojavljajo še nekateri drugi koroški kraji. Ti se omenjajo pod nazivom mesta šele v različnih obdobjih 13. stoletja. Med njimi so spanheimski. Šentvid in Celovec ter cerkvena Beljak in Velikovec.

Na Štajerskem se je razvoj pogostoma ustavljal na stopnji trga, ki jih je ta dežela štela znatno število. Najstarejše korenine ima salzburški Ptuj, čeprav se kot mesto omenja šele v 13. stoletju. Maribor je postal mesto nekje v prvi polovici 13. stoletja in je bil sprva habenberški, kar pomeni, da je bil praktično že spočetka deželnoknežji. V podobnem smislu sta bila deželnoknežja Radgona in Slovenska Bistrica, medtem ko je bil Slovenjgradec andeški. Celjansko Celje in salzburška Brežice in Ormož so se kot mesta oblikovali nekoliko pozneje, v 14. in 15. stoletju.

Tudi na Kranjskem se mesta v glavnem oblikujejo v 13. stoletju, predvsem v njegovi prvi polovici. Kranj se je razvil pri prvotnem sedežu krajinskega kneza, Kamnik je bil andeški, Ljubljana in Kostanjevica spanheimska, Škofja Loka freisinška. Drugo freisinško mesto Otok (Gutenwerd) je kmalu propadlo. V teku 14. in 15. stoletja se je število mest pomnožilo deloma zaradi finančnih, deloma zaradi strateških razlogov. Tako so nastali Novo mesto, Radovljica in Kočevje. Ker je deželni knez na Kranjskem proti koncu srednjega veka pridobil zelo številna teritorialna zemljiška gospostva, je ogromna večina kranjskih mest postala deželnoknežja.

Slovenska Primorska je značilna po šibkem razvoju trgov in mest v notranjih predelih in celo Gorica je dobila razmeroma pozno ta položaj. Deloma je razvoj dušil Trst. Na drugi strani se zdi, da so precejšen trgovski pomen obdržala opasila.

Ogromna večina slovenskih mest je bilo ustanovljenih poleg že obstoječega naselja in ustanovitev na zeleni trati je kvečjemu prava izjema.

e) Na Kranjskem so skoraj vsa mesta postala deželnoknežja, vendar je spomin na njihov zasebni izvor ostal v tem, da so spadala pod upravo

ali bolje nadzor tistega organa, ki je v deželi upravljal deželnoknežjo zasebno lastnino — vicedoma. V njem so se mešale prvine premoženjskega oskrbnika in javnega organa. V 14. in 15. stoletju so najbrž nenaravnost takega sistema sami občutili. V posameznih primerih jim ni bilo prav jasno, kakšne pravice ima nad mesti vicedom in kakšne ima splošni organ deželne uprave — deželni glavar. Toda spoznanje, da si bo deželni knez zagotovil večje finančne koristi od mest, če jih bo čvrsteje privezal na svojo zasebno upravo, je odločilo v prid vicedomovega nadzora. Po tej poti se nam mestno pravo že navezuje na zgodovino deželne uprave v tej in zlasti v poznejši dobi.

f) V teku 15. stoletja pa so mesta dobila stik z deželno upravo po drugi poti; da bi prispevala k deželnim davkom, so jih začeli vabiti, naj po svojih zastopnikih sodelujejo pri ustreznih razpravljanjih deželnega zbora. To bi bilo napak razumeti v tem smislu, kakor da so si mesta priborila udeležbo v deželnem zboru. Če bi jih bili pustili z davki pri miru, bi bila prav rada ostala izven njega.

Izmed vseh mest na Slovenskem je v začetku novega veka (1518) Celovec dobil prav poseben položaj, ko ga je deželni knez podaril stanovom, da si tam uredijo rezidenco. Celovec je postal edino mesto, ki je bilo stanovsko in pod neposredno upravo deželnih stanov. Obenem s podelitvijo stanovom je Celovec prevzel od Šentvida njegov dotedanji položaj glavnega mesta v deželi.

Tudi pojem glavnih mest je moral v srednjem veku šele nastati. Prvotno ni šlo za glavna mesta, marveč ali za grad, na katerem je imel sedež vojvoda ali krajinski knez, ali pa za glavne gradove posameznih teritorialnih zemljiških gospodov. Do 12. stoletja je šlo torej za grad ali dvor, ne pa za mesto. Tak center je bil na Kranjskem Kranj. Ko so se mesta razvijala, so bila tako tesno spojena s privatnim teritorijem, da so mogla biti kvečjemu sedeži privatne uprave, ne pa deželne. Za nastanek glavnega mesta je potrebno dvoje: dežela mora biti že izoblikovana kot upravna enota in organi za področje dežele delujejo v mestu, ne pa izključno na gradu. Tako moremo na primer za Ljubljano reči, da je njen grad pravno postal glavni grad Kranjske leta 1269 (ko je ta položaj odvzel Kranju, kolikor ga ni že prej odvzel Kamnik), glavno mesto pa je postala tedaj, ko so v mestu začeli delovati vsaj neki organi za vso deželo, to je okrog leta 1300.

4. OSEBNI POLOŽAJ MEŠČANSTVA PO IZVORU IN DELEŽU V MESTNIH ORGANIH. a) Podobno kot so v primorskih mestih zaradi novih oblik poslovanja odpadle stare razlike po stopnjah svobode in je nastalo svobodnjaštvo, je tudi v celinskih mestih po njihovem nastanku meščan veljal za svobodnjaka. Vprašanje pa je izvor meščanskega življa in njegovi prejšnji osebni položaji.

Po nekaterih mnenjih (dvornopravna teorija) se je meščanski živelj razvil okrog gospodovega dvora iz nekdanih nesvobodnjakov. Dejansko je povsem verjetno, da so nekateri nesvobodnjaki, ki so v bližini dvora imeli svojo kočico in doma ali na dvoru opravljali čevljarska, krojaška, kovaška in druga dela, tvorili eno izmed jeder, iz katerih se je razvijal meščanski živelj. Toda taka dela so sama po sebi mogla ustvariti svobodno meščanstvo samo toliko, kolikor so pri svoji proizvodnji presegala

okvire dvora in gospostva in vedla do gospodarske osamosvojitve zlasti v proizvodnji za eksport. Tega pa je bilo pri nas v najboljšem primeru zelo malo in zato pridvornih nesvobodnjakov ne moremo šteti kot odločilni sloj pri ustvarjanju meščanstva na Slovenskem.

Bistveno drugačen je bil začetek tistega sloja, ki se je razvijal iz trgovcev. V vsej dobi pred nastankom mest prevladuje potujoča trgovina. Ta se že po svojem značaju in spočetka nestalnem bivališču težko razvije iz pridvornih nesvobodnjakov in sploh iz agrarnega prebivalstva. V zgodnjem srednjem veku so potujoči trgovci celo v zahodnih mestih običajno tujci, Sirijci ali Židje ali kdo ve odkod. Celó nekđaj rimska mesta, podrejena frankovskemu ali langobardskemu fevdalnemu sistemu, se le počasi dokopljejo do lastnega trgovskega stanu. Ko nastajajo pri nas tržna naselja, pa je trgovski element v mnogih zahodnih mestih že razvit. Tako so prvi, najbrž zelo maloštevilni svobodni trgovci, ki se nasele kot svobodnjaki v novoustanovljenih tržnih in mestnih naseljih pri nas, brez dvoma po ogromni večini tujci, najbrž primorski Lahi. Odločilna vloga tujcev v veliki trgovini — tujcev po prednikih, ne po meščanski pripadnosti — se ohrani še dolga stoletja. Posamezne trgovske rodbine razpredajo svoje trgovsko omrežje najrajši tako, da svoje člane raztresejo po različnih mestih, ki vzdržujejo medsebojne trgovske zveze. To pa velja le o najbogatejših rodbinah velikih mest, ne o splošnem povprečju prebivalstva.

Trгоvec je bil tisti, ki je v naših mestih ustvaril odločilno jedro prvih mestnih naselbin kot svobodnjaških naselbin. Iz tega jedra se je svoboda širila na obrtnike, ki zdaj niso več delali le za dvor ali gospostvo.

S tem je nastal nov sloj prebivalstva, meščanstvo. Meščan je bil svobodnjak, ki je bil sprejet v meščansko skupnost, imel v mestu nepremično premoženje (hišo) in se preživljal z meščanskimi posli — obrtjo ali trgovino.

b) Sloj svobodnjakov je spočetka nediferenciran in le po poklicu deljen na trgovce in obrtnike. Skupnost svobodnih meščanov tvori skupščino meščanov (komun, občina meščanov, *communitas civium*, *universitas civium*, *Gemein der Bürger*). Skupščina meščanov se oblikuje poleg agrarnih sosesk in neodvisno od njih, ker po posebnostih svojih zadev nima z njimi ničesar skupnega. Oblikovanje novega družbenega sloja mora po fevdalnem pojmovanju nujno priversti do oblikovanja posebne večee. Za večeo v smislu rednega sestanka vseh meščanov se uveljavi nemška beseda *Banntaiding* (patidenk). Meščanska večea je po zgodovinskem pomenu temeljni mestni organ, iz katerega se oblikuje samouprava v srednjeveškem smislu s postopnim prenosom kompetenc na ožje organe, kakršnega opažamo sploh pri vseh večah, na primer tudi v primorskem arengu.

V področje mestne večee spada prvotno tako izdajanje splošnih predpisov za mestno življenje, na primer o tržnem redu ali o varnostnih ukrepih (avtonomija v ožjem pomenu), kakor tudi odločanje v posameznih, zlasti spornih zadevah (uprava in sodstvo v ožjem pomenu). Zaradi trajne oblasti mestnega gospoda nad celinskimi fevdalnimi mesti je območje mestne samouprave pri njih že spočetka nekoliko ožje od območja arenge v samostojnejših primorskih mestih.

Mestna veča odloča o skupnih mestnih zadevah, deloma pod predsedstvom sodnika kot gospodovega organa, deloma samostojno brez njega. Sama odloča zlasti tedaj, kadar gre za udeležbo posameznikov pri mestnih bremenih, kakor pri obrambi. V drugih, zlasti spornih zadevah predseduje poslovanju mestne veče gospodov sodnik. Veče zasedajo praviloma enkrat do trikrat letno. Podobno kot pri drugih večah se odločanje zelo zgodaj prenaša na dvanajst izvoljenih prisednikov (dvanajstija, cvelbarji, zapriseženci, jurati, Geschworene, svet), ki vpričo veče odločajo v njenem imenu. Ker se veča sestaja le poredkoma, za razsojanje sporov v trgovskem prometu ni prikladna. Zato začanja dvanajstija zasedati sama pod sodnikovim predsedstvom brez veče na bolj pogostih zasedanjih, na mestnih pravadah (Stadtrechten, pozneje po potrebi na izrednih pravadah, extraordinari Rechten).

c) Trgovci niso le bogatejši, marveč tudi osebno najbolj prizadeti po poslovanju pravde, predvsem pa tudi bolj razgledani v poslovnih zadevah kot obrtniki. Razvije se običaj, da v dvanajstijo volijo predvsem nje. Ena izmed osnov za razvoj patriciata je s tem dana, vendar to še ne pomeni, da bi bilo članstvo v dvanajstiji dedno pridržano le nekaterim rodbinam. O zapori pravde pri nas ni govor. Res se na podobne načine pojavljajo na Dunaju »dedni meščani« (Erbbürger), ki prevzemajo za nekaj časa vodilno vlogo v mestni upravi, toda tudi oni se ne obdrže. Pri nas pa niti tako daleč ne pride.

Celinskim mestom manjka predvsem druga podlaga za razvoj patriciata, agrarno ozemlje, ki — če nič drugega — bolj veže eno rodbino na eno mesto. Le Ljubljani in morda še nekim kranjskim mestom se med leti 1280 in 1335 odpre perspektiva za razvoj patriciata. V času, ko imajo goriški grofje v zastavo Kranjsko, predvsem teritorialna zemljiška gospodarstva izumrlih dinastij, jo upravljajo kot svojo deželo in v njihovem finančnem režimu pomeni denar več ko vsako plemstvo. V tem času prodira meščanski kapital na deželo in si jo osvoji; meščani dobe visoke položaje v upravi tudi izven mesta, ker se ti položaji dajejo v zakup. Plemstvo zaostaja in razprodaja meščanom zemljišča. Nekaj časa se zdi, da se bo bogati meščan razvil v mestnega plemiča, izrinil agrarnega plemiča na vsej črti in razširil področje mesta na vso okolico. Pot Ljubljane v komunalni ustroj se zdi odprta. Presekajo jo Habsburžani, ki brž po svojem nastopu obnove strogo ločitev mesta od agrarnega podeželja in zagotove fevdalcem oblast nad agrarnim prebivalstvom. Meščanstvo je potisnjeno nazaj v pomirje. Patriciata pri naših celinskih mestih ni.

Tako ostane pri diferenciaciji po poklicu med trgovce in obrtnike, po premoženju pa med bogate in revne. Obe razlikovanji se v glavnem skladata. Čez prepad med obema skupinama drži le en most — denar. Obrtnik, ki se v poslovnem življenju znajde in obogati, se lahko uvrsti med trgovce in narobe: osiromašen trgovec ne pomeni več ko obrtnik.

Čeprav premoženjska diferenciacija posameznikov ni tako ostra kot pri patriciatu, ima v mestni upravi celinskih mest prav tako velik pomen. Dostop do članstva v vodilnih mestnih organih je dejansko odprt samo bogatim trgovcem. To je v zvezi s posebnim tipom mestne avtonomije, strogo ločene od agrarne, ki se razvije v naših mestih pod Habsburžani, delno kot rezultat domačih razmer, delno po zgledu avstrij-

skih mest. Posameznih razvojnih stopenj sicer ni moči datirati, osnovne poteze razvoja pa so precej jasne in skupne.

d) Nekako v 14. stoletju doseže razvoj mestnih organov drugo, višjo stopnjo. Na mesto avtonomne veče z dvanajstijo na eni strani in gospodovega sodnika na drugi strani stopita zdaj sodnik in mestni (notranji) svet.

Mestni sodnik je naslednik nekdanj gospodovega organa, na čigar imenovanje dobi zdaj glavni vpliv dvanajstija, v Ljubljani najbrž takoj po nastopu Habsburžanov, medtem ko v nekih drugih mestih šele pozneje postane voljen organ.

Črni kal, vas in nad njo trdnjava (tabor),
sedež glavarja Slovencev v vojni 1508—1516

Notranji svet je naslednik nekdanje dvanajstije, vendar z bistveno spremenjenim značajem: ne velja kot organ veče, marveč je veči nadrejen in odloča sam. Skupaj s sodnikom ga mestni gospod šteje kot svoje oblastvo. Medtem ko je spočetka še vedno postavljen od veče, se pozneje volilni sistem spremeni in notranji svet izvoli na mesto manjkajočih članov nove člane sam. S tem je širšim krogom meščanstva odvzet vsak resnejši vpliv na imenovanje sveta in svet postane vase zaključen organ, ki se dopolnjuje dejansko le iz vrst tistih, ki bodo zastopali interese bogatega meščanstva. Zelo verjetno je do tega prišlo tedaj, ko so Habsburžani v drugi polovici 14. stoletja nalagali mestom visoke izredne davke, ki so jih morali v veliki meri prevzeti na svoje rame bogati trgovci; to jim je nudilo sredstvo, da si zagotovijo odločilno besedo v mestu.

Mestni sodnik in notranji svet imata tako dvojen položaj. Na eni strani sta predstavnika mesta in oblast v njem, na drugi strani izvršujeta oblast v imenu mestnega gospoda. Mestni gospod zato ščiti njune pravice proti širšim mestnim organom, zlasti proti skupščini meščanov.

V pomembnejših mestih so mestni avtonomiji načelovali župani. Na Kranjskem je le Ljubljana (1504) dobila s posebnim privilegijem pravico do župana; pri tem naj bi glede njegove pristojnosti veljali enaki

običaji kot v mestih, ki so v drugih deželah imela župane že prej. Kako sta bili razmejeni delovni področji župana in sodnika, ni raziskano.

e) Med skupščino in notranjim svetom prihaja ponovno do močnih trenj. Deloma skušajo vsaj v večjih mestih (kjer je diferenciacija ostrejša) omiliti ta trenja s tem, da ustvarijo posebno zastopstvo skupščine, ki je z delom svojih članov navzoča pri uradnih opravkih sodnika in notranjega sveta. To zastopstvo dobi naziv zunanji svet. Načeloma zunanji svet nima pravice soodločanja, marveč je pravno bolj nekak opazovalec, ki naj bi zagotovil meščanstvu, da tečejo zadeve v redu.

Slednjič, leta 1472 doživi v Ljubljani skupščina nov udarec s tem, da je ne tvorijo več vsi meščani, marveč da mora celokupno meščanstvo izvoliti večjo skupino mož, imenovancev. Ta skupina nastopa odslej dalje v imenu prejšnje skupščine in prevzame njeno ime. Sodnik, notranji svet, zunanji svet in imenovanci štejejo skupaj sto oseb.

V tem času je dobil najbrž volilni postopek svojo končno obliko po sistemu menjave (mutacije). Na dan volitve sodnika je smel zunanji svet odpoklicati iz notranjega sveta določeno število članov. Prav tako je skupščina lahko odpoklicala nekaj članov iz zunanjega sveta. Tako je vsako nižje volilno telo imelo možnost, da za eno poslovno dobo (eno leto) odpokliče najbolj nepriljubljene funkcionarje višjega organa. Preostali člani notranjega sveta so si nato izbrali nove člane iz zunanjega sveta, le pravkar odpoklicanih članov niso imeli izvoliti. Isto se je ponovilo v zunanjem svetu, ki si je dopolnil svoje vrste iz skupščine. Ta je sama nadomeščala samo člane, ki so umrli ali izstopili. Navadni meščani niso imeli pri vsem tem postopku nikake besede.

Osnovno načelo tega volilnega postopka je torej bilo, da se višji organ dopolnjuje vedno sam, nižji pa more le za nekaj časa odpoklicati posameznike. Na ta način je bila oblast v mestu trdno v rokah bogatih trgovcev. Volilni postopek je bil sicer izpeljan v več stopnjah, vendar je bila med organi ostra zarez. Slej ko prej je veljalo, da sta le sodnik in svet nosilca vse oblasti v mestu (razen kolikor ni bila pridržana samemu gospodu). Diferenciacija po premoženju se je do neke mere zrcalila v tem sestavu organov. Mestni proletariat, ki nima meščanskih pravic, nima prav nobene vloge, niti aktivne niti pasivne volilne pravice za skupščino. Revni obrtnik kot meščan nima nikake aktivne volilne pravice, pač pa teoretično možnost, da ga skupščina potegne v svoje vrste. Skupščina predstavlja nekoliko uglednejše obrtnike, medtem ko v zunanji svet prihajajo iz nje tisti, ki so si pridobili nekoliko večje premoženje in ki kažejo nekaj podjetnosti v poslovnem življenju. V notranjem svetu sede praviloma le trgovci ali bogati obrtniki.

Pri volitvah sodnika predlaga notranji svet zunanjemu svetu in imenovancem dva kandidata (med njima je praviloma eden dosedanji sodnik). Ti sicer lahko zahtevajo še ponovno kandidaturo v drugič ali celo tretjič, naposled pa morajo vendarle izbirati med tistimi, ki jih predloži notranji svet. Tudi sodnik je praviloma trgovec.

Ta sistem avtonomne uprave je veljal sicer predvsem v Ljubljani, vendar se pri njem kažejo značilni osnovni znaki sistema mestnih skupinskih organov (korporacij) in postopka pri njihovi izvolitvi. V manjših mestih je bil sistem organov in volitev nekoliko bolj preprost in izveden

pač do take mere, kolikor je zahtevala dejanska diferenciacija prebivalstva po premoženju in poklicu.

f) Razvoj posameznih izvršilnih organov in njihov sestav je v celinskih mestih mnogo skromnejši kot v primorskih. Dolgo je zadoščal mestni pisar, ki je bil nekoliko več kot pove ta naslov, običajno pravno izobražen in ugleden mož. Nekatere druge funkcije, kakor davkarsko ali računovodsko, so največ opravljali člani notranjega sveta na svojem domu. Tisti, ki je opravljal računovodske posle, je na primer veljal za mestnega višjega računovodjo. Njemu je bil prideljen zaradi formalnega nadzora s strani zunanjega sveta tako imenovani nižji računovodja. Vendar moremo take organe ugotavljati šele od 16. stoletja dalje.

5. MEŠČANSTVO IN DRUGE PLASTI MESTNEGA PREBIVALSTVA. Družbeno odločilni sloj v mestih so tvorili meščani. Za meščana je veljal svobodnjak, ki ga je pristojni mestni organ (po novešem razvojnem stadiju svet na mestni pravdi) sprejel za meščana. Pogoji za sprejem so se v raznih časih in krajih razlikovali. Za srednji vek so malo znani, a jih je najbrž obvladovalo isto načelo kot pozneje: kdor ni bil meščanov sin, je mogel postati meščan le, če je vršil meščanski poklic in dokazal, da si bo mogel v mestu kupiti hišo. Vezava na nepremičnine je bila tudi v mestih pomembna, ker je vzdrževala neko minimalno premoženjsko raven in preprečevala prehitro pretakanje prebivalstva.

Meščanstvo se v naših celinskih mestih ni diferenciralo v skupine po rojstvu, marveč je v razvoju mestne samouprave prišla do izraza le premoženjska diferenciacija. Toliko bolj je bilo diferencirano drugo mestno prebivalstvo. Pri njem je treba problem osebnega položaja zopet motriti v nekoliko širši povezavi.

a) Fevdalec (plemič, samostan ali duhovnik), ki je imel v mestu hišo in zemljišče, in od njega odvisni ljudje niso spadali pod mestne organe (razen če in kolikor so mestni organi imeli na vsem pomirju krvno sodstvo za nepriviligirane sloje). Le kdor je kupil nepriviligirano meščansko hišo, je moral z njo prevzeti tudi davčne in obrambne dolžnosti. Zemljiška gospodstva, plemiške prostolastne hiše in posebej privilegirane hiše torej niso spadali pod redno mestno upravo in so veljali kot nekake imunitete sredi mestnega pomirja. Značilen primer je ljubljanski Novi trg, na katerem so Križevniki imeli ne le svojo »hišo«, marveč tudi podložnike. Ti kot podložniki niso mogli postati meščani, njihovi gospodje pa so kar radi dopuščali, da se bavijo z meščanskimi posli, ker je to bilo tudi samim gospodom v gmotno korist. Nastalo je vprašanje meščanskega obdavčenja takih na pol meščanov in še cela vrsta sporov, ki so jih tu in tam skušali pomiriti s poravnavami, so pa kljub temu izbruhnili vedno znova. Šele 18. stoletje, ki je začelo opuščati načelo pridobljenih pravic, je tudi v tem pogledu prineslo nekoliko enotnejše stanje.

Kdor je bil v mestnem pomirju naseljen kot podložnik zemljiškega gospoda, torej praviloma ni veljal za meščana. To načelo se je omililo le izjemoma na zemljiščih, ki so bila last mestnega gospoda ali pa samega mesta (mestna gmajna ali od zemljiškega gospodstva odkupljen svet).

b) Posebej je bilo urejeno vprašanje nesvobodnjakov oziroma podložnikov, ki so prišli v mesto, da bi v njem ostali. Svobodnejše živ-

ljenje v mestu in možnost zaslužka sta že vsaj v 13. stoletju mikala podeželske prebivalce, da bi se otrsli fevdalne odvisnosti, da bi si poiskali zavetja in zaslužka v mestu. Fevdalno pravo tega ni dopuščalo. Če je hotel ustanovitelj mesta podeliti nekaterim svojim nesvobodnjakom prostost in jih naseliti v mestu, je to lahko storil, ni pa smel sprejemati v mesto tujih nesvobodnjakov. Štajerski privilegij iz leta 1237 je določal, naj se fevdalcem vračajo njihovi nesvobodnjaki ali sicer na njihovih posestvih nasajeni kmetje, ki bi pribežali v mesta ali trge, da bi si pridobili svobodo, ki jo uživajo ta naselja. Sprejem v meščansko naselbino je bil dopusten le z gospodovim dovoljenjem.

Urediti pa je bilo treba tudi položaj podložnika, ki je sicer prišel v mesto brez dovoljenja, a ga gospod ni zahteval nazaj. Njegova negotovost ni mogla trajati v nedogled. Zato so mesta uživala pravico, da tak podložnik čez leto in dan pridobi prostost. Le za take primere velja pri nas načelo, ki je v poznejši nemščini dobilo formulacijo, da mestni zrak osvobaja (*Stadtluft macht frei*). To načelo ni bilo v nasprotju s splošno prepovedjo prebega, marveč ga je samo dopolnjevalo v nejasnih primerih. V tem smislu je treba tudi razumeti zagotovitev ustreznih mestnih oziroma tržnih pravic v deželnem miru iz leta 1276. Kostanjeviški privilegij ureja to vprašanje takole. Mestni sodnik lahko sprejme za meščana kogar koli, ki pride od zunaj v mesto in hoče postati meščan. Če pa se oglasi gospod in s tožbo zahteva svojega moža, naj mu mestni sodnik postavi narok na štirinajst dni. Če s tožbo uspe, ima prišlec še štirinajst dni zaščito v mestu, nato pa naj nemoteno odide, kamor hoče. Kdor pa prosto in brez ugovora leto in dan biva v mestu, naj bo odtlej dalje prost vsakega zahtevka. To določilo omejuje splošni običaj toliko, da pribeglega ni treba izročiti samemu gospodu, pač pa ga je treba napotiti naprej. Tudi v tem smislu je to določilo razmeroma svojevrstno.

Ob posebnih pogojih, na primer tedaj, ko je hotel vladar dvigniti obrambno sposobnost nekih mest, so veljavo »mesnega zraka« razširili in olajševali prihod kmetov v mesto. Sicer pa so tudi gospodarske zmožnosti posameznih mest stavljale okvire prebegavanju podložnikov.

c) Kmet, ki je z gospodovim dovoljenjem prišel v mesto ali leto in dan vdihaval mestni zrak, ni nujno postal meščan. Praviloma so taki prebivalci tvorili nov svobodnjaški sloj v mestu, tako imenovane gostače (*Inwohner*). Čeprav svobodni, niso imeli nikakih pravic v mestni upravi, pa tudi ne pravice do katere koli meščanske dejavnosti. Gostač tudi ni imel lastnega nepremičnega premoženja. Če mu ga je uspelo dobiti, so se njegovi izgledi za dvig v meščanstvo izboljšali. Gostači so gostovali v meščanskih hišah in se preživljali z dninarskimi posli: obdelovali meščanom njihove njive, pomagali pri gradbenih delih kot težaki, sekali drva, lomili kamen itd. — Če so stopili v trajnejšo zaposlitev pri kaki meščanski ali plemiški rodbini, so stopili za ta čas v njeno gospodnjstvo, veljali za posle (*Gesinde*), ne pa kot gostači. S tem se v naših mestih pojavljajo novi sloji svobodnjakov in se začne množiti mestni proletariat.

Delno so se v tej smeri razvijali tudi podložniki, ki so v mestih živeli na zemlji zemljiških gospostev. Križevniški podložniki v ljubljanski »Sallendrovi« ulici so se preživljali kot pristaniški delavci na bližnjem Bregu

in iz nemške označbe za njihov poklic — Zuländer — je ulica dobila svoje, danes nerazumljivo ime.

Meščanstvo je vstop proletariata in obubožanih tujih meščanov v svoje vrste uravnavalo pri postopku za sprejem v meščanstvo.

Že v srednjem veku je na ta način družbeni sestav mest izgubljal svojo prvotno čisto obliko. Pri tem so nastajale razlike tudi med posameznimi mesti in ne bi bilo prav, če bi si ta sestav predstavljali v neki splošnoveljavni obliki.

Ker se je meščanska pravica praviloma omejevala le na meščane, je bilo mesto v pravnem smislu bolj osebna skupnost meščanov kot krajevna skupnost prebivalcev.

Trirobni volilni rovaš iz Slovenske Istre, kakršen se je uporabljal pri volitvah vaških organov (župana in podžupanov)

6. MESTNI ZAJMI. Družbeni sestav prebivalstva je moral imeti nujno zvezo z razvojem ustreznih imovinskih sistemov.

Ker je svobodnjak za stalno naselitev v mestu potreboval zemljo vsaj za stavbišče, ne da bi pri tem postal podložnik mestnega gospoda, je nastalo za te primere posebno imovinsko razmerje: zajem (zakup) po meščanskem pravu (Burgrecht, pri čemer ni mišljen grad, marveč mesto; zato je izraz grajsko pravo nesmiseln). Ta zakup je bil deden in ni vplival na osebno svobodo zakupnika, kar je bilo tem lažje, ker meščanski svobodnjak dejansko ni neposredno podredil svoje delovne sile gospodu zemljišča. — Meščan je s sprejemom zajma prevzel le dolžnost plačevati gospodu letno zakupnino (tudi imenovano Burgrecht) v denarju in sodelovati pri obrambi naselbine. Ta zakup je pozneje zvođenel: zaradi razvrednotenja denarja je zakupnina postala le priznavalnina; pozabili so ponekod celo, zakaj se pravzaprav daje. Na Kranjskem se je ime Burgrecht kmalu izgubilo. Omenja se v freisinški Škofji Loki proti koncu 13. stoletja (1291), a že v drugotnem smislu, meščanskem zakupu na njivah. Zakup po mestnem pravu poznata tudi koroški in kranjski privilegij iz leta 1338, vendar je celo vprašanje, koliko ni v kranjski privilegij prišel izraz po vzorcu koroškega. (Prim. še ortenburški rudniški red 1381!) V Ljubljani je od 14. stoletja dalje pobiral zakup po mestnem pravu mestni sodnik ob mestnih večah (Banntaiding), od katerih je dobil ime v popačeni obliki patidenk. Kot tak je postal simbol meščanskih pravic, ki so bile združene s posameznimi hišami in še ko so bile mestne večje že pozabljene, so meščanski lastniki patidenčnih hiš prav do 18. stoletja nosili nekdaj meščansko zakupnino s posebno slovesnostjo sodniku na rotovž kot patidenčni krajcar. Bolj kot malenkostne zakupnine po meščanskem pravu so mestnemu gospodu pomenili važen finančni vir mestni davki, ki so bili spočetka mnogo bolj privatno kot javnopravno breme.

Že navedeni škofjeloški primer je pokazal, da se zakup po meščanskem pravu ni nujno omejeval le na mestno stavbišče, marveč da so ga mogli v posameznih primerih podeliti tudi za posamezne kose agrarne zemlje.

V mestih so bili zakupi po meščanskem pravu za stavbne parcele običajno sistematično odmerjeni in razmeroma kompaktni, v trgih bolj odvisni od starejšega zgodovinskega razvoja parcelacije. Tako je posebnost srednjeveških mest izražena v urbanističnem načrtu, po katerem so se ustanavljali taki zakupi. Predvsem v tem smislu moremo govoriti o tem, da so se mesta pri nas ustanavljala zlasti v 13. stoletju in morda se je razlikovanje med mestom (*civitas*, *urbs*) in trgom (*forum*) razvilo v veliki meri prav na podlagi tega, ali gre za sistematično parcelacijo po meščanskem pravu ali za podelitev tržnih pravic na že obstoječo parcelacijo.

Fevdalne imunitete v mestih so poznale neštete variante lastnine in zajmov, od prostolastne fevdalčeve lastnine do fevdov in raznih vrst podložnih zajmov. Fevd je bil ob prehodu iz 13. v 14. stoletje oblika, po kateri so ministeriali lahko dajali svoja zemljišča tik mesta v dedni zajem meščanom, ne da bi se jim popolnoma odrekli, ne da bi s tem pravno okrnili gospodovo lastnino in ne da bi jim meščan postal podložnik. Fevde so meščani dobivali od ministerialov tudi na podeželju. Bili so v času, ko ministeriali še niso samostojno razpolagali s svojim premoženjem, edina možnost, da ministerial proda agrarno posest meščanu, ne da bi bila pri tem nujno potrebna gospodova »roka«. Tako je fevd postal sredstvo, s katerim je meščanskemu kapitalu postala dosegljiva agrarna posest in se taki fevdi upravičeno imenujejo fevdi mošnjička (*Beutellehen*).

Razen zakupov na meščanskih parcelah po meščanskem pravu (ki jih je podeljeval le mestni gospod) in fevdov mošnjička (ki so jih dajali predvsem nižji plemiči), se je razvil v mestih še tretji tip meščanskega zajma: desetemu denariču podvržena stavbišča. Ta zajem se je razvil iz podložnega agrarnega zajma. Zemljišča, na katerih so nekdanje bili nesvobodnjaki, so v teku razvoja dejansko prešla v meščansko lastnino, ostla pa je na njih dolžnost oddajati neko denarno pravdo in deseti del vrednosti ob spremembah lastnika. Šlo je torej za svobodno kupno zemljišče, vmesno obliko med podložnimi kupnimi zemljišči in med zakupom po meščanskem pravu. Ta zvrst zakupa se je razvila zlasti na zemlji mestnega gospoda samega ali pri parcelah, ki so nastale na mestnih gmajnah. Deloma so ga začela uvajati tudi druga gospodstva v mestih.

Nemška beseda *Hofstatt* je prvotno pomenila katero koli stavbišče. V mestnem izrazoslovju se je v teku časa zožila na tisto stavbišče s hišo, ki ni bila oddana po meščanskem pravu. V tem smislu jo slovenimo kot *domec*.

Na stavbiščih, ki so bila dedna last meščanov, se je prvotna lastnina mestnega gospoda pozabljala in pozneje so začela veljati kot prostolastna (bivši zakupi po meščanskem pravu) ali pa kot del mestnega zemljiškega gospodstva (domci in podobne, desetemu denariču podvržene nepremičnine).

Najdalj časa se je ohranila lastnina mestnega gospoda na tekočih vodah. Zato so zajmi na ustreznih objektih še dolgo izhajali neposredno od njega: dovoljeval je napravo novih mlinov in jih dajal v last ali v zajem, veljal za lastnika mesnic, ki so stale nad vodo, določal število tovornih čolnov, ki jih sme imeti krajevna skupnost čolnarjev itd. Deloma so se take predstave o lastnini ohranile še v novi vek.

Meščanska hiša je imela poseben pravni pomen, kajti tako pravice kot bremena so bila v veliki meri vezana prav nanjo. Zato so skušali meščanska stavbišča čim bolj obdržati v rokah meščanov in z izvrševanjem meščanske retraktne pravice preprečevati njihov prehod na pripadnike drugih slojev.

7. PREGLED GLAVNIH VRST MESTNEGA PREBIVALSTVA V ZVEZI Z ZEMLJISKIMI RAZMERJI. Doslej smo zasledovali nastanek raznih vrst mestnega prebivalstva; zaradi jasnosti naj sledi še skupen pregled. Pri tem ima tudi v mestih poleg osebnega položaja določen pomen zemljiška lastnina.

I. Svobodnjaki pod mestno jurisdikcijo.

A. Meščanstvo je tisti del prebivalstva, ki ima vse meščanske pravice in dolžnosti. Je načeloma enakopravno, a se razlikuje po poklicu in premoženju. Volilni postopek mutacije omogoča bogatim trgovcem odločilno besedo v mesini avtonomiji. Za meščane so redoma pristojni mestni organi.

Imovinskopravna podlaga meščanstva so prvotno zakupi po meščanskem pravu (ljubljski patidenki), pozneje tudi zakupi desetemu denariču podvrženih hiš oziroma domcev. Oba zakupa sta praviloma dedna in teoretično štejeta za uživalno lastnino (*dominium utile*), vendar zakup po meščanskem pravu prerašča v prosto last.

B. Gostači so tisti del mestnega prebivalstva, ki je sicer svoboden in živi v lastnem gospodinjstvu, a ne spada ne med meščane ne med fevdalno prebivalstvo. Preživlja se s prodajo svoje delovne sile; imovinskopravne plati pri njihovem položaju ni.

Čeprav nima meščanskih pravic, je podrejen mestnim organom.

Sorodna plast prebivalstva so posli, le da nimajo lastnega gospodinjstva, marveč stanujejo pri svojem gospodarju. Posli meščanov so podrejeni mestnim organom, posli fevdalcev ne.

II. Za svobodnjake brez meščanskih pravic izven mestne jurisdikcije štejejo Židje. (Gl. posebno poglavje.)

III. Fevdalno prebivalstvo obsega pripadnike obeh fevdalnih razredov, zemljiških gospodov in podložnikov. K njemu je šteti tudi take samostane, ki nimajo zemljiške lastnine.

A. Fevdalci imajo v mestu ali samo hišo ali pa celo del svojega gospostva.

Fevdalci so ogradni lastniki svojih zemljišč, zlasti tedaj, kadar jim je bilo zemljišče še spočetka podeljeno v prosto last. Če fevdalec kupi hišo po meščanskem pravu, ne pridobi meščanskih pravic — kar bi zanj pomenilo degradacijo — pač pa bi moral prevzeti na hišo vezana meščanska gmotna bremena. Seveda so si fevdalci prizadevali, da bi se teh bremen otresli.

B. Če leži del zemljiškega gospostva v mestnem pomirju, je njegovo prebivalstvo v podložnem položaju, spočetka celo v položaju pridvornih nesvobodnjakov. Položaj podložnikov se začinja razlikovati po njihovi poklicni dejavnosti. Čimbolj je ta agrarna (na primer vrtnarji), tem bolj izrazite oblike ima podložnost, čimbolj je meščanska (obrtnik), tem bolj ostaja podložnost le še imovinska, medtem ko osebna slabi. Podobno velja

za osebe, ki opravljajo težaške posle. Ti postajajo eden izmed virov proletariata.

Podložniki imajo zemljišča v mestih po podložniških zakupih svojih gospodov, ki se zaradi mestnega okolja postopoma bližajo nekemu mestnemu standardu.

Na zemljiščih fevdalcev mestni organi kot taki nimajo pristojnosti.

IV. Prehodno prebivalstvo, kakor tuji trgovci, ki prihajajo v mesto, kmetje s podeželja, vsakovrstni popotniki itd., kolikor ne pripadajo privilegiranim stanovom, veljajo za tujce (Gäste), s katerimi ravnajo po posebnem pravu tujcev.

8. MESTNO OZEMLJE. Celinska mesta so nastajala sredi izrazitega fevdalno-agrarnega teritorija, ki je bil v zasebni lasti teritorialnega zemljiškega gospoda. Pri tem lastnina na teritoriju ni izhajala iz mest kot v Primorju, marveč narobe: mestna lastnina se je izvajala iz fevdalčeve. Medtem ko je primorsko mesto imelo svoj agrarni okoliš in ga prekvasilo s svojo ureditvijo, se je celinsko mesto izločilo iz agrarnega okoliša, na katerem ni imelo niti ni dobilo nikake besede. Primorska so bila mesta z agrarnim teritorijem, celinska brez njega in so mogla kvečjemu pridobiti posamezne agrarne parcele ali zelo omejeno najbližjo okolico. Tu je osnovni razlog za mnoge razlike med primorskimi in celinskimi mesti.

Pravno območje celinskega mesta so spočetka tvorile le stavbne parcele, ki so bile v zakupu po meščanskem pravu. Ker so sklenjenost takih parcel prebijale parcele v lasti raznih fevdalnih oseb, sprva ni moči govoriti o resničnem mestnem ozemlju v pravnem smislu. Šele dejstvo, da so meščani kot celota uživali neke gma jne v neposredni bližini mesta, obdelovali kake sklenjene komplekse izkrčenega sveta in prevzeli skrb za ceste in obzidja, je ustvarilo pojem mestnega ozemlja — obgradja (pomirja, Burgfried). Za tako ozemlje je veljalo, da se nanj razteza oblast mestnih organov, z izjemo tistih parcel, ki so bile v lastnini fevdalnih oseb.

Tako so se celinska mesta za razliko od primorskih mest tudi po svojem ozemlju upravno in ustavno oblikovala kot posebna celota in je bilo pri njih fevdalno nasprotje med mestom in deželo mnogo globlje. To se je občutilo tudi v razvoju mestnih organov in v družbeni diferenciaciji celinskih mest.

9. ZAPISI MESTNEGA PRAVA. Ogromno večino pravnih razmerij v naših srednjeveških mestih je urejalo običajno pravo. Kakor je bila avtonomija celinskih mest skromnejša od avtonomije obmorskih, tako je bila tudi možnost za sprejemanje lastnih statutov omejena. V splošnem bi lahko rekli, da imajo primorska mesta v primeri s celinskimi med drugim svojo posebnost v tem, da so statutarna mesta. Vendar ta razlika ni brez izjem.

a) Tako na primer ima salzburški Ptuj kot celinsko mesto obsežen statut iz leta 1376, ki po obsežnosti ne zaostaja za primorskimi, po vsebini pa je nenavadno bogat in kaže z nekaterimi določili na zelo star izvor. Statut ne ureja samo upravnih zadev, marveč vsebuje tudi

obsežna določila iz raznih drugih pravnih panog. Globlja historična in pravna analiza tega dragocenega pravnega spomenika doslej manjka.

Ptujski statut je nastal kot zapis starih, že prej veljavnih običajev, bodisi da so uporabili to ali ono predlogo ali pa ga sestavili po spominu. Neposredni povod za to, da je Ptuj prišel do tako obsežnega zapisa svojega prava, je bil v njegovem posebnem pravnem položaju. Mestni gospod je bil salzburški nadškof, vendar je mesto ležalo na področju tedaj že trdno oblikovane habsburške Štajerske. Razen tega so na ptujskem gradu sedeli nasledniki nekdanjih salzburških ministerialov. Tako so v ptujskem mestu zadevali drug ob drugega interesi treh različnih gospodov, kar je na eni strani pomagalo mestu do večje samostojnosti, kolikor nobeden izmed vseh treh ni imel nad njim popolne oblasti. Na drugi strani pa je križanje treh gospodov nedvomno povzročilo meščanom kopico zapletljajev in nenehnih sporov na vse plati. Oboje je vedlo tako do možnosti kot tudi do potrebe zapisa.

Prekmurski davčni rovaš iz polpretekle dobe,
na kakršne so vaški organi zapisovali davke

Izmed skoraj dvesto določil tega statuta naj bo tu le za primer omenjeno, da statut še pozna več, ki naj se vrši dvakrat v letu ob določenem času in vsaka traja štirinajst dni. Čas, v katerem zaseda ena izmed njih, kaže na to, da se je razvila iz shoda ob proščenju. Vendar ta sodna veča ni edini način sodstva v mestu. Statut pozna tudi posebno sejmsko sodišče, ki je imelo lastne, nezaprisežene prisednike. Posebej določa statut pristojnosti deželskega sodnika v razmerju do mestnega in izčrpno našteva težje zločine, ki spadajo pod deželsko sodstvo. V nekaterih zadevah je mestni sodnik odločal sam in je moral pritegniti svet samo, če mu zadeva ni bila dovolj znana. Ptuj je imel tudi posebno židovsko sodišče.

b) Druga slovenska mesta so se zadovoljila s privilegijskim pravom. Privilegiji niso bili niti obsežni zapisi mestnih prav niti niso imeli v prvi vrsti namena utrditi že obstoječe pravo. Bili so praviloma namenjeni pridobitvi novih pravic ali zagotovitvi spornih pravic. Nastajali niso tako kot statuti, namreč po izpovedi starih mož, ki so dobro poznali dotedanje običaje, marveč jih je izdajal sam mestni gospod iz svoje pisarne, seveda lahko tudi na podlagi predloženih izjav, prošenj, dokazil itd. V širšem smislu so kot privilegij šteli tudi sodne razsodbe in pogodbe, ki so zagotavljale mestu določeno korist. Za raznimi novimi pravicami ali zagotovitvami posameznih starih pravic večkrat tiči gospodova potreba po denarju, kdaj pa kdaj tudi podkupljivost njegove pisarne. Privilegiji se manj ozirajo na notranje zadeve v mestu kot na razmerje mesta do drugih mest ali oseb.

Mesta, ki so bila urejena predvsem po privilegijskem pravu, na ta način niso imela enkratnih, zaokroženih zapisov svojega prava, marveč

so samo zbirala razne privilegije najrazličnejše vsebine in iz najrazličnejših časov. Posamezni privilegiji so vsebovali le po nekaj posameznih določil o zadevah, ki so bile v določenem trenutku aktualne. Z zbiranjem takih privilegijev ni nastajal kak enoten pravni sistem, marsikaj je bilo v starih privilegijih zastarelega in včasih so si bili privilegiji med seboj tudi v nasprotju.

Najizrazitejše privilegijsko pravo je imela Ljubljana. Njen prvi ohranjeni privilegij iz leta 1320, ki ga je izstavil Henrik iz goriškega rodu kot zastavni imetnik Kranjske, obsega cela dva člena. Prvi določa dolžnost fevdalcev, ki imajo hiše v mestu, da prispevajo k mestnim bremenom, razen in kolikor so posebej oproščeni. Drugi člen je naperjen proti vsem nemeščanom in dovoljuje meščanom, da svoje zunanje dolžnike in njihovo premoženje primejo (stavijo pod arest, arestni postopek), kadar koli jih zasačijo v mestu. Globlji smisel je bil, da so s tem potegnili spor pred svoje sodišče. Pod Habsburžani so se razni privilegiji precej množili. Leta 1566 so jih prepisali v knjigo, ki jo je deželni knez potrdil. Tako je nastala obsežna ljubljanska privilegijska knjiga. Iz te zbirke privilegijev spoznamo, katera vprašanja so bila v srednjem veku najbolj aktualna: razmerje med mestom in plemstvom, zlasti obremenitev plemstva z meščanskimi bremen; pristojnost mestnih organov, zlasti v sodnih zadevah; prepoved podeželskega trgovanja; zaščita meščanskih trgovskih pravic v razmerju do drugih mest in glede mitnin; mestna gmajna in mestne gozdne pravice. Privilegijev s tako in podobno vsebino je ljubljanska privilegijska knjiga vsebovala okrog sto. V nekatere ohranjene rokopise privilegijske knjige so pozneje pripisovali privilegije, ki jih je Ljubljana prejela po potrditvi knjige, vendar tako dopolnjena privilegijska knjiga ni bila več predložena v potrditev deželnemu knezu kot mestnemu gospodu.

c) Poseben tip zapisanega mestnega prava tvori kostanjeviško. To mestece je od istega vladarja in približno v istem času kot Ljubljana dobilo v začetku 14. stoletja svoj prvi privilegij. Ta je precej obsežnejši od prvega ljubljanskega privilegija, najbrž zato, ker je Kostanjevica v tem času živela v bolj ustaljenih razmerah kot Ljubljana, ki je tedaj doživljala velike spremembe kot upravni in finančni center. Določila, kakršna so nastala za Kostanjevico, bi tedaj v Ljubljani težko obveljala ali pa so se že sama po sebi razumela.

Kostanjeviški privilegij, čigar točni datum nastanka ni znan, obsega kakih deset razmeroma obsežnih členov, nima pa še zdaleč namena kodificirati celotno mestno pravo, marveč zagotavlja predvsem mestne pravice proti zunanjim osebam. Privilegij govori o vskladiščevanju in prosti prodaji pridelkov v mestu, o naselitvi zunanjih ljudi v mestu in o podelitvi meščanske pravice, o tožbi zunanjih ljudi proti meščanom, o mirovanju sporov v sejmskem času, o obsegu mestnega pomirja, o nemeščanih, ki naj od svojih hiš v mestu nosijo bremena, o zaščitencih v mestu, o prodaji mestnih hiš in sploh meščanskega premoženja nemeščanom, o izključni pristojnosti mestnega sodnika in o krakovski gmajni.

Kljub vsej skromnosti je bil ta privilegij najobsežnejši izmed starejših privilegijev na Kranjskem in je še dokaj izčrpal glavne probleme, ki so se mestom stavljali v razmerju do okoliških fevdalcev. Zato je kostanjeviški privilegij tvoril primeren vzorec za sestavljanje privile-

gijev drugih mest, ki so se razvijala v podobnih pogojih. Tvoril je podlago za nekoliko pozneje nastale privilegije Metlike, Crnomlja in Novega mesta, od Novega mesta pa je prešel obrazec na Kočevje in Lož. Tako je v bistvu šest mest imelo izstavljene privilegije na enaki podlagi, le da so novejši privilegiji imeli še neke dodatke. Tak prenos mestnih prav od enega mesta na drugo, praviloma od starejšega na noveše, je ustvarjal v Nemčiji posebno medmestno razmerje. Mesto, iz katerega je pravo izhajalo, je veljalo za materinsko mesto; mesto, ki je pravo prevzelo, kot pohčerjeno mesto. Vendar pri nas ne kaže, da bi bilo to razmerje ustvarjalo neke stalne zveze med mesti s sorodnim pravom, zlasti ne glavne posledice, da bi namreč materinsko mesto veljalo za glavnega razlagalca svojega prava, na katerega se morajo druga mesta v dvomu obračati.

Ljubljanski privilegijski sistem predstavlja tip čistega privilegijskega sistema, konstanjeviški pa manj izrazit tip, ki ima nekaj skromnih elementov skupnih s statutarnim tipom. Večina naših mest se je razvijala bolj po čistem privilegijskem tipu.

Ker je mestno zapisano pravo praviloma vsebovalo samo zadeve, ki so se zapisovale le zaradi trenutne aktualnosti, nam nudi razmeroma zelo razbito podobo srednjeveškega mestnega prava. Zlasti smo zelo slabo poučeni o razvoju civilnega in kazenskega prava, razen kolikor vsebuje o tem nekaj določil ptujski statut. Zlasti za civilno pravo pa nudijo posamezne ohranjene zasebne listine nekaj možnosti za njegovo poznavanje, vendar ni v tej smeri doslej skoraj nič napravljenega.

c) Židje

1. SPLOŠNI POLOŽAJ. Že od rimskih časov raztreseni po raznih krajih Evrope so Židje vedno šteli za svobodnjake. Bili so v fevdalizmu sprva skoraj brezpravni, vendar tolerirani. Ukvarjali so se spocetka bolj s trgovino, ko pa je trgovska plast v mestih narastla, so se Židje preusmerili predvsem v denarne posle, ne le menjalništvo, marveč predvsem posojilništvo, pri čemer niso bili vezani na cerkevno prepoved pobiranja obresti. Poslovne zveze med Židi, ki so se naselili v najrazličnejših evropskih deželah, in poslovna spretnost sta jim pripomogla do velikega denarnega bogastva. To je privedlo do značilnih nasprotij v njihovem položaju. Vladarji, ki jim je židovski denar večkrat pomagal iz zadrege, so Žide ščitili in jim nudili — seveda ne zastonj — svoje posebno varstvo. Delno že v frankovski državi, splošno pa nekako od leta 1100 dalje, velja v nemški državi načelo, da so Židje pod posebnim kraljevim varstvom. Judovski regal (Judenregal), spocetka kraljeva pravica, je pri nas že v teku 13. stoletja prešel na deželne kneze. Vladarjem posojeni ali plačani denar so Židje pogostoma lahko šteli za čisto izgubo. Zato so se odškodovali pri drugih dolžnikih, pri plemičih, meščanih in tudi kmetih. Izgovarjali so si tem bolj obilne obresti in izterjevali svoje terjatve ali prodajali zastavljene dragocenosti. Židje so bili tako v nekem smislu vmesni člen, s katerim so vladarji prikrito vlekli denar iz svojih podanikov, pri čemer so Židje sicer imeli še vedno lepe dobičke, je pa zato padel ves gnev nanje. S tem v zvezi je druga, neugodna plat njihovega položaja. Kadar je število dolžnikov, ki so bili na robu gmotnega pro-

pada, naraslo, je privrelo na dan staro sovraštvo kristjanov proti Židom, ki so ga podpihivale še razne pripovedke o domnevnih židovskih obrednih zločinih. Tako je od časa do časa prišlo do pobijanja Židov, do pogromov. (Beseda je slovanska in se je razširila iz Ukrajine, kjer so bili Židje zelo številni in izgreli proti njim pogosti.)

Tako so Židje prebili srednji vek v dvojnem položaju, zaščitениh »slug vladarjeve blagajne« (servi camerae regiae) na eni strani in kot predmet najhujših nasilij na drugi.

Židje so bili pri nas izraziti mestni prebivalci, morali pa so živeti strogo ločeni od drugih, ponekod v posebni četrti, getu. Od začetka 13. stoletja dalje je Cerkev predpisovala, da se morajo razlikovati od drugih tudi po obleki. Ulična imena še danes spominjajo na srednjeveške židovske kolonije. Mešanje Židov med drugo prebivalstvo so preprečevali tako krščanski kot židovski verski in svetni predpisi. Največje židovske naselbine so bile ob zahodnem robu slovenskega ozemlja (Trst, Čedad) in na Štajerskem. Judenburg je dobil po njih celo ime, omenjeno že leta 1080, vendar iz teh časov o njih sicer ničesar ne vemo. Pojavljajo se v štajerskih virih šele v 13. stoletju.

Na Kranjskem je bila židovska naselbina menda samo v Ljubljani. Je morda kranjsko kmečko trgovanje dajalo manj izgledov za donosno kupčijo Židov? Za večjo naselitev čedadskih Židov v Ljubljani vemo iz časov finančno razgibane goriške vlade v prvi polovici 14. stoletja.

2. ŽIDOVSKA UPRAVA IN SODSTVO. Po srednjeveških naziranjih Židje niso bili le posebna narodnost in verska skupnost, marveč tudi poseben stan. V njihove medsebojne zadeve se fevdalna oblast ni mnogo mešala. Prepuščala jim je, da jih rešujejo sami po svojem zakoniku — talmudu. Tudi ta samouprava je bila mogoča zato, ker je prav s pomočjo takih skupnosti fevdalizem najlažje vzdrževal stanovsko razlikovanje in ker je taka skupnost kot celota nudila najpreprostejšo osnovo za finančno izkoriščanje.

Spore med Židi in kristjani so reševala tako imenovana židovska sodišča. Bila so organizirana po prisedniškem sistemu, podobnem dvonajstiji, le da ni imel neposredne razvojne zveze s večjo. Predsedoval je vedno kristjan, židovski sodnik, praviloma izbran izmed uradnikov deželnega kneza ali izmed mestnih funkcionarjev. V Mariboru je bil mestni sodnik obenem tudi židovski sodnik. Prisedniški zbor ni imel povsod istega števila prisednikov, pač pa je bil redoma mešan, to je sestavljen iz Židov in kristjanov. Medtem ko na Kranjskem in Koroškem ni bilo židovskih sodišč, so bila na Štajerskem zelo številna, med drugim v Radgoni, Mariboru in Ptujju.

Židovska sodišča so poslovala predvsem za imovinske spore, ki so nastajali pri poslovanju Židov s kristjani. Iz njihove pristojnosti so skušali nekatere zadeve potegniti v pristojnost sodišč, ki jim je bil podsoden toženi kristjan, tako tožbe Židov proti plemičem ali tožbe iz terjatev, ki jih je kristjan odstopil Židu. Židovski sodnik je osebno opravljal tudi notariatske posle med kristjani in Židi.

3. ŽIDOVSKI REDI. Ob naselitvi veje skupine Židov v Ljubljani so ti prejeli privilegij (1327). Privilegij se je glasil na katero koli mesto na

Kranjskem in v okviru gospodstev, ki jih je tedaj upravljala koroška veja goriških grofov. Razen splošnih pravic, ki so jih od izstavitelja prejeli že prej in ki niso posebej navedene, določa privilegij še med drugim: terjatve jim je treba plačati v enakem novcu kot je bil posojen, z drugim pa le, če sami pristanejo. Noben gospodov organ jih ne more siliti k posojanju, ne da bi dobili zastavo, kakršno si žele. Zastavljenih predmetov v njihovih hišah ni moči zaseči, a za kar imajo pismo in listino, temu nihče ne more ugovarjati. Pri dokaznem postopku proti njim sta potrebna po en kristjan in en Žid. Kar bi se v Nemčiji določilo v škodo Židov, naj za nje ne velja.

Na Štajerskem sta veljala dva židovska reda, prvi iz leta 1254, drugi iz leta 1268.

Židje se pojavljajo tudi kot lastniki na nepremičninah, vendar le prehodno. Kakšni so bili ustrezni predpisi pri nas, še ni točno znano.

4. IZGON ŽIDOV. Vpliv Židov v kreditnem prometu so skušali ponekod zavreti z oblikami kredita, ki so bile dostopne tudi kristjanom (montes pietatis, lombardo), sicer pa so ga skušali omejevati s prisilnimi sredstvi. Židovsko vprašanje je bilo eno izmed vprašanj, okrog katerega so se križali vladarjevi interesi na eni strani in interesi plemstva in meščanstva na drugi. Dokler ni vsaj dejansko prišlo do davčne obveznosti plemstva, je bil židovski davek deželnim knezom nepogrešljiv. Zato ni slučaj, da se konflikt v naših krajih reši ob istem času, ko se dejansko ustale deželni davki. Posamezni poskusi izgonov Židov so sicer že starejši, a imajo bolj prehodni značaj, tako izgon Židov iz celjskega ozemlja leta 1410. Splošen in trajen izgon dosežejo na Koroškem in Štajerskem leta 1495, ko deželni stanovi odobre deželnemu knezu visoko plačilo za izgon Židov; ukaz o izgonu izide v naslednjem letu in Židje se morajo izseliti do 6. januarja 1497. Zdi se, da kranjsko plemstvo ni imelo tolikega interesa za izgon Židov iz Kranjske, to je praktično le iz Ljubljane. Zato veliki izgon Židov za Kranjsko ni veljal. Tu se je moralo mesto samo pobrigati, da z enkratnim plačilom Maksimilijanu doseže izgon Židov, kar je Ljubljana dejansko dosegla leta 1513.

Najbrž noben prisilni ukrep fevdalizma na gospodarskem področju ni bil pri nas tako dosledno izveden kot izgon Židov. Do 19. stoletja se v slovenskih celinskih mestih ne pojavljajo več kot stalno prebivalstvo. Glavni center Židov pri nas ostane Trst. Posameznikom je bil izgon morda v prid, za razvoj splošnega gospodarskega življenja pa je gotovo več škodoval kot koristil. Gospodarska politika mestnega fevdalizma v židovskem vprašanju je ena izmed značilnih plati fevdalne gospodarske politike sploh.

d) Partikularizem in pravna enotnost pri mestih

1. MESTNO GOSPODARSKO PRAVO. Že po doslej povedanem so bila fevdalna mesta daleč od tega, da bi na široko odprla vrata prosti gospodarski tekmi. Posebno potem, ko se je pod Habsburžani obnovila strožja ločitev mesta od dežele, se je začela okrog mest spletati mreža gospodarskega prava.

Najbolj tipičen za fevdalna mesta je tisti del gospodarskega prava, ki naj bi s posebnimi privilegiji zagotavljal posameznemu mestu ali posameznim skupinam v njem čim večje koristi v obliki trgovskega ali obrtnega monopola. Ta, tipično fevdalni del gospodarskega prava je razdvojil mesta od okolice in drugih mest in ustvarjal iz posameznega mesta ali privilegiranih skupin prebivalstva v njem tudi v pravnem pogledu izrazito partikularistična jedra. Kljub navidezni koristi za tistega, ki je užival privilegij, je pripomogel k temu, da so mesta ostala čvrsto v fevdalnih sponah in je med posameznimi mesti, ki so bila vsaka po svoje privilegirana, ustvarjal kopico nasprotij, saj se je privilegij enega mesta pobijal s privilegiji drugega mesta, prav isto pa je bilo tudi med posameznimi privilegiranimi skupinami.

To gospodarsko pravo je urejalo predvsem štiri področja: razmerje med meščanskimi opravki v mestu in na deželi, pravice mest v razmerju do tujih mest, zaščito posameznih mestnih obrti in slednjič tržno policijo.

a) Za fevdalno družbo je bilo naprej jasno, da so meščanski opravki pridržani le meščanom in prepovedani tako fevdalcem kot agrarnemu prebivalstvu. To načelo je sicer doživljalo neke konkretizacije in neznatne omejitve, je pa imelo svoje težave v praktični izvedbi zlasti na Kranjskem. Pri tem ni bilo toliko važno vprašanje male obrti, ki se ni smela izvajati v okolici ene milje okrog mesta (pravica obmilja, Bannmeile). Taka podeželska obrt je bila načeloma prepovedana. Pravico obmilja so urejali za krčme ali na splošno številni predpisi zlasti na Štajerskem. Poseben problem je tvorilo delo na naročnikovem domu, na »štiri« (od nemškega Störer, obrtnik, ki hodi delat k naročniku na dom).

Pri tem pa je šlo splošneje bolj za načelo kot za resnično nevarnost gospodarskemu uspehu mest. Mnogo bolj je v živo zadevalo mestne interese kmečko trgovanje (Gayhandel). Tranzitna lega naših krajev je nudila odlične pogoje za razvoj tovarništva, ki so se mu kmetje radi posvetili, posebno ker so šla gospodstva ob kolonizaciji predaleč in ustvarila hube, ki so se težko preživljale z lastnimi pridelki. Tako je bilo tovarništvo v majhnih karavanah med morjem in notranjimi deželami priljubljen stranski zaslužek kmeta. Samo po sebi je bilo mestom lahko kar dobrodošlo. Toda kmet ni ostal le pri tovarništvu. Tovarnik (Sämer, Säumer) je dobil stik s poslovnim življenjem in se vrgel na trgovanje. Že v srednjem veku so v vsakdanjo podobo obmorskih mest, zlasti beneškega Kopra spadali tako imenovani »Kranjci«, slovenski tovarniki, ki so prihajali s svojimi natovorjenimi konjiči, a ne le z meščansko robo. Tako kmečko trgovanje je bilo fevdalnim mestom trn v peti.

Približno do leta 1300, dokler je bil mestni gospod obenem tudi glavni zemljiški gospod okolice, so se trenja med mesti in podeželskimi trgovci reševala tako rekoč v domačem krogu. Deželni knezi pa so bili v drugačnem položaju in so nenehno stali med dvema ognjema: mesti in plemstvom. Kmečke interese je namreč zastopalo plemstvo, prvič zato, ker mu je imovitejši kmet nudil boljše možnosti za eksploatacijo in drugič zato, ker se je za kmečko trgovino neredko skrivalo tudi samo.

Načelo je ostalo slejkoprej jasno, toda njegovo dejansko izvajanje in razlaga v posameznih primerih sta se ravnala vendarle po tem, kakšne koristi si je od ene ali druge stranke obetala vladarjeva blagajna.

Odločb in predpisov o tem vprašanju je že iz srednjega veka ohranjena cela vrsta. Mandat vojvode Albrehta iz leta 1389 rešuje to vprašanje še v najprimitivnejši obliki. Zvedeli smo, pravi deželni knez, da na področju kranjskega glavarstva kmetje pogostoma in na debelo počenjajo tako neobičajno trgovanje, ki je močno v škodo našim mestom in trgom, pa tudi našim mitnicam. Zato naj deželni glavar kmetom tako trgovanje prepove. Mandat se sklicuje na še starejšo prepoved, ki ni ohranjena. Tako splošno formulirane prepovedi se seveda praktično niso uveljavile in tako mesta v svojem boju proti podeželski trgovini dejansko niso uspela. Na Štajerskem so pravno in dejansko še najbolj uspela, najmanj prav gotovo na Kranjskem. Tam manj, na Kranjskem bolj je bilo treba tudi samo načelo pravno omiljevati, kar pa je že zvezano z vzročnostjo naslednjega obdobja, zgodnjega kapitalizma.

b) Drugi kompleks gospodarskega prava fevdalnih mest se tiče tujih trgovcev in ima zelo stare korenine že iz časov, ko mest še ni bilo. Da bi se trgovci ne ogibali mitnic, je veljala obveznost ceste (Strassenzwang), zaradi katere so se morali držati določenih potov, po katerih so zanesljivo padli v roke kraljevim, kneževim ali fevdalčevim mitničarjem. Po ustanovitvi mest se je obveznost ceste prenesla tudi na nje. Trgovec se je moral obvezno držati določenih cest in pri tem iti skozi določena mesta. Čim je prišel v mesto, ga je že čakala vrsta pobiralcev raznih dajatev za mestnega gospoda ali za samo mesto. Mesto je imelo od tega več koristi: plačila za vstop v mesto, dobiček od bivanja, skladiščnino in možnost za kupovanje in preprodajo tujega blaga. V širši perspektivi pa je tak postopek dejansko pomenil ogromno podražitev trgovskega blaga, preden je prišlo iz kraja proizvodnje do prodaje potrošnikom. Trgovski monopol posameznih mest z obveznostjo ceste je bil posebno občuten, če sta bili dve sosedni mesti v dveh različnih državah, kakor Trst in Koper. Koper je s primerno finančno politiko privlačeval Kranjce, Trst pa je s pomočjo Habsburžanov tovarnike silil, da morajo priti prej v Trst. Okrog tega se je sredi 15. stoletja razvila majhna vojna. Tudi nasprotja v zvezi s to obliko mestnega monopola se še v naslednji dobi povezujejo s problematiko zgodnjega kapitalizma.

V to skupino pravil spadajo tudi tista, ki so na določenih relacijah prepovedovala trgovino z nekimi vrstami blaga. Tako so leta 1366 dunajski meščani močno prizadeli Ljubljano, ko je bila zveza čez Ljubljano izključena iz tranzitnega prometa z dragocenim beneškim blagom. — Na Štajerskem se je vedno znova postavljalo vprašanje trgovine z Ogrsko, pri čemer se je Ptuj 1367 udaril z Dunajem. Našim krajem je zlasti škodoval predpis, po katerem je »težko« ogrsko blago (na primer baker) moralo napraviti pot čez Dunaj in šele nato preko Semmeringa v Italijo. Najbolj so Habsburžani udarili naša mesta 1386, ko so sploh prepovedali trgovino čez kraške prehode. Čeprav je bila čez tri leta preklicana, je še nekaj časa veljala prepoved za dragocenejše beneško in »težko« blago — prepovedano blago (beslagne Hab). V tem smislu tudi trgovinske pravice Ljubljancanov niso bile neomejene in njihove privilegije iz teh časov je treba razumeti v okviru habsburške trgovinske po-

litike, ki našim krajem ni bila naklonjena. Tako je privilegij iz 1376 izrecno izključeval iz ljubljanske trgovine ptujsko vino, privilegij iz 1389 pa prepovedano blago. Proti sredi 15. stoletja se je ta prepoved omilila, vendar so vedno znova izhajala takšna ali drugačna določila, ki so v prid enemu ali v škodo drugemu mestu določala monopole za posebno dobičkanosno trgovsko blago.

V duhu vezanega gospodarskega življenja nastaja sploh nepregledna vrsta raznih drobnih pravil in dogovorov. Naj bo omenjena le razsodba med Ptujem in Slovensko Bistrico iz leta 1342, s katero so urejena plačila, ki so jih dolžni dajati trgovci enega mesta, ko pridejo v drugo. Nadalje je določeno, da smejo meščani enega mesta prodajati v drugem na teden-skih sejmihi loden, suknje, plašče in rezano usnje. S privilegijem iz 1409 je bilo na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem določeno, da smejo le meščani iz teh dežel prodajati na žegnanjskih in sploh na podeželskih sejmihi tkanine na drobno, tujci pa smejo opravljati le trgovino na debelo.

c) Tretjo skupino gospodarskega prava fevdalnih mest tvori cehovsko pravo. To pravo ima dve plati: na eni strani je naperjeno proti zunanji konkurenci, na drugi strani ureja notranje razmere v posameznem cehu.

Iz srednjega veka so pri nas znana večinoma pravila prve vrste, torej zunanje zaščite. Sem spadajo deloma privilegiji v zvezi z obmiljem, deloma taki, ki so naperjeni proti obrtnikom in trgovcem iz drugih mest. V to vrsto spada na primer privilegij, ki ga je deželni knez dal 1399 ljubljanskim krojačem in ki prepoveduje izvrševanje te obrti v mestu tujim mojstrom in pomočnikom; soroden je obnovljeni privilegij ljubljanskih krznarjev iz 1455, s katerim deželni knez potrjuje njihov sklep, sprejet z vednostjo sodnika in sveta in ki naddrobno opisuje krznarske opravke, ki so v mestu prepovedani tujim krznarjem. Podobno velja o krznarskem privilegiju za vso Štajersko iz 1480, ki spada deloma tudi v drugo vrsto določil.

Notranje razmere v posameznem cehu so srednjeveška mestna prava v splošnem urejala s tem, da so omejevala število članov v cehu in urejala delovna razmerja vajencev in pomočnikov. To panogo cehovskega prava so pri nas verjetno urejali po običaju. Ker je tu šlo bolj za zadeve enega mesta, ni bilo prave potrebe, da taka pravna pravila potrjuje sam deželni knez. Verjetno pa spričo majhnega pomena lokalne obrti v primeri s trgovino ta pravna panoga pri nas ni bila prav močno razvita. Iz že omenjenega ljubljanskega krojaškega privilegija izhaja le, da ljubljanski krojači lahko sprejmejo tujca v svoje vrste in da mora zato stopiti v njihovo bratovščino. Število mojstrov s pravnimi predpisi najbrž ni bilo togo omejeno, pač pa je že pogoj sprejema tujca v članstvo tvoril tako omejitev. Predpisi o delovnih razmerjih so prav tako redki in se v glavnem omejujejo na ravnanje z upornimi pomočniki, ki so jim praviloma preprečevali, da bi dobili zaposlitev kjerkoli v deželi. Tako določa že omenjeni štajerski krznarski red, kakor tudi starejši dogovor med štajerskimi trgi in mesti iz 1439/1440.

Razlika med cehom kot pravno skupnostjo obrtnikov ene stroke zaradi varovanja skupnih pravic in med bratovščino kot bogoslužno in podporno skupnostjo teh oseb pri nas ni bila dosledno izvedena. Kadar

mislijo na ceh, govorijo starejši privilegiji običajno o »mojstrih«, včasih pa se uporablja kar izraz bratovščina. Da bi se bili cehi dosledno razvili iz bratovščin, je zaenkrat težko trditi, pač pa so nedvomno mnoge bratovščine kratkomalo začele izvrševati funkcije ceha.

Da bi bila naša srednjeveška mesta poznala tudi kake zaprte, cehovske organizacije trgovcev, doslej ni znano.

Lipa s kamni na Vrbi po starem stanju. Kamni so bili namenjeni kot sedeži za člane vaške soseske, kadar se je ta sestajala pod lipo. Število kamnov se je ujemalo s številom domačij

Ločena od siceršnje lokalno vezane cehovske organizacije se je razvijala organizacija stavbarstva, zlasti kolikor je šlo za delovne skupine, zaposlene pri velikih gotskih monumentalnih zgradbah. Organizacija je bila vsaj proti koncu srednjega veka centralizirana za vso Nemčijo s sedežem v Strassbourgu (glavna stavbarnica, Oberbauhütte), ki so ji bile podrejene štiri višje stavbarnice (Oberbauhütten, med njimi ena na Dunaju). Naše dežele so večinoma spadale pod dunajsko višjo stavbarnico; pod njenim okriljem so delovale stavbarnice (Bauhütten) v posameznih krajih, kjer niso bile nujno stalne.

d) Še bolj kot na področju cehovskega prava prihaja značaj zaprtega mestnega gospodarstva do izraza pri urejanju mestnega tržišča. Vrsta pravil mestnih običajnih prav je zagotavljala, da bodo na mestnih sejmih prišli na svoj račun domačini. Prodajalcem iz drugih krajev, meščanom in nemeščanom so pri tem dajali le toliko pravic, kolikor je mesto imelo interes, da jih pritegne na svoje sejme. Najbrž je že v srednjem veku bila navada, da so smeli do določene ure kupovati življenjske potrebščine na trgu le meščani, drugi pa šele za njimi. Kraj in čas trgovanja je bil strogo določen in ves trgovski promet se je vršil pod strogim nadzorstvom mestnih organov.

Trgovinske in obrtne pravice mest so že v srednjem veku nujno prišle v konflikt z interesi plemstva. Eden izmed prvih in najboljsežnejših (nad 60 členov!) poskusov za ureditev takih in drugih sporov je štajerska reformacija deželnega ročina (1445).

2. PRAVO TUJCEV. Velik del pravil, ki so v srednjeveškem mestu omejevala trgovino in obrt v prid domačinom ali določenim domačim skupnostim je bila, kot smo videli, naperjena proti tujcem. Med tujce so šteli vse agrarno prebivalstvo in meščane katerega koli drugega mesta. Poslovanje tujcev v mestu je urejala kopica drobnih predpisov, katerih vsebina se je ravnala nekoliko tudi po vsakokratnih gospodarskih potrebah posameznega mesta.

Pravila, ki so urejala položaj tujcev v mestu, so tvorila pravo tujcev (Gastrecht). Razen njihovih pravic in dolžnosti pri trgovanju in izvrševanju obrti je pravo tujcev urejalo tudi način postopka proti njim v spornih zadevah, ki so se obravnavale praviloma na posebni tujski pravdi.

Normalno je veljalo za trgovske pravde med meščani različnih mest pravilo, da sodi v takih pravadah sodišče toženčevega bivališča. To je pomenilo za tožnika velike stroške in napore pri tožbi zoper dolžnika iz drugega mesta. Zato so si mesta drugo za drugim s privilegijem ali z dejansko rabo zagotovila tako imenovano pravico aresta, ki se v tej zvezi imenuje arest tujca (Fremdenarrest). Razen že omenjenega ljubljanskega privilegija iz 1320 pozna podoben arest tudi šentviški na Koroškem iz leta 1308 in celovski iz leta 1338. Čim je tujec-dolžnik prišel v mesto, kjer je živel njegov upnik, je dal upnik dolžnika zapreti ali mu odvzeti blago (arest osebe ali stvari). S tem je dosegel neko varščino, obenem pa tudi to, da se je pravda o sami zadevi vršila pred tožnikovim sodiščem. Arest je dobil še bolj izrojene oblike, ko so uvajali tudi represalijski arest, pri katerem ni bilo treba prijeti le dolžnika, marveč se je upnik lahko držal katerega koli dolžnikovega someščana. Izvajanje tega prava je močno oteževalo medmestni promet in trgovino sploh. Tako so proti koncu srednjega veka nekatera mesta sklepala pogodbe, s katerimi so sporazumno določala pravila o sodni pristojnosti za spore med svojimi meščani. Tako pogodbo sta sklenila Trst in Ljubljana okrog leta 1500, a nam za zdaj njeno besedilo še ni znano.

3. IZENACEVALNE TENDENCE. — a) Kakor so bila mestna prava s takimi in podobnimi določili partikularistična, se je v nekaterih pravnih panogah vendarle izražal tudi novi razvoj. Poleg partikularističnih privilegijev in statutov, poleg enostranskih določil o pravu tujcev so se namreč razvijali tudi trgovski običaji (uzance), ki so se širili iz bolj razvitih v manj razvita in mlajša mesta in so veljali več ali manj povsod enako. Taki običaji so k nam prihajali največ iz italijanskih mest. Zlasti pravila, ki so veljala v denarnem prometu, v prvi vrsti menično pravo, so bila dejansko v raznih mestih enaka. Tudi izvršilni postopek (zlasti kant, ital. incantare, nem. Gantrecht) se je pri nas začel razvijati po laških vzorcih. Posebno materialno trgovinsko pravo so urejale dokaj izenačene trgovske uzance.

Italijansko, zlasti florentinsko bančništvo začenja zgodaj nastopati tudi pri nas in v začetku 14. stoletja se pojavljajo na primer v Ljubljani bankirji. Pri tem se tvorijo tudi prve družbe, najprej finančne družbe sorodnikov (prvotno bratov, *societas fratrum*). Baje ostrejši kurz proti obrestim, a bolj gotovo nastop Habsburžanov pa napravi pri nas začasno konec takim zgodnjim pojavom.

Izenačevalne tendence je proti koncu srednjega veka zlasti okrepil vpliv zgodnjega kapitalizma. Vzporedno s tem pa se je večal tudi odpor fevdalno-partikularističnega elementa, tako da v naslednjem obdobju dobi nasprotje med obema tendencama zelo ostre oblike.

Prvine, ki so jih razvila naša mesta v srednjem veku, so se ohranile in le delno spreminjale tudi v dobi teh nasprotij.

b) Pravo naših srednjeveških mest ima tako po razvojni funkciji dve plati, eno konservativno in eno napredno. Konservativno je bilo partikularistično statutarno in še bolj privilegijsko pravo, ki je oviralo razmah svobodne konkurence. Naprednejše so bile trgovske uzance, ki so omogočale razvoj menjave in tvorile prvo povezavo med partikularističnimi pravi.

Učinek mestnega prava je bil torej dvorezen. Če na primer vemo, da so francoska mesta v škodo fevdalcem pomagala kralju graditi centralizem in če v splošnem drži, da so mesta v bistvu po svoji tendenci anti-fevdalen element, ne smemo te združevalne vloge enostavno prenesti že na tedanja mesta v naših krajih. Združevalno je pri nas vplivalo blagovno denarno gospodarstvo in njegovi nosilci, včasih bolj posredno po ovinku iz drugih dežel kot neposredno pri nas; niso pa vedno in povsod združevalno vplivala prav naša mesta kot taka, še najmanj pa njihova mestna prava. S tem bo treba v nadaljnjem računati, ko se nam bodo mesta pojavljala med činitelji v slovenski pravni zgodovini.

4. NARODNOSTNI ZNAČAJ MESTNIH PRAV. V naši pravni zgodovini prevladuje naziranje, da so naša mestna prava germanska, češ da so bili meščani Nemci. V istem smislu so bila prava obmorskih mest italijanska. Tako mnenje ni povsem točno. Predvsem se je medtem vsaj za kranjska in nekatera druga mesta pokazalo, da je bila ogromna večina prebivalstva slovenska. To ne velja le za nižje sloje. Nekateri trgovci, ki so bili doslej znani pod nemškimi imeni, se dejansko izkažejo za Slovence. Da pa se je del trgovcev v srednjem veku pretakal iz mesta v mesto, je bil splošen evropski pojav in meščan tujega porekla pri nas ni nikake posebnosti. Določati značaj mestnega prava po tem, kdo je v nekem letu sedel v mestnem svetu, bi bil pravi nesmisel, saj so v njem sedeli v večjih mestih tako Slovenci kot Nemci in Italijani. Tudi po vsebini se značaj mestnih prav glede na njihov narodnostni izvor ne more določati. Ali je na primer ljubljanski krznarski red germansko pravo samo zato, ker ga je potrdil deželni knez, ki ni bil Slovenec?

Mestna prava so nastajala kot vsaka druga prava. Bila so rezultat razvoja v vsej njegovi široki vzročnosti, izpostavljena kot po vsem svetu tudi križanju različnih sosednjih vplivov. Zato ni nikakega razloga, da bi še nadalje vzdrževali staro mnenje, da so naši meščani živeli po germanskem pravu.

B. Gospodarsko pravo in družbena razmerja izven mest

V dobi med 13. in 15. stoletjem se družbeni sestav izven mest spremeni pri agrarnih proizvajalcih, pri nižjem plemstvu ter pri rudarjih in topilcih železa. Spremeni se tudi ustavnopravni položaj nekdanjih svobodnih gospodov.

Pri agrarnih proizvajalcih se zaključí nastajanje kmetskega stanu po hubnem sistemu, odpadejo zadnje razlike med nesvobodnjakom in svobodinom ter ustale nova imovinska razmerja in s tem tudi razvija nov osebni položaj kmeta. Namesto prejšnje, osebnepravne diferenciacije nastopa nova, imovinskopravna kot uvod v poznejšo, premoženjsko diferenciacijo. V večini dežel postane patrimonialno sodstvo sestavni del gospodove ogradne zemljiške lastnine.

Podobno se tudi osebni položaj nesvobodnega plemstva prilagodi njegovi dejanski funkciji v družbi, ki je v tem, da ni udeleženo v proizvodnji kot proizvajalec. Zato postane svobodno in teritorialna zemljiška gospostva izgube s tem večino svoje ogradne posesti na malo plemstvo. Nastane raztreseni podložniški sistem.

Z razvojem novih talilnih načinov se rudarsko-fužinarska proizvodnja loči od kmečkih in na pol kmečkih obratov in začenjajo se oblikovati novi, svobodni, a v bistvu proletarski sloji prebivalstva.

Spremembe v položaju svobodnih teritorialnih gospodov se bodo pokazale v ustavnem razvoju.

I. AGRARNO PODEŽELJE

V teku 13. stoletja se svet, primeren za pridobivanje novih agrarnih površin, na večini slovenskega ozemlja nasiti. Bolje rečeno: dodatno širjenje obdelovalnega sveta ne donša zemljiške rente. Nekatere vasi, ki so bile kolonizirane na nerentabilnem svetu, so kmalu propadle. To velja tudi o posameznih hubah bodisi zaradi nerentabilnosti, bodisi zaradi pomanjkanja prebivalstva. Trajno ali začasno nezasedene hube veljajo za pustote. V 14. stoletju se obsežno naseljevanje po sistemu hub omejuje le na nekatera, dotlej skoraj neobljudena, predvsem obmejna ozemlja (na primer Kočevsko); sicer so ustanavljali le še posamezne samotne kmetije na gorskih pobočjih, ki so imele vso obdelovalno zemljo izkrceno v enem kosu okrog hiše ali blizu nje (zemljiška razdelitev v celkih). Taki kmetje so zlasti glede tlake na boljšem kot drugi. Iz teh časov izvirajo verjetno tudi sirnice (švajge), hribovske kmetije z malo orne zemlje, a obsežnim pašnim svetom, na katerem kmet redi veliko in zlasti malo živino in zato oddaja zemljiškemu gospodu kot glavno dajatev sir. Ob prehodu v novi vek se sirnice po položaju izenačujejo z drugimi samotnimi kmetijami.

Sodiijo, da je kmečko prebivalstvo po zaključku glavne kolonizacijske dobe počasneje naraščalo zaradi naravnih katastrof, bolezni in številnih vojska. Kolikor je še naraščalo, so nastajale namesto hub kajže, ki se po razvojni funkciji vključujejo že v naslednje obdobje.

a) Položaj kmetov na hubah in oblike зайmov

1. OSTANKI STARIH OBLIK. Razlikovanje kmetov na nesvobodnjake (proprii) in svobodine (Freileute) se ohrani delno še v 14. stoletje, čeprav smo njegovo nesmiselnost in protislovnost mogli opaziti že pri opisu prejšnje dobe. Kot usledina preživelih oblik gospodarjenja vede to razlikovanje do pravih absurdov. Leta 1319 so v nekem koroškem kraju svobodini in nesvobodnjaki po osebnem položaju že toliko izenačeni, da se med seboj lahko ženijo, toda nesvobodnjak spada pod nekdanjo lastniško cerkev, medtem ko spada njegov zakonec-svobodnjak pod staro farno cerkev, čeprav sta medtem obe postali farni. Osvobožen cenžual, torej skoraj svobodnjak, prejme približno v istem času blizu Ljubljane v zajem podložno hubo in prav tako blizu Ljubljane naletimo na pravni akt, s katerim zemljiški gospod osvobaja svobodina, le nekoliko manj formalno kot se osvobaja nesvobodnjak. Obenem srečujemo nesvobodnjake enega gospoda, ki dejansko obdelujejo zemljo drugega gospoda, dalje svobodnjake ali koseze, ki so se podali pod odvetništvo in so na najboljši poti v fevdalno odvisnost. Izraz nerazčiščenih pojmovanj je tudi pojav zaščitencev (Muntleute). Razmerje nastane s tem, da fevdalec vzame v zaščito osebo, ki je kakor koli odvisna od drugega fevdalca, za kar seveda od nje pobira plačilo. Fevdalci se bore za ohranitev vezi in dosežejo prepoved zaščitnega razmerja, toda čiste osebne odvisnosti vendarle ne morejo trajno ubraniti, saj jo vsakdo v lastnem interesu prav tako krši. Že razvoj mestnih prav je pokazal prav v tem vprašanju kljub načelni prepovedi prebega neke vrzeli. Poskusi, formulirati v zgodovinopisju položaj kmetov tega časa v smislu neke jasne pravne ločitve med različnimi vrstami kmetov in poskusi vezati en naziv le na en pomen, morajo za ta čas splošnega razkroja in presnavljanja nujno odpovedati.

2. NAČELO SPLOŠNE PODLOŽNOSTI NA HUBAH. Edina možnost za izhod iz zmede je bila: priznati novonastali položaj, po katerem je bil kmet na hubi pač kmet na hubi. Dvori tedaj že niso imeli več nikake samostojne vloge in so bili ali razdeljeni na hube ali dani v zakup ali pa tako zmanjšani, da njihova obdelava s tlako samostojnih kmetov ali po novem tudi z najeto delovno silo ni delala nikakih težav. Opustiti je bilo treba stara razlikovanja po stopnjah svobode.

Pri tem je moralo najprej obveljati pravilo, da je vsak kmet na hubi odvisen od svojega gospoda. Tako veže že štajerski privilegij iz 1237 na gospoda kratkomalo vse ljudi, ki so lastnina gospoda ali pa na njegovih zemljiščih kakor koli (modo quolibet) nasajeni. Deželni mir iz 1276 prav tako pridružuje nesvobodnjakom (propriis hominibus) skratka vse »podložnike« (subditi). Željo po postrožitvi je videti v določilu, naj gospodar s takimi ljudmi ravna tako, kakor se mu zdi koristno in kakor je v skladu z razumom. Privilegija za Kranjsko in Koroško iz 1338 in privilegija za Slovensko Marko z Metliko in za Istro iz 1365 pa sploh ne poudarjajo več posebej nesvobodnjakov, marveč uporabljajo skratka besedo Leute za vse kmete.

Novi kriterij za presojo kmetovega položaja je postala le še huba. Kdor je obdeloval zemljo, je bil podložnik v ožjem pomenu besede.

Bil je načeloma priklenjen na grudo. — Vendar gospod ni imel interesa, da na svoji zemlji redi preveliko število ljudi in kolikor jih je bilo odveč, jih je brez posebnih formalnosti puščal oditi — za hlapce in dninarje na deželi in v mestih, za vojaške najemnike ali kdo ve kam po svetu. Priklenjenost na grudo je gospod napenjal vedno le toliko, da si je držal pri roki potrebno delovno silo. Nastajala so tudi imovinska razmerja na hubi, pri katerih je izgubljala pomen. Tako je lahko prišlo do tega, da je kak kmet zapustil hubo in praktično mu gospod ni mogel do živega. Posebno v bližini državnih mej je priklenjenost na grudo praktično malo pomenila. Kljub temu kmetje niso trumoma bežali, kajti bilo je tudi vprašanje, kako se bodo preživljali drugje. Priklenjenost na grudo je torej pravno nedvomno v glavnem veljala, toda poleg nje so se uveljavljali razni gospodarski, imovinsko-pravni, populacijski in politični momenti, ki so ji dajali v različnih situacijah različen pomen. Ko je ob prehodu v novi vek ta razvoj že močno razrahljal podložniške vezi, je začela s strani plemstva nastopati občutna reakcija, ki so ji prišli prav zlasti stari zapisi iz 13. stoletja.

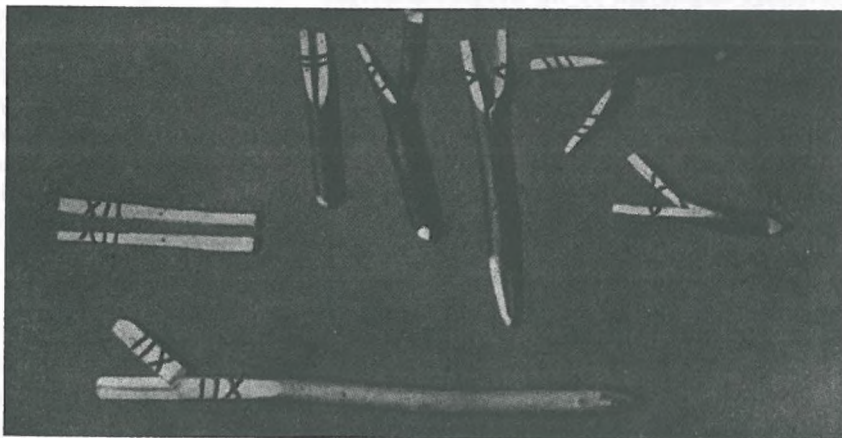
V presoji kmetovega osebnega položaja je zemlja prevzela glavno vlogo. Ni bilo več važno, ali je bil kmetov prednik pred več sto leti mancipij ali svobodin, važno je bilo, da je imel zdaj v zajmu hubo. Obveznosti so bile odmerjene hubi. Kdor je prevzel hubo, jih je moral prevzeti. Če so le mogla, so gospostva obveznosti zviševala, vendar tudi to ni bilo mogoče brez mere. Vrste obveznosti pa se običajno niso spreminjale. Tako vkoreninjene (radicirane) obveznosti (na primer umrlinski vol) včasih kažejo na osebni položaj nekdanjega obdelovalca hube. Včasih tudi vrsta in izmera tlake kaže na nesvobodni položaj prvotnega obdelovalca, vendar je treba vse take znake jemati z vso rezervo.

3. RAZVOJ KMEČKIH ZAJMOV. Ker je postal po novem značaj zemlje in z njo združenih bremen odločilen za značaj podložniškega razmerja in položaj obdelovalca, so tudi zajmi začeli postajati bolj izoblikovani. Do 13. stoletja razmerje kmetov do zemlje najbrž ni bilo pravno oblikovano. Tudi do 15. stoletja so se ta razmerja šele začela tvoriti, pri čemer njihova pravna plat še ni mogla biti popolnoma opredeljena. V glavnem pa začno nastopati vse važnejše oblike kmečkih zajmov, ki jih večinoma pozna še novi vek.

a) Najbolj razširjena oblika kmetije so postale zakupne kmetije (hube, polhube itd.). Kmet na njih ni imel dedne pravice. Njegove letne dajatve so veljale kot zakupnina. Najpreprostejša oblika zakupa je bila prosta saja (Freistift), pri kateri je imel gospod pravico nasaditi in odsaditi kmeta po mili volji. Ta, v bistvu nesvobodnjaški zakup se zdaj umika drugim vrstam. Med njimi se kot posebnost 15. stoletja vsaj ponekod na Koroškem razvije enoletni zakup. Gospostvo sklicuje vsako leto sajo (Stifttag), shod vseh kmetov. Na tej saji včasih pobirajo kake redne dajatve in morda obravnavajo podobno kot nekdanj na večji kake skupne zadeve. Ob tej priložnosti sklepajo tudi zakupne pogodbe za prihodnje leto v naslednji pravni obliki. Kmet lahko ponudi gospodu tako imenovani naselitveni denarič (Siedelpfenig) in s tem izrazi voljo ostati na kmetiji. Lahko ga pa tudi ne ponudi in s tem pove, da name-

rava iti drugam. Če gospod ponudeni denarič sprejme, velja zakup za podaljšan. Če ga ne sprejme, je kmetu zakup odpovedan. Doslej je premalo pojasnjeno, kaj se zgodi s kmetom, ki mu preneha zakupno razmerje. Najbrž pravno še nekaj časa velja za podložnika, dejansko pa lahko odide kamor hoče, sicer ves postopek ne bi imel pravega smisla. Možno je, da se je letna saja tam, kjer so jo poznali, razvojno naslonila na kake starejše zборе, morda na nekdanjo pojezdo.

Bolj pogost je doživljenjski zakup, ki se razširi na zakup na dve ali tri glave. To ne pomeni dveh ali treh generacij, marveč tudi lahko

Trije tipi primorskih žrebalnih rovašev (za »igranje«), kakršni so se še v polpreteklem času uporabljali za delitev pridelkov — kakor drv, stelje, sena — na gmajni

nasledstvo dveh ali treh bratov, skratka eno ali dve spremembi lastništva.

Slednjič se pri nekaterih gospodstvih že v srednjem veku razvija dedni zajem (Erbleihe). Predmet tega zajma so bile kupne kmetije. Teh dejansko kmet ni nikdar kupil, marveč so le šteli, kakor da bi jih bil. Ob vsaki spremembi lastništva je gospodstvo dobilo določen odstotek od vrednosti hube. Kupna zemljišča v pravnem smislu so bila v srednjem veku še izjema in moremo njihov značaj in usodo bolje spoznavati šele od 16. stoletja dalje.

b) Dejanska ločitev zakupov na gornje kategorije pa v srednjem veku ni bila tako izrazita in ostra, kot bi izhajalo iz gornjih opredelb. Gre bolj za različne običaje v različnih časih in krajih, ki niso imeli trdnih pravnih oblik. Zgoraj navedene kategorije so splošneje uveljavili šele v teku 16. stoletja, deloma pa jih je formuliralo šele zgodovinarje.

Vprašanje je tudi, ali so bile dajatve ob spremembah lastnika (primščine) bistveno različne pri zakupnih kmetijah in pri nekaterih kupnih kmetijah. Tudi ne sme zakupnost kmetij vesti do zaključka, da so se gospodarji ene kmetije hitro menjavali. Dejansko so bile tudi zakupne kmetije raznih vrst dedne, le da ta dednost še ni dobila izraza v pravnem pravilu. Zdi se, da pojem deljene lastnine pri nas vsaj spo-

četka ni prodrli v splošno prakso in da se zato proti koncu srednjega veka še niso razvila ustrezna pravna pojmovanja o zajmih na hubi.

Tudi nikakor ni nujen sklep, da bi zakupnost, zlasti prosta saja, sama po sebi kazala na nekdanjo nesvobodo vseh kmetov, kajti v 13. stoletju in še nekoliko pozneje so se pojmi toliko mešali, da so se razmerja na posameznih hubah tedaj lahko močno spremenila. Imovinska razmerja so sploh mnogo gibčnejša od nekdanjih osebnih in je iz njih težko izvajati določne sklepe za nazaj. Res pa je, da je prosta saja kot pojem nastala pri nasajenih nesvobodnjakih in da se je lahko od njih zlasti v 13. stoletju razširjala še na druga razmerja.

Zato je treba z rezervo sprejeti splošno mnenje, da se je v 14. stoletju položaj kmetov v splošnem izboljšal. To velja le glede na tisto stanje, kakršno je bilo neposredno prej ali vsaj kakršno je hotelo biti. Ne velja pa v primeri s starejšimi časi. Gre za izboljšanje v primeri z nekdanjimi proprii, za poslabšanje v primeri z nekdanjimi svobodini. V tem smislu je moči govoriti o nekakem izenačenju, ki nastopa proti koncu srednjega veka, le da tudi to izenačenje ni popolno, marveč se obenem pojavljajo krajevne razlike v imovinskopravnih razmerjih, ki vplivajo tudi na osebni položaj.

c) Položaj na Primorskem v povprečju ni bistveno drugačen kot v drugih delih Slovenije. Tu so med tem nekatera kolonizacijska ozemlja ostala pod zemljiškimi gospodi, nekatera pa so se povrnila k mestnim teritorijem. Tako je Koper pridobil v pasu ob Rižani več vasi, ki so bile fevdalizirane po celinskem vzorcu. V teh vaseh so določene fevdalne prvine ostale. Agrarno pravo koprskih statutov iz časov okrog 1300 se po družbeni osnovi ne razlikuje bistveno od siceršnjega slovenskega agrarnega prava. Razumljivo je, da je bil imovinskopravni položaj kmetov tu nekoliko nad splošnim povprečjem.

Proti koncu srednjega veka so zlasti na avstrijski strani tudi primorske zajme začeli presoјati po tem, ali so kupni ali zakupni. Ponekod je obveljala zakupnost ob dejanski dednosti (na primer na hrvaški strani Istre v gospostvu Lupoglav), ponekod je obveljala kupnost, kakor v slovenski okolici Trsta. Pri tem je značilno, da se dajatve lupoglavskih zakupnih kmetij imenujejo dedina, kar kaže, da so bile dejansko prvotno in praviloma dedne. Očitno je šlo povsod prej za en in isti sistem, ki so ga v različnih časih in krajih različno razumeli, ga po svoje pravno fiksirali in šele s tem uvedli razlikovanje.

Narava zajmov na Goriškem je še malo pojasnjena, vendar tudi tu ne bo veljalo mnenje, po katerem naj bi bilo v tem času število svobodnih kmetov na Primorskem večje kot drugod. Bili so tudi tu podložniki in njihove večje javne pravice so izvirale le iz tega, da mala zemljiška gospostva z ogradno posestjo tu niso mogla položiti na njih tako trde roke, ker je bila pristojnost deželskih sodišč mnogo pomembnejša.

4. KOLONAT. Komune v severni Italiji so medtem zlasti v 13. stoletju prešle na nov agrarni režim, na kolonat. Od rimskega kolonata se komunalni kolonat bistveno razlikuje po tem, da gre za kratkoročne zakupe, pri katerih je kmet osebno svoboden in nevezan na zemljo. Novi kolonat je očitna posledica tega, da je mestno blagovno-denarno gospodarstvo na mestnih ozemljih neposredno diktiralo tudi značaj agrarnih raz-

merij. Vse bolj kot fevdalna vezanost mu ustreza svobodna pogodba z obdelovalcem, ki si ga zemljiški lastnik prosto izbira. Tako se spremeni tudi značaj rente. Namesto dajatev, določenih po starih običajih, stopajo prosto določene zakupnine, običajno spolovina (mezzadria), pri kateri kmet oddaja lastniku polovico pridelkov v naravi. Tako je kolonat v bistvu združitev zakupa (plačilo za zemljo) z mezdnim delom (dolžnost zakupnika, da zemljo obdeluje). Namesto pravnega prisiljevanja (na primer vezanosti na grudo) sloni kolonat na gospodarskem prisiljevanju: ne osebna odvisnost, marveč lakota zalaga lastnike s kmeti. V naše kraje je razvita oblika kolonata prodirala le v skromni meri na zahodnem robu, sprva le v nekaj istrskih obalnih krajev, nato tudi v Goriška Brda in sploh v neposredno okolico Gorice. Ko so Benečani od 15. stoletja dalje okrepili kolonizacijo v Istri s slovenskimi doseljenci, so na svojih fevdnih ozemljih uporabljali neke prilagojene, precej omiljene oblike podložništva, ne pa čisti kolonat.

Kakšne so razlike med kolonom in podložništvom? Predvsem v pravno popolnoma prostem značaju kolonata. Drugič tudi v tem, da predmet kolonata ni trdno zaključena huba, marveč se zakupna zemlja določi ob vsaki sklenitvi zakupa po prostem dogovoru glede na storilnost rodbine posameznega kolona.

Kjer in kadar na ozemljih podložniškega režima popušča priklenjenost na zemljo, je treba priznati, da se meja med podložništvom in kolonom izgublja. Zlasti tam, kjer se v 15. stoletju sklepa zajem s selitvenim denaričem, je razlika od kolonata le zelo medla. Razlike so tedaj bolj drugotne, trdnost hube, tradicionalnost dajatev, položaj gospoda in podobno. Predvsem pa gre na fevdalnih ozemljih le za začasno slabitev podložnosti, kateri kmalu sledi ponovna zaostritev, ki se pojavlja od srede 16. stoletja dalje. Na pretežno fevdalnih ozemljih Slovenije je ostra ločitev med mestom in deželo dajala fevdalcem silo, da vedno znova okrepe svoje položaje, kar je oviralo razvoj kolonata.

5. POSEBNE OBLIKE ZAJMOV. Osnovnim oblikam zajmov so se pridruževale še druge, manj številne in specifične.

a) Posebna zvrst kmetov je še nadalje obstajala na obeh straneh štajersko-ogrske meje. Bili so to podložni kmetje, ki so zaradi svoje obrambne dolžnosti, graničarstva, bili oproščeni drugih obveznosti. Na štajerski strani so se imenovali strelci in so bivali na strelskih dvorcih. Na prekmurski strani so se imenovali nemešnjaki. Poslednji so prej ali slej obveljali kot svobodni in je mnogo pozneje posameznim izmed njih uspelo stopiti v vrste nižjega plemstva.

b) Ker so bili kosezi v novi deželni ustavi izgubili svoj nekdanji pomen, se je začel njihov položaj izenačevati s položajem kmetov. Kako daleč je pri tem v srednjem veku prišlo, je vse premalo znano. Ker posebnih pravic kosezov, ki jih poznamo še v 16. stoletju, nikakor ne gre podcenjevati, utegnejo imeti kosezi v srednjem veku ponekod še precejšnje ugodnosti. Predvsem je bistveno, da so kosezi kot taki praviloma veljali kot neposredno podrejeni deželskemu sodišču, kar ima nedvomne zveze z njihovo prvotno funkcijo.

c) Na novo so uvažali posebna razmerja v tistih vinogradih, ki so nastajali kot stranski proizvod kolonizacije. Vinogradništvo je imelo

svoje tradicije že iz antike. V zgodnjem fevdalizmu so poznali predvsem pridvorne vinograde, možno pa je, da so tudi župe ponekod imele vinogradniške komplekse. Od kolonizacije dalje ločimo tri vrste vinogradov: dominikalne, hubne in gorske.

Dominikalne vinograde je obdeloval zemljiški gospod s tlako, bodisi da so v njih delali pridvorni nesvobodnjaki, bodisi da so jih na tlaki obdelovali hasnovalci tako imenovanih viničarskih hub. Ti niso bili viničarji v poznejšem pomenu, marveč nesvobodnjaki na hubi, katerih glavna obveznost je bila delo v gospodovem vinogradu. Viničarske hube se kmalu izgube, na njihovo mesto stopijo druge vrste tlake in mezdnno delo.

Hubni vinogradi so tvorili stalni del hube in so se nahajali v kompleksu vaškega obdelovalnega sveta. Ker se je od njih skupaj z drugimi zemljišči ene hube dajala pravda, so veljali za pravnne vinograde.

Gorski vinogradi so nastali na novo izkrčenem svetu izven vaških obdelovalnih kompleksov, praviloma na južnih pobočjih, v štajerskem in dolenjskem gričevju. Pri krčenju tega sveta je zemljiški gospod — prvotno praviloma teritorialni zemljiški gospod kot lastnik gozdov — odredil večji kompleks za napravo vinogradov in razdelil ta kompleks posameznim interesentom, ki so potem skupno izvršili krčenje. Oblike parcel so se nekoliko ravnale po oblikovanosti terena, zlasti na Dolenjskem pa so pri tem nastajali značilni vinogradniški delci, dolgi pasovi, ki so se od slemenja strmo spuščali v dolino. Zaokrožen kompleks tako izkrčenih in na pasove razdeljenih vinogradov se je imenoval gora. Večinoma na gornjem, redkeje na spodnjem robu gore so se na posameznih parcelah vrstili leseni hrami, ki so jih v novejšem času začele nadomeščati zidanice.

Vinograd je zahteval večjih začetnih naporov, nato pa stalno vestno oskrbovanje. To je bil eden izmed razlogov, da so vinogradniške parcele na gorah spočetka veljale za kupne.

Nobenega razloga ni bilo, da bi zemljiški gospod h krčenju in obdelavi vinogradov silil prebivalce ene ali več vasi v celoti. Zadostno število interesentov je dosegel mnogo lažje na ta način, da izbora ni v naprej omejeval na posamezna naselja, marveč da se je za vinogradniški delec lahko potegoval kdor koli. Tako so nastopali razen kmetov iz različnih vasi kot interese tudi meščani in celo posamezni fevdalci, ki niso imeli lastnih vinogradov. Kako si bo preskrbel delovno silo, je bila za vsakogar njegova stvar. Tak izbor interesentov je vedel do druge značilnosti imovinskih razmerij na gorah: z njimi vnaprej ni mogla biti združena nikaka osebna podložnost. Pri kmetih zato ne, ker so že tako po svoji hubi bili podložni istemu ali drugemu gospodu, pri meščanih in plemičih pa že sploh ne.

Tako je nastal zakup po gorskem pravu, čigar značilnost je bila v tem, da je bil deden in svoboden. Po tej svoji lastnosti je bil skoraj enak zakupu po meščanskem pravu, le da so bili razlogi zanj prvotno nekoliko drugačni. Manj bistvena posebnost zakupa je bila v posebni obliki dajatev, ki so se praviloma dajale v stalno določeni količini mošta ali vina in ki so se imenovale gorščina ali gornina.

Ta zakup je družil na eni gori kaj mešano družbo hasnovalnih lastnikov, drugič je zahteval neke koordinacije pri obdelavi, tretjič pa je

ustvaril razmerja, ki niso spadala pred nobeno obstoječe upravno in sodno oblastvo. To je privedlo do tega, da so se začele zadeve v zvezi z gorami obravnavati na zborih hasnovalnih lastnikov pod predsedstvom gorskega gospoda in da so se za taka razmerja začeli razvijati posebni običaji. Tako so nastale gorske večje, gorske pravde in gorsko pravo, o čemer pa nam izčrpnjši podatki začenjajo teči šele od srede 16. stoletja dalje.

b) Nova struktura gospostva

1. DOHODKI, URBARJI. Medtem ko so imela razmerja, ustvarjena v teku kolonizacije spočetka neko razvojno funkcijo in so bila sodnikom jasna, so se v nadaljnjem razvoju mešale stare usedline z novimi elementi. Hube so se čedalje bolj razlikovale po vrsti bremen, ki so se bila iz tega ali onega vzroka različno razvijala. Tu so še veljale naturalne dajatve, tam že denarne, tu je bila tlaka, tam je ni bilo. Nekdanje male pravde, bagatele, ki niso bile vredne govora, so se pretvorile v raznovrstne, čeprav ne visoke dajatve, s katerimi je gospostvo računalo.

Prišlo je do tega, da so začeli donosnost in vrednost v teku 13. stoletja izražati v denarju. Prodajali ali odkazovali so si dohodke v denarnem znesku od nekega gospostva. Denarni znesek je reprezentiral gospostvo in z njim združene pravice vseh mogočih izvorov. To je pripomoglo do tega, da so pravni izvor in naravo posameznih dohodkov večkrat pozabili, da so dohodke javnopravnega in zemljiškolastniškega izvora skratka metali v en koš in da si o resničnem pomenu posameznih dohodkov kmalu že sami niso bili več na jasnem. V tem smislu je funkcija denarja kot merila vrednosti pripomogla do patrimonializacije mnogih pravic po posredovanju njihove denarne vrednosti.

Tako so tudi dohodki posameznega gospostva, ki so izvirali iz različnih pravnih podlag, tvorili čedalje bolj pisano in raznorodno mešanico.

Da bi si ustvarili vsaj nek pregled dohodkov, ki so pravno — čeprav ne praktično — veljali na obeh plateh kot stara, enostransko nespremenljiva pravica, so vsaj že v 13. stoletju občutili potrebo sestavljati seznime vasi in hub z njihovimi hasnovalci in z navedbo rente, ki so jo dajali. Razen tega so vpisovali tudi dohodke gospostva iz raznih drugih pravnih naslovov. Taki sezname, sestavljeni običajno v obliki vezane knjige, so se imenovali urbarji. Ta beseda prihaja iz nemškega Urbar, Urbor; ur- je v tej zvezi najbrž samo krepilna pripona brez določenega pomena, beseda bar pa po prvotnem pomenu ni povsem pojasnjena, a se uporablja redoma v zvezah, ki kažejo na neke redne dajatve, zlasti pravde.

Urbarji so bili tipičen pojav za režim zemljiškega gospostva in so jih sestavljali in ponovno obnavljali prav do konca fevdalne dobe. Kljub dejanskim možnostim, da zemljiško gospostvo navija dajatve in da se dajatve spremenijo, so urbarji vendarle v načelu izraz tipičnega fevdalnega pojmovanja o pridobljenih pravicah in dolžnostih.

V poznejšem razvoju so začeli razlikovati razne vrste urbarjev. Osnovni urbar, ki je služil dalj časa za odmero in kontrolo dohodkov,

je bil tako imenovani temeljni urbar (Stockurbar). Ko so ga od časa do časa zlasti na deželnoknežjih posestvih kontrolirali, so sestavili nov temeljni urbar, ki je upošteval spremembe in služil za podlago pri določitvi vrednosti gospostva in pri nadaljnjem poslovanju. Taki urbarji so bili reformirani urbarji. Za tekoče poslovanje so ponekod za eno leto ali za krajše razdobje sestavili prepis temeljnega urbarja in v njem knjižili tudi dejanske dohodke. Tak urbar, ki ga je oskrbnik gospostva imel za priročno uporabo, se je imenoval priročni urbar (Handurbar) in je imel tudi značaj nekake računske glavne knjige.

2. OSVOBODITEV NIŽJEGA PLEMSTVA IN RAZVOJ RAZTRESENEGA PODLOŽNIŠKEGA SISTEMA. Drugo nasprotje, ki smo ga opazili ob višku partikularizma, je bilo med osebno nesvobodo nižjega plemstva in njegovim dejanskim položajem v razmerju do proizvodnje.

a) Mali svobodni fevdalci, lastniki kakega malega dvora ali nekaj hub, so propadali že v zgodnji fevdalni dobi. Okrog leta 1100 so teritorialna zemljiška gospostva v ogromni večini obvladala ves neobdelani in obdelani svet svojega ozemlja. Svojo posest so sicer tedaj v veliki meri razdala svojemu nesvobodnemu nižjemu plemstvu, toda osebni položaj tega plemstva je še vedno vezal na svobodnega lastnika zemljišča vso to posest v zaokroženo celoto.

Dokler nesvobodni plemič ni mogel svobodno razpolagati s svojim zemljiščem in dokler se njegovi otroci niso smeli ženiti brez gospodove volje, je kljub dednosti nesvobodnjakove zemlje ostala teritorialna posest in ogradna posest enotna. Čeprav tako plemstvo ni bilo vedno vzor discipline, pravnega pomena ministerialske vezi ne gre podcenjevati.

Še po georgenberškem privilegiju iz 1186 je štajerski ministerial osebno nesvoboden. Leta 1237, ko staufovski cesar potrebuje podpore štajerskih ministerialov proti poraženemu, a še vedno nevarnemu zadnjemu Babenberžanu, dobe ministeriali iz cesarjevih rok pravico, da svobodno ženijo svoje otroke. Tu je mejnik, ko moremo govoriti o osvoboditvi štajerskih ministerialov v ožjem pomenu besede, a še ne militov. Štajerski primer pa je tedaj še izjemen. Na Kranjskem in verjetno tudi na Koroškem je razvoj počasnejši. Spanheimi drže na primer svoje ministeriale še čvrsto v rokah. Rahljanje opazamo najprej tam, kjer rod bina starih gospodarjev izumre in po njeni zapuščini plane več dedičev, vsak s svojim, seveda edino utemeljenim pravnim naslovom. Ni treba,

»Mušec«, podolgovati kupi kamnov, ki so bili postavljeni na avstrijsko-beneški meji, koder je potekala od začetka 16. stoletja do 1797. Odsek med Črnim kalom in Socerbom

Vaški mejnik (konfin) z značilno vsekanim križem ob poti Vojsko—Rovtarjev vrh, očitno starejši tip mejnika

da bi bil ministerial izredno spreten, da bi se pri tem ne izmuznil iz nesvobode. Ker je izumiranje rodbin v 13. stoletju pogosto, je obdobje nemškega medvladja idealen čas za osvobajanje ministerialov. Ko naše kraje postopno zavzame Otokar II. Češki, mu sila koristi več ko vprašanje osebne odvisnosti ministerialov.

Ko Rudolf Habsburški 1276 izda deželni mir za Štajersko, Koroško in Kranjsko, mu ne ostane drugega, ko da prizna obstoječe stanje. Na osebno nesvobodo ministerialov ni več misliti. Pač pa vzdržuje deželni mir v veljavi siceršnja razmerja nesvobode, pri čemer so pod netočnim izrazom vazali nedvomno mišljeni militi, od katerih se jih nekaj gotovo skriva tudi pod proprii.

Toda tudi militi so le majhni fevdalci in konec njihove nesvobode je le še vprašanje časa. Kako je njihova osvoboditev v posameznostih potekala, moremo na ozemlju ljubljanske teritorialne posesti ugotoviti takole. Nekdanji militi teritorialnega gospoda se znajdejo brez gospodarja, militi ministerialov pa imajo še osebnega gospoda. Prodiranje meščanskega kapitala na podeželje v dobi goriške vlade slabi moč komaj osvobojenih, a denarno šibkih ministerialov. Bogat meščan velja praktično tudi na podeželju več ko reven ministerial. To posredno koristi tudi militom. Podobno kot drugi homines proprii se posamezni militi znajdejo v novem položaju in večkrat ne vemo prav dobro, ali je kak novi imenitnik v resnici meščan ali pomeščanjem miles. Ministeriali skušajo osebno vez, ki so se je navzgor otresli, navzdol še vzdrževati. V svojih seznamih nesvobodnjakov vodijo še tega ali onega milesa, vendar jih očitno knjižijo med svoja aktiva le še kot zelo dvomljivo postavko, ki jo bo treba vsak čas izbrisati.

Splošno oprostitev militov izvedejo Habsburžani kmalu po svojem nastopu na Koroškem in Kranjskem s privilegijem iz leta 1338. Ta privilegij ne velja le za stare svobodne gospode in ministeriale, marveč tudi za milite. O kakršni koli osebni nesvobodi militov ni več nobene omembe in načeloma so priznani kot prosti zemljiški gospodje. V privilegijih iz 1365, izdanih za Slovensko Marko z Metliko in posebej za Istro, so prav tako militi v enakem položaju.

Osvoboditev ministerialov med 1237 in 1270, kakor tudi osvoboditev militov med 1276 in 1338, razbije enotnost ogradne lastnine v okviru teritorialnega zemljiškega gospostva.

b) Osvoboditev nižjega plemstva pomeni glavno etapo pri nastanku raztresenega podložniškega sistema. Ta sistem je odtlej dalje

ena izmed glavnih značilnosti fevdalnega agrarnega sistema v največjem delu slovenskih pokrajin.

Raztreseni podložniški sistem se pojavlja le v razdelitvi ogradne lastnine med razdeljena zemljiška gospodstva. Teritorialna posest, pri kateri je zdaj poudarek prišel na izvrševanje višjega sodstva, ostane sicer teritorialna, le da se ozemlja zaradi delitve tu in tam nekoliko zmanjšajo.

Po raztresenem podložniškem sistemu ima eno gospodstvo podložnike v najrazličnejših, med seboj zelo oddaljenih vaseh in podložniki ene vasi spadajo pod različna gospodstva. Taka razdelitev se sicer pripravlja že v dobi nesvobodnega plemstva, ko se med plemiči enega gospoda že pojavljajo delitve, prodaje in odstopi, posamezne daritve cerkvam itd. Čim se nižje plemstvo osvobodi in s tem odpade osebna zveza, je raztreseni podložniški sistem v svoji razviti obliki že tu. Razbitje zaokroženih gospodstev je po svoje olajšano tudi po porastu blagovno-denarnega gospodarstva, kajti gospodstvo ni več samopreskrbovalna enota. Dovolj mu je, da tako ali drugače pride do denarja in si kupi potrebno blago. Vinogradi v mrzlih krajih propadajo, namesto domačih tkanin se čedalje bolj kupujejo uvožene itd. Na ta način gre gospodstvu samo še za število in obremenitev podložnikov ne glede na to, kje jih ima.

Podobni činitelji delujejo sicer tudi drugod, vendar je raztresenost brez dvoma na Slovenskem močnejša kot drugod in rodi tudi občutnejše rezultate. Vzrok je deloma v tem, da so bila pri nas teritorialna gospodstva posebno velika in se je zato pojem hube bolj samostojno razvijal, kolikor se je čisteje ločila od drugih pravic na neobdelanem svetu. Drugod pa se je že od časov kolonizacije dalje razvijal pojem vaškega gospodstva, ki je v marsičem nadomeščal naš pojem teritorialnega gospodstva in pripomogel k temu, da je vas tudi v režimu zemljiških gospodstev imela bolj izrazit pravni pomen.

Raztreseni podložniški sistem je imel za našega kmeta ugodne in neugodne posledice. Zemljiški gospod in deželskosodni gospod sta bila pogostoma dve različni osebi. Kjer sta si bila v nasprotju, je to včasih prišlo kmetu prav, na drugi strani pa je to lahko vedlo do dvojne, brezobzirnejše eksploatacije.

Posebno neugodno je bilo, da se je kmet, zlasti na Dolenjskem, znašel razcepljen na drobna zemljiška gospodstva, katerih gospodarji so hoteli živeti čim udobneje na račun prav majhnega števila kmetov, kar je vedlo do najhujšega izkoriščanja. Pri tem položaj vseh kmetov niti v okviru ene vasi ni bil enak. Zgodilo se je lahko, da je posamezni kmet doživljal od svojega bližnjega, malega gospoda najhujše izkoriščanje, medtem ko se je oddaljenejši veliki gospod spomnil njegovega soseda le tedaj, ko je bilo treba oddajati dajatve. Tako razbitje je slabilo odporno moč kmetov v raztresenih gospodstvih.

Neugodne posledice je imel raztreseni podložniški sistem tudi za ohranitev domačega prava, saj je onemogočal delovanje več in pravnih v okviru patrimonialnega sodstva večine zemljiških gospodstev.

3. PATRIMONIALNO SODSTVO. Pod tem izrazom razumemo sodstvo ogradnega zemljiškega gospoda nad svojimi podložniki v malih kazenskih in imovinskih zadevah. Običajno štejejo, da se to sodstvo razvije iz

imunitet in iz disciplinske oblasti zemljiških gospodov nad pridvornimi nesvobodnjaki. Vendar sta ta dva vira le izjema in ne moreta tvoriti podlage za razvoj splošnega tipa.

V resnici je pri nas tudi nižje sodstvo skoraj izključno izhajalo iz javne knežje sodne oblasti. Potem ko so ga pri nas imunitete le ponekod potegnile navzdol, preide nižje sodstvo na teritorialne zemljiške gospode na podobni podlagi kot višje sodstvo in najbrž obenem z njim proti koncu 12. stoletja, čeprav ne morda brez izjem. Teritorialna zemljiška gospostva izvršujejo vso nekdanjo javno sodno oblast na vsem svojem ozemlju načeloma še v teku 13. stoletja. Nižje sodstvo je torej tedaj — podobno kot višje — patrimonializirano šele na teritorialno zemljiško lastnino, ne pa na vsako ogradno zemljiško gospostvo.

Vendar se v okviru teritorialnega zemljiškega gospostva nadaljuje cepitev javnega sodstva na višje in nižje. Višje sodstvo obenem s policijsko oblastjo ostane združeno s teritorialno posestjo, medtem ko polzi nižje sodstvo dalje navzdol. Tako v 13. stoletju teritorialni zemljiški gospodje podeljujejo svojim cerkvenim ustanovam imunitete na njihovih zemljiščih, še bolj odločilno pa je zopet, da dobiva nižje sodstvo tudi nesvobodno plemstvo. Med drugim so okrog 1200 dobili ministeriali gospostva Lož pravico nižjega sodstva nad svojimi ljudmi, kar jim je bilo potrjeno s privilegijem iz 1237.

Tako je v teku 13. stoletja nižje sodstvo najbrž že večinoma prešlo tudi na ministeriale v ožjem pomenu besede, ne toliko na milite. Ta prehod pa je bil tedaj še privilegijskega značaja in ne osnovno pravno pravilo.

Načelo, da vsak ogradni zemljiški gospod izvaja nižje sodstvo nad svojimi kmeti, prihaja do izraza kot splošna pravna norma šele v privilegijih 14. stoletja. V privilegijih za Koroško in Kranjsko iz 1338 je to predvideno v dveh določilih: ministeriali imajo civilno sodstvo v zadevah svojih »služabnikov«. Takoj nato pa sledi določilo, naj vsak »mož« sodi pravo svojim kmetom v zadevah, ki so se zgodile na njegovem zemljišču, razen tistih, za katere je zagrožena smrt. Podobno določata privilegija iz 1365 za Slovensko Krajino z Metliko in za Istro, da smejo vsi plemiči, to je ministeriali in militi, odločati o tožbah proti svojim ljudem, razen v najtežjih zadevah. — Pri privilegiju iz 1338 gre najbrž za kvalitativen prehod. Nižje sodstvo je bilo najbrž že prej večinoma v rokah ogradnih zemljiških gospodov, privilegij pa je iz tega napravil za bodočo normo. Ko je nastal privilegij iz 1365, pa je bilo očitno patrimonialno sodstvo z običajnim pravom že nekoliko prej uveljavljeno.

Patrimonialno sodstvo je dajalo zemljiškemu gospodu del tiste oblasti, ki sicer šteje za državno. Posebno pomembno je v praksi bilo, da je s tem zemljiški gospod dobil v roke tudi izvršilno oblast za svoje lastne zahtevke proti kmetu, ki jih je lahko uveljavljal tudi s kazenskimi ukrepi.

Krajevna pristojnost patrimonialnega sodstva je bila praviloma določena po obsegu zemljiške lastnine na posameznih parcelah. Najbolj je prišlo to do veljave na stavbiščih. V zvezi s tem se je razvilo načelo, da deželski sodnik ne sme prestopiti praga hiše, ki je last drugega in ne deželskosodnega gospostva. Ta privilegij gospostev se je označeval kot pravo »strešne kapi«.

Patrimonialno sodstvo se je v večini slovenskega ozemlja združilo s pojmom zemljiškega gospostva sploh, ker se je medtem na drugi strani teritorialno zemljiško gospostvo zdaj štelo prvenstveno za višjesodno oblast. Obenem je podsodnost patrimonialnemu sodstvu postala znak podložništva. Patrimonialno sodstvo skupaj z drugimi pravicami zemljiškega gospoda tvori patrimonialno oblast v najbolj tipičnem pomenu besede.

Vendar se patrimonialno sodstvo ni uveljavilo prav povsod in ni moči trditi, da brez njega ni podložništva. Na zahodnem delu slovenskega ozemlja, zlasti na Goriškem in v Slovenski Istri, so tudi poznali podložništvo, a ne patrimonialnega sodstva. Kakšno sodstvo je tam prevladovalo in zakaj se patrimonialno sodstvo ni razvilo, bo sledilo med krajevnimi posebnostmi v upravi in sodstvu.

4. VLOGA FEVDA. Ob posestnem razkroju teritorialnih zemljiških gospostev se je občutno spremenil pomen fevdnega razmerja. Omenili smo že, da je fevd postal sredstvo za prehod gospostvenih pravic na meščane (fevdi mošnjička). Podobno je fevd omogočal, da je nesvobodni plemič prejel zemljo ali dohodek od tujega gospoda, s tem nekoliko zrahljal osebno odvisnost od lastnega gospoda in na obe plati slabil enotnost teritorialnega zemljiškega gospostva. Tako je treba zlasti v 13. stoletje postaviti nastanek vrste drobnih fevdov, ki so razkrajalno vplivali na posestno enotnost.

Na drugi strani so fevdom po razkroju osebne odvisnosti nesvobodnega plemstva namenili novo vlogo. Premoženje nekdanj nesvobodnega plemiča, pri katerem je bilo še živo pojmovanje, da ne gre za popolnoma samostojno last, so začeli šteti za fevd, tudi če mu prej niso pripisovali te lastnosti. Ob tem prehodu iz nesvobodne lastnine v fevd je nedvomno prišlo do mnogih nejasnosti, ob katerih so se nasprotja razrešila na različne načine. Številni fevdi, ki jih poznamo v 14. in 15. stoletju, so nastali najbrž vsaj delno ob tej priložnosti.

Ker se je obenem krepila tudi dednost fevdov v ženski liniji (str. 258), gre v celoti za izrazito degeneracijo fevdstva.

II. RUDNIŠKA IN FUŽINSKA RAZMERJA

1. STARE OBLIKE. V 13. stoletju se je pridobivalo železo še v majhnih pečeh z ročnim podpihom. Ta proizvodnja je zahtevala le manjše obrate in je bila organizirana na način, ki je sicer diferenciral rudarje in fužinarje od kmetov, ni jih pa še diferenciral med seboj. Imetnik peči je bil pri njej sam zaposlen, je veljal za nekakega podložnika zemljiškega gospoda in je oddajal svojo pravdo v določeni količini železa. Taki proizvajalci nastopajo leta 1291 v Dovjem kot »praeznich-i«. To naj bi pomenilo po dosedanjem mnenju »praznika«, kmeta, ki je tlačanskega dela prost ali »prazen« in ki naj bi bil torej neka oblika bavarskega barskalka. Oddaja v železu pa kaže, da ta razlaga ne bo držala. Ne gre za kmete, marveč gre pri teh ljudeh za fevdalne topilce železa, katerih naziv bi se nič bolj in nič manj verjetno lahko izvajal tudi iz tega, da so rudo pražili in bili torej pražniki.

2. DIFERENCIACIJA. V teku 14. stoletja so se peči povečevale, mehovi gnali na vodni pogon, število zaposlenih pri eni peči naraslo in zaposleno osebje diferenciralo na lastnike peči ali kladiv na eni strani ter na njihove delavce na drugi strani. Stara fevdalna pojmovanja so se začela mešati s posebnimi potrebami te proizvodnje in nastajalo je posebno rudniško in fužinarsko pravo.

3. JESENISKI RUDNIŠKI RED. Na tej razvojni stopnji je nastal eden izmed najpomembnejših pravnih spomenikov na Slovenskem, rudniški red, ki ga je za Jesenice izdal 1381 njihov teritorialni zemljiški gospod in imetnik deželskega sodišča, ortenburški grof Friderik. Kljub mednarodni pomembnosti tega reda doslej s pravno-historične plati praktično ni obdelan. Original še ni znan in poznamo zaenkrat le dva poznejša prepisa. Jeseniški rudniški red vsebuje izčrpna določila, s katerimi se urejajo imovinska vprašanja, položaj oseb, organizacija obratovanja, sodne zadeve in posebej kazensko pravo.

Lastniki plavžev in kovačij štejejo za rudne mojstre (Bergmeister). Njihova lastnina na obratih in na lastnih hišah sicer ni podrobneje opredeljena, vendar velja v bistvu za ogradno, prosto lastnino. Če pa dobe razen tega v hasnovanje kako gospodovo hubo, imajo na njej zakup po meščanskem pravu. Sicer je njihova edina dajatev odmerjena le na rudnike, pašnike, planine in gozd in sicer daje iz tega naslova vsaka kovačija ali vsak plavž letno 15 veronskih funtov. Na ta način so rudni mojstri osebno svobodni. Toda določilo, naj nosijo vsa častna bremena kot drugi gospodovi ljudje, kaže še prebijanje nekih predstav o nekdanjem podložništvu.

Ker na tej podlagi rudni mojstri tvorijo poseben stan v fevdalni družbi, imajo samoupravo v fevdalnem smislu. Veča je le posredno omenjena s tem, ko je govor o njihovi pravici, da si vsako leto volijo rudniškega sodnika, pri čemer imajo še posebno prednost, da ga mora gospod brez ugovora potrditi.

Rudniški sodnik ima v vseh krajevnih zadevah nižje sodstvo, za težje kazenske zadeve mora pa obtoženo osebo izročiti opasano deželskemu sodniku.

Če je rudni mojster sam postavil kovačijo ali plavž, obdrži svoje pravice, dokler stanuje na Jesenicah. Kdor pa je obrat v celoti ali delno samo kupil in pozneje prodal, izgubi mojstrsko pravico. Tu opazamo že možnost solastninskih deležev, ki so se pozneje izražali v tako imenovanih dnevih kovanja.

Pravni promet z vso lastnino rudnih mojstrov je prost.

Določila o delavcih, ki tvorijo podrejeno prebivalstvo, sicer niso prav izčrpna, pač pa zelo značilna. Delavci nimajo nobene udeležbe pri volitvi sodnika, pač pa so mu podrejeni. Za vse zadeve v zvezi s svojim delom, mojstrovim denarjem, njegovo hišo ali obratom spadajo pod disciplinsko oblast svojega delodajalca. Očitno se že pojavlja zadolženost delavcih pri delodajalcih, ki postane tako pogosta pozneje, v zgodnjem kapitalizmu. Obračunavata pa še prav po starem na rovaš. Če delavec svoj del rovaša izgubi, velja mojstrov rovaš, če mojster nanj priseže. Mojster toži delavca pred rudniškim sodnikom, ki delavca kaz-

nuje po mojstrovem nasvetu. Posebej je prepovedana »objest« in nemir. Rudniški in fužinski delavec je prva zvrst proletarca, ki je po svoji skupinski zaposlenosti v proizvodnji lahko nosilec uporniških gibanj.

S tem je navedenih le nekaj določil tega edinstvenega spomenika, pri čemer naj bo tudi omenjeno, da pozna naselje še župana. Sicer je njegova posebna pravica omenjena le glede vinotoča, vendar je očitno, da se naselje razvija na slovenskih podlagah, čeprav nedvomno razvoj fužinarstva privede mnogo tujcev.

*

Družbene spremembe proti koncu srednjega veka so odpravile nasprotje med zgodnjefevdalnim osebnim položajem na eni strani in dejanskim mestom v agrarni proizvodnji. Vzporedno pa se je že pripravljalo novo nasprotje med fevdalnim pravom, ki se je razvilo na podlagi agrarne proizvodnje in zahtevami po razvoju novih načinov proizvodnje, ki jih je fevdalna vezanost ovirala. To novo nasprotje bo prišlo do polnega izbruha v dobi zgodnjega kapitalizma in ga fevdalizem ne bo več rešil v svojem okviru.

C. Zgodnja deželna ustava (zgodnja stanovska država)

Osrednji državnopravni pojem te dobe je dežela, nastala ponekod iz starih upravnih enot (vojvodine, krajine), ponekod iz teritorialnega zemljiškega gospodarstva.

Razlika med deželo in njenimi predniki ni nujno v obsegu, marveč v značaju in stopnji oblasti njenega gospodarja — deželnega kneza (deželnega gospoda, Landesfürst, Landesherr). Njegovo oblast označujemo kot deželnoknežjo oblast. Ta oblast združuje nekatere pravice, izhajajoče iz kraljeve oblasti, druge, prevzete iz oblasti vojvode ali krajinskega kneza. Nova in bistvena je tretja skupina pravic — javna oblast nad deželnim plemstvom, ki porine v stran nekdanjo oblast posameznih teritorialnih zemljiških gospodov nad njim.

Deželno plemstvo postane odločilna plast prebivalstva v deželi. Kot posebna, novonastala družbena skupina se je postopoma tudi pravno organiziralo kot posebno telo (korporacija), ki je prevzelo v svoje roke urejanje zadev svojih članov. Zaradi njihovega položaja je to praktično pomenilo upravljanje dežele, razen posega v tiste sfere, ki so bile v neposredni lasti deželnega kneza. Ta skupnost deželnega plemstva v srednjem veku še ni dobila svojega imena, od začetka 16. stoletja pa se zanj uveljavi naziv deželni stanovi (status provinciales, Landstände). Ker je plemstvo v zgodnji deželni ustavi že razvilo nekatere pravne lastnosti deželnih stanov, uporabljamo besedo stanovi tudi za to dobo, ki jo zato označujemo kot dobo zgodnje stanovske ustave. V tej dobi so stanovi organizirani še po starejšem tipu srednjeveške avtonomije, po tipu večje s pravdo.

Podobno kot se je razcepila oblast na več stopenj lastnikov, se tudi partikularizem kaže na več stopnjah: od vaške in gosposčinske preko teritorialno-posestne do deželne. V primeri s prejšnjim obdobjem pomeni patrimonialna oblast povečanje partikularizma navzdol, deželna oblast pa njegovo nasprotje. V primeri s partikularizmom zemljiških gospostev pomeni nastanek dežel pri nas v bistvu koncentracijo državne oblasti, vendar je to bolj specifičen pojav pri nas in še to ne povsod. Dežela se prav tako lahko razvije iz zelo majhnega teritorialnega gospostva in ostane še dolgo majhna.

Sama deželnoknežja oblast je sicer začela dobivati čistejše znake javne oblasti, toda v bistvu so tudi s to oblastjo ravnali kot z deželnoknežjim osebnim patrimonijem. Tako se je nižji del oblasti patrimonializiral, višje stopnje oblasti pa so postale tako rekoč javna oblast v privatnem prometu med rodbinami na stopnji državneposrednih knezov. Na ta ali oni način je torej vezava oblasti na privatno lastnino — patrimonializacija — izvedena na vseh treh stopnjah v okviru dežele s tem, da je javni značaj višjih dveh stopenj ostal ohranjen.

Oblikovanje dežel ali bolje teritorializacija na stopnji dežele je ustvarila pravno podlago za ves razvoj ustave in prava do začetka 20. stoletja. Ta proces je obenem ključ za razumevanje vseh nadaljnjih dob fevdalne države.

I. DEŽELNOKNEŽJA OBLAST IN DEŽELE

1. RAZVOJNI MOMENTI V NASTANKU DEŽEL (DEŽELE, DEŽELNI KNEZ IN DRŽAVA). V običajnih tolmačenjih tega razvoja zavzema največji obseg naštevanje zemljiške posesti, ki se je tako ali drugače zbirala v eni rodbini. Da gre tu dejansko le za zbiranje ali slabitev moči, medtem ko ima pravna plat tega zbiranja bistveno jasnejše oblike, je bilo omenjeno že v prejšnjem poglavju.

a) Pravni naslov za razvoj deželnoknežje oblasti je bila oblast vojvode ali krajinskega kneza. Čeprav sama še ni pomenila deželnoknežjega položaja, je ta oblast vsekakor dajala solidno podlago za njen razvoj. Pokazalo se je že, kako je združevanje te oblasti s teritorialno zemljiško lastnino ponekod pospeševalo, drugod zaviralo dvig ene rodbine v deželnega kneza.

Kljub vsemu pomenu teritorialne zemljiške posesti in oblasti krajinskega kneza, oblast, ki jo je zmagovalec uveljavil nad deželo, ni bila več isto kot nekdanja oblast krajinskega kneza. Nasprotno: skoraj nobeden izmed deželnih knezov ni mogel več združiti v svojih rokah bivše oblasti krajinskega kneza, kolikor je bila medtem razpadla na deželska sodišča.

Kdor je razvijal deželnoknežjo oblast, je moral torej imeti v rokah še neko drugo moč.

b) Ponekod so to moč dajale pravice, ki so si jih tako ali drugače odkrhal od kraljeve oblasti. Če so okrog leta 1200 stari pokrajinski organi še imeli čvrsto bazo v svoji pokrajini, so oni prestregli te drobce in si iz njih ustvarili kar lepo moč. Drugod — kakor na Kranjskem — ni rešeto, ki ga je nastavljal stari krajinski knez, prestreglo ničesar in kra-

ljeva oblast se je drobila naravnost v roke teritorialnim zemljiškim gospodom, ki so ustanavljali mesta, kovali denar, odpirali rudnike, dajali privilegije in vršili sodstvo kot mali vladarji. Skozi nemško medvladje in naslednja desetletja so nekateri gospodje upravnih teritorijev (Avstrije, Karantanske Krajine s priključenimi krajinami) ali posestnih teritorijev (Goriška) izšli močno okrepljeni s kraljevimi pravicami, pri čemer je bolje, da se za pravno podlago ne vprašamo. Novemu stanju jo je bilo treba šele dati. Kako se je to dogajalo, nam pokaže primer Habsburžanov.

Privilegium minus iz 1156, ki so ga Habsburžani prevzeli po Babenberžanih, jim kajpak tako široke oblasti ni nudil. Praktično so si jo razširili mnogo čez okvire tega privilegija. V začetku 14. stoletja je bila podoba, ko da bo treba cesarskemu prestolu dati zopet slovo, kar se je res zgodilo.

Prav tedaj so nemški volilni knezi, h katerim Habsburžani niso šteli, krepko utrdili svoj položaj z Zlato bulo Karla IV. (1356). Ta pravni akt je imel sicer v prvi vrsti namen urediti volilni postopek, je pa obenem volilnim knezom — trem cerkvenim in štirim svetnim — dajal obsežne pravice na lastnih ozemljih, kakor: regale, privilegium de non evocando (kraljevo sodišče njihovim podanikom ni smelo soditi v prvi stopnji) in privilegium de non appellando (kraljevo sodišče za njihove podanike tudi ni bilo pritožbena stopnja).

Da bi si Habsburžani svoj že pridobljeni položaj utrdili in da ne bi zaostali za volilnimi knezi, so brž segli po priljubljenem srednjeveškem sredstvu, ponaredbi. Pod datumom babenberškega privilegija so si sestavili zapis z mnogo večjimi pravicami. Zato je v zgodovinopisju dobil ime Privilegium maius. Ko so kakih sto let pozneje zopet sedeli na cesarskem prestolu, so si Habsburžani ponaredbo 1453 sami potrdili. Privilegium maius je Habsburžanom dajal v bistvu podobne pravice kot so jih imeli volilni knezi in je zagotavljal praktično skoraj popolno neodvisnost od kralja, na državnem zboru pa mesto takoj za volilnimi knezi.

Čeprav se Privilegium maius — kot domnevni original iz leta 1156 — ni mogel izrecno nanašati na naše kraje, so ga Habsburžani izvajali kot svoj rodbinski privilegij in je tvoril, kar se tiče deželno knežjih pravic, eno izmed osnovnih ustavnih listin v večini naših dežel od 14. stoletja dalje.

Vendar se niso vsi gospodje upravnega ali posestnega teritorija, ki so si prisvojili takšne ali drugačne kronske pravice, uveljavili kot deželni knezi. Tudi te pravice še niso bile vse.

c) Podobno je z državneposrednostjo, s pravico fevdalca, da je neposredno podrejen kralju in njegovemu sodstvu. Ponekod je bila odločilna — če je namreč ta fevdalec imel teritorij — vendar je prihajala do veljave šele v poslednji stopnji razvoja. Pa tudi ozemlja nekaterih državneposrednih gospodov, zlasti cerkvenih, so se prej ali slej vtopila v deželah. Položaj gospoda ni vedno tudi položaj ozemlja.

Vsi navedeni razvojni momenti so bili pomembni, toda niso povsod delovali enako.

d) Odločilna novost v deželi je bila, da se je deželni knez uveljavil kot vojaški poveljnik in predsednik večje deželnega plemstva. Dežela je torej nastala s tem, da je nekdo pridobil to oblast. Pri tem ni bilo vedno nujno, da so se mu podredili vsi svobodni fevdalci, ki so imeli v lasti kak del dežele, čeprav je tudi to dejansko večinoma uspelo. Dovolj je bilo, da je njegovo oblast priznalo nižje plemstvo tudi na ozemljih, ki so bila last drugega gospoda.

Notarski znak (signet) javnega notarja, klerika ljubljanske dieceze Petra Jankoviča z listine 27. avgusta 1491

Nastanek dežel je torej bistveno zvezan z osvoboditvijo nižjega plemstva, s tem da je postala za to plemstvo deželna vez odločilnejša od osebne ali morda vazalske vezi. Plemič je zdaj spadal pod javno oblast, in sicer v tisti deželi, v kateri je prebival.

Res je, da so nekatere rodbine skušale doseči tako priznanje svobodnega in nižjega plemstva s podeljevanjem fevdov in dvornih dostojanstev, vendar splošna deželna vez na ta način gotovo ni nastala. Večji pomen je utegnila imeti potreba po uvedbi deželne plemiške veče, ki naj bi vsaj nekoliko omilila splošno pravno negotovost. Odločilni korak k nastanku dežele pa je bil pri nas vedno storjen v času, ko je vladala sila, kar smo mogli ugotoviti tudi glede konca ministerialske vezi. Pri tem za končni rezultat v splošnem niso odločilne drobne spletke, obračunavanja, kompromisi in dedovanja. Odločilne so vedno velike borbe, ki pretresajo temelje nemške države v 13. stoletju. Le v takih borbah nastopajo tako močni udeleženci, ki so sposobni vsiliti svojo voljo in pravo tudi drugim. Zato globlji vzroki za nastanek dežel, niso toliko domači, kot povezani s splošno evropsko zgodovino tiste dobe, ko pridejo do konflikta prejšnje sredobežne tendence s povezovalnimi vplivi blagovno-denarnega gospodarstva v širokih evropskih okvirih. Dejstvo, da so pri nas nastopali močni partnerji v zvezi s tem, da so tu gradili svoj pravni naslov na široka stara upravna ozemlja, je pri nas privedlo do razmeroma velikega obsega dežel. Deželnoknežja oblast, ki je tako nastala iz različnih virov, je bila nova po sestavu in po svojih prven-

stvenih podanikih (deželnem plemstvu). Pojmovanje njenih nalog pa se je še dalje gibalo v okviru srednjeveške predstave o zaščiti reda navzven (vojna oblast) in navznoter (sodna oblast), pri čemer je finančna oblast še vedno omejena predvsem na lastno premoženje in popolnoma patrimonializirana.

2. OSNOVNE POTEZE RAZVOJA DEŽEL. Močna teritorialna posest je štajerskim Traungaucem omogočila širiti svoje ozemlje in pridobiti staro knežjo oblast na več ozemljih. Ta oblast je Štajerski dajala geografski okvir. Razglasitev za državnoneposredno vojvodino 1180 je bila bolj deklaratornega pomena. Odločilni korak v deželo je bil napravljen v borbi med Štaufovci in Babenberžani tik pred medvladjem.

Koroški je dajala geografski okvir nekdanja plemenska vojvodina, čeprav po obsegu okrnjena. Teritorialna gospodstva v rokah Spanheimov in kosezi so dajali moč združevalnim tendencam, teritorialna gospodstva v rokah drugih gospodov so razdruževala pokrajino. Deželno plemstvo začenjajo združevati že Spanheimi, a šele skozi borbe med Otokarjem Češkim in Rudolfom Habsburškim izide Koroška 1276 kot dežela, čeprav bo potrebovala še dolgo, da bi se konsolidirala.

Tudi Kranjski daje krajina geografsko osnovo. Teritorialna zemljiška gospodstva jo vlečejo vsaksebi bolj kot si more krajinski knez pomagati s koseško jurisdikcijo. Vendar se ne razdrobi in pod Otokarjevim kladivom se začuda zediní in podobno kot Koroška izide iz trenj kot dežela. Deželnoknežja oblast, ki jo tu dobe v zastavo goriški grofje, je sicer sestavljena bolj iz raznovrstnih dohodkov in različno intenzivna, toda plemstvo je vsaj v glavnem povezano v deželno plemstvo.

Dejansko je bil v obeh teh deželah Otokar tisti, ki je kot tuji zavojevalec mogel zavreči stare ozire in tako prepustil svojim zmagovalcem mnogo bolj razčiščen položaj kot ga je dobil. Deželni mir iz 1276 že lahko govori o tem, da so pri njem sodelovali cerkveni in svetni knezi, grofje, baroni in ministeriali dežel Avstrije, Štajerske, Koroške, Kranjske in Slovenske Krajine. Deželna vez svobodnega in nekdanjega višjega nesvobodnega plemstva v okviru posameznih dežela je bila že dana.

Goriškim grofom ni bilo treba drugega, kot da na svojih lastnih teritorialnih gospodstvih izkoristijo popolno oslabitev oglejskega patriarha, svojemu nesvobodnemu plemstvu pa nudijo take upravne oblike, kot so se uveljavile drugod.

S spretno politiko med dvema mlinskima kamnoma so razvili že vse elemente deželnih knezov, in to ne le na svojih starih gospodstvih, marveč tudi na Koroškem in kot zastavni upniki na Kranjskem, ki ji je bila pridružena tudi Savinjska Krajina. Njihov položaj na Kranjskem in Savinjskem (1280—1335) pa je bil že vnaprej mišljen le kot provizoričen. Koroška in Kranjska sta še vedno bolj pravna pojma kot živa realnost. Oblast v deželi pomeni celo mešanico javnih in zasebnih pravic, ostankov starih in zametkov novih. Kjer ima zastavni gospod v rokah deželsko sodišče, je njegova oblast učinkovita, od drugih ozemelj dobiva dajatev »deželnemu gospodu« (domino terrae), ki ni ravno posebno visoka. Vajeni gledati oblast skozi finančno prizmo upravljajo goriški grofje svoje dežele bolj z aparatom zakupnikov in administratorjev kot pa s fevdalci.

Zlasti na Kranjskem postavijo, kot je bilo vidno v zgodovini mest, marsikaj na glavo. Celo tam, kjer naletimo na stare nazive uradnikov iz spanheimskih in oglejskih časov, se nam marsikateri teh »uradnikov« izkaže kot kapitalist, ki je vzel v zakup izkoriščanje tega ali onega finančnega vira od sodstva pa do vinske kleti. Kjer je zakupnina visoka, se zakupniki združujejo in tako se uradna funkcija podeli družbam, na primer sodniškim družbam.

Leta 1311 se Goričani in Habsburžani sporazumejo, da Savinjska dolina pripade Habsburžanom, ki jo priklopijo Štajerski. Dolenjska, dotlej del Savinjske Krajine, ostane pridružena Kranjski in na njej obvisi staro ime Slovenska Krajina.

Ko leta 1335 izumre ena veja Goričanov, dobe Habsburžani Koroško in Kranjsko, ne pa tistih deželskih sodišč, ki jih ima na Dolenjskem in v Beli Krajini v rokah druga linija Goričanov. Ta deželska sodišča tvorijo še nekaj časa posebno goriško deželo »grofijo v Krajini« in »Metliko«. Prav tako se je medtem jedro Istre formiralo kot goriška dežela, Pazinska grofija, okrog katere je še vrsta manjših gospostev. Leta 1374 pridobe Habsburžani po izumrtju druge veje goriških grofov še ta deželska sodišča, ki se šele postopoma priključujejo Kranjski.

Taki pojavi ne porušijo osnovne ugotovitve, da se namreč dežela kot pravni pojem izrazito oblikuje na Štajerskem okrog leta 1237, drugod okrog 1276. Zdaj ne gre več za tvorbo novega pojma, gre le še za spremembe meja, razjasnjenje pravnega statusa in tvorbo novih dežel na tleh že obstoječih. Tako je treba razumeti tudi nadaljnji razvoj.

3. POZNEJŠE FAZE RAZVOJA. Za habsburško prodiranje proti morju postane značilno, da tu ne gre več vedno za osvajanje celih dežel (razen kolikor štejemo Pazinsko grofijo za deželo), marveč za pridobivanje posameznih teritorialnih zemljiških gospostev, na katerih je medtem že izoblikovana tudi jurisdikcija. Taka gospostva so po razpadu Furlanske Krajine in Istre praktično visela v zraku.

Tako pridobljena gospostva so Habsburžani na razne načine pridruževali Kranjski. Veljala so kot priključena gospostva (angereihte Herrschaften). Po razmerju do Kranjske kot po notranji ureditvi so se med seboj precej razlikovala. Ponekod, zlasti na Dolenjskem in v Beli Krajini, je bilo razmeroma lahko razširiti v teku časa kranjski režim in tako so se brez posebnih težav proti koncu srednjega veka spojila s Kranjsko. Podobno je bilo z nekaterimi zahodno ležečimi gospostvi. Teže pa je bilo urediti pravni položaj istrskih gospostev posebno zato, ker so imela svojevrsten sodno-upravni sistem, ki je ostal mnogo bližji tistemu iz staroslovenskih časov. Ko so se k temu pridružili še drugačni pogoji za obdavčenje, so posamezne podrobnosti postale predmet dolgotrajnih pravnih. V bistvu je šlo za vprašanje, ali so ta deželnoknežja gospostva priključena le pod kranjski vicedomski urad ali pa njihovi zemljiški gospodje veljajo tudi za člane kranjskih stanov z vsemi davčnimi posledicami.

V drugem smislu pa so teritorialna zemljiška gospostva kot deželska sodišča tvorila za deželnega kneza in enotnost dežele veliko nevarnost. V njih je namreč še vedno tičala kal razvoja v samostojno deželo, ki je

bila tem bolj nevarna, če je tak razvoj podpirala tudi krona. Če je kako deželsko sodišče pripadalo svobodnemu fevdalcu — h katerim so zdaj šteli tudi tiste ministeriale, ki so bili lastniki teritorijev — je bila oblast deželnega kneza tu razmeroma šibka. Gospodstvo je sicer pravno pripadalo deželi, njegov lastnik je priznaval deželnoknežjo oblast in mali fevdalci so spadali med njegove podanike. Toda dohodki, podložniki in vse sodstvo nad njimi je pripadalo lastniku ozemlja, in to je praktično mnogo pomenilo. Srečali smo že Ortenburžane kot izstavitelje rudarskega reda v letu 1381, torej v času, ko je bila Kranjska nedvomno habsburška dežela, ki je od 1364 dalje štela za vojvodino. — Posebno šibek je bil položaj deželnih knezov na teritorijih visokih cerkvenih državnih knezov (salzburških, babenberških itd.). Te nekdanje imunitete so zlasti od 13. stoletja dalje praktično tvorile posebne kneževine, katerih pravno razmerje do deželne oblasti se je razčistilo šele v 16. stoletju. Če se je več deželskosodnih gospodstev združilo v rokah fevdalca, ki sicer v njih ni bil deželni knez in če se je lastnikov vpliv politično dvignil, je bilo treba le malo in iz takega teritorija je nastala nova dežela.

Tako je moči s pravne plati razumeti dvig Celjskih grofov. Zbirali so v svojih rokah deželska sodišča, bili povzdignjeni v državne kneze in dobili svoja gospodstva kot državno kneževino v državni fevd. Najbolj je nastanek dežele prihajal do izraza v tem, da so začeli oblikovati lastne deželne stanove. Uveljavitev dedne pogodbe po smrti zadnjega Celjana (1456) je gospodstva vrnila Habsburžanom, toda celjska deželna kneževina je zapustila v ustavi in upravi poznejše Štajerske močnejše sledove kot v splošnem mislijo.

Da pri tem ni sledu kakih narodnostnih tendenc, še manj možnosti za razvoj slovenske dinastije ali države, je odveč podrobneje ponavljati.

Posebnost Devinskih gospodov je bila v tem, da so kot oglejski ministeriali imeli majhne teritorije, ki so obsegali štiri slovenske in nekaj istrskih (liburnijskih) gospodstev. Sorodniki in nasledniki Walseejevci so dobili 1434 krvno sodstvo od nemškega kralja, kar je v tem primeru pomenilo v precejšnji meri priznanje deželne kneževine. Vendar postanejo njihova gospodstva že 1466 oziroma 1472 habsburška in se pridružijo »priključenim gospodstvom«.

Ker se je tudi v sestavu dežel zrcalilo še mnogo različnih zgodovinskih osnov, je moči deželno ustavo orisati le v nekih splošnih potezah, ki bi mogle biti do podrobnosti točne le, če bi jih dopolnili za vsako posamezno gospodstvo posebej.

4. DRŽAVA IN DEŽELNOKNEŽJA OBLAST; MEDSEBOJNO RAZMERJE DEŽEL. Deželni knezi so bili vladarji posebne vrste v svojih pokrajinah. Če označimo cesarja kot nadrejenega vladarja z besedo suzeren v državnopravnem smislu, je povedano mnogo in nič. Že zaradi svojega historičnega razvoja deželnoknežja oblast ni mogla biti popolnoma odrejen, stalen in povsod enak pojem. V pojmovanjih sodobnikov se je deželnoknežja oblast kazala zlasti v višji sodni oblasti (Blutbann) in vojaški oblasti (Heeresbann). Dodati je treba še predsedstvo na plemiških večah in več ali manj uspešno prizadevanje, da bi v svojih rokah koncentrirali čim večje število regalnih pravic.

Tudi razmerje med državo in njimi v posameznostih ni bilo enotno. Bilo je odvisno od mnogih zgodovinskih pogojev. Kraljeva oblast je pri nas prihajala do veljave le še izjemoma, kakor v primeru Celjanov, ko so bile razmere na terenu za tak poseg zrele.

Tudi dejstvo, da so Habsburžani od 1438 dalje s kratko prekinitvijo v času Marije Terezije (zaradi salskega nasledstvenega prava v Nemčiji) do 1806 sedeli na »volilnem« cesarskem prestolu, ne sme zavajati v napačno predstavo, da so kot cesarji izvajali na našem ozemlju kakršnokoli oblast. Nasprotno jim je njihov položaj dajal polno možnost, da praktično izvršujejo vso oblast pri nas kot deželni knezi in da si podrede še zadnje cerkvene kneze, ki so hoteli tvoriti državo v državi. Naše dežele so praktično spadale pod Nemčijo le toliko, kolikor so bili Habsburžani navzgor državni knezi. Čeprav niso bili vsi nemški knezi tako samostojni kot Habsburžani in čeprav je nekaj malih drobcev drugod še bilo vezanih na center (državni ministeriali in državna mesta), je praktično »sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti« držalo skupaj bolj iz stare navade kot iz žive povezanosti njegovih delov. Pravne zveze so bile v teoriji vsekakor močnejše kot v praksi.

Še najbolj je enotnost Nemčije prihajala do izraza razen v kraljevi osebi in v kolegiju volilnih knezov (7 do 10) v državnem zboru, toda v kakšnem! Iz nekdanjega rednega zbora svobodnjakov že v frankovski dobi zožen na zbor frankovskih velikašev, ostane nazadnje v bistvu le priložnosten zbor nemških knezov. Dokler je kraljeva beseda še kaj veljala, niti ni imel prave pristojnosti. Ko se je v državnem zboru proti koncu srednjega veka razvila pravica do soodločanja s kraljem, je to le še oslabilo osrednjo kraljevo moč, ne da bi kaj pridalo dvignilo povezovalno vlogo zbora. Na njegov sklep (*recessum imperii*) so se posamezni knezi čutili vezane le tedaj, če so bili navzoči in če so na sklep sami pristali. Tako se je moral vladar pogajati tako rekoč z vsakim posebej, če je hotel dobiti pomoč na primer v četah ali denarju. Vso nerodnost tega aparata so naše dežele občutile tedaj, kadar naj bi se po tej poti dosegla pomoč Nemčije proti Turkom.

Šele po westfalskem miru (1648) je glasovanje na državnem zboru začelo dobivati neke urejene, zato pa nič manj komplicirane oblike. Glas nekaterih udeležencev je veljal za polnovrednega (*virilisti*), drugi so mogli glasovati le kot skupina (*curia*). Obenem se nekoliko uredi nekatera vprašanja glede članstva mest. Kmalu potem se razvije navada, da deluje zbor na stalnejših zasedanjih nekaterih knežjih zastopnikov.

Udeleženci državnega zbora so tvorili državne stanove. Bili so proti kralju v podobnem položaju kot udeleženci deželnega zbora proti njim samim. Toda deželni zbori so bili mnogo kompaktnejši in učinkovitejši od državnih.

Vsaka dežela je bila sprva posebna državnopravna tvorba, po svojem knezu neposredno vezana na centralno državno oblast. Tudi kolikor je imel deželni knez v rokah več dežel, kot Habsburžani pri nas, jih je ustavno povezovala le njegova oseba. Tako so naše dežele pod Goričani in Habsburžani tvorile personalno unijo v okviru Nemčije, ne da bi ta njihova povezava v srednjem veku imela ustavnopravne oblike. Le zveza med Štajersko in Avstrijo je bila od 1186 do 1237 realna unija.

II. OBLIKOVANJE DEŽELNEGA PLEMSTVA V STANOVE

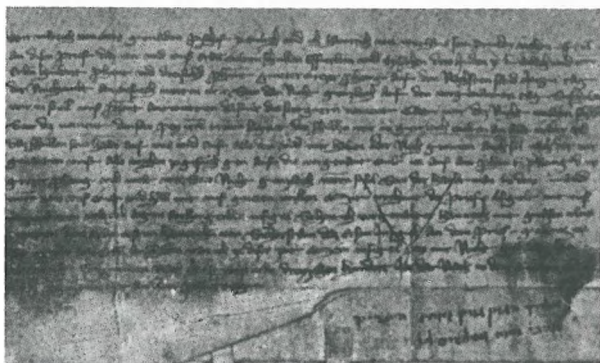
1. STANOVSKI (DEŽELNI) PRIVILEGIJI. Že v času nesvobode so zlasti ministeriali začeli dobivati določen pomen v upravi gospodstva ne le kot posamezniki, marveč tudi kot skupina. Tako so si ministeriali krškega škofa nekaj časa celo lastili pravico sodelovanja pri volitvi škofa. V splošnem pa so gospodstva držala ministeriale z dovolj čvrsto roko. Ta je najbolj popuščala tedaj, ko je vse kazalo, da bo gospodstvo prešlo na drugo dinastijo. Ob tej priložnosti gospod ni imel pomislekov, pač pa ministeriali velik interes, da se njihove pravice zapišejo in morda razširijo. Tako so zlasti okrog prehoda gospodstva od enega na drugega gospoda nastajali privilegiji ministerialov, pozneje ob prehodu dežel pa privilegiji deželnega plemstva.

a) V razvoju takih privilegijev prednjači Štajerska, prvič zato, ker je prva dosegla večjo kompaktnost, drugič tudi zato, ker je plemstvo imelo najboljše priložnosti izkoristiti menjavo dinastij. Ob prehodu Štajerske od Otokarja Traungauca na Babenberžane, so ministeriali nekaj let prej, 1186 dobili georgenberški privilegij, ki je z nekaterimi določili očitno veljal tudi za plemiče nekih drugih vrst. V Staufovsko-babenberških borbah je 1237 štajersko plemstvo dobilo edinstvene pravice, od katerih so nekatere tudi po pomiritvi med nasprotnikoma obdržale pravno veljavo in veljale še v habsburški dobi. Rudolf Habsburški je leta 1277 kot cesar izdal nekoliko prilagojen in dopolnjen privilegij, da bi si pridobil podporo štajerskega plemstva. Ko je bila Štajerska že nekoliko trdnjeje v habsburških rokah, je potrditev privilegija šla Albrehtu teže iz rok in 1292 je izšel po precejšnjih trenjih četrti štajerski privilegij, pri katerem je deželni knez izkoristil priložnost za prilagoditev svojim koristim.

Na Koroškem in Kranjskem so bile medtem razmere za sestavo plemiških privilegijev manj ugodne in obe deželi sta dočakali habsburško oblast z mnogo manj izoblikovano ureditvijo in plemiško ustavo. Nova dinastija je na prošnjo plemstva s privilegijem iz 1338, izdanim posebej za Kranjsko in posebej za Koroško, deloma uzakonila obstoječe običajno pravo, deloma podelila nove pravice. (Tudi ta privilegija doslej še nista pravnozgodovinsko analizirana.) Deželnemu knezu pri izstavitvi teh privilegijev ni bilo treba dajati nikakih koncesij na svoj račun, marveč sta bila privilegija tudi v njegovem interesu, kolikor sta zagotavljala enotnost dežele in utrdila fevdalni režim na podeželju, razrahljan pod začasno vlado goriške veje. Novo podeljene pravice so bile deloma posnete po štajerskem zgledu, razen tega pa je bilo določeno, naj se plemstvo teh dveh dežel ravna po pravu štajerskega plemstva v zadevah, ki s privilegijem niso posebej urejene. S tem je štajersko pravo postalo subsidiarni, pomožni vir prava na Koroškem in Kranjskem. Najbrž se izstavitelj privilegija ni zavedal, da bo plemstvo teh dveh dežel na tej podlagi lahko pozneje uveljavljalo sebi v prid tudi vse pravice štajerskega plemstva proti vladarju.

Privilegija iz leta 1365, ki sta bila z enakim besedilom podeljena posebej plemstvu na Dolenjskem in v Beli krajini ter posebej istrskemu plemstvu na goriških gospostvih, sta izšla še pod staro dinastijo, preden so gospodstva prešla na Habsburžane. Besedilo je prirojeno bolj

na dolenske razmere in zdi se, da je bila njegova veljava v Istri vsaj v nekaterih točkah bolj želja kot realnost. Ni verjetno, da bi bil podoben privilegij kdaj podeljen tudi goriškemu plemstvu na Krasu in celo v ožjem Goriškem.

Levo: Zadolžnica krškega škofa in njegovega brata za dolg pri dveh ljubljanskih židih iz 1351, s hebrejsko beležnico na desnem spodnjem pregibu (pliki). Listina je čez desni pokončni pregib prerezana in s tem zadolžnica uničena. — Desno: Pokal »Obče deželne obveze za škodo na Kranjskem«. Kakšno zvezo ima s klavzulo te obveze, ni prav jasno

Navedeni privilegiji so osnovni deželni privilegiji Štajerske, Koroške in Kranjske. Pridružuje se jim v nekem smislu deželni mir iz 1276, izdan z veljavnostjo za Avstrijo in vse tri dežele. Na Koroškem velja v tej zvezi omeniti še »Odpravo bojev«, ki ureja predvsem sodni postopek za častne spore plemstva.

b) Od začetka 15. stoletja dalje — ne slučajno prav od Ernesta Železnega in prav od 1414 dalje — je prišlo v navado, da je deželno plemstvo predložilo vsakemu novemu vladarju prepis svojih dotedanjih privilegijev v pisмено potrditev. Taka zbirka deželnih privilegijev skupaj z uvodno in končno potrditveno klavzulo je dobila ime deželni ročin. Izvor te besede je latinski manifestum, to je z roko (manus) potrjena listina — zato ročin. Nemški naziv Landhandfeste je enakega izvora. Ob vsaki nadaljnji potrditvi so potrditvi prejšnjega vladarja dodali njegove pomembnejše privilegije in novi vladar je zopet vse skupaj objel v svojem prepisu in potrditvi. Poznejše potrditve so oklepale prejšnjo kot letnice pri deblu. Tako so ročini zbirke deželnih privilegijev, zbranih v potrditvah posameznih vladarjev. Ta praksa se je nadaljevala do prav-

nega absolutizma, toda vsebinski razvoj in dodajanje novih privilegijev sta prenehala že po propadu protestantizma. Stanovi so bili odslej dalje lahko zadovoljni, če so dosegli vsaj formalno potrditev starih pravic.

Nekateri izmed tako nastalih deželnih ročinov so zlasti v dobi protestantizma izšli v tisku.

Prvi privilegiji, ki so postali sestavni deli Ernestove potrditve, so »osnovne listine«, ob poznejših potrditvah priključene privilegije štejemo za »dodane listine«. Izmed osnovnih listin so najpomembnejše tiste, ki smo jih že zgodaj našeli; le georgenberski privilegij ni prišel v deželni ročin, ker je privilegij iz 1237 postal za štajersko plemstvo mnogo pomembnejši.

Deželni ročini so v nadaljnjem razvoju osnovni ustavni akti deželne ustave, saj uzakonjujejo najbolj aktualna ustavna načela o položaju plemstva navzgor in navzdol.

Glavne potrditve in istočasne dopolnitve deželnih privilegijev iz dobe cesarja Friderika III. (IV.) so dobile naziv »zlate bule« (Štajerska 1443, Koroška 1444, Kranjska 1460). Zlati buli za Koroško in Kranjsko sta tema dvema deželama izrečno potrdili nekaj pravic, povzetih iz starejših štajerskih privilegijev. Zlata bula za Kranjsko je zapoznala v primeri z drugimi morda zato, ker so se tu močno občutila trenja med Celjani in Habsburžani. Tako je kranjska Zlata bula izšla šele po celjski nasledstveni vojni; v njej se kaže okrepljeni vladarjev položaj, nekaj členov iz koroške Zlate bule je v kranjski izostalo.

V pravnem pojmovanju deželne ustave je veljalo, da so deželni ročini nespremenljivo pravo, ki črpa svojo moč iz prastare podelitve in običaja, iz vojaških in gmotnih zaslug plemstva ter slednjič iz potrditve po prejšnjih vladarjih. Kljub dejanskim okrnitvam že pridobljenih pravic (na primer državneposrednosti štajerskih ministerialov) v začetni stopnji in v nadaljnjem razvoju, so deželni ročini prav do 18. stoletja veljali kot pravo. Kljub delni zastarelosti in nasprotstvu z novim stanjem je deželno plemstvo v vsaki situaciji našlo v njih takšno ali drugačno pravno oporo za svoja stremjenja. Iztrgana besedila zastarelih določil so utegnili priti prav v popolnoma drugačnih zvezah, kakor se bo na primer pokazalo, da so deželni ročini prispevali k poslabšanju kmetovega položaja v zgodnjem kapitalizmu.

Deželni ročini vsebujejo določila iz raznih pravnih panog in iz različnih časov. Niso sistematični zapisi, marveč kot tipično privilegijsko pravo urejajo zadeve, ki so bile aktualne ob nastanku posamezne listine. Njihov pravnozgodovinski pomen po mnogih značilnih ustavnih določilih ne zaostaja za tedanjimi privilegiji v drugih deželah in državah. Deloma spadajo prav plemiški privilegiji naših dežel, zlasti Štajerske, med najzgodnejše in značilne primere svoje vrste v Evropi, ki so se tudi v poznejši praksi pokazali za trdožive.

c) V razmerju med deželnim knezom in stanovi so se pokazala za pomembna zlasti tista določila, ki so vsebovala neke omejitve deželnoknežje oblasti na vseh treh področjih njegove glavne vladarske dejavnosti:

Na področju finančnega prava: brezpogojna prepoved, da bi vladar nalagal plemstvu davke (1186, 1237, 1277, 1292), prepoved zviševanj

posrednih davkov (mitnin 1237, 1277, 1292), potreba po pristanku deželnih velikašev za prekovanje novcev (1237, 1277, začasno omejeno 1292).

Na področju vojaških zadev so se začela sporna vprašanja pojavljati šele pozneje in so zato tudi temeljna določila vsebovana v poznejših privilegijih. Tu po izčrpnosti in časovno prednjačijo goriška gospostva s privilegijema iz 1365: vojaška dolžnost plemstva je omejena le na obrambno vojno; udeležba v ofenzivnih vojnah je prostovoljna in plačana. Za druge dežele se ta načela formulirajo šele mnogo pozneje, v začetku 16. stoletja, čeprav so smiselno veljala še prej.

Na področju sodnih zadev so izmed mnogih podrobnejših določil najvažnejša ta-le. Plemstvo je v razmerju do deželnega kneza že 1277 zaščiteno s tem, da je prepovedano odvzeti prostost plemiču, ki mu ni bila dokazana krivda (*habeas corpus act!*). Prvotno je bil ta predpis stavljen pod zaščito samega državnega knežjega sodišča, pozneje (1292) pa je bila ta zaščita nekoliko zamegljena. V začetku 16. stoletja se uzakonjuje *ius de non evocando* deželnega plemstva, prepoved, da bi deželnoknežji organi poslovali v prvi instanci v zadevah, ki spadajo pod plemiško sodstvo. Plemiški *ius de non appellando* seveda ni prihajal v poštev. — V meddeželnih razmerjih ščitijo deželni privilegiji vsako deželo posebej pred tem, da bi se v njene zadeve vmešavali organi drugih dežel. Za nepremičnine je pristojno sodišče dežele, v kateri nepremičnina leži (*forum rei sitae*), sicer pa toženčevo bivališče, razen če se je pisмено obvezal priti pred sodišče druge dežele. — V razmerju do podložnikov je patrimonialno sodstvo uzakonjeno zlasti v privilegijih iz 1338 in 1365.

Osnovne pravice deželnih stanov so bile v naših deželah nadpovprečno trdno zavarovane s pravnimi normami deželnih ročinov. Edino, v čemer so stanovi naših dežel zaostajali za stanovi nekaterih drugih držav, je bila nepopolnost pravice do upora (*ius resistendi*). Njene najekstremnejše oblike niso bile nikdar priznane. Pač pa je bila s privilegijem iz leta 1277 priznana zelo omiljena oblika te pravice: vsak novi deželni knez je moral prisesti, da bo varoval plemiške privilegije, in sicer prej, preden so plemiči prisegli njemu. Taka obojestranska prisega se je pozneje imenovala dedni poklon (*Erbhuldigung*) in dolgo časa so stanovi vztrajali na tem, da mora vladar osebno priti na to slovesnost v vsako deželo posebej. Nikjer pa ni bilo povedano, kaj naj bi se zgodilo, če vladar ne bi prisegel in če mu zato tudi plemstvo ne bi priseglo. Ali je bilo plemstvo tedaj sploh odvezano pokorščine? Še manj pa je bilo plemstvo zavarovano proti temu, da bi vladar po položeni prisegi kršil svoboščine. Rešitev teh vprašanj je bila pri nas prepuščena predvsem politični situaciji in razmerju moči. Tu in tam je plemstvo z odlaganjem svoje prisega dejansko nekaj doseglo, v odločilnem času pa je moralo vendarle kloniti pred deželnim knezom.

Ne bi bilo sicer upravičeno misliti, da bi se bila deželna ustava kaj bistveno drugače razvijala, če plemstvo teh privilegijev ne bi bilo imelo. Nedvomno pa so ti privilegiji pospešili razvoj na začetku in pripomogli do izrazite deželne ustave. Pozneje so postali močno orožje v rokah plemiške konservativnosti. Kljub vsej svoji večni veljavi, se razvoju tudi oni niso mogli upirati, najprej ne nasproti vladarju, nazadnje pa sploh ne.

Deželni ročini so tako po imenu kot po obliki in načinu razvoja ustavna posebnost Štajerske, Koroške in Kranjske. Po svojem osnovnem namenu so mnogo bolj izrazite ustavne listine kot so jih poznale druge, sosedne dežele.

2. OBLIKOVANJE DEŽELNIH STANOV. Deželni privilegiji so ob svojem nastanku prehiteli nastanek stanov, bili so spočetka le privilegij posameznih plemiških slojev. Z razvojem plemstva v plemiško korporacijo so jih začeli šteti za stanovske.

Deželni stanovi v starejšem pomenu besede so skupnost deželnega plemstva kot korporacije, ki po svojih organih in pod predsedstvom vladarja ali njegovega organa ureja svoje lastne zadeve in s tem zadeve svojih podložnikov. Splošna označba za člana deželnih stanov je *deželan* (comprovincialis v nekih zvezah, Landmann, množ. Landleute). Gospodje z lastnim (deželskosodnim) gospodvom so veljali za gospode v deželi, deželanske gospode (Landherren; razlikovati od Landesherr — deželni gospod, deželni knez). K njim so šteli naslednike nekdanjih svobodnih gospodov in tistih ministerialov, ki so bili lastniki »gospostev«, to je posestnih ozemelj. Ministeriali, ki niso dosegli tega položaja, so skupaj z militi veljali za »viteze in hlapce«. Čeprav je tvorila pomemben fevdalni sloj v deželi, višja duhovščina (prelati) ni bila deležna prvih deželnih privilegijev. Zaradi odvetništva je deželni knez nad njo še posebej držal roko in deželanstvo prelatov je vedno ostalo nekoliko drugačno, bolj odvisno od deželnega kneza kot deželanstvo svetnih gospodov.

Za nastanek plemiške korporacije išče klasična teorija razlago v tako imenovani prosti združbi (freie Einung), torej v prostovoljni združbi plemstva, ki si pridobi pravno priznanje. Čeprav se pri nas tu in tam opažajo podobni pojavi (na primer 1220, 1292), prosta združba gotovo ni redni način nastanka deželnih stanov.

Drugi poudarjajo zlasti za Avstrijo pomen, ki so ga na primer po habsburških hišnih redih ali drugih aktih dobili najvišji plemiči, da v primeru potrebe in sporov med člani vladarske rodbine sodelujejo pri vzdrževanju reda ali pri vladi sploh. Toda vedno gre le za redke posameznike, ne pa za splošno plemiško korporacijo. Zato nam tudi taka določila ne razlože nastanka stanov. V naših deželah takih pojavov sploh ni, pa so vendar nastali stanovi.

Glavni razlog vsaj pri nas je bil, da je nastajajoči deželni knez imel interes, da združi pod svojo oblastjo vse plemstvo ozemlja, plemstvo pa interes, da se čim bolj otrese nesvobode, pa tudi, da se ustvari širši organ za urejanje spornih zadev.

Vse to je bilo dosegljivo z uveljavljanjem deželne večje vsega deželnega plemstva (placitum provinciale, iudicium generale, Landtaiding). Deželna večja (oziroma namesto nje tudi dvorna) kot zbor deželnega plemstva pod predsedstvom deželnega kneza ali njegovega zastopnika je glavna značilnost zgodnje deželne ustave. Od drugih več v deželi je močnejša predvsem po tem, da ji pripadajo privilegirani sloji v deželi in to kot vladajoči podaniki v ustavnopravnem smislu. Za razliko od poznejših deželnih zborov pa tu ni šlo za pogajanja med deželnim knezom in stanovi niti za načelno politično soodločanje stanov, marveč za stanovski avtonomni organ v srednjeveškem smislu. Čeprav se je morda tak organ

začel skromno pojavljati že v krajinski ustavi, je v razvitejši obliki šele znak zgodnje deželne ustave.

Razvoj deželne veče, dednega poklona in ročinov se nam je že v prejšnjemu obdobju izkazal kot tisti faktor, ki je vzel ustoličevanju zadnjo aktualnost.

III. OSNOVNE POTEZE DEŽELNE UPRAVE

1. DEŽELNI ORGANI ZA PLEMSTVO. a) Nekateri organi deželne uprave, kakor dvorna dostojanstva, ki so se skozi ves srednji vek posnemala po starem frankovskem vzorcu, so v deželno upravo prišli po posredovanju tistih rodbin, ki so si priborile deželnoknežjo oblast oziroma njihovih prednikov. Ti organi — da ponovno spomnimo le na stolnike, točaje, maršale itd. — so imeli skoraj izključno častne funkcije.

b) Z dvorov nekdanjih rodbin visokih fevdalcev so se v deželno ustavo rešile tudi dvorne veče (Hoftaiding), ki so bile v dobi teritorialnih zemljiških gospodstev zbor ministerialov ali sploh vazalov nekega gospoda. Kolikor je takemu gospodu uspelo na široko razpresti svojo osebno ali fevdno oblast nad plemstvom neke pokrajine, se je že v okviru njegove dvorne veče razvijal organ, ki je vseboval elemente deželnega organa.

Ko obvelja pravilo, da je vse deželno plemstvo podrejeno deželnemu knezu — ne osebno ali po fevdni vezi, marveč kot vladarju — nastane deželna veča (Landtaiding, placitum oziroma iudicium generale ali provinciale), ki ji predseduje deželni knez ali njegov namestnik.

Namestnik deželnega kneza pri deželni veči je ponekod spočetka (višji) deželski sodnik (iudex provincialis, iudex generalis). Ta organ je znan na Štajerskem od časov tik pred medvladjem do leta 1305. Toda že v prvi polovici 13. stoletja se naziv iudex provincialis prav tako uporablja za navadne deželske sodnike, ki predsedujejo višjemu sodstvu za navadno prebivalstvo po deželskih sodiščih. Beseda iudex provincialis ima torej dva pomena. Deželska sodišča niso nastala tako, da bi se bilo ozemlje višjega deželskega sodnika kot plemiškega sodnika po upravni poti cepilo na več navadnih deželskih sodišč.

Dvorna in deželna veča sta se po sestavu in pristojnosti deloma krili. Dvorna veča je bila organ fevdno ali osebno odvisnega plemstva pod predsedstvom svojega gospoda, deželna veča pa organ deželnega plemstva pod predsedstvom deželnega kneza. Čim bolj se je članstvo v obeh ujemalo, tem bolj se je razlika izgubljala.

Nekako vzporedno s tem se je tudi pri teh večah prisedniški zbor začel osamosvajati in zasedati pogostejše ter sta s tem nastali dvorna pravda (Hofrechten) in deželna pravda (Landrechten). Ker se je razlika v izvoru izgubljala, sta se strnili v enotno plemiško sodišče: ograjno sodišče (Landschranne, Schranne, Landschranngericht), ki je imelo ime po tem, da je prisedniški zbor ob zasedanjih ločila ograja od drugih navzočih oseb. Pozneje so šteli, da je dvorna pravda pristojna za posestne spore (iudicium possessorium), deželna pravda pa za odločanje o drugih zahtevkih (iudicium petitorium). Vendar kaže ta ločitev že močno na vplive šolanih pravnikov. Prvotno je najbrž dvorna pravda

odločala o zemljiščih, pri katerih je bila še živa zavest, da izhajajo iz gospodove lastnine, deželna pravda pa o vsem drugem.

c) V odločilnem trenutku, ko so se oblikovale dežele, so v razvoj vskočili deželni glavarji (*capitaneus terrae*, *Landeshauptmann*). Beseda glavar (*capitaneus*, *Hauptmann*) ima v splošnem širši pomen in pomeni osebo, ki ima vojaško poveljstvo in včasih tudi predseduje sodnemu zboru kot namestnik nekega višjega organa. Deželni glavar ima podobne funkcije nad deželnim plemstvom. Tega funkcionarja je najprej dobila — v istem času kot Avstrija — Štajerska, ko je bila pod neposredno državno upravo, vsaj od 1247. Deželni glavar je bil tedaj sprva kraljevi namestnik, v dobi medvladja sploh namestnik raznih vladarjev, ki so si za krajši čas podvrgli deželo ali njen del. Habsburžani po svojem nastopu ohranijo deželnega glavarja, ki s tem postane namestnik deželnega kneza kot poveljnik deželne vojske in predsednik deželne veče. Imenuje ga deželni knez po lastni presoji, vendar običajno iz vrst deželnega plemstva. (Višji) deželski sodnik se v začetku 14. stoletja prelevi v deželnega upravitelja (*Landesverweser*), ki zastopa deželnega glavarja v odsotnosti, redoma pa predseduje deželni pravdi. Tudi njega je imenoval deželni knez.

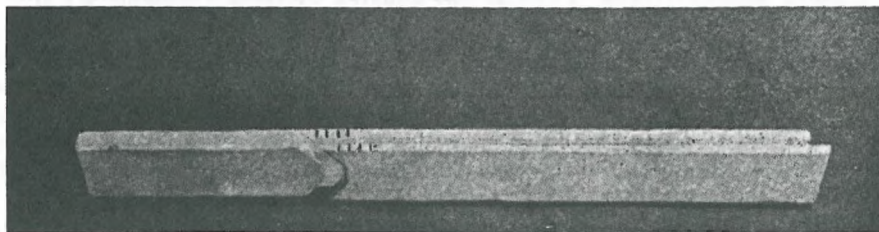
d) Na Kranjsko-Savinjskem ta razvoj ni bil tako premočrten. Tu je do Otokarja Češkega gradilo svojo upravni sistem več gospodov. Tako je bil spanheimski kastelan na ljubljanskem gradu v bistvu le poveljnik spanheimske oborožene sile na tem ozemlju. Ko je iz Otokarjeve oblasti izšla dežela, je bil goriški grof sicer njen glavar, a jo je kmalu dobil v zastavo in zagrabil s svojim finančnim režimom. Deželno glavarstvo se tedaj ne omenja. Goriška uprava je večinoma uporabila stare nazive spanheimskih organov, vendar je ustrezne organe večidel spremenila v zakupnike. Njihova pristojnost se je le deloma — glede nekih dohodkov — razprostirala po vsej deželi in so tedaj veljali za deželne oskrbnike (*Pfleger des Landes*), sicer pa imeli intenzivnejšo oblast le nad teritorialnimi zemljiškimi gospodvi, ki so veljala za pritiklino deželnoknežje oblasti. Podobno stanje je bilo na Koroškem.

Ker sta Kranjska in Koroška v goriški dobi zapuščali agrarni tip deželne ustave, je bilo treba po nastopu Habsburžanov nekatere deželne upravne organe šele ustvariti ali obnoviti (deželno glavarstvo) ali jim dati trdnejšo organizacijo in širši pomen (deželna veča in pravde).

e) Plemstvo goriških gospodov (grofije) v Slovenski krajini z Metliškim ozemljem je po privilegiju iz leta 1365 imelo pravico do sodstva pred lastnim glavarjem. Po privilegiju iz leta 1374 je bilo še jasneje izvzeto iz podsodnosti ljubljanskemu ograjnemu sodišču, razen kolikor bi se kdo izmed plemičev pismeno obvezal, da hoče biti v posamezni zadevi podsoden v Ljubljani. Ker baje ta nekdanja deželica ni premogla dovolj prisodnikov, je njeno plemstvo proti koncu srednjega veka pod cesarjem Maksimiljanom prišlo pod stalno podsodnost ljubljanskemu ograjnemu sodišču. To je bilo tem laže dosegljivo, ker so bile tu pravne razmere zelo sorodne razmeram v drugih predelih Kranjske.

f) Enak privilegij je uživalo plemstvo v osrednji Istri, Pazinski grofiji, ki se je razvila iz tukajšnjih goriških gospodov. Značaj njene priključitve h Kranjski tedaj ni bil povsem jasen. Nedvomna je bila priključitev komornega premoženja pod ljubljanskega vicedoma, plem-

stvo pa je bilo po starem privilegiju izvzeto iz ljubljanskega ogradnega sodišča in se je podreditvi upiralo bolj ko dolensko. Ker istrski plemiči tudi tu niso bili dovolj številni, da bi sestavili svojo pravdo, so se pustili tožiti pred domačimi sodišči, ki so sodila drugim plastem prebivalstva. Misli je predvsem na dvanajstije deželskih sodišč ali celo pomirij, ki so bile sestavljene iz županov pod predsedstvom enega izmed njih (str. 212). Kranjski fevdalci niso imeli nikakega razumevanja za to sodstvo, najmanj pa za to, da bi morali istrske fevdalce tožiti pred takimi sodišči. Kmalu po letu 1530 so vsaj v načelu dosegli, da so bili istrski fevdalci podrejeni ljubljanskemu ogradnemu sodišču. — Vedeti je treba, da je bilo med istrskimi fevdalci tedaj le malo plemičev in da je šlo bolj za posamezne cerkvene beneficiate z malenkostnim številom kmetov.

Vozniški rovaš za štetje opravljenih voženj, uporabljevan v polpretekli dobi največ v gradbeništvu. Del z ročajem je imel na vozu voznik, izkolek delovodja

Ozadje vse zadeve pa je najbrž v tem, da so se tedaj kranjski stanovi borili za razširitev deželnih davkov na teh nekaj istrskih fevdalcev. (Večina Istre kot deželnoknežje premoženje ni bila pod stanovskim obdavčenjem.) Istrski deželani pa so se z izgovorom na podsodnost lastnim sodiščem izmikali kranjski davčni izvršbi.

g) Posebna oblika plemiške uprave je veljala na ozemlju oglejskega patriarhata, ki se je razvilo iz nekdanje Furlanske Krajine in dobilo ime Patria (prvotno Patrià = patriarhat) del Friuli, Furlanski patriarhat. Plemiška veča se je tu razvila najbrž še iz krajinske veče kot »parlament«, ki je imel večji pomen kot deželne veče v slovenskih deželah in vseboval že močnejše elemente razvitejše stanovske države.

2. POSEBNA UPRAVA ZA DEŽELNOKNEŽJE PREMOŽENJE NA STOPNJI DEŽELE (ZLASTI V FINANČNI UPRAVI). Uprave deželnoknežjega premoženja in dohodkov niso zajeli niti deželna veča niti ogradno sodišče in ne deželni glavar.

Deželnoknežje premoženje v deželi — bodisi da je izviralo iz javnih funkcij ali imelo popolnoma privaten značaj — se je običajno označevalo kot komorno premoženje, njegovi dohodki pa v začetku 16. stoletja kot remanenca. Za to področje se je razvijal poseben upravni aparat, ki ga je deželni knez čvrsto držal v svojih rokah.

Ločitev uprave za komorno premoženje (komorne uprave) od deželne uprave se je izvajala zlasti od nastopa Habsburžanov dalje. Pri tem se je naslanjala na starejše upravne vzorce, ki so se bili uveljavili predvsem na Kranjskem po vzoru oglejskega organa vicedoma (od vice dominus,

gospodov zastopnik). Koliko so že oglejski partriarhi pod tem nazivom pri nas uvajali prav komorno upravo, je veliko vprašanje in podobno je vprašanje, kaj so pod vicedomom razumeli kamniški gospodje kot deželni grofje. — Vicedomska uprava se je v podobnem smislu kot na Kranjskem pojavljala tudi v salzburškem gospostvu, zlasti v Ptujju. Na Kranjskem in morda tudi na Koroškem je vicedoma najbrž povzdignila do večje veljave goriška uprava, v kateri je bil vicedom verjetno nekak nadzorni organ v deželi nad zakupniki. Očitno je tu imela uprava komornega premoženja po vicedomu boljše organizacijske oblike kot v starejših habsburških deželah in je zato okrog leta 1500 bila uvedena tudi na Štajerskem in v Avstriji.

Prejšnja uprava komornega premoženja na Štajerskem je bila namreč manj koncentrirana. Tako je hubmojster (nemški Hubmeister) spočetka zbiral naturalne dajatve, gorski mojster ali ključar upravljal dohodke iz deželnoknežjih vinogradov in kovničar (Münzer) oskrboval posle v zvezi s kovnico. Funkcije in nazivi teh in podobnih organov so bili v različnih časih zelo različni in položaj ne vedno enak. Kolikor so jih po uvedbi vicedoma obdržali, njihovo razmerje do njega ni vedno prav jasno, kakor je sploh uprava komornega premoženja na Štajerskem izredno slabo raziskana.

Odkar so bivša celjska ozemlja prišla v habsburške roke, je komorno premoženje v njih upravljal celjski vicedom, ki je še skozi vse 16. stoletje imel samostojno upravo v Celju in ki je začel izgubljati pomen šele v teku 17. stoletja.

Pod vicedomovo upravo v slovenskih deželah so spadale zlasti domene: deželska sodišča, ki so bila lastnina deželnega kneza; posamezne hube ali druge imovinske celote deželnega kneza v območju teh sodišč ali izven njih; nadzorstvo nad mesti, ki so ležala v območju takih deželskih sodišč in so zato veljala za deželnoknežje premoženje. H komornemu premoženju so šli tudi Žide in cerkvena odvetništva. Kakor so bila zemljiška gospostva sploh pisana mešanica raznih virov dohodkov, tako štejejo deželnoknežje mitnine, razni davki njegovih mest, zakupnine za sodstvo itd. med komorne dohodke, ne glede na to, ali so javni ali privatni.

Vicedom je bil praviloma plemič, ki je užival posebno vladarjevo zaupanje. Določen je bil običajno iz vrst uglednejših in upravno spretnejših deželnih plemičev. Funkcija je bila dosmrtna. Nadzoroval je delo raznih podrejenih finančno-upravnih enot (deželnoknežjih deželskih sodišč, uradov in mest) in je bil tudi pristojen za sodstvo v teh zadevah. Ni ugotovljeno, kdaj se je razvilo njegovo posebno, vicedomsko sodišče, čigar prisledniki se pozneje imenujejo deželni svetniki.

Posebna uprava deželnoknežjega premoženja je bila za nadaljnji razvoj naših dežel posebno pomembna. To »premoženje« je vsebovalo velik del javne oblasti v deželi, saj je bila na primer na Kranjskem ogromna večina deželskih sodišč v rokah te uprave, posebno odkar se je na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem okrepilo z dediščino po celjskih grofih. Čeprav je deželni knez mnoga komorna gospostva od druge polovice 15. stoletja dalje proti plačilu prepuščal v izkoriščanje drugim, so vendar ostala pod vicedomovim nadzorom. Pri izvrševanju oblasti v okviru komornega premoženja deželno plemstvo ni imelo nikake besede.

To je pozneje močno oteževalo deželnim stanovom poskus, da bi dobili čim večji vpliv na splošno deželno upravo. Tudi nastop deželnega kneza proti protestantom je bil zlasti na Kranjskem močno olajšan, ker se mu pri tem nastopu na komornem premoženju ni bilo treba ozirati na stanove.

3. DEŽELNI VOJAŠKI SISTEM. Dotedanji razvoj vojaške obveznosti je prvotno izhajal iz vojaške obveze vseh svobodnjakov. Nato se je s prehodom svobodnjakov pod zemljiška gospostva razcepil v dve smeri: Knežja (javna) vojska se omeji na koseze (arimane), poleg nje pa nastane nova, fevdalna vojska posameznih gospodov, sestavljena predvsem iz nesvobodnega plemstva, ki ima bolj privatni kot javni značaj.

a) V deželni ustavi se vojaška obveznost plemstva presoja po pripadnosti plemiča k deželi. Pri tem se obseg njegove vojaške obveze spčetka presoja še po kriterijih, ki so nekdanj veljali za vojaško dolžnost vazalov, na primer koliko časa mora plemič služiti deželnemu gospodu na lastne stroške. Pri tem je že od nekdanj uveljavljeno razlikovanje med obrambno dolžnostjo in med spremstvom pri ofenzivnih pohodih izven domačega kraja.

Za odmero obrambne dolžnosti se kot ključ uveljavi višina dohodkov, ki jih fevdalet dobiva od svojih podložnikov. Po oceni takih dohodkov so najmanjši zemljiški gospodje nosili vojaško obvezo praviloma sami, večji gospodje pa so morali pripeljati večje število čet. Osnovna oblika plemiške oborožitve je bila pri nas težka, viteška konjenica, ki so ji tvorili jedro oklepni konjeniki. Osnovna števna enota je bil zato en »oklepni konj« (gerüstetes Pferd, Rüstpferd). Druge vrste orožja so dobile svojo računsko vrednost po tem ključu, na primer sta dva »lahka konja« veljala za enega oklepnega.

V primeru sile so poklicali pod orožje vse za vojsko sposobne deželne prebivalce, ne glede na njihov osebni položaj (črna vojska, v Istri černida). Kdaj se je razvila ta, široka vojaška dolžnost, ni prav jasno, pač pa kaže po načinu sklicevanja mnogo podobnosti z zelo starimi običaji. Za stanje pripravljenosti so na primer določili mobilizacijo drugega, četrtega, desetega ali dvajsetega moža. Mobilizacija desetega moža je na primer pomenila, da jih devet ostane doma in vzdržuje desetega, ki je bil določen čas v pripravljenosti. Splošna udeležba pri obrambi je veljala praktično le v primeru, ko je sovražnik napadel kak posamezni kraj. Organizacija črne vojske je bila stvar deželskih sodišč.

Posebna pravila so se razvila tudi glede obrambne dolžnosti mest in cerkvenih gospostev, ki so praviloma postavljala najete pešce in zlasti skrbela za transportna sredstva.

Deželno vojsko je na ta način sestavljala plemiška vojska in po potrebi večji ali manjši del črne vojske. Akt, s katerim se je sklicala deželna vojska, je bil sklic (Aufgebot) in zato se je tudi sama vojska označevala s to besedo. Razlikovati je splošni sklic v primeru samega napada (allgemeines Aufgebot) od sklica pripravljenosti. Beseda oborožitev (Rüstung) je imela lahko več pomenov in je pomenila lahko isto kot Aufgebot ali pa posebej le stanje pripravljenosti.

Vsa deželna vojska je bila načeloma pod poveljstvom deželnega kneza, praviloma pa pod neposrednim poveljstvom deželnega glavarja,

redkeje posebnega vojnega glavarja. Sploh je v deželni ustavi veljalo, da je odgovornost za vojne zadeve deželnoknežja in da mu je plemstvo dolžno pomagati le v primeru neposredne sile ali pa v okviru omejene pripravljenosti. Tudi če je bila kaka vojaška priprava neposredno v korist dežele, so jo deželni stanovi šteli kot svojo koncesijo deželnemu knezu, kar je imelo pozneje znatne politične posledice.

Tak način pripravljenosti je bil seveda zelo problematičen in je običajno vedel do tega, da je deželan sedel na svojem gradu, dokler ni sovražnik že pridrl v deželo. Stanje pripravljenosti pa je bilo moči vzdrževati le kratek čas in le na nekaterih ključnih postojankah. Vse to je imelo svoje posledice tedaj, ko so začeli Turki s svojimi nenadnimi napadi. Ustanavljanje taborov je tvorilo nov element v deželni obrambi, ki je bil v bistvu lokalnega pomena.

b) Mnogo manj interesa kot pri obrambni organizaciji je plemstvo imelo za pohode v tuje dežele, ki so bili praviloma rezultat vladarjeve ekspanzije. Ko je nastalo deželno plemstvo, ni čutilo nobene pravne obveze, ki bi ga silila na take pohode (Zuzug). Pomoč dežel pri ofenzivnih vojnah je bila pravno skoraj popolnoma prostovoljna in tudi praktično ne prav učinkovita. Če bi bili Habsburžani vodili vojne samo z deželnimi vojskami svojih dežel, bi bila Evropa vsaj s te plati lahko uživala blazen mir.

c) Zato pa je deželnemu knezu dajalo tem večjo prostost komorno premoženje. Nudilo je deželnemu knezu finančna sredstva, ki jih je lahko neodvisno od stanov uporabil za vojskovanje. Na drugi strani je del nižjega plemstva tedaj sedel na takih majhnih gospodstvih, da je moral misliti na stranski zaslužek, pa tudi kmetije so ustvarjale nek višek prebivalstva, ki ga agrarni režim ni potreboval.

Težave z deželnimi vojskami, vladarjevi dohodki od komornega premoženja in ponudba plemiških in neplemiških rok so ob prehodu iz 13. v 14. stoletje vedli do najemniškega sistema vojskovanja. Posamezniki so se poklicno posvetili vojskovanju v katerem koli kraju in vladarji so mnogo rajši najemali take vojake, kot pa da bi se spuščali v pogajanja s svojeglavimi deželnimi stanovi, ki so s težavo postavili svoje čete in jih poklicali nazaj, ko je pretekel obvezni rok.

Četovodje (kondotjeri) nastopajo kot nekaki podjetniki, se vladarju obvežejo za določen znesek in pravice do plena postaviti določeno število mož, naberejo te moše in jih plačujejo ter jim prepuščajo delež pri plenu. Takoj se četovodstvo razvija v poklic, namenjen pridobivanju dobička. Kondotjerstvo doseže pri nas višek v 15. stoletju in v začetku 16. stoletja. Politični dvig celjskih grofov je bil delno v zvezi s tem, da so služili kot kondotjeri pri drugih vladarjih. Pešce je nudil presežek neplemiškega podeželskega prebivalstva. Izvežbani za nastop v urejenih vrstah in specializirani za posebne vrste orožja in taktike, so pešci dobili velik pomen v najemniški vojski. Posebno znani so bili Švicarji, Čehi in Španci, pri čemer pod temi imeni ni razumeti vedno narodnost, marveč pomenijo lahko tudi le rod vojske. To velja posebej o nemških landsknehtih. Koliko je slovenski element stopal v najemniške vrste, je težko presoditi, ker ni razvil lastne vrste orožja in taktike, marveč je nastopal najbrž v »nemških« vrstah orožja, bodisi v vrstah landsknehtov ali pa oklepne konjenice. Posamezna poročila kažejo, da so vsaj v nekih časih

slovenski fantje radi stopali med najemnike in uživali dober vojaški sloves. — Kot poseben rod vojske pa se veljali Hrvatje, lahko konjenica, ki se je označevala tudi kot huzarska. Njihovi kondotjeri so bili zlasti Frankopani. Podobno vlogo so pri Benečanih igrali stratioti, lahka konjenica, ki so jo najemali zlasti v albanskih pristaniščih. Imeli so ime še od nekdanjih vojakov, ki so jih Bizantinci naseljevali ob svojih mejah.

Najemništvo je nudilo vladarjem možnost, da s svojimi sredstvi začnajo ofenzivne vojne, ne da bi bili vezani na pristanek deželnega plemstva. To kljub temu ni bilo naklonjeno takim vojnám, ker je ponesrečen napad lahko sprožil nasprotni napad in je morala tedaj nastopiti deželna obramba. Tudi zbiranje in premiki najemnikov v domači deželi niso bili zaželeni, ker so neredno plačane čete plenile tudi po ozemljih lastnega gospodarja.

Vse to ne pomeni, da je bilo plemstvo miroljuben element; pomeni le, da se ofenzivni interesi deželnega plemstva kot celote niso nujno krili z vladarjevimi in da je imel deželni knez z najemniki večjo prostost za lastne odločitve.

Razvoj najemništva je ena izmed posledic denarnega gospodarstva in vzporednih sprememb agrarnih razmer. Imel pa je tudi vrsto posledic, ki so bile odločilne za nadaljnji razvoj ustave in prava. Med temi posledicami se nam bo pokazal kot posebno občuten razvoj davčnega sistema in v zvezi z njim razvita deželna uprava.

IV. NIŽJE IN POSEBNE STOPNJE

1. ČETRTE IN DEŽELSKA SODIŠČA. a) Proti koncu srednjega veka so dežele razdeljene na »četrti« (Viertel), ki jih kljub imenu ni bilo treba nujno prav štiri. Slovenska Štajerska je v glavnem tvorila četrt onstran Drave (gledano iz Gradca). Četrte so bile ustanovljene izključno v namene deželne obrambe. Obsegale so verjetno po več deželskih sodišč ali farâ. Načelovali so jim četrtni glavarji, ki so skrbeli za izvedbo sklica in za delovanje kresov, s katerimi so sporočali vest o turškem vpadu. Širšega upravnega pomena — razen kot okrožja za davčno evidenco v zvezi z deželno obrambo — četrti niso nikdar imele.

b) Spričo omejenega pomena četrti so bila osnovna upravna enota v okviru dežele — deželska sodišča. Nastala so iz teritorialnih zemljiških gospodstev, katerih gospod je bil za svoj teritorij pridobil nekdanje višje sodstvo krajinskega kneza, to je deželsko sodstvo. Bodisi da so bila v rokah deželnega kneza, bodisi v rokah drugih gospodov, je bila na njih osredotočena za nepriviligirane sloje tista oblast, ki bi jo mogli šteti za javno: razen višjega sodstva tudi vojaško-mobilizacijska oblast in izvrševanje policije na svojem ozemlju. Od prvotnega značaja takih ozemelj je ostala z njimi spojena lastnina na tistem svetu, ki ni bil v lasti ogradnih gospodov in pravica do dajatev od tega sveta, zlasti do gozdne pravde. Posest neobdelanega sveta v smislu ozemlja se je s tem tesno spojila z jurisdikcijo. Zdaj so po območju gospodstva odmerjali jurisdikcijo, zdaj po jurisdikciji določali, kdo razpolaga z neobdelanim svetom. Deželska sodišča — ne glede na to, čigava — so bila vezana na deželnega kneza

po tem, da je njihovim sodnikom podeljeval krvosodno oblast (Bann und Acht).

Privilegija iz leta 1338 sta v tej zvezi še poznala večjo v območju deželskega sodišča z določilom, naj se vsi ljudje po deželi trikrat na leto pod kaznijo zberejo po vseh (deželnoknežjih?) deželskih sodiščih in pod prisego izpovedo, ali je kaj škodljivega ali nesojenega v deželi in ali ni ničesar, kar bi moralo sodišče kaznovati. Ta funkcija deželskosodne veče je predvsem policijska in kazensko-sodna, ni pa v njej izčrpana vsa dejavnost te veče. Posebno v deželskih sodiščih, kjer je deželskosodnemu gospodu uspelo obdržati večjo oblast, je večja imela širši pomen in izvrševala tudi take dejavnosti, ki so bile sicer drugod že prenesene na patri-monialno sodstvo.

Deželskosodna večja se je ponekod ohranila še do konca srednjega veka. Tako so za Goričane leta 1461 zapisali običaj, da so vse kmete z vsega deželskosodnega območja enkrat letno sklicali na večjo (Wetscha), kjer so razsodili vse spore in tožbe, ki so se pojavili v preteklem letu in še niso bili razsojeni. Kazen za izostanek od veče je bila precej občutna.

Iz deželskosodne veče se je razvilo tudi sodstvo v blejskem gospodstvu, ki se je sestajalo v vasi Grad pod lipo in ki je imelo svoje posebne oblike zaradi tega, ker se je medtem sodna oblast razcepila na tri gospodstva.

c) Deželskosodna večja je praviloma proti koncu srednjega veka ponehaval in odstopala svoje mesto županski pravdi, ki je nedvomno že prej delovala poleg veče. Lahko pa je deželskosodna večja tu pa tam nastala iz drugačnih razvojnih podlag kot županska pravda in se poslednja ni nujno izločila vedno iz te veče.

Tipičen primer županske pravde smo srečali že v osrednji Istri, kjer je nekaj časa celo za fevdalce nadomeščala ograjno sodišče. Predsedujoči je na zasedanju županske pravde razložil tožbeni zahtevek in toženčev nasprotni predlog. Nato so prisedniki glasovali tako, da je predsedujoči zarezoval na leseno palico (na glasovalni rovaš) glasove, ki so jih prisedniki oddajali za zahtevek ali proti njemu.

Ta opis postopka na županski pravdi iz začetka 16. stoletja nam je sicer ohranjen predvsem za nekdanje goriško, torej osrednjo Istro in je torej mišljen najbrž za pazinsko pravdo, vendar je bilo v načelu podobno tudi v slovenski Istri. Tudi v obeh deželskih sodiščih slovenske Istre so nam sporočeni podatki o županskih pravgdah, ki zasedajo kot dvanajstije (cvelbarji). Socerbska dvanajstija je delovala vsaj še konec 16. stoletja; nekaj vloge imajo župani v sodstvu nedvomno še pozneje. Podoben sestav bomo ponovno srečali na beneškem ozemlju (Koprščina, Beneška Slovenija, Bovec). Nedvomno se je ta sestav na Beneškem bolje ohranil in so tu in tam opazni oblikovalni vplivi Benetk, vendar sestav kot tak ne izvira od njih, marveč so uporabile starejše slovenske podlage.

Iz podobnih podlag, prvotno večje, je izhajalo tudi posebno sodstvo, kakršno je bilo še 1571 v veljavi v gamberskem gospodstvu, na najvzhodnejšem delu Kranjske severno od Save. Zagorski podložniki, verjetno kosezi, so imeli v civilnih zadevah pod lipo svojo štiriindvajsetijo. Za kazenske zadeve pa je oskrbnik sklical nekatere prisednike iz (koseške?) štiriindvajsetije, pet županov in kake tri do štiri svibenjske »meščane«, ki so kot pravda zasedali pod lipo pri Sveti Marjeti.

Podobnih posebnosti ima deželsko sodstvo na Slovenskem dolgo vrsto, ki so sicer večidel znane, vendar pa ne dovolj analizirane. Njihova razlaga bo mogla uspeti le tedaj, ko bo izvedena njihova primerjava z osnovno razvojno linijo od večje do pravde in upoštevanje lokalne posebnosti v zvezi s posebnim položajem kosezov. Pri dosedanjih raziskavah je predvsem motilo dejstvo, da razlike med ogradnim zemljiškim gospodvom in deželskosodnim gospodvom raziskovalcem niso bile dovolj jasne.

d) Prava deželska sodišča so bila le tista, ki so imela pravico krvnega sodstva. Ni znano, kdaj so jih začeli razlikovati na privilegirana in nepriviligirana, najbrž pa se je to zgodilo šele po recepciji rimskega prava in prevladi torture. Tedaj je namreč moral krvnim pravdam predsedovati izobražen sodnik, krvni sodnik (Bannrichter). Ta je bil deželno-knežji organ, na Kranjskem nameščen pri vicedomskem uradu. Deželskosodna gospodva, ki so imela pravico in sredstva, da sama vzdržujejo svojega krvnega sodnika (na Kranjskem konec 18. stoletja mesto Ljubljana, Goričane in Pleterje), so veljala za privilegirana deželska sodišča. Druga so veljala za nepriviligirana. Ta so sicer imela lasten prisedniški kolegij, zasedala na svojem sedežu, imela lastno morišče in so sama dobivala dohodke od krvne pravde. Morala pa so za vodstvo teh pravd poklicati krvnega sodnika od privilegiranega sodišča in ga plačati.

Naziv deželsko sodišče pa je imel še drug pomen. Teritorialni zemljiški gospodje so bili namreč dele svojih teritorijev prepustili cerkvam kot nižjesodna imunitetna ozemlja ali pa ministerialom v last. Taki lastniki ozemelj se razen nižjega sodstva izvrševali tudi policijsko oblast in so praktično imeli vse znake deželskega sodstva razen same krvne pravde. Zato se je tudi njih včasih prijelo ime deželsko sodišče, čeprav krvnega sodstva niso imela. Zaradi jasnosti je taka deželska sodišča bolje imenovati neprava deželska sodišča.

Neprava deželska sodišča so bila po svojem značaju zelo blizu tako imenovanim pomirjem ali obgradjem (Burgfrieden), pod čemer niso razumeli le mestnih ali tržnih pomirij, marveč tudi graščinska. Tudi pomirja so imela nižje sodstvo za neko ozemlje in na njem izvrševala policijsko oblast ter veljala za lastnike neobdelanega sveta. V resnici se pomirja od nepravlega deželskega sodišča niso razlikovala po ničemer drugem kot po tem, da so bila manjša in da so graščinska pomirja nastala pozneje kot neprava deželska sodišča z izločitvijo iz obstoječega deželskosodnega ozemlja. V težjih kazenskih zadevah so nekatera pomirja imela le pravico aretacije in izročitve (neprivilegirana pomirja), druga tudi pravico preiskave (privilegirana pomirja). — Če je izjemoma kako pomirje dobilo krvno sodstvo, je bil njegov položaj enak deželskemu sodišču. Tako je bilo ljubljansko mestno pomirje obenem deželsko sodišče in ker je imelo svojega krvnega sodnika, je veljalo za privilegirano deželsko sodišče.

Neprava deželska sodišča in pomirja so bila glede na stopnjo sodne pristojnosti zelo podobna patrimonialnim sodiščem. Razlika je bila v tem, da je patrimonialno sodišče imelo nižjo sodno in policijsko pristojnost le za svoje podložnike ali za zadeve, ki so se dogodile pod njegovo strešno kapjo; obgradja in neprava deželska sodišča pa so imela tako pristojnost za večje ali manjše ozemlje. Tu je seveda lahko prišlo do sporov o pristojnosti, ker je v posameznem primeru lahko nastalo vprašanje, ali ima

prednost teritorialna ali patrimonialna pristojnost. Taka vprašanja so reševali v različnih krajih različno, v splošnem pa dajali prednost patrimonialnim pristojnostim.

V razmerju do pravih deželskih sodišč so patrimonialna sodišča, obgradja in neprava deželska sodišča imela eno skupno lastnost: pravico pripora in prvih poizvedb, pravico do obsojenčevega premoženja in izjemoma do preiskave. Če se je izkazalo, da gre za primer, za katerega je bilo pristojno deželsko sodišče, so morala osumljenca izročiti. Pri tem so strogo varovala nedotakljivost svoje hiše in svojega ozemlja. Obgradja in neprava deželska sodišča so izročala deželskemu sodišču osumljenca na točno določenih krajih in s posebnimi slovesnostmi, s katerimi so hotela poudariti svojo pravico do izvrševanja policijske oblasti brez vmešavanja deželskega sodnika. Da bi se zavarovala pravica izročitelja do obsojenčevega premoženja, so osumljenca izročali deželskemu sodišču golega in samo opasanega okrog ledij. V tej formalnosti ni torej nikake globlje simbolike, marveč samo premoženjski ukrep.

Razlikovanje sodnih ozemelj po gornjih kategorijah je bilo najbrž v veliki meri šele razvito v novem veku. Koliko velja vse to za srednji vek, bi bilo treba v podrobnostih šele ugotoviti. Kadar govorimo v srednjem veku o deželskih sodiščih, mislimo praviloma na sodna ozemlja večjega obsega, v okviru katerih se opravlja vsaj del javne oblasti in ne le patrimonialna oblast v najožjem pomenu.

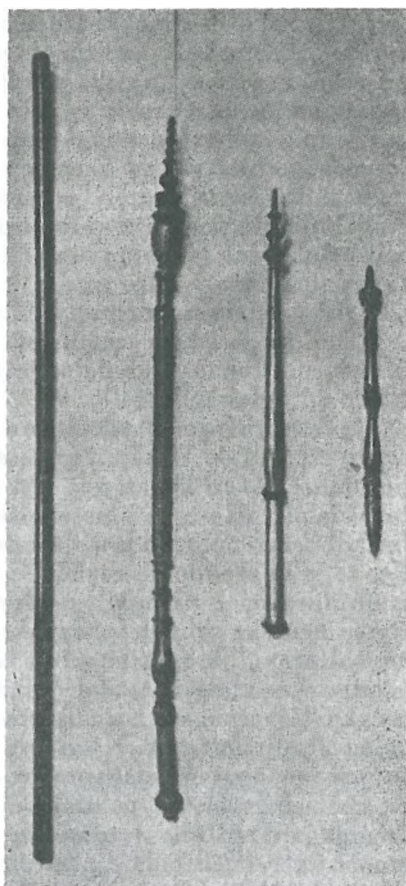
Gospodstva s sodnim ozemljem te ali one vrste so veljala za gospodstva (Herrschaften) v pravem pomenu besede.

2. NEKAJ KRAJEVNIH POSEBNOSTI. Tako ali drugače je skoraj vsako gospodstvo nekoliko odstopalo od gornjih splošnih pravil. Najbolj tipični primeri, ki se tičejo deloma deželne in deloma nižje uprave, so tile:

a) Čeprav je istrsko plemstvo podobno kot dolenjsko-belokranjsko imelo privilegij za svoje patrimonialno sodstvo, se že glede na osebni sestav tega plemstva in glede na pretežni pomen deželnoknežjega premoženja patrimonialno sodstvo ni razvilo, marveč je ogromna večina Istre poznala le deželsko sodstvo. Neke vrste patrimonialnega sodstva so se pojavile le v obliki nepravih deželskih sodišč ali pomirij tam, kjer je bila posestna struktura takega gospodstva kompaktnejša in dana primerna zgodovinska podlaga.

Le nekoliko drugačni so bili razlogi za to, da se ni razvilo patrimonialno sodstvo na avstrijski strani slovenske Istre, to je v deželskih sodiščih Socerb in Novigrad. Tu je zemljiška posest deloma zelo zgodaj prešla v meščanske roke, deloma pa ostala v rokah tržaškega škofa. V obeh primerih je nižje sodstvo ostalo združeno z višjim, prešlo sredi 15. stoletja v roke beneških organov in se v začetku 16. stoletja zopet enotno preneslo na deželska sodišča v rokah habsburških fevdalcev. S tem je bil ugodni čas za splošni nastanek patrimonialnega sodstva zamujen in deželsko sodišče je obdržalo vso sodno pristojnost.

Kako vkoreninjeno je bilo v teh krajih župansko sodstvo, dokazuje prav to ozemlje. Zastopnik deželnega kneza kot deželskosodnega gospoda je tu predsedoval dvanajestimi voljenimi županovi, ki je sodila o krvnih in drugih zadevah. Še konec 16. stoletja se je imetnik deželskega sodišča

Levo zgoraj: Smrt jemlje sodniku iz rok sodno palico. V gibih morda nakazana njegova podkupljivost. (Po Valvasorju, *Theatrum mortis humane*.) — Levo spodaj: Sodnik z značilno držo prekrižanih nog (pregovor »Sédi krivo, sodi pravo«), prisledniki in pisar po Zrcalu laikov. — Desno: Različna sodniška žezla. Drugo od leve je gorska palica iz Bele krajine

Socerb pritoževal proti temu, da mora sedeti na pravdi z dvanajstimi župani — kmečkimi ljudmi, pastirji ali vajenimi samo pluga, ki ne poznajo ne prava ne razuma ne pisave niti nimajo pojma o tem, kako je treba po pravu ravnati s premoženjem, z zapuščino ali z življenjem ljudi. Ni podatkov o tem, da bi bil tedaj s svojo pritožbo pri deželnem knezu uspel.

b) Tudi ozemlje, ki je iz rok zadnje veje Goriških grofov šele leta 1500 prešlo pod Habsburžane (ožja Goriška grofija), se je organizacijsko razlikovalo od osrednje Slovenije. Goriški grofje so na tem svojem ozemlju mnogo manj kakor Habsburžani prepuščali upravne funkcije v dedno last svojemu nižjemu plemstvu. Razvijali so rajši uradniški upravni sistem in držali svoje upravne funkcionarje v strožji odvisnosti. Tudi sam Maksimilijan je ostal pri takem sistemu uprave in ustvaril iz

bivše Goriške deželne kneževine 16 okrajev ali glavarstev, ki jih je upravljal gastald ali poseben glavar. Bili so podrejeni glavnemu glavarju v Gorici. Posebnost goriške uprave je izvirala iz tega, da je tu deželna kneževina neposredno zrasla iz teritorialnega zemljiškega gospodstva. Ker se to gospodstvo posebno v nižje ležečih delih ni razdrobilo na druge gospode, je bila večina kmetov neposredno podrejena zemljiškemu gospodstvu deželnega kneza. To je na eni strani nekoliko zabrisalo privatni značaj njihove podsodnosti in omogočilo, da je njihova podrejenost imela bolj poudarjeno javnopravno plat. Zato so tudi posamezne vasi podobno kakor v slovenski Istri tvorile trdnejše upravne enote, in to tudi tam, kjer so nastajala posamezna zemljiška gospodstva.

Tudi na goriškem ozemlju sta bila višje in nižje sodstvo v odločilnem času v enih rokah, tako da se je patrimonialno sodstvo pozneje teže odcepilo od deželskega.

c) V upravnem sistemu Beneške Istre, ki je v širokem pasu ob morju od Milj do Učke oklepala avstrijski del Istre, zlasti Pazinsko grofijo, je treba razlikovati več vrst upravnih ozemelj. Ko so namreč Benečani dobili oblast nad posameznimi ozemlji, bodisi komunami bodisi fevdalnimi ozemlji, so razvijali dalje tisto ureditev, ki so jo tam zatekli. Ker se je to zgodilo na različne načine in ob različnih časih, so razvijali svojo upravo na neenakih podlagah in kljub nekaterim splošnim principom beneške uprave ima vsaka upravna enota svoje zanimive posebnosti. Upravni in agrarni ustroj bi bilo treba tu analizirati od naselja do naselja. Ker to delo še zdaleč ni opravljeno, je moči dati le zelo splošno oznako. Benečani so poznali predvsem tri vrste upravnih ozemelj, komune, zemlje in fevde. Komune so bila mestna in agrarna ozemlja pod že opisano mestno samoupravo. Zemlje so upravljali državni organi in so imele v bistvu položaj deželskih sodišč. Fevdi so bila manjša ozemlja, prepuščena v uživanje posameznim beneškim fevdalnim rodbinam in so imeli položaj, podoben grajskemu pomirju.

V slovenski Istri je bilo največje komunalno ozemlje koprsko, glede katerega smo že ugotovili, da je bilo vanj vključenih tudi večje število vasi, koloniziranih po fevdalnem sistemu in z močnimi elementi stare slovenske županske uprave, ki je v komunalni ureditvi dobila morda še ugodnejše okolje za ohranitev kot na agrarno-fevdalnih ozemljih. Komuna je slovensko podeželje organizirala kot nekako deželsko sodišče. Vrhovni organ je bil glavar Slovencev (*capitaneus Sclavorum*), prvič omenjen leta 1349. Imenovan je bil iz vrst koprskih, včasih tudi neposredno beneških patricijev. Najbrž je predsedoval pravdi za težke kazenske stvari, spočetka morda tudi veči in izvrševal nekak policijski nadzor. O njegovi vlogi kot poveljnika kmečke črne vojske smo ob prehodu v novi vek dokaj izčrpno poučeni. Tudi tu je treba besedo *capitaneus* razumeti v smislu sodno-policijskega in obenem vojaškega organa. Vse kaže na to, da se je glavar Slovencev moral razviti iz nekdanje funkcije krajinskega kneza.

Južno od Koprščine ležeča gospodstva so imela podobnega organa v tako imenovanem *capitaneus Paisanatici*, le da je pri njem morda vojaška funkcija še bolj poudarjena.

Potem ko so Benečani 1420 v izvajanju svoje politike »suhe zemlje« zavzeli ozemlje oglejskega patriarhata, je prišla pod beneško republiko

tudi skupina slovenskih vasi, ki tvorijo Beneško Slovenijo. Zelo verjetno je Beneška Slovenija tedaj poznala tisto obliko samouprave, o kateri sicer zvemo šele pozneje (str. 333), ki pa po svojih osnovah kaže na enak izvor kot županske pravde v drugih slovenskih krajih. Po več vasi je bilo zaokroženih v eno upravno enoto — banko. Župani teh vasi so tvorili prisedniški zbor s precej obsežnimi sodnimi pristojnostmi.

Agrarno samoupravo srečujemo v najbolj izrazitih oblikah med zahodnimi Slovenci, vendar ima tudi v osrednjih slovenskih pokrajinah veliko trdoživost. Doslej navedene oblike pa se ne pojavljajo toliko v okviru vasi kot v okviru večjih skupin vasi, praviloma deželskosodnih ozemelj. Organizacijsko pa niso brez zveze z vprašanjem soseskine samouprave.

3. SOSESKINA ALI VAŠKA SAMOUPRAVA. Postavlja se vprašanje ali so Slovenci poznali samoupravo tudi v takih oblikah, da bi vsi moški gospodarji ene vasi tvorili nekako skupnost, ki bi reševala določene zadeve posameznega naselja. Po socialnem sestavu bi šlo za izrazito podložno samoupravo, kar bi se kazalo tako v položaju njenih članov kot v njeni podrejenosti kakemu fevdalnemu gospodu, pa tudi v njenih močno skrčenih pristojnostih.

a) Na severnem obrobju slovenskega ozemlja, zlasti v krajih, ki so bili kmalu germanizirani, se je taka soseskina samouprava razvila v najbolj tipičnih oblikah v vaškem sodišču (Dorfgericht), ki je sklepalo o vseh skupnih zadevah vasi in opravljalo zlasti nižje sodstvo pod predsedstvom vaškega gospoda. Čeprav je bila namreč vas razdeljena med več fevdalcev, je vendarle eden izmed njih imel kot vaški gospod upravno in nižjo sodno oblast nad vsem vaškim ozemljem. Take vasi so najbolj razvile zapisovanje pravnih napotil (Weistümer, str. 89). Nastanek teh vaških zborov razlagajo s tem, da so nastali v velikih kolonizacijskih vaseh iz 12. in 13. stoletja, v katerih so naseljenci imeli posebno ugoden položaj. Na drugi strani se pomanjkanje vaške pravde na večini štajerskega ozemlja razlaga s tem, da so tu na njeno mesto stopila pomirja. V resnici pa bo treba vzrok za posebne pravde v teh ozemljih iskati v tem, da tu niso vršila kolonizacije velika teritorialna gospostva na vsem svojem ozemlju, marveč da so kolonizacijo opravljala posamezna gospostva v posameznih velikih vaseh. Čeprav so pozneje hube prišle tudi v roke drugih gospostev, je naslednik vaškega kolonizacijskega gospostva obdržal patrimonializirani del javne oblasti. Na ogromni večini slovenskega ozemlja pa je bila situacija drugačna. Kolonizacijska enota je bila ozemlje in ne le vas. Tu se je kolonizacijska gospostvo razvilo praviloma v deželsko sodišče, ki je patrimonialno oblast pozneje oddalo posameznim fevdalcem za njihovo posest in ne za zaokrožene vasi.

Vprašanje o vaški samoupravi je treba zato na večini slovenskega ozemlja postaviti v drugačnem smislu kot tam, kjer so poznali vaško pravdo pod zemljiškim gospostvom. Vaška samouprava je mogla tu imeti dve glavni pojavnosti: gospodarsko samoupravo soseske in sodelovanje soseske po svojem županu v ozemeljski samoupravi, torej praviloma v deželskem sodišču.

b) Ne glede na razbitje vasi med različna zemljiška gospostva je vas še nadalje tvorila gospodarsko celoto, ki je imela skupne interese

glede pašnih pravic, vzdrževanja potov, napajališč in podobnih javnih vprašanj. Urejanje takih zadev je zelo malo zadevalo interese gospostev. Razvijalo se je več ali manj mimo njih in nobene potrebe ni bilo, da bi se o tem v pisarnah zemljiških gospostev vodili zapisniki.

Take skupne zadeve je soseska urejala na sestankih vseh gospodarjev ene vasi. Kolikor je na kaki domačiji gospodarila ženska, je najbrž tudi v teku časa dobila pravico do udeležbe na takih sestankih. Soseska se je sestajala — podobno kot sploh starejše večje — na prostem, in sicer sredi vasi, običajno pod lipo. Udeležba na sestanku se je izražala s stavkom »iti na sredino«, iz česar je sestanek soseske, pa tudi soseska kot taka dobila naziv srenja. Svet, ki ga je upravljala srenja, se razen z nazivi skupščina, gmajna, komunela označuje tudi kot soseski ali srenjski svet. Na takih sestankih so na primer določali, kdaj je treba čistiti vaške izvirke ali kaluže, kdo mora to delo opraviti, sklepali so o popravljanju plotov okoli njivskega sveta, da bi ga zavarovali pred živino; udinjali so vaškega pastirja (črednika), ki so mu zaupali pašo vse vaške živine na gmanjskem svetu; sklepali o tem, komu bodo dopustili ogrado na gmajni in podobno.

Takih soseskih sestankov ne gre zamenjavati s kakršnimi koli sestanki vaškega sodišča, zlasti ker jim take pristojnosti s strani gospostva niso bile priznane.

c) Veliko vprašanje je, kako se je po nastanku raztresenega podložništva razvil položaj županov. Do 13. stoletja, dokler so bila teritorialna zemljiška gospostva kompaktna in patrimonialno sodstvo slabo razvito, je bil vaški župan obenem organ tega gospostva in obenem organ vaške samouprave. Čim pa se pojavita raztreseni podložniški sistem in obenem patrimonialno sodstvo, se položaj vaškega župana zamegli. Če je v celoti postal organ patrimonialnega gospoda, potem ni mogel imeti več nobenega opravka s soseskino samoupravo niti z deželskim sodiščem kot takim. Ker se v dosedanjih raziskavah premalo razlikuje med deželskosodnimi gospostvi in drugimi gospostvi na njihovem ozemlju, vprašanje ni rešeno s potrebno jasnostjo. Nekateri mislijo, da sta se razvili dve vrsti županov, nekak soseski župan in razen tega še župan zemljiškega gospostva. Ta možnost ni zelo verjetna ali pa je omejena vsaj na novejša obdobja.

Popolnoma jasen pa je položaj županov na Primorskem in v logaškem gospostvu. Vsaka vas ima nedvomno samo enega župana. Ta župan je obenem organ deželsko-sodnega gospostva in obenem organ vaške gospodarske samouprave. Kolikor je imel opravka s posameznimi zemljiškimi gospodi, ki so imeli v vasi svoje hube, je bila to popolnoma stranska funkcija. Ker je vas kot gospodarska ali javnoupjavna celota spadala pod deželskosodno gospostvo, je bila funkcija soseskega župana z deželskosodnim organom popolnoma združljiva ne glede na razbiti podložniški sistem. Zdi se, da se glede zveze župana z zemljiškim gospostvom tudi sicer pretirava pomen posameznih ogradnih zemljiških gospodov in da je bila glavna zveza vendarle na prvotnega teritorialnega zemljiškega gospoda, s katerim se je ohranila še tedaj, ko je njegovo gospostvo preraslo v deželsko sodišče.

Vse kaže, da je primorski župan v mnogem bližji županu iz prvih kolonizacijskih časov kot njegov vzhodnejši vrstnik. Mnoge posebnosti

primorskega, posebno slovensko-istrskega župana, ki jih sicer spoznavamo šele med 16. in 19. stoletjem, so brez dvoma nastale že v srednjem veku na še starejših podlagah. Župana voli soseska na rovaš. Po največjem opisu poteka volilni postopek takole. Člani soseske sede v krogu in najprej ustno izvolijo enega izmed sebe za zrezača, ki mu zaupajo, da bo pošteno zbiral glasove. Zrezač si pripravi kak meter dolgo leskovo palico, debelo za dober palec. Na enem koncu jo pusti okroglo za ročaj, sicer pa jo na treh straneh posname, da dobi tri robove. Nato hodi od enega do drugega, da mu vsak volilec pove na uho, koga voli. Za vsakega udeleženca, ki je dobil kak glas, ima zrezač določeno posebno mesto na enem izmed treh robov. — Posebna umetnost zrezača je bila, da je ves čas sukal palico tako, da ni mogel nihče opaziti, na katero mesto zarezuje posamezne glasove. Ko je tako nabral vse glasove, jih je preštel. Kdor je imel največ glasov, je postal župan, drugi in tretji po številu glasov pa sta postala njegova namestnika — požupa (podžupana).

Patrimonialno gospostvo na posameznih hubah je vplivalo na to, da se v okviru vaške samouprave ni moglo razvijati nižje sodstvo, razen kolikor je imel župan skromno oblast izrekati globe na poljske prekrške in podobne malenkostne zadeve. Nekoliko večja nižja sodna oblast župana in morda tudi neke vaške pravde se bodo dale morda ugotoviti v beneški vplivni sferi.

d) Čeprav je bil župan v okviru vasi potisnjen bolj v lokalnoupravne in gospodarske sfere, je njegova zveza z višjimi stopnjami uprave in s sodstvom ostala dolgo ohranjena v obliki prisedništva pri deželskih sodiščih. Proti koncu srednjega veka in v začetku novega je torej bila vaška samouprava županskega tipa ponekod na Slovenskem celo mnogo bolj pomembna kot je bila vaška samouprava tam, kjer so poznali vaška sodišča. Prav zato pa je bilo župansko prisedništvo pri sodstvu mnogo bolj izpostavljeno razkrajalnemu vplivom učenega pravosodstva, ki se je nedvomno prej lotilo deželskih sodišč, medtem ko mu vaška sodišča niso bila toliko na poti.

Udeležba organov vaške samouprave pri deželskih sodiščih je tvorila v srednjem veku najvišjo stopnjo, ki jo je ta samouprava mogla doseči, in je nedvomno bila ponekod bolj trdoživa, medtem ko je drugod propadla prej in ne da bi zapustila kakršne koli sledove. Da bi bila nastala šele pod vplivi komunalnih mest, ni niti najmanj verjetno, ker se pojavlja tudi izven tega vplivnega področja in v oblikah, ki jih ni moči izvajati iz komunalne ureditve. Pač pa je komunalna ureditev mest utegnila ponekod podaljšati življenje in dajati novih življenjskih sil starim slovenskim oblikam vaške samouprave. Tudi nima ohranitev takih upravnih oblik ali njihov razvoj nikake zveze s tem, da bi bili njeni nosilci svobodni kmetje. Pojavlja se v področjih, kjer ni niti enega svobodnega kmeta.

Vaška samouprava županskih oblik je po svojem bistvu prilagoditev staroslovenske župne ureditve njenemu razbitju na soseske v času kolonizacije. Pri tem je v mnogem nedvomno doživela temeljite spremembe, predvsem v družbenem položaju svojih nosilcev, ohranila pa neke oblike, vsaj v nazivu in višjem položaju župana. Kot faktorje njene boljše ohranitve v nekaterih predelih je treba razen morebitnega vpliva komunalne soseščine šteti predvsem en gospodarski in en pravni činitelj.

Gospodarski činitelj za ohranitev vaše samouprave je bila predvsem pašna živinoreja. Čim bolj je bila v nekem kraju razvita paša v izrazitih oblikah kolektivnega gospodarjenja, tem bolj je vas tvorila trdno interesno skupnost, ki je zemljiškemu gospodstvu v lastnem interesu ni kazalo preveč slabiti.

Pravni činitelj pa je bil v tem, da so boljše pogoje za ohranitev svojih samoupravnih oblik imela tista naselja, ki niso poznala patrimonialnega sodstva. Nižja sodna oblast različnih gospodov je namreč le v precejšnji meri razbijala pravno enotnost in odpornost soseske. Predvsem ni bilo razbitosti v zahodnoslovenskih deželskih sodiščih. Enaki učinki so nastopali tam, kjer razkrajalni učinek patrimonialnega sodstva ni prišel do veljave zato, ker je bila večina kmetov kompaktno podložnih deželskosodnemu gospodu in ne drugim gospodom.

Vaška samouprava na Slovenskem se torej ni razvila v smeri vaškega nižjega sodstva pod predsedstvom vaškega gospoda, marveč imela obliko gospodarske samouprave in nekaj časa tudi prisedništva pri deželskem sodstvu. Medtem ko je prisedništvo postala žrtev recepcije, se je gospodarska samouprava ohranila do polpreteklih dob. Župan kot soseski organ in obenem organ deželskega sodišča je vsaj proti koncu srednjega veka tip slovenskega župana, medtem ko bi mogel biti župan kot organ posameznih ogradnih gospodstev tedaj le izjemen in degeneriran tip župana.

D. Zgodnje deželno pravo

Blagovno denarno gospodarstvo je bilo rojen nasprotnik pravnega partikularizma, vendar je bila pot do njegove zmage še dolga. Začelo je z medmestnim trgovinskim pravom (gl. str. 176). Sfera enotnega prava, ki je tako prekrila lep del Evrope, pa je bila le zelo tenka, omejena na ozek krog poslovnih ljudi. Njen vpliv na agrarno pravo je bil praktično brezpomemben in celo sama mestna prava so s posameznimi partikularističnimi normami v prid lastnih koristi v mnogočem ovirala enotnost.

1. ZRCALA. Drugo plast prava, ki je prebijala najožje meje partikularizma, so na nemškem ozemlju ustvarjali razni privatni zapisi prav. V njih so posamezni avtorji na svojevrsten način ustvarjali mešanico najrazličnejših elementov: ostankov plemenskega prava najožje avtorjeve okolice, nekih pravil državnega prava in vrste raznih živih običajev novejšega ali starejšega izvora. Ti zapisi so bolj dragoceni kulturno-zgodovinski viri kot resnični pravni sistemi. S sposobnostjo, da bi razlikovali splošno pravilo od konkretnega primera, se ti zapisovalci niso mogli vedno postavljati. Tako so njihovi zapisi polni kontrastov od misticizma in starodavne simbolike do pravnih konstrukcij in detajlov dnevnega življenja. V slikovitem jeziku tiste dobe so taki zapisi dobili ime »zrcala«. Vmes so avtorji poskušali postaviti neke pojave v sistem, jih popraviti ali uveljaviti svoje politične nazore, kakor o razmerju med Cerkvijo in državo.

Najbolj znana zapisa sta Saško in Švabsko zrcalo, oba nastala v 13. stoletju. Ohranjena sta v številnih, tu in tam predelanih rokopisih.

V dveh rokopisih Švabskega zrcala smo že naleteli na opis ustoličevanja koroškega vojvode. Pri tem gre le za dva naknadna vrinka, vnesena očitno po naročilu Habsburžanov, ki s prvotnim tekstom nimata zveze.

Čeprav so pravna zrcala vsebovala v mnogem lokalno veljavna pravila, so v praksi pridobila zlasti v 14. stoletju velik ugled in so jih uporabljali na širših ozemljih. Pri oceni njihovega pomena na slovenskem ozemlju je treba vse previdnosti. Primerjalne študije med dejansko prakso pri nas in med temi nemškimi zapisi spadajo v vrsto del, ki jih je treba še opraviti. Dana je možnost, da je zlasti Švabsko zrcalo vplivalo do neke skromne mere tudi na slovenskem ozemlju, vendar tega ni razumeti v tem smislu, da bi ga bili uporabljali v celoti in povsod. Možno je le, da so v posameznih primerih uporabljali njegova določila tedaj, če je pri nas bila primerna podlaga.

2. DEŽELNA PRAVA. Tretjo plast prava, ki je učinkovala združujoče, so tvorila tako imenovana deželna prava. Ker so bile dežele pri nas mnogo večje od gospostev, v katerih je bil prej uveljavljen pravni partikularizem, je deželno pravo vsekakor korak naprej k poenotenju prava na večjih ozemljih.

Deželno pravo obsega več zvrsti: deželno pravo v ožjem pomenu besede so običaji, ki so se razvili v praksi deželne veče ali pravde in ki so jih uporabljali zlasti v razmerju med plemiči. Taka deželna prava so stopila na mesto nekdanjih ministerialnih prav ali siceršnjih dvornih prav.

Deželno pravo v širšem pomenu besede obsega običaje, ki veljajo v deželi sploh, brez načelne omejitve na plemstvo.

Posebno vrsto ali vsaj panogo deželnega prava tvori privilegijsko pravo deželnega plemstva, kakor na primer privilegiji iz let 1338 in 1365.

Tudi deželna prava v širšem ali ožjem pomenu besede so postala predmet privatnih in javnih zapisov. Starejša verzija avstrijskega deželnega prava je bila zapisana 1237. Štajersko deželno pravo je mnogo poznejše; nastalo je kot privatni zapis neznanega avtorja okrog 1400. Čeprav je mišljeno predvsem kot zapis prava, ki velja v praksi graškega ograjnega sodišča, sega tu in tam tudi nekoliko širše, hoteč objeti sploh v deželi veljavno pravo. Uspešnost drugega namena je vsekakor zelo dvomljiva. Pisec je nekaj členov prevzel po Švabskem zrcalu, sicer pa kaže na poznavanje bavarskega prava ob pretežnem upoštevanju prakse domačega ograjnega sodišča in morebitnih zapiskov o njej. V koliko meri so ta zapis štajerskega deželnega prava praktično uporabljali kot subsidiarni pravni vir pred koroškim in kranjskim ograjnim sodiščem in sploh v deželnem pravu teh dveh dežel, še ni dognano.

Drugačen razvoj je imelo deželno pravo na oglejskem ozemlju, kjer se ni toliko omejevalo na privatne zapise. Tu so veljale kot pravni vir zlasti konstitucije patriarha Markvarda iz leta 1366 (*Constitutiones Patriae Foroiulii*), o katerih domnevajo, da so veljale tudi Goriškem. Sama Goriška je dobila svoje konstitucije šele pozneje.

3. IZVOR. Tudi pri pravih, ki so v tej dobi začela uvajati neko poenotenje, je težko ločiti tuje elemente od domačih. Ustavne in upravne oblike so se razvijale bolj pod vplivom domačih gospodarskih in po-

litičnih razmer, med katerimi ostanki staroslovenske ureditve še niso popolnoma izginili. Zunanji vplivi so bili najmočnejši tam, kjer so se oblikovala nova pravna razmerja zlasti v imovinskem pravu, pri čemer je treba deloma misliti na nemške vzorce in deloma na vzorce gospodarsko razvitejših zahodnih komun. Pri deželnih pravih Štajerske, Koroške in Kranjske gre predvsem za plemiško pravo in so bila odprta vrata za relativno najmočnejši vpliv nekaterih nemških vzorcev na oblikovanje prava pri nas.

Socialna degradacija prebivalstva, ki je hranilo v svojih običajih ostanke slovenskega plemenskega prava, je temu pravu odvzela možnost, da bi v večji meri oblikovalno vplivalo na novo nastajajoče sfere deželnega prava. Vendar tudi o tem manjka še kakršne koli študije in presenečenja niso izključena.

V partikularnih pravih raznih gospostev — ki jih deželno pravo še zdaleč ni ukinilo — dalje v zasebnem prometu med podložniki, zlasti pa v sferah, ki niso neposredno zadevale interesov plemiških gospostev, je morala živeti še vrsta starih slovenskih običajev, ki jih nihče ni zapisal in ki jih ne bomo nikdar v celoti spoznali.

Tendence po poenotenju prava, ki se s tem pojavljajo pri nas v srednjem veku, so šele prve posledice blagovno-denarnega gospodarstva. Mnogo močnejše bodo take tendence stopile v veljavo ob prehodu v novi vek, ko se pri nas z nekolikšno zamudo začena na širši črti praktična recepcija rimskega prava in sploh uporaba občega prava.

SREDNJEVEŠKO PRAVO PO SPLOŠNIH PANOGAH

Srednjeveško pravo je v teku razvoja od staroslovenskega prava dalje doživelo več razvojnih stopenj ali zvrsti, kakor plemensko, kraljevsko, dvorno in deželno pravo. Vsako izmed njih tvori svojo celoto vzročnosti in problemov in pri vsakem bi lahko ugotavljali še različne vmesne razvojne faze. Pridružuje se raznoličnost prava za posamezne družbene plasti in krajevna razbitost prava.

Zaradi te razvejenosti srednjeveškega prava po razvojnih stopnjah, družbenih plasteh in krajih — kar ni nikaka slovenska posebnost — je treba z največjo previdnostjo sprejeti vse dosedanje poskuse orisati to pravo kot zaokroženo celoto za en narod ali celo za cele skupine narodov. Taki poskusi le prepogosto povezujejo pojave, ki izvirajo iz popolnoma različnih vzrokov in so vsak po svoje izšli iz drugačnega okolja. Tako je na primer vsaj zelo dvomljivo, koliko drži poskus, izvajati slovansko pojmovanje suženjstva iz treh podatkov, ki so nastali v Dalmaciji v 12. in 13. stoletju, ko gre tedaj vendar v vsem sredozemskem in zahodnem evropskem pravnem področju že za splošno odmiranje suženjstva oziroma za njegove zadnje ostanke. Vsak tak pojav je treba v prvi vrsti razčleniti v vsej njegovi povezavi v določenem času in kraju.

Prav tako bi se bilo treba izogibati v pravni zgodovini udomačeni navadi, razvrščati pojave po neki abstraktni shemi, ki je povzeta iz običajne razčlembe rimskega prava. Taka shema razbija vse vzročne zveze in združuje po nastanku raznorodne pojave. Praviloma bi bilo treba za vsako razdobje ustvariti tak razpored, ki bi ustrezal nastanku nekega pojava, njegovemu okolju in pojmovanjem dobe, v katerih ga opažamo.

Kljub tem pripombam na rovaš udomačenih pravnozgodovinskih metod vsaj za zdaj teh metod ne moremo v celoti opustiti. Za srednji vek nam je ohranjenih le malo konkretnih podatkov, ki sami po sebi ne morejo nuditi nikake sklenjene razvojne vrste, povrhu še razčlenjene po družbenih plasteh in krajih. Posebno za najširše plasti prebivalstva pa takih podatkov skoraj ni. Treba bo pritegniti še nadrobno razčlenbo jezikoslovnega gradiva, ljudskih običajev itd., dotlej pa razpolagamo le z nepovezanimi drobci. Zato vsaj zaenkrat združujemo pojave bolj po njihovi oblikovni sorodnosti kot po razvojnih zvezah. Iz istega razloga in pri sedanjem stanju raziskav je treba pri teh panogah obravnavati srednji vek kot celoto.

Kljub vsej nepopolnosti gradiva, dosedanjih raziskav in pregleda, ki tu sledi, je razločno spoznavna osnovna razvojna poteza, ki se pojavlja v vseh pravnih panogah. Vzporedno s tem, ko namesto skupnih oblik gospodarjenja čedalje bolj stopa individualno gospodarjenje, se tudi človek kot posameznik razvija v glavni subjekt pravic, dolžnosti in odgo-

vornosti. Kjer je nekdanj razpolagala z zemljo večja ali manjša skupnost oseb po svojem organu, kjer je nekdanj pravno opravilo sklepala ta skupnost in kjer je bila tudi ta skupnost po vsakem svojem članu nekdanj prvenstveni nosilec odgovornosti, stopa zdaj na prvo mesto posameznik. Razvoj v tej smeri imenujemo individualizacijo prava. Bila je posledica individualizacije v proizvodnji, ne pa oživitve rimskega prava kot takega. Toda ustvarila je proti koncu srednjega veka v mnogem podoben položaj kot je bil tedaj, ko je rimsko pravo v individualizirani stopnji svojega razvoja doživelo svoje najboljše zaokrožene zapise. Individualizacija prava v teku srednjega veka — čeprav še zdaleč ni bila popolna — je tvorila podlago za poznejšo recepcijo rimskega prava.

I. IMOVINSKO PRAVO

Imovinsko pravo obsega pravila, ki urejajo razmerja med ljudmi v zvezi z njihovo imovino (premoženjem), bodisi da gre pri tem na videz le za razmerje med posameznikom in stvarjo (stvarno pravo), bodisi da gre očitno za neposredno razmerje med dvema ali več osebami (obligacijsko pravo). Ta dvodelba imovinskega prava v dve veliki kategoriji, povzeta iz rimskega prava, je bolj plod konstrukcije kot resnične nujnosti in je za srednjeveško pravo uporabna le s skrajno rezervo. Zastavno pravo spada na primer v obe kategoriji, v stvarno pravo po tem, kakšne pravice daje zastavnemu upniku na zastavljeni stvari, v obligacijsko pravo po tem, da se ustanavlja s pogodbo in z namenom nuditi varnost za neke druge pogodbene obveze. V resnici pa je zastavno pravo le eno, prikrojeno vsakokratnim potrebam in možnostim življenja in je razumljivo le kot celota, ne pa razbito na svojo stvarno in obligacijsko plat.

S finesami po okusu rimskih juristov je srednjeveško imovinsko pravo tem težje prijemljivo, ker gre v bistvu večinoma za dispozitivno pravo, torej za pravo, ki so si ga lahko stranke dogovorno krojile po svoji volji in ki so ga v primeru spora tvorili včasih po nekih splošnih načelih, neredko pa tudi po prosti presoji posameznega primera.

Slednjič je že pregled družbenih razmerij pokazal, da se vsa najpomembnejša imovinska razmerja neposredno vežejo na določeno razvojno stopnjo proizvodnje in menjave in s tem na razvojne stopnje družbe sploh, da torej imovinsko pravo tvori bistven del širše problematike in da bi ga bilo napak šteti za izolirano pravno panogo z lastno notranjo razvojno logiko. Zato smo družbeno najbolj bistvene plati imovinskega prava izčrpali že v drugih zvezah in nam tu ostane le izvesti neke zaključke, povezati nekatere podatke in dodati nekaj najbolj značilnih pravnih institucij te panoge.

1. NEKAJ OSNOVNIH POJMOV IN POJMOVANJ. Spoznali smo že, kako je mogla biti lastnina kot trden pravni pojem pri Slovanih šele v oblikovanju. To velja predvsem za zemljiško lastnino, ki je mogla dobivati ustaljene oblike šele na višji stopnji proizvodnje in družbe, ki je Slovenci še v času naseljevanja niso v znatnejši meri dosegli. Razen stvari osebne uporabe, ki so bile povsod že zelo zgodaj predmet osebne lastnine, je izmed stvari, ki so bile pomembne v proizvodnji, očitno naj-

prej postala predmet zasebne lastnine živina. Ta lastnina spočetka sicer ni bila vedno individualna v skrajnem pomenu besede, pač pa je že izražala premoženjsko razlikovanje med posameznimi ožjimi skupinami in deloma tudi osebami. Na zgodnji pomen živine pri razvoju zasebne lastnine med Slovenci kaže ne le dejstvo, da je besega blagó

Freska v Bodeščah pri Ribnem blizu Bleda iz začetka 15. stoletja. Sv. Lenart rešuje jetnika, najbrž najstarejša upodobitev ječe in klade na našem ozemlju

(= živina) prešla na premičnine sploh, marveč še posebej izraz blagaríca, ki ponekod še danes pomeni dedinjo vsega premoženja, nepremičnega in premičnega. Blagó je bilo tedaj prvo premoženje, na katerem se je začela razvijati agrarna zasebna lastnina. To se — mimogrede povedano — kaj malo sklada z nomadsko teorijo o županih, po katerih naj Slovenec sploh ne bi bil imel pravice do živinoreje.

Dokler obdelovalna zemlja ni bila stalna in dokler je bilo pašne zemlje dovolj, za oblikovanje zasebne zemljiške lastnine ni bilo niti pogojev niti razlogov. Prisvajanje zemlje v obliki dvorov ali s tem, da je župa zasedla nek okoliš, je v družbenem smislu že pomenila bolj ali manj izrazito prilaščanje zemlje. Ni pa nujno pomenilo že pravno po-

polnoma jasno izoblikovanih pojmov lastnine. Zasebno prilaščanje je bilo lahko še lep čas dejstvo, ki se še ni izražalo v nekem abstraktno-tehničnem, zavestnem pravnem pojmovanju.

Ko je pojem lastnine tvoril podlago za uvedbo fevdalizma pri nas, je bil tudi ta pojem daleč od neke čiste oblike, kakršno poznajo nekatera razvita prava. Ugotovili smo, da so se vanj mešali vsaj nekateri gmotni elementi javne oblasti in da so ga kaj kmalu začeli razčlenjevati zajmi. Zajmi so najbolj značilen primer za to, da v srednjeveškem pravu z ločitvijo stvarnih in obligacijskih pravic ne moremo dospeti daleč. Nekateri zajmi so cepili lastnino na dve ali več plasti, drugi niso bili nič več ko zelo labilen obligacijski zakup. V luči te zabrisane ali bolje neobstoječe meje med stvarnim in obligacijskim je treba razumeti tudi nekatere posebnosti »germanskega« prava, ki v resnici niso nič drugega kot posledica razlike med sužnjelastništvom in fevdalizmom.

Sužnjelastništvo v svoji čisti obliki je poznalo v bistvu le svobodnjaka in sužnja. Ker poslednji sploh ni bil pravni subjekt, je lahko lastnina v čisti obliki ostala v svobodnjakovih rokah. Če je izjemoma svobodnjak imel stalnejšo pravico na stvari drugega svobodnjaka, je zadostovalo priznati nekaj »stvarnih pravic« na tuji stvari in enotnost lastnine je bila rešena. Fevdalizem je poznal bogatejšo družbeno lestvico in tudi oseba z omejeno prostostjo je bila pravni subjekt. Pri imovinskih razmerjih je življenje samo vedlo do najrazličnejših kombinacij in tu je bilo težko opraviti pravno kategorizacijo z eno lastnino in z nekaj stvarnih pravic na tuji stvari. Dejansko so pogodbe in običaji vedli do takih razmerij, kakršna so se jim zdela potrebna. Poznali so jih po vsebini, ne da bi se sproti spraševali, ali gre za stvarno ali obligacijsko pravico. Ko so pozneje taka razmerja začeli motriti z očmi rimskega klasika, so prišli do spoznanja, da ima »germansko« pravo mnogo večje število »stvarnih pravic« na tuji stvari kot rimsko. V resnici ni šlo za nič drugega kot za učinek bolj stopnjevanih fevdalnih imovinskih in družbenih razmerij. Podobno velja o drugi posebnosti »germanskega« prava. V nasprotju z rimskim pravom, po katerem je rabokup (najem in zakup) prenehal, čim je predmet prešel na drugega lastnika (»nakup razdira najem«), je zdaj veljalo, da nakup ne razdira najema (»Kauf bricht Miete nicht«), kar oboje velja tudi za zakup. Kot smo že spoznali, je fevdalno pravo dejansko poznalo bolj bogate možnosti prepuščanja zemlje drugemu in mnoge izmed njih so ustvarjale zelo čvrsta razmerja. Čim so začeli fevdalne zajme šteti za rabokup v rimskopravnem smislu, so jim morali seveda priznati nekoliko večjo trdnost kot ga je priznavalo rimsko pravo.

Podobno je treba razumeti tudi pojem posesti. Posest je po rimskem pravu dejstvo, da nekdo ima stvar (tako, kakor da je njen lastnik). Če je nekdo lastniku stvar odvzel, je moral ta prvotno praviloma tožiti in dokazovati, da je stvar njegova. Zastavni upnik pa še tega ne bi bil mogel. Zato je rimsko pravo v pretorski dobi uvedlo zaščito posesti. Določene vrste posestnikov so bile zaščitene ne glede na to, ali so bili res lastniki. Zaščiteno je bilo v tem primeru z interdiktom samo dejstvo posesti. Kdor jim je hotel kratiti pravico, je moral tožiti in izkazati svojo boljšo pravico. — Posest je imela svoj pomen tudi pri prenosu lastnine (izročitev) in pri priposestevovanju, pri katerem je dolgotrajna

mirna posest ob določenih pogojih zagotovila posestniku tudi lastninsko pravico. — Ker je bil v rimskem pravu pojem lastnine enoten in pojem drugačnih pravic spričo stroge kategorizacije lahko določljiv, je bil tudi pojem posesti razmeroma čist. Toda kako naj bi si bilo s pojmom posesti kot dejstva, da nekdo s stvarjo razpolaga, kakor da bi bil lastnik, pomagalo fevdalno pravo? Na eni in isti stvari, zlasti nepremičnini, je bilo upravičenih lahko tudi po več oseb in šele seštevke vseh njihovih pravic je tvoril enotno lastnino. Tako fevdalno pravo ni moglo računati z dejstvom, da nekdo dejansko stvar ima, kakor da bi bil lastnik. Moralo je računati z vsako pojavno obliko lastnine posebej. To je bilo mnogo laže dosegljivo, če so pozornost usmerili na užitke, ki jih je kdo imel od neke stvari. Tako stopa v fevdalnem pravu na mesto rimskopravne posesti stvari — posest posameznih koristi od nje, in to se v nemščini označuje kot »Nutz und Gewere«, po naše bi rekli hasek in imetje. (Beseda *gewere* prihaja iz starovisokonemškega verjan, ki pomeni toliko kot obleči, z investituro podeliti.) Posebnost posesti v fevdalnem pravu je torej po povedanem le posledica fevdalne strukture lastnine. Vsi nadaljnji problemi, ki se v literaturi stavljajo v zvezi z nemško *gewere*, so manj bistveni. Le prevečkrat iščejo pri tem odtenke, ki o njih v tistih časih najbrž niso razmišljali.

Mirna posest v fevdalnem smislu ima pomembno mesto zlasti v privilegijih iz leta 1338, kjer je za Kranjsko in Koroško uzakonjena posestna zaščita (plemstva) s tem, da je moči posestniku odvzeti brez nasilja pridobljeno posest le po sodišču. Prav tako ima pomen za priposestevanje (gl. nižje).

2. OBLIKE STVARNIH PRAVIC NA NEOBDELANEM SVETU. Gospodarsko funkcijo neobdelanega sveta smo ugotovili predvsem v paši, lovu in ribolovu. Posledice prilaščanja tega sveta so dvojne. Na področju uprave določa prilaščeni svet obseg upravnih območij začeni s župo pa prav do državnih meja v novem veku. Na področju zasebnega prava vedejo posebnosti gospodarske izrabe do posebnosti pri pojmovanju lastnine in na to se je treba tu v kratkem ozreti.

Prilaščanje neobdelanega sveta po župi vede sicer do nekega ustaljevanja njegove pripadnosti; ker pa je ta še kolektivna, se ne uveljavi kot zasebna lastnina v fevdalnem smislu. Pripadnost zemljišča župi ni niti zasebna lastnina posameznika niti ni solastnina ali lastnina pravne osebe; je le neka svojevrstna, pravno komaj oblikovana pripadnost, ki jo novi fevdalni red ne more sprejeti med svoje pravne pojme in ji zato ne nudi pravne zaščite. Namesto te pripadnosti stopi najprej pojem kraljeve lastnine in iz njega izvedeni pojem lastnine teritorialnega zemljiškega gospoda.

Gospodarska izraba neobdelanega sveta za lov in ribolov ostane načeloma pridržana gospodstvu kot takemu in z razvojem rudarstva se temu pridružuje še pridržek do določenih gozdov, ki jih potrebuje teritorialni zemljiški gospod in pozneje deželni gospod za izkoriščanje svojega rudniškega regala. Podobno velja za gozdove, ki nudijo primeren les za ladjedelništvo in torej za eksport. Tako se oblikuje in deloma oživi pojem visokih gozdov, borštov, panovcev (Hochwald, Forst, Bannwald) kot po-

sejne vrste gospodstvu oziroma pozneje deželnemu knezu pridržanih in za posebno gospodarsko eksploatacijo namenjenih gozdov.

Druge oblike gospodarske izrabe so take, da jih praviloma izvajajo kmetje. Razen stelarjenja in na lastne potrebe omejenega napravljanja drv je za oblikovanje pravnih razmerij najbolj odločilna paša. Ta ima v bistvu dve obliki: pri dnevni paši na gmajni se živina vrača vsak večer v domači hlev; pri sezonski paši ženejo črede na oddaljene pašnike in se s čredo vrnejo v domačo vas šele po zaključku pašne sezone. Od tod izvirajo razlike tudi v pravni ureditvi pašnega sveta.

Na gmajni tvori soseska trdno celoto, gmajna je sestavni del vaškega sveta; udeležba pri gmajnski paši je vezana na članstvo v soseski. Zavest o neki lastnini teritorialnega zemljiškega gospoda ostaja sicer v tej ali oni obliki še živa (razne dajatve, zlasti desetine od krčevin). Vendar je neposredna gospodarska korist, ki jo nudijo gospodstvu gmajne, tako neznatna, da gmajna praktično velja za soseskin svet, nekak skupni dominium utile vse naselbine, ki ga praviloma upravlja sama soseska. Kljub jasnosti tega osnovnega načela prihaja tudi tu do razlik, predvsem tam, kjer ima več sosesk pravico na določenih skupnih gmajnah, kakor v bližini mest.

Sezonska paša je omejena predvsem na višje ležeče planine, v Istri tudi na obširni pašni svet nekaterih naselij, ki dajejo pašo v zakup pastirjem iz drugih krajev. V prvem primeru je lastnik planine praviloma teritorialni zemljiški gospod, v drugem praviloma kak komun. Sezonska paša v oddaljenem kraju mnogo manj veže določen pašnik na določene pastirje. Zato ni nujno, da pri taki paši nastopa kot koristnik prav soseska. Pastirji se prosto združujejo v skupine in prosto sklepajo pogodbe z lastnikom pašnega sveta, da jim proti plačilu dovolijo pašo. Prvotna tipična oblika planinske paše je zato zakup proti plačilu travarine (herbadiga), praviloma zelo kratkoročni zakup. V Primorju pri tem ostane. V hribovskih krajih pa se tako prost promet vendarle ne more prav uveljaviti. Kaka majhna planina, ki leži v očitnem gospodarskem območju posamezne vasi, se zato tu in tam izenačuje z gmajno. Na drugih hribovskih planinah pa pašni interesi vsaj dejansko nastopajo mnogo bolj stalno kot pri kratkoročnem zakupu in se začenjajo razvijati tudi na planinah neke pašne pravice določenih kmetij, pri čemer so lahko upravičenci kmetje iz različnih vasi. Če se take vezane pašne pravice ustale, imamo že opravka z neko vrsto individualne stvarne pravice, ki dopušča v pravem tolmačenju različne možnosti.

Tako so različni načini izrabe neobdelanega sveta privedli do kaj različnih dejanskih razmerij na tem svetu, ki dolgo niso dobivala trdno oblikovanih pravnih opredelb. Zlasti dokler je bila lastnina teritorialnega zemljiškega gospoda še v glavnem enotna, druge stvarne pravice pa so se šele iz nje oblikovale, je pravni položaj neopredeljen. Ob kolonizaciji se je na primer udeležba novih naselij na nekdanjem župskem ozemlju na novo uvajala, deloma z gospodovo voljo, deloma po dejanski rabi. Večja jasnost je bila potrebna po nasičenju kolonizacijskega sveta, torej ob prehodu v 14. stoletje. Tedaj je obenem prenehala uravnalna vloga teritorialnega zemljiškega gospoda in so se mala, nekdanj od njega odvisna gospodstva, osamosvojila. Tako se v 14. stoletju pojavi potreba po

pravni ustalitvi teh, nekdanj po običaju razvitih razmerij in s tem spori o pravicah na tem svetu. Zlasti v 15. stoletju so take pravde pogoste.

Proti koncu srednjega veka se torej pravna razmerja na neobdelanem svetu, medtem močno diferencirana, ustaljujejo in dobivajo značaj pravno priznanih medsebojnih pravic ali pa se gospodova lastnina izrazi v čistih oblikah, kakor na borštih in zakupnih planinah. Pri tem pravnem fiksiranju imajo največji pomen dotedanji običaji, ki so se razvili ob popolnem ignoriranju kakršne koli pravne teorije. Tudi fiksiranje si ne postavlja cilja, da bi razmerja kakor koli pravno-teoretsko formaliziralo, marveč se zadovolji s tem, da opiše dejanske pojave oblike. Tako je srednji vek pripravil pravnikom recepcije kaj trd oreh, ki ga ni bilo lahko stisniti v klešče rimskega prava.

3. PRAVNA RAZMERJA NA OBDELANEM SVETU. Na ogradni lastnini, zlasti pa na njenem najbolj značilnem predstavniku — obdelovalnem svetu, se razvijajo največ individualni zajmi, zlasti zajmi na hubah, ki smo jih morali zaradi njihove tesne zveze z družbenim razvojem obdelati izven ožjega imovinskega prava. Tudi pri oblikovanju teh razmerij smo mogli opaziti ustaljevanje pravnih oblik razmeroma pozno, pri čemer so se prav tako ozirali bolj na možnosti in potrebe kot na kakršne koli vnaprej dognane in subtilne pravne kategorije. Dejanska razmerja so se najbrž diferencirala precej samorastno, pri njihovem nazivju in pravnih pojmovanjih pa so utegnili vplivati tudi kaki zunanji vplivi.

Izmed posameznih razmerij je po svojem razvoju značilen zlasti prekarij. Po rimskem pravu je bil prekarij prepustitev stvari drugemu (prekaristu) tako, da jo je lastnik lahko brez vsakih obvez s svoje strani zahteval nazaj kadar koli je hotel. V zgodnjem srednjem veku je prekarij oživel v bistveno spremenjenem smislu, tako da od rimskega prekarija dejansko ni ostalo drugega kot ime. Ker Cerkev ni mogla odsvajati nepremičnin (mrtva roka!), a je bilo vendarle kdaj potrebno, da jih prepusti drugemu, je uvedla prepustitev zemljišč drugim osebam, pri katerih si je zavarovala svojo lastnino in pod določenimi pogoji zagotovila vrnitev prekarijskega zemljišča. V razliko od nezaščitenega prekariista rimskega prava je fevdalni prekariist zaščiten in ima do zemljišča določene pravice. Tako je prekarij ena izmed najzgodnejših, pa tudi najbolj razvitih oblik zajma, ki pa se ne uporablja toliko v podložniških razmerjih kot v razmerju med svobodnimi osebami. Njegova osnovna značilnost je praviloma v tem, da se ustali kot doživljenjski zajem in zato dobi v nemščini ime Leibgeding.

Prekarij, ki nastane s tem, da zemljiški lastnik prepusti svoje zemljišče drugemu v zajem (precaria data), se bistveno ne razlikuje od splošnih oblik zajmov in se zato ne razvija kot samostojna vrsta pravnega razmerja. Zato pa se kot posebna oblika prekarija dolgo pojavljata dve drugi zvrsti. Osnovna oblika je prekarij na podlagi podaritve (precaria oblata). Svobodnjak podari — prvotno cerkveni ustanovi — svoje zemljišče s tem, da mu ga ta vrne v zajem za čas njegovega življenja. Običajno so daritelji ljudje brez potomcev, ki s tako daritvijo Cerkvi nimajo niti za sebe niti za otroke kaj izgubiti, pač pa se z njo

morda znebe raznih z lastnino združenih bremen, užitke pa praktično vse obdrže. Razvoj takih prekarijev zlasti pospešuje nastanek tretje oblike, ki je za daritelja brez potomcev posebno ugodna, razširjenih prekarijev (*precaria remuneratoria*). Razen zemlje ali donosov, ki jih je daritelj podaril Cerkvi, mu ta podeli za čas njegovega življenja še nekaj nadaljnjih donosov s tem, da podarjeni in dodani donosi pripadejo Cerkvi po njegovi smrti. Daritelj ima tako do svoje smrti večje dohodke, obdarjenec, to je podelitelj prekarija, pa po dariteljevi smrti pridobi večjo korist.

Obe glavni obliki prekarijev, oblacijska in remuneratorna, se pojavljata tudi na slovenskem ozemlju in med samimi Slovenci, pri čemer kot prejemnik daritve in podelitelj zajma že vsaj v začetku 12. stoletja nastopajo tudi svetni fevdalci. Leta 1139 srečujemo na Koroškem kot daritelja oblacijskega prekarija dva slovenska plemiča, verjetno koseza. Zelo pogosti so podobni prekariji — oblacijski in remuneratorni v 14. stoletju, ko v ta razmerja stopajo tudi meščani.

V posameznih primerih je prekarij privedel lahko tudi do osebne podreditve daritelja, zlasti tedaj, če je podarjeno zemljišče obdeloval. S tem je prekarij postal v bistvu zvrst podložniškega razmerja. Tudi sicer je zgled doživljenjskega prekarija utegnil vplivati na oblikovanje podložniških razmerij, zlasti doživljenjskih zakupov in po njih tudi na nastanek trajnejših, na več glav podeljenih ali dednih zakupov. Vendar je potreba po takih podložniških zakupih nastajala tudi zaradi boljšega

Levo: Naslovna stran prve izdaje *Constitutio criminalis Carolina* (CCC) iz leta 1532, tiskana v Mainzu leta 1534.

— Desno: Telesne kazni po Zrcalu laikov

oskrbovanja hub in ne bi kazalo trajnejših kmečkih zajmov nasploh v preveliki meri vezati prav na razvoj prekarijev.

Pravico do presežnih donosov od zemljišča so tako ali drugače pojmovali kot sestavni del zemljiške lastnine. Lahko pa je kaka pravica do donosa tvorila posebno kategorijo pravic, ki ji niso iskali posebne imovinskopravne opredelbe (na primer desetine). Nekateri izmed takih donosov pa so najbrž že kmalu sličili nekakim stvarnim pravicam na tuji stvari. Taka pojmovanja so se morda najprej razvijala v mestih ne le zato, ker so bila mesta najprej izpostavljena vplivom rimskega prava, marveč posebej zato, ker se je lastnina na — sami po sebi neproduktivni — meščanski hiši vendarle razmeroma težko cepila po donosih. Lastniki meščanskih hiš so v svojih poslednjevoljnih odredbah pogostoma določali, naj bodoči lastniki hiše od nje »za blagor duše« vsako leto »za vse večne čase« odrajtujejo cerkveni ustanovi nek znesek ali pa vosek oziroma olje (za razsvetljavo). Taka dajatev je pravno bremenila ne le neposrednega dediča, marveč tudi popolnoma tuje osebe, ki so morda po njem pridobile hišo. V fevdalnem pravu taka dajatev, ki je trajno bremenila na zemljišču, ni bila nič nenavadnega. Ko pa so jo začeli motriti po rimskem pravu, so morali priznati, da se tako breme na nepremičnini nikakor ne more spraviti v soglasje z rimskopravnimi kategorijami stvarnih pravic na tuji stvari. Še najbolj je bilo tako breme podobno služnosti, toda po rimskem pravu je veljalo, da služnost ne more biti v dajatvi ali storitvi (*servitus in faciendo consistere nequit*). Tako breme, čigar obstoja ni bilo moči zanikati, pa je bilo prav dajatev. Treba je bilo za srednjeveško pravo skonstruirati nove vrste služnosti, realna bremena, ki so začela tvoriti posebno kategorijo, pojmovano kot služnosti po germanskem pravu (*servitutes iuris germanici*).

4. PRIDOBITEV LASTNINE IN DRUGIH STVARNIH PRAVIC. Ker je fevdalizem lastnino v veliki meri ustvarjal na novo, je bil splošno glavni način za pridobitev lastnine na zemljiščih v prilastitvi (okupaciji) zemlje, na kateri dotlej še ni bila razvita zasebna lastnina, poleg zaplembe zemljišč v časih, ko je fevdalna država nasilno utrdila svojo oblast pri nas.

a) Pozneje je prilastitev prihajala v poštev le še v majhni meri, praviloma s tem, da si je nekdo ogradil zemljišče na gmajni in ga ograjenega nemoteno užival. — Plotove so pri ograževanju postavljali za zaščito ograjenega zemljišča pred pasočo se živino, dejansko pa so pomenili tudi pravno najbolj vidni izraz nameravane prilastitve. Spricho teritorialne zemljiške lastnine in soseskinih pravic na gmajni sicer ni šlo za resnično prilastitev ničije stvari, pač pa za prilastitev zemlje, ki je lastnik sam ni intenzivneje izrabljaj. Ko so take prilastitve začele ogrožati interese zemljiškega gospoda in soseske, so jih začeli omejevati s tem, da so razdirali plotove vsem tistim, ki so si zemljo neupravičeno ogradili. V vaseh, ki so imele lahko dovolj dober pregled nad svojimi gmajnami, se je to moglo zgoditi brez posebnih formalnosti. V mestnih in tržnih naseljih, kjer so bile gmajne večje, včasih tudi bolj oddaljene (pridobljene le zaradi drvarjenja), pa tudi v rahlejšem stiku z naselbino, so se razvili letni obhodi gmajn po mejah in poprek, ki so imeli predvsem namen preprečevati neupravičene prilastitve. Taki obhodi so se v teku

časa razvili v velike slovesnosti, ki so jih obhajali (ob-hoditi) vsako leto od določenem času, združene včasih tudi z obilnimi pojedinami. Vendar neposredne zveze s pojezdo (in z njo združeno »pojedok«) zaenkrat ni videti.

Prilastitev je bila možna tudi na opuščeni stvareh, premičnih in nepremičnih. Beseda opuščen (derelictus), pustiti, opustiti, prihaja od »pust«, to je neobdelan in je torej prvotno v zvezi z zemljišči. Hube ali siceršnja zemljišča, ki jih ni nihče obdeloval, so bile pustote ali pušče. Ker pa je vsako »opuščeno« zemljišče imelo praviloma vsaj kakega neposrednega gospoda, je pri njih prilastitev prihajala redko v poštev. Pogostejša je bila pri premičninah.

Glede najdenih stvari je veljala načelna možnost prilastitve, ne da bi nam bili pogoji za naše ozemlje podrobneje znani. Posebna pravila so morala veljati pri najdbi roja čebel, ki si ga je najditelj tudi pri nas najbrž že zelo zgodaj prilastil s tem, da je na drevo napravil znamenje križa. To je pomenilo, da roja odslej dalje ni smel ujeti nihče drugi.

V vseh teh primerih je prilastitelj dobil lastnino ali stvarno pravico ne glede na to, ali je imel kakega posestnega prednika in kakšne pravice je ta prednik imel. Zato štejemo take načine pridobitve nekih pravic za izvirne, originarne.

Podobno velja tudi o priposestvovanju. Če je nekdo imel stvar določen čas v mirni posesti, je veljala za njegovo, razen če so mu dokazali, da so za priposestvovanje manjkali kaki bistveni pogoji. Po srednjeveškem pravu je bil poleg določenega časa pri nas glavni pogoj le mirna posest (stille Gewer, Nutz und stille Gewer). Za lastnino se je praviloma zahtevala 30-letna priposestvovalna doba, ki se nam prvič pojavlja vsaj že 1172 ali na primer pozneje 1299. Po privilegijih iz 1338 je priposestvovalna doba diferencirana na tri vrste: za plemiško lastnino se zahteva 30 let, za fevd 12 let, za zakup po meščanskem pravu pa le eno leto. Za odmero teh dob je bilo najbrž odločilno dejstvo, v kolikem času bi morebitni boljši upravičenec lahko opazil, da ima stvar nekdo drugi in temu ugovarjal. Pri meščanskih zemljiščih so na primer predpostavljali, da je morebitna neupravičena prilastitev vsakomur, torej tudi pravemu lastniku, takoj očitna; mirna enoletna posest jim je pomenila, da posestniku nihče ne krati njegovih pravic do zemljišča. Pri fevdu so zahtevali nekoliko daljšo dobo, ker fevd vendarle ni bil vedno blizu. Za lastnino je bila priposestvovalna doba najdaljša ne le zato, ker je šlo za najbolj kvalificirano pravico, marveč tudi zato, ker je bilo treba računati z lastnikovo daljšo odsotnostjo, oddaljenim bivališčem itd.

Med izvirne pridobitve lastnine šteje tudi pravica iz brodoloma (ius naufragii). Lastnik pobrežja, ki je imel pravico do stvari, ki jih je naplavila voda, je to svojo pravico razširil tudi na naplavine, izvirajoče iz brodoloma, in si je prvotno celo zasužnjil osebe brodolomcev. Pri nas so to pravico izvajali proti imetju splavarjev in čolnarjev, a je bila v 16. stoletju odpravljena.

b) Poleg izvirnih načinov pridobitve je srednjeveško pravo poznalo podobno kot rimsko tudi izvedene (derivativne) načine za pridobitev pravic na stvareh. Pri teh načinih pridobitve je pridobitelj dobil toliko pravic, kot jih je imel odsvojitelj.

Glavni izvedeni način pridobitve je bila izročitev (traditio). Če je šlo za premočnino, je dotedanji lastnik izročil stvar pridobitelju s tem, da mu jo je dejansko prepuštil v posest, pri čemer je bila na obeh straneh potrebna volja, da se s tem prenese tudi lastnina. Pri prepustitvi nepremičnine je bil postopek v bistvu enak, le da se seveda ni mogla dobesedno izročiti stvar sama. Zato so dejansko uvedbo novega lastnika v posest nepremičnine izvajali praviloma s tem, da so ta pravni čin opravili na samem mestu, na primer s tem, da je dotedanji lastnik popeljal novega po mejah zemljišča (conducere per girum). Namesto same stvari mu je izročil njen simbol, na primer grudo zemlje z zataknjeno vejico, ali pri hiši ključ oziroma trsko z vrat. Izročanje simbola je omogočilo, da so izročitev opravljali tudi na drugem kraju, zlasti na večji ali na pravdi. To je bilo ugodno tudi zato, ker je s tem postalo znano širokemu krogu ljudi in je bila s tem zavarovana javnost in večja zanesljivost nepremičninskega prometa. V naših mestih se je izročitev na pravdi mestnega sveta v zapisnikih imenovala Grundaufschlagen. Ker globlji prvotni smisel tega izraza še ni dognan, ga je težko posloveniti. Morda izvira od tega, ker sta si po starem pogodbenika udarila v roko, z ljudskim izrazom »gori udarila«, kar bi ustrezalo dobesednemu smislu nemškega izraza.

Čim večja javnost in slovesnost pri izročitvi nepremičnine je imela namen preprečiti pozabo tega dejanja, pa tudi omogočiti pravočasno prijavo morebitnih ugovorov proti izročitvi, priglasitev terjatev, ki so bremenile na nepremičnini, in podobno. Tako je treba razumeti različne običaje, ki so bili v navadi pri podobnih pravnih dejanjih. Še do danes je ponekod ohranjeno »uhanje« pri čem pri razmejevanju nepremičnin, ki je morda ostanek bavarskih za ušesa potegnjenih prič. Omenja ga tudi Valentin Vodnik v verzu, po katerem Kranjci »mladenče vuhajo, ko stavjo mejó«. Navada je namreč prešla na uhanje otrok, da bi si do starih let zapomnili, kje potekajo meje. Ponekod so dečke tudi pri obhodih meja postavljali na mejnike in jih z istim namenom oklofutali. Pod mejnike so pokladali drobne črepinje, novce in druga »znamenja«, da bi v primeru spora mogli ugotoviti, ali mejnik še stoji na pravem mestu. Ker je bil mejnik edini znak, po katerem se je mogla ugotavljati meja nepremičnine, se je okrog njega spletla vrsta praznovorij (primerjaj Aškerčevo balado Mejnik!) in so sploh na vse načine skušali zagotoviti njegovo nedotakljivost.

Z napredovanjem pismenosti je začel naraščati pomen dokumenta o izročitvi nepremičnine. Nepremičnino je zdaj lahko predstavljala listina, na podlagi katere je bila pridobljena. Ob nadaljnji odsvojitvi se je izročitev izvršila s tem dokazilom. V mestih so začeli zbirati take listine v posebnih zbirkah ali pa vpisovati izročitve nepremičnin v zapisnike mestnih pravnih, kolikor niso sploh začeli podatkov o izročitvi nepremičninah vpisovati v posebne zapisnike, mestne knjige. V naših celinskih mestih je v 14. stoletju bila običajna hramba listin pri mestnem pisarju. Za vpis v zapisnike mestnih pravnih pa vemo šele v začetku 16. stoletja. Jeseniški rudniški red je za izročitev nepremičnin s prodajo določal, da se mora taka izročitev izvršiti le pred rudniškim sodnikom, ki je dolžan primerjati staro in novo listino o izročitvi.

Vsi ti pisмени dokazi pa so imeli slabost, da so nepremičnino samo opisovali po ledinskem imenu ali po legi med sosedi, s čimer je bil točni obseg zemljišča kaj malo določen. Mejo zemljišča so še nadalje varovali le mejniki in običaji, ki so se spletili okrog njih.

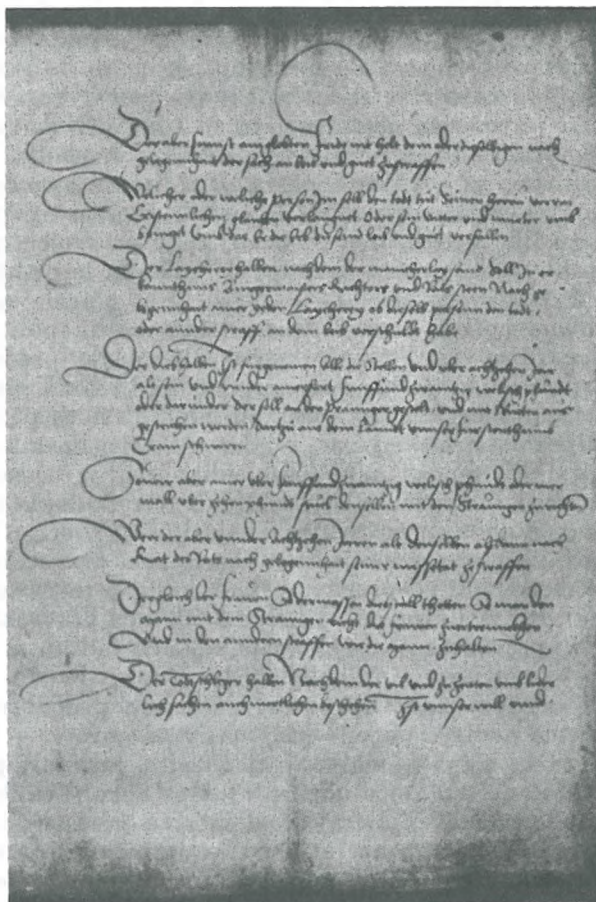
Navedeni načini izročitve nepremičnin so bili v glavnem uporabni le pri več ali manj čistih oblikah svobodne lastnine. V mnogih primerih pa se sploh ni izročala nepremičnina kot taka, marveč le ta ali oni užitek od nje, posamezna desetina, odvetščina ali kak drug donos, ki še ni predstavljal stvari same. Zato je srednjeveško pravo potrebovalo zelo širok register raznih možnosti za izročitev. Imeli so ga v investituri, ki obsega poleg opisane dejanske ali simbolične izročitve stvari tudi izročitev vseh vrst donosov od nje, pravic na stvari ali celo pravic, ki sploh niso vezane na določeno stvar. Kot predmet investiture smo že spoznali fevde in celo cerkvene funkcije. Investiture je v določenih primerih izvajal prejšnji upravičenec, pri zajmih pa praviloma nadrejeni gospod, od katerega se je izvajala izročena pravica.

5. OBLIGACIJSKO PRAVO. Razvitejša imovinska prava, posebno tista, ki poznajo dolgoročne posle, ostro ločijo obveznost med dvema oseba od prenosa lastnine na podlagi te obveznosti. Tako na primer razlikuje rimsko pravo med kupoprodajno pogodbo in prenosom lastnine. S prvo kupec prevzame obveznost, da plača prodajalcu kupnino, prodajalec pa obveznost, da prepusti kupcu neko stvar v last. Obveza in načini, kako jo je treba izpolniti, tvorijo obligacijsko pravo, sam prenos lastnine pa se presoja po stvarnem pravu. Če opravimo kupčijo iz roke v roko, razlike med obligacijsko in stvarnopravno platjo ne čutimo; razlika postane opazna šele, če je vmes časovni presledek. Fevdalno pravo, ki je temeljilo na pretežno naturalnem gospodarstvu, je poznalo predvsem posle iz roke v roko. Obveznosti, ki so se sklepale s tem, da jih je bilo treba izpolniti šele čez določen čas, so mu bile dolgo tuje ali pa vsaj tako redke, da razlike med obligacijo in prenosom stvarnih pravic niso čutili. Še manj moremo opaziti zavestno razlikovanje med obligacijami, ki nastanejo s samim soglasjem strank (konsenzualni kontrakti rimskega prava) in med obligacijami, za katere je potrebno, da ob sklenitvi ena stranka izroči samo stvar (realni kontrakti), na primer izroči stvar v hrambo zato, da nastanejo medsebojne pravice in dolžnosti iz hrambene pogodbe. Sicer pa tudi rimsko razlikovanje med konsenzualnimi in realnimi kontrakti ni v toliki meri rezultat neke splošne notranje logike kot specifičnih razvojnih pogojev.

Podatki, ki jih bomo v naslednjem navedli, sodijo torej v mnogem pod naslov obligacijskega prava bolj zato, ker smo jih običajno navajeni uvrščati pod ta naslov, kot pa zaradi historične ali logične nujnosti.

Splošni razvoj je usmerjen od pravnih poslov iz rok v roke, pri katerih je obligacijska plat komaj zaznavna, v realne kontrakte, pri katerih se kombinira en posel iz rok v roke z neko bodočo obveznostjo. Sledi ustanavljanje obveznosti s samim soglasjem (konsenzom) po načelu obljava dolg dela, če je obljava dobila pravni izraz s tem, da je bila sprejeta. Pomen soglasja pri sklepanju pogodb se za srednjeveška prava običajno išče v vplivih rimskega in kanonskega prava, češ da sta

ti dve pravi bili nosilca konsenza. Res sta utegnili razvoj v konsenzualnost pospešiti. V bistvu pa je razvoj konsenza posledica razvitega gospodarskega življenja, zlasti blagovno-denarnega in posebej kreditnega gospodarstva, trgovskih stikov na velike razdalje in drugih gospodarskih

Stran iz originalnega rokopisa
ljubljskega malefičnega reda 1514

opravkov, pri katerih stvar ne more iti vedno kar iz rok v roke, marveč je treba obveze sprejemati, ne da bi bila stvar v dosegu.

Razvoj obličnosti pri pogodbah teži od bolj formalnih k manj formalnim načinom. Med formalnostmi so nekatere take, da brez njih pogodba niti ne more veljati (bistvene in konstitutivne formalnosti), druge formalnosti pa so prepuščene volji strank in jih stranke prosto izbirajo in uporabljajo po svoji volji, kolikor se jim pač zdi potrebno zavarovati dokaz o sklenjeni pogodbi (dokazilne in deklaratorne formalnosti). Ločitev med obema vrstama formalnosti v srednjeveških pravih ni vedno lahka.

Od neposredno na izročitev stvari omejenih pogodb prehajajo na pritegnitev prič — svedokov, ki v primeru spora lahko izpovedo, kaj sta se stranki dogovorili. Pri prevzemu obveze za bodoče (»obljubi« od ljubiti, kar naj bi bilo v zvezi s poljubom miru — »osculum pacis«) ima spočetka velik pomen zlasti prisega obezpečuje se stranke. V nadaljnji fazi sledi pismeno fiksiranje pogodbe, pri katerem pa je navedba navzočih prič še dolgo najbolj bistvena. Nato se je postopno uveljavilo pečatenje listin, pri čemer pa dolgo ni bilo nujno, da bi listino pečatili sami pogodbeniki, marveč je zadoščal pri tem pečat kogar koli izmed navzočih, ki si je pri tem običajno izrečno izgovoril, da bo pečatenje njemu in njegovim dedičem »brez škode«. To je pomenilo, da potrjuje le resničnost listine, ne odgovarja pa za izpolnitev v njej določenih obvez. Nadaljnja stopnja, v primorskih mestih že zelo zgodnja, je bilo sklepanje pismenih pogodb pred osebami, ki so po svojem položaju ali drugih lastnostih uživale posebno zaupanje, tako da je po njih zapisana pogodba imela nedvomno moč. Take osebe, ki so uživale »javno vero«, so bili praviloma notarji, v naših primorskih mestih tudi vicedomini. V celinskih mestih so včasih prav tako poznali notarje (predvsem v času goriškega gospostva), ki pa jih niso ostro ločili od raznih pisarjev, ki so delovali kot uradniki deželnega kneza ali mest. Tako so pozneje mestni pisarji opravljali notariatske posle, vendar se je v celinskih mestih tudi ta notariat razvijal v mnogo manj čistih oblikah kot v Primorju. Deloma so notariatske funkcije opravljala tudi druga »verodostojna mesta« (loca credibilia), kakor na primer cerkveni kapitlji. — Kjer je bil notariat posebno razvit, so nastajale — za nas danes zelo dragocene — zbirke listin, predvsem v obliki prepisov v vezanih knjigah (notariatske knjige, vicedominaria). Pri tem niso vedno strogo ločili med posvedočenjem prenosa lastnine in posvedočenjem obligacije, tako da tudi tu ni vedno ostre ločnice med stvarnopravnimi in obligacijskimi opravili.

Še nekaj splošnih reminiscenc iz razvoja pogodbenega prava: Na prvotno ustno podlago pogodb kaže naziv »dogovor«. — Kot najbolj pogosta in na zunaj vidna formalnost pri sklenitvi pravnega posla je zelo zgoden, a še do danes ohranjen udarec z roko v roko. Včasih se mu pridružujejo tudi formalnosti, izvirajoče iz verskih predstav, ki naj bi — podobno kot prisega strank na pogodbo — zagotovile trdnost pogodbe tudi ob sklicevanju na nadnaravne sile. Tako formalnost je na primer »udarjanje na kosmato«, to je po kosmati plati kožuha, ki je bilo pri nekaterih pogodbah v navadi med kranjskimi kmeti še konec 18. stoletja in ki utegne izvirati še iz starih poganskih pojmovanj. Iz podobnih pojmovanj utegne izvirati običaj, da se pogodbe sklepajo praviloma podnevi (pri nas kot pravna norma še ni ugotovljen) in razna nedogovorjena, a stalna plačila ob kupoprodaji živine, ki jih bomo spoznali še pri omembi novejših oblik (božji denar, šenkunga).

Slovenci so že v srednjem veku poznali likof, vsekakor kot stalno obličnost, ki naj bi deklarirala sklenitev pogodbe, morda celo kot konstitutivno formalnost. Likof je v tem, da ob sklenitvi pravnega posla udeležene osebe izpijejo nekaj alkoholne pijače, pri nas praviloma vina. Pitje alkoholnih pijač ob sklepanju pogodb je v evropskih kulturnih območjih splošno razširjeno in v najrazličnejših zvezah in pod nekoliko imeni znano tudi med Slovani. Sam običaj pitja utegne biti domač,

čeprav je njegovo slovensko ime tujega izvora. Beseda likof je germanska (lid, lith pomeni opojno pijačo; kauf — kupno pogodbo). Udomačila se je razen med Slovenci tudi med Poljaki, Čehi in Hrvati. Slovenci so besedo prevzeli najpozneje v 12. stoletju, čeprav se v virih pojavlja šele pozneje. Likof se je ohranil največ pri kupoprodaji živine, sicer tudi v zelo raznolikih oblikah v ženitovanjskih običajih, preskočil pa v gradbeništvu tudi na izpolnitev pogodbe (dovršitev ostrešja).

Posamezne vrste pogodb naj bodo le omenjene s to ali ono kratko opazko. Med najprvotnejše pogodbe spada vsekakor menjava, pri kateri že besedni koren kaže, da so jo Slovani poznali že v medsebojnem prometu v pradomovini. Med najprimitivnejše pogodbe spada tudi daritev, pri kateri se skromnost iz nje izvirajočih obvez izraža že v reku, da darovanemu konju ni treba gledati na zobe. Pri kupni pogodbi je višja razvojna stopnja vidna že iz tega, da je pri njej potrebno že splošno menjalno sredstvo (denar). Njen skupni slovanski naziv kaže na to, da so jo Slovani poznali sicer že v pradomovini, da pa so jo spoznali pri germanskih sosedih. Beseda kupiti je namreč gotskega izvora (kaupon, nemški kaufen). Njen prvotni pomen je kopičiti, zložiti na kup. — Posodba (nenadomestne stvari, na primer določene živali) in posojilo (nadomestne stvari, na primer žita, predvsem pa denarja) sta po naravi že bolj usmerjeni v ustvarjanje obvez za bodoče, utegneta pa biti že zelo stari. Podobno bo veljalo o hrambi, to je o pogodbi, s katero je ena oseba prepustila drugi stvar zato, da jo zanjo nekaj časa varuje.

Kakih posebnih fines v zvezi s temi in podobnimi pogodbami v naših srednjeveških pravih ne moremo zaslediti. Le o hrambi (depozitu) srečujemo v ptujskem statutu določilo, da hranitelj (depozitar) ne odgovarja za naključno uničenje v hrambo dane stvari.

Delovrsne, delovne in družbene pogodbe so očitno poznejšega izvora kot doslej našete.

Delovrsna pogodba, pri kateri se nekdo obveže, da drugemu opravi proti dogovorjenemu plačilu določeno delo, se more oblikovati le pri razviti delitvi dela in individualnem gospodarjenju ter je praviloma področje obrtnikov. Delovna pogodba, pri kateri nekdo stopi proti plačilu v službo drugega, je možna le tam, kjer je denar in svobodna delovna sila. Zato se v zgodnjem srednjem veku delovne pogodbe pojavljajo le v izredno skromni meri in stopajo v plačano službo v glavnem le kvalificirani stavbeniki, ki jih knezi kličejo z zahoda na svoje dvore, da postavijo utrdbo ali cerkev. Večji razmah morejo delovne pogodbe dobiti šele, ko dozore pogoji za nastanek svobodne delovne sile, za njeno zaposlitev in plačevanje. Dozorevanje teh pogojev smo zasledovali v zvezi z razvojem gospodarstva in družbe. V splošnem nastajajo pri nas pogoji za delovne pogodbe v teku 13. stoletja v mestih (cehi, str. 174, dninarji str. 162), v teku 14. stoletja pa polagoma tudi na deželi, predvsem v rudarstvu in v vojaškem poklicu. Medtem sta omejena svoboda agrarnega prebivalstva in obstoj tlake nedvomno ovirala razvoj delovnih pogodb v sami agrarni proizvodnji, v kateri pa se uveljavijo tudi že pred koncem srednjega veka.

Splošna značilnost starejših delovnopравnih določil je v tem, da ščitijo predvsem delodajalca in mu skušajo zagotoviti delovno silo ob čim ugodnejših pogojih. O vsebini delovnih pogodb smo malo po-

učeni, razen kolikor nam je morda nekaj vpogleda nudil jeseniški rudniški red (str. 191). Sklepanje delovnih pogodb se vsaj pri poslih imenuje udinjanje. Delovne pogodbe poslov so se nedvomno že spočetka sklepale ob določenih dnevih okrog novega leta, in sicer redoma za dobo enega leta. Za posla je veljala stroga obveza, da mora leto odslužiti. Tudi razne druge lastnosti poselskih pogodb, ki jih bomo zasledili v poznejših obdobjih, izvirajo z večjo ali manjšo gotovostjo iz srednjega veka. To velja med drugim o običaju, po katerem so ponekod sklepali delovne pogodbe na posebnih »družinskih« sejmih in zlasti o reku, da gre posel, ki išče službo, na tak sejem »na štor stat«. Tak način sklepanja delovnih pogodb močno spominja na prodajo sužnjev in utegne imeti z njo neke vsaj oddaljene oblikovne zveze. Plačilo je bilo pri delovnih pogodbah praviloma odmerjeno po času. Plačilo po učinku so poznali predvsem v gradbenem kamnoseštvu. Kamnoseški znaki, ki jih opažamo na klesanih kamnih poznoromanskih in gotskih cerkev, so imeli namen omogočiti obračun s posameznimi kamnoseki po številu in ceni posameznih izdelanih kosov, bili pa so tudi v zvezi s posebnimi organizacijskimi oblikami srednjeveškega stavbeništva v stavbarnicah (Bauhütten).

Tudi družbene pogodbe so mogle nastati šele pri nekoliko bolj razvitih stopnjah zasebne lastnine. V agrarni proizvodnji so že v srednjem veku nastajale pašne družbe. Pri tem ni misliti na pašo goveje živine na gmajni, pri kateri je moglo iti v bistvu samo za postavitev skupnega pastirja in pogonjičev in sploh za opravila v običajnem okviru soseskine uprave. Mnogo bolj izrazit značaj družbe so imele skupine pastirjev, ki so skupno uživali neko planino, zlasti pa družbe ovčarjev bodisi na gmajni ali pa na planini. Sirarstvo je bilo mnogo bolj racionalno, če so sirili naenkrat večje količine mleka in zato se je izplačalo, da več gospodarjev združi primerno število živine (na primer »čap« približno 100 ovac) v en sezonski pašni obrat. Kako je bila taka pašna družba urejena, vemo šele iz mnogo poznejših časov, vendar so osnovna načela nedvomno že srednjeveška. Ob koncu pašne sezone, to je ob zaključku molže in sirjenja, so delili pridelek (sir) med družbenike po njihovem prispevku k pridelku. Ta njihov prispevek je bil osnova njihovemu deležu v družbi. Presojali pa ga niso po številu živine, ki je lahko imela različno molznost, marveč po molznosti živine, ki jo je v družbo postavil posamezni lastnik. Zato so potem, ko so signali živino, gospodarji pomolzli vsak svoje živali, namolzeno mleko stehali in po teži namolzenega mleka določili delež na končnem pridelku. Ponekod, zlasti na planinah, so pridelek delili po tem ključu šele na koncu pašne dobe. Drugod, zlasti pri paši ovac na gmajnah, pa so delili sir sproti tako, da je ves pridelek ene molže dobil en gospodar. Zato so določili obhode (turnuse), po katerih so se posamezni gospodarji vrstili na tak način, da je vrstni red zagotavljal primerno razdelitev pridelka. V zvezi s tem so se ponekod razvili precej zapleteni sistemi. — Primer takih pašnih družb je dokaz, da srednjeveških pogodb ne moremo razvrščati po nekih od drugod prevzetih shemah, marveč da je treba predvsem upoštevati njihov nastanek in pomen v določenem proizvodnem sistemu.

Zaenkrat je moči iz srednjeveškega imovinskega prava vsaj do neke mere prikazati v historični zvezi le še retraktno pravo in utrditve obveze.

6. RETRAKTNO PRAVO. Po svojem pretežnem pravnem značaju sodi retraktno pravo v področje stvarnega prava, ima pa tudi nekaj obližacijske vsebine. Po svojem izvoru in historični funkciji pa je retraktno pravo izraziti otrok fevdalne družbe, za katero so značilne številne, vase zaključene socialne in krajevne skupnosti. Preveliko prelivanje prebivalstva iz ene v drugo skupnost ni bilo zaželeno. Ker je bilo članstvo v neki skupnosti tesno povezano z zemljiško lastnino, je bil treba v primeru prodaje dati članu skupnosti prednost pred nekom, ki bi na podlagi nakupa v skupnost šele »pristopil«.

Beseda retrakt se izvaja iz re-trahere, nazaj potegniti; nemški Einstandsrecht pomeni dobesedno pravico vstopa v pogodbo. Slovenska skovanka predkupna pravica pomeni, da ima nekdo prednostno pravico pri nakupu neke stvari, vendar je v tem nazivu osnovni pomen nekoliko zvođenel.

Retraktno pravo daje članu neke skupnosti pravico, da nepremičnino, ki jo je drug član iste skupnosti prodal nečlanu, pridobi s tem, da nečlanu povrne kupnino in stroške.

Globlje korenine retrakta segajo še v predfevdalne čase. Ker se ustrezne misli srečujejo že v svetem pismu, so fevdalni juristi razmišljali celo o tem, ali je retrakt del božjega, torej najbolj avtoritativnega in neporušnega prava. V bizantinskem pravu ga srečujemo pod nazivom ius protimiseos. Nekateri pravni zgodovinarji so retrakt med Slovani skušali izvajati iz slovanskega plemenskega prava.

Retrakt se je praviloma izvajal na podlagi običajnopравnih pravil (legalni retrakt). Najstarejša vrsta je bil očitno rodbinski retrakt (ex iure consanguinitatis), ki so ga lahko izvajali odsvojiteljevi sorodniki, po fevdalnem pravu celo prav do desetega kolena! Roki, v katerih se je uveljavljala ta pravica, so bili v raznih časih in krajih različni. Nastanek rodbinskega retrakta izvajajo iz nekdanje skupnosti rodbinskih zemljišč. Druga vrsta retrakta je bil stanovski retrakt (ex iure incolatus). Če je na primer plemič prodal zemljišče neplemiču, naj bi retrakt omogočil ponovno pritegnitev zemljišča v lastnino enega izmed plemičev. Poskuse uveljaviti to vrsto retrakta poznamo pri nas šele iz novega veka. V dobi ministerialstva in odsvajanja z gospodovo roko je prihajal komaj v poštev. Prav tako moremo za srednji vek bolj domnevati kot dokazati sosedski retrakt (ex iure vicinitatis), ki je prihajal v poštev praviloma le pri kupnih zemljiščih na deželi oziroma pri zemljiščih po meščanskem pravu. Uveljavljali so ga člani neke soseske ali mestne skupnosti, da bi preprečiti pristop tujcu. V mestih je bil naperjen predvsem proti plemstvu. Če je plemič pridobil mestno nepremičnino, je bila namreč velika nevarnost, da se bo skušal otresati mestnih bremen in da bo to nazadnje s silo ali privilegijem res dosegel. Načelna prepoved nekaterih mestnih prav, da bi plemiči pridobivali meščansko lastnino (kostanjeviška skupina), je okrepljena misel retrakta. — Pri kupnih zemljiščih je retrakt uveljavljati lahko tudi sam zemljiški gospod, ki se je s tem otresel kupca, ki ga ne bi hotel imeti za podložnika (ex iure dominii directi). Retrakt solastnikov (ex iure congrui) je prihajal le redko v poštev. Sploh se zdi, da pri nas retraktno pravo ni bilo razvito v najskrajnejših oblikah in da je navedena kategorizacija bolj izdelek pravniške domiselnosti v dobi recepcije.

Retraktno pravico je bilo moči ustanoviti tudi s pogodbo kot konvencionalni retrakt. Ko je po recepciji prišel do zavesti njegov obligacijski značaj, mu proti tretjim osebam niso priznavali nikake veljave.

7. UTRDITEV OBVEZE. Čeprav se pri vprašanju, na kak način so skušali zavarovati izpolnitev neke obveze, mešajo prvine vseh mogočih pravnih panog, ga kaže obdelati v enotni povezavi.

Kdo in s katerimi sredstvi je jamčil za obvezo? Čeprav je besedo jamčiti uvedel v novejšo slovenščino šele Jurčič, ji moramo priznati mesto tudi v slovenski pravnozgodovinski terminologiji, kajti stara slovenska beseda poroštovati je medtem zožila svoj pomen le na poroke. Kot obveze v tem času niso mišljene le imovinskopravne obligacije v ožjem pomenu besede. Na enake načine so utrjevali tudi kakršne koli in celo predvsem drugačne obljube, na primer premirja med bojujočimi se fevdalci, odpovedi maščevanju, in celo pogodbe, ki so že napol državni akti. Med drugim so seveda utrjevali tudi kakršne koli dolgove.

a) Razvoj pričenja že v staroslovanski dobi. Že sama beseda dolg izvira iz staroslovanskega korena. Vsa druga starejša terminologija kaže na prvo stopnjo utrjevanja obveze, na osebno jamstvo dolžnika ali osebe, ki je zanj prevzela poroštvo. Beseda jamstvo izhaja iz istega korena kot u-jeti, pri-jeti, jemati, beseda obveza iz vezati. Besedo porok izvajajo iz besede roka, kar pa ne bi nujno pomenilo, da so položili roko nanj. Pomenilo bi lahko tudi, da je prevzel odgovornost za tujo obvezo s tem, da je položil na sklenjeni roki pogodbenikov svojo. Najstarejše, osebno jamčevanje je lahko privedlo do zaslužnjevanja. V drugi stopnji se je osebno jamstvo dolžnika ali poroka omililo na začasen zapor ali drugačnočasno omejitev svobode. V tretjem stadiju se je jamčevanje omejilo le še na premoženje in porok je postal le še plačnik. Namesto z osebo ali z njenim premoženjem se je določena obveza utrdila in njena izpolnitev zavarovala v neki višji razvojni fazi tudi le z določeno stvarjo. Utrjevanje s stvarjo je osnova zastavne pravice.

b) V splošni pravni zgodovini se pri zastavitvi nepremičnin razlikuje starejša zastava, pri kateri dobi zastavni upnik posest nepremičnine, od novejše, pri kateri obdrži zastavitelj nepremičnino v posesti in se mu ta odvzame šele ob neizvršitvi obveze v sodnem postopku.

Pri starejši zastavi je zastavni upnik dobil s posestjo tudi užitek nepremičnine oziroma njenih donosov. Od zastavljenih hub je na primer pobiral vse dajatve, ki jih je dotlej dobival zastavitelj. Pri tem so donosi prvotno pripadali zastavnemu upniku, ne da bi se njihova vrednost odbijala od dolga. Zastavljeni predmet je za zastavitelja mrtev (mrtva zastava — mortgage), donosi tvorijo nekake prikriti obresti (Zinssatzung) in zaradi njih je zastava lahko večna (Ewigsatzung). — V soglasju s svojim naukom o obrestih je Cerkev skušala omejevati to obliko zastave in 1235 je izšel papežev dopis, naperjen proti mrtvim zastavam, iz katerih so upniki že čez mero prejeli. — Kot druga oblika starejše zastave se pojavlja tista, pri kateri se donosi, ki jih prejema zastavni upnik, odštevajo od dolga. Dolg torej odmira (Todsatzung), zastavljeni predmet zastavitelju oživi (vifgag).

Novejša zastava je bila po svojem značaju blizu rimski hipoteki. Ker na zunaj ni bila vidna, je bilo treba pri njeni ustanovitvi primerne javnosti.

Zastavitev premičnin se je praviloma izvršila s prenosom posesti na zastavnega upnika. Pri tem so razlikovali zastavo stvari, ki niso zahtevale posebne nege, skrinjsko zastavo (Schreinpfand) od zastave živine, jedoče zastave (essendes Pfand).

Neke vrste zastave se komaj razlikujejo od prodaje. Prodajalec si izgovori, da lahko v določenem roku kupnino vrne in mu tedaj prodana stvar pripade nazaj. S tem nastane položaj, ki je zelo podoben rešilnemu kupu, pri katerem so pogoji prodaje enaki. Razlika utegne biti le v namenu pogodbenih strank in v tem, koliko ima kupec pravico, da stvar proda naprej.

V primitivnejših razvojnih stopnjah je zastavljeni predmet, zlasti pri starejši zastavi in premičninski zastavi po preteku plačilnega roka enostavno postal last zastavnega upnika (zapadlostna zastava, Verfallspfand). S tem je upnik lahko dobil večjo ali manjšo vrednost kot jo je dejansko imela njegova terjatev. Zato je proti koncu srednjega veka nastal običaj, da so v takem primeru zastavljeni predmet prodali (prodajna zastava, Verkaufspfand). Če je izkupiček presegal vrednost dolga, je razliko dobil dolžnik, če je bil izkupiček premajhen, pa je dolžnik s preostalim svojim premoženjem še nadalje jamčil za svoj dolg. Prodajna zastava se je mogla torej razviti šele tedaj, ko so kljub zastavitvi stvari še nadalje vzdrževali dolžnikovo odgovornost z vsem premoženjem, česar prvotno ni bilo.

Razen s pogodbo se je zastava ustanovila v določenih primerih tudi prisilno, z rubežem. Rubež živine, ki jo lastnik zemljišča zaloti, ko mu dela škodo na posevku, je najbrž že zelo star. Tu je lastnik bil upravičen do samolastne rubeži. V drugih primerih pa je praviloma veljalo, da se more rubež opraviti le s posredovanjem sodišča ali vsaj z določenim postopkom. S tem prehaja vprašanje od prvotne utrditve obveze na vprašanje njene prisilne izpolnitve in s tem v področje procesualnega prava.

c) Oblike utrditve obvez, kakršne v srednjem veku srečujemo na Slovenskem, v bistvenih potezah ustrezajo označenim splošnim tipom. Morda zato, ker so podatki nekako pozni, pa pri tem ni opaziti nekega določenega vrstnega reda, ki bi ustrezal nakazanim logičnim razvojnim stopnjam. Nasprotno se zdi, da so pri izboru določene oblike zastave bolj od nekih splošnih načel odločale okoliščine posameznega primera, tako da so nekatere starejše oblike ob novejših zelo trdožive. Pri agrarnih zemljiščih so na primer vzdrževali starejšo zastavo, medtem ko je mlajša dogovorjena praviloma za meščanske hiše, pri katerih je bilo nepremičnino težje dati iz rok zastavnemu upniku. Nadalje je število različnih tipov utrditve obvez mnogo večje kot ga poznamo iz tuje literature, kar je zopet znak, da so ustvarjali oblike po potrebah.

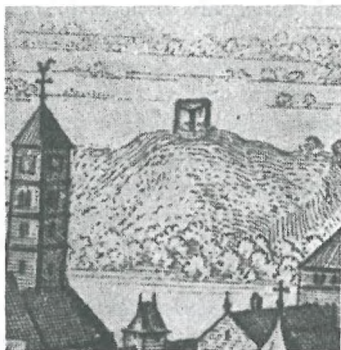
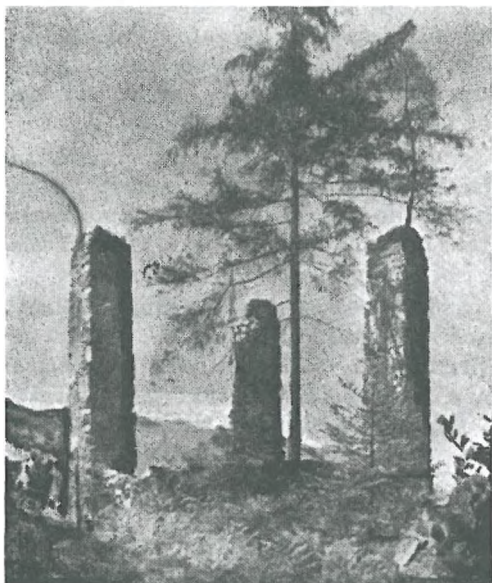
Nekaj oblik poroštva poznamo iz 13. stoletja, več iz 14. stoletja. Poročki so pogostoma trije. Poroštvujejo ali z zneskom (poroči-plačniki) ali z omiljenim osebnim poroštvom. Poroštvo vanje z zneskom je lahko deljeno (na primer leta 1228, 1301) tako, da vsak porok odgovarja le za del dolžne vsote ali pa nedeljeno (unverschidenlich, solidarno, na primer

leta 1300), s tem da upnik sicer zahteva najprej od vsakega del, a kar si pri enem ne more poplačati, zahteva od drugega. Omiljeno osebno poroštvo ima obliko obstagija. Če dolžnik obveze ne izpolni, se mora porok v določenem mestu nastaniti v neki krčmi in tam na dolžnikove stroške ostati toliko časa, dokler dolžnik obveze ne izpolni. Nastanitev v krčmi ni bila samo prijetnejša za poroka kot zapor pri zastavnem upniku, marveč ugodnejša tudi za poslednjega, ker ni nosil nobenih dodatnih stroškov za preživljanje poroka. Običajno se razume, pa tudi posebej izgovori, da obstagij nastopi le, če tudi porok dolga ne plača. Porok je tedaj v prvi vrsti porok-plačnik, šele v drugi vrsti porok s svojo osebo. Obstagij je najbrž mišljen tudi tedaj, kadar je dogovorjeno »talstvo po običaju porokov« (1308). — Včasih postavitev porokov pomeni, da se upnik more držati le njih, če dolžnik dolga sam ne plača. Dolžnika samega upnik ne more več neposredno prijemati. Le tako je razumljivo, če med poroki nastopa tudi sam dolžnik za svoj lastni dolg (1300).

Ena izmed najstarejših oblik zastave pri nas ne sodi med splošne tipe. Gre za zaupniško zastavo (vulgari sellen, 1202), pri kateri se posest zastavljene nepremičnine ne izroči zastavnemu upniku, marveč tretji osebi kot zaupniku s tem, da šele po preteku roka za izpolnitev obveze izroči zaupnik stvar upniku.

Sicer je ogromna večina zastavitev nepremičnin dana pri nas v srednjem veku po starejši zastavi, ki jo — morda še pogostejše — predstavlja rešilni kup. Pri starejši zastavi so oblike v podrobnostih izredno bogate. Dolg pri tem le prav redko odмира zaradi prejemanja donosov, Todsatzung ali vifgage sta pri nas prav redka. V primeru, ki ga poznamo iz 1245, je ena stranka oglejski patriarh in gre zato najbrž za izjemno koncesijo cerkvenemu stališču, še pod svežim vtisom malo prej izdanega papeževega pisma. — Sicer daleč prevladuje prepuščanje donosov zastavnemu upniku brez odbitka le-teh od dolga (mortgage), včasih odkrito včasih pod videzom rešilnega kupa. Z zapadlostno zastavo imamo opravka, če ima dolžnik možnost, plačati dolg le v nekem roku (običajno na Jurjevo enega ali več zaporednih let), in če po preteku tega roka postane nepremičnina oziroma zastavljeni donos avtomatično upnikova last (n. pr. 1301). Včasih pa je tudi narobe: da bi si zagotovil vsaj nekaj donosov, si upnik izgovori, da dolžnik zastave določen čas, na primer dve leti ne more rešiti (1388). Včasih pa je zastava sklenjena kar na nedoločen čas, le s tem, da se lahko zastava reši vsako leto pred Jurjevim, ker sicer velja še za nadaljnje leto (1385). — Skoraj enake variante se pojavljajo pri zastavi z rešilnim kupom. Zelo star primer nam je znan iz 1217, ko je zastavil z rešilnim kupom svoje donose nekdo, ki se je odpravljal na križarsko vojsko. Tudi rešilni kupi so bili lahko sklenjeni za določen (n. pr. 1356, 1360) ali nedoločen čas (n. pr. 1391) z odpovedljivostjo ob Jurjevem. Če je bil čas določen z najdaljšo dobo, je po njenem preteku prenehala pravica zastavitelja-prodajalca, da reši (Losung) prodano stvar ali donos.

Novejšo zastavo srečujemo skoraj samo v meščanskih pogodbah. Toda še 1407 si zastavni upnik izgovori, da mu mora dolžnik zastavljeno nepremičnino izročiti v posest, čim ne bo v redu plačal obresti. Izrazitejši primer meščanske hipoteke poznamo iz 1436.

Levo: Zidane vislice (Gavge) med Gornjim gradom in Radmirjem, kot običajno na nekoliko dvignjenem mestu blizu ceste. — Desno zgoraj: Škofjeloške vislice na hribu Gavžnik pripadajo istemu tipu kot gornjegrajske (trije stebri s počeznimi bruni). Slika iz 17. stoletja. — Desno spodaj: Vislice sredi ceste na ljubljanskem Friškovcu (ime baje od Freistätte, morišče) v 17. stoletju

Da pri vsem tem za stroge pravne kategorije in subtilnosti niso bili pretirano občutljivi, kaže dejstvo, da so 1354 označili starejšo zastavo njive kot skrinjsko zastavo.

Za ročno zastavo premičnin je pri nas ohranjenih manj dokumentov o posameznih primerih, zato pa nekaj več norm. Razen posebnih norm židovskih redov ali privilegijev o ročni zastavi (str. 171) vsebujejo nekaj določil tudi mestni statuti, posebej za Žide ali nasploh. Po ptujskem statutu zastavni upnik ne odgovarja za naključno uničenje zastavljene premičnine; to mu pa koristi le toliko, kolikor mu stvari ni treba vračati. Na drugi strani pa tudi on v tem primeru ne more več terjati dolga, razen če pogodba drugače ne določa. V splošnem je tako pravilo drugod veljalo le pri jedoči zastavi, ne pa pri skrinjski, kjer je kljub naključnemu uničenju stvari terjatev še dalje ostala v veljavi. — Za Žide vsebuje ptujski statut določilo, da ne smejo jemati v zastavo določenih stvari,

kakor nezrelo žito, nedokončano obleko in podobne predmete, ki kažejo na to, da jih dolžnik zastavlja v izredni stiski in da bo zato dobil na njih izredno nizko posojilo. — Jeseniški rudniški red omejuje zastavljanje v gostilni in pri igri za rudarske in fužinarske delavce, ker bi tako zastavljanje lahko bilo v škodo njihovim delodajalcem.

Prisilno zastavo z rubežem poznamo pri nas predvsem v mestnem arestnem postopku (str. 176). Da so v času fajd precej pogosto rubili brez intervencije sodišča, dokazuje določilo deželnega miru za naše kraje iz 1276, ki uzakonjuje potrebo po taki intervenciji. Dosledno pa tega tudi mnogo pozneje niso dosegli.

Recepcija rimskega prava je napravila konec zlasti starejši zastavi, ki pa je tu in tam mimo zakona vendarle na novo nastajala. Tako so še v polpreteklem času v nekaterih primorskih vaseh izseljenci v Ameriko dobivali sredstva za potovanje s tem, da so zastavili svojo zemljo upniku tako, da jo je upnik tudi užival. Tako je samorastno med slovenskimi kmeti oživela starejša zastava, ker je v takih primerih bolj ustrezala potrebam kot hipoteka. Dobila je — po posredovanju italijanščine — ime po rimskopravni ročni zastavi — penj (pignus-pegno).

V posebnih oblikah so utrjevali prodajo in zastavitve nepremičnin. V obeh primerih je pridobitelj — kupec ali zastavni upnik — hotel biti zavarovan proti temu, da bi mu nekdo tretji stvar odvezel, češ da je do nje bolj upravičen, denimo pravi lastnik ali retraktni upravičenec. Kljub formalnosti, javnosti in pismenosti pri prenosu posesti se pridobitelj ni čutil nikdar dovolj varnega, priposestvovalna doba pa je bila dolga. Za primer, da bi se oglasil nekdo, ki bi stvar odvezel pridobitelju, je moral zato odsvojitelj nuditi dodatno varnost. To njegovo odgovornost imenujemo z latinskim izrazom odgovornost za evikcijo.

Iz 12. stoletja poznamo posamezne primere, ko se odsvojitelj obveže plačati za primer evikcije pridobitelju neko fiksno določeno pogodbeno kazen. Taki primeri so znani tudi iz 13. stoletja; v prvi polovici 14. stoletja mora odsvojitelj v primeru evikcije povrniti nasprotni stranki kupnino (oziroma zastavno vsoto), povečano za eno tretjino. — Proti koncu 13. stoletja se pojavlja tudi obveza odsvojitelja, da mora pridobitelja proti tistemu, ki izvaja evikcijo »braniti«, »ščititi« ali »zastopati« (včasih omejeno na 10 let). Tožba tistega, ki je uveljavljal evikcijo, se je razširila na odsvojitelja, ki je vstopil v pravdo. Ali se je iz tega razvila tudi dolžnost pridobitelja, da o grozeči evikciji obvesti odsvojitelja in zahteva njegovo intervencijo, ni prav jasno.

Če je bil pridobitelj kljub vsemu ob stvar, se je moral za povračilo kupnine in za nastalo škodo in stroške oziroma za dogovorjeno globo držati odsvojitelja s tožbo. Tako se je iz ene pravde rodila še druga. Zato so si skušali kupci ali zastavni upniki zagotoviti pot, po kateri bi hitreje prišli do povrnitve škode, ki bi jo utrpeli zaradi evikcije. V prvih desetletjih 14. stoletja se zato v listinah dogovarja odsvojiteljeva odgovornost za evikcijo s klavzulo, da bo pridobitelja ščitil, branil in zastopal, če pa tega ne bi (namreč uspešno) storil, mu bo povrnil prejeti znesek in škodo »brez prisege, brez obravnave in brez vsakega ugovora samo na podlagi tega pisma« (na primer 1330). Bilo je dovolj, da je oškodovani pridobitelj pred sodiščem — ki mu je bila evikcija že tako znana

— predložil tako pismo in dosegel je takojšnjo izvršbo na premoženju odsvojitelja oziroma morebitnih porokov.

Ta klavzula, ki je dovoljevala takojšnjo izvršbo za škodo, nastalo zaradi evikcije, se je začela uporabljati tudi za vsakršne druge obveze in s tem izgubljala svoj prvotni smisel. V teku 17. stoletja so namesto polne klavzule začeli uporabljati krajšo: »pri splošni deželni obvezi za škodo na Kranjskem«, ki je dobila ime »klavzula splošne deželne obveze za škodo« (skratka Landschadenbundklausel). Podobno je bilo na Štajerskem in Koroškem.

Po svojem učinku — takojšnji izvršljivosti zahtevka na podlagi same listine — je klavzula sorodna italijanski jamčevalni listini (*instrumentum garantigiatum*) in jo v splošnem iz nje izvajajo. Dejansko se polna klavzula pri nas pojavlja v časih, ko so vplivi iz zahodne sosesčine močnejši kot sicer, v dobi goriškega deželnega gospodstva. Sama misel pospešenega postopka je utegnila nastati pod tem vplivom, sicer pa kaže nastanek in razvoj klavzule precejšnjo samorastnost.

8. FUNKCIJA ROVAŠA V IMOVINSKEM PRAVU. Razen pri poslovanju večje ali pravde (volitve, glasovanje) se je rovaš uporabljal že v srednjem veku tudi v imovinskem pravu. Napak bi bilo sicer misliti, da je bil nastanek kakršne koli obveze vezan na rovaš, pač pa je bil obračunsko sredstvo in dokaz o višini terjatve pri posojilnih in delovnih pogodbah. Za te namene se je uporabljal praviloma dvodelen rovaš. Od palice so odklali en del. Glavni del z ročajem je imel praviloma upnik oziroma delodajalec, odklani del (izkolek) pa dolžnik ali delavec. Ob nastanku ali povečanju obveze so jo zarezali na skupaj položena dela tako, da je del zareze prišel na oba dela. Kadar je bilo treba obračunati, so oba dela zopet položili skupaj. Obveljal je le tisti del obveze, ki je bil na obeh enak. Najstarejša omemba te vrste rovaša pri nas je vsebovana v jeseniškem rudniškem redu.

Posebna vrsta rovaša se je uporabljal tudi v pastirskih družbah s skupnim sirarstvom. Tu je bil rovaš, kolikor vemo, le enodelen. Za vsakega gospodarja, ki je prignal svojo živino v čredo, kjer so skupaj sirili, so na rovaš zabeležili količino mleka, ki ga je ob merjenju dala njegova živina, da so po tem delili sir (str. 238). Čeprav imamo o tej funkciji rovaša podatke le iz polpretekle dobe, ga smemo verjetno že pripisovati srednjemu veku. Podobno bo veljalo o žrebalnih rovaših, s katerimi so med soseskine člane delili na gmajni skupno napravljeno seno ali steljo. Te rovaše poznamo kot dvodelne. Napravili so toliko kupov, kolikor je bilo gospodarstev, k vsakemu kupu pa zataknili del rovaša z ročem. Izkolke so zbrali v kaki posodi ali klobuku in jih vlekli. Vsakdo je dobil tisti kup, pri katerem se je izkolek ujemal z glavnim delom. Na Primorskem označujejo ta postopek pri žrebanju kot »igranjek«.

9. OBRESTI. Slovenska beseda obresti prihaja najbrž od »rezanja« na rovaš, medtem ko starocerkvenoslovanska lihva prihaja od gotskega lihwan. Sam pojem je torej med Slovani zgodaj znan, čeprav terminologija ni popolnoma enotna.

Na podlagi nekega izreka iz svetega pisma (*mutuum date nihil inde sperantes*) je Cerkev prepovedovala jemanje obresti. Globlji razlog utegne

tudi tičati v različni rentabilnosti raznih vrst investicij, kar pa je že bolj ekonomsko kot pravno vprašanje.

Spoznali smo že, da je starejša, obrestna zastava (mortgage) v veliki meri vedla do enakih učinkov kot obresti in podobno velja o rešilnem kupu. Kljub posameznim poskusom prepoved teh razmerij ni uspela in tako so dejansko bile prikriti obresti praviloma v veljavi. Težava je bila bolj v tem, da so bile take obresti pogostne naturalne (donosi od hub) in jih je moral zastavni upnik kot zemljiški gospod sam pobirati od kmetov.

Na podobnih podlagah kot kristjanom je bilo tudi Židom prepovedano jemati obresti drug od drugega, pač pa so Židje tako po lastnem kot po drugih pravih imeli pravico, da jemljejo obresti od nežidov. To je v mnogem prispevalo k njihovemu položaju v srednjeveškem gospodarstvu in družbi (str. 169 sl.).

Zaradi zaščite pred previsokimi obrestmi so cerkvene ustanove, posebno pa bratovščine v Italiji ustanavljale nekake vzajemne zastavljalnice oziroma posojilnice, montes pietatis, izmed katerih so se nekatere razvile v pomembna bančna podjetja, ki deloma delujejo še danes. (V naših krajih so podatki znani šele za 17. stoletje.)

Ob prehodu v 15. stoletje je pri nas prepoved obresti očitno popuščala in kot prvega jemalca obresti srečujemo članico vladarske hiše Virido Milansko, ki si je leta 1407 izgovorila v Ljubljani kar 20 % obresti. Do načelne odprave prepovedi pride sicer šele v teku 16. stoletja.

Slovenski pregovori, ki izražajo nenaklonjenost obrestim, utegnejo izvirati šele iz dobe kapitalističnega oderuštva, n. pr. vrag ne kopa in ne orje, ampak obresti išče. Pregovori, ki izražajo večjo vrednost sedanje, manjše dobrine od bodoče, večje dobrine (bolje danes pet kakor jutri šest, in podobno) ne kažejo prevelikega smisla za obresti.

10. ZAVAROVALNA POGODBA. Kot svojevrstna posebnost naj bo zaključno omenjena »Bratovščina Slovencev« sv. Hieronima v Vidmu, ustanovljena 1452, ki je tedaj tudi dobila svoj prvi statut. Tvorili so jo v Vidmu naseljeni Slovenci. Delovala je vsaj do 1795. Ta, po organizacijski obliki cerkvena družba je po svojem namenu tvorila nekako prvo zavarovalnico za življenjsko in podobno zavarovanje med Slovenci.

Slonela je na prostovoljnem članstvu. Osebe s premoženjem so plačevale članarino 12 soldov, osebe brez premoženja dvojni znesek. Če so v redu plačevali to članarino, so imeli člani pravico do podpore v primeru bolezni oziroma njihovi svojci do vdovske oziroma sirotinske podpore. Zavarovanje je obsegalo tudi izplačilo dote in plačilo pogrebnih stroškov. Razlika v višini prispevka se tolmači s tem, da so osebe brez premoženja pomenile večji zavarovalni riziko kot osebe s premoženjem, pri katerih morda podpora ne bi prihajala v poštev.

Podobne načine nekakega zavarovanja so sicer poznali tudi drugod po Slovenskem v cehih ali pa so jih izvajali v okviru mestnih uprav. Posebnost videmske bratovščine je pač v tem, da se ne drži takih okvirov, marveč da se zdi vsaj v začetku naslonjena bolj na združitev prostovoljnega članstva v zvezi z narodnostno pripadnostjo. Zato se zde tudi prvine zavarovalne družbe v tej organizaciji močnejše razvite kot pri drugih sorodnih oblikah podporne dejavnosti.

II. OSEBNO IN RODBINSKO PRAVO

1. OSEBNO PRAVO. Pravila osebnega prava določajo sposobnost posameznih oseb, da glede na svojo družbeno pripadnost, starost, spol in druge lastnosti nastopajo kot subjekt pravic in dolžnosti (pravna sposobnost) in samostojno sklepajo pravna opravila (opravilna sposobnost).

V zgodnejših stopnjah razvoja družbe in prava sta obe sposobnosti le v zelo skromni meri priznani posameznim osebam kot takim. Pravno mnogo bolj pomembne so določene skupnosti oseb, zlasti rodovne in rodbinske. Tu njihov poglavar ne nastopa toliko v svojem imenu kot v imenu celote. Razmišljanje o tem, ali je taka skupnost pravna oseba ali solastnina ali pa ima neke specifične lastnosti, bi najbrž pomenilo meriti težo z vatlom.

Tako glede takih skupnosti, kot glede posameznih fizičnih oseb je v srednjeveškem osebnem pravu največji poudarek na njihovi socialni pripadnosti. Tako je največji del osebnega prava izčrpan že v panogah družbene zgodovine.

O vplivu starosti za pravno in predvsem opravilno sposobnost nimamo doslej dovolj določnih podatkov. Morda bo kdaj nekaj vpogleda nudilo etnografsko gradivo.

Prav tako o vplivu spola zaenkrat ni moči povedati kaj bolj določnega kot to, da v splošnem ženske niso bile izenačene z moškimi, predvsem ne glede javnih pravic, v mnogem tudi ne glede zasebnih. Prvotno, v dobi rodov in rodbinskih skupnosti se je to najbrž kazalo v tem, da je bilo starešinstvo pridržano predvsem moškim. Po prehodu na individualne načine gospodarjenja je bilo vodstvo gospodarstva prav tako načeloma v roki moškega. Vendar je bilo treba to načelo praktično omiliti za vdove in blagarice. Zato so tudi te imele aktivno in pasivno pravno sposobnost pred ogradnim sodiščem, kolikor so to sposobnost imele tudi po svojem socialnem položaju. Na kmetih se posebni položaj ženske pri samostojnem gospodarjenju razmeroma zgodaj pokaže v tem, da se na posameznih hubah navajajo kot podložnice vdove. Blagarice kot imetnice hube so manj dokazane, pač pa nedvomne vsaj na kupnih kmetijah. Redoma pa nastopa ženska v imovinskem pravu le tedaj, če nima moški sicer enakih pogojev. Sploh se problem spola v osebnem pravu veže na mnoge druge pravne panoge in bomo nanj še naleteli tako pri rodbinskem pravu, zlasti imovinskih razmerjih med zakonci kot v dednem pravu in v raznih drugih pravnih panogah. Tudi tu bi izraba etnografskega gradiva, zlasti običajev in pesmi utegnili nuditi še dragocene izpopolnitve našega dosedanjega znanja, ki bi ga bilo treba tudi še povezati s spremembami vloge žene v proizvodnji. Tako se zdi, da se imovinska sposobnost žene najprej razvija med plemstvom in meščanstvom, ker ti sloji niso več neposredno udeleženi v proizvodnji, marveč v večji ali manjši meri žive od dela drugih. Kljub temu pa ostajajo ženske v srednjem veku in še mnogo pozneje izključene od vseh javnih funkcij, kar se zlasti kaže v tem, da ne morejo biti članice raznih prisedniških zborov, še manj seveda izvrševati funkcije organa posameznika. To pravilo preživi vso fevdalno dobo. Ali so vdove ali blagarice imele vsaj neko besedo v vaški srenji oziroma kdaj so to besedo pridobile, še ni prav jasno. V splošnem je ženska imela javne funkcije le tedaj, če je

kot plemiška vdova ali blagarica imela lastnino gospostva ali vladarski položaj, pa še tu je vprašanje, koliko jih ni včasih morala izvrševati z intervencijo kakega moškega sorodnika.

Posebna značilnost srednjeveškega osebnega prava je bil pojem posebej zaščitenih oseb, zlasti samostanov, vdov in sirot. Ta vrsta zaščite se je kazala predvsem v pravu fajn (str. 263) in v pojmovanju, da so nasilna dejanja proti takim osebam posebej kvalificirana.

O pojmu pravnih oseb pri srednjeveških ljudstvih se je razvila obsežna pravnoteoretska literatura. Njenih rezultatov ni moči nekritično prenesti na slovenske razmere.

Kot pravne osebe razumemo skupino oseb, pa tudi neko premoženje, ki velja — ne glede na osebe, ki imajo z njim opravka — za poseben subjekt pravic in dolžnosti. Kot sploh za srednjeveška prava velja tudi tu, da so oblike nastajale ne glede na kake vnaprej postavljene pravne tipe in da so zato mnogo številnejše kot jih pozna rimsko pravo, ki je svoje značilne tipe pravnih oseb opredelilo tedaj, ko je bil individuum kot pravni subjekt že polno izoblikovan. Tako je rimsko pravo lahko gradilo svoj sistem pravnih oseb na ostri ločitvi od individuum kot fizične osebe, medtem ko je srednjeveško pravno fizično osebo kot pravni subjekt šele razvijalo in zato tudi pravnih oseb ni moglo do take mere dognati in jih razločiti od fizičnih. Tako se v srednjeveških skupnostih, ki bi bile podobne pravnim osebam, vedno prebija tudi predstava, da gre za neko skupnost oseb ali vsaj za neke njene predstavnike. Kadar n. pr. nastopa v listini mesto, se označuje kot skupnost meščanov in pozneje kot »sodnik in svet«. Najugodnejše področje za razvoj pravnih oseb je bilo vsekakor cerkveno pravo, v katerem so razne škofovske stolice, kapitulji in samostani imeli vse bistvene znake pravne osebe, pa še tu kaže izrazoslovje srednjeveških listin (n. pr. »prior in konvent« za samostan) na to, kako težko so abstrahirali pravno osebo od fizičnih oseb, ki so jo tvorile ali pa zastopale.

2. **RODBINA IN DRUŽINA.** V slovanskih jezikih se v zgodnjih razvojnih fazah močno približujejo in deloma mešajo označbe za otroke in za sužnje. Slovenska beseda otrok pomeni v nekaterih drugih slovanskih jezikih sužnja, koren besede hlapec pomeni drugod toliko kot dete in ruska beseda ribjata (otroci) se postavlja v zvezo z besedo rob. To kaže na eni strani na neko zgodnjo razvojno fazo v razvoju patriarhalnega suženjstva, ko so bili sužnji še člani skupnega gospodarstva in gospodinjstva; na drugi strani pa kaže na močno oblast rodbinskega poglavarja do otrok, ki jih je morda smel tudi prodati ali zastaviti. Vsekakor se zdi, ko da so otroci v neki zgodnji razvojni fazi nekako v položaju rodbinskega premoženja.

Razliko med slovansko in rimsko rodbino skušajo včasih opredeliti tako, kakor da je v rimski rodbini rodbinski poglavar (*pater familias*) na podlagi svoje oblasti (*patria potestas*) edini subjekt, v slovanski rodbini pa da so subjekti lahko tudi sinovi in bratje rodbinskega poglavarja. Zopet pa gre v obeh primerih najbrž le za različne razvojne faze in je na podlagi doslej obdelanega gradiva vprašanje sploh težko postavljati.

Slovensko pravo je razvilo svojo posebno terminologijo v tem, da jasno razlikuje med skupnostjo oseb po rodu — rodbino in med skup-

Trije odlomki iz podobe Rogatec 1782 (glej celotno sliko v prilogi). Kazensko-pravne starine: 15: torturni stolp; 4: kraj za izročanje obtožencev; 5: pot na morišče; 10: (v naselju na trgu) »odprta ograja« za zaključno zasedanje krvnega sodišča; 12: kraj za obglavljanje s krvavim znamenjem; 13. kraj za sežig; 14: stare gavge; 97: nove gavge

nostjo oseb po skupnem gospodinjstvu — družino. Rodbina v širšem smislu so vsi sorodniki, ne glede na to, ali živijo in gospodarijo skupaj ali ne. Rodbino v ožjem smislu tvorijo le tisti sorodniki, ki živijo in gospodarijo skupaj. Družino tvorijo člani rodbine v ožjem smislu in druge osebe, ki niso sorodniki, a so pritegnjeni kot delovna sila ali sicer v rod-

binsko gospodarstvo. Tako so bili družinski člani prvotno patriarhalni sužnji in pri višjih starešinah njihovo spremstvo (tako imenovani družiniki pri vzhodnih Slovanih). Po prenehanju osebne nesvobode so začeli med družino šteti tudi svobodnjake, kakor domače posle — hlapce in dekle (»družinčeta«).

Razvojne stopnje od rodu na rodbinsko zadrugo in po njej na individualno malo rodbino so bile že omenjene. Kljub temu, da je bila poslednja stopnja pri nas dosežena že zgodaj, vzporedno s kolonizacijo, je rodbinska vez obdržala svoj pomen, na primer v dednem pravu, v prepovedi sklepanja zakonske zveze med sorodniki in pod. Medtem ko je ta pomen sorodstva ohranjen še v modernih pravih, je srednjeveško pravo poznalo pomen rodbinske vezi še v nekoliko širših zvezah, tako v že omenjenem retraktu, v maščevanju in spravi, v pristanku na ženitev otrok vsaj v določenih primerih itd.

Razmeroma zelo močna vloga, ki jo ima sorodstvo v najrazličnejših panogah srednjeveškega prava, se izraža tudi v tem, da viri označujejo sorodstvo z besedo »prijatelji« (Befreundte, Freundschaft). Samega pomena sorodstva v našem pravu pa ne gre izvajati iz kakih posebnosti slovanskega ali germanskega prava, marveč je ta pomen značilen sploh za razvojno stopinjo, ki jo doseže pravni razvoj pri nas v teku srednjega veka.

3. ZAKONSKA ZVEZA. a) Ko stopajo Slovani v zgodovino, so že dosegli razvojno stopnjo patriarhata in praviloma tudi monogamne zakonske zveze. Le za plemenske poglavarje se zdi, da so še do pokristjanjenja živeli v poligamiji, kolikor pri takih podatkih ne gre za napak tolmačeno priležništvo, pri katerem je pravno priznana žena bila vendarle samo ena. Zvestoba se je najbrž zahtevala le od žene. Tudi razveza zakonske vezi, ki je bila znana še po pokristjanjenju med panonskimi Slovenci, je bila možna le v korist moža.

Žena je v mnogem veljala za imovino svojega moža in s tem tolmačijo tudi staroslovansko navado, da so po moževi smrti sežgali ali pokopali tudi vdovo, kar naj bi bilo v zvezi z navado, pridevati v grobove pokojnikovo imovino, ki bi jo utegnil potrebovati na drugem svetu. Podobno kot pri otrocih je bil ženin položaj v družini določen po njeni vlogi, ki jo je imela kot delovna sila.

b) Tako je treba razumeti tudi najstarejše oblike sklepanja poroke, to je zakonske zveze — kup in ugrabitev neveste.

Kup neveste je bila pogodbeni oblika sklenitve zakona. Pogodbe nista sklepala ženin in nevesta, marveč predstavnika njunih rodbin ali rodov. Ženinova rodbina je nevestini rodbini plačala precej visoko kupnino za nevesto. Kako se je ta kupnina pri Slovencih prvotno imenovala, ni znano. Zdi se, da je bil pri drugih Slovanih najbolj razširjeni naziv — »veno«.

Ugrabitev neveste je bila pri nekaterih plemenih ali ljudstvih precej splošna, drugod je bila v rabi bolj izjemoma poleg kupa neveste. Pri Slovencih kažejo nanjo le nekatera mesta v narodnih pesmih, ki pa so močno pomešana z mitološkimi motivi ali sicer pravljničnega značaja in zato ne tvorijo polnega dokaza. Pač pa se je rop neveste lahko pojavljal tudi na bolj razvitih razvojnih stopnjah in za razširjenost take

ugrabitve imamo podatke iz 16. stoletja na Kranjskem. Ta ugrabitev je imela poseben pomen: kadar so starši obljubili dekleta v zakon nekomu po svoji izbiri, se je dekle dogovorilo s svojim fantom, da jo je s pomočjo svoje tovarišije ugrabil, odvedel drugam in se z njo poročil. Včasih so ugrabitev morda izvedli samo navidezno, da bi se izognili visokim stroškom svatovanja.

Kup oziroma ugrabitev sta med pravno najbolj vidnimi dejanji v zvezi s prvotnimi oblikami sklenitve zakona, nastopala pa sta že od pradednine zvezana z vrsto drugih običajev, kakor z obrednim pitjem vina ob poroki, sklenitvijo rok ženina in neveste (»poroka«!), polivanjem sklenjenih rok z vinom itd. V sklenitvi rok moremo najbrž zaslediti pravni pomen kot izraz oblasti, ki jo dobi mož nad ženo in kot znamenje življenjske zveze, ki jo nastopata novoporočenca. Zelo močno pa so v ženitnih obredih zastopani tudi poganski običaji, ki naj bi preprečili hudim duhovom, da bi škodovali novoporočencema, nadalje običaji, ki naj bi zagotovili plodovitost žene in zavarovali zarod pred hudobnimi duhovi itd. V tolmačenju takih običajev opažamo neke razlike med pravnimi zgodovinarji in etnologi v tem, da prvi iščejo razlage predvsem v pravnem pomenu običaja, drugi predvsem v njegovi čarobni moči. Na ta način je na primer sporen običaj šrange, ki naj bi bil po prvih spomin na kup neveste, po drugih ostanek čarobnega zaščitnega dejanja. Tudi če šranga ne bi imela neposredne zveze s kupom neveste, pa ima nedvomno pravni pomen toliko, kolikor je vezana na prehod neveste iz ene pravne skupnosti v drugo, torej izraz določene endogamne usmerjenosti pri sklepanju zakonske zveze.

c) Že v primitivnih razvojnih stopnjah opažamo namreč skupnosti, pri katerih velja pravilo, da se zakonska zveza sklepa prvenstveno med njihovimi člani (endogamija) in druge skupnosti, ki svoje člane ženijo predvsem z osebami iz drugih skupnosti (eksogamija). Razlikovanje med eksogamijo in endogamijo prihaja najbolj do izraza še na stopnji rodovno plemenske družbe, pojavlja pa se v spremenjenih oblikah tudi po naselitvi s tem, da namesto nekdanje skupnosti po rodu nastopajo naselbinske skupnosti. Pri tem se seveda utegnejo pridružiti še naknadni vplivi gospostev in Cerkve. Možno pa je, da se kljub temu prebijajo še neke predstave in navade iz prejšnjih dob, pri nas iz časov svobodne župe. Praviloma je pri Slovencih najbrž veljalo načelo endogamije, ki je v novejši obliki dobilo svoj izraz v pravilu »blizu ženiti, daleč botriti« ali v reku, da je ženitev v oddaljenem kraju isto kot če bi hodil onstran gozda pa fratje (dračje), ko je blizu dovolj drv. Tudi fantovski običaji, ki prepovedujejo vasovanje v drugi soseski in ga kaznujejo, razni starodavni plesni običaji in ne nazadnje šranga, kažejo na to, da je med Slovenci praviloma veljala endogamija. Ugrabitev neveste je včasih utegnili imeti pomen omogočiti zakon v nasprotju z endogamnim načelom.

d) Ker se je zakonska zveza sklepala z vrsto pravnih in drugih dejanj, ki so se bila v teku razvoja nanizala drugo ob drugo, je danes težko presoditi, katero izmed njih je bilo najbolj odločilno. Najbrž pa so se pojmovanja po času in kraju precej razlikovala. Za nastanek zakonske zveze je bilo vedno potrebnih vsaj nekaj pravnih ali obrednih dejanj, razen tega pa je bila redoma potrebna še izvršitev zakona s telesno združitvijo. Sama telesna združitve brez predhodnih pravnih ali obred-

nih dejanj še ni tvorila zakonske zveze, kakor tudi brez nje zakon ni veljal za sklenjen. Tako velja v starejšem pravu nekak pluralizem dejanj pri sklepanju zakona. Na znaten pomen, ki ga je v tem pluralizmu imela izvršitev zakona, kaže dejstvo, da odtod izvira beseda svatba. V kajkavskem tekstu 16. stoletja se latinski besedi *Tripartita* »antequam conveniant« v smislu telesne združitve pravajata z besedami »dokle ... svatbe ne služe«. Tudi poročni običaji kažejo, da je v starem slovenskem pravu veljal v nekem smislu rek »*concubitus facit nuptias*«.

e) Konsenz ženina in neveste, ki je v bolj razvitih pravih odločilen za trenutek, v katerem nastane veljaven zakon, pri starejših oblikah zakonske zveze ni mogel prihajati v poštev. Odločilno je bilo prvotno pri kupu neveste soglasje med starešinami rodbinskih skupin, ki sta jima pripadala ženin in nevesta. Prvotno oba, pozneje pa predvsem nevesta, sta bila bolj predmet pogodbe kot pa pogodbeni stranki. Tudi ko je kup neveste prišel iz navade, se je sporazum o sklenitvi zakonske zveze še do najnovejših časov dejansko sklepal med zastopniki rodbin. Običaj ogledov je ohranil bistvene znake pogajanj med rodbinama, le da se je njegova premoženjska plat v zvezi s spremembo imovinskih sistemov med zakonci razvila iz kupa neveste v smeri dotalnega sistema. Fevdalizem je spočetka storil še en korak dalje od upoštevanja volje ženina in neveste. Razen rodbin ali celo namesto njih je stopil pri osebno nesvobodnih osebah, kot smo videli celo pri uglednih ministerialih, fevdalni gospod. Ko so za ministeriale leta 1237 odpravili gospodovo odločanje o ženitvi otrok, to še ni pomenilo uvedbe svobodne volje ženina in neveste, marveč je zožilo odločanje pri izbiri zakonskega tovariša le na starše.

Poročni običaji Slovencev kažejo, da se odločanje zemljiškega gospoda o ženitvi podložnikovih otrok pri širokih plasteh kmečkega prebivalstva, ki so izvirale iz župskih svobodinov, ni uveljavilo kot splošno pravilo, marveč da je tu ostalo odločanje predvsem v rokah rodbin, torej v času individualnega gospodarstva predvsem očeta ali pri nevestah tudi matere. Poleg prvenstvene upravičenosti staršev pa se je razmeroma dolgo ohranilo za posamezne primere neko omejeno sodelovanje širšega sorodstva predvsem za neveste, ki niso imele staršev. Pri takih nevestah so poleg varuhov odločali tudi sorodniki. V ženitnih pogodbah svobodnikov iz 18. stoletja pa se omenja — najbrž le še formalno — nasvet in pristanek sorodstva celo tedaj, kadar jih sklepajo polnoletni ženini in vdovci. — Pri nevestah se je odločanje staršev imenovalo »dajati v zamož«, v ženitnih običajih pa se je zelo trdoživo ohranil spomin na prvotno prodajo v tem, da se izvrši prava izročitev neveste ženinu in njegovim svatom.

f) Cerkveni vpliv na ženitno pravo in zlasti na sklepanje zakonov se je uveljavljal le počasi in postopoma. Prvotno je Cerkev zastopala predvsem monogamnost, nato šele nerazveznost zakonske zveze. Papeževo pismo iz leta 873 o razvezi zakonov med panonskimi Slovenci je razmeroma zgoden primer neposrednega vplivanja Cerkve na ženitno pravo. Od 10. stoletja dalje je Cerkev uveljavljala predvsem svojo jurisdikcijo v zakonskih zadevah s tem, da je spore o veljavnosti zakona skušala pritegovati pred svoja sodišča. Pri tem se je cerkvena oblika pri poroki le stežka uveljavila, čeprav je Cerkev v svoj poročni obrednik vključila

vala tudi posamezne, nekdanje poganke poročne običaje, kakor pitje vina iz enega kozarca. Poroko pred duhovnikom je spočetka mogla samo uvrstiti med druge, še nadalje ohranjene poganke običaje. Poroko brez sodelovanja duhovnika je Cerkev sicer začela prepovedovati pod grehom, ni pa ji mogla odrekati veljavnosti. Zato je cerkveno pravo v zadnjem obdobju srednjega veka razlikovalo dve vrsti veljavnih porok: cerkvene (javne poroke, *matrimonia publica*), sklenjene pred duhovnikom (in *facie ecclesiae*) in necerkvene, skrivne zakone (*matrimonia clandestina*). Označba »skrivna poroka« je včasih pomenila tudi proti volji staršev, zato brez običajnih slovesnosti sklenjeno poroko. Cerkvena reformna sinoda, ki se je sestala v Ljubljani leta 1448 za slovenske kraje južno od Drave pod pičenskim škofom Martinom kot generalnim vikarjem oglejskega patriarha »izven Furlanije«, se je med drugim ukvarjala tudi z vprašanjem sklepanja zakonske zveze. Njeni sklepi kažejo, da so dotlej cerkvene poroke sklepali šele po posvetnih slovesnostih in po telesni združitvi. Med ljudstvom je torej veljala zakonska zveza za sklenjeno ne glede na cerkveno poroko. Sklepi sinode so naperjeni tudi proti skrivnim porokam in določajo obvezno cerkveno poroko z oklici, ne da bi skrivnim odvzemali veljavnost. Ti sklepi prav gotovo niso uspeli in zakonska zveza se je še nadalje sklepala po starem. Do spremembe je prišlo šele tedaj, ko je tridentinski cerkveni zbor leta 1563 z dekretom Tametsi razglasil neveljavnost skrivnih zakonov. Ker pa se dekret Tametsi zaradi verskih bojov ni mogel povsod razglasiti, je nastala razlika med tridentinskimi in netridentinskimi kraji. V poslednjih so kot *matrimonia clandestina* bili še dalje v veljavi vsi v netridentinski obliki sklenjeni zakoni. Kako je bilo v tem pogledu pri nas, še ni ugotovljeno, pač pa je nedvomno splošna obveznost cerkvenih zakonov in neveljavnost drugih zakonov obveljala najpozneje v prvi polovici 17. stoletja. Odtlej dalje je prišla pravna plat zakonske zveze popolnoma v cerkvene roke.

g) Med tem je bil v cerkvenem pravu kot odločilni činitelj pri sklepanju zakonske zveze nastopil konsenz ženina in neveste, nupturientov. V Gratianovem dekretu (1140) je bil konsenz upoštevan še v skromni meri. Medsebojna zakonska obljuba med ženinom in nevesto je kot »*desponsatio*« štela le za del sklenitve zakonske zveze in je telesna združitev imela še najodločilnejšo vlogo. Nekoliko po Gratianu je Petrus Lombardus prenesel težišče na konsenz in uvedel razlikovanje med dogovorom o bodoči sklenitvi zakona kot zaroko (*verba de futuro*) in dogovorom, s katerim se zakon sklepa (*verba de presenti*). Pri tem še ni bila postavljena zahteva po doslednem upoštevanju neke oblike. Z uveljavljanjem konsenzualnega načela je postalo za sklenitev zakonske zveze odločilno soglasje med ženinom in nevesto, da hočeta skleniti zakon. Zakonska zveza je bila sklenjena s tem soglasjem; soglasje tvori zakon (*consensus facit nuptias*). Telesna združitev je dobila le še drugotni pomen, kolikor je samo podkrepila nerazveznost. Zakone, pri katerih je bil dan konsenz, a ki niso bili izvršeni s telesno združitvijo, je bilo moči pod določenimi pogoji še razvezati.

Pri uveljavljanju konsenzualnega načela je utegnil biti odločilen vpliv študija rimskega prava. Vendar je moglo to načelo priti do polne veljave le tam, kjer je bila rodbina že do potrebne mere individualizirana, zlasti če sta novoporočenca začejala samostojno existenco. V na-

Sežig vešče, iniciala iz Lyonske izdaje *Corpusa iuris civilis*. Morda je upodobljen sežig Ivane Arške

šem agrarnem gospodarstvu ta pogoj še zdaleč ni bil dosežen. Tako je načelo konsenza prihajalo do izraza le v besedah, ki sta jih ženin in nevesta izmenjala pred duhovnikom, dejansko pa je odločitev o sklepanju zakonske zveze ostala še nadalje predvsem v rokah staršev, ki so praviloma ženili in možili le tiste otroke, ki naj bi jima sledili na kmetiji. Poroke med osebama, ki nista imeli lastne kmetije in tudi ne izgledov nanjo, so se imenovalе poroke »na roko«, kar je pomenilo, da bosta živela le od lastne delovne sile brez svoje zemlje. Iz takih porok, ki so jih kolikor moči omejevali tudi zemljiški gospodje in župniki, je nastajalo kajžarstvo in gostaštvo.

V luči prisiljenih porok in v luči omejevanj porok na roko je treba razumeti tudi mnoge plati moralnega življenja na našem podeželju pa tudi v mestih v preteklosti, tako številnost nezakonskih otrok, drakonske ukrepe proti prešuštvovanju itd.

4. IMOVINSKA RAZMERJA MED ZAKONCI. a) V dobi pred prevlado hubnega sistema je žena prešla iz ene širše ali ožje rodbinske skupnosti v drugo, ne da bi pri tem prinesla s seboj kakršne koli imovinske pravice iz svoje prvotne skupnosti. Imela je slejkoprej samo možnost, da za svojo osebno lastnino pridobi le predmete osebne uporabe. Poroka je bila priložnost, da so ji ženin, pa tudi drugi sorodniki darovali take reči. Ponekod sta take darove sprejemala ženin in nevesta skupaj. Zbiranje darov je v ljudskih običajih ohranjeno do novejših časov in se vrši praviloma opolnoči poročne noči, ko tudi simbolično snemajo deviški venec. Vsekakor so tako prvotno zbiranje darov opravljali potem, ko je bil zakon dokončno sklenjen, torej po telesni združitvi, ob jutru po poročni noči. Zato so taki darovi dobili ime »jutrna«.

V naslednji stopnji je predmet jutrne postala tudi živina — blagó, ki smo jo že označili kot enega izmed prvih predmetov zasebne lastnine. Ta oblika jutrne se je do 17. stoletja ohranila na Krasu. Ženin ali njegov brat je nevesti privedel vola, kravo ali ovco. Nevesta je prijela žival za rogove in jo izročila enemu izmed svojih sorodnikov, da jo je trikrat peljal v krogu in tako namesto nje prevzel žival v posest. — Ta običaj ni le slikovit način za odstopanje posesti, marveč dopušča tudi različne možnosti tolmačenja starejših oblik ženitnega prava pri nas. Udeležba

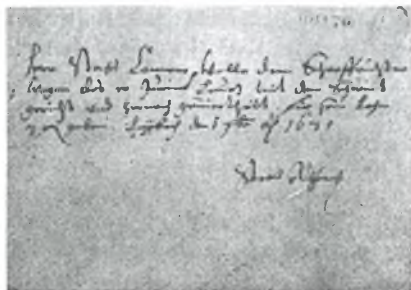
rodbinskih članov na obeh straneh kaže na pogodbo med dvema rodbinama. V njej utegne tičati spomin na nekdanji kup neveste. Prvotna kupnina za nevesto bi bila v teku razvoja kot jutrna pripadla sami nevesti, kar se je dogajalo tudi pri drugih ljudstvih.

Slovenska jutrna je obsegala najrazličnejše oblike imovinskih naklonitev nevesti ali zakoncema od različnih oseb. Po času izročitve in najbrž tudi po pogoju devišstva je bila sorodna plačilu za devišstvo (*pretium virginitatis*, *pretium pudicitiae*), ki ga srečujemo tudi v mnogih drugih evropskih in orientalskih pravih. Zelo pogosto je bilo to plačilo v germanskih pravih (na primer nemška *Morgengabe*), ki je bila ožja od slovenske toliko, kolikor gre izključno za darilo moža ženi. Tudi če bi bilo ime jutrna posneto po nemškem, so korenine te institucije splošne in pri nas domače toliko kot drugod.

Ko so začeli k Slovencem vdirati močnejši vplivi tujih prav, najprej germanskih in nato rimskega, je slovenska beseda jutrna prav zaradi svojega širokega prvotnega pomena bila sposobna označiti najrazličnejše vrste imovinskih naklonitev med zakoncema in je med drugim prešla tudi na doto. Še do novejših časov se je v nekaterih štajerskih krajih ohranil izraz ütrno delati za sklepanje ženitovanjskega pisma.

b) Nadaljnje stopnje v razvoju imovinskih sistemov med zakonci so v znamenju individualnega gospodarstva. Najprej jih moremo ugotoviti med pripadniki plemstva in meščanstva, pri čemer se poleg nemških vplivov zgodaj opažajo tudi vplivi rimskega prava. Kako so ti vplivi delovali in koliko so rezultati pri nas specifični, še ni dognano. Prej ali slej so začeli taki vplivi vdirati tudi med kmečko prebivalstvo. Kljub vplivu šolanih pisarjev pa so mnoge posebnosti — kakor kraška jutrna — še dolgo ostale v veljavi, ne da bi jih bili zapisovali v pogodbah.

Ker sta mož in žena po uveljavljanju individualnega gospodarstva ustanavljala svojo lastno gospodarsko enoto, je premoženjska plat pri sklepanju zakonske zveze dobila mnogo večji pomen. V agrarnem okolju je bila pač poroka na roke gospodarsko ovirana. Vsak zakonec je od svoje dotedanje rodbine dobil nekaj sredstev za lažje preživljanje, na drugi strani pa si je vsaka rodbina skušala zavarovati svoj premoženjski prispevek za primer, da bi zakonska zveza zaradi smrti prenehala. Prav

Levo: Nalog ljubljanskega mestnega sodnika, naj mestni računovodja izplača rablju 3 goldinarje za obglavljenje in razčetverjenje voditelja kmečkih upornikov Jurija Levca (1635). — Desno: Del letaka o obglavljenju grofa Tattenbacha v Gradcu (1671)

tako so skušali zavarovati preživetje vdove. Stare imovinske naklonitve so postajale večje, zato pa so se morale podrediti novim zahtevam.

Ponekod se ta razvoj opaža že zelo zgodaj. Tako je pri Langobardih jutrna praviloma znašala eno četrtno moževega premoženja.

V teku časa sta se izoblikovala v bistvu dva osnovna sistema imovinskih razmerij med zakonci. Prvi je bil sistem neomejene ženitne pogodbe, po katerem sta bila mož in žena solastnika vsega premoženja po pravilu »Kar je moje je tvoje«. Neugodnost tega sistema se je občutila v primeru prezadolženosti. Tedaj sta bila mož in žena ob vse premoženje. Zdi se, da ta sistem pri nas ni bil posebno pogost.

Drugi sistem je bil sistem posebnih premoženjskih skladov. Z ženitovanjsko pogodbo, s katero so urejali imovinsko plat zakonske zveze, so določili vrednost premoženja, ki ga je vsak zakonec prinesel v zakon, in določili usodo tega premoženja v primeru, da bi zakonska zveza prenehala. To premoženje so po tem, kdo ga je prinesel in kaj naj bi se z njim zgodilo, razdelili v posamezne enote, ki so imele pomen nekakega sklada. Pri tem so že v srednjem veku združili nekatere značilnosti rimskega dotalnega sistema z nekaterimi imovinskimi naklonitvami starejših prav. Žena je prinesla v zakon doto (Heimsteuer), ki pa je po njeni smrti pripadla njenim dedičem (otrokom oziroma če teh ni imela, njenim sorodnikom). Mož je bil praviloma dolžan zagotoviti ženi enak znesek. Ta je razpadal na dve sestavini, zaženilo in jutrnio. Na zaženilu (Widerlage), sorodnem rimski donatio propter nuptias, je vdova po moževi smrti imela le užitek, nakar je pripadlo moževim dedičem. Jutrnio je mož obljubil ali naklonil ženi nepogojno s tem, da je lahko z njo prosto razpolagala.

Po podrobnostih so se imovinski sistemi med zakoncema močno razlikovali tako po običajih in po predpisih kot po samih pogodbah. Pravno-zgodovinska literatura je zlasti za nemško pravo izdelala zelo razvejen sistem teh razmerij, ki ga pa za naše kraje ni moči slepo uporabiti, čeprav so nekatere točke gotovo skupne. Analiza domačega listinskega materiala pa doslej še ni niti poskušena.

Podatki o imovinskih sistemih med zakonci začenjajo pri nas v glavnem v 13. stoletju in so v 14. nekoliko pogostejši, ne da bi jih bilo moči zaenkrat zaokroženo povezati. Pojavljata se največ jutrna in dota, v manjši meri zaženilo. Pri nesvobodnem plemstvu so bile imovinske naklonitve med zakoncema prvotno odvisne tudi od gospodovega pristanka. To omejitev dokončno odpravlja privilegij iz leta 1365, ki kaže, da gošpod za jutrnio in doto privoljenja ne more odreči.

Zelo nejasna je zaenkrat tudi podoba, ki jo imamo o pravni sposobnosti žene pri razpolaganju z lastnim premoženjem. Sredi 12. stoletja odsvaja neka grofica premoženje Cerkuvi, po roki, »per manum«, svojega sorodnika. Ob prehodu iz 13. v 14. stoletje se večkrat omenja odsvajanje z roko »cum manu«. Te formulacije pa ne izključujejo ženine sposobnosti za sklepanje pogodb, kajti omenja se tudi ženina roka tedaj, kadar vrši odsvojitev mož. V tem času se zdi, da so pri odsvajanjih ljubili čim širšo intervencijo drugega zakonca in sploh dedičev ali sorodnikov, da bi se zavarovali pred uveljavljanjem retrakta. Razen tega dobivamo vtis, da so se neka stalna pravila o razpolaganju s skupnim premoženjem ali posebej z ženinim premoženjem šele razvijala. Le načelno je bila

izoblikovana zavest, da ima žena največje razpolagalne pravice na ju-trni, ne da bi bilo popolnoma enotno rešeno vprašanje, koliko to lahko stori popolnoma sama in koliko z možovo intervencijo.

Med kmeti so imovinska razmerja med zakoncema najbrž še dolgo ostala omejena na premičnine, ker je nad nepremičninami držalo čvrsto roko zemljiško gospodstvo. Zdi se, da je tudi sam kmet prvotno nezaupno sprejel doto, na kar bi kazali številni pregovori, ki vsebujejo njeno kritiko, kakor »dota je zmota, a revščina ostane«, »dota gre svojo pot a baba v kot« in podobni. Medtem ko je bila dota namenjena gospodarstvu, je bila bala (ruho) namenjena gospodinjstvu.

III. DEDNO PRAVO

1. PREMOŽENJE IN VPRAŠANJE OPOROČNE SVOBODE. Tudi dedno pravo, ki ureja prehod premoženja od umrlega lastnika (zapustnika) na njegove naslednike (s starejšo slovensko besedo nastopnike), se more v večji meri razvijati šele v bolj izoblikovanem individualnem gospodarstvu in sicer le tam, kjer individualno gospodarjenje sloni na zapustnikovi lastnini. Tako se je dedno pravo — razen med slojem starešin — moglo le počasi uveljaviti. Spočetka ga je oviralo pretežno kolektivno gospodarjenje. Tudi kolikor je bila lastnina razvita, je bila v rokah rodbinske skupnosti in ne toliko posameznika. Zato prehod premoženja ob smrti ni bil toliko izrazit. Pozneje nastalo individualno gospodarjenje pa se je razvijalo v oblastnem območju zemljiškega gospodstva, ki je sicer dopuščalo dedovanje, vendar ne da bi se pri tem spočetka razvijalo tudi samostojno dedno pravo, po katerem bi premoženje prehajalo od kmeta — zapustnika na nastopnika brez intervencije zemljiškega gospoda. Starost nekaterih izrazov v zvezi z dedovanjem pa vendarle kaže, da pojem dedovanja med Slovenci ni nastal popolnoma na novo.

Tako v dednem kot sploh v imovinskem pravu razlikujejo srednjeveška prava med premoženjem, ki ga je nekdo pridobil od svojih prednikov (dedov) in med tistim, ki ga je pridobil z lastno dejavnostjo. Podedovano ali sploh od prednikov pridobljeno (n. pr. darovano) premoženje se označuje kot oče vina (bona avita, tudi dedovina, dediščina v ožjem pomenu besede). Razpolaganje z njo je praviloma urejeno tako, da je zaščiteno obstoj rodbinskega premoženja. To izraža na primer pregovor »kar dobiš po oči (očetu), varuj podnevi in ponoči«. — S premoženjem, ki ga je nekdo sam pridobil (bona quaesita), je prosteje razpolagal. Slovenski izraz za to premoženje ni znan. Pregovor »ni očevine brez krčevine« postavlja v nasprotje z očevino le eno vrsto takega premoženja in besede krčevina ne bi mogli uporabiti kot splošen naziv za bona quaesita.

Srednjeveška prava v splošnem slabo razlikujejo med premoženjem, ki je prešlo od staršev na otroke v pravnem poslu med živimi (na primer darilo, izročitev, dota) in med tistim, ki je predmet pravega dedovanja. Tako ureja dedno pravo večkrat usodo očevine v kakršnih koli prenosih in ne le prehod od zapustnika na nastopnika.

Ker se je dedno pravo razvijalo iz prvotne širše rodbinske skupnosti in je bil njegov prvotni namen pridržati očevino potomcem oziroma rod-

binskim članom, je ta prvotno prehajala na dediče po nekih splošnih običajnopравnih pravilih, kar bi danes imenovali dedovanje po zakonu ali latinski intestatno (brezoporočno) dedovanje. Oporočno dedovanje se je razvijalo predvsem tam, kjer je bil pojem rodbinskega premoženja šibkejši, torej predvsem v mestih. Pri tem je utegnilo vplivati tudi rimsko pravo v prvih začetkih praktične recepcije. Ptujski statut določa, da pripada zapuščina mestnemu gospodu, če zapustnik umre brez dedičev, oporoke in sorodnikov. Določilo ni prav jasno; predvsem je vprašanje, ali je imel zapustnik oporočno prostost le v primeru, da ni imel otrok in ali ni bil morda pri sestavi oporoke omejen na določen krog dedičev. Pač pa so v interesu Cerkve zgodaj uvedli prostost ustanavljati volila (legate). Pri njih zapustnik ni razpolagal s celotnim premoženjem kot takim, marveč je le odrejal točno določene imovinske naklonitve bodisi s tem da je odredil enkratno imovinsko naklonitev v denarju ali nepremičnini ali pa s tem, da je na neke nepremičnine svoje zapuščine naložil neko »večno« realno breme (str. 231) v korist cerkvene ustanove.

Kakor o drugih zasebnopravnih panogah velja tudi tu, da raziskav za Slovenijo ni, da nekih splošnih nemških shem ne kaže slepo prenašati na naše razmere in da teh razmer tudi ne kaže obravnavati po metodah rimskega dednega prava. Bolje se bo tudi tu omejiti na nekaj značilnejših primerov.

2. PRAVICA DO DEDOVANJA. Najstarejša oblika dedovanja je nedvomno dedovanje premičnin v osebni uporabi. Že po značaju teh premičnin (zlasti oblek in nakita) so materine stvari dedovale hčere, očetove pa sinovi. To pravilo se je pozneje izražalo v reku »kar pride s klobuka, gre na klobuk, kar pride s peče pa na pečo«. Izraz babina za premoženje, podedovano po materi, ne izhaja z gotovostjo prav iz matrilahata, ker izvira lahko tudi iz dedovanja na premičninah.

Pri dedovanju lastnih nepremičnin smo že v 12. stoletju ugotovili, da je med kosezi dedoval sin materino premoženje, tako da je izraz babina zelo zgodaj lahko prešel tudi na to vrsto dedovanja. Kako se je sicer med svobodnim plemstvom razvijal krog dednih upravičencev, je težko ugotoviti. Med nesvobodnim plemstvom je bilo dedovanje splošno najbrž omejeno na ožji krog sorodnikov, dedovanje širšega kroga sorodstva ob pomanjkanju bližjih sorodnikov pa najbrž sporno. Privilegija iz leta 1365 uzakonujeta dedovanje najbližjih sorodnikov, kar pomeni, da bližja stopnja sorodstva izključuje oddaljenejšo.

Dedovanje fevdov se je zaradi njihove prvotne zveze z vojaško službo le počasi razširjalo na ženske. Pri tem so fevdi višjih vrst v razvoju prednjačili pred fevdi nižjih vrst, zlasti tistimi, ki jih je imelo nesvobodno plemstvo. Glede fevda druge vrste je bilo na primer leta 1141 določeno, da ga dedujejo hčere le za sebe, nakar fevd pripade gospodu na prosto razpolaganje (povratni pripad). Georgenberški privilegij je še splošneje določal dedno pravico žene in hčera na nižjih fevdih. Ker je po fevdnem pravu fevd kot osebno razmerje prenehal tudi v primeru smrti fevdnega gospoda ali sploh spremembe v njegovi osebi, je georgenberški privilegij določal podaljšanje fevda v primeru, da fevdno gospodstvo na njem pride v roke deželnega kneza. Leta 1208 srečujemo določilo, da fevd preide po smrti zadnjega moškega imetnika tudi na ženo in

hčere ter na otroke hčera. Če pa hčera ni, dobi vdova dosmrtni užitek. Štajerski privilegij iz leta 1237 že v precejšnji meri izenačuje dedovanje na fevdih in na alodih. Kljub temu pa se še pozneje izvaja pravilo, da je dedovanje fevdov omejeno le na krvno sorodstvo (»agnates«), tako da niti vdova ni v resnici dedinja fevda, marveč samo njegova uživalka do smrti. Po privilegijih iz 1365 je bil vrstni red pri dedovanju fevdov naslednji: prvi upravičenec je bil najstarejši sin; če sinov ni bilo, najstarejša hči; če tudi hčera ni bilo, pa najbližji sorodniki.

Motiv ordala po legendi o komposteljskem romarju, znani v slovenski ljudski pesmi, sicer pa razširjeni tudi drugod po Evropi. Jakob Komposteljski reši nedolžno obsojenemu življenje; ko sodnik tega ne verjame, mu zleti pečena kokoš z mize. Freska v Bodeščah iz začetka 16. stoletja

3. DELJIVOST ZAPUŠČINE. V vsem srednjeveškem dednem pravu se stikata dve načeli: načelo dedovanja enako upravičenih dedičev po enakih realno deljivih deležih in drugo načelo nedeljivosti zapuščine. Kdaj so uporabili eno in kdaj drugo načelo, je bilo odvisno od značaja zapuščine. Premičnine osebne uporabe so se najbrž vedno delile po glavah. Isto načelo je — morda pod delnim vplivom rimskega prava — veljalo za meščansko premoženje. Tako določa ptujski statut naslednje: če zapustnik svojega premoženja še ni razdelil (mišljena je delitev med živimi, morda tudi z oporoko in volili) dedujejo (enako upravičeni) dediči po deležih s tem, da imajo drug po drugem dedno pravico. Pri delitvi velja tudi po ptujskem statutu pravilo, znano sicer v nemškem pravu, po katerem starejši deli in mlajši izbira (nemški pregovor pravi: »Der Aeltere soll teilen, der Jüngere kiezen«).

Načelo realne delitve med dediče je bilo najteže izvedljivo tam, kjer je bil glavni del zapuščine zaokrožen agrarni obrat, preračunan na

delovno silo in potrebe ene rodbine. Tu je že zemljiško gospostvo, tudi kolikor je dejansko dopuščalo dedovanje kmetij, skrbelo za njihovo nedeljivost. Prvotno se je nedeljivost dosegla najbrž s tem, da so le eni osebi priznavali dedno pravico, kakor smo pravkar opazili tudi v fevdnem pravu. Prej ali slej pa se je tudi na kupnih kmetijah uveljavilo skupno dedovanje enako upravičenih, pri čemer so prišli na vrsto najprej sinovi, če teh ni bilo hčere (oziroma namesto obojih vnuki) in nato neki drugi sorodniki. Nedeljivost kmetije pa so pri takem dedovanju večjega števila upravičencev ohranili s tem, da so uvedli odpravščino. Omogočila je dedovanje po idealnih deležih, a ob nedeljivosti kmetije. Kmetijo je namreč dejansko prevzel samo en dedič, ki je moral drugim dedičem izplačati njihove dedne deleže. V tem primeru je na primer najstarejši sin ocenil vrednost zapuščine in so od nje odmerili odpravščino. Najmlajši sin pa je imel pravico prve izbire. Če se mu je zdela ocenitev previsoka, se je lahko odločil za odpravščino in izbira je prišla na prvega starejšega in tako dalje.

Bodisi da gre za načelo nedeljivosti z enim samim dedičem ali pa za nedeljivost s sistemom odpravščine drugih dedičev, je med našimi kmeti v splošnem prevladovala prednost najmlajšega. To prednost so nekateri avtorji šteli za posebnost slovanskih prav, vendar se pojavlja tudi drugod. Razlog utegne tičati v tem, ker bi prednost najstarejšega povečala pogostost dedovanj na eni kmetiji, kar bi jo utegnilo oslabiti v škodo zemljiškega gospoda s prepogostimi odpravščinami, v kmetovo škodo pa s preštevilnimi lavdemiji.

Načelo nedeljivosti izraža slovenski rek: »Hiša razdeljena razpada kakor zapuščena«. V poznejši nemški terminologiji je dobilo naziv *Anerbenrecht*. Ohranilo se je v večini slovenskih krajev do 20. stoletja. Dokler so o dedovanju vsaj v veliki meri odločala sama zemljiška gospostva, je načelo nedeljivosti ostalo v okviru običajnega prava, ker so ga že gospostva sama v svojem interesu znala vzdrževati v veljavi. Delitve so dovoljevala le tedaj, kadar je kazalo, da bosta obe novo nastali polovici gospodarsko dovolj močni. Le tedaj je šla kmetija v »razdel«. Pri tem so razdelili stavbišče tako, da so na njem sezidali še eno domačijo. Njive in ostalo zemljo, ki je pripadala kmetiji, so običajno delili tako, da so vsako parcelo razdelili po dolgem na polovico. Travnikov pa ponekod niso delili, marveč so pripadli obema novima kmetijama v solastnino s tem, da sta se kmetiji vsako leto menjavali pri užitku dveh skupin travnikov. Take travniške parcele v solastnini in menjajočem se užitku dveh, nekdam iz ene nastalih kmetij, so se imenovala menjavke. Lastnina na menjavkah je bila ena izmed vrst spolovine. — Ker na Primorskem gospostva niso imela patrimonialnega sodstva, pa tudi zaradi močnejših vplivov rimskega prava po posredovanju mest, so se kmetije tu začele v veliki meri deliti že vsaj v teku 16. stoletja. Na enem prvotnem stavbišču je okrog skupnega dvorišča nastalo tudi po pet in več domačij s sklenjeno vrsto več stanovanjskih in gospodarskih poslopij, kar daje danes takim vasem njihovo močno zgoščeno podobo.

Po odpravi podložnosti (v Iliriji začasno že pod francosko oblastjo) so ovire za razdel kmetij odpadle. Kljub temu večinoma ni prišlo do popolnega razpadanja kmetij, ker so običajno kmetje sami ob izročitvah kmetije med živimi, z oporokami, pa tudi z dogovori med dediči tudi

sami vzdrževali načelo nedeljivosti kmetij. Na Koroškem pa so čutili potrebo, da ga v okviru deželne zakonodaje razglase za splošno obveznega (leta 1903).

4. POSEBNOSTI. Zdi se, da so pri nas veljale neke posebnosti glede dedovanja staršev. Normalno velja, da starši dedujejo tedaj, kadar zapustnik nima otrok (oziroma vnukov), oziroma ne bratov ne sester. Ptujski statut je glede tega razlikoval očevino od pridobljenega premoženja. Pri dedovanju očevine je prišel oče na vrsto pred zapustnikovimi brati in sestrami; glede pridobljenega premoženja je veljalo pridobiteljevo prosto razpolaganje. Pri štajerskem plemstvu pa je neznan kdaj nastalo pravilo, da starši nikdar ne dedujejo po svojih otrocih. Baje je bilo to pravilo v 17. stoletju vzrok temu, da so bile med štajerskim plemstvom dote razmeroma majhne. Odpravljeno je bilo leta 1729.

Kadar je pri dedovanju prišlo na vrsto oddaljenejše sorodstvo, so premoženje razdelili po izvoru na očevino in na babino. Očevino so razdelili med sorodnike po očetovi plati, babino med sorodnike po materini plati, po načelu paterna paternis, materna maternis. Dedovanje po tem načelu se je imenovalo *ius recadentiae*. Razlikovati ga je treba od dedovanja klobuka oziroma peče pri premičinah, ki prihaja v poštev le pri otrocih in ki ima tudi drugačne vzroke (gl. str. 258).

Tudi glede odgovornosti za zapustnikove dolgove opazamo neke posebnosti, zopet v ptujskem statutu. Če umre dolžnik brez premoženja, dolgovi ne preidejo na dediče. Ta neprecizna formulacija, ki ne bi delala časti klasičnemu rimskemu pravniku, hoče najbrž povedati, da dediči že po zakonu jamčijo le do višine podedovanega premoženja. Še bolj svojevrstno je drugo določilo: če umre dolžnica brez premoženja, mora vdovec plačati njene dolgove iz premoženja svoje druge žene.

IV. KAZENSKO PRAVO

Namen kazenskega prava je s prisilnimi sredstvi zagotoviti obstanek določenega družbenega reda in razmerij, ki ga tvorijo. Tako v kazenskem pravu odsevajo mnoge bistvene plati posameznih razvojnih stopenj razredne družbe. Posamezne prvine tega, razrednega kazenskega prava, pa s svojimi najglobljimi koreninami segajo še v starejše čase.

1. IZVOR IN RAZVOJNE TENDENCE. V plemenski družbi se zametki bodočega kazenskega prava pojavljajo na treh področjih: sakralnem, zaščiti skupnosti in maščevanju. Medtem ko je moči razvoj od maščevanja do kazenskega prava tudi pri nas zasledovati nekoliko podrobneje, imamo za drugi dve področji le posamezne spomine, ne da bi mogli ugotoviti, od kod in na kak način so prešle v mnogo poznejše srednjeveške pravne spomenike.

Na sakralnem področju se je kazensko pravo razvijalo iz obetov (žrtev) višjim silam, ki so jim darovali tudi človeške žrtve, da bi dali zadoščenje in odvrnili njihovo jezo. Pri tem ni bilo nujno, da bi žrtvovani osebi pripisovali kakršno koli krivdo. Iz sakralnega področja so v poznejše kazensko pravo sprejeli zlasti nekaj vrst smrtnih kazni, ki so po

mnogih oblikah še dolgo spominjale na ta izvor. Tudi običaj, da so darovali življenje obsojencu, pri katerem se prvi poskus usmrtnitve ni posrečil (n. pr. utrganje vrvi), utegne izvirati iz predstave, da so bogovi odklonili obet. Prepletanje kazenskega prava s sakralnim področjem kaže v ljudskih verovanjih preteklosti tudi uporaba mističnih sredstev pri zasledovanju zločincev, izrek prokletstva nad ukradenim predmetom, ljudska vera, da nekateri duhovniki morejo najti tatu ali ga izmaševati itd.

Na področju zaščite skupnosti, predvsem pred političnimi zločini, se je razvijala brezpokojsnost. Oseba, ki je bila razglašena za brezpokojsno, je izgubila vsako pravno zaščito in je bila dana na voljo knezu ali vsem pripadnikom neke skupnosti. Ponekod je veljala dolžnost, ponekod pravica, da tako osebo ubijejo. Razglas brezpokojsnosti se je po ruskem pravu 11. stoletja imenoval potók in je utegnil biti med Slovani še starejši. Zelo mikavno — čeprav ne popolnoma trdno — je mnenje, da izvira na Koroškem rabljeni rek, ki se glasi »v kozji rog potočiti«, od razglasa potoka z rogom, kar bi kazalo, da je bil potók tudi med Slovenci znan. — V nekaterih pravih izvajajo iz zaščite skupnosti tudi nekatere druge vrste kazni, kakor oslepljanje, okrnitve udov, kamenjanje in podobno.

Razvojne tendence kazenskega prava so zlasti naslednje: težišče se iz sakralnega področja premika v področje državne oblasti; odgovornost se individualizira, namesto skupne odgovornosti (očiščevalni obeti; odgovornost rodbine ali naselja) se razvija odgovornost posameznega storilca; od odgovornosti za učinek se kazensko pravo razvija v smeri upoštevanja subjektivnega momenta, to je krivde (upošteva se silobran, razsodnost itd.); stanovske razlike pri ravnanju s posameznikom v kazenskem pravu se nekaj časa zaostrejejo, pozneje pa začenjajo zopet izravnjavati. Vrsta tendenc oziroma problemov se nam bo pokazala še pri posameznih vprašanjih.

Po nekaterih mnenjih naj bi se nekatera osnovna načela kazenskega prava razlikovala po posameznih narodnostih. Tako štejejo kot značilnost rimskega prava njegov formalizem, ki ocenjuje predvsem težo dejanja, medtem ko germansko pravo detajlira krvnino (gl. spodaj) po položaju oseb in upošteva v večji meri posledice zločinov. Posebnost hebrejskega prava naj bi bilo upoštevanje osebne odgovornosti. Dejanjsko gre tudi tu za razvojne stopnje, ki so se pokazale tu bolj in tam manj izrazito.

2. MAŠČEVANJE. V svojih najstarejših oblikah utegne imeti maščevanje močne zveze s sakralnim področjem, kolikor so verovali, da duša ubitega ne najde miru, dokler ne bo njegova smrt maščevana. Poleg tega je osnovni motiv maščevanja povrnitev zla za zlo, ki je prepuščena rodbinski ali plemenski skupnosti ubitega, pri čemer ni nujno, da ta povrnitev zadene prav krivca, marveč je lahko naperjena proti kateremu koli članu skupnosti, ki ji pripada (kolektivna odgovornost). Spočetka je maščevanje verjetno dopustno za več vrst sovražnih dejanj med skupnostmi. Ko pa se začenja pojavljati dejavnost oblasti v kazenskem pravu, se maščevanje omejuje predvsem na uboj (gl. spodaj). Razen pri uboju dopušča država včasih pravico do maščevanja tudi pri telesnem poškodovanju (ranah), okrnjenju časti, ugrabitvi in požigu.

Življenjska doba se je maščevanju v razredni družbi podaljšala v dobi fajd, ko slabotna državna oblast ni mogla posamezniku nuditi potrebne varnosti. Zelo verjetno se je maščevanje v tem času celo na novo razmahnilo, tako da bi bilo treba razlikovati dve obdobji veljavnosti in postopnega odpravljanja, prvo ob propadanju rodovno plemenske družbe in drugo v času fajd in ponovne državne borbe proti njim. Zato so se tudi nekatere izmed splošnih razvojnih stopenj maščevanja pojavljale dvakrat.

Te razvojne stopnje so v splošnem naslednje: prosto in neomejeno maščevanje zadete skupnosti proti pripadnikom skupnosti, iz katere je izšel povod. Druga stopnja je omejitev maščevanja na obseg, ki ustreza teži povoda. Tretja razvojna stopnja je sklenitev začasnega premirja, ki se ponekod pri Slovanih imenuje vera. Četrta razvojna stopnja je uvedba navideznega (fingiranega) maščevanja, pokore. Maščevanje dobi obredno obliko. Zaključna razvojna stopnja je poravnava (kompozicija), pri kateri daje krivec napadeni skupnosti zadoščenje s plačilom denarne vsote (spravnine, krvnine, srbohrv. vražde, nem. wergeld). Spočetka se višina krvnine določa sporazumno od primera do primera, pozneje dobi krvnina po običajnem pravu določeno stalno višino, diferencirano po socialnem položaju poškodovane ali ubite osebe. V dobi kompozicije se v sistem maščevanja občutno vmešava državna oblast, ki si zagotavlja svoj delež pri gmotni poravnavi.

Za Slovenijo poznamo določila o maščevanju le iz razmeroma poznejših časov, torej ne iz dobe plemenskega prava, marveč iz dobe fajd. Ta določila utegnejo biti že pod močnim vplivom srednjeveškega »mirovnega gibanja«, ki začenja nekako okrog leta 1000 v Franciji kot eden izmed pojavov clunyjevskega cerkvenega reformnega gibanja. Maščevanja so omejevali z božjim premirjem (treuga Dei; zato frc. trêve — premirje) oziroma božjim mirom (pax Dei, nem. Gottesfrieden). To so bili cerkveni predpisi, ki so skušali preprečevati fajdo ob določenih časih, na določenih krajih in proti določenim osebam (gl. str. 131). Pojem posebno zaščitene pravnih ali fizičnih oseb se je še dolgo ohranil in razvijal tudi med našimi kmeti, o čemer priča na primer pregovor »cerkveno je ognjeno, sirotsko in občinsko je pekleno«, v katerem pa je prvotni smisel najbrž že nekoliko spremenjen.

Predpisi iz 13. in 14. stoletja urejajo pri nas predvsem kompozicijski sistem, pri čemer tu in tam med vrsticami računajo tudi še z dejanskim maščevanjem. Tako je leta 1239 v Kopru za odrezanje uda predpisano denarno zadoščenje poškodovancem, ter globa patriarhu kot imetniku krvne sodne oblasti in občini. Toda gre za razmeroma razvit pravni sistem in če ne pride do kompozicije, zlasti če krivec ne zmore plačila, sledi kazen in ne maščevanje.

Maščevanje se je moralo pri nas posebno razmahniti v dobi medvladja in borb v času Otokarja Češkega. Zato je deželni mir iz 1276 v veliki meri namenjen odpravi maščevanja. Za uboj določa eno leto roka za sklenitev kompozicije; če v tem roku ne bi uspela, naj o stvari odloča sodišče. Za škodo, ki je bila prizadeta samostanom, vdovam, sirotam in hospitalom določa v vsakem primeru postopek pred sodnikom, ki mu naroča, naj kolikor moči skuša doseči kompozicijo. Sploh je deželni mir značilen po tem, da skuša nasprotstva, ki so razplamtela v prejšnjih

vojskinih časih v prvi vrsti odpraviti s tem, da stranke navaja k poravnavi.

Privilegija za Kranjsko in Koroško 1338 sicer poznata za uboj predvsem intervencijo sodišča, toda ujetemu ubijalcu se namesto telesne kazni lahko odmeri odškodnina, ki pa ne sme zadeti premoženja žene in otrok. Pobeglemu ubijalcu pa se odmeri visoka denarna kazen v prid višjemu sodišču ter manjša v prid nižjemu sodišču. Proti njemu je maščevalna pravica odprta: »čuva naj se svojih sovražnikov in pokrika«, pravita privilegija. Kljub temu, da se je tudi v zadeve uboja vmešala država, se posredno v določenih primerih računa z maščevanjem. Podobno poznata izbira med kaznijo in kompozicijo privilegija iz 1365: če sorodniki ubitega pridejo pred navzočega sodnika s pokrikom, naj ubijalca prime in obsodi; če pa pride do sprave, naj zemljiški gospod ubitega kmeta dobi plačilo v stalno določenem znesku, medtem ko je višina krvnine, ki jo dobe sorodniki, odvisna od dogovora. Vsi ti privilegiji iz 14. stoletja dajejo sorodstvu zelo velik pomen, v čemer se prav tako odraža zveza njihovih določil s prvotnim maščevanjem.

Jeseniški rudniški red določa kompozicijo za škodo, prizadeto na telesu, časti ali premoženju. Oškodovani izbere dva do štiri besednike. Veča mojstrov izreče oziroma predlaga višino odškodnine, ki jo nato besedniki dokončno odmerijo in sporoče sodniku. Sporni stranki naj bosta odslej dalje prijatelja, sodnik pa dobi po posebni tarifi fiksno določen denarni znesek, ki je posebej odmerjen za uboj, razne vrste vdora v hišo, met kamna itd. Ta način kompozicije daje intervenciji sodišča zelo postranski pomen in utegnejo v njem tičati zelo stare prvine.

Za častne spore med plemstvom je koroška »Odprava bojev« iz 1338 namesto dvobojev skušala uvesti sodni postopek.

Za dobo fajd je zelo značilen odrek maščevanju — Urfehde. Prihajal je v poštev zlasti tedaj, kadar je ena stranka imela drugo v zaporu. Ko se je zaprta stranka odkupila, jo je nasprotnik izpustil tako, da si je pri tem zagotovil varnost pred njenim maščevanjem. Take primere poznamo na primer iz let 1241 in 1244. Da bo izpuščena stranka svojo obljubo držala in da tudi njeni sorodniki ne bodo izvajali maščevanja, je morala včasih zagotoviti s poroštvom, tako n. pr. 1308. Pri tem je šlo prvotno za izpustitev iz privatnega zapora sprtih fevdalcev, prenesli pa so odrek maščevanju tudi na izpustitev iz zapora javnih sodišč. Tak primer poznamo v prvi polovici 15. stoletja v Ljubljani, ko je mesto zaradi uboja nekega meščana zaprlo plemiča. Ko ga je izpustilo, si je zagotovilo varnost pred maščevanjem s pismeno listino. Dejstvo, da si je moralo javno sodišče zagotavljati varnost pred maščevanjem, nazorno osvetljuje pravne razmere, kakršne so vladale v dobi fajd; odrek maščevanju so v zaščito sodišč ohranili še daleč v novi vek.

Najdalje so se neke oblike maščevanja ohranile med kranjskimi kmeti. Med njimi je še proti sredi 16. stoletja veljal — mimo vseh zakonov in proti volji plemstva — »običaj in pravo«, da sorodniki ubitega vderejo na ubijalčevo zemljišče in pokončajo in pohodijo vse, kar na njem najdejo (vastatio, Wüstung, pri nas Grundstör; slovenski naziv ni znan in v sili uporabljamo besedo pustošenje). Takim običajem pripisujejo drugod deloma sakralne podlage, deloma jih izvajajo iz namena preprečiti brezpokoježu prebivanje. Odkod naj izvajamo slovenski obi-

čaj, vsaj za enkrat ni jasno in utegne iti verjetno za premoženjsko maščevanje v primeru, če ubijalec sam ni bil dosegljiv. Zdi se, kakor da nekatera določila privilegijev 14. stoletja računajo s pustošenjem, na primer ko varujejo premoženje žene in otrok. Pustošenje pa je prizadelo tudi imovino zemljiškega gospoda, saj je zmanjšalo vrednost kmetije in je tem bolj pomembno, da se pojavlja celo še v 16. stoletju. Kljub prevladi zakupnih sistemov na kmetijah kaže pustošenje, da je kmetija vendarle veljala med samimi kmeti kot del kmetovega premoženja.

Slika na steklo z motivom prisežnega ordala. Umrli graščak se zaradi kmetove prisege pred sodiščem vrne iz pekla, da potrdi kmetovo izjavo o tem, da so iztoževane dajatve plačane

Določene prvine maščevanja utegnemo zaslediti še pozneje v razmerju med fantovščinami raznih vasi, ki so si bile pogostoma v dolgotrajnem sovraštvu, pri čemer so medsebojni uboji še do nedavnega veljali za nekaj normalnega.

3. **STORILEC.** Dokler je veljala kolektivna odgovornost, se vprašanje storilca ni postavljalo v prvo vrsto. Odgovarjal je lahko vsak član skupnosti, iz katere je izšel napad. Včasih se je odgovornost prenašala na njenega starešino. Tako se zlasti pri imovinskih deliktih še razmeroma pozno pojavlja odgovornost hišnega gospodarja, ki jo označujemo kot reprezentančno odgovornost starešine.

Ko se kazenska odgovornost postopoma omejuje na samega storilca, se oblikujeta tudi pojma pomoči in prikrivanja. Pozneje je odgovornost za pomoč in prikrivanje dobila izraz v pregovorih: »Kdor krajo skriva ali hrani, naj se obesi tatu na desni strani« ali »kdor žakelj drži in kdor krade, sta oba tatova«.

4. **KAZNIVA DEJANJA.** Pravilo, da ni kazni za dejanje, ki ni v zakonu določeno kot kaznivo (*nulla poena sine lege*), v srednjem veku in daleč v novi vek še ni veljalo. Če srečujemo v srednjeveških pravnih zapisih bolj ali manj obsežne navedbe kaznivih dejanj, to še ne pomeni, da drugih niso kaznovali, pač pa dajejo taka naštetja podobo o tem, na katera dejanja so v določenih časih posebno pazili oziroma katera so bila posebno pogosta.

Za tako imenovane male kazenske zadeve skoraj nimamo nikakih konkretnih podatkov. Zdi se, da je tu vladala široka samovolja. Razen

za zadeve, ki so spadale v pristojnost cerkvenih sodišč (gl. niže), so ohranjene konkretne navedbe kaznivih dejanj nekoliko izčrpnjeje za tako imenovane težje kazenske zadeve, ki so spadale pred deželsko sodišče.

Pojem dejanj, ki veljajo kot težje kazenske zadeve, se oblikuje zlasti v dobi fajd z deželno mirovno zakonodajo (12. do 13. stoletje), pri nas zlasti v privilegijih 14. stoletja. Pri tem so kazniva dejanja, ki spadajo pred krvno sodstvo, razmeroma skromno diferencirana, včasih označena kar na splošno z besedami »kar zadeva vrat«.

Leta 1227 je teže kaznivo dejanje še opisno opredeljeno z besedami »če zasluži smrt ali gre za poškodbo uda«. Leta 1232 in 1237 se izrečno naštevajo le tatovi in razbojniki, 1240 na Koroškem rane, uboj, razbojništvo, tatvina in požig, 1265 na Dolenjskem uboj, tatvina, posilstvo, ugrabitev. Precej tipično naštetje kaznivih dejanj vsebujeta koroško-kranjska privilegija iz leta 1338: posilstvo, razbojništvo, umor, ponaredba (novcev) in tatvina. S tem se v bistvu sklada naštetje po privilegijih za Dolenjsko z Belo krajino in Istro (1365) le da je tu izpuščena več ali manj neaktualna ponaredba novcev, dodan pa vdor v hišo in uboj med kmeti v primeru sorodstvenega pokrika. Naštetje ptujskega statuta je bolj vodeno, vsebuje najprej splošno klavzulo o zločinih, za katere je predpisana smrtna kazen, nato pa našteva krvave rane, veliko in malo tatvino, razbojništvo, posilstvo ter različne oblike vdora v hišo.

Medtem ko je uboj ostal v veliki meri prepuščen fajdi oziroma kompoziciji, so torej med težja kazniva dejanja zoper življenje praviloma šli le umor. V novejših pravih velja kot umor naklepna, premišljena usmrtitev. Po srednjeveškem pravu je bila razlika med ubojem in umorom v skrivnosti dejanja. Kot znak umora je na primer veljalo skrivanje trupla, po langobardskem pravu sploh vsaka skrivna usmrtitev. Razlog za težje kaznovanje umora naj bi bil po nekih mnenjih v tem, da je žalil bogove.

Kot razbojništvo so šli cestni rop, nasilen odvzem blaga na cesti.

Med gornjimi, imenoma naštetimi zločini ne srečujemo coprništva. Pregarjanje več (coprnic, z novejšim izrazom čarovnic) in redkeje večšcecev je slonelo na mističnih predstavah o zvezi s hudičem, zlasti o spolnem občevanju z njim in je bilo najbrž praviloma zadeva duhovskih sodišč. Pregarjanje coprništva so vsaj ponekod poznali v vsem obdobju srednjega veka, razmahnilo pa se je v večji meri šele okrog leta 1400 in pri nas morda še pozneje. Postal je predmet masovne sugestije, ki jo je treba najbrž razložiti z velikimi naravnimi in vojnimi katastrofami, ki so postale od 14. stoletja dalje menda bolj pogoste, nadalje s povečano občutljivostjo za mistiko in fanatizmom v časih razmaha verskih bojev, morda tudi s splošno napetostjo duhov in posurovelostjo navad, ki je nastopila kot znak velikih gospodarskih pretresov, ki uvažajo konec srednjega veka. Splošnemu razmahu coprniških procesov je prilila olja tako imenovana bula o veččah »Summi desiderantes« papeža Inocenca VIII. iz leta 1484. V tem času sta začela posebno za južno Nemčijo delovati kot inkvizitorja v coprniških zadevah dva dominikanca, ki sta leta 1487 sestavila spis Kladivo zločincev (Malleus maleficorum) kot navodilo za pregarjanje večč, ki je v teku časa dosegel kar 29 naklad.

V tem spisu je bil poudarek pri kaznovanju coprništva prenesen od čisto verskega delikta na njegovo domnevno škodljivost, kar je dalo preganjanjem še večji razmah. Kako je bilo v tem času na Slovenskem, je premalo znano; zato kaže to vprašanje pridržati za obravnavo v novem veku (str. 400).

5. KAZEN. Poleg in namesto zadoščenja višjim silam se kot namen kazni najbrž zgodaj pojavlja zastraševanje, ki naj bi odvrčalo od storitve zločinov (splošna prevencija). Tudi tretjemu namenu, povračilnemu, najbrž ne kaže iskati nastanka šele pod vplivom rimsko-kanonskega prava. Dejansko poboljšanje zločinca in odvrnitev njega samega od ponovne storitve kaznivega dejanja (specialna prevencija) dobiva močnejši poudarek šele v teku razvoja.

Značilnosti srednjeveških kazni so zlasti: javnost izvršitve, krutost, diferenciranost po osebnem položaju obsojenca in diferenciranost kazni za posamezne vrste kaznivih dejanj.

Javnost izvršitve kazni se izvaja iz njihovega delnega izvora v kulturnih dejanjih, ki se mu pridružuje namen splošne prevencije.

Krutost srednjeveških kazni izvira najbrž iz steka več vzrokov. Razen kulturnih obetov so utegnili potencirati krutost zgledi rimskega prava, posebno pa razne svetniške legende o krščanskih mučenikih, ki so bile pripravne za stopnjevanje domišljije. Posebno se je menda krutost stopnjevala v času, ko s z deželnimi miri skušali postati gospodar nad neurejenimi razmerami. Stopnjavali so jo posebno proti tujcem, sovražnikom in drugovercem. Leta 1399 so v Kamniku zaradi tatvine v krčmi, ki jo je baje kot gost zagrešila neka dekla, živo pokopali njo in njeno gospodarico. Vse kaže, da sta bili krščeni Židinj. Razlogi, ki smo jih navedli za razmah coprniških procesov, so v teku 15. stoletja sploh vplivali na povečanje krutosti pri izrekanju in izvrševanju kazni.

Razlikovanje po socialnem položaju se je kazala v tem, da je bil pripadnik privilegiranega stanu praviloma kaznovan z denarno kaznijo za isto dejanje, ki ga je kdo drugi moral plačati z glavo. Ni pa bilo važno le, kdo je zagrešil zločin, marveč tudi proti komu ga je zagrešil. Tudi tu je nižji užival bistveno manjšo zaščito kot višji, ne le v praksi, marveč po samem pravu.

Diferenciacija kazni je bila v tem, da so poznali nešteto oblik telesnih, sramotilnih in premoženjskih kazni. Prostostne kazni so bile manj v rabi. Pri tem je bila praviloma za vsako dejanje predvidena točno določena kazen, le s tem, da so veljale nekatere razlike po spolu in včasih tudi po tem, ali je bil storilec zaloten pri samem dejanju ali pa mu je bilo dokazano na drug način. Kljub taki specifikaciji kazni po vrsti zločinov pa je sodišče imelo možnost, da namesto predpisane vrste »po milosti« izreče drugo, pri čemer ni šlo vedno za manjšo mučnost kazni kot za predstave o njeni manjši sramotnosti, oblikovano včasih tudi pod vplivom mističnih predstav.

Razen gornjih značilnosti, ki veljajo za kazenski sistem sploh, so zanj značilne tudi nekatere posebne vrste kazni, določene po talionskem načelu ali po načelu zrcalnih se kazni. Obema načeloma je bila skupna

misel, naj oblika kazni spominja na dejanje — in quo quis peccavit, in illo puniatur.

Po talionskem načelu so storilcu povrnili povzročeno poškodbo z enako po načelu: oko za oko, zob za zob. Pripisujejo mu orientalski izvor, ki ga je posredovalo starožidovsko pravo pa svetem pismu. V slovenskem pregovoru ima isto načelo tudi izraza v besedah: Glava za glavo, najkrajše pravo. Kaže, da je to načelo pri izboru kazni imelo veljavo predvsem v južnejših evropskih krajih, medtem ko ga saško zrcalo ne pozna.

Po načelu zrcalečih se kazni se povračilo ni določilo v obliki, ki bi se ujemala s povzročeno posledico, marveč tako, da se je v kazni na nek način slikovito izražalo kaznivo dejanje. Zrcaleče se kazni so uporabljali zlasti tam, kjer talion ni prišel v poštev. Tako so na primer za bogokletstvo odrezali jezik ali za krivo prisego odsekali oba prisežna prsta.

Najbrž so že v srednjem veku tudi pri nas poznali stigmatizacijo, zaznamovanje. Storilce določenih kaznivih dejanj, na primer lažjih tatvin, so kaznovali s tem, da so jim napravili vidno telesno poškodbo, na primer odrezali ali zarežali uho.

Med prvimi vrstami kazni se pri nas leta 1239 v Kopru navajajo obešanje, oslepitev in odrezanje udov. Razmeroma tipične kazni poznata kranjski in koroški privilegij iz leta 1338, ki najbrž ne navajata toliko dotlej običajnih kazni kot uvajata kazenski sistem po avstrijsko-štajerskem vzorcu. Obešanje poznata kot splošno kazen za tatvino, kar je tudi splošno veljalo po vsej Evropi. Obglavljanje je po istih privilegijih kazen za razbojništvo. Poleg navadnega obglavljanja s sekiro ali mečem (vsaj pozneje je bila za izbiro med obema orodjema odločilna stanovska razlika) poznata še obglavljenje z »dilo«, z desko. Domnevajo, da se za tem skriva prednik giljotine in izvajajo ta način obglavljanja iz frankovskega prava. Pri nas ga pozna tudi ptujski statut. Obglavljenje z dilo je bilo pri nas tipična kazen za spolno posilstvo. — Nadalje poznata privilegija kazen praženja na mreži (Rast) in sicer za ponarejanje denarja. Drugod je za isto dejanje prevladovalo kuhanje v kotlu vode ali olja, po rimskem pravu pa sežig. Način kazni je bil v vseh teh primerih ponaredbi izbran po načelu zrcalečih se kazni.

Kazen živega pokopanja je po ptujskem statutu veljala za posilstvo device (medtem ko je dila veljala za posilstvo vdov in poročenih žen). Sicer je pokop žive osebe veljal predvsem za žensko kazen prav tako kot utopitev v vodi, ki se je pri ženskah in mladoletnih uporabljala namesto obešanja. Živi pokop se je včasih povezal s tem, da so telo pred zasutjem jame ali po njem prebodli s kolom. Ta oblika izhaja očitno iz verovanja v volkodlake (vedomce, vampirje) in je imela namen preprečiti, da bi obsojenec pozneje strašil in pil ljudem kri. Zazidanje žive osebe podobno kot prebadanje s kolom prav za srednji vek pri nas še ni izkazano; v splošnem so prvo uporabljali zlasti na osebah, ki so veljale za nedotakljive, na primer na duhovnikih. Razčtetverjenje je drugod dokazano vsaj že v 14. stoletju in se je opravljalo praviloma s sekiro, medtem ko je razčtetverjenje s konji vsaj zelo redko, če ni sploh praviljično. Usmrnitev s kolesom je bila v tem, da so zdrobili ude z udarci kolesa. Milejša

oblika je bila od zgoraj navzdol, ker so pri njej obsojenca ubili že s prvim udarcem. Težja je bila oblika od spodaj navzgor, pri kateri so najprej zdrobili roke in noge. Truplo so nato spletili na kolo in ga izpostavili na ogled. Sakralni izvor te kazni, ki ga nekateri izvajajo iz obetov sončnemu bogu, dokazuje oblika kolesa, ki je ponekod moralo imeti celo določeno število šprikelj. Še bolj izrazit je sakralni izvor sežiganja, ki je bilo včasih združeno z raztresanjem pepela. — Tudi kolikor poslednje vrste kazni v naših srednjeveških pravnih spomenikih še niso izkazane, so se nedvomno pri nas uveljavile poleg kazni iz deželnih privilegijev vsaj proti koncu srednjega veka, medtem ko so za prva stoletja novega veka dokazane z dovolj številnimi podatki.

Težišče srednjeveškega kazenskega sistema je bilo tedaj na raznih vrstah smrtne in sploh telesne kazni. Najbolj krute načine so le včasih omilili s tem, da so obsojenca najprej usmrtili in razne oblike mučenja izvedli le na truplu.

Prostostne kazni so bile malo v rabi. Najbolj pogosta oblika je bilo veslanje na galejah. Zdi se, da so iz naših krajev že zgodaj prodajali obsojence Benečanom, da so jih uporabili za ta namen.

Izmed sramotilnih kazni pozna jeseniški rudniški red značilno kazen za žaljenje časti, ki je bila v tem, da se je moral žalitelj po preklicu žalitve samega sebe trikrat udariti po ustih; ta kazen je tudi pozneje na Slovenskem močno razširjena. Med kmeti so najbrž že zelo zgodaj uporabljali postavljanje pod koš in razne oblike močenja, med drugim povaljanje v luži. Take kazni so se ohranile do novejših časov v fantovščinah. V mestih je takim kaznim ustrezalo na primer namakanje s potapljalno, ki se ponekod pojavlja že v 13. stoletju, a je pri nas dokazano šele v 16. Iz začetka novega veka vemo v mestih za »prenašanje steklenice«, ki je bilo v tem, da so — zlasti prepirljivim ženskam — javno nataknili okrog vratu kako obtežitev s kamni. Tudi trlica (dve deski, ki se odpirata in zapirata, z odprtinami za vrat in roke) se je uporabljala zlasti za prepirljivost in je bila napravljena ali za eno osebo ali pa za dve osebi, ki sta si v trlici stali nasproti. Klada, v katero so sklepali roke in noge, je bila namenjena za moške in so jo uporabljali za najrazličnejše namene. Stare upodobitve jo kažejo pred vrati zapora. Tako jo najdemo naslikano na freski v Bodeščah iz začetka 15. stoletja. Sramotilna kletka ustreza v mestih kmečkemu dajanju pod koš. Sramotilni steber (pranger) se je uporabljal v mestih in trgih in se je ponekod uveljavil celo kot eden izmed simbolov tržnih pravic.

Kakor je že pokazal razvoj maščevanja, so denarne kazni in sploh premoženjske kazni (globe) zelo stare. Imetniku sodne oblasti so bile nedvomno najbolj ljube. Zato so se, kjer je bilo le moči, zelo razpasle. V tem smislu je treba razumeti določila naših pravnih spomenikov 14. stoletja (1338, 1381), ki skušajo omejevati krog oseb, ki morajo gmotno trpeti z obsojencem. Predvsem seveda hočejo zavarovati njegovega zemljiškega gospoda, pa tudi rodbinske člane in dediče sploh. Število raznovrstnih glob se je povečalo zlasti tedaj, ko je začela država v večji meri posegati v zaščito vezanega fevdalnega gospodarstva in je v zvezi s tem nastala vrsta prekrškov, za katere je bila predpisana globa. Izrazit korak v tej smeri tvori štajerska reformacija deželnega ročina iz leta 1445.

V. SODNI POSTOPEK

1. SODIŠČA. Osnove sodnega postopka daje razvoj javnih oblastev, prikazan v poglavjih o posameznih fazah fevdalne države, kakor tudi razvoj patrimonialnega sodstva. Kot najbolj splošni tip sodišča se nam je od približno leta 1200 dalje pokazalo deželsko sodišče, ki je razen težjih kazenskih zadev, podrobneje razčlenjenih zgoraj, na področju sodstva tu in tam imelo tudi širše pravice, tako na primer po ptujskem statutu tedaj, če je mestni sodnik v civilnih zadevah zavlačeval postopek ali pa ga sploh ni začel (s strokovnim izrazom *iustitia denegata vel protracta*). Da so bila primorska deželska sodišča praktično edino sodno oblastvo na svojem območju, smo prav tako že ugotovili.

Razen svetnih sodišč so imela pomembno vlogo cerkvena sodišča. Po uveljavljanju Kladiva zločincev so sicer ta oddajala coprniške procese svetnim sodiščem, obdržala pa še lepo število kazenskih zadev. Za Slovenijo razvoj cerkvene sodne pristojnosti še ni prav jasen in je zlasti položaj oglejskega patriarhata v tem pogledu še neraziskan. Ker so imele cerkvene oblasti (oglejski patriarh in salzburški nadškof) sedež izven habsburških dežel, je možno, da deželni knezi niso dopuščali takega razmaha cerkvenega sodstva kot v državah, kjer so bili škofje bolj odvisni od vladarja. Razen preganjanja simonije (to je prodaje cerkvenih služb), ki je bila več ali manj cerkvena notranja zadeva, so cerkvena sodišča sodila tudi o zadevah, po katerih so lahko bile prizadete tudi necerkvene osebe, tako o bogokletstvu, malikovanju, krivoverstvu, krvoskrunstvu in prešuštvu ter o ugrabitvi nevest. Še sredi 16. stoletja se te kazenske zadeve in tudi še celo coprništvo navajajo med pristojnostjo cerkvenih sodišč, čeprav jih med tem srečujemo tudi že v svetni zakonodaji. Zdi se, da gre pri cerkveni kazenski pristojnosti za težje zadeve tedaj le še za pomožni tir. Razen tega so imela civilno sodstvo v ženitnih zadevah. — Cerkevna sodišča so vodili arhidiakoni, pred katerimi se je razprava vršila v slovenščini, zapisnik pa sestavil v latinščini. Prizivna instanca je bilo patriarhovo sodišče v Vidmu.

2. VRSTE IN ZNAČILNOSTI. Civilni inkazenski postopek, kolikor sta spadala pod isto sodišče, se nista vedno ostro razlikovala. Marsikatera splošna načela postopka so jima bila skupna. V mnogih pogledih, zlasti glede načina dokazovanja, pa sta se obe vrsti postopka že zgodaj razlikovali. Zaradi skupnosti mnogih načel in zato, ker v virih ni vedno povedano, za kakšen postopek je mišljena določena procesualna norma, brez predhodne analize v starejši slovenski pravni zgodovini še ni moči podati ostro ločene podobe posebej za kazenski in posebej za civilni postopek.

Značilnost prvotnega srednjeveškega sodnega postopka je ustnost in javnost vseh pravnih dejanj. Pismenost se je najprej uveljavljala v tem, da so stranke pred sodiščem zahtevale potrdilo o dejstvu, da so opravile predpisano pravdno dejanje (*Gerichtszeugbrief*). V zvezi z ustnostjo je bil tudi določen formalizem besed in dejanj. Stranke so bile dolžne izgovarjati točno določene besede in jih včasih spremljati z določenimi gibi. Pomota pri izvajanju teh formalnosti je lahko bila za stranko usodna. — Posebna značilnost srednjeveškega postopka je bila

v tem, da ni bilo sodnika, kjer ni bilo tožnika (akuzatorno načelo), ne le v civilnih in malih kazenskih zadevah, marveč tudi pri večini težkih kazenskih zadev.

3. PRAVDNA DEJANJA. Postopek se je uvedel v nekaterih kazenskih zadevah s pokrikom, sicer pa s tožbo, ki se je prvotno prednašala z otožnim, tožečim glasom. Dokler je bila večja obenem sodni narok, sta bili obe stranki navzoči in so lahko opravili zadevo ali jo vsaj začeli

Žid prisega pred sodiščem na dekalog
(po Zrcalu laikov)

še na istem zasedanju. Po ločitvi pravde od večje je bilo treba uvesti poseben postopek za vabilo toženca. Pismeno obliko predpisuje leta 1276 deželni mir, medtem ko privilegija iz leta 1338 določata, da sme deželski sodnik po svojih sluh vabiti toženca na domu. V Kopru je leta 1239 določeno, da morajo biti v pravih o lastnini navzoči tudi sorodniki obeh strank (motiv: rodbinski retracts in prisežno pomočništvo?). V kazenskem postopku je v nasprotju z vabilom prevladoval privod, ki je bil zlasti v razvitejših mestnih pravih združen s priporom. Ker je nastalo vprašanje stroškov za pripor, so omejevali sodnikovo dolžnost, da drži osumljenca zaprtega, praviloma na tri dni, razen za najtežje zadeve (1376). Pravico deželskih sodišč do privoda so omejevale zlasti imunitete, pravica strešne kapi in pravice raznih obgradij (str. 213). Razen tega so poznali posebne omejitve za primer, da je obtoženec pribežal v hišo nekoga drugega. Deželni mir določa prepoved za sprejem pravnomočno obsojenih zločincev. Kdor bi to prepoved kršil in se ne bi opral s prisego (češ da ni vedel za obsodbo), je moral namesto obsojenca zadostiti tožniku, izročiti sprejeto osebo in še plačati globo. Po jeseniškem rudniškem redu so neko prostost v kazenskem postopku uživale hiše mojstrov. Deželski sodnik je mogel zahtevati izročitev preganjane osebe le za težje zadeve in če ni mojster prevzel odgovornosti na sebe. V tem je tičala

neka oblika azilske pravice, ki so jo sicer imele predvsem cerkvene zgradbe in posebno pomembni kraji. Tudi azilska pravica teh ni bila neomejena in ni veljala za najtežje zadeve, razen tega pa je bila omejena na določen čas. Po nemškem nazivu *Freiung* spominja na azile pri nas krajevno ali ledinsko ime *Frenga*.

V postopku pred pravdo se je razvila navada, da so za različne, posebno civilne zadeve uvedli postopanje v več časovno odmaknjenih stopnjah na zaporednih zasedanjih pravde. Te stopnje ali naroki so se imenovali dnevi (*Tag*). Pri bolj zapletenih zadevah, zlasti pri sporih o večjih vrednostih (n. pr. nepremičnine) je moralo — če ni prišlo do poravnave — pred izvedbo dokaznega postopka preteči določeno število takih dni. Tako je po privilegijih iz leta 1338 veljal za fevd in last postopek v štirih »dnevih«, med katerimi mora poteči po 6 tednov.

4. DOKAZOVANJE IN SODBA. Potem ko je bila prednesena tožba in je tožena stranka odgovorila, sta morali obe stranki za svoje trditve predlagati dokaze. V prvi vrsti so kot dokazno sredstvo veljali prisega, priznanje in priče.

Prisego so poznali v različnih vrstah in oblikah, pri čemer je težko postaviti splošno pravilo, kdaj so uporabljali eno ali drugo. Kadar so se odločili za zaprisego strank, so jo naložili tožencu; če je s prisego odvrnil tožbo, se je očistil (očiščevalna prisega). Prvotno so zato šteli, da ima boljše stališče v pravdi tisti, ki izvaja dokaze (dokazna dobrota, *bonum probandi*). Ko se je dokazni postopek razvijal in ni bilo vedno lahko preskrbeti dokaze, so šteli dolžnost dokazovanja za breme (dokazno breme, *onus probandi*).

Posebnost srednjeveškega prava so bili prisežni pomočniki. To so bile osebe, ki so s prisego potrdile izjavo ene izmed obeh strank ali, v kazenskem postopku, kadar ni bilo neposrednega dokaza, podkrepile indice s tem, da so potrdile obtoženčevo nevarnost in verjetnost, da je on storil kaznivo dejanje. Prisežni pomočniki v civilnih zadevah so bili prvotno rodbinski člani obeh strank. Srbohrvatska beseda *porota* (*rota* — prisega) je prvotno pomenila take prisežne pomočnike (prim. pregovor: *kjer se mnogo roti, pravice ni*). Od prisežnih pomočnikov se razlikujejo priče — svedoki, ki govore iz lastne vednosti in ki jih je treba tudi razlikovati od pogodbenih prič.

Prisega je dokazno sredstvo, ki je izrazito sakralnega izvora, kar velja tudi o prej obravnavani pogodbeni prisegi (str. 236). Kar je bilo tam povedano o prisegi, velja tudi smiselno za pravdno prisego. Dodati je treba še, da slovenska beseda prihaja od tega, da so se morale priče pri prisegi dotakniti kakega svetega predmeta, v krščanski dobi razpela ali evangelija, Židje pa dekaloga. Tudi beseda priča prihaja od pri-tikati.

Sploh je predstava o sodelovanju višjih sil pri dokaznem postopku obvladovala starejše načine dokazovanja. Dokaz, pri katerem so menili, da višja sila neposredno pomaga pri ugotovitvi resnice, so imenovali božjo sodbo (*ordal*). Prisega je bila v bistvu le ena izmed najprvotnejših, pa tudi najdalj časa ohranjenih oblik božje sodbe. Še v polpreteklem času so ponekod — čeprav že prav redko — verovali, da bo ob »živi prisegi«¹ hudič pri priči odnesel krivoprisežnika. Kot najbolj tipične

oblike božje sodbe naj bodo tu omenjeni sodni dvoboj, hoja po razgretih lemežih, dvig predmeta iz kotla vroče vode in metanje v vodo. Pri oblikah, ki so imele zveze z vročino in opeklinami, so predvsem opazovali, kako se je razvijala rana. Pri metanju v vodo so ponekod verovali, da voda ne sprejme nečistega; zato so štelili za krivega tistega, ki ga je voda dvignila na površje. Drugod so štelili za krivega tistega, ki se je potopil. Božje sodbe so izvajali na različne načine, ponekod tako, da poškodbe niso bile nujne, včasih pa najbrž tudi tako, da je obtoženec dokazal nedolžnost s smrtjo. Pri umoru so izvajali preskušnjo ob rakvi v veri, da bodo začele rane ubitega krvaveti, ko stopi ob rakev njegov morilec. Poslednja oblika je pri nas izkazana le v pripovedki; druge oblike božje sodbe se pri nas v pravnih virih prav tako komaj omenjajo. Še največ vemo o božji sodbi s sodnim dvobojem (*campio, duellum*). Določilo georgenberskega privilegija iz leta 1186, ki namesto dvoboja predpisuje dokazovanje s pričami, je izredno zgodnje. Tako radikalna odprava pa najbrž še ni uspela, kajti privilegij iz leta 1237 se izraža previdneje in odpravlja sodni dvoboj le tam, kjer so dosegljive primerne priče. Na območju patriarhovega posvetnega sodstva se leta 1202 omenja varščina, ki sta jo morali stranki položiti v patriarhove roke, nakar sta izbojevali dvoboj pred patriarhovim odvetnikom (goriškim grofom).

Božje sodbe so v veliki meri izvirale še iz poganske dobe. Morda ob spoznanju njihove dvomljive vrednosti je v Cerkvi obveljalo mnenje, da ni dopustno zahtevati božje intervencije. Odprava božje sodbe se je izvedla v glavnem v teku 13. stoletja. Pustila pa je božja sodba močne sledove v ljudskem izročilu, na primer v pripovedki o priči iz pekla in v zelo razširjeni pesmi o komposteljskem romarju, v kateri zleti sodniku iz krožnika pečena kokoš, ko ne verjame, da je obešenec nedolžen in še živi. Reki kakor »opekel se je« nimajo nujne zveze z ordalom železa ali vode, kakor tudi rek »me je prešest(pet)najstil« ni nujno v zvezi s pri-sežnimi pomočniki.

Taki in drugačni dokazi so se v srednjeveškem postopku uporabljali po strogi dokazni maksimi (dokaznih pravilih), kar pomeni, da je bilo za vsako kaznivo dejanje in tudi za nekatere civilne spore določeno, katera vrsta dokaza je potrebna in koliko mora na primer biti prič. Taka dokazna maksima je v veliki meri izključevala svobodno dokazno presojo po sodišču. Osnovno dokazno maksimo v kazenskem postopku na Slovenskem najizraziteje podaja Ptujski statut: za dokaz proti obtožencu, ki je bil zaloten pri dejanju, sta bili predpisani dve priči. Če tako dokaz ni bil možen, je bilo treba sedmih oseb, ki so obtoženca presedmovali. Nekoliko manj dosledna so določila obeh starejših privilegijev iz leta 1338, ki ponekod poznata pri nezalotenem obtožencu ali sploh brez razlikovanja med zalotitvijo in drugim načinom obtožbe samo dokaz »z dvema«, ki »prebesedita« obtoženca (*übersagen*), ponekod pa presed-movanje. Sicer je pri zalotitvi veljal za polnovreden dokaz tudi pokrik, to je prihod večje skupine ljudi, prvotno sorodnikov žrtve pred sodnika, ki so s kričanjem prijavili dejanje. Pri uporabi božje sodbe so ponekod — za Slovenijo to ni dognano — poznali stopnjevanje po teži obtožbe. Za dokaz žaljenja časti predpisuje jeseniški rudniški red priznanje ali dve priči.

Glede sklepanja o sodbi naj bo tu opozorjeno na glasovanje z rovašem (str. 212) v Istri. Izrek sodbe je bil vedno javen in združen z določenimi formalnostmi, kakor z zamahom ali s prelomom palice.

Pri nosečih ženskah so odložili izvršitev smrtne obsodbe do poroda in dotlej imeli obsojenko v lahki ječi (Ptuj 1376).

Apelacija je bila praviloma dovoljena, a urejena različno za različna sodna oblastva in zadeve. Zadnja apelacijska instances je v deželah postal deželni knez, ki je užival pravico, da proti njegovi sodbi ni apelacije (*ius de non appellando*).

5. POSEBNOSTI. Še nekaj nadrobnosti o razvoju postopka:

a) Prvotna kraljeva pravica, da sme pritegniti že na prvi stopnji pred svoje sodišče katero koli zadevo (*ius evocandi*), je v teku srednjega veka prehajala na deželne kneze. Najprej so najvišji fevdalci pridobili *ius de non evocando*, sami pa izvrševali *ius evocandi*. Pozneje so skušala druga sodišča uveljavljati prepoved evokacije tudi proti deželnim knezom. Na drugi strani je deželni knez uveljavil pristojnost svojega sodišča tudi za fevde drugih gospodov, če bi ti pravdo odlašali (1338). Pravica do prve instance in prepoved evokacije sta prešli med stanovske svoboščine in postali pozneje ena izmed spornih točk med deželnim knezom in stanovi.

Tudi drug proti drugemu so posamezni sodni organi trdovratno branili svojo pristojnost na prvi instanci, slonečo predvsem na personalnem načelu oziroma na nahajališču nepremičnine (dedovine, lastnine, imenja in fevda, 1365). Sredi 15. stoletja je prišlo najbrž do trenja med svetnimi in cerkvenimi sodišči. Koroško določilo iz 1444 prepoveduje vabilo pred cerkveno sodišče, če zadeva spada pred sodno instanco deželnega kneza. V istem času se sodišča za višje sloje otesajo pripadnikov nižjih slojev kot pravnih strank: pred ograjno sodišče je spadal izmed kmetov le tisti, ki je imel lastno očevino, torej svobodnjak.

Rudniško sodstvo je bilo predvsem kavalno (*»zadevno«*), pristojno za spore, ki so nastali iz rudniških ali fužinskih opravkov. V drugi vrsti je bilo pristojno za pomirje oziroma po pripadnosti oseb.

b) Šimol krvnega sodstva oglejskega patriarha in najbrž tudi drugih krajinskih knezov v naših deželah je bil krvavi denarič (*nummus sanguinis, sanguinolentus denarius, blutiger Pfennig*), ki je bil verjetno priznavalnina, ki so jo ob spravah dajali krajinskemu knezu kot nosilcu krvosodne oblasti (*bannus*), nekaj delež pri spravini. Omenja se okrog leta 1200 za Furlanijo, leta 1265 za Dolenjsko. Pozneje je krvavi denarič dobil pomen plačila za sodni ogled mrliča. V tem pomenu ga je kljub nedavni splošni odpravi iz 1519 poznal še kranjski red za deželska sodišča leta 1535 (str. 398), medtem ko ga je poznejši koroški red zopet odpravljajal.

V nemščini se je pravica krvnega sodstva tudi pri nas (na primer privilegija 1338) označevala z znakoma klade in vislic (*Stock und Galgen*). Klada tu lahko pomeni ali pripravo za vklepanje ali pa tnalo za obglavljanje.

c) V civilnem sodnem postopku je samopomoč stranke brez intervencije sodišča dolgo obdržala precejšen pomen. Taka samopomoč se je pokazala predvsem v samovoljni rubeži (*pignoratio*), ki jo je deželni mir

v načelu prepovedoval in dopuščal samo z intervencijo sodišča. Tudi potem, ko so uvedli obvezno intervencijo sodišča, je za samovoljnosti pri uveljavljanju civilne izvršbe ostalo dovolj možnosti. Take možnosti je dajal zlasti arestni postopek (str. 176), posebno če je dobil obliko represalijskega aresta. Nihče ni bil varen, kdaj ga bo nekdo v tujem kraju zaprl ali mu odvzel blago zaradi nekega domnevnega lastnega ali tujega dolga. Take težave so zlasti občutili podložniki, če so prišli v mesta, ki so izvajala arestni postopek. Zato so si plemiči v deželnih privilegijih zagotovili neke omejitve arestnega postopka s tem, da je bil arest vezan na predhodno vložitev tožbe. Razen tega je bilo prepovedano, da bi sodišča rubila nekoga za tuje dolgove (1338). Zaradi nerodnosti rednega sodnega postopka za trgovske zadeve so mnoge samovoljnosti kljub takim določilom še nadalje ostale.

Zaradi težavnosti, ki so se pojavljale v civilnem postopku v zvezi z razvojem gospodarskega prometa, je bilo zanj treba vedno novih določil. Tako je štajerska reformacija deželnega ročina posebej uredila postopek proti kmetom v zadevah, ki so nastale iz njihovih trgovskih opravkov.

Posebna vrsta postopka je veljala za povrnitev odvzetih premičnin. Lastnik se ni moral držati le tistega, ki je stvar neposredno odvzel, marveč je stvar lahko zahteval od kogar koli, ki jo je imel. Svojo lastnino je moral dokazati s trojno prisego (intertiatio), in sicer s svojo in še z dvema pričama (ali morda prisežnima pomočnikoma). V tej obliki poznata ta postopek privilegija iz leta 1338 pod imenom Gewaltklage. Soroden je srbohrvatskemu svodu in nemškemu Anefangu. Ptujski statut zahteva priče, če jih pa ni, lahko tožnik sam položi vse tri prisege, kar je značilen primer srednjeveškega formalizma in dokazne maksime.

V poznejšem razvoju je interciacija na Kranjskem postala posestna tožba s precej svojevrstno ureditvijo in s podsodnostjo dvorni pravdi. Svoje posebnosti je ohranila do začetka 19. stoletja.

O izvršilnem postopku razen izvršbe za zavarovanje v obliki aresta ne vemo mnogo o rednih oblikah izvršbe. Proti plemičem so pozneje uporabljali nastanitev izvršilnih organov na stroške njihovih podložnikov ali pa zasežbo urbarialnih prejemkov. Izreden način pospešenega izvršilnega postopka je uvajala klavzula o deželni obvezi za škodo (str. 244), pri kateri je postopek potekal s tem, da je tožnik obenem s tožbo predložil listino s to klavzulo. Sodišče je izdalo plačilni nalog z vabilom nasprotni stranki in če na prvem naroku ni bilo ugovorov proti pristnosti listine in podlagi zahtevka, je sledila takojšnja sodba in izvršba. Ob recepciji se je v Italiji razvil še drug način skrajšanega izvršilnega postopka: ob sklenitvi pogodbe so fingirali pravdo s priznanjem, tako da je bil izvršilni naslov že tu. Če ni prišlo do izpolnitve obveze, je lahko sledila takojšnja izvršba.

TRETJI DEL
FEVDALIZEM
NOVEGA VEKA

DOBA RECEPCIJE

S to dobo, ki jo štejemo nekako od srede 15. stoletja do prve polovice 18. stoletja, stopa tudi slovenska pravna zgodovina v novi vek. Tudi v njej opazamo kompleks vsakovrstnih sprememb, ki jim moremo v povprečju določiti žarišče okrog leta 1500, ki pa se začenjajo dejansko mnogo prej ali pozneje. Agrarna kriza začenja na primer že v začetku 15. stoletja, njen revolucionarni izraz v kmečkih uporih v drugi polovici tega stoletja, gospodarske oblike zgodnjega kapitalizma okrog srede 15. stoletja in tako naprej. Če se oziramo na prve pojave nekaterih ustavnih oblik stanovske države, postavljamo začetek novega veka proti sredi 15. stoletja; če na ustalitev teh oblik, v začetek 16. stoletja. Glede na razvoj centralizirane uprave je začetek dobe okrog leta 1500, glede na razvoj zakonodaje v raznih panogah nekoliko pozneje. Posamezne panoge, ki so manj odvisne od ustavnih oblik, kažejo še večje odmike od tega povprečja, tako gorsko in ženitno pravo na sredo 16. stoletja. Razne pojave podeželske avtonomije doleti udarec ponekod šele v drugi polovici 16. stoletja ali še pozneje, nekateri pravni pojavi pa v primeri s srednjim vekom ne kažejo bistvene zareze.

Nekoliko izrazitejši je zaključek dobe in začetek pravnega absolutizma, ki ga pa tudi ni moči določiti z enkratnim dejanjem. Pri vsem tem gre namreč le za krize in poskuse njihove rešitve v okviru same fevdalne družbe, za premike težišča in za povečanje, ne pa za razrešitev protislovij.

V zadnjem obdobju srednjega veka smo opazovali nastanek in pravno-organizacijsko obliko tistih gospodarsko-družbenih sprememb, ki v novem veku s svojim nadaljnjim razvojem privedejo do stalnih kriz fevdalnega reda in končno do njegovega poloma. Osnovna značilnost nove dobe je v tem, da se vpliv blagovno-denarnega gospodarstva razprede globlje v vsej fevdalni družbi in pravu. Gospodarska oblika tega vdora je zgodnji kapitalizem, ki v družbi vede do izoblikovanja treh taborov: fevdalno-reakcionarnega, meščansko-reformističnega in kmečkoplebejskega. — V deželni ustavi se v isti vzročni zvezi izoblikujejo deželni stanovi, v meddeželni ustavi se ustvari centralizacija, v splošnem razvoju prava se na najširši črti uveljavi recepcija.

Kriza fevdalizma se izraža v kmečkih uporih, kriza fevdalne države v stanovsko-monarhičnem dualizmu. Nasprotja v samem fevdalnem razredu se ob tem politično razrešijo v prid vladarja.

A. Zgodnjekapitalistična družba gospodarsko in finančno pravo

V znamenju zgodnjega kapitalizma je družbeni razvoj manj kot doslej odvisen od razvoja agrarnih proizvodjalnih sil. Pač pa blagovno denarno gospodarstvo zaradi pretežno agrarne baze proizvodnje vede do količinsko najboljšežnejših posledic še vedno v prvi vrsti med agrarnim prebivalstvom.

Neagrarne proizvodjalne panoge prispevajo k še bogatejši kvalitativni družbeni razslojitvi. Pri tem vodijo pri nas tiste panoge, ki so v tedanjem izvozu konkurenčno sposobne. V teh panogah pa se ne razvijejo izrazite manufakture večjega obsega.

Mesta so pri tem bolj pomembna po svoji vlogi v menjavi kot v sami proizvodnji. Verjetno so prav zato še posebno izpostavljena vdoru tujih, zdaj južnonemških, zdaj tudi italijanskih trgovskih kapitalov, ki posredujejo k nam tudi vplive drugod bolj razvite manufakturne proizvodnje.

I. KAPITAL IN OBRAT

1. PROBLEMI PRVOTNE AKUMULACIJE NA SLOVENSKEM. Prvotna akumulacija, to je začetno nakopičenje kapitala v rokah posameznikov ima zato v slovenskih deželah svoje posebne oblike. Poleg ne prav številnih meščanskih trgovcev, ki svoj trgovski kapital vsaj deloma vložijo v necehovsko in neagrarno proizvodnjo, se pri nas med investitorji zgodnjega kapitalizma v nenavadno močni meri uveljavi deželni knez. Oprt na svoj rudniški regal nekaj časa niha med možnostjo, da prepusti rudnike proti plačilu družbam, in med možnostjo, da jih izkorišča sam. Pri posebno donosnih rudnikih se včasih odloči za drugo možnost ali pa vsaj vloži svoj denar v družbo. Več ali manj pa tudi investirani deželno-knežji kapital s svojimi davčnimi koreninami sega v meščanskega in židovskega; mnogo manj izvira iz denarnih dohodkov agrarnega komornega premoženja.

Donosi agrarnega gospostva so tudi pri nas skromnejša podlaga za investicije in tudi kondotierski zaslužek ne kaže, da bi se bil opazno stekal v investicije zgodnjega kapitalizma. Tako zlasti starejše plemstvo vsaj splošno redko nastopa med zgodnjimi kapitalisti in posameznih plemičev v fužinarstvu se drži še puh meščanske zibelke. Zdi se, da je plemiču pri nas dohodek agrarnega gospostva še vedno veljal za najvarnejšo naložbo denarja.

V veliki meri je zgodnji kapitalizem pri nas zvezan z vdorom tujega kapitala, toda tudi ta se drži bolj rudnikov in fužin ali pa se celo zadovoljuje s trgovanjem.

Izven rudarstva, fužinarstva, podeželskega platnarstva in meščanskega krznarstva naši kraji niso razvijali širokega neagrarnega eksporta in najbrž tudi ni bilo pravih pogojev za razvoj drugih eksportnih panog. Tu bo eden izmed vzrokov, da pri nas ni prišlo do obsežnih razlastitev kmeta, ki bi ga plemstvo poglajalo z zemlje, da bi jo spremenilo v pašnike in prodajalo volno manufakturam. Zato pa je za naše kraje značilno

tranzitno gospodarstvo po svoje udarilo svoj pečat temu družbenemu razvoju tudi v agrarnih panogah.

Ker niso kmeta na veliko pognali z grude, tudi proletariat ni nastajal v masah. Čeprav agrarna razmerja torej še vedno po številu daleč prevladujejo nad neagrarnimi, je vendar celotna problematika tega časa prepojena z vplivi zgodnjega kapitalizma.

2. ZGODNJEKAPITALISTIČNI OBRAT. V splošnem so tudi v tej dobi vlagali denar v gospodarstvo posamezniki, ki so kot principalii vodili svoja osebna podjetja. To ne velja le za najobičajnejše trgovanje in cehovsko obrt, marveč včasih tudi za zgodnjekapitalistične obrate. Gospodarski razvoj pa je nudil možnosti tudi za večje naložbe kapitala v blago in za investicije, ki so presegale moči posameznikov. Zato se pojavljajo kapitalistična združevanja.

Splošne oblike takih združevanj so trgovske družbe. Dva ali več kapitalistov združi svoje kapitale za skupno izvrševanje določene vrste poslov ali za določeno investicijo, včasih tudi le za posamezen popravek. Družbeniki so bili večkrat iz različnih krajev, tako da je družba razpredla svoje območje dejavnosti po večjem ozemlju. Pri nas so znani podatki predvsem iz začetka 16. stoletja. Pravna ureditev in pravni položaj teh družb še nista popolnoma razjasnjena, posebno pa manjka primerjava s pojmom rimskopravne družbe — societas, ki je tem trgovskim družbam utegnila nuditi neka osnovna pravna načela. Gre predvsem za odgovornost posameznika pri skupnem opravi, za odgovornost enega družbenika za posle drugega itd. Vsaj delno moremo zaslediti v teh družbah že elemente poznejših javnih trgovinskih družb, kakor jih je klasificiralo pravo razvitega kapitalizma: medsebojne pravice in dolžnosti članov so se v prvi vrsti urejale z družbeno pogodbo; zdi se, da je načeloma veljalo, naj vsak član družbe odgovarja za njene dolgeve z vsem svojim premoženjem in ne le s posameznim vložkom. Vendar včasih tožbena instanca za družbo in njene posamezne člane ni bila prav jasna in so se pri pravnem ocenjevanju značaja družbe nekoliko lovili. Kako so si člani družbe med seboj razdelili opravke, je bila stvar dogovora; tako je v ljubljanski družbi Kisl-Weilhamer prvi opravljal predvsem poslovna potovanja, drugi vodil knjigovodstvo in blagajno.

V pravkar omenjeni družbi se pojavljajo tudi zametki tihe ali morda celo tako imenovane komanditne družbe, kajti razen neomejenih družabnikov je sprejemala družba tudi posamezne vloške drugih kapitalistov, s katerimi je tak vlagatelj (komanditist) imel le omejen delež pri dobičku, zato pa je tudi pri izgubi odgovarjal le z vložkom. Ista družba se je razen trgovini posvetila produkciji (tako vlišanju topovskih krogel), ki je utegnila imeti že manufakturne oblike.

Zastopnik družbe izven njenega sedeža, bodisi družbenik ali kak pooblaščen trgovec ali uslužbenec, je veljal za njenega faktorja.

Pri rudnikih se je uveljavljala posebna oblika družbe, rudniška družba stare vrste (za razliko od rudniških družb nove vrste in najnovejših vrst, ki imajo lahko manj toge organizacijske oblike). Lastnina na rudniku je bila razdeljena na deleže, ki so se imenovali kuksi (od češkega kůs — kos). Kuksov je bilo praviloma 128, poleg tega pa še nekaj prostih kuksov za zemljiškega lastnika oziroma ustanove. Število 128 je

nastalo z delitvijo rudnika na štiri šihte po osem debel, od katerih je vsako deblo štel po štiri kukse. Vsak lastnik kuksa je veljal za solastnika samega rudnika; s kuksom so zato pravno ravnali kot s solastnino na nepremičnini. Kuks se je lahko delil na nadaljnje ulomke. Kdaj in koliko so se družbe na kukse uveljavile na Slovenskem, še ni prav gotovo.

Pri fužinah so bile organizacijske oblike najbrž nekoliko bolj pisane in smo prve opazili že v jeseniškem rudniškem redu. Iz tam navedene začetne oblike družbe se v zgodnjem kapitalizmu razvijejo tudi tu neki deleži, ki se merijo po »dnevih kovanja«, kolikor ne ostane še nadalje pri posamičnem lastništvu. (Prim. str. 191, 390.)

Kakor je srednji vek poznal za rudnike in fužine posebno upravno-sodno organizacijo, tako se je ta organizacija zdaj še izpopolnjevala. Po rudniškem redu za Kranjsko in Goriško (1575) je višji rudniški sodnik imel na področju teh dežel pristojnost za vse železne rudnike in fužine, razen v težjih kazenskih zadevah. Volili so ga vsi mojstri tako, da so predlagali dve do tri osebe na izbor vladarjevemu organom. Višji rudniški sodnik je moral štirikrat letno objezditi vse obrate, ki so spadali pod njegovo pristojnost. Na posameznih obratih ga je stalno nadomeščal nižji rudniški sodnik, imenovan od višjega rudniškega sodnika. V primeri s starejšim jeseniškim rudniškim redom opazamo, da je organizacija samouprave rudniških lastnikov mnogo močnejše centralizirana.

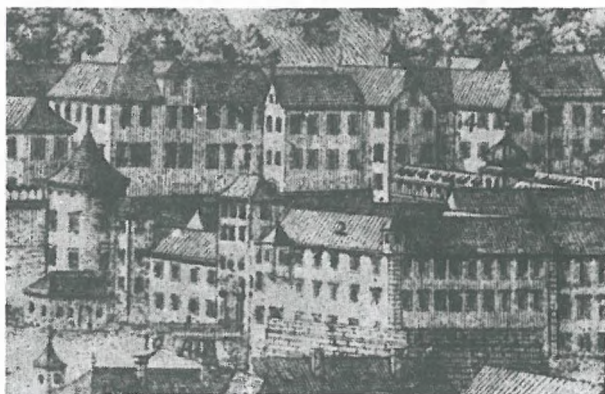
Vzporedno s tem se nekoliko spremeni tudi značaj agrarnega obrata. Nekaj osnov je dala že prejšnja doba: osvoboditev nižjega plemstva je enotnost gospodstev kar se tiče kmetij razbila že v 13. in 14. stoletju in že tedaj so se gospodstva v novih gospodarskih pogojih lahko preusmerila v proizvodnjo za prodajo; tudi kmet se je začel delno usmerjati v prodajo svojih pridelkov. Razbitost je povzročila, da se je nekdanja ureditev po uradih slabila — čeprav ni popolnoma prenehala — in organizacijska struktura gospodstev sploh rahljala. Usmeritev v denarno gospodarjenje je iz gospodstva v zgodnjem kapitalizmu bolj kot doslej napravila na trg preračunan obrat. Pri tem se manjša gospodstva z novimi potrebami in zahtevami nedvomno pomenila za kmeta veliko nevarnost.

Tudi pri nas se pojavlja, čeprav v mnogo skromnejši meri kot v severnejših državah, delen povratak na pridvorno gospodarstvo. Tako ali drugače je zemljiški gospod odstavil nekaj kmetov z njihovih kmetij in zemljo združil neposredno v svojih rokah. Tudi gmajnsko zemljo si je menda tu in tam prilastil za svoj lastni obrat. Bodisi, da je postavil graščinico, bodisi da je napravil le pristavo (marof), je preostalim kmetom skušal naložiti višjo tlako in tako obdelovati nekaj več zemlje v lastni režiji kot je še imel na okrnjenem ostanku kakega prvotnega dvora, ki se je med tem spremenil v marof. Ta »ekspropriacija« se torej ni izvajala zato, da bi se agrarna proizvodnja preusmerila na tehnične surovine. Nekoliko jo je morda pospeševalo dejstvo, da gosposčinski marofi niso bili obdavčeni in so torej nudili manj obremenjeno rento. Proces ni bil obsežen, je pa vsekakor pomemben po tem, ker kaže tendence, ki so nasprotni razvoju v pravkar preteklih stoletjih. Do bistvene okrnitve hubnega sistema prehod v marofe ni privedel, posebno tudi zato ne, ker se je še vedno in zopet delno uveljavljal tudi nasprotni proces.

II. AGRARNA RAZMERJA

Glavno agrarno razmerje je ostalo razmerje med zemljiškim gospodom in podložnikom na hubi, ki je obenem slejkoprej osnovno družbeno razmerje, ki se v njem še nadalje izživlja razredno nasprotje fevdalne družbe. Bistvo razmerja se ni spreminjalo, pač pa so bile dokaj spremenljive posamezne izmed njihovih lastnosti, razen tega pa so izven hub nastajale nove oblike kmetovega pravnega položaja.

V vsem razvoju agrarnih razmerij je opazen vpliv tovarništva in kmečkega trgovanja, ki je nudilo kmetom stranski zaslužek, gospodom pa možnosti za večje izkoriščanje.

Ljubljanska tranča v 17. stoletju, ko so jo že okrog 200 let uporabljali kot preiskovalni zapor za torturo. (Desno zgoraj: Stranski trakt je označen s št. 14, levo od njega je viden del glavnega, čez cesto postavljenega trakta — nekdanjega komuna)

1. PRIKLENJENOST NA GRUDO. Razmeroma ostra in jasna diferenciacija prebivalstva iz časa teritorialnih zemljiških gospodstev se je po izenačenju kmetov na hubah umaknila podložništvu, v katerem je priklenjenost na grudo postala bolj odvisna od dejanskega položaja in je s tem do neke mere obledela. Novi vek je sprva prevzel od prejšnjega obdobja nerazjasnjene pojme in krajevno različne običaje. Zlasti v začetku 16. stoletja se zdi, da so kmečki sinovi v velikem številu zapuščali kmetije. Če so jih pri tem spočetka plemiči skušali navezati na zemljo s tem, da so jim skušali okrniti dedno pravico na kmetiji, kaže to na začasno zelo oslabele priklenjenost na grudo. Nadaljnji razvoj pa je ubral mnogo ostrejša pota. Čedalje bolj se je zopet bistrilo načelno pojmovanje, da je kmet priklenjen na grudo in osebno odvisen od svojega gospoda. Bolj ko položaj na samem terenu so zdaj postajala pomembna zopet neka splošna pravna pojmovanja, ki so lahko izenačevalno vplivala tudi od zunaj. Pravnim oblikam fevdalne nesvobode, ki jim je bila prvotna vsebina zastarela, so zdaj dali novo vsebino s tem, da so jih uporabili za kmeta kot takega.

Stari plemiški privilegiji so se zdaj ponavljali v potrditvah in izhajali v tisku. Določila, ki se v praksi niso bila popolnoma uveljavila ali ki so bila praktično že ob veljavo, so zdaj obveljala kot staro zapisano pravo in zlasti je fevdalcu 16. stoletja moglo koristiti določilo deželnega miru o pravicah gospoda nad svojimi kmeti.

Še bolj je najbrž vplivala recepcija rimskega prava, ki je bilo vse prežeto s konceptom osebne nesvobode. Zlasti v Justinijanovem kodeksu je fevdalni pravnik dobil jasno podlago, po kateri je mogel gospod priklepati kmeta na grudo. Posebej za naše kraje je na primer 52. naslov 11. knjige Kodeksa govoril naravnost o ilirskih kolonih, čemur je glosator dodal pripombo »id est Sclauonia« in ga prenesel na južne Slovane. Vsebino določila je glosator Bartolus povzel takole: ilirski koloni se ne morejo ločiti od zemlje; če odidejo, jih je poklicati nazaj in po vrnitvi ukleniti; tudi tisti se kaznuje, ki je kmeta sprejel, ne da bi ga bil poznal (to je, vedoč, da ni njegov). Obče pravo je tako nudilo določno podlago za čedalje ostrejšo omejevanje kmetove osebne svobode.

Taka pravna določila pa so mogla biti učinkovita le, če so ustrezala danim razvojnim tendencam. Te pa so dejansko zahtevale neko postrožitev osebnega položaja kmetov. Gospodarstvo zgodnjega kapitalizma — čigar spretni pojav je tudi razmah vojaškega najemništva — je dejansko nudilo večje možnosti za zapuščanje hub in fevdalci so se seveda skušali proti temu zavarovati. Proti sredi 16. stoletja se zdi, da s tem še niso dospeli posebno daleč, odtlej dalje pa njihove tendence uspevajo. Ta pojav je pri nas analogen razvoju »nevoljništva« v severnejših slovanskih pokrajinah, ki je tudi v bistvu pojav tega stoletja.

V splošnem se je kmetova osebna odvisnost vsaj v pravnem pojmovanju stopnjevala tik do reform v drugi polovici 18. stoletja, vendar moramo slejkoprej računati s krajevnimi razlikami in z možnostjo, da se priklenjenost na grudo praktično ni vedno dosledno izvajala, kadar za to ni bilo potreb.

Kako daleč je omejevanje svobode preseglo običajno priklenjenost na grudo, ni povsem jasno. Najobčutnejša je bila najbrž nesvoboda pri izbiri poklica, medtem ko bo za Kranjsko najbrž res držalo, da tu neposredne ženitne nesvobode ni bilo (pač pa posredna, kolikor so omejevali poroko »na roke«). Podložno je bilo slejkoprej zemljišče, kmet odvisen po zemlji in mešani zakoni med podložniki različnih gospodstev niso tvorili nikakega problema.

Zdi se, da se je tu in tam proti 18. stoletju celo praktično uveljavila pravica prve noči, *ius primae noctis*, po kateri je gospod zahteval, da podložnikova nevesta prebije prvo poročno noč pri njem. Veljava te pravice je zelo sporna in pisanih dokazov za njo pri nas zaenkrat ni. Nasprotno dokazujejo slovenski poročni običaji, da te pravice v splošnem in skozi daljšo dobo pri nas ni bilo, kajti ne bili bi možni, če bi bila ta pravica v občutnejši meri veljala. Če nekaj zelo konkretnih izročil govori za njen obstoj v določenem kraju, je šlo za samovoljo kakega baročnega fevdalnega gospoda, ki je izkoristil za svojo razvratnost neko prisiljeno in napačno pravniško razlago kakih drugih starih fevdalnih bremen, morda na primer pravice do sira »prve noči«, ko so prignali živino na planino. Tako se zdi *ius primae noctis* pri nas le krajeven izraz baročne miselnosti, ki pa je po svoje lahko zelo značilen.

2. KMEČKI ZAJMI. Iz prvotne dejanske dednosti, ki si ni belila glave s pravnimi finesami, se je proti koncu srednjega veka razvijalo pod vplivom pravnih konstrukcij razlikovanje med kupnimi in zakupnimi zemljišči. Kjer se pred začetkom 16. stoletja ni uveljavilo pravno priznanje kupnosti, se je rado zgodilo, da je postroženi režim zemljiškega gospostva uveljavil zakupnost. Ta je dajala gospodu večjo prostost pri zasedbi kmetije po umrlem obdelovalcu, kar pa je bilo praktično koristno le tedaj, če je bilo kmetov dovolj na razpolago.

V teku 16. stoletja se je uveljavila nasprotna tendenca zemljiških gospostev, da zakupne kmetije spremene v kupne, da izvedejo prevedbo. Pri tem ni bilo toliko odločilno spoznanje, da kaže pospeševati stalnejše razmerje kmetov do zemlje, marveč možnost, povečati denarno rento. Pri prevedbi je namreč gospod kmetijo »prodal« kmetu za kupnino, ki je predstavljala del njene vrednosti, potem pa je imel še možnost, da ob vsaki spremembi lastništva dobi zopet primščino.

S takim stremljenjem je med zemljiškimi gospodi prednjačil deželni knez, ki je ob reformacijah urbarja po svojih komisarijih izvajal pritisk na kmete, naj svoje kmetije sprejmejo proti plačilu kot kupne. Kmetom pa je bilo kaj malo mar, da je kupna kmetija za njih pravno ugodnejša, posebno ker se je dedovanje enega otroka že tako več ali manj razumelo tudi na zakupnih kmetijah. Kmet je videl v prevedbi le nepotreben strošek in se ji je upiral. Včasih se je upiral tudi zato, ker je bila kmetija kupna in zakupnosti ni priznaval (kosezi!). Tako je bilo ob vseh poskusih prevedbe, od katerih glavni značilno sovпада s slovensko-hrvatskim kmečkim uporom 1573. Deželni knez je moral popustiti in svojim komisarjem naročiti mnogo milejši postopek pri prevedbi, ki ni rodila pričakovanih uspehov. Prevedenih je bilo le nekaj kmetij v posameznih krajih. Tudi kolikor so druga gospostva poskusila s prevedbo, se jim je zgodilo isto: večina kmetij je ostala zakupnih, a dejansko dednih kot dotlej.

Ostrejši kurz, ki so ga zemljiška gospostva uvedla v prvih stoletjih novega veka, se kaže v nadaljnjem razvoju kupnih kmetij, tako starih kot novo prevedenih. Le če je kmet umrl brez dediča, je namreč kmetija zopet pripadla gospostvu, da jo je lahko na novo »prodalo«. Čim ožji je bil krog upravičenih dedičev, tem večkrat se je ponudila taka priložnost. Zato so skušala gospostva zoževati upravičenost do dedovanja, najprej glede sorodnikov v stranski vrsti in potem tudi glede hčera. Dedičem so zviševala primščino in si sploh na vse načine ustvarjala ob spremembah lastnika vir dohodkov, ki je dodobra odtehtal prednosti, ki bi jih sicer gospostvu nudila zakupnost. Popolnoma so sicer uspela le nekatera gospostva in sploh je ta pojav zaenkrat raziskan le za Koroško, vendar je tendenca za to dobo značilna. V uradu Črna je nastal, verjetno v zvezi z zadnjimi krčenji, zakup po gozdnem pravu. Potem ko je bil leta 1524 izrečno priznan kot zakup po kupnem pravu, je leta 1571 obveljala njegova zakupnost in so ga morali kmetje ponovno sprejemati po kupnem pravu. To pa se je kmalu zopet »pozabilo« in nazadnje so kmetije v 18. stoletju veljale za prostosajne.

Prvotna neomejena prosta saja je bila medtem spremenila svoj prvotni značaj in se je v glavnem razvila v doživljenjski zakup, poleg katerega so se še dalje pojavljali zakupi na dve ali tri glave.

3. RAZVOJ BREMEN. Razen povečanja bremen ob spremembah lastništva in povečanja tlake zaradi novih tendenc k pridvornemu gospodarstvu so kmečka bremena doživljala še druge spremembe. Tako ugotavljamo glede tlake tendenco zemljiškega gospostva, ki je izvirala iz spoznanja, da delo na tlaki po učinkovitosti zaostaja za mezdnim delom. Kadar so bile valutne razmere količkej ustaljene, so zemljiški gospodje radi videli, če so kmetje namesto tlake plačevali denarno odkupnino — robotnino, s katero je gospod najemal delavce po svoje. Kolikor bolj se je uveljavljala nova osebna odvisnost, toliko bolj pa so posamezni gospodje v njej dobili opravičilo za razširjanje tlake in v splošnem je bil podložnik tudi glede izmere tlake čedalje manj zaščiten.

Tudi glede gmotnih bremen so zemljiški gospodje v valutno ugodnih razmerah pospeševali prehod iz naturalnih v denarna. Ob razvrednotenjih denarja pa so se zato skušali odškodovati. Dosegli so to lahko na dva načina: povratek na naturalne dajatve ali pa zvišanje denarnih. Običajno so poskušali drugo, za kar so imeli najboljše priložnosti tedaj, ko so se izvajale večje denarne reforme. Stari znesek v odpravljeni veljavi so tedaj skušali preračunavati na novo po takem ključu, da bi bila nova vrednost čim višja. Tako početje zemljiških gospodov opazamo tik pred velikim slovenskim kmečkim uporom. Pri naturalnih dajatvah so dosegali zvišanje s tem, da so namesto ražene mere pobirali vrhano. Včasih so pozneje vrhano spremenili v novo, povečano raženo mero, čez čas pa so to mero zopet pobirali vrhano. Vendar tudi taki načini niso uspevali v nedogled.

Zviševanje bremen, zapisanih v urbarjih, je bilo sploh težavno, posebno ker tudi ni imelo pravne podlage. Zato so skušala gospostva zviševali dohodke mimo urbarja, kar je imelo tudi to prednost, da taki dohodki niso tvorili davčne osnove. Ponekod je skušal zemljiški gospod dodatne dohodke iztisniti iz soseskeinega sveta, drugod so si deželskosodni gospodje pomagali z brezobzirnim nalaganjem sodnih glob, kakor v Brkinih v 17. stoletju. Tržaški škof pa je svojim kmetom zviševal dajatve ob pojezdi tako, da so bile pri nekaterih višje od rednih urbarialnih dajatev. Na Primorskem je šlo celo tako daleč, da je ta ali oni fevdalec vzdrževal prave razbojniške tolpe, ki so plenile pri njegovih in pri tujih kmetih.

Zelo ugodno priložnost za zviševanje dohodkov je nudil novi davčni sistem. Ko bi bil pred velikim slovenskim kmečkim puntom moral praviloma gospod sam plačevati davke od imenja, so plemiči — ki so to seveda tajili — prevalili te davke na kmeta. Pod tem naslovom so si nabrali kot davke najbrž več kot so sami plačali. Tudi pozneje, ko je bil kmet legalno obdavčen, je davke zbiral gospod, ki mu ni bilo težko prevaliti na kmeta več kot je sam oddal.

Pravno je ta razvoj kmečkih bremen gotovo pomenil njihovo razširitev in poslabšanje kmetovega položaja. Koliko je to pomenilo tudi poslabšanje kmetovega gmotnega položaja, pa danes še ni moči presoditi. Ne vemo koliko se je dvignila produktivnost kmetije, koliko so donašali stranski zaslužki v novih razmerah. Primerjava med padcem vrednosti denarja ter naraščanjem cen, davkov in dajatev še ni izdelana.

4. VPRAŠANJE PRAVNE ZAŠČITE KMETA. Nekoliko je bil kmet pravno zaščiten pred gospodovo samovoljo, a ne povsod enako. Deloma ga je zaščitil interes, ki ga je imel sam gospod, da s pretiranim izkoriščanjem ne uniči substance svojega gospodarstva. Vloga, ki so jo imeli urbarji pri ustalitvi bremen, je bila pravkar omenjena. Gre še za vprašanje, ali je za zaščito kmeta skrbel tudi kak državni organ.

Obravnavanje sporov med gospostvom in podložnikom je bilo v posameznih deželah različno urejeno. Na Štajerskem je vsaj do neke mere delovala urbarska pravda oziroma deželno glavarstvo, od katerega je šla pritožba na notranjeavstrijsko vlado. Praviloma bi prav tak organ moral biti tudi na Koroškem, kjer pa se praktično ni uveljavil. Za Kranjsko vprašanje še ni prav razjasnjeno, a zdi se, da so vsaj načeloma bile neke možnosti za pritožbo kmetov. Na Primorskem je kmet imel zaščito pred deželskim sodiščem tedaj, kadar je bil v sporu s svojim zemljiškim gospodom, zato pa je bil tem bolj prepuščen samovolji deželskosodnega gospoda, posebno ko je župansko prisedništvo izgubljalo tla pod nogami. Proti sodnemu gospodu je bil tam instanca vicedom.

Pomembnejši od individualnih pravnih sporov so bili pravni spori, ki so se jih udeležili kmetje v večjih skupinah. Take spore so kmetje skušali prenesti neposredno pred vladarja ali njegove posebne zastopnike. Pri takih sporih so redoma nastopali podložniki velikih gospostev, ki so tvorili dovolj močno interesno skupnost. Rezultat takih pritožb je bil včasih odvisen od posebnih okoliščin posameznega primera, zlasti od tega, koliko je vladar sam imel interes, da ponagaja kakemu gospodu. Kadar je bil spor zaradi nove dajatve, je tudi počasnost postopka prišla kmetom prav. Večja težava je bila v tem, da je bil v 17. stoletju deželno-knežji aparat na višku podkupljivosti, kar so znali zemljiški gospodje bolje izkoristiti kot podložniki.

Kjer je zemljiški gospod ali njegov oskrbnik stal nasproti več tisočim kompaktno naseljenih in celo gmotno dobro stoječih kmetov, proti njim ni bilo lahko prenapenjati strune. V drugi polovici 17. stoletja je loško gospostvo uspelo uveljaviti proti svojim kmetom 4 gld letne robotnine. Na prvi pogled gre za očiten poraz kmetov. Toda gospostvo si je moralo ta uspeh priboriti v dolgoletnem pravnem sporu pred samim dvorom s podkupnino in realna vrednost zvišanja — če upoštevamo razvrednotenja denarja — ni bila izredno visoka. Po velikih naporih gospostva je bil njegov uspeh razmeroma malenkosten. — Teže se je bilo boriti proti kmetom tudi tam, kjer so bili župani voljeni vaški organi. V bližini Trsta je tudi davčni vijak deželnih stanov moral računati s podložniki, ki so stanovske davčne izvrševalce — to pot na slabo prikrito zadovoljstvo zemljiškega gospoda — enostavno zapodili.

Za kmete na komorni posesti deželnega kneza je tudi reformacija urbarjev nudila neko zaščito. Če je bilo gospostvo zastavljeno ali sicer začasno odsvojeno, je njegov začasni uživalec skušal iz njega kar največ iztisniti, ne oziraje se na to, da ga bo v kratkem uničil. Zapisovanje bremen in ugotavljanje mer za naturalne dajatve se je vršilo predvsem v interesu deželnoknežjega premoženja in na primer s prevedbo so skušali za deželnoknežjo blagajno iztisniti tudi kak nov dohodek. Vendar je po drugi plati pomenilo to zapisovanje vsaj delno ustalitev kmečkih bremen.

Konec koncev pa je bila vsa pravna zaščita kmetov pred izkoriščanjem po fevdalnih gospodih v rokah fevdalcev in zato učinkovita le v izjemnih primerih. Uspeh je bilo moči pričakovati na primer tedaj, če je posamezen fevdalec toliko prekoračil povprečno mero izkoriščanja, da je spravljal v nevarnost sebe in druge fevdalce, posebno pa, če je dal svojo oblast čutiti tudi tujim podložnikom ali celo drugim fevdalcem samim. Sicer je bil uspeh kmečkih pritožb možen le v posebno ugodnih situacijah, na primer če so bile politične razmere takšne, da se je bilo treba na kmeta ozirati. Tako so bili običajno v nekoliko ugodnejšem položaju kmetje ob beneški meji, ki so ob vsaki priliki vrgli svoj adut, da se bodo preselili na beneško stran, kjer so z odprtimi rokami sprejemali koloniste. Dvor je zlasti v 17. stoletju kazal posebno obzirnost do teh kmetov, ki so včasih pošiljali svoje županske deputacije prav do najvišjih mest. Morda je v posebnem položaju teh krajev vzrok, da kmečki upori niso segali do sem, posebno ker sta županski ustroj vasi in sodna neodvisnost od zemljiškega gospoda nudila podložnikom neko podlago za zakonit odpor.

5. VPLIV UPOROV NA POLOŽAJ KMETA. Najučinkovitejše sredstvo za obrambo podložnikov so bili kmečki upori. Ost gesla »za staro pravdo« je bila po svojem prvotnem pomenu verjetno naperjena proti zviševanju urbarialnih dajatev (pravde), je pa dejansko v teku velikega slovenskega upora dobila mnogo širši in revolucionarnejši pomen. Kmečki upori so bili oblika razrednega boja, ki je meril dalj kot samó na ohranitev starega stanja — na odpravo samih fevdalnih razmerij.

Misel, da bi geslo »za staro pravdo« pomenilo predvsem stare oblike ljudskega, bolj prisedniškega sodstva, je sicer zanimiva, vendar zanekrat malo podprta z viri in ne prav verjetna. S tem seveda ni rečeno, da postopno odpravljanje starih sodišč ne bi bilo eden izmed vzrokov nezadovoljstva.

Kolikor gre za posamezne državnopravne in druge koncepte kmečkih uporov, jih omenjamo na drugih mestih. Datumi in potek kmečkih uporov so predmeti politične zgodovine. Njihovi pravni vzroki so razvidni iz dogajanja v preteklem obdobju in v začetku novega veka. Sem sodi le še vprašanje o njihovih posledicah za razvoj družbenih razmerij v fevdalizmu.

Podatki o porazih kmečkih vojsk, o krutem maščevanju fevdalcev, o »puntarskem denariču«, ki so ga kot spominsko, bolj simbolično urbarialno dajatev uvedli po uporih leta 1515, nas ne smejo zavesti v zмотo: kmečki upori kljub vsemu niso bili popoln poraz. Ni jim sicer uspel njihov glavni, revolucionarni cilj. Uspelo pa jim je vcepiti fevdalcem nenehen strah pred kmeti, ki je bil bolj učinkovit kot bojazen, da bi si z odiranjem zmanjšali substanco lastnega gospostva.

Kmetje so bili tudi v dobi navideznega miru zavoljo svoje latentne upornosti aktiven faktor pri merjenju sil. Deželni knez in stanovi so se v svojih pogajanjih večkrat drug drugega svarili pred kmetom.

Stanovski odposlanci so leta 1525/26 v sporu z mesti zaradi kmečkega trgovanja izjavili vladarju: »Skrbi nas, da nas pokličejo kmetje na odgovor, ko se vrnemo domov. (Pobijejo nas do mrtvega!) Bati se je novega kmečkega upora.«

Nagibov za povečano eksploatacijo kmeta je bilo zdaj, ko je bilo moči pridelke spravljati v denar, več ko kdajkoli prej in pridružile so se povečane državne potrebe. Če ni prišlo do popolnega zloma podložnikov, more biti glavni vzrok le v strahu gospodov pred uporom.

Kmečki upori in latentna upornost kmetov kot protitež proti povečani zahtevnosti fevdalcev so bili najbrž v različnih krajih različno učinkoviti.

Težko je bilo kmetom tam, kjer jih je v zakotnem kraju le nekaj moralo služiti pohlepnosti enega fevdalca, najteže pa kmetu, ki je spadal pod nasilnega gospoda, če so morda sosedni kmetje v isti vasi prav tedaj prenašali lažja bremena drugih gospodov. Upornost takih osamljenih kmetov ni imela enakega odziva v najbližji okolici. (Prim. str. 188.)

Kmečka upornost je bila učinkovita tedaj, kadar je fevdalni pritisk zadel istočasno bolj ali manj kompaktno skupino podložnikov, torej v gospodstvih z bolj strnjenim podložniškim sistemom ali z večjimi deželskosodnimi pravicami. Redkejši je bil istočasni pritisk različnih gospodov v istem kraju; čim so taka mešana gospodstva pritiskala izmenoma, pa čeprav ne načrtno, so prišla mnogo dalje. Dejansko so se upori praviloma začeli v kompaktnějšíh gospodstvih, čeprav je bilo kmetu drugje najbrž huje.

Tako je bila v končni bilanci med upornostjo kmetov in pritiskom graščakov izmed pravnih momentov zelo odločilna, če ne najodločilnejša struktura samih zemljiških gospodov — razvitost raztresenega podložniškega sistema.

6. ZAČETKI RAZKROJA HUBNEGA SISTEMA IN NOVA PRAVNA RAZMERJA. Ne toliko v teoretičnem pojmovanju podložništva kot v njegovih konkretnih pojavnih oblikah sili splošna razvojna tendenca v čedalje večje pravno razslojevanje podložnikov, ki gre vzporedno z gmotnim razslojevanjem in ki se kaže tudi v razkroju hubnega sistema in razvoju popolnoma novih pravnih razmerij. Tipično fevdalni agrarni obrat je bila huba, tipično razmerje na njej pa — podložništvo. Zgodnji kapitalizem je načeljal oboje.

a) Dokler je bila menjava še šibka, je bila huba skoraj nedotakljiva. Čim bolj so se množili načini proizvodnje in menjave, tem manj je bilo nujno, da se agrarno prebivalstvo drži izključno le nedeljene hube. Življenje je bilo možno tudi na manjših obdelovalnih enotah. Vprašanje je v tesni zvezi z že obdelanimi načeli dedovanja. (Str. 239 sl.)

Za gospoda je bila nedeljena huba praviloma ugodnejša. Če je delo opravljala ena kmečka rodbina, mu je nedeljena huba običajno nudila več viškov, kot bi jih nudili dve polovici, na katerih bi delali dve družini. Na delitev hube je pristal le, če ni zmanjšala njegovih dohodkov. Na drugi strani pa zlasti v bližini mest, fužin in gospodarsko pomembnejših podeželskih centrov kmetu nedeljena huba ni bila več potrebna, ker si je lahko dohodke poiskal izven nje. To velja v manjši meri tudi tam, kjer se je kmet ukvarjal s tovarništvom. Tudi zaradi sistema odpravščin pri dedovanju hub je bilo dedičem včasih ljubše hubo deliti. Nekako v začetku 16. stoletja se tako začneta pojavljati dve tendenci:

na strani fevdalcev praviloma tendenca po vzdrževanju enotnosti hub, na strani kmetov pa želja po cepitvi povsod tam, kjer enotnost hube ni bila nujna za kmetov obstanek.

Ker je zemljiški gospod s svojo patrimonialno oblastjo imel tudi pri delitvi odločilno besedo, je na veliki večini slovenskega ozemlja še dolgo prevladovala njegova volja. Tako so se hube kot prej le redko delile v polhube (lastnik polovične hube: spolnjak, polzemljak), prav redko v četrtinske. (Prim. tudi str. 260.)

Nasprotno pravilo, delitev kmetij in prost promet s kmečkimi zemljišči, je od konca srednjega veka dalje napredovalo od morja v notranjost. Pospševalo jo je gospodarstvo obmorskih krajev: bližina mest je nudila možnosti za preživljanje od dninarstva v meščanskih vinogradih do peke in prodaje kruha, od tihotapstva do ugodne prodaje jajc in mleka. Veliki obseg živinoreje na Primorskem je obsežnim gmajnam dajal večji pomen v primeri z malimi njivami. Posebno pozneje, ko je njive kazalo intenzivneje obdelovati skoraj kot zelenjadne vrtove, je vzdrževanje velikih hub postalo odveč in dani so bili pogoji za znatno zgostitev agrarnega prebivalstva. V teku kakih sto let je iz malega števila starih hub nastala vrsta malih kmetij in hube so le še formalno nastopale v urbarjih kot podlaga za davčno ocenitev in podobne namene. V resnici jih že proti koncu 16. stoletja ni bilo. To se je moglo tako hitro zgoditi zato, ker so bili na Primorskem tudi pravni pogoji posebno ugodni, saj zemljiško gospostvo ni imelo patrimonialnega sodstva. Pisma o prenosu zemljišč je na veliko žalost zemljiških gospodov izstavljalo deželno sodišče, to pa je od vsakega prenosa zemljišča pobiralo takso, imenovano »prepisk«. Zato je deželno sodišče pospeševalo delitev kmetij, namesto da bi jo v interesu zemljiških gospodov zaviralo; samo pa je imelo le neznatno število hub. Tako je mogel zgodnji kapitalizem zadeti fevdalni agrarni sistem na Primorskem na eni izmed najbolj občutljivih točk, in ta razjedajoči vpliv se je širil po vsem Primorskem. Juristi absolutizma so bili v nemali zadregi, ko je bilo treba ta položaj odeti v fevdalno obleko, ki za take posebnosti ni bila prikrojena.

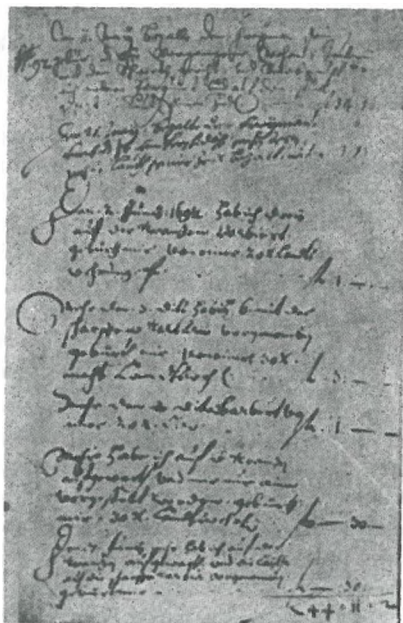
Na drugi strani so nerazdeljene hube pokazale izredno žilavost celo v dobi kapitalizma predvsem v nekaterih alpskih predelih. Take razlike v razkroju hubnega sistema so imele občutne posledice za družbeni razvoj Slovencev. Zlasti je stopnja razkroja hub soodločala pri nastopu ene izmed treh možnosti: ostrejša diferenciacija med večje kmete in proletariat, prevladovanje nekega srednjega povprečja ali pa lestvica raznih stopenj od velikega kmeta na srednje kmete do malih kmetov in od njih na agrarni polproletariat in proletariat. Nedeljivost hub je imela tudi drugačne posledice. Oteževala je sklepanje zakonske zveze, vplivala na visok odstotek nezakonskih rojstev itd.

Razkroj hub vede v svoji razvitejši stopnji do močnih razlik med slovenskimi pokrajinami. Na eni strani stoji Primorska s popolnim razkrojem hub že v fevdalizmu, na drugi strani visoki alpski predeli z nedeljivostjo hub še celo v pogojih kapitalizma.

b) Osebenjstvo je najširša označba za razne vrste podeželskega proletariata in polproletariata. Naziv osebenjek je prvotno pomenil človeka ali rodbino, ki živi »ob sebi«, od svojega dela, vendar ne na hubi.

Levo: Tortura, verjetno zaradi suma sodomije, po eni izmed starejših izdaj CCC. — Desno: Stran iz obračuna za torture iz največjega doslej znanega procesa proti veščam v Ljubljani 1692; na primer v tretjem odstavku zaračunano obritje treh oseb na Tranči, v četrtem ostra tortura šestih oseb, v naslednjem njihovo obritje (zaščita proti »coprnijam«)

Za nastanek osebenjskih slojev so bili odločilni: porast podeželskega prebivalstva, možnost dninarskega dela na podeželju in nasičenje kolonizacijskega sveta s hubami. Na te vrste porasta prebivalstva niti fevdalno niti rimsko pravo nista bila pripravljena, zato opazamo neko negotovost v presoji pravnega položaja vsakič, ko se pojavi nova vrsta osebenjkov. V splošnem so položaj osebenjkov skušali presojati popolnoma v fevdalnem smislu — po njihovem položaju do zemlje, kar je včasih vedlo do nenavadnih protislovij.

Osebenjki tvorijo pravno zelo različne vrste prebivalstva.

Kajžarji (hajtarji, kočarji) so osnovni tip agrarnega polproletarca, ki s svojo rodbino živi v svoji hišici, obdeluje nekaj malega svoje zemlje, sicer pa išče možnosti za preživljanje v dninarstvu, domači obrti ali podobnih zaposlitvah; ponekod se ukvarja s tovarništvom ali postane vir delovne sile za založnike. Kajžar ni gibljiva delovna sila. Čeprav s skromnim nepremičnim premoženjem je vendarle vezan na domači kraj.

Po izvoru so kajžarji ali potomci zadnjih pridvornih hlapcev ali naseljeni graščinski posli ali pa od kmetije odpravljeni sinovi in hčere kmetov.

Največji del kajžarjev je nastal s tem, da so si z dovoljenjem zemljiškega gospoda ali ponekod soseske ogradili del gmajne za hišo, vrt in morda njivo. Ta, gmajnski kajžar, se ponekod označuje kot pod(d)ružnik (Untersasse); slovenska beseda je imela prvotno drug, a še nerazjasnjen pomen. Kajža je lahko nastala tudi s tem, da je kmet z gospodovim dovoljenjem odstopil otroku del kmetije za kajžarijo. Kajža je pri tem postala praviloma neodvisna od kmetije, iz katere je izšla, ponekod pa opazamo poskuse kmetov, da delovno silo takih kajžarjev

vežejo prvenstveno na svoj grunt. — Obe vrsti kajž sta nastajali predvsem tam, kjer je bilo vsaj nekaj možnosti za preživetje, običajno v prometnejših krajih. V posebno razvitih centrih so nastajala posebna kajžarska naselja.

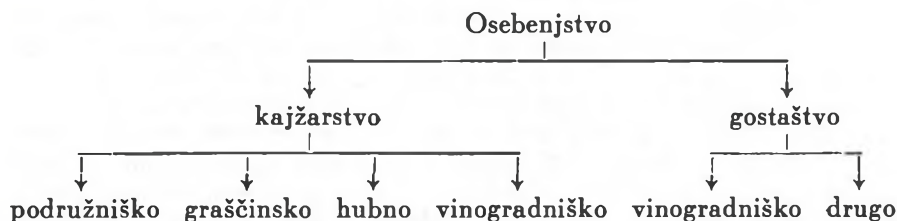
Ker je kajžar imel vsaj nekaj podložne zemlje, ga je fevdalizem brez posebnih težav uvrstil med podložnike ali vsaj med osebe pod varstvom (odvetništvom) gospostva, kar se tedaj ni več bistveno razlikovalo od podložništva, vsaj kolikor je ustvarjalo neko odvisnost od gospoda. Ker pa je bila delovna sila kajžarjev le v majhni meri vezana na obdelavo zemlje v lastnem obratu, se njihovo podložniško razmerje vendarle ni moglo do popolnosti razviti. Razmerje s pravne plati ni raziskano, najbrž pa tudi ni bilo stabilno niti enotno. To velja zlasti tudi o vprašanju kupnosti ali zakupnosti kajž.

Podobno kot gostači v mestu tudi gostači na podeželju stanujejo v najemu, ki ga včasih odplačujejo z delom. Tudi sicer se — podobno kot kajžarji — preživljajo z mezdnim delom, tudi kot delavci v založništvu ali z obrtjo, ponekod celo s trgovino. Ker nimajo zemlje v posebni obdelavi, jih fevdalizem težko uvrsti v svojo socialno lestvico in jih zato drži nekoliko ob strani. Ponekod jim gospostvo skuša vtisniti pečat s tem, da jih tri dni v letu pozove na tlako, ki je pač zelo simbolična in se imenuje beraška tlaka (Bettelrobot).

Zidanice in hrami v gorskopravnih vinogradih vedejo do nastanka posebnih osebenjskih razmerij. Gorskopravna zemlja ni pravdna in sama po sebi ne ustvarja osebne podložnosti. Uživalni lastnik, ki se tu naseli in nima druge zemlje, postane sicer kajžar, toda osebne podložnosti se spocetka izogne. Plemstvo takim pojavom ni naklonjeno in jih skuša prepovedovati. Predpisi groze s porušenjem takih bivališč, ki se simbolično izvede s tem, da se razruši ognjišče. Vendar naselitve v vinogradih tudi taki predpisi ne morejo preprečiti. Najbrž so kupci, ki se naselijo v vinogradih, dobri plačniki, da jim gospostva pogledajo skozi prste, zlasti ker bi se sicer naselili v deželnoknežjih vinogradih. Tako v štajerskih kot v dolenjskih gorskopravnih vinogradih tvorijo taki naseljenci stalen problem. V 16. stoletju najdejo fevdalci pravno sredstvo začasno rešitev: čim se nekdo stalno naseli kot lastnik v gorskopravnem vinogradu, se ta vinograd avtomatično spremeni v pravdno zemljišče in ostane pravden toliko časa, dokler traja naselitev. Tako postane gorskopravno kajžarstvo podložno in se pravno izenačuje s siceršnjim kajžarstvom.

Ta fevdalni ukrep je sicer zadel gorskopravno kajžarstvo, zato pa so se vplivi zgodnjega kapitalizma prikradli na vinske gore po drugi poti. Lastniki vinogradov — v čedalje večji meri meščani — so v svojih zidanicah in hramih naseljevali gostače, ki so jih potrebovali kot delovno silo. Koliko so se že tedaj razvijala deputatna viničarska razmerja, ki jih poznamo iz poznejše dobe, še ni znano. Na Štajerskem morda do neke mere; na Dolenjskem pa se viničarstvo še pozneje ni razvilo; ker so bili dolenjski vinogradi razdrobljeni na zelo majhne parcele, je mogel gostač le z majhnim delom svoje delovne sile služiti lastniku in je bil tako nanj manj vezan.

Osebenjstvo se tako kaže v šestih najbolj tipičnih oblikah:

Skupna razvojna značilnost teh razmerij je v tem, da jih je fevdalni družbeni red mogel le postopoma in ne do kraja uvrstiti v podložniške kategorije. Osebenjek je bil na stranskem tiru fevdalnega režima, zato gibčnejši od podložnika. Kljub temu, da je značilnost osebenjstva v tem, da je ustvarjalo nepremožne sloje, je bila na drugi strani možnost, da posamezni osebenjek — prav zaradi večje gibljivosti — obogati in se socialno dvigne.

Manjša kmetija na deželi se je ponekod označevala tudi kot domec (Hofstatt, oštat), njen hasnovaletc oštetar (Hofstätter). Te besede so mogle imeti krajevno različne pomene.

c) Svobodništvo je posebno značilen rezultat srečanja med okorelimi fevdalnimi pojmovanji in gospodarsko dinamiko zgodnjega kapitalizma. Svobodnik (Freisass) je bil kmet, ki je izkoristil denarno zadrego kakega plemiča s tem, da si je od njega kupil v last ali fevd gosposko — torej svobodno — zemljo, desetino ali podoben donos, včasih tudi kmet, ki se je s svojo kmetijo vred odkupil od podložnosti. S tako pridobljenim premoženjem kmet ni bil podložen. Če drugega, podložnega premoženja ni imel, je bil sploh osebno svoboden. Če pa je imel tudi nekaj podložne zemlje — in to je imela večina svobodnikov — je bil z delom premoženja svoboden, z drugim delom podložen. Kmet-svobodnik je bil lahko desetiški gospod drugega kmeta, lahko celo zemljiški gospod kajžarja. Svobodniki v nepravem pomenu so bili kmetje, ki so imeli podložno kupno kmetijo pod posebno ugodnimi pogoji, z nizko pravdo in samo simbolično enodnevno tlako.

Že po načinu nastanka svobodniki niso tvorili niti krajevno niti socialno strnjene skupine prebivalstva, marveč so bile po Sloveniji raztresene najrazličnejše zvrsti svobodnikov. To je oteževalo ureditev njihovega pravnega položaja, ki se že tako ni ujemal s fevdalnimi stanovskimi nazori. Pri obdavčenju je bilo treba svobodnike vnesti v davčne sezname (imenjske knjige) med plemstvo, in davke je moral od njih pobirati stanovski organ neposredno, saj patrimonialne oblasti nad njimi ni bilo. Ustvariti jim je bilo treba sodno in upravno organizacijo. Te funkcije je nad njimi po sili prevzelo stanovsko knjigovodstvo, ki je nad njimi vodilo razvid, jim izdelovalo pogodbe, sodilo v njihovih zadevah itd. V teku časa so jih zato začeli šteti za »podložnike« stanovskega računovodstva, kar pa je bil samo poskus kompromisa s fevdalno doktrino brez občutnejših praktičnih posledic. Pri raztresenosti svobodnikov taka uprava ni mogla biti niti posebno učinkovita niti občutna.

Svobodniki, po pojmovanju fevdalcev navadni kmetje, ki so se šopirili na gosposkem imetju, so bili stanovom trn v peti. Zato so stanovi skušali omejevati nastanek novih svobodnikov, a brez uspeha; denarna zadrega posameznih plemičev je bila močnejša od predpisov. Akcija kranjskega plemstva proti svobodnikom se je začela vsaj v začetku 17. stoletja in baje je leta 1622 deželni knez prepovedal kmetom kupovati svobodna zemljišča in plemstvu za take primere dovolil retraktno pravico. Tudi odkupovanje podložnikov je bilo baje prepovedano. Ta prepoved je najbrž ostala le v osnutku, res pa se je po tem datumu število svobodniških nakupov zmanjšalo. Nekako v tem času se je uveljavil običaj, da so bili svobodniki kot neplemiški lastniki dvojno obdavčeni. Juristom terezijanskih časov svobodniška razmerja nikakor niso šla v račun in so predlagali, naj bi deželni stanovi prodali svobodnike gospostvom, vendar je zmagal strah pred komplikacijami, ki se je kril za oziri na »stare pravice«. Kmalu pa so iniciativo za odpravo svobodnikov prevzeli zopet stanovi in vprašanje svobodnikov vpletli v problematiko drugih reform tistega časa. Kljub vsemu so svobodniki dočakali konec fevdalizma; svobodništvo je po svojem bistvu bilo sicer v nasprotju s fevdalnimi nazori, toda vzdrževala ga je okorelost samega fevdalizma, ki ob svobodništvu pokaže vso svojo protislovnost.

Možnost, da bi se pod posameznimi svobodniki skrival še ta ali oni potomec srednjeveškega kmeta-svobodnjaka, ni popolnoma izključena, kajti vsaj za čas okrog leta 1500 vemo še za enega svobodnjaka, ki se je tedaj podal v podložnost. Kdor tega še tedaj ni storil, se je že rešil v svobodništvo. Vendar vse kaže, da moremo računati le z malenkostnimi možnostmi, morda na Kranjskem z dvema ali tremi primeri. Vsekakor pa je bilo svobodništvo po svoji gospodarski, družbeni in pravni podlagi nekaj drugačnega kot nekdanje svobodnjaštvo.

Koseštvo, čigar družbena vloga je bila vezana na knežjo in kranjsko ustavo, je že v zgodnji fazi dežele izgubljalo pomen. Zato so koseška bremena začela dobivati značaj fevdalnih bremen. Mnenje o popolnem izenačenju kosezov s podložniki bi bilo sicer napačno, v primeri z nekdanjimi pravicami pa so kosezi nedvomno doživeli družbeno ponižanje in proti koncu fevdalne dobe jih je že ponekod težko razločiti od podložništva.

Spomin na posebni položaj kosezov se je kazal vsaj ponekod (Te-harje) še v posebnem sistemu avtonomnega sodstva, pa tudi v drugih pravicah. Nerazumljivost takih pravic je privedla do različnih pripovedk, ki so izvajale koseške posebnosti iz privilegija tega ali onega vladarja, podeljenega baje za vojaške zasluge.

7. GMOTNO RAZSLOJEVANJE KMETOV IN NJEGOVE POSLEDICE. Pogoji zgodnjega kapitalizma so z okrepljenim tovarništvom, podeželsko obrtjo, kmečkim trgovanjem in tihotapstvom (Martin Krpan!) privedli med kmeti do velikih imovinskih razlik, ne toliko po obsegu in kakovosti zemlje kot po denarju. V začetku 16. stoletja razpolagajo posamezni kmetje s kar znatnimi trgovskimi kapitali in v 17. stoletju najdemo podložnika celo med bogatimi plemiči in meščani kot upnika deželnih stanov za znesek, ki bi ga danes šteli z milijoni.

Pri takem dvigu posameznih kmetov sta njihovo dejansko razmerje do gospostva in zlasti njihova trgovska spretnost bila odločilnejša od pravnega položaja, ki je kvečjemu mogel ponekod ovirati vzpon. Manjša gospodarska in pravna vezanost na zemljo pa sta vsekakor dajala mnogo izgledov tudi kajžarjem in gostačem.

Tendenca agrarnega prebivalstva po gmotni diferenciaciji in tendenca šolanih pravnikov po trpanju vseh kmetov v kategorije rimskega kolonata tvorita morda najizrazitejše protislovje pozne fevdalne družbe v agrarnih razmerjih. Zdi se celo, da je začela v 18. stoletju zmagovati druga, pravno izenačujoča tendenca.

8. POSEBNE VRSTE AGRARNIH RAZMERIJ. Nekaj vrst razmerij, ki vsaj za zdaj ne kažejo tako tesne povezave z osnovnimi pojavi zgodnjega kapitalizma, naj bo le v kratkem navedenih:

Poleg zemlje, ki pripada njihovi hubi, si nekateri kmetje pridobe še drugo (ne svobodniško, ne gorskopravno) zemljo. Taka, dodatno pridobljena zemlja, za katero nam slovenski naziv še ni znan, se nemški označuje zdaj kot Überland (dobesedno: čezzemlja), zdaj kot Zulehen, torej nekak »dodatni fevd«. S pravim fevdom tako razmerje nima nikake zveze. Gre le za izhod iz zadrege. Kmet je bil namreč pravno vezan na hubo, ne na to dodatno zemljo, ki je lahko bila v prostem pravnem prometu in podedljiva ne glede na kmetijo. Ker takega uživanja dodatnega sveta ni bilo moči šteti za podložništvo, so najbrž uporabili ne prav srečni naziv iz — že tako degeneriranega — fevdnega prava. Včasih je govor tudi o kmečkem fevdu (Bauernlehen). Ta je lahko isto kot dodatni fevd, morda pa včasih tudi fevd na hubi, ki ima posebne, fevdnim obvezam sorodne (na primer jezdne) obveze. V splošni zmedi pojmov se je lahko zgodilo, da so kje začeli presoјati kmečke fevde po fevdnem pravu, vendar se zdi, da so te fevde praviloma dovolj jasno ločili od drugih.

Dodatno zemljo si je kmet lahko pridobil k hubi zlasti s krčenjem na gmajni. Tako so nastali lazi, krčevine, ograde itd. Del gozda, ki so si ga kmetje izkrčili, so ponekod imenovali tudi zavod, kar pomeni spočetka kmetov delež pri gozdnih pravicah. S krčenjem so lahko ponekod nastali kmečki (rovčarski) fevdi, drugod desetinska podložnost deželskemu sodišču, ponekod celo prostolastna, svobodništvu podobna razmerja.

Tudi naseljevanje Uskokov v obrobni slovenskih pokrajinah je terjalo tvorbo novih razmerij. Uskoki, ki so od 1530 dalje prebegavali iz pokrajin pod turško oblastjo, so bili vlaškega rodu, a so v ogromni večini že govorili srbohrvatski. Živeli so v rodbinskih zadrugah. Zato in ker so jih naseljevali v vojaško obrambnem pasu z vojaškimi obvezami, z njimi ni bilo moči ravnati kot s podložniki. Praviloma so jih šteli za nekake vazale (Lehensleute). Le v Istri, kjer so se naselili vlaški Čiči po zapuščenih vaseh hribovja, danes po njih imenovanem Čičarija, se je njihov položaj izenačeval s kmeti, s posebnostmi, ki jih je zahtevala njihova ovčereja.

Sicer pa so v severni Istri tudi slovenski kmetje v bližini beneške meje imeli pravno ugodnejši položaj, kolikor so zaradi obrambne dolžnosti bili praviloma oproščeni vsake tlake, razen pri utrdbenih delih.

Onstran beneške meje se je nova beneška kolonizacija zlasti na ozemljih, ki so veljala kot zasebni fevd, v glavnem držala podložniškega sistema, ki pa je bil v mnogem bistveno bolj sproščen. — Ob morju in v goriških Brdih je prodiral kolonat mestnega tipa, po katerem je bil kmet osebno svoboden, zemljo pa je imel le v kratkoročnem zakupu, za katerega je praviloma dajal polovico pridelkov (oblika spolovine, mezzadria).

Pojavljalo se je tu pa tam tudi večkratno podložništvo s tem, da je kmet prejel zemljo od več gospodov. Načeloma bi bil moral biti osebno odvisen od vseh, kar bi vedlo do neznanskih komplikacij. Verjetno je kmet s tem včasih dobil možnost, da izigrava enega gospoda proti drugemu.

V 18. stoletju je govor tudi o neki izjemni vrsti nekdanj privilegiranih cerkvenih podložnikov, ki da so bili tedaj že »prodani«; o tej vrsti podložnosti ne vemo sicer ničesar.

Desetinsko razmerje je ostalo slejkoprej le dopolnilno razmerje, ki se je pridruževalo osnovni podložnosti kmetov, z izjemo nekaterih lazov, kjer je bila desetinska podložnost edina. Razkroj desetin med vse mogoče lastnike, plemiče, meščane in svobodnike, zlasti pa pohlepnost desetinskih gospodov, sta vedla do vedno novih sporov okrog pobiranja desetin. Šlo je predvsem za vprašanje, kako naj se desetina pridelkov odmeri. Zato so ponovno izhajali desetinski redi, tako leta 1551 za Štajersko in Kranjsko, v popravljeni izdaji 1573 in še pozneje.

9. VPLIV ZGODNJEGA KAPITALIZMA NA SESTAV FEVDALCEV. Razen že omenjenega delnega povratka na pridvorno gospodarstvo so bile na strani gospostva opazne zlasti spremembe v osebnem sestavu. Že v začetku 14. stoletja je bil opazen širši vdor neplemiških oseb med vrste zemljiških gospodov, ki ga je zavrl, a nikdar popolnoma preprečil privilegij iz 1338. Od načela, da smejo podložniki imeti le plemiči-deželani, je bilo treba na Kranjskem dopuščati določene izjeme. Razen meščanov so imeli tu in tam ne le desetinske, marveč tudi druge podložnike svobodniki. V nam znanih primerih so svobodniki imeli zlasti kajžarje, ki so jim morali delati tlako, ali pa oštetarje. V nekem primeru je celo svobodnik prodal nek domec drugemu svobodniku, ta pa se je obvezal, da bo od domca služil tlako. Leta 1720 je svobodnik celo odpustil svojega podložnika iz podložnosti. Še večjo zmedo kot svobodniki so povzročili meščani, ki jim je tu in tam uspevalo, da pridobe razen desetin — ki so veljale kot nekaka starostna renta — tudi podložnike. Zdi se, da je naložba denarja z nakupom agrarnih donosov veljala slejkoprej za manj riskantno.

Zmeda je nastala tudi med samim plemstvom. Na mesto izumrlih plemiških rodbin so med plemiče stopali poplemeniteni uradniki in meščani. Res je veljalo načelo, da se tak novopečeni plemič ne sme več ukvarjati z meščanskimi posli, vendar je bila tu mišljena predvsem drobna trgovina in cehovska obrt. Zato ni bilo ovir, da se tak plemič ne bi razvijal na drugih področjih še nadalje v kapitalista, zlasti v rudarstvu, fužinarstvu in manufakturi. Že 1518 je bilo posebej določeno, da se dvorni svetniki lahko udeležujejo rudarskih in fužinarskih družb. Kakor se je v prejšnji dobi zaradi svoje službe med slovensko plemstvo

dvignila vrsta pridvornih hlapcev, tako so se zdaj vanj uvrščali zaradi premoženja poleg meščanov tudi posamezni svobodniki (Šivici na Vipavskem, Rakovci iz Stražišča) in celo obogateli podložniški sinovi, kakor Oblaki iz Poljanske doline. Na drugi strani pa so tudi člani starih plemiških rodbin pozabljali stanovske predsodke in znali ceniti kakor koli pridobljen denar, točili so v svojih mestnih hišah vino in naskrivaj trgovali tudi v večjem obsegu, skrivajoč se za svojimi kmeti.

Tako je zgodnji kapitalizem udaril svoj pečat vsem slojem agrarne fevdalne družbe, pričenši od deželnega kneza tja do gostača. Pojavljala so se pri tem številna protislovja. Baročni juristi, ki so se jim zapletali pojmi, nabrani od klasičnih rimskih juristov in svetega pisma tja do domačih navad, niso bili sposobni, da bi v to zmedo vnesli vsaj nek navidezni red in pravno logiko. Zato tudi zgodovina ne more nuditi zaokrožene in skladne podobe tam, kjer zaokroženosti in skladnosti ni moglo biti.

III. MEZDNA RAZMERJA

Medtem ko se delovna pogodba v srednjem veku pojavlja še v svojih prvih, družbeno malo pomembnih začetkih, začenja dobivati v zgodnjem kapitalizmu večji pomen in zajema v mezdno razmerje že številčno pomembnejše skupine prebivalstva. Obenem se delovna pogodba razširi na nove proizvodjalne načine in s tem zveže z nosilcem novega razvoja.

Bolj ko vprašanje civilnega prava postaja zdaj delovna pogodba pomembna kot sestavni del čedalje pomembnejših družbenih razmerij.

Ker pri nas ni bilo široke razlastitve kmetov v tem smislu, da bi jih bili graščaki trumoma pognali z zemlje, se vprašanje o nastanku proste delovne sile navezuje na vprašanje o svobodi gibanja kmečkega prebivalstva, o prikljenosti na grudo, prebegu v mesta, nadalje na pojav gostaštva in kajzarstva, vojaškega najemništva in druge že nakazane vire mezdne delovne sile, le da nam je na tem mestu treba še nekoliko bolj opredeliti značaj njihovega meznega dela.

Da je prosta delovna sila kljub naraščajočim oviram, ki jih je stavljal postrožitev gospostvenega režima, relativno naraščala, bi mogli posredno sklepati iz tega, da je realna kupna moč mezde v teku 16. stoletja močno padala. V 17. stoletju je to padanje manj občutno. Morda je tedaj postroženi agrarni režim uspel nekoliko zajeziiti odtok delovne sile v mezdna razmerja.

Delovna pogodba se pojavlja v mnogih panogah dejavnosti od cehov in agrarnih panog do rudarstva, fužinarstva in manufaktur. Po panogah, v katerih se pojavlja, se razlikujejo tudi njene vrste, po načinu proizvodnje, s katerim se veže, njen pomen pri ustvarjanju novih družbenih razmerij.

1. CEHOVSKO DELOVNO PRAVO. Delovna razmerja v cehih tvorijo kompleks zase, saj se razvijajo na podlagi fevdalne gospodarske vezanosti in so zgodnjemu kapitalizmu bolj v oviro. Njihov izvor je srednjeveški (str. 174), le da smo o njih iz prvih stoletij novega veka bolj poučeni.

Sprejem za vajenca (po nekajtedenski preizkusni dobi) ni bil odvisen samo od mojstrove volje, marveč tudi od pristanka cehovske skupščine. Že tu je ceh lahko ščitil monopol svojih članov, če se jim je zdel dotok v stroko prevelik. Vajenec je moral položiti varščino ali postaviti dva mojstra kot poroka za škodo, ki bi jo utegnil prizadeti svojemu delodajalcu, najbrž tudi v zagotovilo, da bo svojo učno dobo odslužil do konca. Ta doba je trajala praviloma tri leta, včasih tudi do štiri leta. Delovni čas je bil neomejen, prav tako vrsta del, ki jih je moral vajenec opravljati. Mojster ga je lahko uporabil celo za poljedelska dela in tudi pomočnik je imel nad vajencem skoraj neomejeno oblast. Pretepanje vajencev je bilo kljub prepovedim najbrž splošno v rabi. Vajenec je stanoval pri mojstru, dobival le hrano in nekaj pogojene obleke. Če vajenec v vajeniški dobi ni dobil pravega znanja za »oprostitev«, to je za prehod med pomočnike — kar so presojali menda po mojstrove izjavi — se je vajeniška doba lahko vlekla v nedogled.

Bistveni del pomočniškega izobraževanja je bilo popotovanje, ki je trajalo tri leta. V večjih mestih je bil posebej določen mojster, ki je sprejemal pomočnike in jim pomagal najti zaposlitev pri mojstru. Po nekaj tednih preizkusne dobe je potujoči pomočnik lahko stopil v službo pri mojstru, praviloma zopet za tri leta, ki jih je moral prebiti v celoti pri enem mojstru. Pomočniki, ki so že prebili popotovalno dobo, so se lahko dogovorili tudi za krajši čas ali za nedoločen čas s 14-dnevno obojestransko odpovedno dobo. Pomočnik je bil — podobno kot vajenec, le v nekoliko boljših pogojih — v popolni oskrbi pri mojstru, imel pa je tudi nekaj gotovinskih prejemkov. Izostajanje od dela — poseben problem so tvorili plavi ponedeljki — se je kaznovalo z odtegotovanjem pri mezdi, ki je presegalo vrednost dejansko zamujenega časa.

Mojster je pomočnik običajno postal v domačem kraju. Pogoj je bil mojstrski izpit, ki pa ga tudi ni bilo moči opravljati brez omejitev. Tako so na primer v posameznih krajih sprejemali za mojstra le po enega pomočnika v določenem časovnem razponu. Nadalje so bili izpiti tam, kjer so se branili prirastka, posebno težki.

V znamenju monopolističnega značaja cehovske obrti je bilo torej tudi njihovo delovno pravo usmerjeno v to, da ni dopuščalo velikega porasta obrtnikov v neki stroki, s čimer so obenem omejevali konkurenco tudi med samimi člani, kajti brez pristanka ceha mojster ni dobil delovne sile, torej ni mogel povečati proizvodnje. Cehovsko delovno pravo je po svojem bistvu vgrajeno v sistem vezanega gospodarstva fevdalne dobe.

2. POSLI IN DNINARJI. Delovna razmerja v mestih izven cehov in na podeželju so razpadala v dve glavni skupini: poselstvo in dninarstvo.

Posel (družinče, hlapec, dekla — prim. str. 238) je svojo delovno silo prodal enemu gospodarju za dobo enega leta. Delovni čas ni bil omejen. Posel je prebival v gospodarjevi zgradbi (moški navadno v hlevu) in dobival hrano pri njem. Razen tega je dobival na leto nekaj obleke in obutve. Nedosluženo leto je veljalo zato kot »suknja brez rokavov« in so menili, da mora posel »leto doslužiti, tudi če bi drva sekali na človeku«. Ni bilo vedno nujno, da bi posel dobival tudi del plačila v denarju. V 17. stoletju so skušali na primer ob cerkvenih vizitacijah

odpravljati nekatere najbolj vidne primitivnosti v življenju poslov, na primer spanje moških in žensk v istem prostoru, vendar so se delovni pogoji poslov v teku stoletij komaj spreminjali. Veljalo je delo od zore do mraka, hrana pri skupni skledi z gospodarjevo rodbino (torej družinski način življenja), a stroga stanovska ločitev med rodbinskimi člani in posli, ki se je kazala zlasti v dejanski prepovedi ženitve. Sploh so se mogli posli ženiti praviloma samo na roke in ker so oblasti take ženitve tudi omejevale, je bilo poslu praktično preprečeno vsakršno rodbinsko življenje. Posledice tega so se pokazale zlasti v moralnem življenju in v starostni preskrbi. Če je bil posel prebil vse življenje pri enem gospodarju, je običajno ostal pri hiši, sicer pa so za delo nesposobni posli podobno kot dosluženi vojaki pomnožili število beračev, ki jih je bilo zlasti v 17. stoletju mnogo.

Že v prvi polovici 16. stoletja so posli tvorili ponekod razmeroma visok odstotek podeželskega prebivalstva. Bili so tedaj večinoma zaposleni pri kmetih. V precejšnji meri so se posli zaposlovali tudi pri gospodstvih, ki so z njimi obdelovala svojo pridvorno zemljo. Tu so posli nadomestili nekdanje pridvorne hlapce in dekle. Ko so gospostva v 16. stoletju uveljavljala zahtevo, da se morajo podložniški otroci, ki ne ostanejo na kmetiji, v prvi vrsti ponuditi za delovno silo svojemu gospodu, je bil v tej zahtevi skrit ponoven povratak na neko vrsto osebne nesvobode, kajti delovna pogodba ni bila več pravno svobodna. Koliko je tako naziranje prevladovalo, ni povsem jasno. Morebitna zahteva gospostev, da morajo sirote podložniških staršev v službi gradu prebiti svoja »sirotinjska leta«, tvori prav tako znak omejene osebne svobode.

Dninarji so prodajali svojo delovno silo različnim gospodarjem za kratkoročna, priložnostna in sezonska gradbena, poljska in podobna dela, pri čemer niso stopali v delodajalčevo družino. Dninarji so bili navadno nekvalificirani delavci. V gradbeni stroki pa so delali na dnino tudi kvalificirani delavci, zlasti kamnoseki, zidarji in tesarji, pri katerih je sploh cehovski značaj delovnega razmerja močno zabrisan. Delovni čas dninarjev je trajal po dogovoru, običajno od zore do mraka. Dninarji so sicer dobivali nekaj hrane pri delodajalcu. Ker pa so redoma živeli v lastnem gospodinjstvu, so v glavnem dobivali denarno mezdo. Mojstri so pri tem dobivali nekako dvakratno mezdo nekvalificiranega delavca, kar utegne pričati o tem, da povprečna cehovska obrt najbrž pri nas ni bila med najbolj donosnimi zaposlitvami. Ženske so kot nekvalificirane delavke imele redno manjšo plačo kot moški. Ob nezgodah pri delu opazamo včasih prakso, da delodajalec krije zdravniške stroške, sicer pa o kakršni koli preskrbi ali zavarovanju ni govor. Kjer so dninarji imeli dejansko nekoliko stalnejšo zaposlitev pri enem delodajalcu in so tvorili manjšo delovno skupino, opazamo tu in tam že znake prvih mezdnih gibanj, tako leta 1622, ko so ljubljanski mestni tesarji ob draginji dosegli zvišanje mezde z grožnjo, da ne bodo več delali za mestno upravo.

Vmesna oblika med obrtjo in dninarstvom je bila tako imenovana štira, krojaško in čevljarsko delo na naročnikovem domu proti delni preskrbi in plači. Razvita je bila zlasti na podeželju in pogosta tarča cehovskih protestov.

3. RUDARJI IN DELAVCI V FUŽINAH. Razmeroma najbolj razvito je bilo delovno pravo v rudnikih in fužinah, kjer je dobivalo tudi najbolj značilne zgodnjekapitalistične oblike. Slonelo je deloma na tujih (nemških) vzorcih, deloma na domačih pogojih.

Primer takega delovnega prava je idrijsko. Tu so bili spočetka (začetek 16. stoletja) zaposleni predvsem tuji rudarji. Sredi 16. stoletja so jih začeli nadomeščati domači kmečki sinovi, najprej pri najtežjih delih, potem tudi pri drugih. Zaradi poljskih del na domači kmetiji so taki domači delavci pogostoma izostajali.

Po idrijskem rudniškem redu je delavcu, ki je prišel s kmetije, prenehala podložnost dotedanjemu zemljiškemu gospodu in je veljal za komornega podložnika. Pri tem ne gre za položaj kmeta na deželnoknežji kmetiji, marveč za podsodnost rudarskemu sodniku. Ta podsodnost pa je prenehala obenem z delovnim razmerjem. Pravno torej kmečka delovna sila tudi v rudniku ni bila popolnoma svobodna, ker se je vračala pod gospodstvo. Pač pa je začasna podložnost rudarskemu sodniku pomenila svobodo delavcem iz bolj oddaljenih krajev, ki se niso vračali na kmetijo.

Ker bi delavec pri daljšem delu v najkrajšem času telesno onemogel (živo srebro!), je bil delovni čas omejen na osem ur, pri nekih delih pa je bil še krajši. Ker pa je bila siceršnja zdravstvena zaščita slaba, so delavci kljub temu mogli ostati v delovnem razmerju pri rudniku le razmeroma kratko dobo.

Mezda je bila odmerjena ali po času ali pa za določena dela na akord (Lechenschafft).

Mezda po času je bila sicer tedenska, kar pa je pomenilo le način odmere, ne pa da so jo dejansko tedensko izplačevali. Bila je po višini močno diferencirana, bolj po stopnji kvalifikacije kot po škodljivosti dela. Od najslabše plačanega delavca je imel nadzornik štirikrat večjo mezdo, upravnik rudnika pa 7,5-krat višjo plačo in kopico ugodnosti v naravi (1586).

Delavcem so izplačevali mezdo deloma v denarju, deloma v živilih. Veljal je torej truck-sistem z vsemi svojimi običajnimi slabostmi, saj je nudil možnosti za skrajno izkoriščanje delavca, kot pri cenah tako pri vsiljevanju slabega blaga. Nevarno je bilo za delavce tudi izposojanje blaga na rovaš; navajalo jih je k prezadolževanju in s tem vezalo delovno silo na delodajalca. Včasih pa so delavci prejeli toliko živeža na rovaš, da mezde v denarju tudi po petnajst let niso videli (1579).

V akordu so plačevali največ gozdne delavce in voznike.

Posebna zvrst delovnega razmerja je bila skupinska pogodba: skupina delavcev je pogodbeno dobila pravico, da na svoje stroške sama išče, koplje in žge rudo, pri čemer je podjetnik dal zastoj na razpolago le les in ročno orodje. V pogodbi se je podjetnik obvezal, da bo po določenih ceni plačal živo srebro, ki ga mora taka skupina delavcev oddajati njemu. V bistvu gre za vmesno obliko med skupinskim akordom kot delovnim razmerjem in med samostojnim podjetništvom. Kapital, potreben za samostojno kopanje, so si skupinski pogodbeni delavci jemali na posodo pri plemičih in meščanih. Rudniški podjetnik je v razmerju do skupinskih pogodbenih delavcev nastopal kot kupec. Včasih jim je ostal nekaj kupnine dolžan ali pa jim je dogovorjeno ceno nak-

načno zbijal. V najtežjem položaju so bili skupinski pogodbeni delavci, ki so prejeli kapital na posodo od samega rudniškega upravnika, dokler je ta izkoriščal tudi rudniško preskrbo. Da bi delavci potrošili čim več naturalij, jih je pri njihovem delu oviral. V ostalem je bil uspeh pogodbene skupine odvisen v veliki meri od nepredvidljivih okoliščin, zlasti od tega, koliko časa je preteklo, preden je skupina trčila na primerno žilo.

Po rudniškem redu za Kranjsko in Goriško iz 1575 je za spremembo delavca na delo veljal pogoj, da mora predložiti potrdilo rudniškega oblastva, na čigar območju je prej delal, ali pa ponuditi poroštvo. S tem določilom naj bi se preprečevala zaposlitev delavcev, ki so se kdaj udeležili kakega upora.

Levo: Prisega pred sodiščem z mističnim ordalskim motivom (»živa prisega«), kakršnega vsebuje tudi slovenska ljudska pesem o Trdoglavu in Marjetici. — Desno: Tortura. Obe podobi po zrcalu laikov, 1527

Po istem rudniškem redu je šiht trajal deset polnih ur, pričenši ob 6. uri zjutraj. Šiht se je delil na dva pojsa po pet ur. Sobotno delo je bilo nekoliko skrajšano, tako da je praviloma prišlo na teden pet in pol šihotov. Te omejitve delovnega časa so veljale le za delo v jamah, medtem ko naj bi se delo izven jame ravnilo po krajevnem običaju.

O delovnih razmerjih manufakturnih delavcev za starejši čas manjkajo najosnovnejše obdelave, sicer pa do začetka 18. stoletja vemo komaj za kako podjetje, ki bi ga mogli šteti za resnično manufakturo, bodisi da je zaposlovalo premalo delavcev (papirni mlini), bodisi da je bilo na meji s fužinarstvom (žebjarstvo). Neagrarne izvozne proizvodnje se je na Kranjskem držala podeželja in tu razvila, zlasti v platnarstvu, bolj založniški sistem. Vendar tudi o tem delovnem razmerju za starejši čas nimamo dovolj konkretnih podatkov, po katerih bi jih mogli pravno oceniti.

4. VPRAŠANJE ZAŠČITE DELAVCEV. Pravna zaščita delavcev oziroma sploh oseb v delovnem razmerju se je v splošnem gibala le v okviru mezdnihih sporov pred običajnimi sodišči (mestnimi, rudniškimi ali patrimonialnimi). Omejevala se je torej v glavnem na izterjavo neizplačane mezde, ki jo je morda delavec terjal po prenehanju zaposlitve. Tudi če bi bila v okviru vsakokratnih pravnih pojmovanj pravična, k izboljšanju delovnih pogojev taka zaščita ni mogla prispevati.

Do izboljšanja je moglo priti le začasno — če je proste delovne sile primanjkovalo, trajneje pa, če so delavci uveljavili svoje zahteve bolj ali manj s silo. Če pustimo ob strani že omenjeni primer meznega gibanja iz leta 1622, so pogoje za skupni nastop najbolj izpolnjevali rudniški in fužinarski delavci, ki so delali v povezanih kolektivih. Dejansko so se rudarji vedno pokazali kot borbeni in so imeli nemajhno vlogo tudi kot zavezniki kmečkih uporov. Zato rudniški redi vsebujejo določila proti snovanju uporov, zahtevajo od delavcev ustrezno prisego in predvidevajo ukrepe, ki naj bi upornim rudarjem preprečevali zaposlitev v drugem rudniku.

Posli in dninarji, ki so bili zaposleni kot posamezniki pri različnih gospodarjih, so pri obrambi svojih interesov zaradi razdrobljenosti zaposlitve teže prihajali na enoten tir. Tudi kolikor so se udeleževali kmečkih uporov, so se njihove zahteve izgubljale med splošnimi kmečkimi zahtevami. Značilno pa je, da so se kot puntarski element uveljavili tudi razni mali obrtniki, živeči predvsem od lastnega dela. Po velikem slovenskem uporu so bili plemiči posebno gorki prav roko-delcem, dninarjem in knapom, češ da so mnogo kmetov prav oni zapeljali v upor. Nekoliko zato in nekoliko iz razloga, ker kaznovanje teh ljudi ni gmotno ogrožalo večine plemstva, so njim kot enkratni »davek« namenili najvišjo globo, višjo kot samim upornim kmetom.

Večja ali manjša povezanost posameznih zvrsti delavcev se izraža ne le v teh dejstvih, marveč deloma tudi v ureditvi zaščite za primer onemoglosti ali bolezni.

Socialno zavarovanje — da uporabimo sodoben naziv za tako zaščito — so morda najprej razvili cehovski obrtniki. Razen tega so mesta v ureditvi svojih »špitalov« poznala neke vrste starostno preskrbo, ki pa ni bila nujno vezana na prejšnjo zaposlitev, marveč bolj na uživanje meščanskih pravic. Med samimi meznimi delavci se je socialno zavarovanje najbolj razvijalo v rudarstvu, na eni strani zaradi večje nevarnosti dela, še bolj pa zato, ker so tu začeli najprej nastajati večji, trajnejši in interesno povezani delovni kolektivi. V osrednjih evropskih pokrajinah začenja ta razvoj že konec srednjega veka. Tipična oblika rudarskega zavarovanja so bratovske skladnice, ki delno slone na določenih rudniških redov. (Jeseniški iz leta 1381 je za to seveda še pre zgoden!) Bratovske skladnice so delovale na načelu obveznih prispevkov, ki so se odtegovali od mezde; tako zbrana sredstva so služila za najnujnejšo podporo bolnim in onemoglim. V slovenskih rudnikih so se bratovske skladnice uvajale po tujih vzorcih in najbrž s precejšnjo zamudo. Vsaj v Idriji v 16. stoletju še ni bilo nič preskrbljeno za rudarje, onesposobljene za delo, čeprav bi bila tu glede za posebno nezdravo delo taka preskrba predvsem potrebna. Šele konec tega stoletja so razmišljali o zgraditvi špitala v smislu hiralnice in začeli uvajati zelo skromno podporo, ne da bi bilo za zdaj znano, od kod so pritekala sredstva zanjo. Prava bratovska skladnica je zaenkrat prvič ugotovljena šele za 1671.

O starostni preskrbi poslov v zvezi s pojavi beraštva in o kritju zdravniških stroškov pri gradbenih dninarjih je bil že govor.

V nekem smislu je Videmska zavarovalna bratovščina (str. 246) tvorila vmesno obliko med zasebnim in socialnim zavarovanjem.

IV. GOSPODARSKO IN FINANČNO PRAVO

Osnove vezanega fevdalnega gospodarstva, ugotovljene v opisu mestnega gospodarskega prava za konec srednjega veka, veljajo načeloma še naprej: stroga stanovska ločitev meščanskih opravkov od opravkov drugega prebivalstva, vključno s pravico obmilja; obveznost ceste z drugimi ovirami za tranzitno in medkrajevno trgovino; cehovsko pravo in disciplina notranjega mestnega tržišča.

Zgodnji kapitalizem je te osnovne postavke srednjeveškega gospodarskega prava v mnogem omajal, vendar ne porušil. Deloma jih je prebil, deloma poleg njih zgradil svoj sistem, deloma pa dosegel le to, da so se nosilci starega gospodarskega prava v obrambi le še bolj vkopali v svoje položaje in se obdali z mrežo novih, do skrajnosti pretiranih in včasih do smešnosti izrojenih zaščitnih pravil. Trenja, ki so zdaj nastajala, niso bila več samo trenja med posameznimi partikularističnimi skupnostmi; dobivala so mnogo širši obseg in načelnejši pomen.

1. TRANZITNO IN KMEČKO TRGOVANJE. Medtem ko sta se cehovsko pravo in ureditev notranjega mestnega tržišča v glavnem izrojevala v drobnjakarstvo in po malem v šikane, kaže vprašanje tranzitnega prometa določene nove poteze, vprašanje kmečke trgovine pa dobi osrednji pomen v gospodarskem pravu dobe.

Omejitve tranzitne trgovine slovenskih celinskih mest, ki so jih v desetletjih po svojem nastopu uvedli v korist Dunaja Habsburžani, se začenjajo v 15. stoletju rahljati. Sredi stoletja opažamo zlasti pri Ljubljani zopet pot navzgor. Proti koncu stoletja skušajo Ljubljančani spraviti sploh vso tranzitno trgovino v svoje roke. Vsaj že od leta 1497 dalje izvajajo proti tujim tranzitnim trgovcem kar tritedensko vskladiščevanje, kar pomeni, da si lahko nakupijo za preprodajo ogromne količine tranzitnega blaga in ga sami oddajajo naprej. Leta 1503 jim Maksimilijan to pravico potrdi s privilegijem, izvzemši samo žamet in z zlatom vezene tkanine. Svoj monopol uveljavijo Ljubljančani zlasti za kožo in krzno. Posledice take skladiščne pravice za tranzitni promet so morale biti porazne. Že leta 1505 so se s svojim protestom oglasili Dubrovčani. V času beneških vojn je bilo moči posledice skladiščne pravice pripisovati vojnim razmeram, kmalu nato pa se je morala vsa nesmiselnost te pravice do kraja izkazati, tako da jo je Maksimilijan skrajšal na tri dni, kar je še vedno dajalo Ljubljančanom lepe prednosti.

Poskus s tritedenskim vskladiščevanjem je bil najekstremnejši in v tem obsegu zadnji poskus omejitve trgovine v prid enemu kraju. Približno ob istem času skušajo v interesu večje skupine mest, običajno mest ene dežele, omejevati dejavnost tujih trgovcev sploh ali posameznih narodnosti (Ogrov, Lahov, kramarjev — »Škotov« in »Savojcev«). Njihovo trgovino na drobno so s ponovnimi predpisi prepovedovali ali pa skušali omejiti na redne letne sejme. Nasprotno so tranzitno veliko trgovino skušali vsaj s kratkotrajnim razkladanjem napeljati v roke domačinom. Taki predpisi se zlasti na Štajerskem vrste še v dobi Maksimilijaneve vlade med 1502 in 1518.

Leta 1492 se je zdelo, kakor da bo stari spor med mesti in plemstvom glede kmečkega trgovanja na Kranjskem prenehal. Tega leta je

bila namreč med zastopniki obeh strank dosežena poravnava. Ljubljani, Kranju in Novem mestu je bila priznana pravica obmilja, drugim mestom pravica polmilja. Pravica je bila omejena le s tem, da so v tem območju pri vsaki farni cerkvi smeli biti po en kovač, čevljar in krojač ter — pod določenimi pogoji — še nekaj krčem. Tedenski sejmi so bili povsod izven mest in trgov prepovedani, pač pa dovoljeno točenje pijač in trgovanje na žegnanjskih sejmih. Kmetje so smeli nadalje trgovati z določenimi vrstami vina, zlasti pa zamenjavati sol za žito in narobe. Trgovanje z živino je bilo dovoljeno za uvoz tuje živine in za izvoz lastne prireje, ne pa za tranzit. Nasprotja pa so kmalu izbruhnili znova in še huje.

2. POLICIJSKI REDI. Nosilci fevdalnega družbenega reda so dobro čutili, da jim spremembe, ki so jih opažali v primeri s starimi načini življenja, utegnejo postati nevarne. Globljih vzrokov niso poznali in tudi če bi vedeli za njih, bi bili brez moči. Videli so v nastajajočih spremembah protipravnost, nemoralo, kršitve osnovnih načel nespremenljivega stanovskega reda in nastopili borbo, ne proti vzroku, marveč proti posledicam.

Najbolj značilni pojav te borbe za ohranitev starega reda so bili policijski redi. Naziv policija je pomenil skrb za red, varnost in blagostanje in je prišel k nam iz Francije in Burgundije. Policija je bila le vrsta dejavnosti državne oblasti, ne še poseben državni organ. Skrb za izvajanje policije so še dolgo imela splošna upravno-sodna oblastva.

Nemški »Državni red« (Reichsordnung) iz 1500, ki tvori začetek takih predpisov v Nemčiji, pri nas ni imel neposredne veljave, pač pa so na njegovi podlagi začeli razpravljati o »deželnem redu«, ki naj bi veljal tudi za naše dežele, a ki ni bil dovršen. Odtlej dalje je vprašanje »policije« skozi več desetletij bilo med osrednjimi upravno-političnimi vprašanji. Najprej je bil objavljen le del pripravljenih določil kot »Nova policija in red rokodelcev in služinčadi v nižjeavstrijskih deželah« (1527), ki naj bi uredil delovno in posebej tudi cehovsko pravo, a je zadel na odpor in ni bil uveljavljen. Upirala so se zlasti mesta, ker je močno zoževal funkcije cehov. Šele po dolgih pogajanjih, ki niso bila brez ostrin, je 1542 izšel policijski red za nižjeavstrijske dežele, v katerem je bilo nekaj členov povzetih po med tem objavljenem policijskem redu za nemško državo iz 1530. Zdaj se je v praksi še bolj pokazala zapletenost vprašanja in takoj se je pričela akcija za spremembo policijskega reda, v teku katere je prišlo do še hujših ostrin. Leta 1552 objavljeni policijski red zopet ni prinesel izvedljive rešitve in tako je bilo treba v naslednjem letu (1553) posameznim deželam dovoliti določene odstopa od splošnega reda. Potem ko so se posamezna določila ponovila ali podkrepila v posebnih predpisih, so leta 1577 posamezne dežele dobile svoje posebne policijske rede, od katerih pa sta doslej znana le koroški in štajerski, ne pa kranjski.

V teku nadaljnjega razvoja so objavljali policijske rede tudi za posamezne krajevne skupnosti, normirali sorodne predpise tudi pod posebnimi naslovi, v splošnem pa prenašali problem na drugotna področja, zahajali v ne bistveno in se sukali v slepem krogu.

Policijski redi gotovo niso v prvi vrsti pomembni po tem, da so jih v resnici izvajali. Pomembni so — z vsemi spori, ki so bili z njimi v zvezi — kot posledica in pravni izraz gospodarskih in družbenih sprememb.

Vsebinsko so se policijski redi v mnogem ravnali po trenutni aktualnosti; zdaj so se spuščali v vprašanja javne morale, zdaj v pravno popolnoma nesorodno varuško pravo, zdaj v vprašanje cen za krčmarske usluge itd. Kljub vsej tej navidezni nametanosti določil kažejo policijski redi določene osnovne poteze nekega enotnega pravnega pojmovanja in pomalem celo gospodarske teorije.

V gospodarskem pogledu izhajajo iz postavke, da je omejevanje potratnosti pogoj za izboljšanje gospodarskih pogojev; zato na primer omejujejo število povablencev pri svatbah. Nekoliko globlje sega že v začetku 16. stoletja izraženo pojmovanje, da je treba z omejitvijo uvoza preprečevati odtok denarja in v ta namen pospeševati domačo produkcijo, le da je bilo od misli do izvedbe še daleč. Gospodarsko-političnega značaja je tudi borba proti draginji, ki je usmerjena zlasti proti nakupom zaradi kopičenja zalog (Aufkauf) kot proti dviganju cen zaradi večkratne preprodaje (Fürkauf); nadalje srečujemo misel na uvedbo javnih kašč zlasti v mestih, ki naj bi v smislu primorskih fondacov ob draginjah omogočale preskrbo; slednjič naletimo na borbo za pravo mero in vago in na vrsto drugačnih gospodarsko-političnih ukrepov.

Načelno najbolj izrazita pa je osnovna družbena postavka: stroga ločitev stanov, tako v njihovi gospodarski dejavnosti kot v vsem družbenem življenju, pričenši pri nakupu blaga do kroja obleke. Pri tem morajo na novo urediti položaj ljudi, ki so se nepovabljeni pojavili v fevdalni družbi brez pravega mesta v njeni hierarhiji, od krošnjarjev do kuharic. Ne toliko iz gospodarsko-političnih nagibov kot zaradi poklicne ločitve stanov se policijski redi ukvarjajo z vprašanjem kmečke trgovine. Prav tu pa morajo nazadnje odstopiti od svojega osnovnega načela stanovske ločitve.

Popravek policijskega reda iz leta 1553 je eden izmed najbolj značilnih primerov tedanjih družbenih protislovij: pomenil je zmago plemstva nad meščanstvom v tem, da je bilo kmetom kljub odporu meščanstva v precejšnjem obsegu dovoljeno trgovanje. V tej bistveni točki je samo plemstvo s svojo zmago nad meščanstvom prebilo eno izmed osnovnih postavk svojega lastnega družbenega reda.

Najdalj je šlo pri tem na Kranjskem, kjer je bila kmetom izrečno priznana pravica, da tovorijo blago v primorske kraje in ga tam zamenjujejo za sol, vino, olje in drugo blago. Podobne pravice je dobil tudi koroški kmet, medtem ko so na Štajerskem odpravili le dolžnost plemstva, da agrarne produkte prodaja v mestih in trgih in so dopustili tudi prodajo na domu.

Z dopustitvijo dokaj obsežnega kmečkega trgovanja popravki policijskih redov niso uvedli nič novega, bili pa so pomembni toliko, kolikor so dokončno odvzeli meščanom pravno možnost, da se zakonito bore za svoj izključni trgovski monopol. Na zahtevo meščanov so sicer tudi še pozneje izhajale prepovedi kmečkega trgovanja, toda take prepovedi so

morale že vnaprej računati z zelo obsežnimi izjemami in so bile obsojene na neuspeh.

Vseh posledic dejstva, da je fevdalni red v najbolj bistvenem vprašanju ločitve stanov, v vprašanju ločitve meščanskih od agrarnih opravkov, pri nas zanikal samega sebe, danes še ni moči presoditi. Lahko domnevamo, da je gospodarsko nazadovanje mest v 16. stoletju v neki meri tudi posledica kmečkega trgovanja. Glavna posledica pa je prav gotovo gmotna diferenciacija kmetov, ki smo jo ugotovili v pregledu agrarnih razmerij.

3. DRUGI POSEGI DRŽAVE V GOSPODARSTVO. S svojimi domenami in še posebej z raznimi vrstami posrednih davkov je bila že zgodnje-srednjeveška država pomemben činitelj v gospodarskem življenju. Po patrimonializaciji na nižjih stopnjah so take funkcije prešle na partikularistične sile, deloma sploh v privatne roke. Enotnejša regulatorna funkcija države v gospodarstvu se je na novo izgrajevala z deželno-knežjo oblastjo. Držala se je načela krajevnih in poklicnih privilegijev, v podrobnostih pa delovala brez načrta. Policijski redi tvorijo glavni poskus države, da bi pri svoji regulatorni funkciji v gospodarstvu zajela z enotnimi prijemi širša področja.

V znamenju povečanega denarnega in blagovnega obtoka in prvih pojavov zgodnjega kapitalizma se neposredna udeležba države v gospodarstvu ali vsaj njena regulatorna dejavnost pojavljata še na drugih področjih in z novimi koncepcijami. Omenjena naj bosta državno podjetništvo in državna finančna politika.

Razen z udeležbo deželnoknežjega kapitala v rudniških obratih se je državno podjetništvo pojavljalo zlasti v sistemu zakupniškega monopola. Država je štela, da si lahko pridrži izvajanje določenih gospodarskih panog, zlasti zunanje trgovine na debelo. Takih pridržanih panog (na primer trgovine s soljo) pa običajno ni eksploatirala neposredno, marveč jih je oddajala v zakup zasebnim kapitalistom. V zakup dan trgovski monopol se je z italijanskim nazivom označeval kot *apalt*. Že v začetku 16. stoletja so se morali stanovi boriti proti »volovski družbi«, ki si je bila pridobila privilegij za izvoz volov; podobna težava je bila v trgovini z milom. Po uspehu stanovskega odpora je bil dalj časa mir, a v 17. stoletju so se *apalti* pojavili znova in topot je bil odpor proti njim večinoma zaman. Zlasti omejitve pri trgovanju s soljo so hudo prizadele kmete, ki so ponekod prešli v dejanski odpor. — Pravica do izključne proizvodnje določene vrste blaga ali do proizvodnje z določenim postopkom se je imenovala *privilegium privativum*. Tudi ta se v bistvu pojavlja že v prvi polovici 16. stoletja, na primer s tem, ko je lastnik javorniške fužine leta 1537 za 15 let prejel izključujočo pravico za novo peč, ki naj bi proizvajala jeklo na brescianski način. Do širše uporabe privativnega privilegija v državni gospodarski politiki je prav tako prišlo šele pozneje, največ v prvi polovici 18. stoletja.

Apalt in privativni privilegij sta v nasprotju s cehovsko-meščanskim monopolizmom; privilegiran ni več stan ali stanovsko-krajevna skupnost, marveč je pogodbeno privilegiran kapitalist-zakupnik. Fevdalni državni aparat, zvezan z zakupniškim kapitalom proti interesom plemstva in

meščanstva, je nadaljnji primer nasprotij, ki nastajajo v zgodnjem kapitalizmu.

Z gledišča države njen poseg v podjetništvo oziroma monopolizem ni bil nič drugega kot način povečanja deželnoknežjih dohodkov in s tem sega že v področje finančnega prava, na katerem nastopajo bistvene spremembe zlasti glede valutne politike in davčnih sistemov.

4. DRŽAVNA VALUTNA POLITIKA IN VALUTARNO PRAVO. Državna valutna politika, ki je bila v srednjem veku začela z določanjem čistine srebra v novcih (str. 143), je bila s partikularizmom prešla v medsebojno konkurenco kovnic pri zniževanju čiste teže srebra v posameznem novcu. Deželni knezi so v svojem fiskalnem interesu s to politiko nadaljevali. Kot nasprotni činitelj, ki se je boril za stabilizacijo, je nastopilo plemstvo (str. 203). Omejitve pri poslabšanju denarja pa so bile zaradi odtoka dobrega denarja v druge kovnice dvorezne in kot poskus valutno-političnega ukrepa ali neučinkovite ali pa škodljive. Šele bimetalizem je prinesel neko stabilizacijo vsaj glede zlatih novcev.

Kakor je bil denarni obtok posredno udeležen pri nastanku dežel, tako so dežele po utrditvi deželnoknežje oblasti nudile podlago za nove prijeme v državni valutni politiki. Nastajali so enotni valutarni sistemi za več dežel pod enim vladarjem in s prisilnimi ukrepi so določali tečaj tujih novcev. Da bi se denarni obtok omejil izključno na domač denar, na to država še ni mogla resno misliti.

Pri uvedbi novega, enotnega valutarnega sistema za svoje dežele je cesar Maksimilijan leta 1510/11 združil avstrijski in tirolski novčni sistem. Pri tem je prišlo prav, da se je v tem času tečaj dunajskega funta denaričev (240 den.) približal tečaju renskega goldinarja, ki je bil tedaj na Tirolskem že v stalni relaciji do krajcarjev po ključu $1 \text{ gld} = 60 \text{ kr}$. Računski sistem je bil odslej dalje do novčnih reform 19. stoletja zgrajen na temle razmerju:

$1 \text{ ren. gld} = 1 \text{ funt den.} = 60 \text{ kr} = 240 \text{ den.}$

Ker je bilo težko vzdržati trajno razmerje med zlatimi in srebrnimi novci, je renski goldinar obveljal le kot računska vrednost, medtem ko so sami zlatniki in večji srebrniki imeli do krajcarja kot osnovnega srebrnega novca gibčnejši tečaj.

Z uveljavljanjem tega sistema so bile na Kranjskem velike težave. Konec srednjega veka so se tu križali beneški in avstrijski novci, katerim so se pridruževali še bavarski, madžarski in češki. Proti 16. stoletju je vse bolj prevladal beneški novc, ki ga pač ni bilo moči mehanično vgraditi v Maksimilijanov tirolsko-avstrijski računski sistem. Proti koncu srednjega veka je na Kranjskem nastal svojevrsten računski sistem, ki je slonel na podlagi 1 sold (šiling, najbrž beneški sold) = 2 denariča (pozneje »črna denariča« za razliko od avstrijskih beličev!). Višji računski enoti sta bili funt in marka, n. pr. funt denaričev (240 den. ali 120 soldov) ali marka soldov (160 soldov, 320 den.). Kakšnega izvora je prvotno bil črni denarič, ni prav jasno, v teku razvoja pa je postal označba za pol beneškega solda.

Ko so po Maksimilijanovih reformah skušali najti relacijo med črnim denaričem in avstrijskim »beličem«, so šteli črne denariče za več vredne kot bele in preračunavali stari funt denaričev v goldinar

tako, da so namesto računa al pari pribijali 25 %. Tako so nominalno in kot kaže tudi realno zviševali kmečke denarne dajatve. Začetki te preračunave se značilno ujemajo s časom velikega slovenskega punta.

Kljub preračunavi funta v goldinar je pri nižjih računskih enotah ostalo po starem. Pol beneškega solda kot črni denarič je še dalje ostala osnova računskih denarnih sistemov na Kranjskem. V razmerju do krajcarja je črni denarič uveljavil relacijo $1 \text{ kr} = 3 \text{ črne denariče}$ in se je po tej poti vgradil v Maksimilijanov računski sistem z relacijo $1 \text{ gld (funt beličev)} = 60 \text{ kr} = 90 \text{ soldov} = 180 \text{ črnih den.} = 240 \text{ belih denaričev}$.

Na tej podlagi je dobila beneška valuta relacijo z avstrijsko. Slovenska imena za beneške novce: petak (za patacco — 4 solde), osmak (8 soldov) in libernik (lira — 20 soldov) so pri nas prešli tudi v uradni nemški jezik.

Razmerje je še proti sredi 16. stoletja ustrezalo dejanski vrednosti novcev, po bitki pri Lepantu pa se je beneški novcec hitreje slabšal od avstrijskega. Vsa nadaljnja valutna politika pri nas je bila naperjena proti temu, da bi boljši avstrijski denar odtekal v beneške kovnice.

S tem prehaja valutna politika od notranje ureditve sistema na meddržavno področje, na katerem posamezne države že nekaj časa skušajo prisilno diktirati kurz tuje valute. Benečani skušajo prisilno vzdržavati stari kurz v razmerju do avstrijskega denarja. Habsburžani skušajo beneško valuto sprva sploh izriniti iz svojih dežel (novčni red 1560), kar je bilo zlasti na Kranjskem popolnoma brez uspeha. Po ponovni brezuspešni prepovedi beneškega libernika (1574) je habsburška valutna politika morala ubrati druga pota. 1576 so prepovedali le še najslabše vrste laških novcev (petake, osmake in pod.), medtem ko so boljšim (liberniku) skušali določiti nižji tečaj s tem, da so ga od nekdanjih $13 \frac{1}{3} \text{ kr} (= 20 \text{ soldov!})$ potisnili na 11 krajcarjev (znižanje tečaja za 17,5 %). Ker to ni uspelo, je deželni knez leta 1582 priznal liberniku tečaj 12 krajcarjev, kar je bilo le še za kakih 10 % pod dejanskim tečajem. Toda Benečani so vztrajali pri svojem tečaju. Kranjska je bila tedaj polna njihovega denarja in kranjska trgovina navezana na beneške odjemalce, ki so plačevali s svojim denarjem po svojem tečaju. Na Kranjskem je nastala popolna zmeda. Novo mesto se je izvajanju habsburških valutnih sprememb uprlo, Kamnik pa je svojo uklonitev poplačal s tem, da so ostali njegovi sejmi brez obiska. Nejasnosti so omogočile pojav špekulacije: kdor je dobil libernik po avstrijskem tečaju, ga je vedno lahko spravil v promet po beneškem in imel kakih 10 % profita. Tik pred smrtjo (1590) je moral nadvojvoda Karel svojo valvacijo za Kranjsko, Goriško z okoliškimi glavarstvi in za Primorsko preklicati. Libernik je tu še nadalje kurziral v starem tečaju $13 \frac{1}{3} \text{ krajcarjev}$, medtem ko je po drugih avstrijskih deželah imel nižji tečaj 12 krajcarjev. Višji tečaj libernika do krajcarja je dobil naziv »kranjska veljava« (krainer Währung), medtem ko je njegov nižji tečaj veljal za »nemško veljavo«. Razlika v tečaju se je prenesla tudi na višje računske enote in tako je 90 goldinarjev nemške veljave bilo enakovrednih 100 goldinarjem kranjske veljave. V drugi polovici 17. stoletja se je razmerje ponovno spremenilo v korist nemške veljave po ključu $86 \text{ gld } 22 \text{ kr in } 2 \text{ den. nemške veljave} = 100 \text{ goldinarjev kranjske veljave}$.

Nižja veljava, ki jo je imel beneški denar izven jugozahodne Slovenije, je bila vsekakor ovira za trgovske stike z drugimi avstrijskimi deželami. Kakor je nastala iz tesnejše povezave Kranjske in Primorja z beneško trgovino, tako je to povezavo še učvrščevala. Tranzitna vloga mest je pri tem gotovo trpela; nekoliko lažje je bilo kmetom, ki so trgovali bolj z blagom za blago.

Dunajski postopek torture po Constitutio Criminalis Theresiana (1768), uzakonjen tudi za naše kraje, medtem ko je na Češkem veljal še težji praški postopek. — Levo: natikanje španskega škornja, desno: natezalnica s pripravljenimi utežmi za nadaljnje stopnje. (Tisk: Dunaj 1769)

Kranjska veljava je v gospodarskem smislu posledica posebnega položaja naših dežel v menjavi med tremi velikimi gospodarskimi področji, v pravnem smislu pa rezultat nepopolnega uspeha zgodnjekapitalistične države pri reguliranju tečaja tuje valute.

Še pomembnejšo novost kot nova valutna politika in njene težave pomeni v finančno-pravni zgodovini Slovencev uvajanje novih davčnih sistemov. Ta panoga finančnega prava se po vzrokih in posledicah že tesno prepleta z zgodovino same države v prvih stoletjih novega veka.

B. Stanovski dualizem in politični absolutizem

Bistvo dualistične stanovske države je v tem, da preraste razmerje med deželnim knezom in stanovi v zvezi z odobravanjem davkov na deželnih zborih v razmerje med dvema pogajajočima se strankama, pri čemer dobe stanovi možnost soodločanja ali vsaj vplivanja na urejanje splošnih deželnih zadev.

Dualizem ni nikdar pomenil pravno priznanega sovladarstva; za vladarja je slejkoprej veljal le deželni knez, stanovi pa za njegove privilegirane podanike. Tako je bila moč stanovskega vpliva pri urejanju splošnih deželnih zadev pravno omejena le na odobravanje davkov, ker jih je bilo plemstvo načeloma oproščeno. V druge zadeve so se mogli

stanovi mešati le toliko, kolikor jim je to uspelo v zvezi z vladarjevo davčno zahtevo in kolikor so stanovi postavljali pogoje ali nasprotno zahteve. Ali so pri tem uspeli, je bilo odvisno od vsakokratnega razmerja moči in zlasti od tega, katera izmed obeh strani je bila v večji stiski.

Vpliv stanov v dualistični državi je torej pravno slonel le na davčni prostosti, sicer pa je bil odvisen od stanovske taktike in politike. V tem osnovnem načelu ni pravne razlike med koncem 15. stoletja in med začetki terezijanskih časov. Formalno se deželna ustava ta čas ne spremeni. Zato moramo v pravni zgodovini obravnavati to dobo kot celoto, čeprav v politični zgodovini razpada v dve zelo različni polovici, ki se med seboj razlikujeta po učinkovitosti sredstev, ki so jih imeli stanovi na razpolago. Meja med obema leži okrog leta 1620 ali točneje — mejnik je izgon protestantov. Pred to mejo je stanovsko-monarhični dualizem živ in politično učinkovit, pozneje je dualistična ustava ohranjena le še po obliki, ne pa po svoji dejanski politični vsebini. Do izгона protestantskega plemstva lahko govorimo o živi, resnični dualistični ustavi, po njem le še o formalnem dualizmu in o političnem, a konservativnem absolutizmu. Zmaga političnega absolutizma je bila tako temeljita, da vladarju lep čas ni bilo treba misliti na spremembo deželnega ustavnega reda; dovolj mu je bilo, da je mogel stari red izvajati v novem, absolutističnem smislu. Terjalo je od njega manjši napor, ohraniti staro zunanost in si prilagoditi njeno vsebino kot tvegati temeljne spremembe, katerim s svojim aparatom vred še ne bi bil dorasel.

Konservativnost političnega absolutizma je vzrok, da slovenska pravna zgodovina ob njegovem začetku ne more zarezati tako ostre ločnice kot jo morejo nekatere druge zgodovinske panoge, zlasti pa literarna zgodovina. Kljub temu, da mora pri tej periodizaciji pravna zgodovina ubirati svoja pota, osvetljuje zlasti zgodovina države delovanje nekaterih pravnih mehanizmov, ki so bili udeleženi pri dvigu in padcu protestantizma na Slovenskem.

I. DAVČNO PRAVO IN VOJAŠKE OBVEZNOSTI

Beseda davek je v slovenščini prvotno označevala podložniške fevdalne dajatve. V moderni pravni terminologiji je ta pomen opustila in prešla na javnopravna, praviloma denarna plačila, ki jih nalaga država pravnim in fizičnim osebam, da s tako zbranimi sredstvi pridobi gmotne podlage za vzdrževanje svojega aparata in za izpolnjevanje svojih nalog. Stari slovenski izraz za davke v tem smislu je tujka štribra (steura, Steuer). Ker za fevdalne »davke« lahko uporabljamo besede dajatev ali dača, kaže v zgodovinopisju besedo davek omejiti le na njen sedanjí pomen.

1. PODLAGE. Potem ko v najstarejši zgodovini Slovencev opazamo prve začetke knežjih davkov, nastopi prav na področju finančnega prava najpopolnejša patrimonializacija s tem, da skoraj vse gmotne podlage oblasti preidejo v sestavne dele zemljiških gospodstev. To velja zlasti za posredne davke, tako mitnine in carine, kakor prej ali slej za večino regalnih pravic sploh.

Gmotne podlage deželnoknežje oblasti so se v bistvu ustvarjale iz njegovega zasebnega patrimonija, čigar pisani pravni sestav je bil že omenjen (str. 196, 207). Splošno obdavčenje si je tedaj, ko so se dežele šele oblikovale, mogel privoščiti le vladar v formatu Otokarja Češkega ali v prvem zaletu cesar Rudolf. Ali izhaja davek domino terrae leta 1291 iz takih obdavčenj ali izvira od prej, ni jasno. Vsekakor tudi ta davek ni prerasel v poznejše deželnoknežje davke.

Splošno obdavčenje v okviru deželne ustave se je moralo torej oblikovati na novo. Pri tem pa je tvorila oviro davčna prostost plemstva, ki ni veljala le za osebe, marveč tudi za premoženje, torej za vsa zemljišča, gospostva in podložnike v plemiških rokah. Ta davčna prostost je bila utemeljena s tem, da so plemiči imeli dolžnost vojaške obrambe, formalno pa je bila utrjena s stanovskimi privilegiji. Sodstvo je bilo ali zvezano z gospostvi ali pa je bilo kolegialno in ustno; svoje stroške je deloma krilo samo ali pa je bilo celo dobičkanosno. Novi deželnoknežji aparat teoretično ni potreboval denarja in za vzdrževanje dvora je zadoščalo komorno premoženje.

2. KOMORNI DAVEK. Komorno premoženje že zgodaj ni več dajalo samo zemljiško-gospodstvenih dajatev, marveč mu je njegov gospod nalagal tudi nadaljnje dajatve, ki so se pojmovala kot davki. Ker so se mogli ti davki naložiti le komornemu premoženju, niso davki v pravem pomenu besede. Pač pa jih po pojmovanju tedanje dobe in po zgodovinski razvojni funkciji kot prednikov pravih davkov upravičeno štejemo v davčno zgodovino. Ti, po naravi neposredni davki, so se nalagali deželnoknežjim mestom, Židom, deželnoknežjim agrarnim gospostvom (domenam) in cerkvenim gospostvom pod odvetništvom deželnega kneza. Začetki večine izmed njih segajo že v dobo visokih teritorialnih zemljiških gospostev, torej v prve začetke oblikovanja deželnoknežje oblasti.

V mestih so imele prve meščanske obveznosti značaj zakupnine za stavbišče. Manj izrazit zasebni značaj sta imeli storitveni dolžnosti meščanov pri utrjevanju in straženju mesta. Delovne obveze se prej ali slej nadomeste z denarnimi, na primer stražarino ali stražnim davkom (ki je kljub svojemu imenu le dohodek mestne blagajne), a vse to niso pravi davki.

Denarni davek mestnemu gospodu (steure) se v Ljubljani pojavi vsaj sredi 13. stoletja, vsekakor pred letom 1262. Davčni organi teritorialnih zemljiških gospodov so exactores. Mestni davki so najbrž že spočetka globalno odmerjeni mestu kot takemu in se po skupščini meščanov ali njenih organih avtonomno repartirajo na posamezne davčne obvezance. Pri tem je davčna osnova meščanska hiša, ki velja kot reprezentant gospodarstva, ki ima v njej sedež. Vendar se ta prvotni davek pozneje verjetno ustali na posamezni hiši in dobi značaj specialnega premoženjskega davka. Stari mestni davek (Schatzsteuer) postane ne le redno letno denarno breme, marveč se najbrž v 14. stoletju tudi njegova globalna višina ustali, kar spričo padajoče vrednosti novcev pomeni njegovo počasno zniževanje.

Mesto oddaja davek upravitelju komornega premoženja, deželnoknežja mesta praviloma vicedomu in davek velja za del komornih dohodkov — remanence. Njegov značaj se pozabi in kot okamenina ostane

še prav do reform 18. stoletja del »remanenčnega denarja«, ki si ga ne znajo več razložiti.

Starejše oblike mestnih davkov niso omejene le na deželnoknežjo komoro. Pobira jih lahko vsak mestni gospod od svojih mest in trgov.

Ker stari redni mestni davek kmalu po svoji ustalitvi ni več ustrezal ne dejanski davčni moči mest, še manj potrebam gospodove blagajne, so vsaj v drugi polovici 14. stoletja nalagali mestom izredne davke, ki so bili mnogo višji od rednega. Pri izbiri davčne osnove in pri porazdelitvi globalnega mestnega davka na posamezne zavezance so izredni davki bolj gibčni od rednega in med njimi srečujemo tudi že davek na donos od trgovine in obrti, pa tudi združitev tega davka z zgradarino v enoten premoženjski davek.

Vsaj proti koncu srednjega veka se rednemu in izrednemu davku pridružuje dolžnost mest, da deželnemu knezu ob vojnih pohodih stavijo na razpolago določeno število pešcev ali pa vprega (reisen). Verjetno je ta dolžnost najprej nastala na drugih vrstah komornega premoženja in bila odtod prenesena na mesta.

Tudi židovski davki so bili podobno kot mestni, redni in izredni. Njihova posebnost je bila v tem, da z njimi niso imeli opravka upravitelji komornega premoženja po deželah, marveč jih je deželni knez globalno naložil vsem Židom v svojih deželah. Avtonomni židovski organi so obvezo porazdelili na posamezne občine, zbirali sredstva in jih neposredno odvajali deželnemu knezu.

Davek na domene je bil v tem, da so deželnoknežjim kmetom poleg rednih fevdalnih bremen naložili še neko denarno plačilo kot davek. O tej vrsti obdavčenja je za srednji vek malo znanega.

Razen v odvetništvu je bila pravna podlaga za obdavčenje cerkvenega premoženja v dejstvu, da cerkvene osebe niso opravljale vojaške obveze kot drugi fevdalci. Bile so sicer po cerkvenem pravu oproščene davkov, toda to ni bilo treba razumeti tudi za njihovo premoženje in se sploh ni posebno resno jemalo. Na Štajerskem začenja obdavčenje cerkvenega premoženja vsaj začetek 14. stoletja. 1408 razpisano obdavčenje se imenuje farški davek (Pfaffensteuer). 1423 je Ernesta Železnega zaradi obdavčenja cerkvenega premoženja zadel cerkveni interdikt. Sredi 15. stoletja pa je Friderik dobil načelni papežev pristanek, da sme cerkvene osebe obdavčiti tudi brez njihove privolitve, pri čemer mu je najbrž prišla prav turška nevarnost.

Glede davčnih obvez so bili deželnoknežji in cerkveni podložniki sprva na slabšem od drugih. Zdi se, da so ponekod na tej podlagi uvajali nove stalne kmečke dajatve, kot na primer »davčnega prešiča«.

Pri cerkvenem in židovskem davku je bila njegova javnopravna podlaga kljub komornemu značaju že dokaj izoblikovana, manj pri mestnih davkih, najmanj pri domenskih.

3. VOJAŠKA OBVEZA PLEMSTVA IN ZACETKI DEŽELNIH DAVKOV.

Medtem je plemstvo, oprto na vojaško obveznost, še dolgo uživalo svojo davčno prostost. Najbrž je tudi pri nas veljala le izjemna in več ali manj dogovorna davčna dolžnost plemstva v tako imenovanih treh fevdalnih primerih (primerjaj angleško Magno Charto 1215), ki so bili omejeni na nekaj pomembnejših dogodkov v vladarjevi rodbini.

Vendar pri tem ni moglo dolgo ostati. Za to je poskrbel razvoj najemniškega vojaškega sistema (str. 210). Dohodki komornega premoženja in posebej komorni davki so dali deželnim knezom možnost, da z najemniki vodijo samostojno politiko in se po potrebi vojskujejo, ne da bi bili vezani na pomoč plemstva.

Plemstvo pa tudi ni moglo ostati povsem pasivno. Od marsikatero napadalne vojne si je obetalo koristi; včasih je bil položaj tak, da deželnemu knezu ni bilo moči odreči pomoči. Nazadnje so začeli tudi turški vpadi zahtevati nekaj več ko samo mirno čakanje za grajskim zidom. Pri turških vpadih ni šlo več za fajdo med dvema gospodoma niti za redno vojevanje, pri katerem je bilo moči vojaške nastope vsaj približno predvideti. Treba je bilo pripravljenosti skozi daljšo dobo in to ne le na domu. Stara vojaška obrambna dolžnost plemstva zlasti za tako stanje pripravljenosti ni bila mišljena in deželno plemstvo je bilo tudi v lastni deželi voljno stati v oboroženi pripravljenosti le za določen čas.

V takih situacijah je deželno plemstvo v 15. stoletju zdaj odobrilo denarno pomoč za najetje najemnikov, zdaj osebno postavilo nek kontingent, zdaj zopet samo plačalo nekaj najemnikov, zdaj stopilo v deželnoknežjo službo kot najemnik. Kakšno rešitev so izbrali, je bilo odvisno od okolištin posameznega primera.

Pri tem je deželni knez v vojskah običajno rajši uporabljal najemnike kot fevdalne čete. Laže je z njimi razpolagal, imeli so modernejšo taktiko in če niso bili plačani, so včasih vendarle dalj počakali kot plemiči. V splošnem so tudi deželni plemiči kar radi privolili v to, da namesto čet pošljejo denar. Smodnik je gotovo imel delež pri propadu stare fevdalne vojske; prav tak delež pa je najbrž imel tudi denar.

V vsej starejši deželni davčni zgodovini se odobritev denarnih davkov tesno prepleta z odobritvijo vojaške pomoči v drugi obliki. Včasih so izbrali eno, včasih drugo, včasih oboje združili. Davčna zgodovina in zgodovina vojske se v začetku novega veka ne moreta razdružiti.

Začetno obdobje deželnih davkov zajema v glavnem vse 15. stoletje. Deželni davki, ki jih odobravajo deželni stanovi, so še dejansko izredni in tudi po načinu odmere nestalni. Tako odobre Štajerci leta 1446 v glavnem svojo osebno udeležbo, izmed podložnikov pa desetega moža, medtem ko so mesta (in morda duhovščina) dolžni postaviti najete čete in vozove. Okrog šestdesetih let je govor o davku na kmetije oziroma podložnike. Leta 1470 srečujemo splošni osebni (»telesni«) davek, glavarino; pri odmeri je kombiniran s kriteriji po stanu in poklicu oziroma po premoženju. Glavarina naj bi bremenila na vseh prebivalcih dežele. Naslednje leto se odmeri glavarina v znesku enega denariča tedensko s tem, da naj plačuje premožnejši po svoji vesti več. Tudi ta davek še ni reden in tedenski denarič 16. stoletja ne nastane iz njega, marveč na novo.

4. DAVEK NA IMENJSKO RENTO. Že v 15. stoletju pa se tu in tam že pojavlja tista davčna osnova, ki bo od konca tega stoletja dalje odločilna za odmero vojaške in davčne obveze — imenjska renta. Tudi to osnovo je treba izvajati predvsem iz vojaške obveze. Ker je bilo

plemstvo po premoženju zelo diferencirano, vojaške dolžnosti ni bilo moči skratka odmeriti na plemičevo osebo. Zato so po dohodkih, ki jih je imel plemič od svojih podložnikov, ocenjevali njegovo gmotno moč. Po tej ocenitvi so mu odmerili število oklepnih konj, ki jih mora postaviti. Ko so štajerski in koroški stanovi plačali Maksimilijanu izreden davek za izgon Židov, so si znesek razdelili med seboj po istem ključu. Nekako odlej dalje se je imenjska renta kot osnova za odmero vojaške in davčne dolžnosti ustalila.

Nemška beseda Gült je prvotno menda pomenila denar. V zvezi z davki je pomenila denarno vrednost vseh zemljiškokogospodarskih dohodkov od podložnikov. Donosi pristave praviloma niso spadali v davčno osnovo; to je utegnil biti eden izmed povodov za delno obnavljanje gospodarjenja v lastni režiji. Beseda Gült je nadalje preskočila tudi na samo gospodarstvo. V tem smislu jo slovenimo kot imenje, v smislu skupnosti donosov pa kot imenjsko rento. Davek, odmerjen na davčni osnovi imenjske rente, označujemo kot imenjski davek, davek na imenje, Gültensteuer. Suho imenjsko rento (trockene Gült) tvorijo denarni donosi. Kadar je v virih govor o davku, je z besedo Steuer praviloma mišljen davek na imenjsko rento.

Tehnika odmere vojaškega kontingenta oziroma obdavčenja je bila tale. Vse donose davčnega obvezanca, ki so tvorili davčno osnovo, so po davčni tarifi preračunali v njihovo denarno vrednost. Seštevek teh zneskov za posameznega obvezanca se je izrazil v funtih; na primer 5 funtov »gosposke imenjske rente« (Pfund Herrengült). Seštevek »gosposke imenjske rente« za vso deželo je tvoril deželno osnovo za odmero globalne deželne odobritve vojaške pomoči ali davka. Dežela je na primer lahko odobrila davek v izmeri pol imenjske rente. To je pomenilo, da bo vladarju plačala polovico deželne osnove in je obenem pomenilo, da bo vsak deželan moral prispevati polovico svoje osnove (gosposke imenjske rente), torej od petih funtov poltretji funt. — Tudi potem, ko je goldinar v valutnih razmerjih stopil na mesto starega funta, je v davčni tehniki uporaba izraza funt ostala dolgo v veljavi.

Prvotno je vsak obvezanec sam ocenjeval svoje donose in si po tej ocenitvi svojo vojaško obvezo sam odmerjal po dogovorjenem ključu težkih konj na funt rente. Pozneje je moral vsak obvezanec prijaviti znesek, za katerega se je ocenil; vložiti je moral torej davčno napoved o višini svoje imenjske rente (Anlag, Einlag). Odmera davkov za vso deželo (ki je avtomatično pomenila tudi odmero na vsakega obvezanca po istem količniku) se običajno označuje kot »naložitev« (Anschlag); vendar nemški izraz lahko pomeni tudi ocenitev imenjske rente in davčno napoved, kakor sploh izrazoslovje ni vedno povsem dosledno. Ker so bili davki po nastanku samo varianta na odobritev vojaške pomoči, pomeni beseda Anschlag med drugim tudi porazdelitev vojaškega kontingenta na posamezne deželane.

Okrog leta 1500 se je višina davčnih napovedi začela ustaljevati. To pomeni, da niso za vsako vojaško ali davčno odobritev dopuščali nove samoocenitve in tudi ne zahtevali novih napovedi. Prej dano napoved so enostavno uporabili tudi za naslednja leta. Na Štajerskem in Koroškem izvira ta temeljna davčna napoved najbrž iz davka za izgon

Židov. Na Kranjskem je bila menda vložena in zbrana leta 1504, ponovno morda tudi 1518.

Davčne napovedi so vpisali v posebne knjige, imenjske knjige (prvotno Landbuch, nato Gültbuch), ki tvorijo torej davčni kataster za odmero davka na imenje in prvi davčni kataster pri nas sploh. Ohranjen je so za Kranjsko od leta 1539 dalje. Spočetka so vsebovale le skupni znesek napovedi za vsako gospodstvo posebej. Gospodstva so bila vpisana po sistemu, ki je slonel na razdelitvi dežele na četrti, pod vsako četrtjo pa so bila razporejena po stanovski hierarhiji. Poznejše imenjske knjige so v navedbah nekoliko izčrpnjše. Spremembe v lastništvu imenja, odsvojitve, pridobitve, zvečanja in zmanjšanja imenjske rente je bilo treba javljati zaradi vpisa v imenjsko knjigo. Ker tega niso dosledno dosegli, marsikatera imenjska renta ni bila ne napovedana ne vpisana (zamolčana imenja, verschwiegene Gülden).

Ko so zbirali temeljne napovedi, so bile napovedi kolikor toliko realne. Zato so odmerjali davek v ulomku od napovedane osnove. Ko pa se je kupna moč denarja zmanjševala, je dejanska vrednost imenjske rente daleč presegala staro cenitev. Ker se je nadalje smel imenjski davek prevladati tudi na podložnika (gl. spodaj), je davek začel pozneje daleč presegati vrednost napovedane osnove in so ga odmerjali v njenih mnogokratnikih. Pri novih ocenitvah se zato ni bilo moči držati tržnih cen, marveč je bilo treba ocenitev izvršiti po posebnem, zelo nizkem davčnem ceniku. Suho rento je bilo treba prav tako preračunati po količniku na nižji znesek. Tarife za ocenitev davčne osnove so se imele novale Herrenanschlag.

Svoje vojaške in davčne obveze je deželno plemstvo sprejemalo kot celota; zato je tudi vse opravke v zvezi z zbiranjem in odvajanjem sredstev izvajalo kot celota in po lastnih organih. Stanovski organi so davke pobirali od gospodstev. Od podložnikov jih je torej neposredno pobiralo zemljiško gospodstvo, ki je pri tem nanje prevladalo več ko bi smelo.

Davčna izvršba stanov proti posameznim gospodstvom v začetku 16. stoletja še ni imela ustaljenih oblik. Deloma so uvedli splošne oblike izvršbe s trsko (Spänen, gl. str. 407). Posebej so za davčni postopek uvedli tudi nastanitev deželnih izvršilnih organov pri podložnikih gospodstva, ki je bilo v davčnem zaostanku. Ti organi naj bi prestregli plačilo podložniških dajatev gospodstvu toliko časa, dokler zaostanek ni bil poravnal. Ogromni davčni zaostanki nekaterih gospodstev dokazujejo, da izvršbe niso redno izvajali, marveč so z njo v splošnem dolgo odlašali.

Davčno izvršbo proti podložnikom je lahko izvajalo tudi vsako gospodstvo samo v okviru svoje redne patrimonialne oblasti, razen tam, kjer gospodstva te oblasti niso imela.

5. PREGLED KRANJSKIH DEŽELNIH ODOBRITEV. Navedena osnovna načela davka na imenje so se v posameznih razdobjih izvajala z določenimi odkloni. Razvoj je bil na Kranjskem v bistvu naslednji:

V Maksimilijanovih časih nihajo odobritve običajno med odobritvijo »funtne oborožitve« (na primer na 200 funtov en težki jezdec in štirje pešci) in med globalno odobritvijo zaokroženega zneska, na primer 6000 goldinarjev. Izjemoma se odobri tudi številčno določen kontingent čet za določen čas (na primer 200 huzarjev za 3 mesece). Taka bremena

si porazdele deželani med seboj po ključu imenjske davčne osnove. Ker je zveza med davkom in vojaško pomočjo še zelo živa, vojaška pomoč pa plemičeva zadeva, se imenjski davek praviloma še ne bi smel prevajati na podložnike (dejansko pa se je). Podložnik bi smel biti obdavčen le tedaj, kadar se je odobrila glavarina, morda tudi za vzdrževanje deželnega vpoklica črne vojske.

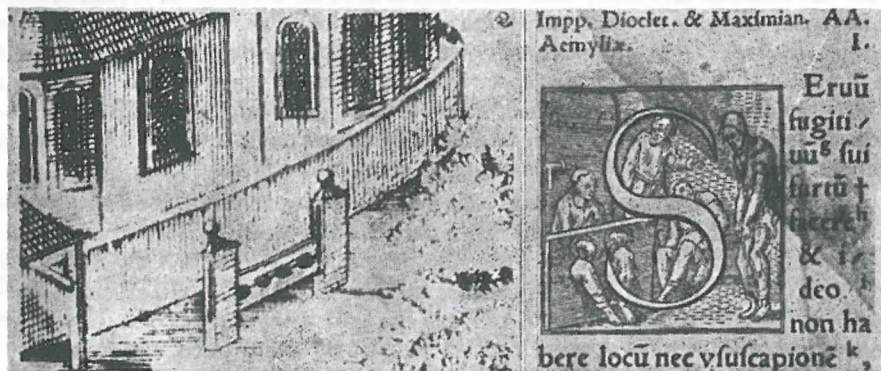
Enkratna vrsta davka je bil puntarski davek, »mirovnina«, ki so ga naložili vsem nepriviligiranim stanovom po velikem slovenskem puntu leta 1515. Značilno je, da je cesar — na katerega so bili puntarji menda računali — po porazu puntarjev dal pobudo za ta davek in skušal s tem zadevo izkoristiti za svojo blagajno. Njegova zahteva je bila tako visoka, da se ji je kranjsko plemstvo v strahu za svojo rento uprlo in jo zbil nekako na polovico. Davek je bil diferenciran na kmete po velikosti kmetije, meščane in druge, pri čemer so upoštevali tudi udeležbo v uporih z višjim zneskom, požgano domačijo pa z nižjim. Potem ko so stanovi od zbranega denarja pridržali še nekaj denarja za kritje svojih stroškov ob puntu, so cesarju še vedno lahko odvedli visoki znesek 16.000 goldinarjev. Od svojih podložnikov je vladar seveda zbral puntarski davek neposredno in njihovo plačilo ni všteto. Od puntarskega davka, ki je bil enkratni, je treba razlikovati puntarski denarič v znesku do dveh krajcarjev, ki so ga v spomin na upor naložili na kmetije puntarjev kot trajno urbarialno dajatev. Poleg mirovnine in puntarskega denariča so morali kmetje menda plačati tudi požigalsčino (Brand-schatzungsgeld), to je odkup od požiga hiše, kakor se je tedaj prakticiralo ob vseh vojnih akcijah.

Od leta 1516 dalje je prevailitev davka na podložnike pravno dokončno priznana. Imenjski davek odtlej dalje razpada na del, ki naj ga plača gospod »iz lastnega mošnjiča«, in na del, ki ga lahko prevale.

Potem ko so se proti koncu Maksimilijanove vlade skušali uvesti neki enotni kriteriji za obremenitev dežel vsaj pri medsebojni pomoči, padejo taki poskusi po njegovi smrti v vodo in ostane pri ločenih odobritvah posameznih dežel po lastnih kriterijih. Kranjska v tem času vzporedno odobrava vojaško in denarno, to je davčno pomoč, pri čemer se vojaška odobritev deloma spremeni v neposredno najemanje čet po deželnih stanovih. Kolikor davčna odobritev ni formulirana v okroglem znesku (na primer 8000 gld), se praviloma formulira v ulomku od imenjske rente, do leta 1535 v višini ene tretjine, odtlej dalje polovice osnove. Pri vseh odobritvah si stanovi pridružujejo celo odobritev ali samo njen del za stroške deželne obrambe, tako da vladar ne dobi celotnega odobrenega zneska, marveč samo njegov del po obračunu. Vojaške odobritve se ustaljujejo na ključu: od sto funtov en težki jezdec za en do dva meseca iz lastne mošnje, kar zdaj pomeni, da so stanovi — praviloma izmed svojih članov — zbrali ustrezno število čet in ga plačali iz prispevkov drugih deželanov. Če so stanovi odobrili tretjino imenjske rente kot davek za splošno namembo in posebej še šestino za vzdrževanje pripravljenosti iz lastne mošnje, se je to označevalo kot Anschlag des 3. in 6. Pfennigs. V tem času opazamo tendenco, da se način repartitije določa že v odobritvi, tako da so stanovi nanj vezani. Prav tako se zdaj pojavljajo prvi primeri, da zbrani zneski ne zadoščajo za kritje

odobritve in da najemajo stanovi za plačilo razlike posojila. Tedaj nastajajo prvi deželni dolgovi, ki odslej dalje stalno naraščajo.

V letih 1541 do 1547 so značilni ponovni poskusi koordinacije med deželami. Sprva skušajo sploh reformirati davčno osnovo, ki naj bi bila po novem izračunana po kapitalizirani renti, torej od vrednosti posestva (zato *Anlag des Werts*), pri čemer naj bi deželani plačali stotino, kmetje pa šestdesetino vrednosti. Prve ocenitve so pokazale bistven premik davčnih osnov v korist Kranjske, ki je očitno dotlej imela razmeroma najvišjo davčno osnovo. Ker ta poskus ni uspel, so napovedi

Levo: Klada v Bitnjah (Wieting) na Koroškem po Valvasorju. — Desno: Uporaba klade; iniciala iz lyonske izdaje *Corpusa iuris civilis*, 1546

imenjske rente samo revidirali po enotni tarifi. Pri tem je Kranjska prav tako prišla na nižjo osnovo (od 28.700 v letu 1518 na 22.000). Po ključu napovedane imenjske rente posameznih dežel naj bi se na njih razbil dogovorjen global, delež dežele pa naj bi se po istem ključu repartiral med njene deželane. Kranjska je kot posebno izpostavljena dežela imela še nadalje privilegij, da se ji stroški za deželni vpoklic odbijejo od plačila davka. Ta sistem je nekaj let uspeval, a ni mogel vzdržati.

Od 1548 dalje gredo davčne odobritve posameznih dežel, posebej pa še njihovi davčni sistemi daleč vsaksebi. Kranjska odobrava do 1576 praviloma ali nek količnik svoje imenjske rente ali pa okrogel znesek. Količnik se dvigne sredi stoletja od cele imenjske rente na poltretjo (22.000 krat 2,5), okrogle odobritve pa se gibljejo od 50.000 na 65.000 guldinarjev. Razen tega ostaja še nadalje pri vzporednem odobravanju deželnega vpoklica, stanja pripravljenosti in pohoda, le čedalje bolj razčlenjeno, toda v veliki meri formalno. Za stroške vpoklica se nameni nov davek na hube (3, nato 6 reparjev, Hubpatzen), za pripravljenost plemstva pa še nadalje ostane prejšnja šestina iz lastne mošnje.

Najpozneje leta 1560 pa skušajo stanovi pritegniti med sredstva za plačilo svoje odobritve še posredne davke, ki jih na novo uvajajo in ki dobe naziv sredstvenina (*Mittelding*). S tem izgubi deželni davek, ki ga plačuje dežela svojemu knezu, značaj čistega, repartiranega neposrednega davka, marveč se zbira iz različnih virov, tudi posrednih davkov.

V letih 1576—1624 postane na Kranjskem imenjski davek v poltretji izmeri okamenina, ki jo stanovi že avtomatično pobirajo od svojih deželanov. Odobritve deželnemu knezu pa dajejo stanovi v znesku, ki je višji od poltretje rente, praviloma med 75—80.000 goldinarji (od 1604 dalje nekoliko manj). Zato morajo uvesti nove neposredne davke poleg davka od imenjske rente: namesto tlake pri gradnji Karlovca ob-nove leta 1593 »repar na hubo« v znesku 3 reparjev, 1608 uvedejo gol-dinar na hubo (Hubgulden), ki ga 1616 zaradi beneških vojn zvišajo z »novo naklado« (neue Anlag) za 75 % in ki se imenuje tudi neue Anlag der 45 und 30 Kreuzer; leta 1600 razdele tudi stroške za vzdrževanje obmejnih strelcev enakomerno na podložnike. Vse take davke štejejo med »sredstva« za zbiranje odobritve in sem spadajo še nadalje tudi stanovski posredni davki, sredstvenina v ožjem pomenu besede in čepnina (Zapfenmass) od vina. Stanovi tudi jemljejo v zakup deželno-knežje posredne davke s tem, da jih smejo zvišati, in uvedejo 1599 davek enega groša na obresti (Interessenzuschlag).

Druga pomembna novost tega obdobja je uvedba tedenskega denariča od leta 1576 dalje. Ta nima nikake kontinuitete z istoimen-skim davkom 15. stoletja, pač pa mu je pravno soroden. Gre za davek na osebo (Leibsteuer), ki se odmerja po kombiniranih kriterijih: social-nem položaju in premoženju, deloma pa kot čista glavarina. Uvede se na zahtevo deželnega kneza, najbrž kot kompromis tako, da si ga spo-četka delita obe stranki, a postopoma preide med sredstva stanov. Ime-nuje se včasih tudi nova kontribucija.

Podobno nastane hišni goldinar, ki ga leta 1603 odobri Štajerska namesto zahtevane dvanajstletne kontribucije. Kranjska mora naslednje leto slediti s tem, da si izgovori eno tretjino zase. Namesto dejanskega odvoda nabranega zneska odobre stanovi v naslednjem letu pavšal v šestih letnih obrokih, tako da najbrž tudi hišni goldinar uvrste med svoja »sredstva«. Po preteku teh šestih let dajo stanovi zopet »izredno« odobritev (torej poleg zgoraj navedene, glavne) za dobo desetih let, in še pred njihovim pretekom novo.

Leta 1625 do 1632 tvorijo prehodno dobo k nekoliko bolj ustaljenim neposrednim davkom in še večjemu razbohotenju vseh vrst drugačnih finančnih virov. Obenem pomenijo ta leta popolno kapitulacijo de-želnih stanov v finančnem pogledu in polom deželnih financ. Leta 1625 prevzame Kranjska in Koroška hrvatsko in obmorsko vojno krajino ob podobnih pogojih kot je že prej Štajerska prevzela slavonsko. »Prevzem« pomeni plačevanje stroškov. Čeprav so stanovi že čez glavo zadolženi, prevzamejo naslednje leto novo »izredno odobritev« (extra-ordinari Bewilligung), če že ne v denarju pa vsaj v suknu. Nazadnje prevzamejo od deželnega kneza komorni dolg v znesku 800.000 gol-dinarjev!

Odslej dalje mrgoli čedalje več »sredstev«, ki naj pripomorejo stanovom do kritja čedalje večjih obveznosti, med katerimi ni najmanjša plačilo 40.000 goldinarjev letnih obresti. Tako nastaja poplava raznih posrednih davkov, ustvarjenih z domiselnostjo, v kateri je bil baročni jurist težko prekosljiv. Nekateri so bili muhe enodnevnice, drugi so se ustalili.

Finančni sistem fevdalizma novega veka je s tem dobil svojo izoblikovano pravno podobo. Kar je sledilo pozneje, so v bistu le še variante na isto temo.

V zvezi s pravkar nakazanim razvojem finančnega sistema na Kranjskem je nadaljnja značilna poteza razvoj vojaškega sistema. Plemičeva osebna udeležba v obrambi ostane še v 17. stoletju vsaj v neki meri v praksi, v poklic kmetov pa se skuša čim bolj nadomestiti z zbiranjem denarja in najemanjem plačanih vojakov. To tendenco, ki je značilna zlasti za slovenske kraje, je treba pripisovati dejstvu, da se je plemstvo zaradi kmetove upornosti balo dajati kmetom orožje v roke. Drugače je bilo v beneški Istri, deloma tudi v njeni avstrijski sosesčini. Črnida je tu preživela kmečki v poklic drugih slovenskih krajev.

6. UDELEŽBA MEST IN PRELATOV. Že v teku 15. stoletja je moral deželni knez dovoliti, da mesta in »prelatje« sodelujejo pri plačilu izrednih deželnih davkov in s tem polagoma zdrknejo iz dosega izrednih komornih davkov. Stanovi imajo seveda neposreden interes, da ti bogati viri davkov oddajajo svoja plačila v deželno kvoto in ne neposredno deželnemu knezu. Prvič dobi s tem deželna kvota boljši videz, drugič se da tako laže kaj prevaliti in tretjič utegnejo sredstva v silo vsaj deloma ostati na razpolago stanovom. Prehod mest in prelatov v deželno davčno obvezo je tem bolj olajšan, ker gre redoma za deželno obrambo, pri kateri je treba sile plemičev koordinirati z mesti in višjo duhovščino. Tako proti koncu stoletja mesta in prelati že stalno nastopajo med obvezanci deželnih davkov, kadar koli pride do njihove odobritve. Še nekaj desetletij 16. stoletja pa ostane živa zavest, da mesta in višja duhovščina niso udeleženi pri deželnih davkih na isti podlagi kot plemstvo in da spadajo pod neposredno deželnoknežjo davčno oblast.

Na Štajerskem je veljalo — zelo osporavano — pravilo, da mesta prispevajo četrtino vsakokratne davčne odobritve. Menda se to pravilo ni nikdar dosledno izvedlo. Na Kranjskem je bilo vprašanje rešeno preprosteje in je bilo v bistvu nesporno. Ob prvih napovedih, menda 1504 ali 1518, so mesta napovedala določen globalni znesek, ki je fiktivno predstavljal njihovo imenjsko rento, Ljubljana na primer 1200 goldinarjev. Vendar skupna vsota mestne osnove še zdaleč ni dosegala četrtine deželne osnove, še manj, ko so mestom leta 1537 osnovo znižali (Ljubljani od 1200 na 1000, Kamniku celo od 600 na 160). Leta 1539 je skupna mestna osnova znašala pičlih 10% deželne osnove. Ker so to napoved štel za suho rento, ki so ji proti sredi 16. stoletja znižali ocenitev, je mestna davčna napoved zdrknila za nadaljnjo tretjino navzdol in je znašala v primeri z novo deželno osnovo le še dobrih 7 %.

V tej osnovi so bila obsežena vsa kranjska mesta razen Škofje Loke, ki ni bila deželnoknežja.

Za duhovščino se je davčna osnova odmerila normalno od imenjske rente.

7. OBDAVČENJE DEŽELNOKNEZJIH DOMEN. Deželnoknežje domene niso prišle v stanovsko sfero obenem z mesti in višjo duhovščino, marveč si jih je znal deželni knez kljub vsem prizadevanjem stanov pridržati v svoje lastno obdavčenje, ki ga je izvajal po vicedomu. Davek, ki ga je

deželni knez tako nalagal svojim domenskim podložnikom, se je označeval kot Urbarsteuer, urbarski davek, kakor se je beseda urbarniki (Urbarsleut) uporabljala predvsem zanje. — Po nekih podatkih je bil prav ta urbarski davek, ki ga je deželni knez zaradi beneških vojn najbrž prav posebno navil, eden izmed povodov za izbruh kmečkih uporov zlasti v gospodstvih Polhov gradec, Ribnica in Gamberk.

Sčasoma je postalo nemogoče, da bi deželni knez svoja gospodstva obremenjeval popolnoma neodvisno od stanov. Zato so se včasih dogovorili, da bodo z določenimi bremenami nastopali vzporedno, vendar ne da bi stanovi sodelovali pri odmeri ali zbiranju davka na urbarnike. Ko so začeli stanovi zbirati posebna sredstva za vzdrževanje svojega vpoklica pripravljenosti in oborožitve, je prav tako postalo nevzdržno, da bi se s tem okoristili fevdalci na komornih gospodstvih, ne da bi kaj prispevali. Zato je pred letom 1560 deželni knez izjemoma pristal na to, da odslej dalje taki fevdalci od njegovih posestev plačujejo prispevek za deželno oborožitev v znesku ene tretjine doslej še neugotovljene osnove (der Pfandschafter 3. Pfennig). Ta prispevek je leta 1563 znašal skupaj 3200 gld, kar je bilo le nekoliko manj od skupne vsote deželanskega šestega denariča, ki se je zbiral za isti namen.

Tako imenovana Kranjski priključena gospodstva so imela zlasti na zahodu poseben lastniški sestav. Že zato so nekatera izmed njih, zlasti v osrednji Istri, spadala pod komorno obdavčenje. Redki manjši fevdalci so tako nekaj časa obviseli v zraku in jim poznejša uvedba stanovskega obdavčenja nikakor ni šla v račun. Omenili smo že, kako je zaradi davčne izvršbe nastal spor o pristojnosti županskih sodišč za fevdalce. Ko je bilo po tej poti težko nadaljevati odpor proti davkom, so se nekateri skušali izmakniti stanovskemu davkom s trditvijo, da je Pazinska grofija inkorporirana samo vicedomskemu uradu, ne pa stanovom. Pravno vprašanje deželnih davkov v Istri se je v tipičnem birokratskem postopku vleklo v nedogled.

Podoben je bil položaj v obeh slovenskih gospodstvih v kranjski Istri, Socerbu in Novem gradu, le da je bila tu pravna podlaga drugačna. Ti dve sodišči sta prišli h Kranjski šele začetek 16. stoletja v beneški vojni. Tedaj so bili deželni davki na Kranjskem že dodobra vpeljani. V teh gospodstvih so se lahko sklicevali na to, da so davki na Kranjskem že od starega, tu pa jih prej ni bilo in zato da jih ni moči uvesti. Ker je to stališče branil predvsem tržaški škof, je bilo proti temu težko kaj opraviiti, čeprav je bil škof Bonomo prvotno svojo davčno dolžnost priznal. Ker so bili kraji dejansko revni, ker so se prebivalci sklicevali na razne obljube davčne prostosti s strani avstrijskih vojskovodij in ker je bila blizu beneška meja, zlasti na socerbskem ozemlju kranjski stanovi niso imeli uspeha z davkom na imenje, pač pa so postopoma uspevali z novo uvedenimi davki, zlasti posrednimi. Podrobnejši potek istrskega davčnega vprašanja še ni dognan.

8. REDNI IN IZREDNI DAVKI, DAVEK IN KONTRIBUCIJA. Zaradi pravne davčne prostosti stanov in njihovega premoženja — ki se ni nikdar pozabila — so bili vsi davki, kar so jih stanovi odobrili, pravno izredni. Njihova zgodovina pa je pokazala, da so mnogi izmed njih dejansko postali redni. Postali so redni v tem smislu, da so jih sta-

novi — z malimi izjemami — dejansko odobravali, da se je to več ali manj razumelo in da so pri tem davki dobivali tudi neke ustaljene oblike. Niso pa bili nikdar redni v tem smislu, da bi bili uzakonjeni enkrat za vselej za nedoločen čas.

Včasih pa se je dogajalo, da so stanovi odobrili davek za nekaj let skupaj, torej zopet le začasno, toda za daljšo dobo. Tako odobritev označujemo kot davčni reces. Deželni knez si je s tem zagotovil denar za nekoliko vnaprej, stanovi pa so mislili, da se bodo tako vsaj za nekaj časa zavarovali pred čedalje večjimi zahtevki deželnega kneza. Dejansko pa so si s tem zbili iz rok sredstvo za politična pogajanja in nasprotni pritisk na vladarja, tako da so recesi praviloma v korist monarhu in znak napredujočega absolutizma. Dejansko so recesi pri nas v 16. stoletju le redki, v 17. stoletju pa čedalje pogostejši in dolgo odmerjeni.

Najizrazitejši stanovski davek, ki je dejansko postal reden, je davek na imenje, ki je praviloma veljal skratka kot davek, Steuer. Ustali se je na Kranjskem na poltretji izmeri prvič leta 1552, nato zopet 1564 in je odtlej stalno ostal na tej višini. Njegova struktura ni bila v vseh deželah enaka. Tako je Štajerska v glavnem poznala ustalitev na štirikratniku, ki se je najbrž v celoti prevladil na podložnike, Koroška na trikratniku, od katerega sta se dve tretjini (torej dvakratnik) prevladili na podložnike, medtem ko naj bi se od kranjske poltretje imenjske rente dve prevladili na podložnike. Razlike v količniku so morda nekoliko izravnale nesorazmerja v osnovah, v glavnem pa so bile odvisne od tega, koliko so stanovi rajši pritegnili druga »sredstva«.

Primerjava davčnih osnov za tri dežele pokaže naslednje:

	1518	1542 (vrednostl)	1542 (imenje)
Štajerska	70.000	70.000	72.250
Koroška	36.000	36.000	34.800
Kranjska	28.700	15.000	22.000
Goriška	—	—	5.700

Davek po vrednosti, ki ni uspel, bi bil davčno breme v veliki meri prevladil na obe ožji Avstriji. Pri oceni kranjskih števil je treba še upoštevati, da je bilo komorno premoženje tu izredno močno, da pa v davčni osnovi ni všteto, marveč obdavčeno posebej.

Kot drugi, dejansko redni in stabilizirani davek, se je pozneje kot imenjski davek uveljavila kontribucija, ki se večkrat značilno imenuje ekstraordinarna, čeprav je tudi ona dejansko redna. Kljub stalnosti imena pa ne gre vedno za isti davek. Praviloma gre za davek na osebo, ki pa se mu tu in tam pridružujejo še drugi davki, katerih nastanek smo mogli opazovati zlasti v začetku 17. stoletja. Tako je treba kontribucijo včasih razčleniti po sestavinah, ki so se v njej spojile. V odobritvah stanov nasproti vladarju je kontribucija praviloma pomenila tisto davčno vsoto, ki je bila odobrena poleg davka na imenjsko rento. V davčni repartitiji pa je ista beseda začela pomeniti tiste neposredne davke, ki so veljali za sredstvo pri zbiranju kontribucije deželnemu knezu. V 18. stoletju je beseda kontribucija začela pomeniti neposredni davek nasploh.

V tem razvoju besede kontribucija se zrcali sprememba v osnovnem načelu, po katerem so stanovi zbirali neposredne davke. Do srede 16. stoletja sta bili odobritev davka deželnemu knezu in njegova repartacija (porazdelitev davčne kvote) na gospostva tesno povezani. Načeloma so stanovi repartirali na gospostva tisto vsoto, ki so jo odobrili vladarju. Davek je bil načeloma deželnoknežji. Davčni zaostanki posameznih gospostev so najprej prisilili stanove, da opuste strogo repartacijo in se pri porazdelitvi davka manj strogo oklepajo dejansko odobrene vsote. Čim bolj so se pri tem za plačilo odobritve uveljavila še druga sredstva, tem bolj sta se odobritev in repartacija ločili. Odobritev stanov deželnemu knezu je tvorila deželni neposredni davek, ki so ga stanovi zbirali v obliki stanovskih neposrednih in posrednih davkov.

9. DEZELNI DOLGOVI. Stanovi so v prvih desetletjih 16. stoletja le izjemoma najeli kak dolg za plačilo davkov ali za najem lastnega kontingenta vojakov; tako na primer leta 1526 za plačilo pripravljenosti ob nemškem kmečkem uporju prejšnjega leta. Takih dolgov so se stanovi običajno že ob prihodnji odobritvi znebili. Zbiranje sredstev na eni strani in njihovo odvajanje na drugi sta se v bistvu izravnali in stanovske finance imajo tako kaj preprosto strukturo.

Leta 1543 opazamo, da imajo kranjski stanovi že nekaj tisoč goldinarjev dolga, ki se ga ne morejo več znebiti in ki jim v teku nekaj let (1548) narase že na celo davčno osnovo (22.000). Nato se dolg dviga počasneje in doseže ob bitki pri Sisku šele 50.000 goldinarjev (1593). V tem času nastopi na Kranjskem izredna draginja. Morda zaradi nje poskoči deželni dolg do leta 1605 kar na štirikratno vsoto: 200.000 goldinarjev, do leta 1626 na celih 700.000, nakar sicer nekoliko pade, a brž zopet poskoči s prevzemom 800.000 goldinarjev deželnoknežjega dolga, tako da po letu 1630 preseže milijon.

Razen dejstva, da porast deželnega dolga značilno sovпада s propadom živega stanovskega dualizma in protestantizma, je pri njem pomembna še druga ugotovitev: kljub prezadolženosti stanov posojilo stanovom tedaj ni bilo zamrznjen denar, marveč je veljalo za rentabilno in dokaj varno naložbo, ki se je obrestovala s 6–7 % obrestno mero. Posojanje stanovom se je razvilo v redno obliko kreditnega poslovanja, ki so se je udeleževali visoki plemiči, meščani in posamezni podložniki.

Tretja zanimivost deželnih dolgov tega časa je v tem, da so se v glavnem najemali doma. Deželni dolg torej ni nujno znak splošne revščine, ki ne zmore visokih obremenitev, marveč bolj dokaz nesorazmerne porazdelitve davčnega bremena, ki ga redni davčni obvezanci ne morejo kriti, pač pa morejo tako nastale vrzeli kreditirati posamezni lastniki kapitalov in to v znatnih zneskih. Tako je deželni dolg posledica davčne tehnike, ki ne zmore več zajeti v davčno breme vseh stopenj premoženjske diferenciacije v zgodnjem kapitalizmu.

V teku 17. stoletja se pojavljajo tudi posojila, ki jih deželni knez najame pri že tako prezadolženih stanovih, ki pa si denar izposojajo pri tujih bankirjih.

Kreditno poslovanje razvijejo tudi mestne uprave, ki poslujejo kot depozitni uradi zlasti v varuških zadevah in nalagajo tako zbrani denar v nakup nepremičnin.

10. POSREDNI DAVKI. Po izvoru so mnogo starejši od neposrednih in so se tudi ob patrimonializaciji financ ohranili vsaj po obliki. To velja zlasti o mitninah. Ko se je nastajajoča deželno knežja oblast ozirala za novimi sredstvi, je bila zopet pri roki najprej misel zvišati mitnine — kolikor niso bile v zasebnih rokah — ali pa uvajati nove. Višje plemstvo je brž izsililo načelno prepoved samolastnega višanja mitniškega bremena, v praksi gotovo brez popolnega uspeha. Mitnina je praviloma veljala kot prispevek za vzdrževanje cest in ji včasih ni bilo moči zanikati upravičenosti, toda ko je bila uvedena, je denar šel po svojih potih.

Namesto da bi se ubadala z uvajanjem drobnih mitnin, sta Friderik in Maksimilijan ubrala bolj iznajdljiva pota. Uvajala sta mitninam sorodne posredne davke, le pod drugim imenom: nabitek (Aufschlag) se je pobiral od trgovskega prometa skozi velika mesta (Ljubljana, Trst, Reka) in se je ustalil. V času beneških vojn je Maksimilijan uvedel spremščino (Gleitgeld) kot plačilo za varno potovanje blaga, čeprav nihče ni kazal pretiranega interesa za tako drago plačano, a zelo simbolično zaščito. Na vsestranski pritisk je bilo treba spremščino opustiti.

Nadaljnjo značilno stopnjo pri uvajanju posrednih davkov smo opazili že v zvezi z deželnimi odobritvami: deželni knez in stanovi se dogovore za uvedbo posrednega davka s tem, da sta ga oba deležna. Taki poskusi so se tudi pojavljali že v Maksimilijanovi dobi, vendar je tedaj upravljanje davka ostalo v rokah vladarjevih organov. Pozneje pa so stanovi prevzeli nove posredne davke v neposredno upravljanje.

Do 18. stoletja so se z občudovanja vredno iznajdljivostjo razvile že najrazličnejše vrste posrednih davkov, od davkov na potrošnjo do davkov na luksus in zabave. Nekateri izmed njih so se zbirali za namenske sklade.

11. OBLIKOVANJE ERARJA. Komorno premoženje je nastalo iz lastnine deželnega kneza. Z razvojem deželno knežje oblasti so se mu v čedalje večjem številu pridruževale pravice do takih donosov, pri katerih je bil javnopravni značaj popolnoma nedvomen. V komornem premoženju se je torej vse bolj izoblikoval značaj državnega erarja, čeprav je še vedno veljalo za vladarjevo lastnino. Podobno se je v stanovskih financah oblikoval deželni erar.

Pri oblikovanju državnega erarja je bilo odločilno, da so bile odobritve deželnemu knezu namensko vezane in plačila včasih niso niti prišla do njegove blagajne, marveč so jih stanovi neposredno izplačevali za dogovorjene namene. Na drugi strani stanovi sicer niso imeli pravice kontrolirati upravo komore — vsak poseg v komorno premoženje ali upravo je veljal za težko nezakonitost — vendar je namenska vezanost sredstev prispevala k oblikovanju nazora, da vladar vendarle ni njihov

popolni lastnik in da mora z njimi izpolnjevati v prvi vrsti državne obveze.

Vzporedno s tem so deželnoknežja gospostva kot posebni deli komornega premoženja izgubljala svoj nekdanji pomen za vzdrževanje oblasti v deželi. V 15. in 16. stoletju jih je deželni knez dajal v zastavo ali v rešilni kup (zastavljena gospostva, Pfandschillingherrschaften), s tem da so ostala podrejena komorni upravi. Tedaj so ta gospostva še pomagala deželnemu knezu držati velik del oblasti v deželi izven vplivne sfere stanov. V 17. stoletju, ko so bile javnopravne finančne osnove države že dovolj utrjene, pa deželni knez ni imel več interesa priklepati taka gospostva nase in jih je trajno odsvajal. Nedvomno je pri tem razvoju bila spočetka odločilna predvsem finančna stiska vladarja ob nerazvitem in nezanesljivem davčnem sistemu; vendar ima dosledni umik privatnega elementa v komornem premoženju pred erarjem v širši perspektivi svoje korenine v postopni ločitvi javnih od privatnih financ v pogojih zgodnjega kapitalizma in v razvoju erarja.

12. POMEN FINANČNEGA PRAVA. V prvih stoletjih novega veka postane finančno pravo ključ do razumevanja celotne državnopravne nadstavbe in je razvojno pomembnejše od posameznih drobnih organizacijskih oblik raznih oblikujočih se organov.

V razvoju finančnega prava, ki je tesno zvezan z razvojem vojaškega sistema od fevdalne vojske v najemništvo, se zrcali začetna odvisnost deželnega kneza od plemstva, njegovo postopno osamosvajanje s pomočjo oblikujočega se erarja in plačane poklicne vojske.

Najbrž utegne analiza tega procesa nuditi mnoga pojasnila tudi za razvoj velikih političnih dogodkov na Slovenskem v tem času. Kakor pri drugih ključnih vprašanjih slovenske pravne zgodovine pa smo tudi pri tem šele pri začetkih.

II. DEŽELNA USTAVA

Bistveni nosilec deželne ustave v dobi dualizma so deželni stanovi kot avtonomna korporacija privilegiranih oseb v deželi, ki pod vladarjevim predsedstvom sama upravlja svoje zadeve in ki jo mora vladar razen tega v določenih vladnih zadevah zaprositi za pristanek. Beseda stanovi (Stände) prihaja v tem smislu menda iz Nizozemske, od koder se razširi k nam po letu 1500, ne da bi takoj izrinila stare nazive. Razlikovati je treba ta državnopravni termin, ki se uporablja samo v množini, od besede stan, stanovi v družboslovnem smislu.

1. STARA IN NOVA PLEMIŠKA AVTONOMIJA, DUALIZEM. V zgodnji deželni ustanovi, ko se stanovi označujejo ali opisujejo še z drugačnimi nazivi (deželani; gospodje, vitezi in hlapci), je v deželnih stanovih razvit šele pravni element notranje avtonomije. Urejena je po splošnih načelih srednjeveške avtonomije, temelječe na skupnosti po stanu in ozemlju. Ta avtonomija se dviga nad drugimi po tem, da pripada najvišjemu sloju v deželi, je pa še vedno v bistvu avtonomija skupnosti oseb. Njeni

pojavnimi oblikami sta deželna oziroma dvorna večja, ki ju izrivata ustrezni pravdi. V tem se tudi čedalje jasneje izraža njeno zoževanje na sodno avtonomijo. Vplivov na vladanje ta avtonomija kot taka nima ali vsaj niso niti bistveni niti trajno priznani.

V dualistični stanovski ustavi nastane poleg dotedanje plemiške korporacije še druga. Ta ima nalogo, da — ne več pod gospodovim predstvom, marveč kot njegov partner — razpravlja z deželnim knezom o vojaških obvezah članov in o deželnih davkih. To pravico izkoristi

Slika farne cerkve v Radečah pri Zidanem mostu s klado ob zidu desno spodaj; desno zgoraj povečava ustreznega detajla

tudi za vpliv na druge javne zadeve. Ker je večina članov te korporacije istovetna s staro plemiško korporacijo, se dejansko stopita obe v eno. Oba elementa — stari, pretežno sodno-avtonomni, in novi, davčno-politični pa ostaneta v mnogem še do konca ostro ločena, organizacijsko pa se sploh nikdar ne združita. Tipična organa nove stanovske korporacije sta deželni zbor in stanovski odbor.

Do nastanka dualistične stanovske ustave pride tedaj, ko je postopek za odobravanje vojaške pomoči in davkov na deželnih zboriših toliko ustaljen in reden, da moremo govoriti o nastajanju stalnega aparata deželnih zborov. Točnega nastanka torej ni moči fiksirati. Prvi pojavi sodijo v sredo 15. stoletja, vendar gre tu še za otipavanje prvih organizacijskih oblik. O ustaljevanju je moči govoriti šele okrog leta 1500, ko kljub pravni izrednosti davkov postanejo deželni zbori skoraj redni, njihov davčni aparat pa kmalu nato sploh dobi trdno obliko.

2. ČLANSTVO. Udeleženci deželnih zborov se pri nas razvrščajo v štiri stanovske skupine (kurijske, klope), ki se običajno navajajo po vrstnem redu: prelati; gospodje; vitezi in oprode (hlapci); mesta. Ta vrstni red ni historičen. Dejansko so tvorili začetek stare avtonomije ponekod gospodje, to je svobodni gospodje in najuglednejši ministeriali zlasti kot imetniki teritorialnih gospodstev. Pridružujejo se ministeriali sploh, ki tvorijo osnovno jedro stare korporacije. Oprode, milites se pridružijo po pridobitvi osebne svobode najpozneje 1338. Skupaj z manj uglednimi ministeriali tvorijo oprode klop vitezov in oprod.

Prelati imajo spočetka dvojen in celo trojen položaj. Kot fevdalci so podsodni plemiškim avtonomnim organom vsaj v zadevah premoženja, kolikor jim ne uspe ohraniti svojo cerkveno podsodnost. Po davčni obvezi pa prehite drugo plemstvo in začasno pridejo pod komoro.

Položaj mest pa je jasen. S plemiško avtonomijo nimajo ne tako ne drugače opravka: imajo svojo avtonomijo in spadajo v komoro svojega gospoda.

Šele ustalitev deželnih zborov združi te štiri stanove pod en klobuk. Pri tem se ureditev ni nikdar ustavno določila, marveč sta se sestav in udeležba na deželnem zboru razvijala po običajnem pravu, različno po različnih deželah in se tudi spreminjala. Neke toge, splošno veljavne sheme za ta mehanizem ni in tudi kar bo o tem sledilo, je le opis nekega splošnega povprečja, od katerega poznamo nešteto odstopov. Že v samem štetju kurij ni bilo doslednosti; kadar so šteli svetno plemstvo za eno kurijo, so mesta štela za tretji stan.

Udeležba na deželnem zboru je štela v 16. stoletju le za pravico svetnega plemstva; udeležba prelatov in mest, ki so se pridružili z izstopom iz komorne davčne dolžnosti, je štela za vladarjevo preklicno koncesijo. Kadar so stanovi nudili vladarju prevelik odpor — zlasti v protestantskih časih — je deželni knez zagrozil, da bo prelato in mesta odpoklical ali da bo »ločil stanove«. To je posredno pomenilo, da bo prelato in mesta sam obdavčil.

V prvih treh stanovih se je članstvo presojalo po osebni kriteriju (pripadnost stanu) in po premoženjskem kriteriju (gosposka renta v deželi). Visoki plemiči, ki so imeli sedež izven dežele, so se prihoda branili. Za presojo pripadnosti deželnim stanovom glede na premoženje je postala važna imenjska knjiga, kolikor niso vodili tudi posebnih poimenjskih seznamov. Pripadnost plemiča deželi se je mnogo pozneje označevala z netočnimi izrazoma inkolat (pripadnost po bivanju) oziroma indigenat (pripadnost po rojstvu, »domorodstvo«).

Le člani prvih treh stanov so bili udeleženci deželnih zborov kot osebe in so imeli praviloma svoj glas (virilni glasovi). Mesta so tvorila četrto kurijo le po svojih zastopnikih. Zastopstvo mest se je polagoma ustalilo na določenih mestih. Kako so šteli glasove mestnih zastopnikov, ni vedno prav jasno; ponekod je celotna mestna kurija imela vsaj nazadnje le en glas (kurialni glas). Za sklep najbrž ni bilo vedno potrebno, da bi dobil večino v vsaki kuriji posebej, vendar razvoj tega glasovalnega mehanizma še ni raziskan.

Vsekakor pa je bila preglasovana kurija vezana kvečjemu na sklep o odobritvi davkov, medtem ko je za druge sklepe lahko sestavila svoj ločeni odgovor. V mnogih primerih poznamo ločeno posvetovanje kurij.

Kakor so mestni zastopniki reprezentirali mesta, tako so pripadniki prvih treh stanov veljali tudi za zastopnike svojih podložnikov. V tem smislu je moči govoriti o načelu reprezentance v deželnih stanovih, pri čemer bi bilo nesmiselno razmišljati o tem, ali je zastopan recimo tudi mestni gostač. Ni pa moči govoriti o resničnemu zastopstvu dežele kot državnopravnega telesa, ker gospodstva in podložniki komornega premoženja niti dejansko niti pravno niso bili zastopani. Tako se v deželnih stanovih meša pojem dežele s fevdalnimi kriteriji lastništva in skupinske avtonomije, ki izgube svojo ostrino šele v teku 17. stoletja.

Na Goriškem je bila večina kmetov deželnoknežjih, plemstvo maloštevilno in pravno slabotno, mest skoraj nič. Zato se tu deželni zbori niso mogli držati splošnega tipa. Ena izmed posebnosti goriškega deželnega zbora je v prvi tretjini 16. stoletja kmečko zastopstvo. Nadrobnosti o njem še niso znane. (Prim. str. 332.)

3. POSTOPEK DEŽELNEGA ZBORA. Deželni zbor je mogel »razpisati« samo deželni knez. Samolastno sestajanje na deželne zборе je štel za upornost. Praviloma je deželni knez razpisal deželni zbor enkrat na leto, pri čemer je lahko svobodno izbiral čas sestanka. Ob izrednih ovirah in ob davčnih recesih lahko tudi po več let ni prišlo do deželnega zbora. Če so stanovi zavlačevali odobritev ali če je nastopila nepredvidena sila, je deželni knez lahko sklical deželni zbor večkrat v enem letu.

Z deželnim zborom se je deželni knez lahko pogajal osebno ali pa je poslal nanj svoje »deželnozborske komisarje«, ki jim je za ta namen izstavil pooblastilo — »kredenčno pismo«. Obenem jim je dal obsežna pismena navodila (instrukcije) — več ali manj internega značaja — kako naj postopajo na deželnem zboru, kaj naj v njegovem imenu govorijo in na kaj lahko pristanejo. Instrukcije so vsebovale uveden opis splošnega zunanjepolitičnega in zlasti vojaškega stanja, opis vladarjevih prizadevanj na teh področjih, njegove načrte za bodočnost in utemeljitev teh načrtov, obvezno tarnanje nad pomanjkanjem sredstev in izčrpanostjo komornega premoženja, včasih tudi več ali manj razločne očitke stanovom, da premalo store, in nazadnje seveda propozicijo. Propozicija je bila vladarjev predlog, v kakšni obliki in meri naj stanovi sodelujejo pri njegovih načrtih z denarjem in četami. Instrukcije so zlasti v 16. stoletju zanimivi elaborati, v 17. stoletju pa se — kot ves deželnozborski material — izgubljaajo v dolgoveznem leporečju.

Ko se je sestal deželni zbor, ki mu je predsedoval eden izmed deželnih dostojanstvenikov — praviloma deželni maršal — so stanovi najprej poslušali propozicijo komisarjev. Nato so se brez navzočnosti komisarjev o njej posvetovali in če so jo sprejeli, sestavili svoj »odgovor«, ki je vseboval »odobritev«. Izročili so ga komisarjem. Če je deželni knez z »deželnozborsko resolucijo« sprejel odobritev, se je sklep objavil kot obvezen v »deželnozborski publikaciji«.

Tako gladko pa menda nikdar ni šlo. Saj bi to pomenilo, da odobritev stanovom ne dela nobenih težav in da zmorejo več. Sicer pa je že deželni knez v svoji propoziciji stavil mnogo višjo zahtevo od pričakovane odobritve in tako so redoma deželni zbori potekali v znamenju mešetarjenja, pri čemer je vsaka stranka večkrat že vnaprej vedela, kje se bosta približno sešli. Tudi pogajanja o višini odobritve so med

stanovi in komisarji potekala praviloma pismeno. Stanovi so sestavili »odgovor«, nakar so komisarji dali »repliko«, stanovi tripliko itd. do končne odobritve. Če stanovi nikakor niso dosegli zahtev, ki jih je bil deželni knez komisarjem naznačil kot minimalne, se je deželni zbor »razbil«. V tem primeru ga je deželni knez v kratkem ponovno sklical in ga skliceval toliko časa, dokler le ni prišlo do neke sporazumne rešitve.

Osnovni postopek deželnega zbora je bil torej namenjen odmeri vojaške in davčne obveze, polagoma vedno bolj poslednje (Landtage sind Geldtage). Že v postopku okrog odobritve pa so stanovi — v dokaz svojih velikih zadreg — običajno navajali razne težave, ki naj bi jih vladar pomagal odpraviti, da bodo zmogli zahtevana bremena. Tako so se v pogajanja vpletle vse mogoče druge zadeve, glede katerih so skušali stanovi doseči vladarjeve koncesije. Spočetka je šlo bolj za finančne, kmalu tudi za druge težave. Deželni knez je navadno skušal take zadeve izločiti iz pogajanj o sami propoziciji in jih tako odložiti. Včasih pa so stanovi tudi sami sprožili svoje zahteve v posebnem dopisu, ki so ga vročili obenem z odgovorom ali pa ob drugi priložnosti kot svoj nasprotni zahtev. Taki sezname stanovskih prošenj (!) so se imenovali deželna gravamina. Da bi bila uspešnejša, jih deželni zbor včasih ni vročil komisarjem, marveč je imenoval svoje lastne odposlance, ki naj bi gravamina nesli neposredno na dvor. Kadar se je tako sprožil o gravaminih poseben postopek, se je izmenjava odgovorov izvedla v nasprotni smeri: deželni knez je dal resolucijo; če ta stanovom ni bila po godu, so dali repliko itd. do quadruplik in še čez.

Posebno važna vprašanja so včasih izločili tako iz razprav o propoziciji kakor iz razprav o splošnih gravaminih in si dopisovali posebej. Če so bila ta vprašanja še tako pomembna in če so še tako razburjala duhove — nikdar ne moremo poteka pravilno oceniti, če ne upoštevamo, da so vendarle nekako v zvezi s pogajanjem o vojaško-davčni propoziciji.

O delovanju deželnih zborov so okrog leta 1507 na Kranjskem začeli shranjevati vsaj glavno korespondenco in vmes vlagali včasih beležke o posvetovanju. Proti sredi stoletja so začeli dokumente zbirati tudi v vezanih knjigah, v katerih so šele v teku časa začeli redno vpisovati tudi potek razgovorov v obliki zapisnika.

4. STANOVSKI ORGANI. Izvajanje sklepov deželnega zbora je zahtevalo tudi nekih izvršilnih organov. Ti so bili ali kolegialni ali posamični.

Glavni kolegialni izvršilni organ deželnega zbora je stanovski odbor (Verordnete, Ausschuß). V drugi polovici 15. stoletja se ta naziv že pojavlja, gre pa še v bistvu za začasno, do izvršitve namena podeljeno funkcijo. Na Štajerskem začenja stanovski odbor delovati kot stalen organ nekako okrog leta 1525, vendar si šele postopoma izgrajuje delokrog in način poslovanja. Pozneje so začeli na deželnih zbora izstavljati stanovskim odbornikom posebne instrukcije, ki tvorijo obenem pooblastilo in poslovnik. Tu pa tam so razlikovali širši in ožji odbor. Stanovski odbor je bil voljen in vsaj ponekod sestavljen z upoštevanjem kurij. V tem je šla Kranjska menda dalj od Štajerske, ker je bilo zastopstvo mest nekaj časa (16. stol.) vsaj dejansko v navadi. Stanovski odbor je razen organizacije vojaških in davčnih zadev razširil svoje

delovanje tudi na druge upravne zadeve, ki so se začele pojavljati, in tvoril tako prvo razvojno stopnjo nekake avtonomne deželne vlade.

Poleg stanovskega odbora je deželni zbor lahko postavljala tudi druge odbore s posebnimi nalogami.

Kolegialni organi stare plemiške avtonomije so se po svojem, zdaj čedalje bolj ostro začrtanem delokrogu, praviloma ostro ločili od deželnega zbora in njegovih organov. Le dvorna veča je izjemoma in v posebno nujnih primerih sklepala o zadevah, ki so imele zveze z deželno-zborskimi, če deželnega zbora ni bilo moči v naglici sklicati.

Tudi pri posamičnih organih je razlika med starimi in novimi dovolj izrazita. Deželni glavar in deželni upravitelj kot njegov namestnik sta ostala na starem položaju v plemiški avtonomiji starega tipa in sta ohranila svoj položaj kot stalna zastopnika deželnega kneza v deželi, zlasti v zadevah vojaškega poveljstva in sodnega predsedovanja. Zato ju je še dalje imenoval deželni knez, medtem ko so stanovi imeli le neke predlagalne pravice. Od deželnega upravitelja, ki je imel največ opravka s tekočimi zadevami, so kranjski stanovi v prvi polovici 16. stoletja zahtevali znanje slovenščine. V teku 16. stoletja se je pridružil še deželni upravitelj (Landesverwalter), čigar dejavnost se je osredotočila na sodne zadeve. Seveda se je okrog teh organov razvil čedalje večji krog izvršilnega osebja.

Organi, ki so izšli iz deželnozborskega poslovanja, so bili izrazito avtonomni organi in na njih imenovanje deželni knez ni imel nikakega vpliva. Med najpomembnejšimi je gotovo glavni prejemnik (General-einnehmer), pri katerem so se stekali nabrani davki. Ko se je finančno poslovanje stanov razširilo, je nastalo deželno računovodstvo (Buchhalterei) s čedalje večjim aparatom. Prav tako se je v znamenju povečanega pisarniškega poslovanja razvila stanovska pisarna (Kanzlei) in za manipulacijo z akti registratura.

5. USODA SVOBODNIH TERITORIJEV. Še primer celjskih grofov je pokazal, kako slabotna je bila deželnoknežja oblast na teritorijih, ki so pripadali kakemu svobodnemu gospodu. Pravne vezi, ki so tak teritorij vezale na deželno kneževino, so bile v posameznih primerih različne. Če je svobodni gospod priznaval svoje članstvo na deželni ali dvorni veči in pravdi, je bila situacija še dovolj jasna, posebno če sam ni več vzdrževal lastne dvorne pravde. Bolj zapleteno je bilo stanje, če je bil svobodni gospod osebno izvzet iz deželnoknežje oblasti, fevdalci njegovega teritorija pa so jo napol priznavali. Kjer pa tudi tega ni bilo, je tak teritorij praktično spadal k deželni kneževini le po imenu.

S svetnimi svobodnimi fevdalci je prišlo do razčiščenja v teku 15. stoletja, bolj po politični poti in z merjenjem moči kot s pravnimi sredstvi. S cerkvenimi gospodi je to teže uspelo, posebno ker so imeli sedež izven habsburških dežel. Če so imeli višje sodstvo in če v njihov teritorij niso v preveliki meri segala ogradna posestva deželanov, so bili še vedno »petelini na svojem gnojišču«. Taka gospodstva se označujejo kot imunitete, vendar si je treba biti na jasnem o tem, da gre tu za nov, bistveno okrepljen pojem. Le nekatere stare imunitete se so povzpele na to stopnjo, pri čemer je stara imunitetna pravica le sovplivala

kot izhodišče, pravno vsebino pa je dajal isti proces, ki je sodeloval pri tvorbi deželnoknežje oblasti.

Teritoriji »tujih cerkvenih knezov« so bili trd oreh za deželnega kneza kakor tudi za deželne stanovce. Ti teritoriji so bili trdoživi tem bolj, čim bolj so bili nenačeti in samostojno organizirani, kakor zlasti na Koroškem salzburški in bamberski. K njihovi uklonitvi so prispevali zlasti Turki. Brž ko je cerkveni knez v turški sili privolil, da se je deželna obramba zbirala tudi z njegovega ozemlja, je bil princip prebit. Sledila so plačila namesto osebne dolžnosti, davki, podreditev stanovskim organom in nenadoma se je cerkveni knez zavedel, da se je nad njegovim teritorijem neopazno spletla nova sfera deželne oblasti, pa čeprav nobena izmed njegovih starih svoboščin ni bila formalno okrnjena. Loške podložnike freisinških škofov srečujemo med deželno vojaško obvezo vsaj že v začetku 16. stoletja. Seveda zadeva ni potekala gladko, marveč so se cerkveni knezi na vse načine otepali iz zanke. Vendar je bila medtem tudi deželnoknežja državna oblast toliko pravno oblikovana, da je ni bilo moči več zanikati. Tako so poravnave iz leta 1535 (za Salzburška in Bamberska gospostva) izhajale iz načelnega priznanja deželnoknežje oblasti in se omejile na druga sporna vprašanja. Ko naj bi se uvedlo državno obdavčenje proti Turkom po vsem nemškem cesarstvu, so cerkveni knezi nazadnje skušali ugovarjati dvojno obdavčenje in se iz deželnega obdavčenja izmuzniti pod državno. Še leta 1547 so na državnem zboru v zvezi z dvojnimi obdavčenjem cerkveni knezi skušali ubraniti svoje imunitete. Toda morali so priznati, da deželani njihovih teritorijev hodijo na deželne zборе. Čeprav do končnega sporazuma ni prišlo, je že sama problematičnost državnega obdavčenja vedla do tega, da so cerkveni teritoriji ostali pod deželnim obdavčenjem in s tem dokončno prenehali biti državnopravne imunitete. (Na salzburških posestvih na Štajerskem so imele podoben vpliv kot turški napadi — ogrske vojne. Tudi tu je bila vojna nevarnost že v časih cesarja Friderika prisilno privedla teritorije pod deželno obvezo.)

Oglejski patriarhat Habsburžanom ni postavljajal problemov s teritorialno posestjo, zato pa s svojo cerkveno oblastjo. Ustanovitev ljubljanske škofije (1461—63) pomeni prvi vladarjev korak k močnejši pritegnitvi cerkvene oblasti pod svoj vpliv.

6. KMEČKO-PLEBEJSKA USTAVNA POJMOVANJA. V drugih panogah so se v prvih stoletjih novega veka v glavnem ohranile upravne oblike, kakršne so se razvile v srednjem veku. Prej ali slej pa nastopa nazadovanje samoupravnih oblik, zlasti na podeželju že pred nastopom absolutizma.

Kot nova upravna oblika se je med kmeti razvijala organizacija obrambnih taborov, namenjenih predvsem proti turškim navalom, na zahodu tudi proti beneškim vpadom. Po nekih vesteh so taki tabori imeli zelo izoblikovana organizacijska pravila, ki bi tvorila svojevrstno panogo ljudskega običajnega prava v upravi, ki pa doslej s tega gledišča niso obdelana.

Zgodovinsko mnogo pomembnejša je bila druga ljudska organizacija, ki je prav tako zrasla brez zveze z državno ureditvijo in proti njej — organizacija kmečkih puntarjev. Določene organizacijske

oblike je imelo prav vsako izmed uporniških gibanj na Slovenskem. Medtem ko je bila organizacija taborov sicer ustvarjena mimo oficialnega prava in namenjena predvsem zunanji obrambi (odvzela je s tem deželnemu knezu nekaj njegovih bistvenih pravic), je bila organizacija kmečkih puntov naperjena naravnost proti obstoječemu redu in revolucionarna.

Najbolj oblikovana je bila nedvomno organizacija velikega slovenskega punta 1515. Izhajala je iz načela skupnega odločanja, skupščine osebno zbranih članov določene krajeve ali širše skupnosti. Vsako novo gibanje je začelo s svojo skupščino vseh puntarjev. V Ljubljani so se morali deželnoknežji komisarji pogajati kar s celo, večtisočglavo skupščino, kar pomeni, da so se sicer razgovarjali z njenimi besedniki, da pa je o morebitnem sklepu odločala celota. S skupščino v Konjicah začenja upor na Slovenskem Štajerskem, s skupščino v Pustrici na Koroškem. Neposredna udeležba na skupščini in neposredno odločanje navzočih spominja po svoji razvojni prvotnosti na splošni princip oblikovanja oblasti iz večje, ki je bil seveda v teh primerih upoštevan instinktivno. Načelo skupščine ni bilo vedno zamišljeno kot začasno, vsaj ne za lokalne skupnosti. Bohinjci in Blejci so celo resno pričakovali, da bo cesar razpisoval davke s tem, da bo o njih obvestil njihovo gmajno. Ta nemška beseda ne pomeni v tej zvezi nič drugega kot skupščino ali komun — zbor vseh kmetov nekega ozemlja. Ali pa se za to pisarjevo tujko ne skriva v tem primeru tudi zavestna misel na večjo, ki je v teh časih vsaj ponekod mogla biti še živa? Vsekakor so kmetje mislili na skupščino kot na svoj stalni organ. Funkcija, katero so ji hoteli dodeliti, ni bila bistveno različna od funkcije deželnih stanov in podobna tisti, ki so jo tedaj imele goriške soseske.

Nekolikšno zožitev načela skupščine pomeni izvolitev 300-članskega vodstva v Konjicah, ki tvori primer neposredne volitve nekakega parlamenta. Tako, na reprezentančnem načelu sloneče vodstvo nekega širšega zbora je morda poznala tudi kranjska kmečka zveza, medtem ko za koroško poznamo le dokaj oblikovano skupino izvršilnih funkcionarjev: dva poveljnika, enega podpoveljnika, dva četrtna mojstra, dva prokuratorja ali besednika in tri svetnike. Če niso nazivi v viru prilagojeni tedanji uradni terminologiji, so uporniki v mnogem spretno posneli nazivje iz tedanje uprave, le da so mu dali svojo vsebino. Tudi odposlanstvo kranjske kmečke zveze na samega cesarja spričuje razvite organizacijske metode, ki so jih tudi na dvoru morali upoštevati in — s sprejemom poslanstva — priznati.

Hrvatsko-slovenski kmečki upor (1573) spominja po svoji organizaciji še najbolj na organizacijo koroških kmetov ob upor 1515, kolikor je topot vojaški ustroj tvoril nekaj posnetek vojaške organizacije v Vojni krajini. Uporniki so imeli vojaškega poveljnika, enajst kapetanov in po nekih poročilih desetarje in vodnike čet. — Vrhovno vodstvo upora je štel tri člane; ti so obenem tvorili uporniško sodišče, čigar član je bil poleg njih kot tožilec tudi vrhovni poveljnik.

Za državnopravni koncept tega upora so zlasti značilne naslednje programske zahteve: odstranitev fevdalcev; ustanovitev kmečkega cesarskega namestništva v Zagrebu in kmečka vlada, ki bi odločala tudi

o finančnih bremenih; ustanovitev novega državnopravnega telesa ne glede na deželne meje.

Med kmečkimi uporniki se redoma pojavlja tudi nekaj pravnih pravil in simboličnih dejanj, da omenimo le za primer prisego na sulico ali odrek ognja podložniku, ki se ne pridruži upor. Nekatera izmed njih so gotovo nastala spontano; možno pa je, da so v taka pravila in dejanja našli pot starejši slovenski pravni običaji.

Državnopravni koncept slovenskih kmečkih uporov izvira iz njihovih splošnih programov, ki so redoma revolucionarni, se pa v posameznih pojavnih oblikah razlikujejo in razvijajo. Skupna osnova je nedvomna protifevdalnost. Tudi če ta neposredni cilj ni vedno z besedami povedan, pričajo o tem sama dejanja. Zahteva po stari pravdi je prva, še nerazvita faza programa, ki je protifevdalna že toliko, kolikor bi njena dejanska izvedba praktično zmanjšala in deloma sploh ukinila rentabilnost gospostev. V teku samega upora pa dejanja kažejo na še mnogo radikalnejše koncepte, kakršni pa so prišli do formalnega izraza šele ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu.

Pravnozgodovinska analiza kmečkih uporov, ki je tu nakazana le na kratko in bolj hipotetično, bi verjetno utegnila nuditi nadaljnja spoznanja ne le za pravno vrednotenje samih uporov, marveč celo nekaj vpogleda tudi v ta ali oni starejši element slovenske pravne zgodovine. Zlasti se vsiljuje vprašanje, ali so pri konceptih in organizaciji kmečkih uporov oblikovalno vplivale nam doslej neznane prvine, ki bi si jih bilo slovensko ljudstvo — morda po posredovanju svoje srenje ali deželsko-sodne večje — ohranilo iz starejših dob? Morda smemo reči, da slovenski podložnik tudi prej ni bil pasiven, le da je bila njegova aktivnost prej še zaposlena pri kolonizaciji, vidnem večanju proizvoda ter v večji, in da zato še ni bila revolucionarna.

7. KRAJEVNE POSEBNOSTI. Nadaljnjemu razvoju krajevnih posebnosti v državni ureditvi čas ni bil več naklonjen. Še tiste posebnosti, katerih nastanek smo nakazali za srednji vek, so morale počasi, a gotovo nazadovati, čeprav je nekatere izmed njih zatekla še marčna revolucija.

Pomembnejše posebnosti so se še najbolj držale tam, kjer so jih oklepali nekdanji ali še obstoječi državni okviri. Tako se od ostalega slovenskega ozemlja razlikuje predvsem Prekmurje s svojo pripadnostjo Madžarski, kjer se je dualizem v bistvu omejil na državni zbor in kjer se avtonomija po komitatih ni razvila v dualistični smeri, marveč je obtičala na stopnji starejše plemiške avtonomije.

Posebnost Goriške je še nadalje ostala močnejša vloga uradniške lokalne uprave, ob kateri se je ohranila tudi močnejša lokalna avtonomija podeželskega prebivalstva, kar se v prvi polovici 16. stoletja izraža tudi v udeležbi kmečkega zastopstva na deželnem zboru. Čeprav ta značilna posebnost kaže neke sorodnosti s Tirolsko, s katero ima Goriška neka skupna obdobja zgodovine, utegnejo vzroki tičati globlje; najbrž ne toliko v svobodnih kmetih, kot v nerazviti patrimonialni oblasti nižjega plemstva nad podložniki, nadalje v tem, da se je goriški davčni sistem dolgo oblikoval v okviru komornih davkov in ne toliko stanovskih, skratka v tem, da se je goriška deželna kneževina razvila naravnost iz

teritorialnega zemljiškega gospostva. Tudi to vprašanje je neraziskano (str. 355).

Medtem ko se je Tolminsko glavarstvo postopoma podrejalo goriškemu, je Bovško glavarstvo ohranilo svoj posebni položaj. Nastalo je iz nekdanjega teritorialnega zemljiškega gospostva (Rožac), ki so mu proti koncu srednjega veka Benečani odvzeli jurisdikcijo in jo prenesli na glavarja kot zastopnika svoje države. Ko je Bovško glavarstvo okrog 1500 prišlo v habsburške roke, je obdržalo to posebnost. Glavar je izvrševal sodstvo s kmečko dvanajstijo in tudi tu je bilo patrimonialno gospostvo skoraj popolnoma omejeno samo na prejemanje dajatev.

Levo: »Odprta ograja«, zaključek krvosodne pravde na prostem in načini izvrševanja kazni. (Po kazenski knjigi Abr. Saura, 1590.) — Desno: Razglas krvne sodbe po Zrcalu laikov, 1527.

Razglašanje z balkona je po takih vzorcih prišlo v navado tudi na Slovenskem in so zato deželskosodnim graščinam in rotovžem napravljali balkone

V tej dobi postaja neka krajevna posebnost tudi samouprava Beneških Slovencev. V bistvu je posebnost le v tem, da se je tu najdalj ohranila staroslovenska ureditev. Tudi tu so iz nekdanje župe izšle kot nove, manjše enote vasi z župani (dekani). Več vasi je tvorilo višjo enoto, ki je obsegala eno dolino in ki je verjetno naslednica starega župskega ozemlja, le da se zdaj ta skupnost vasi imenuje banka, ker so njeni organi zasedali pri kamniti mizi. Predstojnik te večje enote je bil veliki župan (dekan), ki ustreza staroslovenskemu županu prvotne župe. Ker se je prvotna, velika župa bolje ohranila kot drugod na Slovenskem, je prevzela funkcije deželskega sodišča. Odločilna je morala biti neka še neugotovljena posebnost ob tvorbi teritorialne zemljiške posesti.

Župane so volili člani soseske, velikega župana vsake izmed obeh bank (Landarske in Mjersinske) pa župani sosesk, ki so spadale pod banko. V Landarju so prisednike sodišča volili neposredno, kar bi kazalo na to, da so še poznali vsaj volilno večjo. V Mjersinski banki so prisedniki vsako leto imenovali svoje naslednike, kar kaže na zoževanje pravde kot novejšo razvojno fazo. Prisedniškemu zboru je v vsaki banki predsedoval njen veliki župan.

Vse našete lastnosti avtonomije Beneških Slovencev kažejo na staroslovenski izvor. Manj določno bi to mogli trditi o dejstvu, da sta obe

banki pod beneško republiko imeli tudi svojo skupno večo (parlamento della Schiavonia), ki je praviloma enkrat letno sklepala o zadevah v zvezi z nadrejenimi beneškimi oblastmi. Kljub analogijam s staroslovensko knežjo večo tudi novejši izvor take večje ni izključen.

Kakor v Istri je bila tudi v Beneški Sloveniji živinorejska gospodarska podlaga ugodna za ohranitev kmečke avtonomije. Očitno je tudi šibkost fevdalnega režima, združena proti koncu srednjega veka še s komunalno državno ureditvijo Benetk, ugodno vplivala na ohranitev slovenske vaške samouprave.

Če kot krajevno posebnost še omenimo, da je imel na Koroškem vlogo deželnega maršala grajski grof (Burggraf), da je na primer Celjska grofija obdržala svojega glavarja in vicedoma vsaj še do 17. stoletja, bi nadaljnje navajanje posebnosti verjetno zašlo v ne bistvene nadrobnosti.

III. ZDRUŽEVANJE DEŽEL IN CENTRALIZACIJA

Pojav, ki je predmet tega poglavja, se včasih označuje kot avstrijska »ideja o skupni državi« (Gesamtstaatsidee). Ta ideja pa je nastala šele kot zaključek tega razvoja in ni njegovo gibalno.

Državnopravni položaj dežel ob koncu srednjega veka v razmerju do nemške države je obsežen v pojmu državnega suverenstva. Njihovo razmerje do deželnega kneza je obseženo v pojmu monarhične kneževine s plemiško avtonomijo starejšega tipa. Njihovo medsebojno razmerje, kolikor so v rokah istega deželnega kneza, ima lastnost personalne in v posameznih primerih pravno realne unije.

V prvih stoletjih novega veka prerašča srednjeveška unija dežel v enotno državo, ki je komaj odvisna od organov nemške države kot takih. Bistveno vlogo ima pri tem enotni deželnoknežji aparat za vrhovno upravo nad več deželami.

1. ZNAČAJ UNIJE, DEŽELNE SKUPINE. Do začetka 17. stoletja so Habsburžani šteli svoje dedne dežele za realno unirane pod svojo dinastijo, a personalno unirane pod posameznimi njenimi člani. To se je kazalo v delitvah dežel med člani vladarske hiše. Pri tem je delitev ločila tudi dežele, ki so bile pravno unirane (Štajersko in Avstrijo). Načelo personalne unije je bilo opuščeno šele potem, ko so se habsburške dežele po daljši ločitvi 1619 zopet združile in so šteli, da je Ferdinandova oporoka 1621 načeloma uvedla dedovanje Habsburžanov v obliki moškega fideikomisnega majorata. Načelo realne unije se je s tem okrepilo, toda niti stare habsburške dežele se še niso spojile v enotno državo.

Združevanje in razdruževanje dežel med Habsburžani je bilo dotlej privedlo do nekih navad glede njihove povezanosti, ki so se izražale tudi v njihovih skupinskih imenih, ne da bi skupno ime zagotavljalo popolno nerazdružljivost.

V Maksimilijanovih časih se je že udomačilo razlikovanje nižjeavstrijskih dežel (Avstrije nad in pod Anizo, Štajerske, Koroške in Kranjske) od gornjeavstrijskih, med katerimi je bila glavna Tirolska. Kljub temu so se te dežele 1564 razdelile in so Štajerska, Koroška in

Kranjska z Goriško tvorile do 1619 posebno unijo pod lastnim deželnim knezom. Tedaj se je za njih uveljavil naziv Notranja Avstrija. Povezanost prvih treh dežel je že stara in razmeroma krepkejša od običajnih deželnih unij. Pravne sorodnosti med njimi izvirajo deloma iz staroslovenske podlage, okrepil pa jih je prenos razvitejših štajerskih plemiških pravic na obe drugi deželi po privilegiju iz 1338. Ker je bila Štajerska najmočnejša in ker je bil v času unije Gradec glavno mesto, so štajerski stanovi ob sicer enakopravnem razmerju med deželami imeli včasih politično iniciativo.

Pravno čvrstejša kot med samimi deželami je bila povezanost »priključenih gospostev« na matično deželo, a včasih so mogli stanovi vplivati dejansko tudi na sestav same deželne unije. Ko sta si po Maksimilijanovi smrti Karel in Ferdinand razdelila habsburške dežele, sta od glavnine dežel, ki naj bi jo prejel Ferdinand, odcepila pod Karlovo oblast Ortenburško gospostvo in nekaj drugih posesti na Koroškem, od Kranjske pa Kras, Istro in Metliško. Razen tega naj bi bil Karel dobil med drugim še Goriško in Trst. Glavnina dežel se je pri tem čutila prizadeto in ko je bilo treba Ferdinandu priseči zvestobo, sta se Kranjska in Koroška okoristili s pravico do odložitve dednega poklona. Dejansko sta leta 1522 dosegli, da so vse naštete upravne enote prišle pod Ferdinandovo oblast. Stara »priključena gospostva« — ne pa Goriška in Trst — so se tudi v upravnem pogledu zopet združila s Kranjsko.

Goriška, ki je bila prišla pod Habsburžane šele leta 1500, je bila nekaj časa pravno še v zelo nejasnem položaju. Ni bilo lahko preusmeriti goriško upravo na habsburški sistem, posebno še, ker je bila od leta 1508 do 1516 vojno področje in je ni bilo moči zajeti v izgradnjo davčnega sistema. Kot stara goriška posest tudi ni štela za nižjeavstrijsko deželo. Šele po nastanku posebne unije notranjeavstrijskih dežel šteje Goriška med te dežele.

Trst je imel poseben položaj monarhu podrejene komune in mu je bilo težko določiti jasen državnopravni status. V času beneških vojn je včasih pošiljal svoje odposlance na kranjski deželni zbor (Kranjska je nosila glavna breme za njegovo obrambo), iz česar se je po vojni razvilo pojmovanje, da gre za Kranjski priključeno komuno. Nekoliko iz političnih razlogov, nekoliko zaradi osebnih zvez, nekoliko iz ozirov do posebne vrste avtonomije, predvsem pa iz ozirov do lastne blaganje pa to stališče pri deželnem knezu ni moglo uspeti. Državnopravni položaj Trsta ostane svojevrsten. Ob nastanku notranjeavstrijske unije pripade Trst k njej, toda zopet v neposredno podrejenost monarhu, ne da bi bil v položaju dežele.

2. MEDDEŽELNI IN ODBORNI ZBORI. V meddeželnih razmerjih so si prišle dežele pravno v stik samo tedaj, kadar je to zahteval vladar, to je na meddeželnih zborih ali na odbornih zborih.

Meddeželni zbori — zbori z neposredno udeležbo deželanov več dežel — so se pojavljali tu pa tam le v 15. stoletju, ko si je dualizem šele iskal organizacijskih oblik. Ta vrsta sestajanj se ni obnesla, ker je bila zvezana s prevelikimi stroški in zamudo časa. Razen tega tudi za deželnega kneza ni bilo vedno ugodno, če se je pogajal s tako številnim zborom.

Zato so se v 16. stoletju vršili le še odborni zbori, to je zbori stanovskih odposlancev iz večjega števila dežel. Tudi nje je seveda smel sklicevati le deželni knez; ta je ob razpisu odločal tudi o tem, kje naj bo zbor in katere dežele naj se ga udeleže. Tako je prišlo — čeprav redko — tudi do sestankov med odposlanci naših dežel in Češke. Odposlance vsake dežele je volil njen deželni zbor. Ta jim je moral dati pooblastilo, na podlagi katerega je njihov pristanek na dogovore odbornega zbora veljal že kot sklep njihovega deželnega zbora. Deželni knez je želel, da bi bila taka pooblastila neomejena; v tem mu pa deželni stanovi običajno niso ustregli, marveč so svojim odposlancem določali, koliko smejo največ popustiti ali pa so jim naravnost naročili, kakšna stališča morajo zastopati (imperativni mandat). Zaradi takih omejenih pooblastil so se odborni zbori pogostoma razbili.

Tudi odborni zbori so bili le izjemen meddeželni organ in so se v glavnem sklicevali le v 16. stoletju. Njihov namen je bil predvsem koordinirati obrambno dejavnost dežel, zagotoviti pomoč manj ogroženih dežel bolj ogroženim in postaviti davčno breme na enakomerno podlago. Tako so bile Turkom izpostavljene slovenske dežele običajno bolj razpoložene za sodelovanje na odbornih zbori kot na primer Tirolci.

Med najpomembnejšimi odbornimi zbori sta Augsburški (1510) in Innsbruški (1518). Sklepi teh dveh zborov in nekaterih drugih zborov so se v tem času imenovali »libeli«. Običajno je bilo nekaj libelov skupnih, meddeželnih, po eden pa za vsako posamezno deželo. Augsburški libeli sicer urejajo mnogo pomembnih zadev, v državnopravnih zadevah pa so še zelo šibki, razen kolikor zadevajo trenja okrog nastajajočih centralnih organov (str. 339). — Od innsbruških libelov je najpomembnejši tako imenovani defenzijski red, ki naj bi postavil obrambo dežel s pritegnitvijo Tirolske na najširše podlage ter nudil tudi potrebno enotno organizacijo. Omejen je bil izključno na obrambo in veljaven za pet let, vendar se zaradi skorajšnje Maksimilijanove smrti ni izvajal. Pač pa je po predvidenih organizacijskih oblikah vplival na nadaljnji razvoj obrambne organizacije. Drugi libel, red za dvorno službo (Hofhaltungssordnung), je predvsem razjasnjeval razmerja med stanovi in vladarjem ter prispeval k razvoju centralnih organov, medtem ko je tretji libel reševal »partikularna gravamina«, stanovske pritožbe najrazličnejše vsebine, a splošnega pomena. Tu srečujemo spremščino, trgovske družbe z volmi in milom (to se vse odpravlja), problem tujih trgovcev, zadeve cerkvenih in deželnoknežjih fevdov, nasprotstvo do pretiranega števila raznovrstnih privilegijev (tudi cehovskih) in vrsto drugih vprašanj iz najrazličnejših pravnih panog.

Tako imenovani praški odborni zbor je bil namenjen pritegnitvi Češke v obrambno breme (1542). Določil je predvsem način odmere davčnih osnov, ki se ni uveljavil. Nekoliko uspešneje se je ukvarjal z vprašanjem policije, poslednje le v okviru nižjeavstrijskih dežel.

Med pomembnimi odbornimi zbori je bil tudi bruški 1578, znan po svojih sklepih o verskih vprašanjih in o obrambnih zadevah. — Izjemoma se je zgodilo, da je tudi v času, ko so bile dežele razdeljene med več članov dinastije, prišlo do sestanka med zastopniki razdeljenih dežel.

Samolastno sestajanje na odborne zbore so deželni knezi obsojali kot prepovedane »družbe« še ostreje kot pri deželnih sestankih. Zato

so deželni stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske izven takih zborov občevali med seboj praviloma samo pismeno in se tako obveščali o svojih ukrepih in stališčih.

Odborni zbori so bili značilen pojav najrazvitejše dualistične ustave. Potrebni so bili predvsem zaradi turške nevarnosti in skupnih ukrepov proti Turkom. Tako so Turki v 16. stoletju posredno prispevali k okrepitevi dualizma, toda le spočetka, ko se je obrambna organizacija izgrajevala. Pozneje, ko je bila proti njim organizirana Vojna krajina in ko so bile vloge posameznih dežel pri obrambi razdeljene, zlasti od leta 1578 dalje, pa je bila potreba po meddeželnih zboraх vse manjša.

3. RAST CENTRALNIH ORGANOV. Medtem ko so meddeželni zbori po svojem bistvu izraz dualizma, je rast centralnih organov prvi, a dovolj občutni znak porajajočega se absolutizma.

a) Bistveni činitelj v tem razvoju je poleg samega deželnega kneza uradniški aparat, ki je sestavljen predvsem iz učenih pravnikov. Korenine segajo torej po praktični recepciji rimskega prava v tisto gospodarsko panogo, ki je omogočila recepcijo — torej zopet v blagovnodenarno gospodarstvo. Centralni organi kot začetniki absolutizma se torej ne porajajo slučajno prav v zgodnjem kapitalizmu, marveč so v ustavni zgodovini bistven znak tega gospodarskega obdobja. Kakor je zgodnji kapitalizem po liniji davkov okrepil stanove, tako je vladarju istočasno skoval nasprotno orožje po liniji recepcije.

Čeprav po izvoru ali po položaju plemiči, so bili uradniki deželnega kneza vezani na njegovo službo ne le z visokimi prejemki, marveč tudi po vsej svoji miselnosti, ki je bila vzgojena v duhu rimskega dominata. Tudi kolikor je bil kak pravnik zaposlen pri starem avtonomnem organu, je prej ali slej pripomogel k zmagi individualnega odločanja nad skupinskim.

b) V srednjem veku sicer opažamo dvorna dostojanstva, deželno-knežje pisarje, dvorno večo in pravdo in vrsto podobnih organov, ki bi jih lahko imenovali deželnoknežjo upravo. Pri tem pa gre ali za navadno osebno pomoč deželnemu knezu pri raznih opravkih ali pa za kolegialne organe v smislu srednjeveške avtonomije, nikakor ne za pravi uradniški aparat. Del teh organov, kakor dvorna dostojanstva, dvorna veča in pravda se zato teritorializira, se ne more razviti v centralni organ in postane deželni. Drugi del teh organov pa obtiči še dolgo na stopnji pisarja, ki v vladarjevem spremstvu potuje, napiše potrebna pisanja in tovari vso pisarno z arhivom vred iz kraja v kraj.

c) Pospešek za razvijanje centralnih organov je Habsburžanom dala pridobitev novih dežel na zahodu, zlasti stik z Burgundijo, Nizozemsko in morda s Španijo. Pravno osnovo za razvijanje teh organov pa je bilo treba najti še v okviru starega koncepta o lastni pristojnosti deželnega kneza, o vrhovni vojaški in sodni oblasti. Ker pa sta bili obe kolikor toliko tudi v interesni sferi plemstva, je bilo led najlaže prebiti tam, kjer se ni smel nihče vmešavati: v komorni upravi. Tako je Maksimilijan kot nemški cesar storil prvi korak že v Nemčiji prav na tem področju: leta 1495 je bilo ustanovljeno državno komorno sodišče med drugim za spore, ki so zadevali državno premoženje. V tem sodišču je morala biti polovica prisednikov postavljenih izmed doktorjev prava,

pozneje pa se je pravniška izobrazba zahtevala od vseh. V tem času se je po Nemčiji razmahnila posmehljiva kampanja »contra doctores iuris«, v bistvu akcija proti vdoru rimskega prava. Toda recepcija, kolikor že ni prodrla, se je vendarle uveljavila in prav v Nemčiji je obče pravo ostalo najdalj časa, prav do leta 1900, v veljavi.

Tudi pri nas prvi centralni organi sami po sebi in redoma niso ustvarjali nove sfere oblasti, marveč so izhajali iz srednjeveške sfere oblasti deželnega kneza. Razumeti jih je treba kot cepitev in prenos vladarskih opravkov od vladarjeve osebe na druge. Prav to je v stanovih najprej vzbujalo odpor. Tudi če jim je prej kdaj podpisoval vladarjevo pismo le njegov kancelar, so imeli vsaj iluzijo, da je nastalo po vladarjevi volji; to je bilo nekaj, kar je fevdalec še mogel prenesti. Po ustanovitvi uradov pa je bilo vsakomur jasno, da vladar o izdani odločbi ni imel najmanjšega pojma, da so jo zanj izmodrovali drugi ljudje, ki niso bili nič bolj visokega rodu kot člani stanov ali pa celo — in to je bilo mnogo huje — neki študirani pisuni. Pravni razlogi, ki so jih stanovi navajali proti uvedbi centralnih uradov, so bili običajno kaj šibki in spremembe, ki jih je vladar na njihovo željo izvajal, so bile često le v spremembi imena. Da jim utegnejo prav ti uradi nazadnje izpodkopati vsako politično moč, tega se stanovi spočetka morda niso niti jasno zavedali. Prav tako bi bilo pretirano pripisovati Maksimilijanovim reformam nek izdelan državnopravni program, neke zavestne centralizatorske smotre. V mnogem ga je samo kopičenje poslov sililo, da si ustvarja neke organe. Da pa je pri tem skušal kdaj poseči tudi čez najožje področje srednjeveškega monarha in naložiti svojim organom tudi kako kompetenco več, je razumljivo.

Drugo bistvo Maksimilijanovih reform je v tem, da je ustvaril poleg potovalnih dvornih organov, ki so ga spremljali, posebne organe s stalnimi sedeži. Potovalni organi so še naprej ostali mešani organi za cesarstvo in za deželne zadeve, medtem ko so se organi s stalnim sedežem omejili na nekatere deželne zadeve za več dežel.

Centralni organi za več dežel so se razvili iz namestništva. Bili so spočetka začasni, postavljeni ob vladarjevi odsotnosti iz »dednih dežel«. Tako je nastal za nižjeavstrijske dežele kot začasno namestništvo »regiment« (1493), kakršen je bil nekaj let prej postavljen že na Tirolskem. Praktično je ta regiment, sestavljen iz nekaj članov, opravljal vse tekoče vladarske posle. Postavitev posebnega organa ali najbrž več poedincev za opravljanje komornih zadev ni najbrž v bistvu pomenila nič več kot ustalitev nekih prej potovalnih organov in ni mogla delati težav, ker je šlo za manipulacijo in ne za odločanje. (Pozneje se omenjajo zakladničar, glavni prejemnik in novčar.) Morda je 1494 izkazana računska komora bila nekaj svet za te zadeve. Globlje ločitve finančne uprave od ostale gotovo ni; prej gre včasih za podreditev regimentu.

Medtem ko regiment kot začasno namestništvo in nekaj posebnih upravljalcev komornih zadev niso mogli delati posebnih preglavic, je Maksimilijan leta 1501 segel mnogo dalje s tem, da je dodelil razne pristojnosti na različne organe. Regimentu je dodelil razne politične in obrambne zadeve. Ustanovil je dvorno sodišče v Dunajskem Novem mestu za vse sodne zadeve vključno tožbo proti komori, in komoro za

upravljanje deželnoknežjega premoženja, medtem ko si je razpolaganje s sredstvi pridržal. Že sam regiment (glavar in trije člani) je štel vsaj enega, če ne dva pravnika. Dvorno sodišče pa je bilo v celoti v znamenju recepcije. Njegova pristojnost je bila tako nedoločno izražena, da se je lahko vmešavalo v katere koli zadeve, in to brez apelacije in s takojšnjo izvršbo. Pritožbe proti njemu so se začele še preden je moglo priti v tek in 1502 je bilo najbrž zato preimenovano v »komorno sodišče«. Zdi se, da se kljub temu ni omejevalo le na komorne zadeve, da je veljalo ali hotelo veljati tudi kot zadnja pritožbena instanca sploh in da je sprejemalo tudi nekomorne zadeve v prvi instanci. Njegov status in dejavnost nista prav jasna. Ostalo je kamen spotike, dokler ga ni Maksimilijan 1510 odpravil in apelacijo prenesel na regiment. S tem je v bistvu prišlo do dvodelbe med namestništvom in upravljanjem komore.

Regiment se leta 1510 postal stalno namestništvo. Imenoval ga je vladar, ki pa se je pri imenovanju obvezal ozirati na stan in deželno pripadnost članov.

Leta 1518 se je regimentu in komori pridružila še reforma vojaškega sistema. Vrhovno poveljstvo je prenesel vladar na vrhovnega vojaškega glavarja. Vsa ostala struktura te organizacije pa se je oklepala bolj meddeželnega sodelovanja in ni toliko iskala centralističnih oblik. Vsaka dežela je imela svojega deželnega vojaškega glavarja (ki ni več nujno istoveten z deželnim glavarjem) in svoje vojne svetnike. Deželni vojaški glavarji s po enim deželnim svetnikom so v primeru skupnega nastopa tvorili nekak začasen vojni svet.

Nekdaj osebno izvrševana deželnoknežja oblast nad deželami se je s tem razcepila na tri organe po svojih treh sferah: upravno-sodni (regiment), finančno-domenski (komora) in vojaški (vrhovni vojaški glavar). Po ponesrečenem poskusu s komornim sodiščem vladar pri tem ni niti v eni točki razširil svoje sfere oblasti. Pridobil je le zametke organov, ki so mu to šele mnogo pozneje omogočili.

Razen takih organov, ki so upravljali po več dežel skupaj, je Maksimilijan uredil še neke organe, ki so še nadalje ostali njegovi osebni organi in ki naj bi ga spremljali. V njih so se mešale cesarske in nekatere deželne zadeve. Dvorni svet, ki ga je hotel imenovati po nekem ključu iz cesarstva in iz dežel, je bil splošen posvetovalni organ, a obenem vrhovni sodni organ v komornih zadevah; kancelar pa je dobil tri sekretarje, enega za cesarstvo in po enega za obe deželni skupini. (Centralno komoro so še dalje upravljali posamezni imetniki služb.) Svet je začel delovati šele pod njegovim naslednikom (1526) in je imel pravico vrhovne sodne instance, a najbrž ne v vseh zadevah.

d) Sploh so Maksimilijanovi upravni organi — v nekoliko prilagojenih oblikah — razvili svojo dejavnost šele pod Ferdinandom od leta 1527 dalje in doživljali razne spremembe. Do najvažnejših sprememb je prišlo zaradi pridobitve novih dežel, Češke in Ogrske. Odslej so se ponekod začele mešati tri prvine: cesarstvo, k Nemčiji spadajoče dežele (vključno Češka) in Ogrsko-Hrvaška kot samostojna kraljevina.

Tako je treba zopet razlikovati skupne vrhovne organe od organov za deželne skupine. Ne da bi zahajali v podrobnosti, naj sledi v glavnem samo naštetje:

SKUPNA OBLASTVA:

Tajni svet (vsaj od 1527) kot splošni posvetovalni organ, čigar članstvo zvodeni v drugi polovici 17. stoletja v častno funkcijo in se zato zoži v tajno konferenco, ki posluje običajno v komisijah po raznih panogah političnih vprašanj.

Dvorni svet, ustanovljen 1526 po Maksimilijanovi zamisli, se po letu 1559 razvije bolj v državni (cesarski) dvorni svet, vendar obdrži do 1620 tudi neke pristojnosti v zadevah ožje Avstrije.

Splošna dvorna pisarna se postopoma usmerja v ločeno obravnavanje cesarskih in kronovinskih zadev, dokler se 1620 ne ustvari posebna avstrijska dvorna pisarna kot zaupna pisarna Habsburžanov, na kateri se osredotočuje dopisovanje v zunanjepolitičnih zadevah, tako da tvori začetke nekakega zunanjega ministrstva. Po Terezijinih reformah se vladar poslužuje te pisarne tudi pri upravljanju ožjih dednih dežel.

Dvorni vojni svet, ustanovljen 1556, ima predvsem skrb za enotno vodstvo vojne, preskrbe in utrjevanja.

V dvorni komori se osredotočujejo vse finančne zadeve od dohodkov iz cesarstva do deželnih davkov in deležnoknežjih domen, pri čemer vodi ta komora štiri podrejene komore.

ORGANI ZA DEŽELNO SKUPINO NIŽJEAVSTRIJSKIH DEŽEL:

Regiment (Regierung, vlada, spočetka imenovan tudi dvorni svet) v bistvu nadaljuje svojo vlogo iz prejšnjih časov in si notranjo organizacijo uredi po dveh skupinah: splošno upravni in sodnovrhovnostni.

Komora, obnovljena 1522, posluje v finančnokomornih zadevah vključno s sodstvom v tožbah proti komornemu premoženju.

V času, ko so NOTRANJEAVSTRIJSKE DEŽELE od 1564 imele svojega deželnega kneza s sedežem v Gradcu, so tam nastali posebni organi, posneti po že prej obstoječih dunajskih organih:

PO SKUPNIH OBLASTVIH POSNETI ORGANI:

Tajni svet je bil posvetovalni organ in je po potrebi vršil funkcije namestništva. Kratek čas je obstajal še poseben dvorni svet, ki pa je svoje posle — revizijo procesov — najbrž kmalu oddal tajnemu.

Dvorna pisarna, politično mnogo manj pomembna kot dunajska.

Dvorni vojni svet z vojaško organizatornimi nalogami.

Dvorna komora s podobnimi kompetencami kot zgoraj.

PO OBLASTVIH ZA DEŽELNE SKUPINE POSNETI ORGANI:

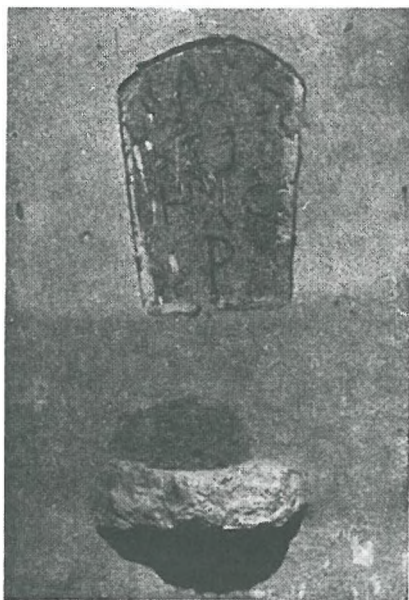
Ti organi so se do leta 1620 še dalje uradoma imenovali nižjeavstrijski, prav tako kot dunajski. Šele tedaj, po ponovni združitvi z Dunajem, so dobili oficialno ime notranjeavstrijski, ki so ga dejansko imeli že prej.

Vlada (Regierung) je bila kolegialni, od deželnega kneza imenovan organ pod vodstvom namestnika. Medtem ko so bili njeni člani prvotno sicer postavljeni od vladarja, a pod močnim stanovskim vplivom, je izdal deželni knez 1609 novo instrukcijo, po kateri je bil pogoj za članstvo pripadnost katoliški veri.

Komora je upravljala deželnoknežje dohodke in je bila kolegialni organ, v delu tesno sodelujoč z vlado, včasih na skupnih sejah »vlade in komore«.

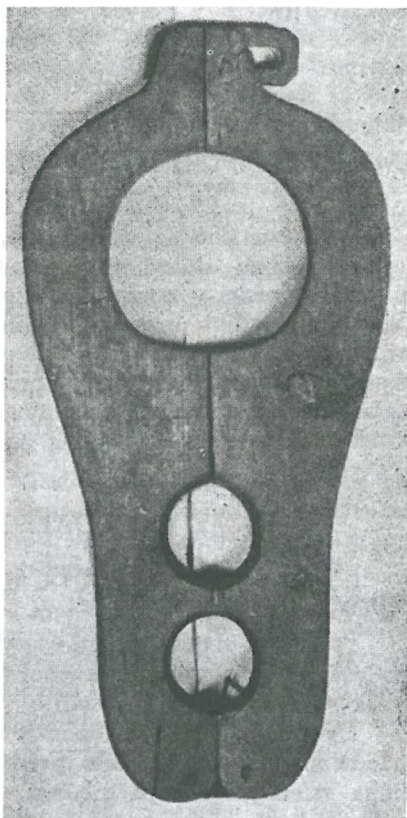
Nekaj časa je bila ta »notranjeavstrijska« komora združena z dvorno (1591 do 1604), nato ločena, od 1625 dalje pa zopet združena z njo v »notranjeavstrijsko dvorno komoro«.

S ponovno združitvijo notranjeavstrijskih dežel z Dunajem torej niso prenehali njihovi posebni organi. Nasprotno je njihov posebni položaj začasno dobil priznanje s tem, da je bil zanje 1625 imenovan po-

Levo: »Sramotni kamen« v Starem trgu ob Kolpi, obroč v zidu za privezovanje. Napis HCP naj bi baje pomenil hic crimina puniuntur. —

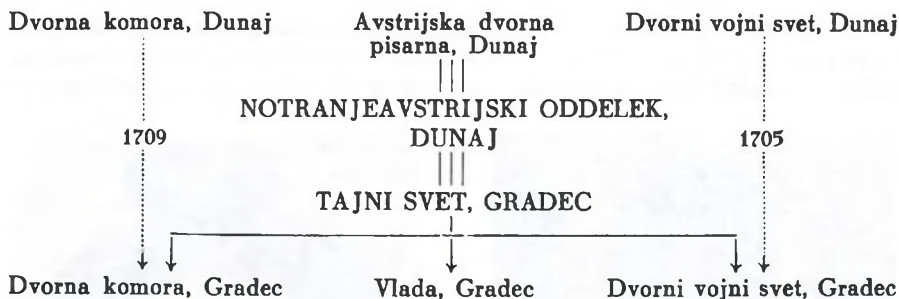
Desno: Trlica

seben deželnoknežji namestnik. Ukinjena je bila le notranjeavstrijska dvorna pisarna in namesto nje na Dunaju postavljen poseben notranjeavstrijski oddelek v novi Avstrijski dvorni pisarni. Ta oddelek je bil na Dunaju pristojen za vse zadeve v zvezi z Notranjo Avstrijo, tako da dunajska dvorna komora in dvorni svet nista mogla neposredno dajati nalogov graškima organoma istega naslova.

V Gradcu je prevzel vse posredovanje na Dunaj tajni svet, ki je bil tudi nekaj časa vrhovno sodišče, a je v teku 17. stoletja skoraj odmr. Njemu podrejena vlada v Gradcu, spočetka splošno upravni organ, je prevzela tudi vrhovno sodstvo. Za finančne zadeve je še nadalje poslovala notranjeavstrijska dvorna komora, ki je bila šele 1709 neposredno podrejena dunajski. Prav tako je dalje posloval vojni svet, podrejen Dunaju 1705, potem ko je dejansko vojaško poveljstvo že prej ostalo povezano s centrom.

Shematično je sestav notranjeavstrijskih organov po združitvi habsburške oblasti (1619) takle:

V bistvu smo še vedno tam, kjer je začel Maksimilijan: deželno-knežja osebna oblast se je samo razdelila v tri organizacijske sfere v starem smislu, v upravno-sodno, finančno-komorno in vojaško. Oblast, ki so jo tvorili ti organi, ni bila v bistvu nič novega, nova je bila le njihova oblika. Toda prav njihova razvejenost jim je omogočila, da so v svojem delovanju obogatili tudi svojo dejavnost, jo razširjali in s tem dejansko ustvarili pogoje za mnogo pomembnejšo razširitev pristojnosti v teku 18. stoletja.

IV. OD DUALIZMA K ABSOLUTIZMU

1. PROTESTANTIZEM V DUALIZMU. Kakor se dualizem izraža v verskih bojih, tako se absolutizem izraža v verski enotnosti.

Spontana verska gibanja med slovenskimi kmeti, ki so na verskem področju izražala odpor proti obstoječemu stanju, so ena izmed pojavnih oblik razredne borbe in sodijo v iste vzročne zveze kot kmečki upori.

Drugače je z religiozno-reformacijskim gibanjem med višjimi plastmi, ki se je držalo predvsem lutrovskega protestantizma. Politična stremjenja tega gibanja so našla podlago v okviru stanovsko-monarhičnega dualizma in s tem v ožjih okvirih samega fevdalnega razreda.

Na politično-državnopravno področje presajena luteranska reformacija pa pri izbiri med dualističnima taboroma ni imela tako vnaprej opredeljenega stališča, kakršnega je na primer v precejšnji meri imel kalvinizem, v katerem je bila protimonarhična ost občutnejša.

Luteranska reformacija, kakor se je na koncu konsolidirala, ni imela nujno vnaprej določene vloge v borbi med deželnimi knezi in stanovi. To je bil delno rezultat posebnih razmer v Nemčiji, ki je imela dva dualizma: cesar — državni stanovi in deželni knez — deželni stanovi. Zaradi prvega dualizma je trpela doslednost drugega in to je rešilo deželnim knezom avtoriteto.

Pripadnost Habsburžanov katoliškemu taboru in stanov protestantskemu pri nas ni bila nujna posledica luteranske ideologije. Nasprotno, tudi opredelitev Habsburžanov za protestantizem bi bila imela tehtne

razloge. Že Friderik in Maksimilijan nikakor nista bila absolutna pripadnika papeža. Posebno cerkveno premoženje bi bilo dajalo Habsburžanom krepke impulze za ostrejši nastop proti Cerkvi. Skromen začetek so bili razni amortizacijski zakoni, s katerimi sta vladarja prepovedovala Cerkvi pridobivanje premoženja in skušala preprečiti, da bi pridobljeno ostalo v njenih rokah. Sem sodi zakonska retraktna pravica v prid svetnemu plemstvu ali celo obveza, da mora Cerkev novo pridobljeno nepremičnino v roku leta odprodati. V tem sta vladarja ustrezala tudi želji svetnega plemstva. Maksimilijan pa je šel včasih še mnogo dalje; ko je papež izobčil nekega njegovega svetnika, je cesar zagrozil z zaporom vsakomur, ki bi bilo prinesel v njegove dežele ali jo tam razširjal. Zahteval je tudi, da papež predloži imenovanja cerkvenih funkcionarjev najprej njegovim organom. Pristop k protestantizmu bi bil Habsburžanom pomagal rešiti problem tujih cerkvenih knezov, ki so se s svojimi teritoriji zajedali v njihovo ozemlje, in zaplemba cerkvenih posestev sploh bi krepko povečala komorno premoženje in vladarja vsaj za nekaj časa rešila iz stalnih finančnih stisk. Če so kljub vsemu prav Habsburžani postali poborniki katoličanstva v srednji Evropi, je treba to njihovo usmeritev pripisati med drugim najbrž španskemu izvoru obeh Maksimilijanovih naslednikov, njunemu položaju na cesarskem prestolu — ko se je bila proticesarska opozicija med državnimi knezi že opredelila za protestantizem — in morda ne v zadnji vrsti povezanosti s Fuggerjevimi kapitalom in po njem tudi z Rimom.

S tem je bilo v bistvu opredeljeno tudi mesto deželnih stanov na strani protestantizma. Da so tudi mesta stopila po večini — predvsem vodilnega — prebivalstva na stran protestantizma, bi mogli s pravne plati morda razložiti s tem, da so bila po ogromni večini deželnoknežja ali cerkvena in so kratkomalo prešla v versko opozicijo proti svojemu gospodu. Kolikor se je luteranstvo razširilo med kmeti, je bilo prav tako posledica opozicije: cerkveni in deželnoknežji podložniki so bolj kot drugi stopali na stran luteranstva; podložniki deželanov so se praviloma držali starega. Tu je politični antagonizem med vladajočimi dobil odziv v razrednem antagonizmu.

2. VERSKO PRAVO PROTESTANTSKE DOBE. Versko pravo je v verskih bojih pri nas dobilo svoje specifične oblike. V nasprotju z beneško republiko, ki je hitro nastopila z inkvizicijo proti reformacijskemu gibanju, je bila luteranska reformacija (za razliko od spontanih kmečkih verskih gibanj!) dolgo tolerirana. Tudi potem, ko je augsburški verski mir 1555 postavil načelo, da deželni knez odloča o verski pripadnosti svojih podanikov (*cuius regio, eius religio*, vendar le v izbiri med augsburško in katoliško veroizpovedjo), Habsburžani niso pokazali pretirane vneme, da bi pohiteli z ostrim izvajanjem načela ali pa ga niso mogli izvajati: vendar tudi verske svobode niso priznali. V sledeči ostrejši politični borbi so Štajerci 1572 dosegli od deželnega kneza, da je ustno dovolil protestantizem med deželnimi plemiči in njihovimi družinami v širšem smislu. 1578 je na odbornem zboru v Brucku razširil to priznanje na vse tri dežele in na štiri večja, predvsem glavna mesta, medtem ko izjava glede drugih mest ni jasna; ni pa hotel te izjave pod-

pisati, marveč so jo stanovi zapisali v svoji promemoriji (Bruška pacifikacija). S tem je nastal pravno nejasen položaj, v katerem je lahko trdil vsak svoje.

3. KOMISIJSKI POSTOPEK. Za stadij pravne nejasnosti je značilno, da je bilo versko pravo v bistvu razcepljeno po kriteriju zemljiških gospostev in lastnine.

Zato je deželni knez svoj nastop proti protestantom izvajal v glavnem tako, da je najprej nastopil na najbolj nespornem področju — domenah in na takih področjih, kjer je imel podporo zemljiškega gospoda, na primer na cerkvenih gospostvih, kakor na briksenškem Bledu. Nato je nastopil pod širšim naslovom svoje komorne posesti (mesta) in nazadnje šele v resnici kot deželni knez.

Za izvedbo tega nastopa je bilo treba izbrati izredno obliko, in to je bil komisijski postopek, ki je bil stanovom že od nekdaj zasovražen. Bistvo komisij je bilo v tem, da je deželni knez pritegnil posebno važne zadeve pred lastne, posebej imenovane izredne organe — komisarje. Komisijski postopek komisarjev za izvedbo protireformacije naj bi z zapisniškim zaslišanjem ugotovil pripadnike protestantizma in njihovo morebitno pripravljenost za prestop v katoličanstvo. Za tistega, ki je vztrajal pri protestantstvu, je avtomatično veljala dolžnost izselitve s tem, da je izseljenec moral svoje premoženje prodati, deželnemu knezu pa plačati deseti del vrednosti. Ta postopek se je po potrebi izvajal z vojaško asistenco. Ob končnem izgonu plemstva je bil postopek poenostavljen: kdor je ostal v deželi, je avtomatično moral postati katoličan; kdor tega ni hotel, je moral prodati svoja posestva in se izseliti, pri čemer glede na plemiški položaj ni bilo treba dati desetega dela vrednosti. Odločilni sunek je bil spočetka izvršen s pravno in neposredno dejansko silo, zadnji sunek vsaj s pravno silo, za katero je seveda stala posredna dejanska. Ta postopek se razlikuje od splošnega tipa inkvizicije po zahodnih vzorcih, čeprav se je zapor tu in tam uporabil. Eden izmed razlogov utegne biti dejstvo, da je pripadalo protestantizmu ugledno plemstvo in meščanstvo; drugi utegne biti številčna in končno tudi vojaška moč protestantov, ki je ni kazalo tirati v odkrit odpor. Tretji razlog je treba iskati najbrž v legitimizmu luteranskega protestantstva (gl. spodaj), nadaljnji lahko tudi v povsem subjektivnih činiteljih na strani vladarja in njegove ožje okolice.

4. ČINITELJI DEŽELNOKNEŽJE ZMAGE. Ker se je pri nas protestantizem vezal s stanovsko platjo dualizma, je bil njegov propad v bistvu le logična posledica dejstva, da je razvoju fevdalne države v vse ostrejške krize in končne razvojne stadije ustrezala zmaga absolutizma, ki je bil pri nas nosilec katolicizma. Ta posledica je morala nastopiti tem bolj, ker so pri tem sodelovali še drugi činitelji, ki nam razložijo tako propad stanov in protestantizma kot zmago absolutizma:

Prvi vzpon stanov po Maksimilijanovi smrti je bil tudi največji. Tedaj so stanovi leta 1519 izkoristili priložnost, da sta se mudila njegova naslednika še daleč v Španiji. Vzeli so kar sami v roke upravljanje dežel in samega komornega premoženja (kar je bilo za tiste čase nezaslišano dejanje). Ko sta nastopila španska brata, je Ferdinand z očitno špansko

rutino in najbrž s sodelovanjem kakih od tam pripeljanih spremljevalcev takoj radikalno nastopil in v kratkem izbrisal vsako iluzijo. Nekaj uglednih oseb je dal obglaviti in uvedel posebno na Dunaju režim ostre sile. Tako si je zavaroval pozicije predvsem v svoji centralni deželi, ki je okusila absolutizem prej ko druge. Proti južnejšim deželam je bil postopek milejši, omejen na nekaj očitkov. Tu sta brata celo dopustila, da sta jima Koroška in nekoliko mehkejša Kranjska delali na podlagi svojih privilegijev težave pri dednem poklonu. Čeprav sta sprva nekoliko ostreje nastopila, sta nazadnje celo priznala, da sta zaradi stanovskega pritiska spremenila svojo razdelitev dežel. Toda važno je bilo, da si je novi deželni knez medtem že utrdil pozicije na svojem centru. Prav ta utrditev je pomenila, da je absolutizem kljub poznejšemu omiljenju španskega kurza dosegel prvo zmago in izhodišče. Drugo solidno podlago je imel deželni knez že od prej v krepkem komornem premoženju, s katerim je bil velik del deželne uprave odtegnjen stanovom.

Šibko točko reformacije v Habsburških deželah je tvoril njihov stanovski legitimizem, ki se je odel v luteranstvo. Ogromno večino dopisovanj z dvorom preveva neponarejeno priznavanje deželnega kneza in njegove oblasti. Tudi v najostrejših situacijah zagotavljajo stanovi, da niso hoteli sklepati nikake lige zoper deželnega kneza. Prav tako so verska vprašanja le kratek čas in tudi ne popolnoma v ospredju konfliktov. Včasih se stanovi z enako vehemenco bore proti neki mitnini kot za verske pravice, ali na primer za plačilo čepnine od neke gostilne v istem okviru kot proti preganjanju protestantov na Vipavskem.

Dalje je razločno vidno, kako se je borba o verskih vprašanjih slabila zato, ker so bili v mnogih zadevah svetni plemiči po gospodarskih in družbenih interesih povezani s cerkvenimi proti deželnemu knezu in proti protestantskim mestom. Ta različna konstelacija verskih in gospodarskih interesov je posledica tega, da opredelitev gospodujočih za protestantizem ali proti njemu ni neposredno slonela na gospodarskih antagonizmah, marveč na ustavno-političnih. To je odločno slabilo politično moč reformacije. Ko je bilo treba največje solidarnosti, so si znali plemiči in mesta včasih ostro skočiti v lase na primer zaradi obsega mestnih mer in pri tem prositi za odločanje kneza. Solidarnost dežel je trpela tudi zato, ker je kranjska veljava delila gospodarske sfere dežel v dva dela in ker so valutne razlike povzročale težave pri porazdelitvi bremen med deželami.

Svoj delež pri razvoju so dali tudi Turki. Stanovi so lahko dvigali svojo moč tedaj, kadar se je deželni knez bojeval daleč in je bila stanovska pomoč odvisna od dobre volje. Tako je bilo večkrat v Maksimilijanovih časih. Drugače je bilo s Turki, ki so sedeli našim deželam na vratu. V legitimističnem prepričanju, da je vodstvo obrambe pravica in dolžnost deželnega kneza, so vsi deželni obrambni ukrepi, vsa plačila davkov veljali kot koncesija vladarju. Potem ko so bili Turki spočetka pospešili delovanje odbornih zborov in s tem moč stanov, so imeli turški navalni pozneje nasproten učinek. Ker so »koncesije« deželnemu knezu šle konec koncev za deželno brambo, se z njimi ni dalo barantati tako, kot če bi zahteval nekaj tucatov konj za Flandrijo. To je bil gotovo pri nas eden izmed glavnih vzrokov za slabost stanov. V Avstriji je bilo

prej narobe: boječ se za Dunaj, je postajal tu deželni knez ob turški nevarnosti sam mehak; če pa so Kranjsko plenila turška krdela, so bili stanovi bolj zadeti kot on, zato pa oni mehkejši. S tem se med drugim razloži morda tudi krepkejšo stališče Štajercev pod nadvojvodo Karlom: tudi on bi se bolj bal za Gradec kot za nekaj sto kameralnih podložnikov na Kranjskem. Davčni mehanizem je prav do izгона protestantov ostal živ kot prej. Splošna trditev o prehodu izrednih davkov v redne v začetku 17. stoletja je brez podlage; dejansko so bili redni že sto let prej, pravno izredni pa še pozneje. Toda davčni mehanizem v pogojih turške nevarnosti ni mogel biti učinkovit, najmanj pa ob recesih. Čim bolj trajno je znal deželni knez naložiti stanovom neposredno skrb za kak objekt v Vojni krajini, tem manj je vzbujalo videz, da mu oni z davki kaj koncedirajo. Konec koncev pa bi bil nasilen odpor proti deželnemu knezu na stežaj odprl vrata Turkom in zopet bi bili stanovi na slabšem kot deželni knez.

Pomen najemniškega vojskovanja in v duhu recepcije šolane uradništva za krepitev vladarja je bil že omejen.

Slednjič ni brez pomena, da je mehanizem dualizma sicer na eni strani dajal možnosti za politični dvig stanov, na drugi strani pa je bil tudi ventil proti stanovski upornosti hujših oblik. Med drugim bo to vzrok, da imamo plemiške upore pred dualizmom (Baumkirchner) in po njem (Tattenbach), ne pa ob času dualizma in protestantizma.

Kot glavni moment pri zmagi absolutizma pa je treba šteti, da je razvoj gospodarstva in družbe do začetka 16. stoletja sicer privedel do odpora v obliki protestantizma, ni pa povsod enako opredelil položaja te vere v dualistični državi. Versko-politični antagonizem v dualizmu pa se je ujemal z razrednim le pri nižjih slojih prebivalstva, zlasti pri podložnikih, ne pa med vodilnimi sloji protestantizma. Tako se politični interesi protestantov niso mogli ujeti z nedeljenimi razrednimi interesi, najmanj pa so mogli pridobiti kompaktne mase kmetov.

Zmaga deželnega kneza, okrepljenega z uradniškim aparatom učenih juristov, je bila po vsem tem nujna.

5. SPREMNI POJAVI ABSOLUTIZMA. Političnem absolutizmu po njegovi zmagi ni bilo treba postavljati na glavo vsega pravnega reda. Zadoščala je zmaga na političnem področju. Zaradi Turkov že tako slabo učinkujoči dualistični davčni mehanizem mu je zdaj, v rokah oslabljenih stanov, prenehal biti nevaren. Zato pravne zgodovine političnega absolutizma skoraj ni. Obdobje ima samo svoje značilne spremne pojave.

Na cesarjevem in deželnoknežjem dvoru je med uradništvom zavladala korupcija, ki jo kranjski odposlanec nekoč označi z besedami, da more na dvoru kaj doseči le tisti, ki ima zlate roke. Pri tem se razbohoti birokratski pismeni postopek, v katerem je lahko ena sama vloga foliant in desetletja ne igrajo vloge. Z nekaj iznajdljivosti in denarja je moči pognati isto, že končano zadevo ponovno v postopek. Stil uradnega poslovanja se razrašča v prazno besedičenje, prepredeno z latinskimi citati, ki imajo zvezo z vsebino ali pa je tudi nimajo.

Denarno plemstvo s kupljenim plemiškim naslovom se množi z gmotno diferenciacijo prebivalstva. Zakupnik pošte nekje ob cesti,

kmečki trgovec, dovolj spreten graščinski upravitelj ali drug uradnik, ki zna po svoje ravhati z denarjem, postanejo plemiči zaradi imenitnih zaslug, dejansko pa zato, ker so koristili vladarjevi blagajni gotovo več kot kak star plemič s svojim oklepim konjem. Prodajalec starin in kramar s trakovi in platnom, ki »letos kupi si graščino«, sta že zdaj živa resnica.

Tudi nekateri drugi pojavi zgodnjega kapitalizma postanejo ob tem bolj intenzivni: posegi države v gospodarstvo, zlasti monopoli posameznikov, krepitev pojmovanja o kmetovi osebni podložnosti, večje število marofov, poslabšanje imovinskih razmerij na hubi, nominalna ali realna zvišanja bremen. Kriza deželnih financ, razvoj depozitnega poslovanja avtonomnih organov, pojevanje pomena komornih domen so bili prav tako že omenjeni in naštevanje podobnih pojavov gre lahko v nedogled.

Izmed starih avtonomij so zdaj pomalem mestne avtonomije na poti k ukinitvi. Člani mestnih svetov se z deželno knežjimi odloki »perpetuirajo«; članstvo postane dosmrtno. Svet si izbere sam novega člana le po smrti enega izmed prejšnjih. Pri tem širši organ nima več možnosti odpoklica ali sploh kakršen koli vpliv. Obenem se zaostre razmerja med mestnimi korporacijami, v Ljubljani zlasti med notranjim svetom na eni ter zunanjim svetom s skupščino na drugi. Tudi mestne uprave se zbirokratizirajo in korumpirajo in širši organi so proti korupciji ožjih brez moči. Zato pa se začenja vicedom vmešavati v notranje mestne zadeve. Toda tudi njegovo vmešavanje dobi sčasoma šablonizirane oblike, ki bodo s svojim ponavljanjem vedno istih očitkov in priporočil dobile pri Aškercu naziv »jeremijade in kapucinade«. Na drugi strani cehovska avtonomija po svoji monopolistični plati ne nazaduje, marveč se celo krepi, le da se namesto ozkih mestnih cehov ali poleg njih pojavljajo širši, pokrajinski ali celo podeželski cehi, ki razvijajo značilno baročno drobnjakarsko pravo, v katerem se bistveno in nebistveno zlivata v pisano mešanico.

Na vseh nižjih stopnjah uprave se še bolj ko prej uveljavlja odločanje posameznika namesto kolegija.

Protislovja med agrarno bazo osnovnih razmerij in rušilnim učinkom zgodnjega kapitalizma se rešujejo na tipično baročen način. Z leporečjem in konfuzno metodo baročnih pravnikov dobivajo ta protislovja čim bolj nerazpoznaven videz. Pri tem mirno prenesejo tudi največje nelogičnosti, po potrebi pa slejkoprej znajo uporabiti zelo razločno in nedvoumno silo.

Vsi taki pojavi v pravnem življenju političnega absolutizma so posledice krize fevdalizma v pogojih zgodnjega kapitalizma. Na drugi strani so bistven del političnega absolutizma kot enega izmed zadnjih in značilnih poskusov fevdalne države, da bi z okrepljenim centralnim aparatom rešila fevdalni red kljub vsej skrajnosti njegovih notranjih nasprotij.

Pri vsem tem namreč plemstvo ni bilo v čisti izgubi: birokratski aparat, ki je stanove izrinil iz politike, jim je na drugi strani pomagal vzdrževati in krepiti nad kmeti pravno zagotovljen in tudi pomalem že pravno tipiziran položaj podložništva.

C. Pravo v dobi recepcije

I. SPLOŠNE ZNAČILNOSTI

Srednjeveško pravo je vsaj v načelu še nadalje ostalo v polni veljavi. To velja predvsem o privilegijskem pravu. V začetkih 16. stoletja se sicer pojavljajo skromni poskusi omejiti pretirane privilegije, toda na prostovoljni osnovi, kar je malo pomenilo. Pač pa so seveda mnogi zastareli privilegiji, ki jih je razvoj prehitel, prišli iz praktične rabe, postali obsoletni, čeprav so jih še vedno z vso vestnostjo prepisovali v »konfirmacijah« in zagotavljali njihovo veljavo za vse večne čase.

Tudi običajno pravo je bilo načeloma še priznано in tudi njemu so z besedami zagotavljali večno veljavo. Ker pa ni bilo zapisano, se je še hitreje slabilo kot privilegijsko.

Glavna činitelja, ki uvajata novo pravo namesto ali poleg starega, sta zakonodaja in recepcija.

1. ZAKONODAJA. Do konca srednjega veka o resnični zakonodaji ni govora. Razvijajo pa se njeni začetki najprej v privilegijskem pravu. Kolikor privilegij zajame večji kompleks vprašanj, ki zadevajo pravice vladajočega razreda v deželi, so s tem že vezani tudi drugi njeni prebivalci in učinek je podoben kot pri splošno veljavnem zakonu. Taka primera sta privilegija iz leta 1338. Nadaljnjo stopnjo doseže zakonodaja predvsem v 15. stoletju z razsodništvom, kompromisnim postopkom in reskripti deželnega kneza. Ob bolj razviti menjavi sporna vprašanja zadevajo včasih cele skupine prebivalstva, ne le nekaj oseb. Najbolj tipičen primer so spori med mesti in plemstvom. Izreki razsodnikov, pismene poravnave ali odgovori (reskripti v širšem pomenu) deželnega kneza v takih sporih ustvarjajo praviloma splošno obvezna pravila, včasih zelo obsežne in bogate zapise prava, ki deloma vsebujejo zapis običajev, deloma pa normirajo zadeve za bodoče in na nov način. S tem se včasih že približujejo kodifikacijam.

S poslovanjem deželnih zborov se razvija resolucijska zakonodaja. Resolucije, s katerimi se sankcionira sklep deželnega zbora o vojaški in davčni odobritvi, so po svojem bistvu finančni zakoni. Resolucije, s katerimi deželni knez rešuje stanovska gravamina ali drugačne pritožbe, so v bistvu nadaljnja stopnja reskriptnega prava. Zvrst reskriptnega prava ustvarjajo tudi libeli, ki vsebujejo deloma resolucije o pritožbah, deloma sankcionirajo sprejete obveze dežel in deloma ustvarjajo prve organizacijske zakone za državno upravo.

Obenem se takoj v začetku 16. stoletja pojavljajo prve težnje deželnega kneza, da bi izven privilegijev ali reskriptov in resolucij izdal predpise za ureditev neke aktualne problematike s kompleksno (čeprav ne vedno sistematično) zasnovanimi, obsežnejšimi splošnimi predpisi, ki bi tvorili že prve resnične zakone. Značilno je, da proti sami ideji zakonodaje po deželnem knezu ni bilo nikdar odpora. Deloma praktično niso občutili, da gre tu za nekaj več ko za splošnejši privilegij ali reskript. Deloma je tudi ideja o monarhu kot zakonodajalcu živela že prej v teoriji in se z novimi pojmovanji le okrepila. Slednjič je bilo tudi v

Levo: »Sramotni kamen«, pranger v Predgradu. — Desno (od zgoraj navzdol po Valvasorju): Pranger v Vačah z okovi; podoben tip iz Koroške; drugačen tip iz Koroške

interesu stanov, da se določeni pojavi odstranijo ali uredi, in monarh kot stari vzdrževalec »reda in miru« je bil poklican, da to stori.

Stanovi so imeli možnost, da sami postavijo kako splošno normo v okviru internega kompromisnega prava, sicer pa kvečjemu v zadevah najože pojmovane avtonomije, kolikor so tolmačili ali razvijali kak star in malo pomemben običaj. Na komorno premoženje in s tem tudi na večino deželskih sodišč pa niso imeli pravno sploh nobenega vpliva, tako da resničnega deželnega prava ne tako ne drugače niso mogli ustvarjati. Zakonodajne pravice stanovi niso imeli.

Sodelovanje stanov pri zakonodaji se je omejevalo na pravico do iniciative in do stavljanja pripomb k osnutkom. Le v vojaško-finančni zakonodaji, ki pa je bila kratkoročna, so imeli pravico do

pristanka, ki pa je dobil veljavo šele po vladarjevi potrditvi z resolucijo.

Vladar je v prvi polovici 16. stoletja uvajal predvsem skupno zakonodajo za deželne skupine; od druge polovice 16. stoletja dalje prihaja močnejše do veljave zakonodaja za vsako deželo posebej. Medtem ko je nadalje v 16. stoletju deželni knez kazal razmeroma velik interes do osebnega posega v zakonodajni postopek, se v 17. stoletju ta postopek prepušča centralnim organom. Obenem zakonodaja ne posega več tako živo v aktualno problematiko in postane vse bolj papirnata.

Večji del zakonodaje je bil namenjen novi ureditvi določenega kompleksa vprašanj, ne toliko utrditvi obstoječega stanja, ki pa se je seveda kljub temu v mnogem kazalo in uveljavilo tudi v končnem tekstu. Vprašanje je, koliko gre tu za resnične kodifikacije. Pod to besedo o najožjem smislu razumemo izčrpno sistematično uzakonitev obstoječega prava na področju širše pravne panoge, ki praviloma zajame, vskladi in tehnično izpopolni nek že obstoječ, a še ne izoblikovan pravni sistem. V tem smislu nastajajo pri nas resnične kodifikacije šele proti koncu 18. stoletja. Če pa hočemo razumeti pod kodifikacijo vsako uzakonitev pravil tudi za ožje panoge in brez ozira na njen namen, potem seveda lahko tudi v 16. stoletju govorimo o kodifikacijah, čeprav gre včasih tudi za navadne uzakonitve, to je formuliranje katerega koli splošno obveznega pravila po najvišjem zakonodajnem organu.

Zakonodaja je v teku 16. stoletja začela izpodrivati običajno pravo, najprej med plemstvom, pozneje pa tudi v splošnem. Pri tem je po poti zakonodaje prišlo med Slovence marsikatero pravilo ali pojmovanje, posneto po rimskem pravu, kolikor si ni našlo pot v slovensko družbo tudi drugače.

2. RECEPCIJA RIMSKEGA PRAVA, OBČE PRAVO. Po vsem, kar smo mogli ugotoviti o razmerah od 15. stoletja dalje, recepcije rimskega prava ni treba več utemeljevati. Individualistično pojmovanje, značilno za zadnjo stopnjo rimskega prava, je pri nas dobilo primerna tla za prehod iz teorije v prakso, tem bolj, ker je nudilo odgovor na mnoga vprašanja, pred katerimi so s svojim prejšnjim partikularističnim, robotnim in v nekem smislu nepisanim pravom, zraslim iz naturalnega gospodarjenja, stali pred kopico novih problemov blagovno-denarnega gospodarstva. Rimsko pravo je bilo doseglo svojo razvito stopnjo v podobnih pogojih menjave (ne produkcije) in je nudilo mnoge šablone. Njegova recepcija pa je nujno vedla tudi do tega, da so sprejemali nazore, sloneče na posebnostih njegove produkcijske podlage. V tem je protislovni učinek recepcije: pospeševala je s svojim razvitim civilnim pravom razvoj menjave in nekih svobodnjaških pogodbenih razmerij, ki so ustrezala kapitalizmu; obenem pa je nudila potuho poostrenim fevdalnim razmerjem. Tako se je tudi rimsko pravo pridružilo činiteljem, ki so povečali protislovja v fevdalni državi novega veka.

Recepcija tudi pri nas ni začela na mah. Zelo verjetno so se njeni vplivi pojavili že mnogo pred koncem srednjega veka, toda sistematična obdelava gradiva v tej smeri še v celoti manjka. Iz vsega doslej znanega pa moremo sklepati, da začenja praktična recepcija pri nas na širši črti okrog leta 1500. Ko se kakih dvajset let pozneje začenjajo prvi

ohranjeni zapisniki ljubljanskega mestnega sveta, sta si dva prokuratorja v laseh o tem, kako je treba razumeti »Lex Velleio« (Senatus consultum Velleianum iz 46 po n. š.) za primer neke ljubljanske meščanke. Ljubljanski trgovci, ki sede v mestnem svetu, bodo morali modro odločiti, čigava pravniška interpretacija je pravilna. Stari Papinijan in Pavel, Gaj in Ulpijan pa še vrsta drugih, ki so nekdanj učili, kaj je prav med rimskimi cives, bodo zdaj po Justinijanovih ustih in po ustih njegovega kodifikatorja Tribonijana dobili glas v občinskih dvorana naših mestec, govorili pred deželno ograjo in začeli po malem krojiti pravico našim kmetom.

Zapisnikov in spisov, iz katerih bi mogli razbrati natančnejšo podobo o tem, kako je rimsko pravo najprej odmevalo po naših poznogotskih posvetovalnicah in nazadnje zabobnelo s poplavo latinskih citatov po baročnih razpravnih dvorana, se s tega gledišča še nihče ni dotaknil.

3. PRAVNA ZNANOST RECEPCIJSKE DOBE. Zdaj so se tudi pri nas začeli pojavljati učeni pravniki. Sinovi plemstva, meščanov in posamezni kmečki sinovi so našli pot na univerzo, se postavili z disertacijami in ta ali oni se je uveljavil kot znanstveni pravnik. Pot jih je kdaj prinesla domov, kdaj po svetu.

Med njimi je najbolj pomemben pravnik Martin Pegius (približno 1532—1592), doma iz Polhovega Gradca. Kot pisec je deloval v začetku druge polovice 16. stoletja, živel večinoma v Salzburgu v nadškofovski službi, se ukvarjal poleg prava tudi z astrologijo in je umrl v nadškofovi ječi, zaprt morda zaradi suma coprništva. Objavil je vrsto pravnških spisov, izmed katerih je dobil največji sloves spis o služnostih, »Dienstbarkhaiten Stättlicher vnd Bäwrischer Erbaigen«. Še dolgo po izidu je ta nemški spis izhajal v novih nakladah in 1733 doživel enajsto. V preprosti, nazorni obliki je Pegius podal sistematično podobo rimskega služnostnega prava, jo kratko dokumentiral brez pretiranih razpredanj, skušal predmet približati razumevanju tedanjih bralcev in vključiti kaka tedanja razmerja. Prav zato je spis tako uspel, čeprav Pegiusu ni prišlo na misel, da bi skušal spojiti svoja izvajanja z vsem problemom pravic na skupnem svetu, ki so jih vsaj pozneje skušali razlagati kot služnosti.

Pegiju nasprotni primer je 150 let poznejši Nikolaj Beckmann (»Idea iuris statutarii et consuetudinarii Austriaci et Styriaci cum iure romano collati« 1688). Beckmann je bil Nemec in je kot pravnik prišel na Štajersko. Svoje delo je zasnoval kot nekak leksikon najvažnejših pravnih pojmov, ki jih obsežno razlaga v tipičnem pravnškem jeziku svoje dobe, v katerem se nemške in latinske besede prepletajo v neskončnih periodah. Tudi po vsebini je delo otrok svoje dobe. Beckmann je sposoben mešati najsolidnejša pravna razglabljanja s kopico nepotrebne balasta, izraziti na kakem mestu popolnoma trezne nazore, na drugem pa razvijati fantastične teorije o kategorijah coprništva in tožiti, kako se ta pregreha kljub vsem prizadevanjem oblasti čedalje bolj razširja. Kot vir pa je delo prav uporabno, a še ni sistematično izkoriščeno.

Nekaj let starejše »Observationes ad Stylum curiae Graecensis et subordinatorum tribunalium...« (1680) Ferdinanda Rechbacha, svét-

nika pri graškem regimentu, so skromnejše, a stvarno pisano in pregledno delce. Dokaj jasno razlože pristojnost, sestav in ponekod v kratkem tudi postopek raznih sodnih oblastev, pričenši z graško vlado, nato pa posebej za vsako izmed upravnih enot notranjeavstrijskih dežel.

Nekoliko mlajše je nedokončano delo dolskega graščaka Erberga, ki pod naslovom in v obliki »Observacij« podrobno obdeluje in zgodovinsko dokumentira postopek pred kranjskim ogradnim sodiščem. Ker ni bilo dokončano, ni izšlo v tisku, pač pa se je v praksi uporabljalo in prepisovalo, tako da je ohranjeno v nekaj rokopisnih primerkih.

Tudi Valvasor je v svojem edinstvenem delu o vojvodini Kranjski pregledno obdelal nekaj poglavij iz pravne zgodovine, ki se odlikujejo po treznosti podajanj. Fantastični ekskurzi o coprništvu so menda v celoti pristavki njegovega jezikovnega urednika Erazma Franciscija.

Če bi smeli soditi le po pravnih piscih, so domačini v splošnem kljub vsemu kaosu tedanje pravniške miselnosti uspeli obvarovati nekaj več treznosti.

Naraščalo je tudi število praktičnih pravnikov. Ti so 1698 ustanovili v Ljubljani pravniško bratovščino, ki je imela tudi funkcijo poklicnega združenja (Collegium iuridicum Labacense). Kot znanstveno društvo pa je bila 1693 ustanovljena Akademija operozov (delovanje od 1701 dalje kakih 30 let), v kateri so pravniki tvorili približno polovico članov.

Razen rimskega prava se je ob praktični recepciji splošno uveljavilo tudi »lombardsko« fevdno pravo. Nadalje je obdržalo v katoliških krajih svojo veljavo tudi cerkveno pravo, ki je vplivalo na delovanje svetnih organov, zlasti v panogi sodnega postopka. Kratka epizoda protestantskega slovenskega cerkvenega prava je Trubarjev cerkveni red.

Rimsko pravo z dodatki iz srednjeveških prav, v praksi prilagojeno potrebam, je veljalo kot »obče pravo«.

Rimsko in fevdno pravo sta v tisku izhajali kot celota, s tem da so fevdno pravo vrinili med Justinijanovo kodifikacijo. Pri tem niso tiskali samo originalnega teksta, marveč okrog njega tudi glose, ob glosah pa še robnike, v podnaslovih pa po srednjeveško interpretirano glavno vsebino. Kot ponazorilo so ob začetku nekih poglavij natisnili tako imenovana drevesa, arbores. Ponazarjala naj bi na grafičen način razvejitev posameznih pravnih pojmov, razmerje med širšimi in ožjimi pojmi, stopnje sorodstva in podobno. Pri tem jih je podobnost imena (n. pr. interdikt) napotila k temu, da so v en arbor natrpali kaj raznorodne pojme. — Na podoben način je v tisku izhajalo tudi cerkveno pravo. Tisk je pripomogel do hitrejšega širjenja občega prava in do izravnave običajev.

Že ko je Tribonijan s sodelavci kompilirali stare citate, so se nabrali izreki različnega historičnega izvora. Te razlike tudi interpolacije niso vedno odpravile. Ob teoretični in praktični recepciji so zopet marsikaj razlagali iz svojega zornega kota, pri tem pa prav malo računali s historično zvezo, v kateri je nastala neka norma. Rimsko pravo so začeli pojmovati kot neko stalno, človeškemu razumu ustrezajoče, občeveljavno naravno pravo. Ni jih motilo, da najbrž s polovico določil niso vedeli kaj početi. Sicer pa jih je bilo moči po potrebi interpretirati v zaželenem smislu. Kljub vsemu kaos ni bil popoln. Nekatera najosnovnejša pravila

so bili izbistrili že glosatorji, druga je izbistrilo življenje in jih uporabilo, kolikor so ustrezala času in razmeram.

V knjižnicah te dobe na Slovenskem srečujemo obsežno pravno literaturo, med drugim dela pandektistov (razlagalcev Justinijanove kodifikacije) Avgustina Barbossa, Andreja Gaila in Hermana Zoesiusa, pa tudi razne poljudne ali priročne pravniške spise. Zlasti poslednji (na primer Zrcalo laikov, Laienspiegel, iz leta 1504 ter razni kazenskopравни spisi) so močno vplivali na vsakdanjo prakso tudi pri nas. Bili so lahko umljivi, nazorno ilustrirani in prilagojeni tedanji miselnosti. Močno kozmopolitsko usmerjena pravna literatura je izpodrivala pri pravnikih čut za domače, historično pogojene posebnosti in je nudila eno izmed podlag za postopno izenačevanje.

Za uporabo v lastni praksi so si posamezne uradne osebe sestavljale zbirke obrazcev. Znani sta zlasti zbirka, ki jo je sestavil 1641 in v naslednjih letih uradnik ljubljanskega stolnega kapitlja Janez La(y)basser, ter kamniška tako imenovana Rasпова formularna knjiga.

II. GORSKO PRAVO IN VPRAŠANJE LJUDSKEGA SODSTVA

Razvoj gorskega prava začenja v času velike kolonizacije, zlasti v 13. stoletju; svoj višek doseže gorsko pravo od 16. do 18. stoletja, medtem ko se v teku 19. stoletja izgublja v komaj pomembne ostanke.

Gorsko pravo je skupnost pravnih pravil, ki urejajo pravna razmerja na gorah, to je na tistih vinogradih, od katerih se oddaja gornina in ki so dani v svobodni in dedni (gorskopравни) zajem (str. 183). Položaj vinogradov, ki jih obdeluje gospostvo v lastni režiji, in tistih, ki tvorijo sestavni del hube, se ne presoja po gorskem pravu.

1. PODLAGE. Gospodarskopravna podlaga gorskega prava izvira iz časov načrtne kolonizacije. Že prej se je sicer na Slovenskem gojila trta, vendar v dobi dualizma dvora in župe ni bilo pogojev za razvoj gorskega prava. To je rezultat izrazite individualne uživalne lastnine posameznih obdelovalcev, kakršna v župi še ni mogla biti dovolj razvita. Vinogradi po gorskem pravu so tako po svoji legi kot po zemljiški razdelitvi praviloma tipičen rezultat sistematičnih dopolnilnih krčenj, ki niso imela zveze s kolonizacijo same hube, marveč so izven sestava hub ustvarjala posamezne parcele. Uživalna lastnina na takih parcelah ni bila v posameznem kompleksu gore omejena na eno sosesko, marveč se je pravica do krčenj podeljevala interesentom ne glede na njihovo bivališče in osebno pripadnost.

Ker je obdelava vinogradov zahtevala večje začetne napore in kontinuirano vzdrževanje, je bil zajem (zakup) po gorskem pravu deden. Ker so se med interesenti oglašali tudi kmetje, ki so imeli hubo od drugega in ne od gorskega gospoda, pa tudi meščani in fevdalci, ni bilo moči z zakupom po gorskem pravu nalagati osebne podložnosti. Zato je bil ta zakup svoboden, kar pomeni, da je kmet ostal vezan na svojega gospoda po hubi, meščanu in fevdalcu pa zakup ni odvezal

svobode. Kmet, meščan in fevdalec so bili po gorskem pravu v enaki, samo dajatveni podložnosti do gorskega gospoda. Po teh lastnostih je bil zajem ali zakup po gorskem pravu zelo podoben zajmu ali zakupu po meščanskem pravu. Ker sta bili razen tega nemški označbi za oba pojma podobni, se v starejših virih Bergrecht včasih enostavno enači z Burgrecht. Mogoče je, da je spočetka vzorec zakupa po meščanskem pravu vplival na oblikovanje zakupa po gorskem pravu.

Zakup po gorskem pravu je bil le dopolnilno, ne pa osnovno imovinsko razmerje. Zato vinogradniki po gorskem pravu niso tvorili stanu. Tudi niso tvorili nikake naselbinske skupnosti, marveč samo gorsko skupnost užitelnih lastnikov na zemlji, ki so jo imeli tako rekoč za priboljšek.

Tako po kolonizacijski kot po imovinskopravni podlagi je bila gorska skupnost izrazito fevdalna in kot taka ni mogla biti naslednica kake staroslovenske skupnosti. V staroslovenskih kolektivističnih skupnostih takih dopolnilnih imovinskih razmerij niso mogli poznati in je tudi v vinogradniških predelih zadoščala pripadnost naselbinski skupnosti (župi ali soseski). Staroslovenska rodovna in sledeča naselbinska skupnost se ni mogla razviti v gorskopravno nenaselbinsko skupnost. Pač pa so lahko od staroslovenske skupnosti prešle v gorskopravno posamezni običaji in pravila.

Zemljiški gospod na gori je bil gorski gospod, ki je sestankom skupnosti predsedoval sam ali po zastopniku, s sodno palico — gorsko palico v roki. »Gorska palica« je postala simbol in označba za lastnino in oblast gorskega gospoda.

Člani užitno-lastniške skupnosti, »podložniki« po svoji parceli, so bili sogorniki. Pozneje je to besedo nadomeščala tudi beseda mejaš (kolikor se ne bo izkazalo, da sta obe besedi enako stari, le da se pojavljata v različnih vinogradniških okoliših). Sogornik je bil sogornik samó na gori, v vsem svojem siceršnjem življenju pa to, kar je bil po razredni pripadnosti ali stanu: podložnik, meščan, Uskok-vazal, plemič, škof itd. Da bi bila beseda sogornik pomenila le podložnike, beseda mejaš pa druge uživalce vinogradov, ni dokazano niti z enim doslej preverjenih virov. Razlika med obema nazivoma je kvečjemu v tem, da beseda mejaš pomeni včasih dobesedno sosede, ki jim parcele meje druga na drugo. Tudi nemški besedi Berghold (gorski podložnik) in Berggenosse (gorski tovariš) se pri nas ne razlikujeta. Gre le za dva načina gledanja na isto osebo: z gledišča gospoda je bil zakupnik po gorskem pravu Berghold, z gledišča zakupnikov pa Berggenosse. — Istovetnost naziva sogornik, enakost zakupa po gorskem pravu in njegova nepomembnost za osebni položaj ne pomenijo, da med kmeti in drugimi zakupniki ni bilo nikakih razlik. Kazen odrezanja ušesa na primer gotovo ni bila mišljena za meščane ali plemiče. Toda taka razlikovanja se niso izražala v nazivju sogornik-mejaš, niti v tem, da bi bilo kmetovo imovinskopravno razmerje na gori drugačno kot razmerje pripadnikov drugih razredov.

Nekak nadzorni organ ali poljski čuvaj, obenem izvršilni organ (izterjevalec) je bil gornik, postavljen od gorskega gospoda po predlogu gorske pravde ali po gospodovi lastni izbiri, redkokdaj menda tudi deden. Včasih se je imenoval tudi goršek ali gorski župan.

2. GORSKE PRAVDE. Zaradi svojevrstnega družbenega sestava sogornikov gorske zadeve niso spadale pred nobenega izmed prej obstoječih organov. Zato je bilo treba za gorske zadeve v okviru patrimonialnega sodstva uvesti posebno organizacijo, ki se je zopet držala nakazanega splošnega razvoja iz večje v pravdo.

Sestanek skupnosti sogornikov pod predsedstvom gorskega gospoda se je nemški imenoval Bergtaiding, dobesečno gorska večja. Pri nas se je uporabljal samo naziv gorska pravda, ker je bilo odločanje že preneseno na ožji, baje dosmrtni kolegij, ki je sicer praviloma sodil ob navzočnosti sogornikov, vendar ne da bi ti vplivali na njegove izreke. Gorska pravda je torej vmesni tip med večjo (navzočnost sogornikov) in pravdo v najrazvitejšem smislu besede (ki je zasedala brez navzočnosti skupnosti). Ker je bilo na Dolenjskem mnogo gora z manjšim številom parcel, je morda ponekod pravda vključevala skoraj vse sogornike, vendar bi bilo treba tu še mnoga vprašanja razjasniti.

Gorska pravda, ki se je sestajala praviloma enkrat letno, je bila tipičen patrimonialni organ s prisedniškim sistemom. Prve gorske pravde se omenjajo na Slovenskem Štajerskem v prvi polovici 13. stoletja.

Posebnost gorske pravde je bila v tem, da je odločala le o zadevah, ki so bile v zvezi z uživalno lastnino na vinogradu ali ki so se zgodile na njegovih tleh. Imela je pristojnost le za upravne, imovinske in male kazenske stvari. Ko so se nekateri sogorniki ali celo gostači naselili v hramu ali zidnici, je gorska pravda po načelu bivališča avtomatično razširila svojo pristojnost na vse njihove zasebnopravne in male kazenske zadeve.

Na gorski pravdi se je razvijalo neko običajno pravo, seveda v okvirih, ki jih je postavljala gospodova neposredna lastnina, o kateri gorska pravda ni mogla odločati. Zelo verjetno je, da so prisedniki pri tem uporabljali neka pravila, ki so jih bili vajeni iz svojega siceršnjega življenja. Tako je moglo v gorsko običajno pravo v praksi preiti tudi kako pravilo iz drugod uveljavljenega, posebej iz slovenskega starega običajnega prava. Posebno pozneje, ko je začela gorska pravda reševati tudi zadeve osebenjков (kajzarjev in gostačev), je bila možnost za uveljavljanje domačega običajnega prava in celo za njegovo izpopolnjevanje razširjena na široka področja raznih pravnih panog.

3. ZAPISI IN UZAKONITEV GORSKEGA PRAVA. Gorsko pravo starejše oblike, ki je nastalo tedaj, ko je bila naselitev še prepovedana, je doživelo tudi svoje zapise. Prvi zapis je bil baje že iz časov zadnjega Traungauca na Štajerskem, torej iz druge polovice 12. stoletja. Tako v nezapisanem kot v zapisanem gorskem običajnem pravu se je v srednjem veku razvil partikularizem.

S postavami so najprej reševali vprašanje naseljevanja na gorah. Z gorsko parcelo vezana osebna svoboda je že zgodaj privabljala naseljence, če so le imeli izglede za preživljanje. Na Štajerskem je prvi primer zabeležen leta 1236. Toda čim so se taki pojavi začeli zaradi razširjenih poklicnih možnosti množiti, so začeli izdajati prepovedi naseljevanja, določali izgon naseljencev ali pa odredili, naj tak naseljenec velja za navadnega podložnika in naj plačuje pravdo ter dela tlako. Taka določila poznamo na Štajerskem od srede 15. stoletja dalje.

V razmerah zgodnjega kapitalizma je nastal spor med gorskimi gospodi in meščani zaradi gorskega prava. Ta zakup je gorskim gospodom razen gorščine nudil le malo koristi. Tudi sicer so imeli razmeroma malo vpliva na obdelavo in oskrbo, nikakega vpliva pa niso imeli na dedovanje in prodajo parcel. Tako so zlasti meščani najbrž nastopali na gorah, kakor da bi šlo za stavbišče v mestu. Gospodarske razmere zgodnjega kapitalizma so vzbudile pri gorskih gospodih željo po večji renti in zato po poslabšanju zakupa. Hoteli so dobiti kak dohodek ob spremembah lastništva, pomnožiti povratne pripade in morda so včasih na tihem želeli potegniti vse parcele nazaj in goro spremeniti v dominikalni vinograd.

Vse to je izzvalo hude spore med fevdalci in mesti, ki so potekali vzporedno s še ostrejšimi spori okrog načrta novega policijskega reda (str. 304). Šele po dolгих konfliktih (od 1526 dalje) je deželni knez odločneje posegel v spor, s tem da je leta 1543 izdal gorske bukve za Štajersko.

Gorske bukve so sicer uredile mnoga sporna vprašanja, niso pa preprečile, da ne bi plemstvo in meščanstvo ponovno prišla v nasprotja zaradi gorskopравnih зайmov. Tajni svet je 1624 predpisal, da je treba ob spremembah uživalnega lastnika gorskopравnega vinograda plačevati desetino vrednosti gorskemu gospodu. Mesta so se temu uprla; spor o tem je bil delno rešen šele proti koncu stoletja z uvedbo dvajsetine vrednosti, deloma pa še do 18. stoletja ni bil rešen.

4. VSEBINA GORSKIH BUKEV ZA ŠTAJERSKO. Gorske bukve iz 1543 so predvsem urejale značaj »podložniškega« razmerja pri zakupu po gorskem pravu. Glavni znak podločnosti je ostala gorščina, o kateri je bilo zdaj določeno, kako jo je treba dostaviti, v kakšni kvaliteti in v kakšnih rokih; da bi sogornik gospoda ne ogoljufal, ni smel odpeljati pridelka prej, preden ni oddal gorščine.

Dednost zakupa po gorskem pravu je bila priznana, prav tako odsvojljivost. Koncesija gorskemu gospodu je bila v tem, da je moral novi lastnik prejeti parcelo iz gospodovih rok; če se je gospod upiral, je bila odprta pot pritožbe.

Na drugi strani pa je bila gospodova vrhovna lastnina zagotovljena še s tem, da mu je vinograd pripadel v prosto razpolaganje: če gorščina za štiri leta ni bila oddana, če parcela tri leta ni bila obdelana ali če je uživalni lastnik parcele umrl brez dedičev. Če pa je zemljišče slabo obdeloval, je bila dopustna prisilna prodaja. Pri njej je morda gospodova pravica do razpolaganja v primeri s prejšnjimi točkami nekoliko omejena. Veliko možnost za poseg gorskega gospoda v promet z gorskimi parcelami pa je nudila novo uzakonjena retraktna pravica.

V interesu obeh strank je bilo določeno, naj se vinogradi obvarujejo škode s tem, da se vsako leto s plotovi ograde proti živini; dalje da morata bregove med parcelama trebiti oba sosed; da se sme trgategv začeti le z gospodovim dovoljenjem ali po sklepu izvedenih mož (da ne bi bilo vino kislo in da se ne bi ptiči vrgli na grozdje tistemu, ki bi ga rad pustil dozoreti). Tudi pri popravljanju potov so morali sogorniki sodelovati.

Med samimi sogorniki je bilo treba za priposestvovanje leto in dan (kot po meščanskem pravu!), ki pa ni veljalo, če bi bilo na škodo nedoletniku brez varuha. Ob prodajah naj bi se parcela vrnila prodajalcu, če kupec ne plača kupnine.

Posebej za kmečke sogornike je bilo mišljeno določilo, naj sin praviloma pomaga očetu obdelovati kmetijo, sicer bo ob svoj dedni delež (odpravščino) tudi od vinograda. Določilo je posneto po podobnih, tedaj aktualnih predpisih. Osebenjkom je bila zopet namenjena prepoved naselitve, razen če se parcela za čas naseljenosti spremeni v pravdno (kmečko podložniško) zemljišče. Dninarjem pa so določili mezdnno tarifo.

Sramotilna kletka v Celovcu

Za najrazličnejše drobne nepravilnosti v vinogradih so bile določene kazenske sankcije. Kjer je to prihajalo v poštev, je poleg kazni veljala civilnopravna odškodnina. Kazni so bile določene skoraj izključno v točno določenih denarnih globah, le v dveh primerih so predvideli alternativno z globo tudi telesne kazni.

Večina teh malih kaznivih dejanj sodi v skupino imovinskih deliktov: posek sadnega ali drugega drevesa sosedu, odnašanje prsti, izkop mejnikov, tatvina pridelkov (alternativno odrezanje ušesa), tatvina kolov, požig po neprevidnosti v škodo rastlin, posek trte. Tudi škoda, povzročena po živini, je spadala pod globo. — Kot nasilja so kaznovali nasilen vdor v zidanico ali hram z osebnim napadom (alternativna kazen z udarci) ter fizični napad na drugega sploh. — Kaznovali so nadalje: upor proti rubežu, izpodkopavanje javnih potov in neplačilo kupnine.

O gorskih pravicah je bilo določeno, naj se sestajajo enkrat letno, naj sogorniki sede v prisedniškem kolegiju in naj na pravicah ne nosi nihče orožja. Najprej je bilo treba prebrati gorske bukve, nato pa preiti na spore. Sogorniki so se morali pravic udeleževati osebno ali po namestniku. Stranke so si smele izmed prisednikov vzeti besednika.

Določena pravdna dejanja je opravil gospod sam izven gorske pravde, kakor odločanje o prenosih nepremičnin, zlasti o tožbah za dediščino. Za sodne odpravke je pobiral takse.

Če je gorski gospod hotel dediča odkloniti, je bil potreben poseben sestanek prisednikov.

Kot druga instanca nad gorskim gospodom ali pravdo, oziroma kot prva instanca, če je gorski gospod zadevo zavračeval, je na Štajerskem deloval kletarski mojster, ki je bil deželno knežji organ in ki je predsedoval majhnemu kolegiju, sestavljenemu iz fevdalcev — gorskih

gospodov in iz fevdalcev ter meščanov — sogornikov. Zadnja instanca je bil deželni glavar (oziroma njegov namestnik) za gore, ki so bile last deželanov oziroma vicedom za deželnoknežje gore.

V izvršilnem postopku je imel glavno vlogo rubež premičnin, če ta ni uspel pa zakrižanje vinograda, to je postavitev kola z nataknenim poševnim križem k njegovim dohodom. Uživálni lastnik zakrižanega vinograda ni smel stopiti na njegova tla pod kaznijo ponovne globe.

To je v bistvu vsa vsebina gorskih bukev, ki naj bi bile eden izmed najimenitnejših virov slovenske pravne zgodovine.

5. OSNUTEK KRANJSKIH GORSKIH BUKEV; SLOVENSKI PREVODI. Ker so bile razmere v dolenskih vinogradih podobne kot na Štajerskem, so se tudi tu začeli v praksi ravnati po štajerskih gorskih bukvah. Proti koncu 16. stoletja so tudi na Kranjskem skušali izvesti postopek za uzakonitev posebnih gorskih bukev. Osnutek kranjskih gorskih bukev (tako imenovana *Beratschlagte Bergrechtsordnung*) tvori nebi-stveno prilagoditev štajerskih bukev. Ena izmed glavnih razlik je v tem, da se po kranjskem osnutku sestajajo gorske pravde dvakrat na leto. Čeprav gorske bukve na Kranjskem niso bile nikdar uzakonjene, se je osnutek včasih v praksi uporabljal. Na Kranjskem tudi ni nikdar deloval kletarski mojster, tako da je tu postopek mogel imeti le dve instanci.

Ker je bila večina sogornikov kmetov in meščanov, je bilo treba določilo o uvodnem prebiranju gorskih členov izvajati tako, da so pre-birali slovenski prevod štajerskih gorskih bukev ali kranjskega osnutka. Pri prevajanju so besedilo po svoje krajšali, ga spreminjali ali tu in tam kaj dodali, ne da bi pri tem bistveno odstopali od izvirnika. Ohranjenih je vsaj deset takih prevodov. Med njimi izvira eden celo iz Prekmurja. Ne nudijo sicer nikakih odkritij o slovenskem običajnem pravu, pač pa so kot starejša slovenska pravna besedila po svoje dragoceni in nudijo tudi mnoge možnosti za spoznavanje našega starejšega pravnega izrazoslovja. Prav ti prevodi in ne toliko izvirnik, dajejo gorskim bukvam poseben pomen v slovenski pravni zgodovini.

6. PRAKSA. Še mnogo pomembnejše od prevodov je dejstvo, da se je tudi o delovanju gorskih pravnih ohranila lepa vrsta zapisnikov različnih dolenskih gorskih gospodov od leta 1590 do 1818. Po času nastanka je sicer verjetno, da so predsedujoči in pisar vrinili med izreke mnogo občega prava in da so zlasti postopek vodili po načelih tega prava; vendar je tudi verjetno, da bo moči iz izrekov takih pravnih izluščiti mnoge elemente slovenskega običajnega prava. To delo bo moči opraviti le z zelo podrobnim poznavanjem izvora posameznih pravnih norm in običajev v širši okolici, zlasti z zelo dobrim poznavanjem občega prava in njegovega izvajanja pri nas. Ker tako daleč še nismo, so tudi vse dosedanje — zelo številne — raziskave tega področja prenašljive in zato nezanesljive. Opozorile pa so na kopico dragocenih virov, nas seznanile z njihovim pomenom in pripomogle do njihove ohranitve.

Izmed podatkov, ki so nam ohranjeni v zapisnikih, pa so nekateri dovolj jasni brez nadaljnjih analiz. To so tisti, ki nam govorijo o tem,

kako so slovenski sogorniki pojmovali svoje sodelovanje pri pravnih prisedništvih. — Kakor je bila tedaj sploh navada, so po prečitaniu gorskih členov sklepali o skupnih zadevah in določali neka pravila ali obveznosti, ki naj bi veljala za vse. To je bil nekak zakonodajni del vsake pravde, seveda običajno o zelo malopomembnih zadevah. Sklepi o teh zadevah so se kot drugod imenovali obče sodbe. Nekatere obče sodbe so bile naperjene tudi proti željam gorske gosposke, včasih naravnost uporne, na primer: sogorniki bodo gosposkinim organom razbili merila, če ne bodo prava; na grad ne bodo hodili na pravde, marveč jih bodo sami sklicevali na starem kraju. Včasih so taki sklepi obveljali, včasih tudi ne, vsekakor pa je sogorniško prisedništvo bila ovira prostemu razmahu gospodove samovolje.

7. POMEN GORSKEGA PRAVA. V prvem navdušenju nad odkritjem gorskega prava je prišlo do mnenja, da je to pravo »podlaga narodni pravni zavesti«, da z njim začenja »nova doba pravnega življenja«, da po utrditvi gorskega prava po gorskih bukvah »na njem sloni odslej vse slovensko-narodno pravico«. Take ocene so gotovo daleč pretirane; gorsko pravo je bilo vendarle zelo ozko področje in bi bilo žalostno, če razen njega ne bi bilo nič drugega, vsaj tako pomembnega in vsaj toliko domačega prava. Prav tako gorske bukve po svoji vsebinski malopomembnosti in družbeni drugovrstnosti res ne morejo biti »med vsemi pravnimi spomeniki pravcati temelj za spoznanje, čiščenje in razlaganje ostalih spomenikov«. Prej bo res nasprotno: gorsko pravo ni razumljivo, če ga skušamo tolmačiti brez zveze z vsem drugim.

Zato pa je nedvomna prednost gorskega prava v tem, da se je ljudsko prisedništvo v njem neobičajno dolgo ohranilo, kar nam omogoča, da imamo o njem ohranjene razmeroma bogate vire. Uzakonitev in praktična uporaba gorskih bukev sta nedvomno podaljšali življenje gorskim pravnim, posebno še, ker se je pridružil interes meščanstva. Nadaljnje vzroke njihove odpornosti pa bi bilo napak iskati v domnevnem staroslovenskem izvoru gorske skupnosti, še manj v tem, da bi bile gorske bukve recipirale slovensko pravo ali v tem, da gorsko razmerje ne bi bilo fevdalno. Razmerja na gorah so bila le zvrst fevdalnih svobodnih zajmov, ljudsko prisedništvo pa oblika prisedniškega patrimonialnega organa. Tudi če je morda gorska pravda po obliki prevzela kak element staroslovenske veče in pravde, je bil ta element v njej fevdaliziran. V običajnih razmerjih je patrimonialni gospod držal kmeta na hubi čvrsto v rokah že zato, ker je bil kmet tu naseljen in je gospod zato lahko opuščal prisedniški sistem. Fevdalec kot gorski gospod pa je imel opravka s kopico sogornikov, do katerih ni imel nikake osebne oblasti. Če ni hotel, da se mu ta raznorodna skupnost popolnoma razbije in izmuzne, mu je vendarle kazalo dopuščati in celo po malem pospeševati gorske pravde. Na njih je njegova gorska palica vsaj enkrat ali dvakrat na leto vidno manifestirala ne le pravico do dajatev, marveč njegovo fevdalno gorsko last in oblast sploh. Ljudski zbori so imeli pač v fevdalizmu tudi to funkcijo, da so pomagali vzdrževati red in stalnost nekega razmerja.

8. GORSKO PRAVO NA SEVERU IN ZAHODU. Najugodnejše pogoje za razvoj in ohranitev gorskih prav sta v obrazloženem smislu imeli Slovenska Štajerska in Dolenjska. Nekaj podobnega pa srečujemo tudi v ožji Avstriji. V prvih stoletjih novega veka je avstrijska posebnost v bistvu le zožena pravda.

Ta deluje od spomladi do jeseni kot stalen organ, medtem ko funkcija večje ni popolnoma jasna. Gre torej v bistvu le za bolj razvito razvojno stopnjo. Sloni na sorodni gospodarski in pravni podlagi kot na Slovenskem in na preobrazbi sorodnih osnovnih elementov. Vprašanje, kaj je v tem slovenskega in kaj nemškega, je v tej zvezi nesmiselno postavljati, ker so osnovni elementi po konceptiji razvoja iz večje (Taiding) skupni Nemcem in Slovencem. Med Slovenci so slovenski, med Nemci pa nemški; pri tem premalo poznamo detajle, da bi mogli ugotoviti, koliko so Nemci nadaljevali slovensko večjo ali pa prinesli večjo s seboj. Glede na kolonizacijsko zgodovino pa je vsekakor v sami Avstriji verjetnejše drugo.

Drugače je večinoma na Primorskem. Tudi tu, posebno v Brdih in v neposredni bližini Trsta, poznamo do 16. stoletja neke gorskopravne vinograde. Toda tu se v njih niso razvile gorske pravde ali pa se vsaj niso dolgo ohranile. Najbrž je isti element, ki je razkrajal hube, razbil tudi gorskopravne vinograde. Večina vinogradov pa sploh nikdar ni bilo gorskopravnih, marveč hubnih, oziroma — po razbitju hub — enostavno del katere koli kmetije in v sestavu vaškega sveta. Njive in vinogradi so se mešali; praviloma se je na isti parceli gojila vinogradniška kultura poleg druge in med drugo. Vinogradi kot del kmetije in vaškega sveta so spadali pod iste organe kot kmetije in vaški svet, torej praviloma pod deželsko sodišče. Za razvoj gorskega prava ni bilo pogojev.

9. VPRAŠANJE LJUDSKEGA SODSTVA. Raziskave gorskega prava so nedvomno pokazale, da so tudi Slovenci poznali tisto, kar se v pravni zgodovini imenuje ljudsko sodstvo. Ta izraz moramo seveda razumeti s ščepcem soli. Prvič ne gre le za sodstvo, marveč za vse opravke, ki so običajno združeni s takimi oblikami avtonomije. Drugič gre le za obliko patrimonialnega sodstva z ljudskim prisedništvom, ki deluje pod oblastjo — »palico« svojega gospoda, ne pa za sodstvo ljudstva, ki bi delovalo v lastnem imenu. Ljudsko sodstvo je bilo v fevdalizmu podrejeno gospodovi kontroli in osnovnim načelom tega družbenega reda.

Ob odkritju gorskih pravd se je postavilo slovenski pravni zgodovini vprašanje, zakaj so nam ohranjeni ravno samo zapisniki gorskih zborov. Znanih je bilo sicer tudi nekaj drugih zborov, toda izjemoma in v istih zapisnikih kot gorske pravde; zato so jih postavljali v stransko vrsto poleg teh. Prvi sklep je bil, da drugih zapisnikov ni bilo in da tudi drugih pravd ni bilo, da so torej gorske pravde višek slovenskega ljudskega sodstva. Iz tega bi sledil nadaljnji sklep: zaradi razbitega podložniškega sistema se za kmete na hubah niso vršile ne večje ne pravde, marveč je tu gospod odločal sam; zato tudi pri nas ni ne vaških sodišč ne vaških pravnih napotil. Poslednji sklep je v glavnem pravilen. Napačno pa je prepričanje, da bi se moglo slovensko ljudsko sodstvo razvijati izven gorskega sodstva edinole po avstrijskem vzorcu na vaški pravdi.

Kakor nam je pokazala pravna zgodovina srednjega veka, je bila značilnost splošne veče na Slovenskem prav v tem, da je delovala na širših ozemljih, ne pa po posameznih vaseh. Zato se je najbrž že zelo zgodaj razvila v pokrajinsko večo z župansko pravdo. Ljudsko prisedništvo splošnega županskega in izjemnega koseškega tipa se na Slovenskem torej ni razvijalo iz vaške veče in še manj iz gorske veče, marveč se je razvijalo iz staroslovenske pokrajinske veče, ki jo je krajinska ustava brez posebnih težav vključila v svoj upravni sistem. Nekako konec 12. stoletja je začela krajinska oblast večo oddajati teritorialnim zemljiškim gospodom, prednikom deželskih sodišč. Tako je treba pravo področje ljudskega prisedništva pri nas iskati tam, kjer smo ga doslej najmanj pričakovali — pri deželskih sodiščih, torej na stopnji, ki je mnogo pomembnejša od vaške ali gorske veče oziroma pravde.

Razni podatki o nekih izjemnih in nerazumljivih oblikah ljudskega sodstva izven gorskega se nam pri natančnejši analizi izkažejo kot prisedniško deželsko sodstvo. Verjetno se bo sploh pokazalo, da so kvatrne veče na slovenskem podeželju organ deželskega sodišča, tisti organ, ki ga poznata že privilegija iz leta 1338, le z nekoliko spremenjenimi termini sestajanja. Razen tega se bo najbrž pokazalo, da deželska sodišča tudi na sodnem področju niso bila omejena le na najtežje kazenske zadeve, marveč da so lep čas v novem veku obdržala še neke širše pristojnosti. In slednjič se utegne kdaj pokazati, da zapisniki takih sodišč vsebujejo izreke tega prisedništva, kolikor se je dovolj časa ohranilo in kolikor nam ti zapisniki niso izgubljeni. Žal pa je pri tem ljudskem prisedništvu verjetno, da je mnogo prej postalo žrtev recepcije in da bomo zato o njegovi dejavnosti zvedeli manj podrobnosti. (Prim. str. 398.) Tudi kmečki upori so utegnili imeti ponekod za posledico, da so fevdalci omejevali kmečko samoupravo in s tem sodstvo, kakor se je na primer zgodilo po tolminskem punktu 1713.

Tudi polšje pravde, na katerih so se pod predsedstvom zemljiškega gospoda sestajali kmetje in reševali vprašanja v zvezi s polšjim lovom, se bodo najbrž pokazale kot organ teritorialnega zemljiškega gospoda, torej vezane na področje deželskega sodišča.

Nekoliko drugače bo z nepristranskimi sodišči, ki se včasih navajajo v zvezi z ljudskimi sodišči, a imajo dejansko z njimi malo skupnega. Nepristranska sodišča je za posamezne primere lahko postavljali zemljiški gospod (običajno jih je zasedel z odvorniki), da so kot patrimonialna sodišča sodila v njegovem imenu tedaj, če je šlo za spor med njim in podložnikom ali za spor med njegovim in tujim podložnikom. Možno pa je, da so se nepristranska sodišča, ki jih poznamo z Dolenjske, sestavljala tudi z ljudskim prisedništvom.

Popolnoma se je doslej prezrlo dejstvo, da so bili posebno v manjših mestih in trgih nosilci avtonomije skoraj sami Slovenci. Tako je ljudsko in prisedniško sodstvo teh naselbin popolnoma po krivici ostalo ignorirano kot domnevno germansko sodstvo tujih meščanov. Pa tudi delo mestnih svetov večjih mest je po krivici ostalo izključeno iz pravne zgodovine Slovencev.

O vseh teh vprašanjih se odpirajo še široka raziskovalna področja, ki so ostala popolnoma ob strani, ko je na firmamentu slovenske pravne zgodovine kot edina zvezda bleščalo le gorsko pravo.

Ta, gotovo največja vrzel slovenske pravne zgodovine postane razumljiva, če pomislimo na njene začetke. Vladajoče mnenje, ki je gledalo zgodovino Slovencev iz perspektive 19. ali kvečjemu še 18. stoletja, jim enostavno ni priznavalo sploh nikake zmožnosti za kakršno koli dejavnost na pravnem področju od Obrov in Frankov dalje. Odkritje gorskega prava je bilo pri vsej vsebinski skromnosti in ožini tega prava za svoje čase dejansko epohalno. Ko se nam danes težišče slovenskega ljudskega sodstva vsaj za starejša obdobja — na zahodu pa tudi za novejša — premika na druga, mnogo pomembnejša področja, je treba gorskemu pravu odmeriti sicer nekoliko manj osrednje, čeprav še vedno pomembno mesto. Zasluži ga tem bolj, ker je nenavadno izčrpno dokumentirano. Graditi vso slovensko pravno zgodovino še nadalje le na tem pravu pa bi vendarle pomenilo zadržati njen razvoj že na začetku pota.

D. Stanje pred reformami

Razvoj prava na Slovenskem je pred reformami naslednjega obdobja dosegel razvojno stopnjo, na kateri so se v številnih plasteh nabrale usedline od najstarejših do polpreteklih časov. V njih se je mešal partikularizem z obćim pravom, obćaji s privilegiji in zakonodajo, samovolja s pravom. Vse to je moglo biti razumljivo le v najširši historični povezavi. Čeprav so se mnogi tedanji juristi trudili, da bi posamezne elemente razložili z arhivskimi dokumenti, se je dejansko stanje vendarle že umikalo vsaki razumljivosti.

Izvor posameznih najpomembnejših usedlin smo opazovali že v vseh dosedanih poglavjih in bi njihova izčrpna ponovitev ne mogla ničesar bistvenega dodati. Pač pa kaže izmed teh usedlin izluščiti podobo najosnovnejše upravno-sodne organizacije, ne oziraje se pri tem na krajevne specifičnosti.

CENTRALNI ORGANI. Vrhovni organ za naše dežele je monarh. Ta vzdržuje stike s podrejenimi instancami pri nas po avstrijski dvorni pisarni, ki ima poseben oddelek za notranjeavstrijske dežele. Razen tega zdaj že poslujeta neposredno s podrejeno instanco dvorni vojni svet in dvorna komora. Vsi ti organi imajo sedež na Dunaju.

MEDDEŽELNI MONARHOVI ORGANI. Vlada (Regiment, Regierung) je podrejena avstrijski dvorni pisarni, notranjeavstrijska dvorna komora dunajski, notranjeavstrijski vojni svet dunajskemu. Zaradi te neposredne povezave glavnih treh organov z Dunajem je tajni svet izgubil svoj pomen. Sedež vseh teh meddeželnih organov je bil v Gradcu.

DEŽELNI ORGANI. Deželnoknežji in stanovski organi (stanovska avtonomija starega tipa): Zastopnik deželnega kneza v deželi je deželni glavar, njegov namestnik deželni upravitelj, podnamestnik in stalni predsednik dvorne pravde praviloma deželni upravnik.

V nekaterih zadevah deluje deželnoglavarско sodišče z ožjim kolegijem, v drugih ogradno sodišče s širšim kolegijem. Vsa ta sodišča so v prvi vrsti pristojna za fevdalce, pa tudi za svobodne osebe, ki nimajo

druge podsodnosti. Na Kranjskem je pristojnost teh organov nadalje takole razvejena: dvorna pravda kot del ograjnega sodišča (predseduje ji praviloma deželni glavar sam) je pristojna za posestne spore, zlasti za gmotna nasilja; deželna pravda kot drugi del ograjnega sodišča postopa v tožbah za nepremičnine in za spore o dedovanju. Pred deželnoglavarsko sodišče spadajo vse druge zadeve zelo neenotnega sestava, o katerih so vsi sporočeni podatki protislovni. Tako nimamo niti jasne podobe o tem, kakšne so bile v resnici instance za težje kazenske zadeve plemičev. Zdi se, da je o uvedbi postopka odločalo deželnoglavarsko sodišče s posebnim prisedništvom, postopek sam pa je izvedel krvni sodnik z ljubljanskim mestnim sodiščem (!), ki je tudi izrekalo sodbo in jo izvršilo.

Deželni stanovski organi (stanovska avtonomija novega tipa): O vojaških in davčnih obvezah sklepa deželni zbor, ki priložnost tu pa tam izkoristi tudi še za poskus pogajanj s kaj dvomljivimi uspehi. Stanovski odbor skrbi za vodstvo finančnih zadev, predstavlja zametke nekega deželnega izvršilnega organa in ima pristojnost za zadeve neposrednih in posrednih davkov. Aparat stanov tvorijo računovodja, registrator itd.

Deželnoknežji organi: Vse komorno premoženje je v upravi vicedoma in torej izvzeto iz posega zgoraj navedenih organov. Tako spadajo pod vicedomovo kompetenco zlasti deželnoknežja mesta in trgi, razni uživalci komornega premoženja, deželnoknežji župniki pa le glede zapuščinskih inventur; vicedom je tudi druga instanca nad deželnoknežjimi deželskimi sodišči. V tožbah med komorno osebo (n. pr. meščanom) na eni in deželanom na drugi strani, se vicedom udeležuje zasedanj deželnoglavarskega sodišča (če je tožen n. pr. deželan) in narobe deželni glavar zasedanja vicedomskega sodišča, če je tožen n. pr. meščan.

Vicedomu je podrejen krvni sodnik. (Kako je v tem času s privilegiranimi deželskimi sodišči, ni prav jasno.)

Višji rudniški sodnik sodi o sporih med fužinarji v rudniških zadevah; druga instanca je vicedom, tretja združena vlada in komora.

DEŽELSKA SODIŠČA. Ker so ena izmed najstarejših usedlin, je njihov ustroj posebno neenoten. Pravica, da se pred njimi izvede postopek za težke kazenske zadeve meščanov ali podložnikov, je le ena izmed njihovih pristojnosti in tudi ta ni povsod enako široka.

MESTNA SODIŠČA imajo ponekod značaj deželskih sodišč, praviloma pa delujejo s pristojnostjo patrimonialnih sodišč.

ZEMLJSKI GOSPODJE imajo patrimonialno sodstvo. Druga instanca je deželno glavarstvo, tretja notranjeavstrijska vlada.

To naštetje vsebuje le nekaj najosnovnejših podatkov v glavnem za Kranjsko, v deželnem in nižjem merilu nekoliko dopolnjenih po Rechbachu. Še zdaleč ne nudi resnične podobe o vsej zapletenosti tedanje organizacije. V načelu je bilo v drugih deželah podobno, v podrobnostih kaj različno stanje. Na Koroškem so gospostva, ki so imela lastne rudniško-topilniške naprave, imela lastno rudniško sodstvo, poleg višjega rudniškega sodnika, ki je sodil le o rudniških zadevah deželnoknežjih rudnikov. Druga instanca pa je bila v vsakem primeru vlada s komoro. Posebnost Koroške so bile nadalje usedline, izvirajoče iz posebne uprave cerkvenih knezov. Salzburška mesta, trgi in gospostva so imela poseb-

nega vicedoma, ki ga je postavljala nadškof in ki je imel poleg običajnih vicedomovih pristojnosti tudi pravico, da prvi glasuje na deželnem zboru. (Deželnoknežji vicedomi niso bili člani deželnega zbora, salzburški pa je v deželnem zboru zastopal nadškofa kot deželana.) Pritožbena instanca nad salzburškim vicedomom je bila vlada (brez komore), torej samo deželnoknežje oblastvo, ne pa njegova imovinska uprava. Številne izjeme so veljale tudi za bamberskega vicedoma.

Nekoliko preprostejša je bila po Rechbachu ureditev le na Goriškem, kjer je bilo vse sodstvo na stopnji dežele osredotočeno samo pri glavarju (ki ga je po potrebi nadomeščal upravnik) s šestimi prisedniki, tako za komorne kot za druge zadeve in za pritožbe proti izrekom nižjih sodišč. Bovec je veljal kot posebno glavarstvo. Glavar je bil tam neposredno nadrejen kmetom, ki so bili podložniki rožanske opatije.

Posebni glavarstvi sta bila Trst in Reka.

Nasprotja v najosnovnejših razmerjih, zmeda med običaji in občin pravom in nepregledna množica prepletajočih se oblastev so fevdalni red privedla v tak položaj, da so bili poskusi reform več ko nujni.

PRAVNI ABSOLUTIZEM

Dobo pravnega absolutizma moremo šteti od prve polovice 18. stoletja do marčne revolucije 1848.

Začetek dobe se v gospodarskem pogledu precej ostro izraža okrog 1720 z močnejšim razvojem manufaktur, z razglasitvijo svobodne plovbe po Jadranu (1717), z razglasitvijo Trsta in Reke za svobodni luki (1719; ta lastnost se v Trstu razširi 1769 na vse mesto) ter slednjič z ustanovitvijo Orientalne kompanije za trgovanje Avstrije z Levantom (1719). V ustavnem pogledu se kaže začetek obdobja v sestavi pragmatične sankcije (1713) in v njenih potrditvi po stanovih raznih kronovin (praviloma 1720), s čimer doseže habsburška realna unija nekoliko izrazitejše pravne oblike potem ko se je izraz »avstrijska monarhija« začel uporabljati že od 1711 dalje. V finančnem pogledu označujejo začetek novega obdobja približno ob istem času bankalni uradi, ki uvajajo začetek modernejše finančne in valutne politike. Potem ko je centralizacija nekaterih organov na Dunaju (1709) uvedla začetek upravnih reorganizacij, začenja obdobje pravnega absolutizma na tem področju od 1747 dalje, ko se uvajajo vedno novi upravni uradi, odvisni praktično samo od deželnega kneza.

Skupna značilnost celotnega, več ko stoletnega obdobja je v tem, da postane nosilec pravnega razvoja monarhova centralna oblast. Ta uvaja nove pravne norme in organizacijske oblike, ne da bi se čutila vezano na historično pravo, ki ga deloma ignorira, deloma samo tolerira, deloma naravnost odstranjuje ali pa poleg njega ustvarja nove pravne sfere, v katerih si pridrži izključno pravico odločanja. Tudi kolikor ima ta razvoj videz modernosti in tudi kolikor neposredno omejuje pravice agrarno-stanovskega plemstva, gre v bistvu vendarle za vzdrževanje fevdalnega reda, spočetka s kompromisi (do 1790), nato pa s poostritvijo pravne sile (od 1790 dalje). — Doba pravnega absolutizma pomeni začetek moderne zakonodaje, kolikor mora računati z rezultati in tendencami novega gospodarskega razvoja. Tako nastanejo v tej dobi zakoni, ki se uporabljajo še po marčni revoluciji ali ki jih moremo vsaj šteti za predhodno stopnjo pomarčne zakonodaje.

Zakonodaja v rokah absolutnega monarha uvaja enotne pravne norme za večje skupine dežel in za širša pravna področja, pomeni torej poenotenje mnogih pravnih panog. Tudi kolikor se to poenotenje tu in tam ozira na prej obstoječe pravne običaje, velja to le za običaje višjih slojev, ne pa za običaje kmečkega in plebejskega prebivalstva. Tako pomeni poenotenje prava obenem tudi najobčutnejši korak k odpravi največjega dela običajev, ki jih je fevdalna družba s svojim partikularizmom doslej hočeš nočeš pustila pri življenju. Lokalna vzročnost pri razvoju prava se obenem umika široki vzročnosti, povezani z gospodar-

skim razvojem velikih državnih ozemelj, in to ne le pri določanju najosnovnejših načel, marveč pri urejanju vse bolj razčlenjenih nadrobnosti dnevnega življenja. Specifični problemi pravne zgodovine Slovencev se umikajo pred obćimi problemi poenotenega prava približno v istem času kot se začenjajo ustvarjati pogoji za razvoj slovenske književnosti izven cerkvenih tekstov.

V okviru teh splošnih značilnosti več ko stoletnega obdobja se vrsti več krajših obdobj, ki se med seboj vendarle precej ostro razlikujejo. Doba Karla VI. (do 1740) je prehodno obdobje, ki ima še določene lastnosti političnega absolutizma in le skromne pojave pravnega; novi pojavi, s katerimi smo uvodoma označili začetek obdobja, nastopajo ob močnem usmerjevalnem poseganju države v gospodarstvo z apalti, privativnimi privilegiji (zlasti za manufakture) in uvoznimi prepovedmi, ki naj bi zaščitile domačo proizvodnjo. V središču gospodarskega življenja stoji veletrgovski kapital, osredotočen v rokah maloštevilnih magnatov. Še v prvi dobi Marije Terezije, nekako do leta 1770, prevladujejo v državni gospodarski politiki načela merkantilizma, po katerih se kot doslej skuša gospodarstvo usmerjati in omejevati konkurenca, ki grozi uničiti umetno favorizirane domače investicije. Te investicije naj bi državi pomagale preprečiti, da bi denar odtekal v tujino; država jim zato skuša garantirati rentabilnost. Na pravnem področju pa se že prva doba Marije Terezije razlikuje od Karlove dobe po močni reorganizaciji državnega aparata. V zadnjem desetletju vlade Marije Terezije se v centralnem aparatu uveljavijo drugačni gospodarski nazori, fiziokratizem. Poljedelstvo velja za glavni vir blagostanja; v poljedelstvu ustvarjena vrednost naj bi se baje po nekih zakonih (*Quesnayev Tableau économique!*) pretakala med pripadniki različnih razredov. Država pod vplivom takih nazorov manj neposredno posega v razvoj manufakturne proizvodnje, skuša pa povečati interes kmetovalcev do večje agrarne proizvodnje. Še večjo gospodarsko liberalizacijo — vendar še vedno v fevdalnem okviru — pomeni doba Jožefa II.

Vse do smrti Jožefa II. se je glavna ost absolutistične politike naperjala proti tistemu nasprotniku, ki ga je absolutist podedoval že iz prejšnjih obdobj — proti stanovom. V njih je čutil glavno oviro za porast močne, centralizirane državne sile. Vendar te ovire ni čutil toliko v njihovi nazadnjaški družbeni vlogi, kolikor v njihovem konservativnem pravem in političnem razmerju do monarha. Temu konservativizmu so doslej veljali glavni monarhovi udarci. Po svoji družbeni vlogi pa je bil fevdalec kljub vsemu naravni zaveznik monarha. To je prišlo do veljave po Jožefovi smrti, ko so monarhu in fevdalcem dali misliti dogodki v Franciji. Odslej dalje sta monarh in fevdalec zaveznika, ki se borita proti novim, doslej premalo upoštevanim skupnim nasprotnikom, nosilec buržoazne revolucije. Aparat, ki ga je vladar izgradil za sebe, v veliki meri proti volji fevdalcev, nudi zdaj fevdalizmu zadnje možnosti zaščite. V prvi dobi reakcije ima sodelovanje med obema fevdalnima taboroma še več ali manj značaj medsebojnega taktiziranja.

Doba francoske vlade (1809—1813) v zahodnem delu Slovenije oslabi samo položaje fevdalcev v javni upravi, ne odpravlja pa zemljiškega gospostva. Kljub temu, da so Francozi načelno uveljavili enakost pred zakonom, ni govora o tem, da bi bili v Ilirskih provincah v celoti

uveljavili načela francoske revolucije. Pravo in uprava se iz temeljev reorganizirata šele 1811, a le za kratek čas.

Po porazu Francozov je zavezništvo med monarhom in fevdalci že zrelo. Policijski režim absolutistične države v drugem obdobju reakcije je zdaj le še zadnja obramba fevdalne države pred polomom.

Medtem ko so družbena nasprotja v bistvu rezultat prejšnjih razdobij, prevzame obrambo obstoječih razmerij v svoje roke absolutistični državni aparat, ki postane s tem osrednji pojav v pravni zgodovini tega obdobja.

I. RAZVOJ ABSOLUTISTIČNEGA DRŽAVNEGA APARATA

Juristom, ki so pomagali graditi absolutistični državni aparat, je morda lebdela pred očmi neka nejasna podoba rimskega dominata z močnim monarhom na čelu. Toda v nasprotju s civilnim pravom je bilo težko odkriti v rimskem javnem pravu recepte in vzorce za izgradnjo centralističnih državnih oblik ali jih je bilo vsaj teže prenesti v prakso. Pri tem tudi ni bilo pravih jasnosti o državi in njenih funkcijah ter o možnostih za razčlenbo raznih področij državne dejavnosti.

Monarh in njegovi svetovalci so se sicer ozirali za tujimi zgledi in jih tudi dobili v Prusiji, toda historična raztrganost habsburških kronovin ni nudila najboljših podlage za prenos pruskih vzorcev. Negotovo tipanje, uvajanje in opuščanje organizacijskih oblik in nenehne reorganizacije, ki nujno spremljajo vsako spremembo zastarelega stanja, so morali biti v takih pogojih nujni. Pri tem miselnost tedanjih juristov gotovo ni bila najboljši teren, na katerem bi mogle vzrasti najpreprostejše rešitve. Zato nudi tudi avstrijska državna organizacija s svojim pompoznim, na pol latinskim izrazoslovjem podobo svojega časa in spominja na rokokojsko arhitekturo dvoran, v katerih so jo iztuhali.

1. VOJASKI SISTEM. Slabosti avstrijske uprave so se pokazale takoj po nastopu Marije Terezije v nasledstveni vojni. Glavni smoter vseh naporov je bil zato ustvariti dovolj močno stalno armado in zagotoviti zanj tako moštvo kot sredstva. Zdelo se je, kakor da je država zaradi armade.

V 17. stoletju je v glavnem prevladovalo še najemništvo s tem, da so poznali že stalne regimente, imenovane običajno po svojem poveljniku ali po kraju, kjer so bili vojaki najeti. Ti regimenti so se stalno selili, povzročali zlasti v večjih mestih nenehne skrbi v zvezi z nastanitvijo, pa tudi pogosta trenja med vojaki in civilnim prebivalstvom. Tako je prišlo v Ljubljani 1645 do male bitke med meščani in ferrarskim regimentom, ki je v nekem smislu simbolična: gre za borbo med odmirajočo splošno oborožitvijo in med stalnim regimentom, ki pa v tej praski le začasno utrpi udarec.

Konec 17. stoletja so pričeli uvajati prisilno novačenje za take regimente, od začetka 18. stoletja pa so kontingente za novačenje že začeli porazdeljevati na dežele s tem, da so izbirali med denarnim plačilom ali naborom določenega števila rekrutov. Nekako do 1748 so tak način najemanja čet potrjevali stanovi, potem pa je prehajal v navado in od 1753 imamo opravka s tako imenovanim stalnim dopol-

nitvenim moštvo, ki ga mora določeno ozemlje po potrebi dovajati v vojsko. Da bi se dobila potrebna statistična podlaga za porazdelitev kontingenta, je bil 1753/54 izveden prvi popis prebivalstva, najprej po farah in potem še po gospodstvih.

Goriški mestni bobnar razglša odredbe mestnega sveta 17. stoletje

Leta 1770 so po pruskem sistemu uredili konskripcijo, popis vojnih obvezancev. Za zdaj prevladuje pri tem določanju vojaške obveznosti še razredno načelo, a v popolnoma drugačnem smislu kot v srednjem veku. Zdaj je socialno nižje stoječi tisti, ki je predvsem dolžan služiti vojsko; socialno višje stoječi in premožnejši gre v vojsko le če hoče, seveda zato, da zasede ugleden in dobro plačan položaj. Po stanu oziroma po premoženjskem stanju in potrebah delovne sile na kmetijah so določili tiste moške, ki jih konskripcija ne zajame. Izmed vseh drugih so izbirali najsposobnejše, da so z njimi dopolnjevali manjkajoče število vojakov po polkih. Vsak polk je imel nekaj stalnih dopolnitvenih območij za rekrutacijo in stalno garnizijsko mesto. Vojaška služba je bila do 1802

dosmrtna, odtlej dalje odmerjena po rodu vojske na 10—14 let, pozneje znižana na 8 let.

Prisilno novačenje je v mnogem vplivalo na življenje tistih plasti prebivalstva, ki jih je zadevalo (ljudske pesmi, dezerterstvo!). Ker so bili kmečki gospodarji vojaške službe oproščeni, je prisilno novačenje vsaj ponekod baje pospeševalo delitev gruntov na polgrunte. Posredno je sistem novačenja v mnogem vplival na razvoj krajevnih upravnih organov in upravne razdelitve, o čemer bo še govor.

2. FINANČNI SISTEM. Medtem ko absolutistična država valutni politiki še ni kos, ji v davčnem pravu uspejo nekatere pomembne reforme.

a) Leta 1703 nastane prva državna banka, preimenovana 1706 v Dunajsko mestno banko, ki pa ni od mestne uprave v ničemer odvisna. Ta banka prevzame del kameralnih državnih dohodkov.

Leta 1762 začenja dunajska banka emitirati prve bankovce, vrednostne papirje, ki so v prometu namesto kovanega denarja in ki naj bi se vsak čas pri banki lahko zamenjali za kovinsko gotovino. Ti bankovci pa spočetka še niso obvezno plačilno sredstvo.

Potem ko je v novčnih zadevah v 17. stoletju vladala velika neenotnost, je Karel VI. z novčnim redom iz 1717 na novo uredil vsaj tehnično-novčarsko plat vprašanja. Vendar je neenakost novčnih sistemov v Nemčiji in Evropi sploh še nadalje oteževala enostransko novčarsko politiko. Enotnejšo podlago so vsaj za Nemčijo začeli ustvarjati s tako imenovanim konvencijskim novcem (Konventionsmünze). Najprej sta Avstrija in Bavarska 1753 sklenili dogovor o tem, da bosta goldinar kovali na enaki podlagi (20 fl. iz kölnske oziroma 24 fl. iz dunajske marke). S pristopom drugih državnih stanov se je konvencijska podlaga razširila kot splošna podlaga v Nemčiji. Na zahtevo Bavarske je bilo tej dovoljeno, da goldinarju, ki ga je kovala na tej podlagi, pripisuje zunanjo vrednost 1 fl. 12 krajc., čemur so sledile še nekatere južnonemške države (zato »renska podlaga« ali »državna podlaga« sploh).

Zaradi nazadovanja Benetk izgublja kranjska veljava močno na svojem pomenu; praktično izgubi vprašanje beneških novcev vsak pomen najpozneje po propadu beneške republike (1797). Ob tem času dobivajo dunajski bankovci (Bancozettel) obvezni tečaj, obenem pa jih začno zaradi visokih državnih izdatkov v času napoleonskih vojn izdajati v čedalje višjih emisijah. To dovede 1811 do prvega avstrijskega državnega bankrota, kajti bankovci v prometu daleč presegajo vrednost državnega zaklada. Zato je treba nominalno vrednost bankovcev znižati na 20 % prvotne nominalne vrednosti. Sanacija uspe 1816, ko ustanove tudi avstrijsko Narodno banko.

b) Potem ko so si v časih merkantilizma pomagali po potrebi še s prepovedjo uvoza in so carine imele še pretežno pomen kot državni dohodek, se okrog 1775 razvija pojem zaščitnih carin. Uvoz je sicer dovoljen, toda domača proizvodnja naj bi bila vsaj doma konkurenčna s tem, da se tuje blago pri uvozu močno podraži. V tem času ustvarijo iz čeških in avstrijskih dežel enotno carinsko področje. Leta 1784 se zaščitni sistem s pomočjo zelo visokih carin okrepi in se deloma vračajo k uvoznim prepovedim.

c) Za ureditev vojaškega sistema je bilo najpomembnejše vprašanje stalnih državnih dohodkov v obliki neposrednih davkov. Pravica stanov do odobravanja davkov je sicer formalno ostajala v veljavi do marčne revolucije; razumeti pa jo je bilo tako, da stanovi lahko pristanejo, ne morejo pa svojega pristanka odreči. Ker koroški stanovi davkov niso odobrili, so jih tam od 1750—1770 pobirali »iure regio«, s čimer je bil stari sistem pravno prebit.

S svojim davčnim sistemom je vladar obšel stanove tudi na različne druge načine. Tako je spočetka skušal doseči stalnost davčnih donosov za desetletno razdobje z »decenalnimi recesi«. Vse manj so mogli stanovi vplivati tudi na način odmere in izterjevanja. Stanovi so bili izrinjeni iz državnih financ tudi s tem, da so izgubili gospodarsko upravo Vojne krajine in sploh vsak vpliv na uporabo davkov.

Glede davkov na osebo, nekdanjih glavarin, se je razvoj usmeril k čedalje izrazitejšim davkom na dohodek.

Pravnozgodovinsko pomembnejši so bili novi ukrepi za ureditev zemljarine. Prvi ukrep je bila tako imenovana Terezijina davčna rektifikacija. Vsako agrarno gospodarstvo je moralo vložiti napovedi (fasiije) čistih donosov od zemljišča. Iz napovedanih donosov so preračunali vrednost zemljišča oziroma gospostva s tem, da so jih pomnožili z 20. Od tako ocenjene vrednosti so morali kmetje plačati kot davek $\frac{1}{100}$, fevdalci pa $\frac{1}{100}$ letno. Dominikalna zemlja ni bila več oproščena davka. Zbrane davčne napovedi so tvorile tako imenovani Terezijin kataster. Popis se je izvršil pod državno kontrolo; pod državno kontrolo je prišla tudi izterjava, ki je sicer ostala v rokah gospostev.

Nov sistem je skušal uvesti Jožef II. 1789 s patentom o davčni in urbarialni regulaciji. Odpravila naj bi se vsaka razlika med dominikalno in rustikalno zemljo, davek pa odmeril od kosmatih dohodkov zemljišča po davčni stopnji 12 %. Za odmero tega davka so sestavljali tako imenovani Jožefov kataster; ker je bil ta davčni sistem kmalu preklican, Jožefov kataster ni prišel v praktično rabo in je še nadalje veljal Terezijin.

Na podobnih osnovnih načelih kot pri Terezijinem katastru so za davčne namene 1817 odredili splošno izmero in zaris zemljišč. Po geometrih narisana parcelacija (merilo 1 : 2880) tvori temeljne katastrske mape. V prilogah so zbrani podatki o posameznih zemljiščih po parcelnih številkah: o lastnikih, izmerah, kulturi in kategoriji zemljišča po rodovitnosti (bonitetni razredi) itd. Mape s temi podatki tvorijo tako imenovani Francov kataster (po cesarju Francu). Za naše kraje je bil ta kataster sestavljen največ okrog 1825. Da bi ugotovili razne neprijavljene spremembe, so kataster pozneje večkrat na terenu preverjali in popravljali (reambulirali). Reambulirani katastri, nastali ob strogi naslonitvi na Francov kataster, so v večini podeželskih krajev še danes v rabi. Šele v zadnjem času se je predvsem v mestih pričela sistematična izdelava novega katastra v merilu 1:1000. Medtem je kataster razširil svoj pomen tudi s tem, da je kopija mape postala del zemljiške knjige. Tudi za obdavčenje se osnovni podatki (kultura, izmera, bonitetna skupina) s primernimi korekturami še uporabljajo.

3. CENTRALNI ORGANI. Potem ko se je bil Franc (II.) oglasil 1804 za cesarja Avstrije (I.), je 1806 v času napoleonskih vojn odložil nemško cesarsko krono. Začasna ločitev od Nemčije je bila formalno preklicana na Dunajskem kongresu 1814/15, vendar je bila Nemčija zdaj le še zelo rahla državna zveza. Kolikor je Avstrija pripadala tej Nemški zvezi, je to prišlo praktično še najbolj do veljave v odporu njenih slovanskih narodov proti skupnemu nemškemu voljenemu predstavniškemu organu — frankfurtskemu zboru 1848. Habsburžani v tej državni zvezi niso veljali za cesarje, pač pa so imeli njihovi zastopniki v »zveznem svetu« predsedstvo. Nemška zveza je prenehala 1866.

Do 1806 so najožji habsburški dvorni organi veljali tudi kot organi nemškega cesarja (str. 340), dejansko pa je ta njihova vloga komaj opazna.

Po večkratnih poskusih reorganizacije od 1749 dalje se je od 1760/61 dalje ustalil kot osrednji vladarjev posvetovalni organ za vso monarhijo, državni svet, ki je deloval skoraj neprekinjeno do konca dobe. Le 1801—1808 je namesto njega delovalo konferenčno ministrstvo kot posvetovalni in koordinacijski organ. Včasih je nad državnim svetom deloval še ožji posvetovalni kolegij (od 1814 konferenčni svet, ki od 1836 kot državni konferenčni svet postane zelo pomemben).

Izmed resornih centralnih organov za vse habsburške kronovine je ob reorganizacijah užival še največji mir dvorni vojni svet. Manj srečna so bila centralna komorna oblastva. Tako je na primer 1698 do 1705 delovala za armadne finančne zadeve tajna deputacija; ministerialna bankodeputacija je 1746 postala poseben neposredni finančni organ; že v Terezijinih reformah sta se od dvorne komore oddelili generalna blagajna in dvorna računsko komora. Leta 1782 so skušali doseči koncentracijo finančnih organov, na primer dvorne komore in bančne deputacije; od 1802 do konca sta bila v bistvu dva centralna finančna organa, dvorna komora z bančno deputacijo in generalni računski direktorij.

Tip splošnega upravnega organa tvori dvorna pisarna; za naše kraje ostane še nadalje pristojna avstrijska dvorna pisarna, ki pa kmalu pride v mlin reorganizacij. 1742 se dvorna pisarna razdeli na nekaj delov; dvorna in državna pisarna prevzame predvsem zunanje zadeve, avstrijska dvorna pisarna pa notranje. Na mesto poslednje stopi 1749 direktorij »in publicis et cameralibus« (za upravne in finančne zadeve) s pristojnostjo za stare habsburške in češke dežele, ki se 1761 preosnuje v združeno češko-avstrijsko dvorno pisarno. Potem ko poskusi Jožef II. doseči večjo koncentracijo upravnih zadev v združenem dvornem uradu, se ta urad po njegovi smrti odpravi in sledi kakih 10 let kolebanja, ki 1802 privede do ustanovitve združene dvorne pisarne. Na njenem čelu stoji vrhovni kancelar, obenem notranji minister. Za posamezne deželne skupine so v tem uradu posebni kancelarji, tako na primer pozneje avstrijsko-ilirski kancelar.

Od 1749 dalje se opaža ločitev sodstva od splošnih upravnih organov na najvišji stopnji z ustanovitvijo vrhovnega pravosodnega urada (Oberste Justizstelle), ki pod Jožefom II. postane tretjeinstančno sodišče. Nanj se lahko vlagajo apelacije, če sta prvi dve instanci različno razsodili. V bistvu se ta organ ohrani do konca dobe.

V okviru splošne uprave se oblikujejo tudi posamezni posebni resorji, ki le postopoma dobivajo samostojnejši položaj. Tako nastane za prosvetne zadeve 1760 študijska dvorna komisija. Pozneje se oblikuje na primer policijski in cenzurni dvorni urad in podobno.

Za posamezna vprašanja delujejo po potrebi posebne komisije, začasne ali trajnejše, odvisne od kakega urada ali neposredneje povezane s cesarjem. Ob začetku Terezijinih reorganizacij se 1747 za krajši čas oblikuje dvorna komisija za koroške in kranjske zadeve; po odhodu Francozov deluje nekaj časa ilirska dvorna organizacijska komisija (1814 do 1815), ki jo kmalu nadkrili centralna dvorna organizacijska komisija, ta pa odda 1817 svoje funkcije združeni dvorni pisarni.

Pod francosko upravo je v Ilirskih provincah (1809—1813) namesto podrejenosti Dunaju stopila podrejenost centralnim organom v Parizu. V Ilirskih provincah je bil francoski cesar neposredni vladar, vendar za razliko od samega cesarstva Ilirske province niso veljale za departman; cesarstvu niso pripadale po ustavi, marveč samo po dekretu. Organi teh provinc so bili v neposrednem stiku z resornimi ministrstvi v Parizu.

4. MEDDEŽELNI ORGANI. Potem ko so bili meddeželni organi za Notranjo Avstrijo v Gradcu v začetku 18. stoletja podrejeni ustreznim dunajskim organom, so ob začetku Terezijinih reform sploh prenehali (notranjeavstrijski tajni svet je bil ukinjen 1744).

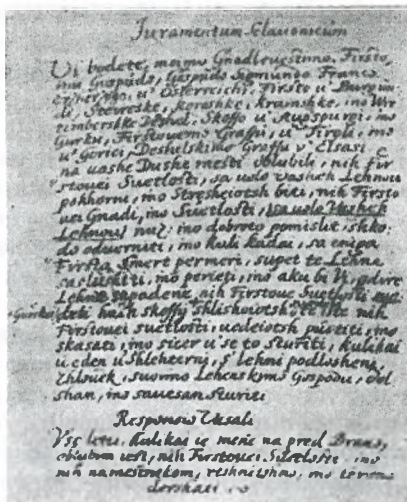
a) Meddeželnih organov kot takih praviloma tudi v bodoče ni več bilo. Pač pa so včasih državnemu organu za eno deželo podredili tudi srednje deželne instance drugih dežel, tako da je ta organ začasno dobil lastnosti meddeželnega. Poskusili so s tem že takoj spočetka (podreditev Goriške Ljubljani 1747—1757), nadalje v letih 1763—1765, ko naj bi Štajersko, Koroško in Kranjsko upravljal skupen gubernij v Gradcu. Na isto organizacijsko rešitev so se uspešneje povrnili 1782/83, nakar je graški gubernij do 1791 upravljal te tri dežele z avstrijsko Istro vred, medtem ko je tržaški gubernij upravljal tudi Goriško in Gradiško. Po pridobitvi Beneške Istre je ta od 1803 spadala kratek čas pod tržaški gubernij, nakar jo je 1805 obenem z Beneško Slovenijo odvezel Avstriji Napoleon.

Leta 1803 so zopet sklepali o koncentraciji meddeželnih organov. Tako je bila Koroška zopet pridružena Štajerski, medtem ko usoda provizoričnega kranjskega gubernija do prihoda Francozov ni bila razjasnjena in je ta gubernij menda s priključitvijo Goriške postal za kratek čas meddeželni organ.

Nove »meddeželne« organe so ustvarili v francoskih Ilirskih provincah, ki jim je stal na čelu guverner. Ta je neposredno vodil vojaške zadeve, medtem ko je nad siceršnjo administracijo imel bolj nadzorovalno pravico. Praktično sta oba resorna organa — generalni intendant za finance in justični komisar (za sodstvo in zakonodajne osnutke) v tekočih zadevah tudi neposredno poslovala z državnim centrom. Sedež te meddeželne uprave, ki pa se ni v celoti razvila, je bila za Ilirske province Ljubljana. K Ilirskim provincam so spadali: Kranjska, Beljaško okrožje na Koroškem, Avstrijska Istra z Reko in Trstom, Goriška, civilna Hrvatska desno od Save, 6 polkovnih ozemelj hrvatske Vojne krajine, Dalmacija z otoki, Dubrovnikom in Kotorjem ter del Tirolske; tej skupini se je pridružila še nekdanja Beneška Istra in

1811 so določili Sočo za mejo med kraljestvom Italijo in Ilirskimi provincami.

Potem ko so Ilirske province po Napoleonovem padcu pripadle Avstriji, so jih pod naslovom Kraljestvo Ilirija še nadalje obdržali kot državnopravno celoto, vendar samo formalno. Najprej se je izločilo »Kraljestvo Dalmacija«. Tudi preostali deli Ilirije pa dejansko niso nikdar več tvorili enotnega upravnega ozemlja, marveč so razpadli v dve manjši upravni skupini, v bistvu zopet meddeželnega značaja: ljubljanski gubernij (za Kranjsko in beljaško okrožje, od 1825 dalje tudi

Celovski obrazec slovenske vazalske prisege, 17. stoletje

za celovško okrožje, odvzeto graškemu guberniju) in tržaški gubernij (za »Avstrijsko primorje«: Trst, Goriško, Istro in samo do 1822 za Reko in civilno Hrvatsko).

b) Meddeželni sodni organi so prav tako v stoletju od Terezijinih reform do marčne revolucije doživljali neke spremembe. Tudi na tej stopnji je praviloma prihajala do veljave organizacijska ločitev od uprave. 1747 je bila ustanovljena drugoinstančna apelacijska komora v Gradcu. 1782–1784 so drugoinstančno sodstvo koncentrirali pri apelacijskem sodišču v Celovcu, ločenem od deželne vlade in pristojnem za Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst. (Nekaj časa tudi za gornjeavstrijske dežele: »Notranje in gornjeavstrijsko apelacijsko sodišče«.) Dejavnost tega sodišča je bila le kratek čas prekinjena za Ilirske province, po 1814 pa je obnovilo svojo prejšnjo teritorialno pristojnost. (1848–1850 se je združilo v višja deželna sodišča v Gradcu, Celovcu in Trstu; 1853 je bilo celovško pridruženo graškemu; tako je bila Kranjska zadnjih 130 let stare Avstrije z malo prekinitvijo podrejena apelacijski instanci v Celovcu in nato v Gradcu.)

5. ORGANI NA STOPNJI DEZELE. Uvedba organov s pristojnostjo za vso deželo je bila najtežji problem. Na tej stopnji si namreč vladar ni mogel pomagati s svojim dosedanjim organom, vicedomom, ki je bil pri-

stojen samo za vladarjevo komorno premoženje in ki se mu stanovi za nobeno ceno ne bi podredili. Nasprotno, vicedom je po odprodaji največjega dela komornih zemljiških gospostev in po uvedbi bankalnih oblasti postal odveč. Na Kranjskem je bil 1747 vicedom odpravljen in preostanek njegovih finančnih agend so prevzeli bankalni uradi, ki so dobili svoje izpostave tudi po deželah.

a) Na drugi strani si deželni knez tudi ni mogel pomagati s stanovskimi organi za upravo dežele, marveč je moral gledati, da skuša ustanoviti za področja svoje upravne dejavnosti nove organe, čim bolj neodvisne od stanov. Ti novi organi naj bi postopoma izrivali stanovske organe iz področij, na katerih so se bili usidrali.

V staroavstrijskih deželah so se poskusi organiziranja posebnih vladarjevih deželnih organov začeli na Kranjskem. Povod je dal spor, ki je bil nastal v samih stanovih. Bolj ko za pomirjenje spora je centralna oblast posegla vmes z namenom, da spelje vodo na svoj mlin in preizkusi, ali bi se organizacijske oblike, uveljavljene v avstrijskem delu Šlezije, mogle uporabiti tudi drugod. Po nekaj eksperimentih, zvezanimi z naglimi spremembami raznih začasno uvedenih, pa zopet preurejenih uradov (od 1747 dalje) se 1749 za nekaj časa ustali tip deželnoknežjega deželnega oblastva, imenovan reprezentanca in komora. To oblastvo je imelo pristojnost predvsem za finančne zadeve (camerale) in novačenje (militare). Bilo je organizirano kot kolegialno telo državnih uradnikov. 1763 so ta deželna oblastva preimenovali v deželna glavarstva oziroma — na Štajerskem — v gubernij; označujejo se tudi kot deželne vlade. (Potem ko so skušali pri teh reorganizacijah pritegniti pod Kranjsko spočetka tudi Trst in Reko, se že 1748 organizira posebna Merkantilna provinca Primorje; od 1776 dalje se ta enota omejuje v glavnem na Trst.)

1782 preneha posebna uprava v deželah s tem, da graški in tržaški gubernij prerasteta v meddeželni organ, ki do 1791 posluje neposredno s kresijami v več deželah (gl. spredaj).

Posebni organi za deželno upravo se obnove 1791, razen za Goriško, ki spada pod ljubljanski gubernij. Tudi v Ilirskih provincah deluje za — nekoliko zaokrožene — historične dežele, »province« (od 1811 dalje šest civilnih — med njimi Kranjska, Koroška, Koroška — in ena vojaška) poseben organ, čigar vrhovni funkcionar je intendant.

Po odhodu Francozov imata ljubljanski in tržaški gubernij vlogo meddeželnega organa, tako da na stopnji stare dežele ni državnega organa za splošno upravo, marveč gubernij deluje zopet neposredno s kresijami.

b) Vzporedno s tem so speljali obe glavni deželni sodni instanci, deželnoglavarstvo in ogradno sodišče, v državne vode. Potem ko so iz obeh starih sodišč 1749 ustvarili enoten organ — deželno sodišče — je bilo to 1763 organizirano kot justični oddelek deželnega glavarstva. Glavna pristojnost deželnega sodišča je bilo prvoinstančno sodstvo za civilne zadeve plemstva. Tudi po Jožefovi preuredbi (1783) in njegovih jurisdikcijskih normah (1784) je deželnemu sodišču kot bistvena lastnost ostala ta stanovska pristojnost, precizirana na primer še s pristojnostjo za spore avtonomnih korporacij (stanov) ali celih naselij itd. Koroško deželno sodišče je bilo 1783 in po jurisdikcijski normi do 1791 pridru-

ženo ljubljanskemu. V času Ilirskih provinc je deloval namesto deželnega sodišča z enako teritorialno pristojnostjo tribunal na sedežu province, imel pa je bistveno drugačno stvarno pristojnost: civilne spore za večje vrednosti in splošno kazensko sodstvo. Avstrijska restavracija ni obnovila deželnih sodišč v prejšnji obliki, marveč je 1814 uvedla mestna in deželna sodišča v deželnih glavnih mestih (Celovcu, Ljubljani, Gorici in Trstu), ki so bila v civilnih zadevah pristojna tako za plemiče kot za mestni okoliš, v kazenskih pa so imela pristojnost za vso deželo.

Razna specialna, deloma od deželnih vlad neodvisna oblastva in sodišča pripomorejo k temu, da je podoba uprave tudi na tej stopnji še nekoliko bolj zapletena. Tako je na primer v časih, ko je bil v časteh merkantilizem, tudi po deželah deloval poseben komerčni konses (tudi komisija) od približno 1749 do 1774 oziroma 1776, spočetka neposredno podrejen dunajskemu organu, na koncu že vklopljen v splošno deželno upravo. Porast fiziokratskih načel se kaže v ustanovitvi delegiranega sodišča za podložniške zadeve (*Iudicium delegatum in causis subditorum*, 1750). Ta pristojnost preide kmalu na drug konses in se vklopi v aparat splošne deželne uprave. Za brezplačno zastopanje podložnikov je določen uradnik, od 1760/61 dalje poseben podložniški odvetnik, *advocatus subditorum*. — Za upravo posrednih davkov deluje od 1830 dalje kameralna uprava posrednih davkov (*Cameral-Gefällenverwaltung*).

Stanovska uprava dežele je z razvojem takih organov dejansko izgubila smisel. Jožef II. je razpustil stanovske odbore in za tolažbo postavil dva bivša stanovska odbornika za gubernialna svetnika. Opravki stanovskega odbora so v celoti prešli na gubernije oziroma deželna glavarstva (vlade). Prav tako je Jožef prenehal sklicevati deželne zbore. Leta 1791 so stanovske odbore v znamenju splošnega umika najradikalnejših reform obnovili, vendar do nekdanje veljave niso mogli več priti. Francozi so v Ilirskih provincah zopet ukinili stanove. Na Kranjskem se je sicer stanovska ustava 1818 obnovila, vendar je obnova pravni akt brez resnične vsebine. O davkih je bilo le rečeno, da se bodo vsako leto postulirali; stanovom je bila dana možnost, da predložijo »skromno predočbo«, če se jim zde postulirani davki previsoki; izrečno pa jim je bila zanikana možnost, da stavljajo kakršne koli finančno politične predloge, češ da »niso v stanju, temeljito soditi z zadostno preglednostjo celote«. Prav tako se stanovi niso smeli spuščati v oceno davčnih preobremenitev, o katerih naj brezpogojno odločajo državna oblastva. Vsega skupaj so imeli stanovi formalno pravico, davke »repartirati« in skrbeti za katastrsko evidenco, pa še ti opravki so bili praktično v rokah državnih organov ali vsaj pod njihovim nadzorom. Tem večja ironija je istčasna obnova stanovskega odbora, ki je štel štiri člane, iz vsakega stanu po enega (torej tudi zastopnika mest) s šestletno poslovno dobo.

Stanovi so se bili že od srede 18. stoletja dalje zoževali v plemiško avtonomijo za organizacijo vse bolj drobnih plemiških zadev, od plačevanja učitelja za sabljanje do vzdrževanja stanovskega gledališča ali lastnega zdravniškega osebja. Ob obnovi stanov 1818 je bilo posebej določeno, naj se z ravnateljstvom pri gledališču ne ukvarjajo.

Vendar je ta relikt dočakal marčno revolucijo in so se v vsej prvi polovici 19. stoletja sklicevali deželni zbori.

6. UPRAVNA OBLASTVA NA SREDNJI DEŽELNI STOPNJI. Da avstrijska uprava s svojimi eksperimenti na vseh višjih stopnjah ni doživela poloma, je treba pripisati dejstvu, da je že ob njihovem začetku ustvarila solidna oblastva na srednji deželni stopnji in jih ob vseh svojih preosnovah pustila razmeroma pri miru. V teh oblastvih se je razvijal nov tip srednjega uradnika, v velikem površnega in počasnega, v malem pikolovskega, navzgor poslušnega in navzdol nezmotljivo gospodovalnega.

Absolutistični monarh je imel razen na centru največjo možnost uveljaviti svoj lastni birokratski aparat v deželah na takih stopnjah, na katerih stanovi še niso bili ustvarili nikakih oblastev, to je na sredi med najnižjo, patrimonialno upravo in med deželno upravo. Na tej, vmesni stopnji je bilo treba ustvariti državno oblastvo, da bi prestreglo niti, ki so vodile od stanov navzdol. Tako so bile med leti 1747 in 1749 ustanovljene kresije (okrožni uradi, Kreisämter), ki so jim stali na čelu okrožni glavarji in ki so bile popolnoma odvisne od navodil iz centra. Upravno območje kresije je bilo okrožje.

Štajerska je bila razdeljena na pet takih upravnih okrožij (med njimi mariborsko in celjsko), Koroška sprva na tri (Beljak, Celovec, Velikovec), od Jožefa II. dalje samo na dve (Velikovec odpade); Kranjska je bila razdeljena na ljubljansko, novomeško in postojnsko okrožje, Goriška pa je tvorila eno samo okrožje.

Kresije so bile zdaj podrejene državnim organom za območje dežele, zdaj meddeželnim državnim organom. Podreditev meddeželnim gubernijem 1782 je privedla do okrepitve njihove pristojnosti.

Svojo dejavnost so kresije razširile na vsa glavna upravna področja, na katerih so pridobile praktično neomejeno oblast nad starimi fevdalnimi avtonomijami, pa tudi nad zemljiškimi gospodstvi. Zlasti proti mestom so se vtikale včasih v smešne podrobnosti in so praktično izbrisale vsako sled avtonomije.

V Ilirskih provincah so na mesto okrožij stopili distrikti, ki so jim načelovali poddelegati (sousdélegués); na sedežih provinc je distriktu načeloval neposredno intendant. Na Kranjskem so bili distrikti (tudi »subdelegacije«) v Ljubljani, Novem mestu in Postojni (torej na sedežih nekdanjih kresij!), pozneje tudi v Kranju. Sedeži distriktov so bili še v Beljaku, Lienzu, Trstu, Gorici, Kopru, Rovinju, Karlovcu, na Reki in v Senju; nadalje je bilo v Dalmaciji 5 distriktov, na dubrovniškem ozemlju pa trije.

Obnova okrožij ob avstrijski restavraciji ni mogla delati težav. Tako po povratku so Avstrijci nadaljevali na Kranjskem upravo s tremi stariimi okrožji, ljubljanskim, novomeškim in postojnskim.

7. PODLAGE NIZJE UPRAVE. Nižja uprava se je oblikovala ob tesni naslonitvi na naborne in davčne sisteme.

Prvo štetje, ki ga je država izvedla zato, da bi dobila potrebne statistične podatke o številu prebivalstva za namene novačenja, je bilo izvedeno po starih, »predjožefovskih« farah (1754). Naslonitev na to upravno enoto je bila praktična zato, ker so morali župniki že tako od tridentinskega zbora dalje voditi osnovne zapise o gibanju prebivalstva, zlasti o rojstvih. Ob ljudskem štetju leta 1771 so to štetje izvedli mešani

odbori častnikov in civilnih komisarjev pod vodstvom deželne konskripcijske komisije. Pri tem so ozemlje fara (le na Koroškem ozemlje deželskih sodišč) razdelili na manjša ozemlja, ki naj bi praviloma obsegala kakih 40—50 hiš, na šteвне oddelke (Nummerierungsabschnitte). Pri štetju so dali hišam tekoče hišne številke. Števni oddelek je na ta način obsegal ali po eno zaokroženo vas ali pa po več zaselkov; mestna področja pa so razpadla na več števnih oddelkov. Jožef II. je dal na teritorialni podlagi števnih oddelkov sestaviti seznam zemljišč za davčne namene, »Jožefov« kataster, ki sicer kot tak ni prišel do veljave, pač pa je s svojimi razmejitvami služil za okvir pri sestavi »Francovega«. Na Kranjskem in Koroškem so pri tem redoma združevali po več števnih oddelkov, drugod manj pogostoma. Tako so števni oddelki (konskripcijske občine) posamič ali po več skupaj postali davčne občine, katastrske občine, imenovane včasih tudi podobčine. Katastrska občina je torej ponekod enaka števnemu oddelku, ponekod pa obsega po več števnih oddelkov. Števni oddelki oziroma katastrske občine praviloma niso upravne enote s posebnim upravnim organom, razen kolikor so pod Jožefom II. uvedeni rihtarji ali župani imeli neke upravno-manipulativne funkcije za eno ali več podobčin.

Glavni pomen števnih oddelkov (z vsemi njihovimi poznejšimi razvojnimi fazami in imeni) ni bil v tem, da bi sami tvorili upravno enoto, marveč v tem, da so tvorili razmeroma trdno, predvsem pa precizno odmerjeno teritorialno enoto, ki jo je bilo moči uporabiti pri sestavljanju večjih upravnih enot. Kadar so se organizirala upravna oblastva, je bilo njihovo ozemlje najtočneje opredeljeno s tem, da so navedli šteвне oddelke oziroma katastrske občine, ki naj bi pripadale posameznim upravnim enotam. V tem smislu so ta najmanjša ozemlja dobila pomen za vse poznejše upravno-teritorialne spremembe in imajo ta pomen v bistvu še danes.

Na podlagi števnih oddelkov oziroma katastrskih občin so se razvili okraji in občine. Pri tem pa je bilo treba prebroditi vrsto razvojnih faz, kajti država ni mogla nemoteno razvijati nove krajevne uprave, dokler je bila ta načeloma pridržana patrimonialni oblasti zemljiških gospostev (dominijev). Ta pa so zaradi svojega razbitega podložniškega sistema na drugi strani mogla le težko braniti svoje pozicije, kajti razbitost jim je preprečevala, da bi se mogla sama razviti v zaokroženo krajevno-upravno ozemlje.

8. OKRAJI. Tvorba upravnih okrajev se je razvila neposredno iz nabornega sistema, ki ga je Avstrija posnela po pruskem. Bistvo tega sistema je bilo v tem, da je imela vsaka vojaška enota dodeljenih po nekaj manjših teritorijev, s katerih je dobivala potrebne dopolnitve. Osnovna dopolnjevalna enota se je imenovala kanton. V vsakem kantonu je bilo enemu izmed zemljiških gospostev od države zaupano sodelovanje pri novačenju. Če je bil kanton velik ali iz drugih razlogov, so ga tu in tam razdelili tudi na dve ali več takih gospostev. Tako so nastali v obsegu kantona ali njegovega dela naborni okraji (Werbbezirke). Dominij, ki je v takem okraju izvrševal opravke v zvezi z novačenjem, se je imenoval komisariat nabornega okraja (Werkbezirkskommissariat).

Ko so prvič uvajali tako teritorialno organizacijo novačenja (ki je bila v načrtu že od 1761 dalje, a je na Kranjskem dobila konkretne oblike šele 1780), je bila na primer Kranjska razdeljena na 18 kantonov, obsegajočih vsega skupaj 38 nabornih okrajev ali distriktov. Ob tej upravni razdelitvi so se še precej neposredno naslanjali na teritorialni obseg predjožefovskih fara, ki so jih po eno ali več združili v naborni okraj. Štajerska je podobno upravno razdelitev dobila že nekoliko prej (1777) in istočasno tudi Koroška, kjer pa so se držali meja deželskih sodišč. Teritorialno razdelitev nabornih okrajev so spremenili 1785, ko se ne navajajo več kantoni, pač pa mnogo večje število nabornih okrajev (na Kranjskem 68), ki se v svojem obsegu drže okvira kresijskih meja. Pri ustvarjanju teh okrajev so opuščali naslonitev na obseg predjožefovskih fara, pač pa so obseg okraja določali po njihovih delih — števnih oddelkih, s tem da so šteвне oddelke neokrnjene združevali v naborne okraje.

Komisariatom nabornih okrajev je država začela nalagati še druge upravne posle, kakor skrb za statistiko, gradnjo cest, policijo in 1785 tudi skrb za izdelavo katastra. S tem so se naborni komisariati začeli razvijati v splošna upravna in davčnoupravna oblastva.

Sistem upravnih ozemelj, ki se je uveljavil v organizaciji novačenja, so polagoma posnemali tudi pri drugih upravnih in sodnih zadevah. Že sama zemljiška gospodstva (dominiji) so se otesala patrimonialnega sodstva, za katero je bilo treba po novem vzdrževati izprašane sodnike. Tako so nekatera manjša gospodstva začela odstopati (delegirati) svoje patrimonialno sodstvo drugim, večjim gospodstvom. Pred prihodom Francozov je bilo na Kranjskem in v beljaškem okrožju skupaj 644 patrimonialnih sodišč, od katerih pa jih je že 267 delegiralo svoje sodstvo drugim. — Na drugi strani je začela tudi država organizirati prvoinstančno sodstvo v tako imenovanih krajevnih sodiščih, pri čemer kompetenčna delitev od patrimonialnih ni povsem jasna. 1788 so bila državna krajevna sodišča koncentrirana na Kranjskem na 14 okrajev, pozneje na 17. To sodstvo je država prav tako delegirala večjim dominijem, ki so morali sodišče vzdrževati na svoje stroške. Dominij, ki je od države prevzel krajevno sodstvo, je veljal za delegirano gospodstvo. Menda se je obseg takih sodnih okrajev v precejšnji meri skladal z obsegom nabornih okrajev.

Tako so se začeli razvijati upravni in sodni okraji, katerih obseg se je praviloma določal z združitvijo večjega ali manjšega števila nekdanjih števnih oddelkov oziroma katastrskih občin. Vsaj deloma so se upravni in sodni okraji ujemali, ali pa je bila upravno-davčna in sodna oblast v rokah enega in istega delegiranega gospodstva.

Tako daleč pa je prišlo le v dobi Jožefa II. Koncentracije oblasti na poldržavnih upravnih organih nižje stopnje po njegovi smrti ni bilo moči ubraniti in tako so delegirana gospodstva zdrknila zopet na položaj nabornih organov, razen na Goriškem, kjer je bilo moči obdržati tudi krajevna sodišča.

Medtem ko so Francozi prenesli težišče krajevne uprave na občine, okrajne uprave niso dalje razvijali. Pač pa so uvedli namesto patrimonialnega sodstva državno sodstvo v prvi instanci po sodnih okrajih, kantonih (na Kranjskem 23), ki so obsegali po več upravnih občin.

V kantonih so opravljali sodstvo mirovni sodniki (*juges de paix*), ki so sodili le o manjših vrednostih oziroma o prekrških, medtem ko so o večjih zadevah sodila v prvi instanci sodišča na sedežih provinc (tribunali, gl. spredaj).

Ob avstrijski restavraciji so težišče krajevne uprave zopet prenesli na okraje in se povrnili k sistemu delegiranih gospostev. Zopet so izvrševanje oblastnih funkcij poverili (delegirali) v posameznih okrajih enemu izmed večjih in uglednejših zemljiških gospostev, ki se je označevalo kot delegirana ali okrajna gosposka (*Bezirksobrigkeit*). Če so izvrševanje oblasti poverili namesto privatnemu gospostvu državnim uradnikom, so se ti imenovali komisarji in njihov urad tudi okrajni komisariat. Pri delegiranih gospostvih se je v splošnem pojavljala tendenca, da bi se znebila s stroški združene funkcije in jo prevalila na državni okrajni komisariat. Ob marčni revoluciji je bila le še polovica okrajnih uprav v privatnih rokah; taka gospostva so bila vseskozi pod nadzorom kresij.

Okrajnim gospostvom so poverili splošne upravne zadeve, davčne zadeve, civilno sodstvo in sodstvo o prestopkih, seveda tudi opravljanje naborov. Zaradi svojih nabornih funkcij je bilo po nekaj okrajnih gospostev združenih v sekcije, ki so imele podoben namen kot nekdanji naborni kantoni in niso bile upravno ozemlje. Patrimonialnega sodstva v ilirskih deželah niso obnovili.

Pri določanju okrajnih gospostev in njihovega obsega so se deloma ozirali na nekdanje naborne okraje, v glavnem pa skušali združiti pod eno gospostvo po več bivših francoskih upravnih občin, da se davčna evidenca ne bi v preveliki meri razbila. Tako ali drugače pa so te upravne enote nastale kot seštevek nekdanjih števnih oddelkov.

9. UPRAVNE OBČINE. Največjo težavo je povzročala uvedba občin kot najnižjih upravnih ozemelj. Posebna težava je bila v tem, da bi bilo tu težko dosledno izvesti kakršno koli »delegiranje«¹ patrimonialnim gospostvom. Bilo bi več ali manj nujno, da bi občinski predstojnik postal nekdo izmed domačinov in bi se bilo prav lahko zgodilo, da bi bil kmet po službenem položaju nadrejen podeželskemu fevdalcu.

Ko so v času Jožefa II. in morda še pozneje načelovali posameznim davčnim občinam rihtarji ali župani z odbori, ki so bili vsaj na Koroškem voljeni, je bil nakazan razvoj k nastanku občinske uprave, ki pa je za nekaj časa zamrl. Opravki organov, ki so načelovali takim občinam, so se v glavnem omejevali na manipulacijo v zvezi z davki; naziv rihtar nima nikake zveze s sodstvom. Ponekod je rihtar (župan) menda načeloval tudi po več davčnim občinam skupaj.

Resnično občinske uprave so uvedli šele Francozi. Z zložitvijo katastrskih občin (ki so jih le neznatno spremljali) so ustvarili občinska ozemlja, *arrondissements communaux*, skratka *komune*. Na čelu večjih komun (merij) je stal župan — *maire*, na čelu manjših sindik. Tem predstojnikom so bili dodeljeni pristavi (*adjoint*) in svetniki. Komune so bile splošno upravno oblastvo najnižje stopnje; sodstva kot take niso imele, ker so bili sodni okraji kantoni.

Po odhodu Francozov so Avstrijci ukinili francosko organizacijo komun, niso pa teh upravnih enot popolnoma odstranili. Kot omenjeno,

so ozemlja komun upoštevali pri določanju novih okrajev. Praviloma so tudi komune same ohranili kot »glavne občine« (Hauptgemeinden), le da so jim postavili na čelo župana (Oberrichter); pri uvedbi te funkcije so se ozirali na vzorce drugih avstrijskih dežel in ji dodelili bistveno manj pravic kot so jih prej imeli ustrezni francoski funkcionarji na tej stopnji. Resnična pristojnost županov še do marčne revolucije ni bila določena. Na čelo ene ali več podobčin (katastrskih občin) so postavili podžupane ali rihtarje. Vsaka podobčina naj bi nadalje izvolila po dva odbornika, ki naj bi sodelovala pod županovim vodstvom pri občinskih zadevah. Delokrog te občinske uprave je mogel biti večinoma le zelo skromen.

Ker so bili na večini slovenskega ozemlja še ohranjeni župani stare vrste, je bila dana možnost, da se v praktičnem življenju začnejo stapljati stari župani z novimi rihtaji — podžupani ali celo z novimi župani — Oberrichterji. Koliko je do takega preraščanja prišlo, je bilo odvisno od tega, koliko je bila ohranjena stara ureditev v posameznih krajih. Raziskava tega vprašanja ni niti načeta. Stara županska ureditev je bila najbolje ohranjena na Primorskem, kjer je najbrž brez posebnih težav obstajala še dalje, morda malenkostno prilagojena novim zahtevam. Kako desetletje pred marčno revolucijo so izvedli anketo o organizacijskih oblikah, pravilih in običajih, po katerih so primorske soseske upravljale soseskino premoženje. Odgovori na to anketo — ki še čakajo pravnozgodovinske obdelave — so dali vpogled v občinsko organizacijo, kakršna se je bila na Primorskem prebila od starih časov. Funkcionar, ki je izvedel to anketo, je po marčni revoluciji vodil organizacijo občin v Avstriji. Z izkušnjami, ki jih je bil pridobil na Primorskem, je morda stara slovenska in hrvatska soseskina ureditev utegnila posredno vplivati na posameznosti pri uvedbi pomarčnih občin.

Nekdanje mestne avtonomije so doživljale podobno usodo kot stanovi, le hitreje in temeljiteje. Potem ko so v prvi polovici 18. stoletja praktično že zelo malo pomenile, so zlasti od ustanovitve kresij dalje hitro propadale. Glavni udarec jim je zadal Jožef II. okrog 1786. Dotedanji sistem volitev in sestav organov se je ukinil. V večjih mestih je bil uveden — menda voljen — mestni odbor, ki je v Ljubljani štel 24 članov. Ta odbor je volil pod nadzorom kresijskega organa župana in tri do štiri svetnike. Voliti je bilo moči le izmed tistih, ki so bili že prej dobili od državnih organov potrdilo o tem, da imajo potrebne kvalifikacije. Ta ožja skupina je dobila ime magistrat (ki se je prej včasih uporabljalo za označbo najvišjih avtonomnih mestnih organov). Manjša mesta in trge so podredili kakemu gospostvu. Od 1808 dalje je župane večjih mest imenoval cesar.

10. DEŽELSKA SODIŠČA; LOČITEV SODSTVA OD UPRAVE. Deželska sodišča po svojem krajevnem obsegu niso spadala v nobeno izmed upravnih ozemelj, na katera se je delila nova upravna organizacija. Kot sodišča za težje kazenske zadeve so se tako samostojno prebila do francoskih časov. Glavna sprememba je bila dotlej le v zmanjšanju števila privilegiranih sodišč. Jožefov načrt, da bi se za območje posameznih kresij ali celo dežel ustanovilo le po eno kazensko sodišče, ni bil izveden.

Tako so deželna sodišča odpravili v Ilirskih provincah Francozi. Ker jih tu tudi pozneje niso več obnovili (kazensko sodstvo je ostalo osredotočeno na novem mestnem in deželnem sodišču), so samó v izvenilirskih pokrajinah deželna sodišča dočakala marčno revolucijo.

Druga bistvena razlika med ilirskimi in neilirskimi deželami je bila glede patrimonialnega sodstva, ki se v ilirskih deželah prav tako ni obnovilo; delegirana gospostva kot nižja sodna instanca že niso več prava patrimonialna sodišča, ker izvršujejo od države delegirano oblast.

Plemiška diploma cesarja Leopolda ljubljanskemu mestnemu funkcionarju J. K. Dolničarju, 1688. Primer denarnega plemstva, značilnega zlasti za prva stoletja novega veka

Ločitev sodstva od uprave je bila najprej izvedena le na najvišjih dveh instancah, na centralni (tretji) stopnji in na meddeželni, apelacijski (drugi) stopnji (Gradec, Celovec). Deželno sodišče se je dokončno ločilo od deželnih upravnih organov šele nekoliko pozneje. Ker so deželskim sodiščem njihove upravne funkcije praktično že prej odmrle, se je pri njih ločitev od uprave razvila sama po sebi. Pri patrimonialnih sodiščih ločitve ni bilo. — Dosledno ločitev so uvedli šele Francozi, a pri tem ni ostalo. Ločena organizacija je v ilirskih deželah bila pod Avstrijo razen na višjih stopnjah le na prvi stopnji deželnega obsega (mestno in deželno sodišče), ne pa na prvih stopnjah okrajnega obsega.

Prav tako — razen pod Francozi — ni bilo nikdar popolnoma odpravljeno razlikovanje po stanu glede podsodnosti. Ostalo je ohranjeno v tem, da je plemstvo spadalo pred mestno in deželno sodišče, tudi če je bivalo na ozemlju kakega okraja.

11. RAZNE PANOGE. Razen splošnih sodišč so delovala tudi sodišča posebne vrste, kakor trgovska, menična, vojaška in podobno. Delovanje rudarskih oblasti pa je že Jožef II. omejil na nesporne montanistične zadeve in jim je odvzel sodstvo. Kdaj so delovala taka sodišča posebne vrste, kako so se imenovala, kako so se v nadrobnostih spreminjali tudi različni upravni organi, kako so urejevali deželne meje in kako so sploh

potekale razmejitve, so zanimiva vprašanja, ki pa presegajo okvire splošnega pregleda pravne zgodovine.

Isto velja o široki posebni upravni panogi — organizaciji šolstva, o kateri naj bo le omenjeno, da jo je država razglasila za svojo domeno 1770, da je 1773 sledilo podržavljenje prej jezuitskih srednjih in visokih šol in da je bilo 1774 urejeno ustanavljanje osnovnih šol.

Kakor je pri tem dobila v izobraževanju glavni pomen nemščina, tako je 1784 postala tudi uradni jezik.

V cerkveni politiki pravnega absolutizma se krepi naziranje, da je absolutni vladar pristojen urejati tudi cerkvene zadeve, obenem pa se z gospodarsko liberalizacijo razvija zmernejše stališče do drugovercev. Ta razvoj doseže svoj višek pod Jožefom II.

Potem ko se že pod Marijo Terezijo prizna svoboda vere in bogoslužja pravoslavnim v Trstu, je s tolerančnim patentom (1781) priznana ta svoboda za vse državno ozemlje, razen pravoslavnim tudi luterancem in kalvincem, medtem ko glede Židov ostane pri določenih omejitvah za naseljevanje. S tolerančnim patentom priznana verska svoboda ne pomeni popolne enakopravnosti s katoličani.

Potem ko je že papež ukinil jezuitski red (1773), ukinja v letih 1782 do 1790 vladar samostane, ki se ne ukvarjajo niti z nego bolnikov, niti s šolstvom ali študijem; pri tem zadene ukinitvev zlasti najbogatejše samostane. Premoženje ukinjenih samostanov se prenese na novo ustanovljeni verski zaklad, ki ga upravljajo državni organi. Dohodki verskega zaklada se namenijo vzdrževanju duhovščine po farah, ki iz njih dobiva svoj prispevek »kongruo«. — Verski zaklad je obstajal še v dobi med obema vojnama.

S tem so bila pridobljena sredstva za reorganizacijo cerkvene uprave, ki je omogočena med drugim tudi s tem, da je papež na zahtevo Marije Terezije 1751 ukinil oglejski patriarhat, ki ga je za habsburško ozemlje nadomestila nadškofija v Gorici. V zvezi s tem so ozemlja škofij vsaj v glavnem prilagodili upravnim ozemljem in ukinili arhidiaconate. Zlasti od Jožefa II. dalje do srede 19. stoletja so bili škofje praktično predstavniki vlade. — Glavna reforma pa je pod Jožefom II. zadela farno organizacijo. Ta je dotlej še vedno v glavnem slonela na večstoletnih, velikih farnih ozemljih. Župnikov je bilo na ta način le malo in v veliki meri so bili župniki v prejšnjih časih le upravičenci do farnih dohodkov, medtem ko je njihove dolžnosti opravljalo običajno po več slabo plačanih in skromno izobraženih namestnikov ali pomočnikov. Jožef II. je število župnij močno povečal s tem, da jim je dal odmeriti mnogo manjša ozemlja.

Med značilne poteze cerkvene politike sodijo nadalje: omejitve občevanja cerkvenih oseb s predstojniki v inozemstvu; placetum regium, to je državna kontrola nad papeževimi odredbami, ki naj bi se razglašale in izvajale v državi; odprava nekaterih zunanjosti pri raznih cerkvenih slovesnostih in obredih itd.

Skupnost pravic, ki jih absolutistična država na podlagi naravnega prava izvaja v razmerju do verskih združenj, se označuje kot »iura maiestatica circa sacra«.

II. GOSPODARSKO PRAVO PRAVNEGA ABSOLUTIZMA

Potem ko je bila fevdalna država prinesla med Slovence nove proizvodjalne načine v poljedelstvu in temu ustrezno preoblikovala tudi proizvodjalna razmerja, je bil razvoj dolgo časa v znamenju partikularizma. V partikularizmu ni bilo pogojev za uveljavljanje širših, enotno zasnovanih gospodarskih konceptov s strani centralnih organov. Nosilci oblasti so se pač vsak po svoje trudili, da bi obdržali kontrolo nad novim položajem, pri čemer so se jim nasprotja vse bolj stopnjevala.

Pravni absolutizem je šele ponovno ustvaril čvrsto in enotno organizacijsko podlago za širše posege države v gospodarstvo in družbo. Ti posegi so bili prvič usmerjeni tudi po gospodarskih teorijah svoje dobe, najprej po merkantilistični, nato po fiziokratski. Oborožen s teoretičnimi pojmi o gospodarstvu in z vse močnejšim uradniškim aparatom, je pravni absolutizem skušal opraviti nemogoče: razvijati nova gospodarska področja in obenem s pravnimi normami pomiriti nasprotja s kompromisi ali s silo, ne da bi pri tem načeloma žrtvoval obstoječi družbeni red.

Kolikor se taka prizadevanja niso pokazala že ob razvoju uprave, so najizrazitejša na področju agrarnih razmerij, medtem ko so stališča pravnega absolutizma izven agrarnih področij še prav posebno značilna po svoji brezuspešni tendenci vskladiti fevdalne koncepte o nesvobodnem gospodarstvu z liberalnejšimi pogledi.

a) Agrarna razmerja

Potem ko je centralna oblast očitno pokazala, da so bili nekdanji upi kmetov v njeno pomoč jalovi in potem ko je še očitneje sama navijala kmečka bremena v svoj prid, so bili kmečki upori čedalje bolj naperjeni proti njej sami. To se je posebno jasno pokazalo ob velikem tolminskem kmečkem puntu 1713. Pozneje se vloga države nekoliko spremeni. Da bi si pridobila solidne davkoplačevalce in da bi čim bolj izrinila zemljiška gospostva od eksploatacije kmeta, uvede marsikatero novost, ki jo mora kmet občutiti kot olajšanje. Na drugi strani pa okrepljeni vojaški in upravni aparat skrbita za to, da bi osnovna načela fevdalne družbe ostala tem bolj nedotaknjena.

1. OSEBNI POLOŽAJ. Medtem ko so se morali stanovi v začetku 16. stoletja boriti za obnovo razrahljane vezanosti na grudo, je v prvi polovici 18. stoletja rojenjastvo več ali manj splošno priznan pojem v tem smislu, da morejo tudi kmetovi otroci zapustiti grudo le z gospodovim privoljenjem. Da se je ta učvrstitev odvisnosti dosegla tudi s pomočjo recepcije rimskega prava in da je najbrž prišlo do še hujših svojevoljnosti zemljiških gospodov, je bilo že omenjeno. Prav tako je na drugi strani znano, da je bila postrožitev osebne nesvobode vendarle nekoliko manj ostra kot v severnejših, zlasti čeških pokrajinah, deloma zaradi strahu pred kmečkimi upori, deloma zato, ker so bili gospodarski pogoji (kmečko trgovanje, slabši pogoji za eksportno manufakturo) drugačni.

Globljo spremembo v osebnem položaju kmetov je pomenila odprava »nevoljništva« (Leibeigenschaft). Pod tem so razumeli strožjo obliko osebne nesvobode, kakršna se je bila uveljavila na Češkem in ki jo je Jožef II. odpravil proti volji tamkajšnjih deželnih stanov 1781. Nato je vladar sprožil vprašanje, kako je v drugih deželah in pokazal namen, da tudi tam odpravi omejitve osebne svobode. Pokazalo se je, da ostre in kvalitativne pojmovne razlike med »nevoljništvom« in v slovenskih deželah uveljavljenim »rojenjaštvom« pravzaprav ni bilo, da je tudi rojenjaštvo v tem času pomenilo vezanost na grudo in prepoved izbire poklica, da je šlo v obeh primerih za omejitve osebne svobode, le da vsaj na Štajerskem in Kranjskem ni bilo obvezne službe kmetovih otrok pri gospostvu. Morda so bile tudi krajevno različne navade glede sirotinjskih let (ki jih na Kranjskem tedaj baje ni bilo). Tudi se na Kranjskem najbrž ni izvajalo pravilo, da je treba gospodove privolitve za ženitev podložnikovih otrok. Posredno pa je težja deljivost gruntov že sama vedla pri tem do določenih omejitev. Skratka, razlike med »nevoljništvom« in rojenjaštvom so se pokazale za ne bistvene razlike v intenzivnosti omejitev, ne pa v samem pojmu omejitve osebne svobode.

Jožef II. se ni dalje spuščal v subtilnosti, marveč je kratkomalo za vsak slučaj odpravil 1782 vse navedene oblike nevoljništva tudi v naših deželah. Oblike, ki jih na Kranjskem baje ni bilo, so v patentu o odpravi nevoljništva za Kranjsko izrečno omenjene kot neobstoječe in za bodoče prav tako nedopustne.

Podložništvo je od odprave nevoljništva dalje ostalo omejeno le na imovinsko pravne dolžnosti (stvarnopravna podložnost) in edina osebna omejitev je bila, da mora podložnik najti primernega naslednika, preden se lahko odseli iz gospostva. Ta, nova oblika podložništva je veljala za »miljeno podložništvo« (nexus subditelae).

2. IMOVINSKA RAZMERJA. Poleg že omenjenega prizadevanja nekaterih gospostev, da bi si na račun kmečke zemlje povečala ali ustvarila lastni obrat s pristavo, so druga gospostva postavljala podložne kmete na bivšo zemljo svojega lastnega obrata. S tem so pridobila korist, da jim je ves presežek takih kmetov ostal v rokah, ker taka zemlja ni bila obdavčena. Tako so začeli razlikovati med rustikalnimi podložniki (na obdavčeni, podložniški zemlji) in dominikalnimi podložniki (na neobdavčeni, nekdam pridvorni zemlji).

Svoboden zakup je v obliki kolonata ali nekoliko dolgoročnejšega libelaričnega zakupa veljal le ponekod v zahodnih predelih Slovenije. Povsod drugod je veljal podložniški zajem, ki se je do odprave nevoljništva razlikoval od svobodnih zakupov po tem, da je omejeval osebno svobodo, po odpravi pa manj bistveno po tem, da je bilo zakupno zemljišče trdnjša enota (huba, polhuba itd.), predvsem pa dajatve bolj ustaljene in dejanska razmerja stalnejša.

Ker so bile kmetije pogostoma dejansko dedne, kmetje niso bili doslej pokazali posebnega interesa za prevedbe kmetij v kupna zemljišča in tako je bil ogromen del kmetij še zakupnih. Gospostva so še nadalje protizakonito spreminjala celo kupna zemljišča v zakupna.

Pravno najbolj neugoden je bil položaj za kmete v tistih predelih Koroške, kjer je veljala prosta saja. Zato se je akcija za ureditev imo-

vinskih razmerij na kmetijah z vladarjeve strani sprožila v tej deželi. 1766 se na Koroškem prepove poljubna preklicljivost proste saje (ki že tako v virih te dobe ni izkazana), 1767 se uvede možnost pogodbene prevedbe v kupna zemljišča, 1772 pa se prosta saja brez odškodnine nadomesti z zakupom po kupnem pravu, le s tem, da se ohrani še poklon, primščina, ki se 1783 maksimira. V zvezi s tem se 1787 uzakoni kot pravilo dedovanje najstarejšega sina in s tem ohrani v veljavi nedeljivost kmetij (str. 289).

S to ureditvijo je na Koroškem prišlo do ironije: nekdanj prostosajna zemljišča so zdaj uživala polne pravice kupnih zemljišč, na starih kupnih zemljiščih pa so bila zemljiška gospodstva medtem omejila dednost in navijala primščine! Z odpravo proste saje se položaj na starih kupnih kmetijah ni uredil, tako da je bil kmet na njih v slabšem položaju kot na nekdanj prostosajnih kmetijah. Druga ironija je bila v tem, da so prišla na slabše tista gospodstva, ki so bila najbolj radikalno pritiskala kmete in ki se jim je bilo posrečilo uveljaviti na nekdanj kupnih zemljiščih prosto sajo. Ta je bila zdaj spremenjena v korist kmeta v kupno razmerje. Stare, zdaj za kmete neugodne zakupe po kupnem pravu — ki so veljali v nemškem delu Koroške — je moral gubernij šele odkriti. 1788 je bilo določeno, da se dovoli samo še en povratni pripad, nato pa velja kmetija za kupno z običajnimi dednimi pravicami.

Medtem ko se je menda na Štajerskem v glavnem posrečilo izvesti v tem času prevedbo zakupnih zemljišč v kupna na prostovoljni podlagi, je bilo nekaj več težav na Kranjskem. Potem ko je bilo tudi tu med 1770 in 1773 nekaj brezuspešnih priporočil za sporazumno prevedbo, je celo Jožef II. ostal le pri priporočilih (1782). Na eni strani je bilo treba upoštevati, da zakupna zemljišča niti pravno niti praktično niso pomenila takega ekstrema kot prosta saja, da bi jih bilo moči po koroškem zgledu kar brez odškodnine odpraviti. Proti prevedbi z odškodnino pa so kmetje tudi zdaj kazali očiten odpor. Ponovni prevedbeni patent Jožefa II. iz 1788 kaže s svojim poučujočim tonom prav neobičajne obzire do kmetov, češ da prejšnjih razglasov najbrž niso razumeli, ker jim niso bili razglašeni v slovenskem jeziku. Prevedba ostane prepuščena dogovoru med sedanjim imetnikom kmetije in zemljiškim gospodom, le višina kupnine je maksimirana. Ko obstoječi zakup preneha, naj zemljiško gospodarstvo poskusi oddati kmetijo kot kupno otrokom prejšnjega podložnika ali kakemu drugemu kupcu. Če to ne uspe, jo lahko odda zopet v zakup, dokler ne najde kupca. Tako je bilo še do marčne revolucije mnogo kmetij na Kranjskem zakupnih.

Dominium utile kot uživalna lastnina kmetov se torej ni popolnoma uveljavil niti ob koncu fevdalne dobe.

Druge spremembe v imovinskih razmerjih so bile v tej dobi naslednje: pri kupnih zemljiščih je bila odpravljena predkupna pravica gospodarstva; gospodarstvom je bilo prepovedano razširjanje dominikalne zemlje. Na drugi strani je bila kmetom dovoljena zadolžitev do dveh tretjin vrednosti kupne kmetije; če je šlo za novo prevedeno kmetijo pa celo za celo vrednost; prezadolžitev pa je bila lahko razlog za odstranitev kmeta s kupne kmetije. Prodajati je smel kmet samo kupno kmetijo kot celoto, posamezne parcele le tedaj, če niso bile sestavni del kmetije.

Potem ko so bili Francozi — ki sicer podložništva niso odpravili — dopustili na Kranjskem delitev kmetij, je bila ta prostost že leta 1815 bistveno omejena.

V prizadevanjih po čim večjem dvigu agrarne proizvodnje je prišlo tudi do poskusov, pritegniti gmajne v obdelovalni svet kmetij. Leta 1768 je bila odrejena delitev gmajnskih pašnikov med člane soseske, ki naj bi dobili vsak svoj realni del gmajne, odmerjen sorazmerno velikosti njegove kmetije. Prevelikega pomena tej odredbi v tem času še ne gre pripisovati. V večji meri so z dejanskim razdeljevanjem gmajn začeli šele v drugi polovici 19. stoletja, popolnoma izvedeno pa nikdar ni bilo.

3. UKREPI ZA UVEDBO NOVIH KULTUR. Država se ni omejevala le na ureditev osebnega položaja in imovinskih razmerij pri kmetih. V vrsto fiziokratskih pravnih ukrepov spada tudi sistematična akcija za uvedbo novih kultur, zlasti krompirja in koruze, deloma naravnost z uradnimi razglasi, deloma posredno z dodeljevanjem semena.

4. BREMENA. Že v prejšnjem obdobju je bilo opaziti, da so zemljiška gospostva namesto ali poleg zviševanja starih urbarialnih bremen ubrala drugo, pravno manj zagrajeno pot, kakor zvišanje pojezde in zlasti primščin. Poslednje so bile kot izredna dajatve ob spremembi lastnika posebno nestalne in so med dohodki gospostva pridobile poseben pomen. Absolutistične reforme so zato omejevale tudi primščine.

Še bolj značilen način zviševanja zemljiške rente je bil v tem, da se zemljiška gospostva niso samo skrivala za kmečkim trgovanjem, marveč da so na Dolenjskem od konca 17. stoletja dalje skušala dobiti v svoje roke trgovino z agrarnimi pridelki tako, da so jih obvezno odkupovala od svojih podložnikov zaradi preprodaje. Takim raznovrstnim načinom okoriščanja so tudi državne reforme težko prišle na vsej črti do živega.

Nekoliko nejasnosti so povzročile novo uvedene kulture, od katerih niso bile predvidene fevdalne dajatve. Običajno je prišlo do kompromisa, da kmet oddaja desetinskemu gospodu dvajsetino takih pridelkov (za koruzo leta 1733 na Štajerskem; krompirjeva »desetina«, v resnici dvajsetina na Kranjskem menda šele 1833).

Do neke mere je vsaj glede osnovnih rednih dajatev in glede davkov prispevala k neki ustalitvi davčna rektifikacija, ki je omogočila državi vpogled v obremenitev posameznih kmetov. Ob tej priložnosti so podložnikom izročali davčne in urbarialne knjižice, v katerih so bila vpisana vsa njihova redna bremena in predviden prostor za potrditve o plačilu.

Ker so gospostva čedalje bolj obremenjevala kmete z neodmerjeno tlako, je Marija Terezija s tako imenovanimi »robotnimi patentii« za posamezne dežele maksimirala tlako, in sicer na Štajerskem in Koroškem 1778 na tri dni v tednu oziroma največ 156 dni v letu, medtem ko je bilo na Kranjskem vprašanje urejeno šele 1782 pod Jožefom II. Kranjska posebnost je v tem, da se je maksimalna izmera tlake ravnala po velikosti posestva, s tem da je za večje kmetije znašala 4 dni v tednu oziroma 208 dni v letu, za manjše pa manj, toda ne v strogem sorazmerju, marveč za manjše kmetije nekoliko več od sorazmernega dela. Prenašanje iz tedna v teden je bilo na Štajerskem in Koroškem dovoljeno v ome-

jeni meri, na Kranjskem sploh prepovedano. Kjer je bila tlaka pred uvedbo patentov nižja od maksimirane, se tudi zdaj ni mogla zvišati. — Pozneje je skušala država favorizirati odkup od tlake na prostovoljni podlagi.

Zanimiv načrt je ostala Jožefova davčna in urbarialna regulacija (1789). Ocenili naj bi se letni kosmati dohodki posameznih zemljišč. Od te vrednosti naj bi njihov obdelovalec plačeval letno približno 18 % zemljiškemu gospodu namesto vseh dotedanjih podložniških dajatev, kakih 12 % pa državi kot zemljarino. Samo s kratkoročno pogodbo bi se smela zemljiški gospod in podložnik pogoditi, kolik del se sme plačevati v naravi. Obdavčevanje bi veljalo tudi za dominikalno zemljo po isti stopnji. Ta sistem je seveda zadel na najmočnejši odpor plemstva in komaj razglašen je bil takoj po smrti Jožefa II. preklican.

Ko je govor o bremenih, velja tudi v tej dobi, da stanje ni bilo povsod enako. Najostrejši kurz je slej ko prej vladal na Dolenjskem, v nekaterih predelih Koroške in ponekod na Štajerskem. Splošne norme patentov, ki so urejali podložniške zadeve, ne smejo zavajati v predstavo, da z njimi odpravljeno stanje predstavlja neko splošnoveljavno povprečje. Ponekod je bila kaka norma aktualna, drugod morda ne. Ko je starejše zgodovinopisje obravnavalo položaj kmetov, je pojme, predstave in stanje, kakršni izhajajo iz patentov 18. stoletja, ne samo posploševalo, marveč tudi preneslo na prejšnja stoletja, pri čemer je kmet izpadel le prevečkrat kot statična gmota. Kolikor bolj gremo stvari do dna, toliko bolj pisana postaja podoba, različna tako po času kot po kraju.

5. PRAVNA ZAŠČITA PODLOŽNIKOV. Od 1750 dalje so pod raznimi imeni delovala posebna oblastva, ki naj bi reševala pritožbe podložnikov proti gospodom in pri katerih je uveden poseben podložniški odvetnik (str. 375). Podložniški odvetnik ni bil postavljen toliko v prid podložnikov kot zato, da bi onemogočil zakotne pisarje, ki so po mnenju oblasti navajali kmete v objestno pritoževanje. Organi, ki so delovali v podložniških zadevah, so bili naklonjeni gospodstvu. V primeri z nekdanjim deželno-glavarstvom sodiščem pa je novi sistem vendarle pomenil določen napredek. Postopek je bil praviloma usten in sumaren.

Po podložniškem patentu 1781 je bilo težišče postopka preneseno na kresije. Podložnik se je moral najprej s svojo pritožbo zgledati pri svojem patrimonialnem gospodstvu, ki mu jo je ali zapisniško ugodno rešilo ali pa pismeno odklonilo. Čim je imel podložnik v rokah dokaze, da je s pritožbo poskusil, a ni uspel, se je lahko zgledal na kresiji, ki je gospodstvu naročilo, naj o sporni zadevi počaka rešitve. Kresija je morala zapisniško ugotoviti vse potrebno v taki meri, da ne bi bila potrebna intervencija zasebnega odvetnika. Na tej podlagi sestavljeno tožbo je morala kresija dostaviti prizadetemu gospodstvu v odgovor, obenem pa razpisati narok za razpravo z obema strankama, ki pa se je morala omejevati le na vsestransko osvetlitev dejstev. Če je šlo za ja vna bremena ali za bremena, ki so bila urejena s patenti, je kresija odločala sama, s tem da je bilo deželno glavarstvo pritožbena instanca. Deželno glavarstvo je potem, ko je zahtevalo izjavo podložniškega odvetnika, odločilo na drugi stopnji s tem, da je bila odprta še možnost pritožbe na vladarja kot tretjo stopnjo. — V drugih zadevah, v katerih je šlo med

strankama za civilne zahtevke ali za pravni spor o obstoju kake pravice, kresija ni odločala, marveč je zadevo dostavila podložniškemu odvetniku — ki je moral biti postavljen v vsakem deželnem glavnem mestu — da sproži sodni postopek. Patent je poln navodil, kako naj se omeji pretirano pritoževanje s pravnimi nasveti in končno določa, da smeta pritožbe v imenu skupnosti sporočati le dva odposlanca, nikakor pa ne gruče. Za udeležbo v gruči je bila v skrajnem primeru določena težka telesna kazen.

Istočasno je izšel podložniški kazenski patent, ki je urejal pravice patrimonialnih gospostev v kazenskem sodstvu. Gospostvo je imelo pravico izrehati kazen zapora ali prisilnega dela do osem dni. Za daljše kazni te vrste ali za odsaditev od kmetije je moralo dobiti poseben pristanek kresije. Denarnih kazni in kazni v denarni vrednosti v nobenem primeru ni moglo izrehati.

V drugi polovici 18. stoletja so bili kmečki upori sicer pogosti, a lokalni in omejeni bolj na posamezna sporna vprašanja. Po smrti Jožefa II. se je kmečki odpor proti gospostvom zopet krepil. Pri tem so čedalje jasneje nastopali proti fevdalnim bremenom sploh. Taki lokalni upori kažejo, da so kmetje jasneje kot sama gospostva čutili, da ne gre le za vprašanje reform, marveč da je čas dozorel za odpravo samega fevdalnega sistema.

b) Neagrarna razmerja

Kolikor niso nekatere značilne poteze gospodarskega prava izčrpane že v poglavju o finančnem pravu, dopušča sedanje stanje raziskav le zelo skromne dopolnitve podobe, ki smo jo orisali za 16. in 17. stoletje.

1. DELOVNO PRAVO MANUFAKTUR. Kot glavno novost v gospodarskem pravu v stoletju pred marčno revolucijo bi bilo treba obravnavati organizacijo in pravno podlago manufaktur, ki so zlasti v prvi polovici 18. stoletja nastajale s privativnimi privilegiji, pozneje pa morale prehajati v prosto konkurenco, v kateri so se le v omejenem obsegu uveljavile. Medtem ko viri dopuščajo še dokaj dober vpogled v gospodarsko plat manufaktur in so s tega gledišča v najnovejšem času že izvršene nekatere raziskave, je pravna plat skoraj nedotaknjena.

To velja tudi o delovnem pravu manufaktur, za katerega je podoba, da tudi viri niso v zadostni meri ohranjeni. Nekaj podatkov je znanih za ljubljansko suknarno, ustanovljeno po kranjskih stanovih na podlagi privativnega privilegija iz 1724. (Do ustanovitve te manufakture je prišlo v zvezi s tem, ker so kranjski stanovi oskrbovali Vojno krajino, torej tja dobavljali tudi sukno za uniforme. Od 1747 v privatni lasti; 1803 konkurz.) Kvalificirani delavci so bili — kot v večini naših manufaktur — vsaj precejšen čas po ustanovitvi tujci, nekvalificirani delavci domačini.

Delovno pravo v podjetju poznamo le za čas, ko je bilo stanovska last. Najvišjo disciplinsko oblast je nad delavci izvrševal stanovski odbor, osebno pa so bili podsodni deželnemu glavarju.

Prejo volne so opravljali okoliški kmetje na domu. Drugi delovni postopki so se opravljali v poslopih podjetja. Delo je bilo razdeljeno

na kakih 20—30 opravil, ki so predstavljala vsaj 12—20 stopenj proizvodnje.

Delavci so bili razporejeni po opravilih in so prejeli po kvalifikaciji različno, praviloma akordno mezdno. Delovni čas je trajal od petih zjutraj do osmih zvečer z dvema odmoroma ene oziroma pol ure; efektivnega dela je bilo torej trinajst in pol ur. Zamujanje dela in izostanki so se kaznovali, prav tako pijanost pri delu, pretepanje in kajenje tobaka v prostorih obrata. Za kazen so odtegovali določen znesek od mezde ali pa posadili krivca na »osla«, navzgor priostreno bruno.

Arbor civilis, drevo krvnega sorodstva po lyonski izdaji *Corpusa iuris civilis*. Obraz na sredini predstavlja osebo »de cuius«, na katero se nanašajo v drugih krogih navedene stopnje in označbe sorodstva, oseba na vrhu skupnega prednika v »drevesu« navedenih oseb

Poslednje je bila disciplinska sramotilna kazen, kakršne se je sicer uporabljala v vojski in tudi v šolah, bila pa je tudi združena z bolečinami. Proti tujim kvalificiranim delavcem so smeli včasih uporabiti samo denarno kazen, ne pa osla. Slabo opravljeno delo je moral delavec zastonj ponoviti ali pa plačati.

Tudi sicer opazamo vpliv ponudbe in povpraševanja po delovni sili. Visoko kvalificirani delavci in uslužbenci, ki jih je bilo težko nadomestiti, so si lahko privoščili določeno prostost, drugi ne.

Stanovanje so imeli vsaj tkalci v poslopju samega obrata.

Pojavljajo se poškodba izdelkov in poškodba strojev po posameznih delavcih, ki so izraz nezadovoljstva, čeprav na širše organizirane akcije pri tem najbrž ne smemo misliti.

Za nesrečo pri delu je podjetje plačalo ranocelnika.

Delovna razmerja v prvi polovici 19. stoletja so po svoji pravni plati komaj raziskana. Doslej znana dejstva kažejo na še povečano eksploatacijo delovne sile.

2. RUDARSTVO, FUZINARSTVO, ŽEBLJARSTVO. Ker so se bile te proizvodjalne panoge pri nas pravno oblikovale že mnogo pred manufakturami, so v teku prvih stoletij novega veka doživljale manj izrazite spremembe v svoji pravni podlagi.

Glede delovnega prava v Idriji je zelo malo ugotovljeno. Delovni čas je na primer konec 17. stoletja znašal 12 ur poleti in 8 ur pozimi, sicer

pa je menda glavna sprememba v tem, da se v teku 18. stoletja izgublja truck-sistem.

Deleži pri lastništvu fužin, ki so se označevali kot »dnevi kovanja« ali bolje »obdelovalni dnevi«, so se čedalje bolj cepili. V Železnikih je imel leta 1501 vsak izmed osmih deležnikov na voljo praktično kakih 30 dni produkcije; leta 1743 pa je bilo že 48 deležnikov, tako da je prišlo na enega kvečjemu 5 dni. To je pomenilo, da je lahko do petkrat v enem letu uporabil volkovo peč in za izkovanje volkov v cagle veliko fužinsko kladivo. Delo peči in delo kladiva naslednjega dne so šteli za en »dan«.

Nov je bil v žebjarstvu pojav pošterovcev in ješarjev. Normalni, stari tip podjetnika v žebjarstvu je bil deležnik pri fužini, ki je poleg svojega deleža imel tudi svoje ješe za kovanje žebeljev. Pošterovci pa so bili podjetniki, ki so kovali žeblje ne glede na kakršne koli tradicionalne deleže ali pravice do ješ in ki so zlasti v Kropi izkoristili konjunkturo in nekolikšno liberalizacijo gospodarstva za samostojno proizvodnjo žebeljev, pa tudi prekupčevanje z njimi. Ješarji so bili pravni nasledniki starih, nekdanj s fužinskim deležem združenih ješ, pri katerih se je lastnina na ješah osamosvojila.

Medtem ko so bili ješarji nekaki mali obrtniki in so s svojo družino sami kovali žeblje, so pošterovci zaposlovali tujo delovno silo, pri tem le redkokdaj kovali sami in se usmerili bolj na trgovanje. Koliko so vsaj manjši deležniki fužin sami sodelovali v proizvodnji, ni prav jasno.

Ponekod so se začeli z žebjarstvom ukvarjati tudi podeželski kajzarji na svojih domovih.

Deležništvo v fužinah je bilo zvezano le s fužinami starejšega tipa in izvora. Fužine, ki so nastajale od 16. stoletja dalje, niso bile več deležniške, marveč enolastniške. Ustvarjal jih je večji, praviloma trgovski kapital.

Delovna razmerja v fužinarstvu in žebjarstvu, ki so najbrž že zelo zgodaj kazala značilne znake skrajnega izkoriščanja delovne sile, so imela neke splošne in neke posebne poteze. Splošna poteza je bilo zlasti prezadolževanje delavcev pri podjetniku ali morda še bolj pri pošterovcu. Posebna poteza je najbrž izvirala iz cehovskih časov: delavci so živeli v gospodarjevi hiši, kjer je bila podstreha z lesom pregrajena v več prostorov. V vsakem izmed njih je stanoval delavec s svojo družino. Vse delavske družine so sicer imele še en skupen prostor s pečjo v hiši. Že sam način proizvodnje je najbrž že tedaj privedel do skupnega dela rodbine pri ješi, do ženskega in celo otroškega dela. Večji del rodbinskega življenja delavcev je torej potekal v vigenjcu ob ješah. Delavec v žebjarstvu je bil najbrž že od nekdanj plačan na akord.

3. OBRTNO PRAVO. Fevdalni značaj pravnega absolutizma se med drugim posebno razločno kaže v tem, da cehovskih privilegijev ni odpravljaj. Zdi se, da je v tem času v mnogem prišlo celo do še bolj ozkih pojmovanj cehovskih pravic. Glavne spremembe so bile: po obrtnem redu Karla VI. za Notranjo Avstrijo (1732) so bili cehi podrejeni nadzoru oblasti in nadrobno urejeno njihovo delovno pravo.

Neke prilagoditve so bile nadalje nujne zato, ker šušmarstva in podeželske obrti pri vseh določenih mestnih in cehovskih privilegijev ni bilo

moči odstraniti. Tako so prišli do spoznanja, da bodo cehi imeli še največ oblasti nad izvencehovskimi obrtniki in nekaj koristi od njih, če jim bodo pustili izvrševati obrt proti plačilu nekega zneska. Obrtniki, ki niso mogli postati člani ceha, so tako imeli — najbrž omejeno — možnost, da se v ceh »vkupijo« in so veljali za vkupljene mojstre. Cehi nekaterih strok so se bolj ko prej širili tudi na podeželje.

Od merkantilizma dalje so se v obrtnem pravu občutno križale težnje po vzdrževanju raznih oblik vezanega in zaščitene gospodarstva z nasprotnimi težnjami po liberalizaciji. Iz tega križanja so nastale razne kategorije obrti, ki so zlasti v prvi polovici 19. stoletja tvorile dokaj bogato lestvico.

Manufakturne (proizvajalne) obrti so se glede na organizacijsko podlogo delile v cehovske in izvencehovske. Poslednje so bile: proste, vsakomur dostopne obrti; izvencehovske v ožjem pomenu besede, za katerih izvrševanje je bila potrebna oblastvena koncesija; tovarniške obrti; »umetne obrti«.

Glede na način razpečevanja izdelkov so se manufakturne obrti delile v policijske (razpečevanje na kraju proizvodnje) in komercialne (razpečevanje izven sedeža).

Od proizvodnih so razlikovali trgovske obrti, ki se niso ukvarjale s proizvodnjo, marveč samo s preprodajo. Tudi te so se razlikovale v proste in v take, za katere je bil potreben pristanek oblasti, ki je bil vezan na izpolnjevanje določenih pogojev.

Po drugih glediščih so obrti razlikovali na osebne (upravičenec je fizična oseba in ne more pravice prenesti na nikogar drugega) in realne (ki so bile lahko predmet pravnega prometa, čeprav se je tudi tu za pridobitev včasih zahtevala usposobljenost). Realne obrti so bile ali radi-cirane (vezane na določeno hišo in sposobne za vpis v zemljiško knjigo) ali samostojno odsvojljive.

4. TRGOVINSKO PRAVO. Gmotna diferenciacija med trgovci se je od konca 17. stoletja močno povečala, tako da moremo govoriti o večjem številu trgovskih plasti kot doslej in o veliko večjem razponu med njihovimi kapitali. Vrhovi, največji grosisti, so se izločevali iz meščanstva in si kupili plemstvo, ki jih po novem ni več oviralo pri grosistični trgovini, niti pri drugačnem podjetniškem nalaganju kapitalov.

Svoje borbe proti kmečkemu trgovanju mesta niso nikdar dobojevala. Ko so v dobi Karla VI. izboljšali promet na cestah, se je namesto tovarništva začelo med kmeti širiti še ugodnejše prevoznništvo (furmanstvo), ki se je dalo morda še bolje izkoristiti za trgovanje na svoj račun. Proti koncu 18. stoletja so mesta najbrž že opustila brezupno borbo, vendar je čez nekaj časa kmečkemu trgovanju napravil konec nepričakovan činitelj — železnica.

V zvezi s porastom trgovinskih kapitalov in pozneje še posebej z razvojem Trsta dobiva trgovinsko pravo modernejšje oblike. Leta 1722 se kodificira trgovinsko in menično pravo, 1755 nastane borza v Trstu, 1766 prav tam prva zavarovalnica. Grosisti so od 1693 dalje dolžni voditi trgovske knjige, drugim večjim trgovcem nalože to dolžnost v 18. stoletju. Za trgovinske in menične spore poslujejo posebna sodišča.

III. PRAVO V DOBI PRAVNEGA ABSOLUTIZMA

1. ZAKONODAJA. Potem ko je bila zakonodaja zastavila v prvi polovici 16. stoletja celo v meddeželnem obsegu, se je odtlej dalje v glavnem omejila na posamezne dežele. Tudi kolikor se je na videz z deželno-knežjo zakonsko normo urejala določena celotna pravna materija, se je to praviloma zgodilo le z veljavnostjo za določena, na posebne socialne skupine vezana sodišča.

Primer glosiranega teksta Justinijanove kodifikacije po lyonskem tisku, 1546 (gornja polovica strani). V sredini z večjim tiskom tekst digest z inicialo, okrog njega glose z manjšo inicialo, ob straneh robniki

Stanovi sicer že političnega absolutizma niso posebno ovirali v zakonodajni dejavnosti. Manjkali pa so za razvoj širše zakonodajne dejavnosti program, volja in organi, ki bi na terenu zagotovili resnično izvajanje norme. Vse te pogoje pa je izpolnjeval pravni absolutizem, ki je lahko razvil široko zakonodajno dejavnost.

Zakonodajalec je bil še nadalje vladar in samo on. Stanove je lahko vprašal za mnenje, če se mu je zdelo potrebno; običajno ne na deželnem zboru, marveč s tem da so predložili osnutke ali vprašanja le stanovskemu odboru. Ali je mnenje stanovskih organov vredno upoštevanja in ali so navedbe v njem resnične, so zdaj ocenjevali državni organi najprej že v sami deželi, nato še na centru.

Vladar je izvajal svojo zakonodajno pravico praviloma pod nazivom »patentov«, odprtih pisem, torej razglasov, ki so vsebovali občeveljavno pravno normo. Vladarjeve uradniški aparat ni imel pravice do izdajanja

splošnoobveznih norm, pač pa je včasih dajal svojim podrejenim organom obvezna navodila.

Zakonodajni akti pravnega absolutizma so zelo množični in raznovrstni. Posebno številni so tisti, ki zadevajo carinske in podobne tarife. Predpisi o isti zadevi se večkrat vrste drug za drugim in se deloma pobijajo. Včasih novi predpis še ni bil na terenu uveljavljen, ko ga je že nadomestil drug. Tudi se je včasih praktična izvedba razlikovala od predvidene, ne da bi naknadno spremenili predpis. Ta dejstva otežujejo pravnozgodovinsko uporabo tedanjih patentov, ker ni vedno lahko ugotoviti ali in kako se je določen predpis uveljavil.

Odstopi od patentov niso znak njihove nemoči, marveč samo posledica naglice. Kadar je pravni absolutizem na svojem predpisu dosledno vztrajal, ga je bil praviloma sposoben uveljaviti, kolikor ni šlo za pretirano optimistične posege v osnovni gospodarski mehanizem.

Najbolj bistvena novost zakonodaje pravnega absolutizma je v tem, da je zabrisovala stanovske razlike v splošnih pravnih panogah. Ne da bi s tem odstranila vse stanovske razlike v podsodnosti, je vendarle lahko šla tako daleč, da se sodni postopek na primer ni urejal posebej za vsako mestno sodišče, posebej za sodišče deželnega plemstva itd., marveč da se je področje obdelalo s splošno veljavnostjo. S tem in s ponovno uvedbo meddeželne zakonodaje — zdaj v mnogo širšem geografskem okviru — je bila odprta pot k stanovski in pokrajinski unifikaciji splošnih pravnih panog.

Če pustimo ob strani včasih pretirano drobnjakarsko finančno zakonodajo, je bil pravni absolutizem bolj od svojih prednikov že sposoben obdelati zaokrožene pravne materije. V Terezijinih časih so bili pri tem še gostobesedni, niso razlikovali bistvenega od nebistvenega in so zato zahajali v kazuistiko. Toda če ne sicer, se je racionalizem kmalu uveljavil v zakonodajni tehniki. Pod Jožefom II. je že prevladoval lapidarnejši slog; norme so pridobile na specifični teži. Proti koncu stoletja je bila dosežena moderna zakonodajna dikcija in odvržen tudi nepotrební vsebinski balast.

V takih pogojih so mogle nastati vedno obsežnejše in temeljitejše kodifikacije zelo širokih pravnih področij. Da pri tem ni moglo priti do solucij, ki bi ustrezale prečiščenemu socialnemu konceptu, je razumljivo; zakonodajalec je skušal spraviti v zakonsko obliko pravo, ki je moralo nujno odsevati vsa protislovja svojega časa.

S tem je pravni absolutizem v zadnjih desetletjih fevdalne družbe napravil že sam konec eni izmed njenih največjih značilnosti — partikularizmu.

Napravil pa je s tem konec tudi vsakršnemu priznanju običajnega prava pred državnimi oblastvi: upoštevati ga je bilo moči le še tam, kjer se je kak zakon izrečno nanj skliceval. Takih primerov pa je bilo zelo malo.

2. PRAVNA ZNANOST V ABSOLUTIZMU. Kakor v zakonodaji, tako se tudi v delu nekaterih pravnikov slovenskega rodu izraža iztrezenenje, ki je pod vplivi racionalizma stopilo na mesto nekdanje baročne pravniške bombastike.

Anton Remic (1748—1800 ali 1801), doma pri Komendi, zastopa v svoji inavguralni disertaciji *De iustitia placeti regii* tedaj aktualno tezo, da imajo svetni vladarji pravico nadzora nad razglašanjem cerkvenih predpisov; po izvajanju dokazov in obliki razprave se drži še starega načina izvajanja. Pomembnejše kot to, več ali manj priložnostno delce, je delovanje in mišljenje dveh drugih Slovencev, ki sta si pridobila ugled kot znanstvenika.

Franc Ksaver Jelenc (1749—1805), doma iz Selške doline, je bil profesor kanonskega prava v Innsbrucku, nato rimskega civilnega in kazenskega prava v Freiburgu im Breisgau, nazadnje direktor obnovljene juridične fakultete v Innsbrucku. V Ljubljani je bil član obnovljene Akademije operozov. Značilen je njegov rek: »Lepo, plemenito in enostavno je bilo rimsko pravo; grozen nestvor pa je iurisprudentia romanocanonico-germanico forensis.« Spisov ni zapustil mnogo, a so pomembni po novih idejah, ki jih v njih zastopa. Tako je v dveh natisnjenih govorih o splošnih načelih kazenskega prava navedel med svojimi vzori Montesquieujev *Esprit des lois* in Beccarijev *Dei delitti e delle pene* in je zastopal nazore, ki slone na Rousseaujevem *Contrat social*. Med drugim zastopa stališče, da je namen pravice do kaznovanja le blaginja in varnost družbe, merilo pa škoda države. Zato odklanja misticistične vplive na kazensko pravo. V drugih spisih hvali odredbe Jožefa II. ter napada papeštvo in menišstvo.

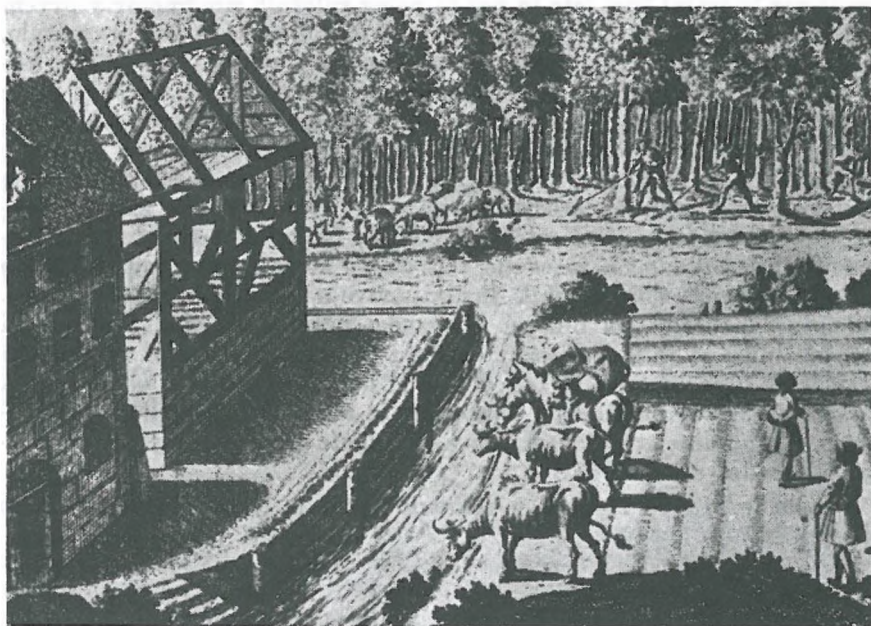
Tudi Tomaž Dolinar (1760—1839) iz Dorfarjev pri Škofji Loki je bil — čeprav mlajši — nasprotnik predmarčne reakcije in še velik pristaš jožefovskih cerkvenopolitičnih naziranj. Deloval je dolgo kot profesor državne zgodovine, fevdnega in nemškega prava na dunajski Terezijanski akademiji, od 1805 dalje pa kot redni profesor kanonskega prava na dunajski univerzi. Na podlagi arhivskih študij je najprej objavljial razprave o zgodovini konkordatov med Nemčijo in papežem, nato pa se je nekaj časa ukvarjal s starejšo zgodovino države in med drugim objavil dela o Konverziji in o poreklu koroške Heme. Na podlagi občega državljanskega zakonika je najprej v dveh, pozneje v štirih zvezkih obdelal v Avstriji veljavno ženitno pravo. To delo je v mnogem veljalo za temeljno obdelavo te panoge še do polpretekle dobe. V Dolinarjevem delu pa se kaže tudi smer, v katero se je odtlej dalje zaradi stroge državne kontrole usmerjalo znanstveno delo pravnikov stare Avstrije. Njihova moč je bila v komentarju in eksegezi zakonskih besedil, pri čemer je do novih idej in globokih konceptov moglo le težko priti. Tudi poznejša pravna literatura v slovenskem jeziku kaže te lastnosti.

Po zvezah, ki so jih imeli z domovino moremo sklepati, da je vse tri navedene pravnike vezala nanjo že več ko samo »kranjska« zavest.

3. PRAVNI STUDIJI. Da je bilo moči v razmeroma kratkem času preusmeriti pravniško miselnost iz občepravnih zmed v realnejšo in modernejšo, je pripomogla tudi preosnova pravnega študija, pri čemer je vsaj kratek čas imela nek pomen tudi Slovenija.

Na dunajski pravni fakulteti so bile na primer 1533 le tri stolice: za cerkveno pravo, za institucije in za kodeks, šele čez nekaj let se je pridružila stolica za pandekte. V tistih časih so na pravnih fakultetah posamezni predavatelji porabljali cele mesece za razlago enega samega

fragmenta iz digest, profesor institucij pa je znal tudi porabiti pet do sedem let za uvodno predavanje. Izpraševanja večidel ni bilo. Kdor je dokončal tak študij, je v praksi komaj lahko koristil, posebno še, ker o deželnih običajih ni mogel imeti pojma. Ker so univerzitetna predavanja postajala v 17. stoletju tudi močno neredna, pa tudi zaradi izpopolnitve znanja, so si pomagali s privatnimi predavanji, ki so jih oblastva priznavala in stanovi podpirali. V Ljubljani je začel 1710 zasebna

Služnosti: paša, steljarjenje, drvarjenje, napajanje, pešpot, razgled, stavba
(iz novejšje naklade Pegijevega spisa o služnostih, 1733)

juridična predavanja vicedomov tajnik in fiskal Franc Krištof Bogataj kot profesor civilnega prava.

Razmere so se začele nekoliko spreminjati pod Karlom VI., ko so na avstrijskih univerzah uvedli kot študijski predmet naravno, javno in državno pravo. Pod Marijo Terezijo pa se je razločno uveljavil program, naj postane pravna fakulteta visoka strokovna šola, ki naj bi vzgojila upravno osebje države, obenem pa naj bi bila zastopnik političnih in socialnih idej, ki so bile vodilne pri tedanji preobrazbi državne organizacije. Študij se je skrajšal, nove panoge, med njimi tudi upravne in gospodarske, so utesnile nekdanj vseobvladujoče kanonsko in rimsko pravo.

Ljubljana je imela tedaj le teološki in filozofski študij, organizacijsko povezan z gimnazijo, ki ni veljal za fakultetni študij najvišje stopnje, marveč za nekako višjo šolo. Spremembo so prinesli Francozi. Že preden so globlje spremenili upravo, so 1810 reorganizirali šolstvo, vendar pri tem niso prenesli svoje nove ureditve šolstva v Ilirijo brez precej bistve-

nih sprememb. Pri tem je Ljubljana prvič dobila državne in redne pravoslovne študije. Liceja v Ljubljani in Zadru sta bila namreč organizirana kot »centralni šoli« (Écoles centrales). Na ljubljanski centralni šoli je bila uvedena vrsta predmetov, med njimi naravno pravo, Code Napoléon, kazensko pravo in postopek. Razen usposobljenostnih potrdil za druge stroke (medicino, gradbeništvo, farmacijo, zemljemerstvo itd.) je bila šola pooblaščenca izdajati taka potrdila tudi za pravno stroko. Centralna šola je 4. julija 1810 dobila svoj pravilnik. Pravni študij naj bi trajal štiri leta in naj bi poleg splošnih predmetov v prvem letu (govorništvo, metafizika, fizika) obsegal naravno pravo in moralo, civilne institucije in zgodovino, Code Napoléon, notariatsko pravo, kazensko pravo s postopkom in sodno medicino. Civilne institucije in Code Napoléon je predaval Jurij Dolinar iz Poljan na Gorenjskem, ki je imel v prvem letniku 16 slušateljev. Moralno filozofijo in naravno pravo je predaval Matej Ravnikar iz Vač, ki je bil obenem kancelar centralne šole. Potem ko je bila zasedba stolic zaradi pomanjkanja sredstev nekoliko skrčena, je pri tem ostalo do odhoda Francozov. Pravoslovne stolice niso bile nikdar vse zasedene, tudi ne po novem programu (1812), po katerem so prišle v prvi letnik Justinijanove institucije in rimsko pravo. Edina predavatelja sta bila po osnovnem poklicu teologa. Ljubljanski pravni študij se je v tem kratkem času premalo usidral in po odhodu Francozov se ni mogel obdržati. Ko se je pod Avstrijo 1819 obravnavala obnova pravoslovnih študij v Ljubljani, je bil ustrezeni predlog v državnem svetu gladko zavržen. Kranjske študente prava so napotili na Dunaj, v Gradec ali Padovo.

Tako je pravna znanost v Sloveniji izgubila ustanovo, ki naj bi jo bila gojila.

SPLOŠNE PRAVNE PANOGE OD RECEPCIJE DO KODIFIKACIJE

Skupna poteza v razvoju posameznih pravnih panog od konca 15. stoletja do marčne revolucije je nenehno trenje med občepravnimi načeli na eni strani in raznimi domačimi, srednjeveškimi usedlinami na drugi. Rezultati tega trenja se kažejo dolgo časa v nečem, kar bi lahko označili s protislovno, a vendar točno besedo »občepravni partikularizem«. V dobi pravnega absolutizma pa pride do poenotenja v državni zakonodaji, ki temelji v veliki meri na tem občepravnem partikularizmu, nekoliko prečiščenem v duhu racionalizma bolj po tehnični kot po vsebinski plati.

Posamezne pravne panoge so pri tem različno napredovale. Najbolj zaostalo je bilo kazensko pravo s kazenskim postopkom, nekoliko manj civilni proces, medtem ko je civilno pravo doseglo razmeroma najbolj razvito stopnjo.

I. KAZENSKO PRAVO IN POSTOPEK

Medtem ko se civilno pravo in civilni postopek v prvih stoletjih novega veka normirata predvsem za plemstvo in meščanstvo, podeželsko prebivalstvo pa prepušča običajem ali fevdalčevi samovolji, se kazensko pravo in postopek normirata predvsem za kmečko in plebejsko prebivalstvo. Če vladar pri plemičevem protizakonitem ravnanju ni prizadet, se zadeva že kako uredi; če pa je prizadet, si zna pomagati tudi brez pisanih norm in šteje dejanje za *crimen laesae maiestatis*.

1. GLAVNE NORME. Po vzorcu, ki ga daje tirolski kazenski sodni red iz 1499, v katerem so menda opazni rimskopravni vplivi, dobi Ljubljana 1514 od cesarja Maksimilijana na prošnjo župana, sodnika in sveta »red in zakon« za izvrševanje kazenskega sodstva. Ta red dobi ime »malefični« red. Iz njega zvemo, da so ljubljanski mestni očetje dotlej po svoji pameti in po starem sodili v kazenskih zadevah, da jim pa je to delalo težave, ker niso imeli pri roki nobenih jasnih predpisov. Ali in zakaj je bilo ravno Ljubljani toliko do tega, da dobi ta malefični red, kaj je bil vladarjev odločilni motiv, koliko časa se je v Ljubljani dejansko izvajal ta red namesto drugih redov, vse to še ni pojasnjeno. Dejstvo je, da so ga Ljubljanci uvrstili 1566 v privilegijsko knjigo in si ga dali potrditi, pa čeprav morda samo zaradi člena o prekupčevanju. Ljubljanski malefični red je v tedanjih nižjeavstrijskih deželah ena izmed prvih uzakonitev kazenskega prava in postopka. Postal je znan kot eden izmed prednikov enotne državne zakonodaje za cesarstvo.

Širšo kodifikacijo teh panog pomeni kazenski zakonik in postopnik, ki ga je Karel V. objavil za vse nemško cesarstvo 1532 in ki je po njem dobil ime *Constitutio Criminalis Carolina*, s kraticami CCC. Kot prvi osnutek za ta zakonik je služilo delo dostojanstvenika pri bamberskem škofu, Schwarzenberga, sestavljeno kot zakonik za bambersko škofijo 1507. Potem ko je bilo na več državnih zborih predelano, je iz njega nastala CCC. Ker je bila na koncu dodana klavzula, ki je načeloma dopuščala običaje državnih stanov (*salvatorična klavzula*), je CCC imela sicer samo subsidiarno, pomožno veljavo, vendar je dejansko na široko vplivala na prakso.

Naslednjo razvojno stopnjo tvorijo redi za deželska sodišča Kranjske, Štajerske in Koroške.

Kranjski red za deželska sodišča je izšel kmalu po CCC (1535), a se je načeloma ni držal, marveč je najbrž na željo kranjskih stanov redigiran bolj po redu za Dolnjo Avstrijo iz 1514. Glavni razlog, iz katerega so stanovi silili v uzakonitev reda za deželska sodišča, ni bila toliko skrb za preganjanje zločinov kot skrb za lastni mošnjiček. Glavna ost reda je bila dejansko naperjena proti imetnikom in upraviteljem deželskih sodišč, ki so jih stanovi hoteli omejiti na najozje kazensko sodstvo in jim odvzeti vse druge možnosti za razsojanje podložniških zadev in za dobivanje dohodkov iz sodstva. Šlo je skratka za spor o upravičenosti do prejemanja denarne rente, kolikor so jo tvorili izredni dohodki od sodstva. Ta spor je tipičen pojav zgodnjega kapitalizma.

Z redom za deželska sodišča je bil spor rešen v korist deželanov; pristojnost deželskih sodišč je bila dejansko omejena na najozje kazensko sodstvo v težkih kazenskih, malefičnih zadevah. To je do neke mere sicer določal že privilegij iz 1338. Ker pa se njegova ostra ločitev med deželskim kazenskim sodstvom in patrimonialnim sodstvom ni dosledno uveljavila, so bila deželska sodišča po starem pristojna tudi za nekaj stvari, ki ne štejejo v najozje višje kazensko sodstvo. Red za deželska sodišča iz leta 1535 je v večjem delu Kranjske to omejitev šele na novo uvedel in je pomenil velik uspeh stanov, za deželnega kneza, v čigar rokah je bila večina deželskih sodišč, pa precejšnjo izgubo.

Za pravno podlago je stanovskemu uspehu gotovo služil omenjeni privilegij iz 1338, vendar samo to še ne bi bilo zadoščalo, kakor pozneje ista pravna podlaga koroškim stanovom ni pripomogla do enakih uspehov. Morda so izkoristili stanovi dejstvo, da je bil deželni knez nekaj časa v zadregah zaradi »würtemberških zadev«, ki so stanove kaj malo zadevale. Ko so te zadrege izgubile aktualnost, je bila usoda reda za deželska sodišča že odločena. Prav je prišlo tudi to, da deželni knez ni opazil razlik med pravno ureditvijo Dolnje Avstrije in Kranjske, kjer je uvedba dolnjeavstrijskega reda imela vse drugačne posledice. Skratka dozdeva se, da je prav pri redu za deželska sodišča uspelo stanovom z naglim ukrepanjem in primerno spretnostjo izkoristiti položaj in odločilno utrditi moč patrimonialnih gospodov. Čeprav najbrž ne takoj in ne v celoti, je red iz 1535 prej ali slej privedel do zožitve pristojnosti deželskih sodišč na malefične zadeve v velikem delu osrednje Kranjske. To je najbrž pomenilo marsikje tudi zadnjo fazo v odstranjevanju županskega prisedništva in sorodnih oblik ljudskega prisedništva

pri krvosodnih pravdah in s tem najpomembnejših ostankov staroslovenskega sodstva in prava, kolikor se to ni zgodilo že po uporabi 1515.

Če ne prej, so bili s tem redom tudi svobodniki in kosezi v kazenskih zadevah izenačeni s podložniki.

Da se je kranjski red za deželska sodišča vsaj glede razmejitve pristojnosti dolgo uporabljaj, dokazuje dejstvo, da so ga ponatisnili še 1707.

Kranjski red je šel spočetka v zaščiti patrimonialnih gospodov celo tako daleč, da deželski sodnik tudi pri očitno dokazljivih dejanjih ni mogel seči po storilcu, če se je ta zatekel na zemljo patrimonialnega gospoda. Preden je dobil sodnik dovoljenje od enega gospoda, je storilec prebežal na zemljo drugega. Nazadnje so kranjski stanovi uvideli absurdnost svoje pravice in so 1563 sami dosegli, da je deželni knez odredil pri očitno dokazljivih dejanjih aretacijo tudi brez pristanka zemljiškega gospoda.

Štajerski red za deželska sodišča iz leta 1574 se je za razliko od kranjskega naslanjal v večji meri na določila CCC.

Koroški stanovi pa so naslonitev na CCC odklanjali. Zato kaže koroški red za deželska sodišča (1577) v splošnem dokaj originalne poteze zlasti v tem, da ureja vrsto zadev, ki drugod niso veljale za malefična dejanja in ki imajo včasih komaj značaj civilnega delikta, a jih prepušča v razsojo deželskim sodiščem. Tako koroški red ni sledil kranjskemu v njegovi skrajni krepitvi patrimonialnega sodstva.

Čeprav so deželska sodišča ene dežele tu pa tam verjetno uporabila red druge dežele ali tudi CCC za subsidiarni pravni vir, so se glede osnovnih načel, po katerih so se ti zakoniki razlikovali, držala predvsem reda za lastno deželo.

Glede sistematike vse navedene kazenskopravne zakonodaje je značilno, da meša določila materialnega prava in postopka s tem, da jih razporeja po poteku postopka.

2. MATERIALNO PRAVO. Kakih bistvenih novosti v splošni presoji storilca in kaznivega dejanja navedena zakonodaja 16. stoletja najbrž ni prinesla, razen kolikor je morda nekoliko jasneje formulirala nekatera stališča, na primer glede odgovornosti umobolnega, glede silobrana i. p.

Mnogo izčrpnjša od srednjeveških norm pa je zakonodaja pri navedbi kaznivih dejanj in njihovih znakov. Že ljubljanski malefični red jih pozna čez dvajset, drugi pa tudi po več ne glede na to, da se pogostoma navajajo posebej še gospodarski prekrški. Tudi zdaj pa navedba kaznivih dejanj ni nujno izčrpna. Kaznovanje dejanj, ki jih zakon ne navaja, po analogiji s predvidenimi dejanji je slej ko prej dopustno.

Utrjevanju deželnoknežje oblasti ustreza postopno izoblikovanje kaznivih dejanj zoper vladarja in državo. Ta so se seveda preganjala že v srednjem veku, le da so bila v dobi fajn prepuščena bolj bojni sreči in samovolji zmagovalca kot kakim ustaljenim normam. Za razliko od svoje predloge je kranjski red za deželska sodišča izrečno formuliral kot kaznivo dejanje organiziranje upora zoper oblast in gospostvo. Razen spominov na veliki slovenski kmečki punt je utegnilo dajati neposredni povod za to določilo upiranje kmetov zoper naseljevanje Uskokov (1534, torej neposredno pred uzakonitvijo reda). Tega leta je moral deželni zbor misliti na resne preventivne ukrepe proti kmetom.

Značilno je, da ljubljanski malefični red pozna sicer delikte proti veri (krivoverstvo, odrek veri), da pa ne govori o coprništvu. Ali je to spadalo še pred cerkvena sodišča? Vsekakor se še 1542 navaja med pristojnostmi cerkvenih sodišč na Kranjskem, ko je spadalo tudi že pred deželska sodišča; cerkvena sodišča so bila tedaj očitno že omejena na tako imenovano neškodljivo copranje. Kako je bilo v času ljubljanskega malefičnega reda, sicer ni prav jasno, zdi se pa, da se preganjanje več pri nas še ni razpaslo v svojih najskrajnejših oblikah. Podlago mu je razen CCC dajal zlasti kranjski red za deželska sodišča, vendar še z razmeroma kratko formulacijo: kdor uganja coprnije, ki so po pravu prepovedane.

Razmeroma najbolj sklenjene podatke o dejanskem izvajanju kazenskega prava poznamo zaenkrat za Ljubljano res da šele od 1581 dalje. Spočetka moremo le za 1596 ugotoviti možnost, da so izvršili sežig večše. Neposredni dokazi za procese proti večšam so še nadalje razmeroma redki, čeprav je bila siceršnja justica v nekaterih letih skrajno krvoločna. Možno je, da so se taki procesi vršili, toda na stroške samih žrtev in da zato v glavnem viru, računih niso izkazani. Na drugi strani vemo, da so bile v drugi polovici 17. stoletja pravde proti večšam na podeželju pogoste in da so bili na Notranjskem sežgani zaradi coprništva vsi prebivalci neke vasi. V Ljubljani je doslej ugotovljen višek preganjanja večš v letih 1691/92, ko je bilo s skrajno krutostjo pokončanih 26 oseb, največ žensk. Ko se navaja kot datum zadnje smrtne obsodbe proti večšam na Kranjskem 1701, bo najbrž vendarle verjeti kapucinski kroniki za Krško, ki pozna masovno preganjanje in sežiganje večš še vsaj do 1709 oziroma 1711, ko so ga morali ustaviti, ker je baje mesto zaradi visokih stroškov za te pravde obubožalo. Število žrtev v Krškem v teh letih se navaja med 20 in 40. Na Koroškem so usmrtili zadnjo žrtev takih procesov 1715.

Preganjanje večš je v Sloveniji značilno po svoji sunkovitosti. Zato je spričo nepopolnosti virov težko zasledovati vse pojave te zablode. Pri ljubljanskem in krškem primeru gre najbrž že za zadnji sunek, ki morda ni brez vsake zveze z izredno draginjo ob koncu 17. stoletja.

Po vrstah kazni ni bistvene razlike od srednjega veka. Vsa krutost srednjeveških kazni ostaja v veljavi še dolgo v novem veku in se kvečjemu še stopnjuje s posnemanjem sodne prakse drugih dežel.

Smrtne kazni in kazni odsekanja udov so se uporabljale praviloma pri tako imenovanem krvnem kazenskem sodstvu kot krvne kazni (peinliche Strafen). — Kazni nižjega sodstva in odškodnine so veljale za civilne (bürgerliche Strafen).

3. KAZENSKI POSTOPEK. Nič manjša zabloda kot preganjanje večš ni bila tortura (peinliche Frage). Z mučenjem so osumljencu hoteli izsiliti priznanje in ugotoviti sotorilce in pomočnike.

Tortura je v kazenskem postopku stopila na mesto božje sodbe in prisežnih pomočnikov. Ko se je zaupanje v ti dokazni sredstvi omajalo, se je v kanonskem pravu uveljavilo pravilo, da je priznanje kralj vseh dokazov — »confessio regina probationum«. Za obsodbo je bilo treba na vsak način priznanja in če ne drugače, so ga skušali doseči s silo. Prej ali slej je torturo sprejela tudi zakonodaja, ki jo je predvidevala zlasti

za postopek na podlagi indicov, torej praviloma tedaj, kadar ni bilo zalotitve pri samem dejanju in tudi ne priznanja.

Tortura je bila na nekih razvojnih stopnjah države splošno razširjena in ni bila omejena samo na Evropo. Pri razmahu torture v dobi recepcije je imelo nekaj deleža tudi rimsko pravo, ki je sicer poznalo predvsem torturo sužnjev kot osumljencev in prič, prakticiralo pa tudi torturo svobodnjakov. Na samo rimsko pravo so utegnili vplivati tudi kaki še starejši grški ali orientalski zgledi. Torture so se nedvomno posluževali tudi v teku vsega srednjega veka, vendar najbrž ne kot pravno sankcioniranega sredstva v rednem kazenskem postopku. To lastnost je dobila šele proti koncu srednjega veka. Zakonito priznanje začenja menda ponekod dobivali že v drugi polovici 13. stoletja, vendar se tortura razširja najprej bolj v zahodni Evropi.

Kdaj in kako je bila tortura uvedena v naših krajih, je vsaj za zdaj težko presoditi. Ljubljanski malefični red jo vsekakor pozna in je podrobneje ne opisuje. To kaže, da tedaj v Ljubljani ni bila nova. Morda ima z uvedbo torture v rednem kazenskem postopku neke zveze preureditev starega rotovža na »komunu« v preiskovalne zapore 1484, ko so sezidali na drugem mestu nov rotovž. Bivši komun je kot zapor za malefične preiskave dobil novo ime Tranča, ki še ni zadovoljivo razloženo.

Način izvrševanja torture (torkviranja) je bil prepuščen običajem in prosti izbiri krvnega sodnika, vendar so se uveljavili v praksi sodišč precej ustaljeni in splošno razširjeni načini, od katerih nekateri že s pridevnikom (španski škorenj, španska juha) povedo, od kod so prišli. Načine torkviranja so običajno stopnjevali; najbolj razširjena oblika težje torture je bila natezalnica. Na Tranči so imeli natezalnico s kamni; zadaj zvezane roke so pritrdili na vrv in zasliševanca s škripcem dvignili, nato pa so mu noge postopoma obtežili s kamni. Kljub — morda celo resno mišljenim — opozorilom zakonodaje, naj tortura ne povzroča trajnih poškodb, žrtve niso vedno preživele postopka.

Da bi se bilo pri nas uporabljalo potapljanje oseb, osumljenih coprnštva, ni izkazano. (To potapljanje se ni več pojmovalo kot božja sodba, marveč kot ugotavljanje specifične teže čarovnic, ki naj bi bila manjša kot pri drugih ljudeh!) Pač pa je praznoverje procesov proti večšam privedlo celo do tega, da je rabelj žrtev obril in po vsem telesu pregledal za skritimi coprnijami. Zato je bilo treba tudi nabavljati posebne srajce.

V taki preiskavi (inkviziciji) je bil sodnik obenem preiskovalec in praviloma tudi tožilec (inkvizicijska maksima v ožjem smislu). Ves glavni postopek se je izvršil za zaprtimi vrati. O uvedbi postopka in posebej o tem, ali se izvede tortura, so odločali prisedniki, ki so bili praviloma zastopani tudi pri torturi. Na torturi izsiljeno priznanje je moral osumljenec po torturi ponoviti na zapisnik, sicer se je ponovila. Ko je bilo priznanje zapisniško utrjeno, je »razprava« po štajerskem redu iz 1574 potekala takole: sodnik se je s prisedniki sestal na običajnem kraju. Potem ko so se seznanili z rezultati preiskave, je sledila tožba in nato odgovor. Če bi obtoženec zopet tajil, se je bilo treba posvetovati o nadaljnjih ukrepih. Če je svoje priznanje ponovil, so se najprej posvetovali o sodbi, nato pa vsak posebej javno (običajno na prostem — za »odprto ograjo«) s točno določenimi besedami izrekli svoj pristanek na sodbo. Sledil je razglas, prelom palice in izročitev rablju, vse po strogo

določenih formulah. Pritožbe v malefičnem postopku ni bilo. Izjemoma je bila možna le pomilostitev po vladarju.

V primeri z vsemi temi zablodami je bil edini korak naprej skromen: sprava pri ubojih se je še bolj pritegnila pod uradno kontrolo, čeprav ne brez izjeme. S tem se je razvijala oficialna maksima, po kateri je kazensko sodstvo načeloma pravica in dolžnost oblasti, ne pa zasebna zadeva. Osnovni motiv za pritegnitev sprave pred oblast je bil še vedno delež pri krvnini.

4. REFORME. Nazorov, ki so se bili vkoreninili v teku recepcije, ni bilo lahko izkoreniniti. Redi za deželska sodišča so poleg CCC ostali v veljavi še lep čas v 18. stoletju. Instrukcije za krvne sodnike (Štajerska 1726, Kranjska 1767, Koroška 1774) so bile izdane, ko so se reforme v drugih panogah uveljavljale in celo, ko so bile v polnem teku; te instrukcije pa so slonele na starih redih in so komaj kaj spremenile. Le novejši instrukciji, Kranjska in Koroška, sta za uvedbo torture zahtevali pristanek deželnega glavarstva.

Praksa pa je glede preganjanja večč popuščala nekako v drugem ali tretjem desetletju 18. stoletja. Marija Terezija je 1766 predpisala, da se ji morajo morebitne pravde proti veččam predložiti v osebno odločitev; bila je že skeptična, popolnoma prepričana pa le še ni bila, da večč ni.

Kazenski zakonik in postopnik Marije Terezije iz 1768 (*Constitutio Criminalis Theresiana*) ni prinesel nikakega bistvenega zboljšanja. Obdržala je inkvizicijsko maksimo, torturo in krute kazni. Tortura je bila le do podrobnosti normirana, z natančnimi risbami in merami predpisana mučilna orodja in s tem samovolja morda nekoliko omejena. Za češke dežele je razširila veljavo praškega postopka, za druge dežele veljavo dunajskega, ki za razliko od praškega na primer ni poznal torture s smojenjem kože. Tudi glede zakonodajne tehnike je ta zakon šibek. Pisan je na pol kot predavanje, na pol kot dolgovezno navodilo, se spušča v najmanjše detajle in sistematika ni dognana. CC Theresiana vsebuje materialno pravo in postopek; vrste kazni navaja v postopku. Daje nam slutiti, kakšen je šele moral biti osnutek civilne kodifikacije, ki ga vladarica ni hotela odobriti.

Toda že 1776 je Marija Terezija sama preklicala večji del zakonika s tem, da je odpravila torturo. Tudi je izdala naročilo, naj se smrtne kazni po možnosti nadomeste s prisilnim delom. Šele zdaj so prišle do večje veljave prostostne kazni, ki so se dotlej uporabljale le v skromni meri, pri daljšem trajanju s prodajo na galejo. Prostostno kaznen z delom, ki naj obsojenca poboljša, je uveljavljal zlasti kalvinizem. V primeru z Nizozemsko, ki je uvedla kaznilnice že konec 16. stoletja, je bila Slovenija v občutnem zaostanku.

Čeprav je bil led s tem prebit, se je kazensko pravo s postopkom le počasi otesalo starih naziranj. Jožef II. je v zakonu o kriminalnih zločinih in kriminalnih kaznih (1787) sicer že jasno formuliral načelo, da je za kaznovanje potreben naklep in prosta volja; tudi je omejil smrtno kazen na postopek po prekem sodu; toda sistem je bil okruten. Kazni so bile: zapor z javnim delom, zapor brez javnega dela,

prikovanje, pretepanje s palico, korobačem ali šibami, sramotni oder, stigmatizacija in podobno. Najdaljša kazen na prostosti je lahko znašala 100 let. Posebno obsežno so obdelana kazniva dejanja proti vladarju in državi. Od kriminalnih zločinov razlikuje »politične« v smislu prekrškov, ki se preganjajo v upravnem postopku. V kazenskem postopku je bilo še dopuščeno šibanje; pri oceni dokazov je veljala pozitivna dokazna maksima: če so bili dani po zakonu določeni dokazi, je sodišče moralo izreči krivdo.

Zakonik o zločinih in težkih policijskih prestopkih iz 1803, čigar osnutek je bil prej poskusno uveden v zahodni Galiciji 1796, preseneča na primer s tem, da za olajšilno okolnost izrečno šteje zanemarjeno vzgojo. Pozna 21 glavnih vrst zločinov, ki jih vsakega posebej razčlenjuje. Značilnost dobe pa je drugi del, o težkih policijskih (upravnih) prestopkih, ki s svojim neskončnim naštevanjem vseh mogočih dejanskih stanov daje podobo policijskega režima pred marčno revolucijo. — V postopku je bila dokazna maksima omiljena v negativno: najtežje kazni se niso smele izreči, če niso bili dani po zakonu predvideni dokazi. Javno izvrševanje smrtne kazni se ukinja.

Do dosledne ločitve v kodifikaciji materialnega prava in postopka ves čas ni prišlo.

5. CAUSAE MINORES. O kazenskem pravu in postopku izven deželskih sodišč je doslej še največ ugotovljenega za gorske pravde. Za kakšne zadeve je moglo predvsem iti, je pokazal že povzetek gorskih bukev. Tudi tu sta predsedujoči in pisar sugerirala uporabo občega prava. Že 1595 je v zapisnikih izrečno zapisano pravilo zrcalečih se kazni, pa tudi pravilo »qui causam damni dedit, damnum dedisse videtur«. Poslednje pomeni odgovornost za učinek ne glede na to, ali je bil hoten. V nižjem sodstvu so se vrstile drobne zadeve najrazličnejšega značaja, pri katerih je bila vedno dana prosta pot tudi domačemu običajnemu pravu, pa tudi povsem improvizirani presoji posameznih primerov; prav zato je zaenkrat težko ugotoviti kaka splošnoveljavna pravila.

Od kazni, ki so jih dopuščale gorske bukke, so seveda najbolj uporabljali globe v denarju ali vinu, ki so se stekale v blagajno ali klet gorskega gospoda. Prisedniki pa so mimo gorskih bukev radi izrekli globe v vinu, moštu in kruhu tudi v svojo korist in jih po opravljenem zasedanju kot »likof« použili. Da bi tu tičala ravno germanska »Gewette« je pač težko trditi. Gorski gospod je pač vedel, da bodo prisedniki rajši izrekli globe, če sami tudi kaj dobe in včasih utegne za vsem tičati že malo šale. Nekaj robatega kmečkega humorja je morda v izboru, ki so ga prisedniki dali nekomu, ki je klevetal gorskega gospoda in nje same: ali naj plača gospodu 2 goldinarja ali pa naj prejme od vsakega prisednika po tri udarce s šibo; vsekakor je to že 1763.

Kazni, ki jih je izrekala gorska pravda, se tudi sicer niso vedno držale gorskih bukev. Govor je o zaporu do 8 dni, pa tudi o zaplembi polovice letine; stigmatizacija, ki jo za en primer določajo štajerske gorske bukke, se ne uporablja, pač pa — vendar redkokdaj — kot najtežja kazen zapad vinograda. Ta kazen se je zlasti uporabljala za prešuštvo na vinogradih. Mimo gorskih bukev se je za ženske — ker

niso bile lastnice — izrekala postavitev k sramotilnem stebru. Do takih odstopov od gorskih bukev je moralo priti, ker te niso bile mišljene za naseljence na vinogradih. Kadar pa je bil kdo na vinogradu naseljen, je gorska pravda vršila splošne funkcije patrimonialnega sodišča.

S tem je najbrž dana približna podoba o tem, kakšne zadeve so razsojala druga patrimonialna sodišča in kakšne kazni so uporabljala. Ker pri njih prisedniški sistem praviloma ni mogel biti razvit, pa so najbrž nastopala mnogo bolj samovoljno in v krajih, kjer so se čutila dovolj močna, daleč presegala meje navadnega upravnega kaznovanja. Kakšne meje jim je postavil Jožef II. in kako so se iz *causae minores* na koncu fevdalne dobe razvili policijski prestopki, je bilo že povedano.

Medtem ko je kazensko pravo še z eno nogo stalo v srednjem veku, je civilno pravo prišlo vendarle nekoliko dalje.

II. CIVILNI PRAVDNI POSTOPEK

Sodni postopek je bil mnogo bolj kot civilno pravo vezan na strukturo javnih organov, tako da je bilo tu mnogo težje uporabljati rimsko pravo. Ob recepciji je zato to področje prišlo pod delno vplivno sfero kanonskega prava, iz katerega je civilni pravdni postopek prevzel predvsem načelo pismenosti. Razen tega pa je v veliki meri ostal tudi pod vplivom domačih običajev.

1. SPLOŠNE POTEZE. Za izhodišče civilnega pravdnega postopka — ki se še ni ostro ločil od kazenskega — je treba v zgodnjem srednjem veku šteti postopek na veči. Ker je bil medkrajevni promet šibek in so se pravni posli izvajali iz roke v roko, tudi pri procesu ni bilo treba uvajati posebnih detajlov. Na veči sta bili stranki praviloma obvezno prisotni; na ustno tožbo je zato lahko sledil ustni odgovor, praviloma tudi dokazovanje in sodba. Kjer se je ohranilo sodstvo na samih večah ali vsaj na pravdi z navzočo večjo, se je tak postopek lahko dolgo ohranil, tako najbrž na gorskih pravadah.

Ko pri sestankih pravde ni bila več nujno potrebna stalna navzočnost vse večje, ko so se sporne zadeve v zvezi z intenzivnejšo menjavo množile in ko so kot sporne stranke lahko nastopali tudi oddaljeni toženci, je bilo treba predvsem zavarovati tožnika pred tem, da se mu toženec ne bi izmikal. To zavarovanje je nudil kontumac. Neupravičeno izostali toženec je pravdo izgubil. Ker pa je bil način vabljenja spočetka okoren in je včasih za vabilo nasprotno stranke skrbel le tožnik, je bilo treba tudi toženca zavarovati pred prenatrženim kontumacem in so ga zato čakali na več zaporednih zasedanjih, »dnevih« (str. 272). Čim pomembnejša je bila zadeva, toliko več »dni« so čakali. Meritorni postopek za odločanje o samem zahtevku se je izvedel tedaj, ko sta bili obe stranki navzoči. Bil je spočetka spricho preprostosti zahtevka in ustnosti razprave razmeroma hiter. Tako je značilnost starejšega postopka pred pravdo v tem, da je posvečena posebna pozornost kontumačnim »dnevom« in se postopek označuje kot kontumačni postopek. Koliko je kontumačni postopek samorasel in koliko šele importiran (morda s privilegijem iz

1338), še ni dognano. Vsekakor je ustrezal razvojni stopnji, ki so jo vsaj mestni in plemiški organi dosegli nekje med 13. in 14. stoletjem.

Ko so postajali zahtevki bolj zapleteni, prihod strank pa z ureditvijo sodnih organov manj problematičen, se je težišče procesa prenašalo vedno bolj na meritorno obravnavo samega zahtevka, posebno še, ko je odpadlo dokazovanje z božjo sodbo ali prisežnimi pomočniki in so se kot dokazno sredstvo začele uporabljati pogodbe, zadolžnice in celo trgovske knjige. Vse to je obenem z uporabo rimskega prava odprlo pot pismenosti postopka, kakršna se je bila pod kanonskimi vplivi uve-

Iz Beckmannovega posvetila knjige Idea iuris (Graz 1688)

ljavila v severni Italiji. Potem ko je bilo ugotovljeno, v čem je spor, so se posamezne trditve razčlenile in ponudili dokazi s pismenimi dokaznimi členi, nakar se je izvedlo dokazovanje, ki je včasih trajalo precej časa. Po dokaznih členih je postopek dobil ime artikularnega ali pozicijskega postopka. Posebno potem, ko so se postopka polastili prokuratorji, ki so znali zavlačevati postopek (na primer s predlaganjem zelo oddaljenih prič), je dokazni postopek postajal čedalje dolgotrajnejši.

Pritožba se je najbrž spočetka vlagala od pravde na večo in bi se morda s tem utegnil razložiti nemški termin »dingen«, večati. Ko sodni gospod ni več redoma predsedoval veči ali pravdi, pa je začel pritegovati pritožbeni postopek k sebi in se je poleg nemškega dingen uveljavila latinska beseda apelacija.

Pri kmetih je bilo seveda težko doseči pismen postopek. Zanje so celo cerkvena sodišča morala vsaj še v 16. stoletju ostati pri slovenskem ustnem postopku in se zadovoljiti z latinskimi zapisniki, ki so šli na apelacijo v Videm in — kakor so trdili kranjski stanovi — s tem tudi v pozabo.

2. LJUBLJANSKI SODNI RED. V okviru tega najsplošneje načrtanega razvoja postopka v Sloveniji je treba razumeti tudi nekatere starejše rede o civilnem sodnem postopku, ki so v dobi recepcije veljali pri nas. V njih gre za združitev kontumačnega z artikularnim postopkom, a se prvi umika drugemu. Najbolj zaokroženo, a ne preobsežno podobo o tem postopku nudi ljubljanski sodni red iz 1586, ki je veljal za postopek pred ljubljanskim mestnim svetom. Redni sodni dnevi naj bi bili vsakih 14 dni. Za nepremičnine se je število kontumačnih narokov »dni« v smislu občasnih zasedanj) znižalo od 4 na 3; pri zahtevkih na premičnine brez pismenih dokazil je še nadalje veljal trikratni narok, pri zahtevkih na premičnine na podlagi pismenega dokazila dvakratni in za žalitve prav tako dvakratni. Za žalitve med nemeščani in za malotne zadeve pod 30 gld je bil kot od nekdanj pooblaščen mestni sodnik kot posameznik brez vseh formalnosti.

Tožitelj je moral priti na vsakega izmed dveh ali treh predpisanih dni v 14-dnevnem presledku (proti oddaljenim tožencem je bil presledek daljši) in prednašati svojo tožbo. Kadar koli je toženec prišel na isti narok, je moral odgovoriti (zato »odgovarjalec«, Antwörter, odtod »odgovornost«, čeprav morda potem nemeščine). Če toženca na prvem naroku ni bilo, so ga vabili. Če ga tudi na drugem ni bilo, je moral tožnik formalno zahtevati o tem potrdilo (Gerichtszeugnief). Če toženca ni bilo na drugem ali na tretjem in končnem naroku, je tožnik — ki je to moral zahtevati s točno določenimi besedami — svoj zahtevek dobil (erstehen, haben) in mu je sodišče izdalo kontumačno sodbo (Behabbrief). Če pa se je toženec na predvidenih narokih oglasil, a tožnika ni bilo, je bil tožnik kontumaciran, toženec tožbe oproščen (entbrochen, dobesedno »odlomljen«, kar je najbrž v zvezi s prelomom palice tudi v civilnih zadevah). Čim sta bila oba navzoča, pa se je začelo meritorno razpravljanje, v katerem sta stranki po ugotovitvi zahtevka in ugovora ponudili dokaze. Sodišče je s sklepom (Erkantnus) določilo, kdo in kaj naj dokazuje. Ponudba dokazov in njihova izvedba se je imenovala Weisung oziroma toženčeva — Gegenweisung. V določenih rokih sta stranki predložili svoje dokazne člene, v katerih sta praviloma navedli tudi vprašanja, ki naj se zastavijo pričam (Fragstück). Priče je lahko sodnik zasliševal izven zasedanja, ob poljubni udeležbi strank in seveda zapisniško. Privod prič je bil praviloma prepuščen strankam. Če ni bilo drugih dokazov, je lahko ena stranka s prisego izjavila, da jih nima (Gefährdeid) in zahtevala, naj se pod prisego zasliši druga stranka. Prisežno breme se je lahko vračalo dvakrat, nato pa je morala stranka, na katero se je vrnilo, priseči.

Po zaslišanju prič sta morali stranki na prihodnjem rednem zasedanju predlagati branje dokazov, prepis zapisnika in premislek do prihodnjega rednega »dne«. Tedaj sta sledila govor, protigovor (Red und Gegenred) in sodba (Urtl). Kdor s sodbo ni bil zadovoljen, je lahko vložil priziv (dingnus) ali apelacijo. Sodniški kolegij, ki je bil sodbo izrekel, je sklepal o tem, ali priziv pripusti in ga je na primer celo moral odkloniti, če je šlo za zadevo, ki je bila na podlagi zadolžnic ali pogodb popolnoma jasna. Za večanje v takih zadevah je bilo celo predvideno kaznovanje. Če pa je bila apelacija sprejeta, je vsaka stranka

postavila svojega premisleka (Gedenker), župan pa jima je postavil načelnika (Obmann). Ti trije so morali v navzočnosti strank zbrati in pri-merjati pravdne spise ter se sporazumeti o njihovi pravilnosti, nakar je moral apelant predložiti pismeno apelacijo. V drugi instanci je odločil vicedom, v tretji nofranjeavstrijska vlada (regiment).

Če po pravnomočnosti sodbe, s katero je bilo zahtevku ugodeno, obvezanec ni zadostil nasprotniku, je ta uvedel izvršilni postopek (Auffweisung) na prvem zasedanju po prejemu končne sodbe. Sodni organ je nato na treh naslednjih narokih prinašal pred sodišče trsko in in grudo (Span und Erd, zato se izvršba na nepremičninah imenuje tudi Spänung). Sodni organ je pri tem hodil na sedež gospodarstva, nad katerim se je vršila izvršba in — vsaj prvotno — odrezal trsko z vrat in pograbil pest prsti. Če se zavezanec na teh treh narokih ni oglasil in ni ugodil zahtevajočemu upniku, je sodišče poslednjemu izstavilo zaščitno pismo (Schermbrief), s katerim je v bistvu dobil zapadlostno zastavo na predmetu izvršbe. Če mu ni bilo do tega, da bi ta predmet obdržal ali če je vrednost predmeta presegala vrednost zahtevka, je moral zopet v treh narokih rednih zasedanj po 14 dni izvršiti prodajo »na kantuc«.

Ves ta postopek kaže izrazite vplive občega prava; koliko so nekatere posameznosti uvedene šele s tem sodnim redom in koliko so v Ljubljani veljale že prej, bi bilo treba podrobneje še raziskati. V svojih osnovnih potezah pa postopek tedaj v Ljubljani ni bil nov.

3. POSTOPEK PRED OGRAJNIMI SODIŠČI. Osnovna načela civilnega sodnega postopka so bila podobna tudi pred ograjnimi sodišči. Ta postopek so urejali redi, izdani za vsako ograjno sodišče posebej (na primer kranjski red za ograjno sodišče — Landschrannenordnung 1571; štajerski red za deželno pravdo 1503, spremenjen med 1504—1509; štajerska reformacija deželne pravde 1533, nova štajerska reformacija deželne in dvorne pravde 1574 in štajerski sodni red za postopek pred deželnim glavarstvom in ograjnim sodiščem 1618, 1622). Uvedba postopka je bila za plemstvo praviloma vezana na dvorno večjo, s tem da sta se na zasedanju vrstili izmenoma dan za dnem dvorna in deželna pravda. Nadaljnja zasedanja pravde so se vrstila v razmakih po šest tednov in tudi če so trajala po več dni, so veljala vsako za en dan.

Deželni glavar kot posameznik ima prvotno — na primer po kranjskem redu — podobno vlogo kot ljubljanski sodnik, torej sodi o malotnih zadevah.

Štajerski red iz 1618 kaže več značilnih pojavov: prisedniki so se zasedanjem izmikali, najbrž zato, ker so se začele pravde vleči v nedogled. Srednjeveški sodni kolegij se komaj še vzdržuje. Na drugi strani se pristojnost deželnega glavarstva razširja ali vsaj precizira. Umikanje starega postopka se kaže tudi v znižanju kontumačnih narokov od treh na dva. Za posebno zaslišanje prič so določeni trije stalni zaprišeženi komisarji za tri dele dežele, med njimi eden s sedežem v Celju. Pričo zasliši najbližji komisar, ki mu stranki imenujeta vsaka po enega so-komisarja.

4. PROKURATORJI. Z uvedbo rimskega prava in pismenega postopka so slavili svoj prihod pred srednjeveške sodne zборе prokuratorji, s tem pa so se začeli križi in težave starega sodnega sistema. Prokuratorji so bili šolani pravniki, ki so nešolanim prisednikom polnili glave z rečmi, ki jih najbrž sami niso vedno dobro razumeli, zavlačevali pravde in sploh vzbujali nejevoljo. Zdaj so skušali prokuratorje odpraviti ali omejiti, zdaj so zopet videli, da po novem brez njih vendarle ne gre.

Včasih so razen prokuratorjev poznali še posebej solicatorje in besednike (Redner), vendar se zdi, da razlikovanje med temi pojmi ni bilo vedno ustaljeno.

Ljubljanski prokuratorski red iz druge četrtine 16. stoletja je postavil načelo, da brez plačila lahko vsakdo nastopa za stranko pred sodiščem. Po potrebi je lahko samo sodišče uradoma postavilo stranki besednika izmed svojih prisednikov. Kdor je hotel nastopiti kot govornik, je moral priseči na prokuratorski red. Maksimirano je bilo število govorov. Najvažnejši del prokuratorskega reda pa je bila vsekakor tarifa.

Po ljubljanskem sodnem redu so razlikovali pooblaščenca strank od prokuratorja. Pooblaščenec ni bil nujno pravnik in je smel nastopati pred sodiščem namesto stranke, prokurator pa je nastopal poleg nje.

Štajerska reformacija deželne in dvorne pravde je odpravljala solicatorje in pooblaščenca. V tej zvezi so mišljeni kot solicatorji osebe, ki so pred sodiščem nastopili namesto prokuratorjev, medtem ko so se ti držali bolj konceptnega dela. Z odpravo manj kvalificiranih solicatorjev so hoteli prisiliti prokuratorje, da osebno solicitirajo zadeve svojih strank. Po redu iz 1618 so morali solicatorje zopet dopustiti. Obenem pa so določili, da sme imeti govor le prokurator ali pa le stranka, ne pa najprej prvi in potem še drugi.

Ker so si nekatere bogate stranke pomagale v pravdi s tem, da so najele vse prokuratorje, kar jih je bilo v bližnji okolici, in odvezemale s tem nasprotniku vsako možnost pravne pomoči, je bilo treba število prokuratorjev za posamezno stranko omejiti.

5. KOMPASNA PISMA. Toženca, ki je imel plemiško zemljiško posest v več deželah, je bilo treba praviloma tožiti pred ograjnim sodiščem vsake dežele posebej. Če je bila sodba izdana pred ograjnim sodiščem ene dežele in tam v izvršbi ni bilo doseženo plačilo terjatve, je bilo treba v drugi deželi začeti s postopkom na novo. Potrebo po ponovni tožbi so odpravili z meddeželnim dogovorom iz 1590, ki ga je potrdil tudi deželni knez. Meritorna (ne pa kontumačna) sodba enega ograjnega sodišča je zdaj v takih primerih veljala kot izvršilni naslov tudi pred ograjnim sodiščem druge dežele. Izvršbo je mogel zahtevajoči upnik predlagati s kompasnim pismom. Z njim je ograjno sodišče, ki je izreklo sodbo, obvestilo drugo ograjno sodišče, kolik znesek še ni izterjan.

Iz tega sporazuma tudi zvemo, da je bila izvršba s trsko in grudo kranjska posebnost in da je na Koroškem veljalo »prednašanje zastave in prigovarjanje na zastavo«, na Štajerskem pa uvajanje sla. Ali gre pri tem za globlje razlike in kako je do njih prišlo, še ni ugotovljeno.

Treba je še pripomniti, da sploh vse to področje čaka obdelave, da tudi tu ne smemo nekaterih splošnih potez pretirano generalizirati, da so na drugi strani v kranjski praksi upoštevali tudi štajersko, da termino-

logija ni dosledna (Behabnus na primer ne pomeni vedno le kontumačne sodbe) in da je sploh še mnogo nejasnega. Tudi postopek gorskih pravnih bi bilo treba na podlagi virov šele primerjati s civilnim pravnim postopkom te dobe v najširši povezavi, preden bi bilo moči o njem napraviti kakršne koli končne zaključke.

6. SPLOŠNI SODNI RED. Že 1781 je Jožef II. objavil splošni sodni red, ki je urejal civilni pravdni in izvršilni postopek, vseboval pa tudi nekaj določil o konkurzu. V 437 paragrafih je tako obsežen program razmeroma zgoščeno zajet.

Glavna razlika od zgoraj navedenih starejših postopkov je v tem, da pozna ta red poklicnega sodnika posameznika, ki deluje stalno, brez kakršnih koli občasnih »dnevov«. Razporeja si opravke v zvezi z eno pravdo tako, da je vezan le na določene roke, v katerih mora opraviti kako dejanje. Diploma pravne fakultete za sodnika sicer ni nujna, pač pa spričevalo, da je bil izprašan o potrebnih sposobnostih.

Postopek splošnega sodnega reda pa je tudi še daleč od modernejših načel. Postopek je v celoti pismen; glavna izjema od tega pravila velja za podeželje. Pri presoji dokazov veljajo dokazna pravila; za dokaz s pričami pozna še stare dokazne člene; priče se zaslišujejo v odsotnosti strank; nadrobno je urejeno zapriseganje strank; sklepi procesualnega značaja in sodbe meritornega značaja se ne razlikujejo; v teku postopka zbira vsaka stranka pravnne spise in šele pred izrekom sodbe jih pred sodnim organom zberejo in popišejo (inrotulirajo); sodba se izreka samo v pismenih odpravkih in ne sme navajati razlogov; med posameznimi pravnimi dejanji ni nikake kontinuitete, marveč se vsako opravljala lahko za sebe itd.

Že pod Jožefovim naslednikom so se lotili izdelave novega reda, ki je bil 1796 uveljavljen v Galiciji, po umiku Francozov pa v Istri in Dalmaciji, medtem ko je drugod še obveljal Jožefov red.

Še istega leta kot splošni sodni red je Jožef II. izdal konkurzni red. Ker je bil konkurzni postopek že po starem manj obremenjen s tradicijami in se je razvijal po dokaj jasnih funkcionalnih potrebah, se tudi Jožefov konkurzni red po osnovnih koncepcijah ne razlikuje bistveno od modernejšega konkurznega prava. V zvezi z vsemi temi reformami postopka je izšel nov red o postopku pred rudniškimi sodišči (1781) in o trgovinskih sporih (1782) in še nekaj nadaljnjih redov, ki so tudi ostali v veljavi še v naslednji dobi.

V vrsto teh reform spada določilo Jožefa II., s katerim je odpravil omejitve števila odvetnikov. Vsi odvetniki, ki so opravili strogi izpit, so bili pripuščeni pri vseh sodnih instancah.

III. CIVILNO PRAVO

Najmanj se je moglo recepciji rimskega prava upirati civilno pravo. Prav v tej panogi je že Justinijanova kodifikacija nudila nadrobno izdelan, za svoje čase dozorel koncept pravnih pojmovanj in pravil, ki jih ni bilo pretežko presaditi v prakso. To presajanje se je sicer izvršilo v oglatem slogu 16. in v poskočnem slogu 17. stoletja in bi bil rimski klasik pri njem gotovo komaj spoznal samega sebe, toda v bistvu se je izvršilo.

1. INTENZIVNOST RECEPCIJE. Osnovni problem, ki se postavlja zgodovini civilnega prava v tej dobi je naslednji: ali, koliko in v katerih pravnih pravilih se je pri tem uveljavilo tisto, čemur smo rekli občepravnemu partikularizmu. Z drugimi besedami — kakšne spremembe je občepravo doživljalo ob praktični rabi pri nas? Odgovor na to vprašanje bi nam mogel na eni strani osvetliti specifične pravne, pa tudi gospodarske in družbene razmere Slovenije v tem času, na drugi strani bi nam odprl vpogled v starejše domače pravne običaje. Pri obsežnosti same občepravne materije in še bolj pri obsežnosti zapisnikov, ki bi jih bilo treba z njo primerjati, je vprašanje praktično neobdelano. Tudi posamezne doslej opravljene kazuistične analize v tej smeri so zastavljene pod vse preozkim zornim kotom, da bi mogli iz njih potegniti kakršne koli pomembnejše splošne zaključke.

Nedvomno je bila recepcija mnogo intenzivnejša v praksi plemiških in mestnih sodišč, toda načeloma se je izvajala tudi pri kmetih. O socerbski deželskosodni dvanajstiji pravijo viri izrečno, da je sodila po cesarskem pravu, torej po občem pravu. Predsedujoči in pisar sta mogla s svojim pravnim mnenjem močno vplivati na sodne izreke in s tem posredno na izvensodno prakso, ne glede na to, da so se važnejša opravila že tako sklepala pred njima. V drobnih zadevah, na primer če je sosedov prašič prišel v škodo skozi slabo ograjo, so seveda na gorskih pravdah pustili, da ljudski prisedniki pri svojem izreku pretehtajo po svoje. Toda tudi iz takih drobižev je danes še težko sestaviti splošno podobo.

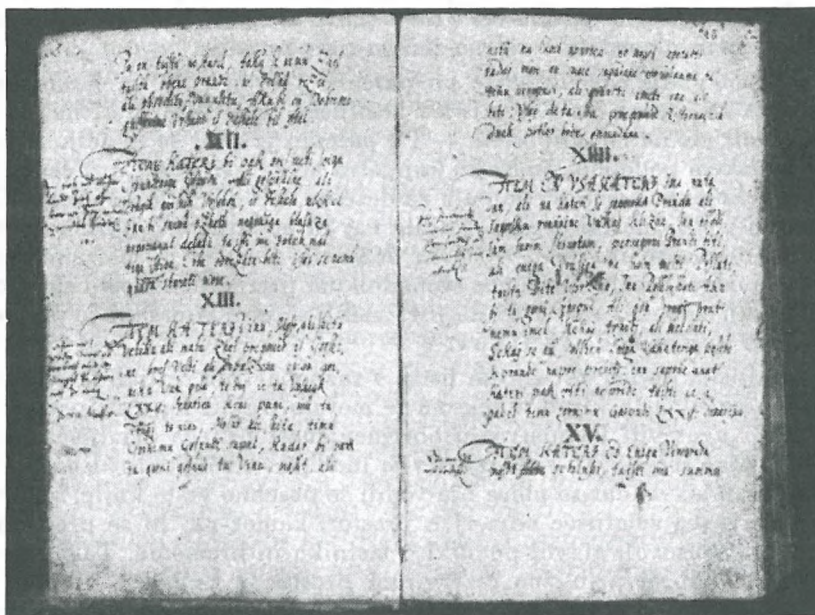
Vdiranje kozmopolitskega občega prava v pravna razmerja na Slovenskem je osnovna značilnost dobe; njen osnovni problem je praktična uporaba Justinijanove kodifikacije in vsega, kar se je v teku srednjega veka nanjo prilepilo, v naših razmerah. Tako široko zastavljenega problema na tem mestu ni moči obdelati, ker je preobsežen in za odgovor nedozorel. Omejiti se je treba le na njegovo fragmentarno osvetlitev.

2. PROMET Z NEPREMIČNINAMI. Plemiška in meščanska lastnina sta v začetku novega veka bili praktično že v popolnoma prostem prometu. To velja tudi o fevdih, pri katerih so le še kake popolnoma druge posebnosti kazale na njihov nekdanji izvor.

Promet z nepremičninami med kmeti pa je bil slej ko prej tesno odvisen od značaja kmečkih зайmov. Le zakupa po kupnem pravu in po gorskem pravu sta nudila pogoje za nepremičninski promet med kmeti in še tu je bila zagotovljena večja ali manjša pravica zemljiškega gospoda do intervencije (razen kolikor je na Primorskem veljala že omenjena intervencija deželskega sodišča). Šele reforme v tretji četrtini 18. stoletja so nekoliko sprostile nepremičninski promet med kmeti.

Varnost nepremičninskega prometa so še do srede 18. stoletja skušali doseči z javnostjo prodaj, zastavitev itd. na sestankih pravde, z vpisom v njene zapisnike, z izstavljanjem in izročanjem listin, z jamčevanjem prodajalca, z mejniki in podobnimi, več ali manj še srednjeveškimi sredstvi. To je moglo do neke mere varovati kupca, nikakor pa ni moglo nuditi potrebne varnosti za kreditni promet, zlasti ne za najemanje in

dajanje posojil na hišo in zemljišče s hipoteko. Bistveno novost pomeni zato uvedba zemljiške knjige v drugi polovici 18. stoletja. Običajno navajajo kot domovino naše zemljiške knjige Češko-Moravsko. To je točno, kolikor so se tam dejansko nekoliko prej razvile neke čistejše oblike zemljiške knjige in kolikor je za te dežele izdani patent veljal glede manipulacije in upravljanja nekaj časa tudi pri nas. Dejansko pa pri tej prvi fazi zemljiške knjige ne gre za nič drugega kot za nekoliko

Dve strani iz Recljevega prevoda gorskih bukev 1583, na primer XIV: ITEM EN VSAKATERI Ima na ta dan, ali na kateri se sagorska Prauda ali sagorsku rounaine Vnkaj klizhe inu obsodi (prav: obsedi), sam suuim shiuotam persagorni Praudi biti ali eniga Drusiga na suuim mesti Poslati...

izrazitejšo zbirko listin o nepremičninskem prometu, kakršne so se iz praktičnih razlogov razvijale po raznih krajih samostojno.

Na Češko-Moravskem so v dobi od 13. do 17. stoletja zbirali razne listine, tudi pogodbe in sodbe, ki so zadevale plemiško posest, na enem mestu. V bistvu je bil to navaden listinski arhiv brez značilnih funkcij zemljiške knjige. Korak dalje so prišli v 17. stoletju, ko so začeli posebej zbirati privatnopravne listine. Take zbirke listin so veljale za »deželno desko«. Pomen zemljiške knjige je taka zbirka listin dobila s tem, da je postala javno dostopna in da neizkazane pogodbe niso mogle veljati proti tistemu, ki se je zanesel na to zbirko listin.

Od te češko-moravske deželne deske je k nam prišlo ime in načelo. Deželna deska za plemiška zemljišča (dominikalna, ne rustikalna) je bila pri nas uvedena na Štajerskem s patentom iz 1730, na Koroškem s patentom iz 1746, na Kranjskem pa s patentom iz 1747 oziroma bolj pomembnim iz 1757. Po patentu iz 1762 so glede upravljanja in manipu-

lacije veljali predpisi patentov za Češko-Moravsko. Priprave za uvedbo so na Kranjskem trajale nekako do 1760. Odtlej dalje veljajo plemiška posestva kot deželnodeskina zemljišča (Landtäfliche Güter). Tudi pri nas deželna deska dolgo časa (1759—1832) ni nič drugega kot kronološka zbirka listin, ki jo vodijo v več vzporednih serijah. Te serije se razlikujejo samo po pravnem značaju listin in se vidno obeležujejo s tem, da imajo folianti posameznih serij različno barvo. Serije ali folianti (quaterni) so na primer: plavi (kupoprodajne pogodbe in poravnave), rdeči (zadolžnice), rumeni (ustanove) itd. V plavo-zlatem kvadratu se vpisuje podelitve plemstva, v zeleno-zlatem pa normalije.

Na podobnih načelih se je po patentu 1769 uvedla na Kranjskem zemljiška knjiga za podložniška zemljišča (rustikalna), ki naj bi jo vodila patrimonialna gospodstva. — Po patentu iz 1771 so nadalje uvedli na Kranjskem podobno zemljiško knjigo za mesta in trge, pri čemer so veljala tehnična načela po patentu za deželno desko iz 1757. To zemljiško knjigo so vodili mestni organi. Nudila naj bi podatke o lastnikih nepremičnin, bremenih in zlasti o starih dolgovih. — Ker je bilo stanovom vendarle odveč, da bi kmečkim svobodnikom priznali enakost celo v deželni deski, so nekako od 1793 do 1811 vodili stanovski organi še posebno zemljiško knjigo svobodnikov.

Zemljiška knjiga kot zbirka listin v raznobarnih serijah je bila pač zelo nepregledna in kljub indeksom je moralo trajati lep čas, preden je bilo moči ugotoviti lastništvo in obremenjenost nekega zemljišča. Zato so — vendar šele 1833 — z razširitvijo indeksov uvedli vložke. Zbirka listin je ostala, vendar so poleg nje vodili še posebno vrsto knjig, v kateri je bil za vsako zemljišče odmerjen prostor, kamor naj bi se pregledno, v kolonah vpisovali glavni podatki o lastniku in bremenih. Tak, za eno zemljišče vnaprej približno rezervirani prostor v knjigi je vložek. Za informacijo o stanju zemljišča naj bi zdaj zadoščalo pregledati podatke v vložku, po katerih je bilo moči po potrebi poiskati tudi ustrezne listine. Po starih zbirkah listin so ob uvedbi vložkov vpisali podatke za nazaj in jih nato tekoče nadaljevali. Izvedba pa nikakor ni bila idealna. Zlasti na podeželju, kjer so bile podložniške zemljiške knjige v rokah zemljiških gospodstev, so bile nastavljene po zelo različnih glediščih, tehnično neenake in skrajno površne. Nekoliko boljše je bilo stanje morda tam, kjer so jo vodili okrajni komisariati.

Po marčni revoluciji so 1851 prenesli vodstvo zemljiških knjig — razen deželne deske — na okrajna sodišča. Ta so jih vodila dalje ločeno po nekdanjih zemljiških gospodstvih (dominijih); ponekod pa so knjige razvezali in vložke na novo zvezali po krajih in hišnih številkah.

Glavna slabost te zemljiške knjige pa je bila še vedno v tem, da so bile nepremičnine označene samo z lastnikovim ali krajevnim imenom, hišno številko, opisane pa k večjemu kot »hiša z vrtom« in podobno. To slabost je mogla odpraviti le povezava zemljiške knjige s katastrom.

Kataster se bistveno razlikuje od zemljiške knjige po tem, da je sestavljen za davčne namene, medtem ko je zemljiška knjiga civilno-pravnega značaja in služi varnosti prometa z nepremičninami. Razvoj zemljiških popisov za davčne namene, ki smo ga že omenili na ustreznih mestih, je v kratkem povzetku tale: imenjska knjiga kot popis zemljiških

gospostev in njihovih, po posebni tarifi ocenjenih dohodkov od podložnikov, Terezijin kataster kot popis napovedanih (fasioniranih) dohodkov od rustikalnih in dominikalnih zemljišč, Jožefov kataster kot popis zemljišč po lastnikih (oziroma uživalcih), ledinskih imenih, izmerah, kulturi in glede na boniteto ocenjeni donosnosti; slednjič Francov kataster kot zaris numeriranih parcel za ustreznimi sezname. (Kot tretji pojem je treba od zemljiških knjig in katastrov razlikovati urbarje, ki so sezname dohodkov zemljiškega gospodstva od podložnikov, v katerih so vpisi davkov in morebitnih drugačnih dohodkov gospodstva le drugotnega značaja.)

Šele Francov kataster je mogel biti uporaben za zemljiškoknjižne namene, a do tega je prišlo šele pozneje. Podlago za tako preuredbo zemljiške knjige je dal šele splošni zakon o zemljiški knjigi iz 1871, ki so mu sledili ustrezni deželni zakoni, za večino slovenskih dežel 1874, za Istro 1875. Nova zemljiška knjiga je sestavljena iz treh delov: glavna knjiga vsebuje vložke po tekočih številkah nastanka in se vodi v posebnih serijah za vsako katastrsko občino; zbirka listin se vodi kronološko (ne po starih kvadernih) za vse katastrske občine enega okrajnega sodišča skupaj. Tretji del je uradna kopija katastrske mape.

Vsak vložek (po nekaj strani velikega formata) vsebuje najprej opis nepremičnine z navedbo vseh parcel po parcelnih številkah. Vse parcele, ki jih ima en lastnik v območju ene katastrske občine, se praviloma vpišejo v en vložek, nakar se seveda posamezne parcele lahko odpisujejo ali pripisujejo. Na lastninskem listu sledi navedba lastnikov po kronološkem redu, na bremenskem listu navedba bremen. Vpisi v zemljiško knjigo se morajo izvršiti po točno določenih formulah in z vso skrbnostjo; za popravke so določena posebna pravila.

Zdaj so tudi določene kot prej izražena osnovna načela, ki dajejo zemljiški knjigi njen pomen: po vpisnem načelu stvarna pravica nastane samo z vpisom v zemljiško knjigo (razen pri priposestvanju) in kar je vpisano, velja (razen če se izkaže, da ni bilo pravnega naslova). Po načelu zaupanja in publicitete se more vsakdo na resničnost vpisanega dejstva zanesti in velja vpisano dejstvo tudi proti tretjim osebam.

Medtem ko sta se zemljiški knjigi za mesto in podeželje po novi ureditvi praviloma združili po katastrskih občinah, je deželna deska kot anahronizem ostala še dalje. Ker nje niso dosledno preuredili na popis nepremičnine, pride v njej do protislovja. Nepremičnina ni popisana po parcelnih številkah, toda pri odpisu se parcele odpisujejo z navedbo parcelnih števil, torej se znane količine odštevajo od neznanih. Deželna deska je odmirala šele med obema vojnama.

Novi zakon predaprilske Jugoslavije o zemljiških knjigah (1930) se je v bistvu držal prejšnjih načel, ki so bila s tem razširjena na vso Jugoslavijo. V Sloveniji se je lahko vodila dalje knjiga, ki je bila uvedena po zakonu 1871; novost je bila v bistvu le ta, da so začeli vpisovati tudi izmere parcel (ne le številke).

V dobo pravnega absolutizma nas znova povrne uvedba rudniških knjig na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem (1770). Odtlej dalje tvorijo rudniške knjige po posebnih pravilih vođeno evidenco rudniške lastnine in drugih pravic.

Železniške knjige (1874) in pri nas neaktualne naftne knjige (1884) so že posledica tehničnega napredka novejšje dobe.

3. SLUŽNOSTI. Pegius je v svojem spisu o služnostih ostal pri rimsko-pravnem pojmu servitut in je le v zmernem obsegu skušal kvalificirati razna specifično fevdalna razmerja po rimskem pravu. To so storili ponekod drugi, ki so morali zlasti za razne pašne pravice skonstruirati tipično občepravno terminologijo (*ius compascendi*, *ius compascui*, *ius compasculationis*, *ius compasculationis reciprocum*). Sposobna naj bi bila izraziti vse možne variante, pa še zdaleč ni mogla uspeti.

Pokazalo se je že, da so se ob koncu srednjega veka pri reševanju pašnih in podobnih sporov omejili na ugotavljanje običajev, ne da bi si bili belili glavo s pravno kvalifikacijo. Tudi pozneje zaenkrat pri nas ne vemo za poskuse, da bi z variiranjem latinskih končnic skušali razmerja na gmajnah podrediti rimskemu služnostnemu pravu, čeprav so to gotovo v pravadah kdaj poskušali.

Ko je Marija Terezija leta 1768 odredila delitev gmajn ob ohranitvi planin, se s pravnim kvalificiranjem prav tako ni ukvarjala, marveč je imenovala pač gmajne gmajne in planine planine.

Imovinska razmerja na gmajnah in planinah so tako najbrž zelo dolgo ostala razmerja brez posebne pravne opredelbe, odvisna od gospodstva tu bolj tam manj, ali pa sploh ne, kakor je pač zgodovinski razvoj nanese.

Od 16. stoletja dalje pa je prišlo do novih sporov bistveno drugačnega značaja. Zdaj ni šlo več toliko za spore med vasmi kot za spore med osebami, ki so bile navezane na agrarno-živinorejsko proizvodnjo in drugimi, ki so imele interes do izkoriščanja gozdov za rudarstvo, fužinarstvo (ogljje) in včasih naravnost do prodaje lesa. Na prvi strani so zdaj stali — včasih celo združeni — kmetje in zemljiški gospodje, na drugi strani deželni knez in kapitalisti, ki so bili od njega dobili pravico do izkoriščanja fužin. V tem sporu ni moglo več zadoščati samo ugotavljanje pravic, ki so od starega sem prišle, marveč je bilo treba sporno vprašanje tudi pravno kvalificirati.

Opredelba soseskinih pašnih in podobnih pravic kot služnosti (servitut) je pravnozgodovinsko nevzdržna. Kako je do nje prišlo, zaenkrat ni jasno. Nedvomno pa je, da je ta opredelba do neke mere vplivala na njihovo usodo, ki se je v glavnem reševala v drugi polovici 19. stoletja.

4. ZAKONSKA ZVEZA, MATIČNE KNJIGE. Potem ko so vsaj v teku protireformacije prišle pri nas do polne veljave določbe dekreta Tametsi (str. 253), je bila Cerkev na področju zakonske zveze popoln gospodar položaja. Skrivni zakoni (*matrimonia clandestina*) niso bili več prepovedani samo pod grehom, marveč sploh neveljavni. Konsenz sicer po cerkvenem nauku še nadalje ustvarja zakonsko zvezo, brez konsenza sklenjen zakon je neveljaven. Toda sam konsenz, ki ni izrečen v predpisani obliki pred župnikom, prav tako ni veljaven »propter defectum formae«. Razen cerkvenega sodstva ima zdaj Cerkev trdno v rokah tudi sámo sklepanje zakona.

V veliki meri zato, da bi se pri sklepanju zakonske zveze mogli ugotoviti morebitni zadržki (zakonske zveze, krvnega ali duhovnega sorodstva itd.), se razen oklicev predpiše s sklepom tridentinskega cerkvenega zbora obvezno vodenje krstnih in poročnih matičnih knjig po žup-

nikih. Mrliške matične knjige se predpišejo šele 1614. Sprva so vodene zelo po domače. Nekatere knjige celó vsebujejo zbadljive pesmice na botre, ki se po krstu niso odžejala v župnikovem vinotoču in so mu s tem odrekli stranski zaslužek. Le sčasoma dobivajo te knjige neke ustaljene oblike. Vpis se praviloma opravi na podlagi lastne vednosti župnika ali njegovega namestnika oziroma na podlagi ustnih izjav. Pismena podlaga za vpis je prava izjema, na primer če gre za izrek sodišča.

Država odvzame Cerkvi vpliv na zakonsko zvezo po podobni poti kot je nekdanj Cerkev izrinila poganske običaje. Pomembnejše kot sklepanje zakonske zveze se ji zdi sodstvo v zakonskih zadevah. S patentom o zakonski zvezi (1783) razglasi Jožef II. zakonsko zvezo kot civilno pogodbo, ki ji daje bistvo, moč in namen izključno deželni knez; zato spada odločanje o zadevnih sporih pred deželnoknežja sodišča. Značilna je interna utemeljitev redakcijske komisije tega patenta, da so tridentinski sklepi o zakonski zvezi dobili le toliko pomena, kolikor jim je dal deželni knez moč zakona, da je torej sprememba po naravnem pravu dopustna.

Civilni zakon je veljal pri nas le prav kratek čas okoli zatona francoskih Ilirskih provinc. Od 1856 do 1868 je po konkordatu veljalo za katoličane cerkveno sodstvo. Sicer pa je obveljala neskladna rešitev: zakonska zveza se je sklepala praviloma cerkveno, zakonsko sodstvo pa je bilo državno. Pri tem je bilo državno civilno pravo v zakonskih zadevah prirojeno v občem državljanskem zakoniku (str. 420) po cerkvenem pravu, to pa nekoliko spremenjeno z dekretom *Ne temere* (1907) oziroma novim cerkvenim Kodeksom (1917). Stanje je postalo nevzdržno posebno med obema vojnama, ko so se taki predpisi izvajali v državi s pisanim verskim sestavom, vendar predaprilska Jugoslavija vprašanja ni rešila. Ostalo je v Sloveniji do konca pri stanju, kakršno je bilo ustvarjeno v drugi polovici 18. oziroma v začetku 19. stoletja.

Podobno je bilo z vodstvom matičnih knjig, ki jih je skušala država pritegniti pod svojo pristojnost šele od 1770 dalje. Vendar je z državne plati uredil vodstvo matičnih knjig šele patent 1784, ki je poveril to vodstvo le katoliškemu župniku z izrečnim priznanjem javne vere in rabinom. Kot vodje matičnih knjig so imeli funkcijo pomožnega državnega organa. Za druge so izhajale postopno posebna pooblastila, dokler ni bilo 1870 za tiste, ki niso pripadali nobeni po zakonu priznani verski skupnosti, urejeno vodstvo matičnih knjig pri upravnih oblastvih, pred katerimi se je v teh primerih sklepala tudi zakonska zveza (zasilni civilni zakon).

5. OTROŠKO — RODITELJSKO PRAVO. Čim bolj se je pod cerkvenim vplivom postroževala nerazdružljiva monogamna zakonska zveza, tem bolj se je položaj nezakonskih otrok poslabševal. Ker se je nezakonsko spolno občevanje štelo za moralni delikt — in ga zdaj tudi ni bilo moči naknadno opravičiti kot *matrimonium clandestinum* — so se proti nezakonskim materam uporabljale cerkvene sramotilne kazni, kakor zapiranje v kostnico ali postavljanje ob križ pri cerkvenem vhodu. Koliko imajo take kazni neposredno zvezo z javno pokoro sploh, je težko presoditi. Posledice pa ni čutila samo mati, ki ji je bil ogrožen tudi otrok, marveč še posebej otrok, ki so mu župniki običajno dajali pri krstu

neobičajna imena, ljudstvo pa jih je ponekod klicalo po imenu matere (Mojcnik, Ajtnik). Nezakonsko rojstvo je po tedanjih nazorih in pravih oviralo pristop k mnogim poklicem in službam. Izmed posledic nezakonskega rojstva je bila posebna občutna tudi nemožnost dedovanja po očetu.

Pri velikem številu nezakonskih otrok, do katerega je nujno prišlo zaradi nedeljivosti kmetij (nanj opozarja za Dolenjsko že Valvasor; znana je tudi Koroška), je njihov slabi pravni položaj moral imeti še posebno občutne posledice.

Priznanje očetovstva, pozakonitev nezakonskih otrok, celo posvojitev (adopcija) tujih otrok so delno presojali še po rimskem pravu, delno po cerkvenem. Kljub temu so se v okviru teh pravnih panog dolgo ohranili tudi ljudski običaji, kakor na primer belokranjski skutnik. Gre za posinovitev, ki je dobila ime od simbolične posaditve v naročje (morda zveza skut — krilo). Pozneje se je posinovljenje opustilo in je šlo le za rejo. Zakonca, ki nista imela lastnih otrok, sta vzela v rejo fanta in dekle. Ko sta dorasla, sta se poročila in reditelja sta jima izročila premoženje.

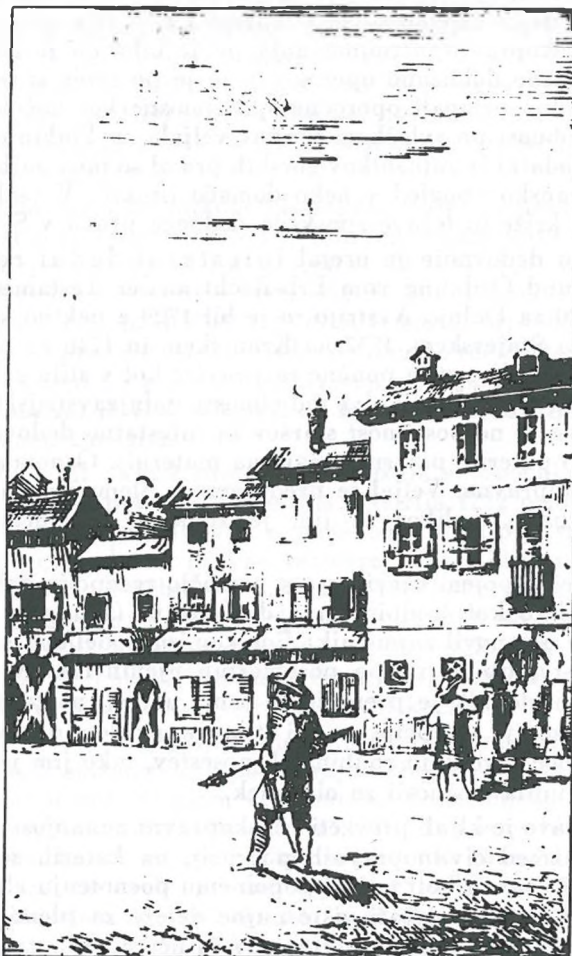
6. VARUŠTVO IN SKRBNISTVO. V 16. stoletju je bilo zlasti varuštvo nad nedoletnimi sirotami predmet ponovnih razprav in so ga urejali policijski redi. Skrbništvo (zapravljivcev, umobolnih) je bilo manj v ospredju.

Zakaj je prav ta civilnopravna panoga tvorila tako aktualno in sporno vprašanje, da je dobilo mesto v policijskih redih kot gospodarsko-moralno-političnem omnibusu tedanje družbene problematike, bi bilo treba vsaj za začetno obdobje še raziskati; prav tako razlike med sprejetimi rešitvami in rimsko-kanonskim pravom. Za sredo 16. stoletja pa je že iz samih virov vidno, da gre za trenje med deželnim knezom in stanovi ne le za nadzor nad upravljanjem imovine, marveč posebej za vpliv na vzgojo. Ko je Ferdinand na primer za Kranjsko 1553 »omilil« policijski red, je ukinil sicer potrebo po pristanku deželnoknežje oblasti za študij deželanskih in podložniških (!) sirot v tujih deželah. Postavil pa je pogoj, da jih varuhi in najbližji sorodniki ne smejo poslati v so-vražne kraje, za študij pa posebej tudi ne v kraje, kjer se javno »drže in uče novi nauki in sekte«, torej protestantizem.

Druga sporna vprašanja so manj bistvena, na primer kavcija varuhov in določila o sestavi inventure. Pozneje je varuštvo postalo predmet posebnih »varuških redov« (Gerhabschaftsordnungen).

7. DEDNO PRAVO. Značilnost rimskega dednega prava je bila v tem, da je v prvi vrsti skušalo uveljaviti zapustnikovo voljo, izraženo v oporoki (testamentarno dedovanje). Le če oporoke ni bilo, so se dediči in njihovi deleži določali po zakonu (intestatno dedovanje). Vezanost premoženja, ki je bistvena za fevdalizem, ni bila posebno plodna podlaga za uveljavljanje takih nazorov; laže so rimsko pravo uporabili za volila (legate), pri katerih ni šlo niti za vso zapuščino niti za delež (z aktivni in pasivi), marveč za točno določeno naklonitev določeni osebi. Legate je že srednji vek poznal v velikem številu in razne pobožne naklonitve in tudi večne rente (realna bremena) niso bile nič drugega kot vrsta legate.

Posebno težko je bilo uveljaviti rimskopravne nazore pri dedovanju podložnikov (str. 259). Težko je bilo pustiti kmetu oporočno svobodo celo pri kupnih zemljiščih, kaj šele dopustiti delitev zapuščine v realnih delih, ki bi razkosali kmetijo. Koncedirali so toliko, kolikor so šteli, da

Zakrižanje hiš ob kugi, prepoved dostopa; Gorica v 17. stoletju

gre pri odpravščinah za delitev zapuščine, čeprav je bilo jasno, da odpravljene dedič nikoli ne prejme v resnici ustreznega deleža. Odpravščina je bila in je še danes vedno le fiktivna »delitev«¹ zapuščine na enake deleže, s katero so skušali vskladiti rimsko intestatno dedovanje z dejanskimi možnostmi. Rimskemu pravu na ljubo se zapuščine pri določanju odpravščin že vsaj 400 let cenijo le fiktivno.

Bolj ko z resnično delitvijo pri intestatnem dedovanju je pri plemstvu in meščanstvu prodrlo rimsko pravo z razširitvijo testamenta. Med kmeti so za testamentarno dedovanje dajala še največ možnosti

gorskopravna razmerja. Tu so se uveljavili tudi neki običaji glede oblike oporok. Okrog 1700 je bila najbolj v rabi slovesna oblika, to je objava oporoke na gorski pravdi in zapis v zapisniku. Izven gorske pravde so bile najbolj v rabi ustne oporoke pred tremi pričami. Če sta dve priči umrli pred izvršitvijo oporoke, je zadoščala izjava tretje, podkrepljena z dedičevo prisego. Izjemoma se je sprejela celo izjava samega dediča. Daleč od rimskopravnega pojmovanja pa je bilo, da je gorska pravda razveljavila jasno dokazano oporoko in jo je po svoje spremenila. Ženskam niso vedno priznali oporočne sposobnosti; kot načelo pa je oporočna nesposobnost po »vlaškem pravu« veljala za Vlahinje, to je Uskokinje. Taki podatki iz zapisnikov gorskih pravnih so med najbolj poučnimi in dajejo dejansko vpogled v neko domačo prakso. V vsakem primeru pa kažejo na križe in težave rimskega dednega prava v Sloveniji.

Intestatno dedovanje je urejal intestatni dedni red Karla VI. (*Neue Satz- und Ordnung vom Erb-Recht ausser Testament*), ki je bil objavljen 1720 za Dolnjo Avstrijo in je bil 1729 z nekimi spremembami uveljavljen na Štajerskem, 1737 na Kranjskem in 1746 na Koroškem. Ta red, ki je pisan bolj v stilu poučne razprave kot v stilu zakona, je imel predvsem namen odpraviti dve posebnosti dolnjeavstrijsko-štajerskega dednega prava — nesposobnost staršev za intestatno dedovanje po otrocih in pravilo paterna paternis, materna maternis. Osnovna načela tega reda so rimskopravna. Veljal je predvsem za plemstvo. Za druge so ga uporabljali toliko, kolikor se jim je zdelo v posameznih primerih umestno.

Srednjeveški pojem očevine je s pomočjo recepcije dobil pri plemstvu novo obliko kot (rodbinski) fideikomis (zaupano premoženje). Fideikomis je ustanovil zapustnik; fideikomisu dodeljeno premoženje je veljalo za last rodbine, ne pa posameznih njenih članov. Vsakokratni fideikomisni naslednik je premoženje samo užival, ni ga pa mogel odsvajati. — Kakor je recepcija na eni strani z načelom deljivosti spravila v nevarnost moč fevdalnih rodbinskih posestev, tako jim je z institucijo fideikomisa nudila možnosti za obstanek.

Dedno pravo je kljub prevzeti rimskopravni zunanosti ostalo še na nadalje eno izmed civilnopravnih področij, na katerih se je plemiški partikularizem najbolj upiral popolnemu poenotenju zlasti v stanovskem pogledu, želeč obdržati višje nujne deleže za plemiške sinove in nasprotujoč popolnemu izenačenju sinov in hčera pri intestatnem dedovanju. Te tendence plemstva so bile občutne še pri delih za kodifikacijo celotnega civilnega prava, vendar so bile v teku teh del premagane.

8. OBČI DRŽAVLJANSKI ZAKONIK. Prvi poskusi enotne kodifikacije civilnega prava sodijo v dobo Marije Terezije. V prvi fazi je kompilacijska komisija z upoštevanjem v Avstriji veljavnega prava skušala sestaviti na pol zakonik, na pol komentar, ki je spričo nerazvite tehnike narasel na osem debelih zvezkov. Uzakonitev tako obsežnega in zapletenega besedila je bila dokončno odklonjena 1770, nakar so se priprave nadaljevale, a s čedalje večjimi težavami. V sami kompilacijski komisiji je bilo občutiti tendence, da bi se plemiška deželna prava obvarovala pred popolnim izenačenjem.

Že v teh prvih poskusih kodifikacije je opazen vladaričin namen, naj bi enotna državna kodifikacija predvsem nadomestila rimsko civilno pravo. Pri tem ni bilo mišljeno, naj bi se načeloma opustila v njem uveljavljena pravila, pač pa naj bi se ukinila njegova neposredna veljava v praksi.

Po nekaterih nadaljnjih pripravah je pod Jožefom II. neodvisno od kodifikacije 1783 izšel patent o zakonski zvezi (str. 415), 1786 pa dedno pravo, s katerim je Jožef odstranil vsa stanovska razlikovanja v tej panogi. Še istega leta 1786 je izšel prvi del nove kodifikacije, uvod (o zakonih) in del osebnega prava. S takim postopnim uveljavljanjem kodifikacije pa niso nadaljevali.

Pod Jožefovim naslednikom Leopoldom so se priprave nadaljevale. Takoj po nastopu novega vladarja je bila imenovana nova kompilacijska komisija pod predsedstvom Karla Antona Martinija, dvornega svetnika in referendarja v Češko-Avstrijski dvorni pisarni. Osnutek je bil predložen postopoma med 1794 in 1796 in je moral pri tedanjem reakcionarnem vetru in pod vtisom francoske revolucije računati s težavami. Te so dejansko nastopile v posredno izraženem mnenju, da je osnutek državi nevaren in Martini je 1797 odstopil od nadaljnje redakcije, za katero se je sestavila nova komisija.

Osnutek bi bil najbrž pretrpel precejšnje spremembe, če ga ne bi bila rešila aktualna potreba. Ko je bila Avstrija 1772 pridobila Galicijo, so že tedanji osnutek nadaljevali z namenom, da ga predvsem uveljavijo v tej pokrajini, da bi se pravne razmere v njej čim prej prilagodile avstrijskim. Ker so z odlašanjem končne redakcije nastajale v Galiciji vedno večje težave za avstrijsko upravo in sodstvo, so se nenadoma odločili in osporavani Martinijev osnutek za to deželo 1797 uveljavili. Podobno so bili že prej storili z osnutki drugih zakonov, tako da je Galicija postajala poskusni zajec za avstrijske kodifikacije.

S tem se je pot Martinijevemu osnutku bistveno olajšala. Da bi še enkrat poskusili možnosti za upoštevanje deželnega prava, so Martinijev osnutek dostavili tudi deželam v pripombo. Za Kranjsko je pripombe sestavila komisija stanovskega odbora 1807. Kakor je bilo pričakovati, so te pripombe skušale reševati v korist plemstva razne drobtine in uveljaviti nekatere zastarele pravne ustanove deželnega partikularizma, kakor klavzulo obče deželne obveze za škodo, dopustnost samopomoči v posestnih zadevah pred potekom leta in dne, zagotovitev plačila polne pravde od podložnikov, zaščito fideikomisov, upoštevanje stanovskih razlik pri porokah varovancev itd. Z nekaterimi takih reakcionarnih pripomb je kranjska komisija dejansko uspela: odpravljen je bil razlog za prenehanje plemiških fideikomisov, ki bi bil sam po sebi v kratkem ukinil to fevdalno tvorbo; dajatev pravde pa je bila fevdalcu zagotovljena ne glede na to, koliko je kmet pridelal.

Po več ko šestdesetletnih pripravah je bila kodifikacija pod imenom občī državljanski zakonik (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, odz, ABGB) 1. junija 1811 razglašena s tem, da je stopila v veljavo 1. januarja 1812. leta. V ilirskih deželah odz ni veljal in je bil tu uveden po odhodu Francozov: 1. maja 1815 na Kranjskem in v Beljaškem okrožju, 1. oktobra 1815 na Goriškem in v Istri, 1. januarja 1816 v Dalmaciji. (V teh po-

krajinah je bil medtem kratek čas v veljavi Code Civil, tudi Code Napoléon imenovan, iz 1804.) V pomarčni absolutistični eri so izkoristili priložnost in uveljavili odz tudi na Hrvatskem (1853), kjer je ostal v veljavi, medtem ko je v Vojvodini in Banatu veljal le od 1853 do 1861. V Bosni in Hercegovini ni veljal kot zakonik, pač pa so ga sodišča v praksi uporabljala, kolikor niso uporabljala domače pravo.

Beseda »obči« v naslovu kodifikacije naj bi poudarila, da velja načeloma za vse državljane brez razlike po stanu; beseda »državljskie« naj bi bila prevod za »civilni«.

Po razglasitvenem patentu naj bi bil odz sestavljen po »splošnih načelih pravičnosti in posebnih razmerah prebivalcev«, z drugimi besedami z združitvijo naravnega in historičnega prava, prilagojenih novim razmeram in potrebam. Dejansko se v prizadevanjih redaktorjev opaža tedaj moderna tendenca po normiranju naravnega, na človeškem razumu slonečega prava, pri čemer so seveda tudi rimskemu pravu priznavali lastnost naravnega prava, a ne v celoti. V razbiranju rimskega prava so v splošnem zavzemali kritično stališče do občega prava, pa tudi Justinijanove kodifikacije niso imeli v največji časti, marveč jih je kot vir naravnega prava najbolj privlačevalo pravo starih klasikov. Kljub vsem prizadevanjem, da bi se oprostili vplivov rimskega prava in kljub prepričanju, da se jim je posrečilo najti naravno pravo, je v njihovem »naravnem pravu« rimsko pravo več ko razločno spoznavno. Tudi kanonsko pravo in v domačih pravih vsebovani fevdalni elementi so seveda zavzeli v novi kodifikaciji pomembno mesto. Če se je kodifikacija tedaj na prvi pogled zdela še tako »naravnopravna«, je iz daljše historične perspektive očitno, da je redaktorjem vendarle v bistvu prišla iz rok neka racionalizirana oblika tega, kar je bil Jelenc imenoval »iurisperudentia romano-canonico-germanico forensis«. Vendar te racionalizirane oblike kljub temu ne gre podcenjevati. V zakonodajno-tehničnem pogledu je bila nedvomno zelo uspela in je prehitela svoj čas, v vsebinskem pogledu pa je bil tudi francoski Code Civil, ki je vendar nastal v bistveno ugodnejših pogojih, prav tako le umišljeno naravno pravo, v resnici pa prav tako le kombinacija rimskega in historičnega domačega prava s sodobnimi potrebami.

Nastal v razmerah absolutistične reakcije je bil odz v resnici v nekem smislu anahronizem, kolikor v njem na mnogih načelnih mestih izbijajo na dan ideje jožefinizma in racionalizma, celo dokaj liberalen koncept lastnine, čeprav okrnjen s posebnimi določili o deljeni lastnini. Liberalnejša pojmovanja so morali redaktorji braniti s tem, naj Avstrija pokaže, da ji revolucija ni potrebna, ker je v njej že dovolj svobode!

Odz je zasnovan v treh delih. Prvi del ureja osebno pravo. V njem so vplivi kanonskega prava najmočnejši, sicer pa se križajo tudi elementi rimskega prava z redkimi domačimi. Drugi del obsega »stvarno pravo«, pravzaprav imovinsko pravo in se deli na dva oddelka. Prvi obravnava stvarno pravo v ožjem pomenu, v smislu iura in re in ohrani tudi fevdalno deljeno lastnino, le da jo skuša delno prenesti pod kategorije rimskega prava kot dedni zakup in dednodačne pogodbe (Erbzinsvertrag; pri teh je posebnost trajna priznavalnina). V tem oddelku,

ki je sicer v velikem delu pod vplivom rimskega prava, obravnava odz tudi dedno pravo vključno s fideikomisnim pravom. Drugi oddelek govori o »osebnih stvarnih pravicah«, torej o osebnih pravicah do stvari — ad rem, o obligacijah. Opustil je sicer staro rimsko kategorizacijo delovnih pogodb med »locatio conductio« — torej kot rabokup delovne sile — v podrobnostih marsikaj prilagodil potrebam, ostal pa pri raz-

Škofjeloške cehovske starine

likovanju obligacijskih pogodb v realne in konsenzualne, čeprav tega v podnaslovih ni posebej poudaril. Poglavje o imovinskih razmerjih med zakonci je izrazito recipiralo prej obstoječe, v mnogem še srednjeveške običaje v obliki, kakršno so dobili v običajnih pravih plemstva. — Tretji del odz vsebuje določila, ki so skupna osebnemu in imovinskemu pravu, tako o utrditvi, spremembi in prenehanju obvez ter o zastaranju in priposestvovanju. Tudi tu prevladujejo vplivi rimskega prava.

Savigny, ki je v tem času s svojo zgodovinskopravno šolo začenjal boj proti naravnemu pravu, za avstrijski »naravnopravni« odz seveda ni bil posebno navdušen. Danes vemo, da je bil osnovni koncept kompilatorjev, ki so hoteli sestaviti zakonik »naravnega prava«, pogrešen. Pravo se razvija, čeprav njegov motor ni, kot je mislil Savigny, »narodni duh«.

Odz je s svojim upoštevanjem individualistične stopnje rimskega prava ustvaril pravila, ki so mogla ustrezati tudi potrebam kapitalizma in v tem je osnovni razlog za njegovo trdoživost. Drugi razlog je ne-

dvomno tudi tehnična rutina njegovih očetov racionalistične šole. Razumeti pa je moči to kodifikacijo le, če se zavedamo vseh pogojev, v katerih je nastala, od trenj pri njeni redakciji do načel, ki so urednike vodila. Vse to pa nam jo riše kot otroka svoje dobe. Dejanska uporabnost v praksi mu je namenila podobno usodo kot nekdanji Justinijanovi kodifikaciji. Mnoga v odz izražena načela — kolikor se niso le preočito kosala z novim razvojem — so obveljala kot nekaki aksiomi. V šolanju in v praksi so dobila videz nespremenljivosti, čeprav dejansko niso nujna.

Morda je danes, ko se le še smiselno uporabljajo nekateri deli odz, poznavanje njegove historične pogojenosti aktualnejše kot je bilo v času njegove polne veljave.

ČETRTI DEL
KAPITALIZEM

UVOD

Doba kapitalizma obsega nekaj manj kot eno stoletje, od marčne revolucije 1848 do razpada stare Jugoslavije, okupacije in začetka narodnoosvobodilne vojne 1941.

1. ZNAČILNOSTI. Bistvena lastnost kapitalistične družbe je v tem, da nadomesti pravno prisiljevanje z ekonomskim. Kapitalist ne veže delavca nase kot osebo s pravno omejeno svobodo, marveč na podlagi pravno svobodne pogodbe, ki pa jo mora delavec sklepati zato, da si omogoči preživetje. Tudi sicer teži kapitalizem v svojih klasičnih, starejših razvojnih fazah k liberalizaciji pravnih razmerij, ki naj odpre pot svobodni konkurenci.

Sestavni del buržoazne revolucije je tudi pri nas razredna borba revolucionarnih kmetov proti fevdalcem in fevdalnemu sistemu sploh z vzporedno akcijo — čeprav maloštevilnega — proletariata. Zaradi posebnega sestava in usmerjenosti buržoazije na Slovenskem pa ostajajo pri nas ti revolucionarni nastopi izolirani od pretežno nerevolucionarnega buržoaznega vodstva.

Po zmagi buržoazne revolucije se razredni antagonizem razvija v okviru nove sestave osnovnih antagonističnih razredov: buržoazije na eni in proletariata kot nosilca revolucionarnih stremeljenj na drugi strani. Razredna borba se zdaj prenese v okvire tega antagonizma. Že v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja dobiva ta borba znaten obseg.

a) Osnovne razvojne poteze kapitalizma prihajajo do izraza tudi v pravnem razvoju na Slovenskem, vendar ne vedno v tako jasnih oblikah kot v najrazvitejših kapitalističnih državah. Vzroki za posebnosti v pojavnih oblikah kapitalizma so deloma skupni za večji del avstrijskih dežel, deloma specifični za Slovenijo, kolikor gre za odsev v narodnostnem vprašanju.

Ti vzroki prihajajo deloma do izraza že v poteku same marčne revolucije. V evropskem merilu je ta revolucija zapoznala in najnaprednejše faze buržoaznih revolucij so že mimo. Pri tem pa je avstrijska buržoazija še razmeroma slabo razvita. To velja še posebej o slovenski buržoaziji, ki se razen tega pri svojem nastopu ne nasloni na revolucionarne sile med kmeti in proletariatom. Namesto tega je pri nas opazna skrb meščanstva, da predvsem zavaruje svoje premoženje; narodne garde, ki so pri nas nastale kot daljnji odmev revolucije, so bile vse prej kot revolucionarne.

Nerazvita industrija v večjem delu Avstrije in še dolgo prevladujoča agrarna podlaga proizvodnje sta po svoje prispevali k temu, da šibki kapitalizem ni razvil najčistejših oblik kapitalistične države in prava,

in da je ves razvoj v dobi stare Avstrije v znamenju kompromisov med buržoazijo in plemstvom. V stari Jugoslaviji je namesto tega stopila povezava med kapitalom in najožjimi dvornimi krogi.

Medtem ko je kapitalizem drugod prišel na oblast v nacionalno enotnih državah ali jih celo ustvaril, je pri nas specifičen pojav kapitalizma v mnogonacionalni državi. Pri tem je bil kapitalizem tisti, ki je bil ustvaril pogoje za razvoj narodne zavesti. Nasprotje med to zavestjo in mnogonacionalnostjo je Avstrija reševala tako, da je ostala »ječa narodov«. — Razvoj narodne zavesti od konca 18. stoletja dalje je bil zatekel Nemce na vladajočem položaju. Slovenska narodna zavest se je morala uveljaviti v državnopravno podrejenem položaju. — Problem malega naroda v mnogonacionalni ali vsaj večnacionalni državi je ostal za Slovence v vsej dobi kapitalizma nerešen.

b) Pravo v fevdalni državi se je oblikovalo neodvisno od narodne zavesti in do pravnega absolutizma kot rezultat mnogih specifično slovenskih vzročnih zvez. V dobi kapitalizma je vladajoča zveza buržoazije s plemstvom temeljito izkoristila aparat, ki ji ga je bil pripravil pravni absolutizem in ga je še okrepila. Pravo se je še bolj ko doslej v širokih zamahih unificiralo, pri tem pa so čedalje bolj izenačevali tudi najdrobnejše detajle. Priznanje nekih avtonomij novega tipa je bilo omejeno na tako ozka področja, da o resnični razliki med pravnim redom posameznih pokrajin ne more biti govor. Zakonodaja zavestno odpravlja razlike, ki še obstajajo na terenu, uprava in sodstvo pa se ozirata samo še na črko zakona. Rezultati v življenju tudi sedaj ne morejo biti povsod enaki, toda razlike se pojavljajo izven ožjega pravnega področja. Posamezni Slovenci so sicer udeleženi pri zakonodaji, v sodstvu in v upravi, toda vedno v okvirih unifikacije. Zato pomeni doba kapitalizma, ki odpira vrata slovenski politični in kulturni zgodovini, obenem konec največjega dela specifične problematike pravne zgodovine Slovencev. Zdaj se pravna zgodovina Slovencev v bistvu spoji najprej s pravno zgodovino stare Avstrije, nato pa s pravno zgodovino stare Jugoslavije.

Detaljliranje pravnih predpisov v zvezi z razvejevanjem čedalje bolj živahnega gospodarskega in političnega življenja vede do čedalje večje specializacije pravnih panog. Specializirajo se pravniki v praksi, še bolj se specializira teorija. Specializacija postavlja s tem meje tudi pravnemu zgodovinarju »univerzalne« usmerjenosti. Razvoj specializiranega prava v tej dobi bi mogle in morale temeljito vrednotiti in oceniti le specializirane panoge pravne zgodovine.

2. PERIODIZACIJA. Po državni pripadnosti, ustavni ureditvi in konstelaciji narodnostnega vprašanja razpada doba kapitalizma v dve ostro ločeni razdobji, v dobo stare Avstrije in v dobo stare Jugoslavije. Razlika med obdobjema je tudi v tem, da pri prehodu iz enega v drugo Slovenija menja svojo vlogo: iz relativno neindustrializirane pokrajine postane v novi državi ena izmed najbolj industrializiranih, ne toliko zaradi nastanka novih industrij, kot v primeri z drugimi pokrajinami. — Razen tega pride do nove vrste partikularizma: nekdanj v avstrijskem merilu poenoteno pravo postane v novi državni sestavi slovensko-dalmatinski partikularizem. Ker je to pravo razmeroma razvito in v mnogem ustreza tudi stremljenjem kapitalizma v drugih delih Jugoslavije, po-

stane to pravo eden izmed virov ponovne unifikacije. Pri njej ima Slovenija vsekakor vse drugačno vlogo kot jo je imela v dobi Avstrije.

V mnogih pravnih panogah je torej v Sloveniji veljala stara avstrijska zakonodaja, dokler je ni nadomestila novounificirana jugoslovanska, kar pa se ni zgodilo na vseh pravnih področjih. Zato zarez med obema razdobjema v mnogih panogah pravne zgodovine Slovencev ni ostra in je treba obravnavati za te panoge dobo kapitalizma na Slovenskem kot celoto.

Pomočniški potni list, ki ga je izstavil 1820 ceh podkovačev v Slovenski Bistrici, toda s starejšo podobo Ptuja

Če zasledujemo posamezne razvojne stopnje za različne panoge, se nam pokažejo še izrazitejše razlike v periodizaciji, pri čemer tudi razvojne tendence niso vedno enake. V gospodarsko-pravnih panogah opazamo na primer prehod od začetne, nedosledno izvedene liberalizacije na čedalje večjo vezanost malih podjetnikov na eni strani, toda na sprostitve velikih kapitalov na drugi. V državni ureditvi je na primer nastopala liberalizacija v nekoliko drugačnih valovih. Po začetnih nihanjih med liberalizmom in absolutizmom je prišlo do zveze med plemstvom in kapitalom, nato je šel razvoj ponovno v smeri liberalizacije, ki je dosegla svoj relativni, čeprav nerazviti višek z Vidovdansko ustavo, nakar je prišlo — v očitni krizi kapitalizma — do povratka na absolutizem in diktaturo ter do uvajanja fašističnih metod vladanja. Podobno kažejo tudi druge pravne panoge svojska nihanja. Vplivi na razvoj prava so v kapitalizmu zelo številni, se nenehno prepletajo in posledice so v posameznih fazah večkrat sad specifičnih kombinacij. Zato enotna periodizacija na krajša razdobja, ki bi veljala za vse panoge v enaki meri, za dobo kapitalizma ni dosegljiva.

3. NEENOTNOST SLOVENSKEGA PRAVNEGA OZEMLJA. Razmeroma največjo enotnost je slovensko ozemlje po svoji državni pripadnosti in ustavnem položaju doseglo v začetku obdobja, ko je bilo tudi Prekmurje

z Madžarsko vred v dunajski pravni sferi (od 1849), pa tudi Beneška Slovenija z Benečijo vred pod Avstrijo (od propada Benetk oziroma Napoleonovega padca). Kljub enotni vrhovni oblasti pa je bilo ozemlje razbito na historične pokrajine in Slovenija ni tvorila pravnega ozemlja. Z odpadom Benečije in priznanjem dualizma 1866/67 sta bila Prekmurje s Porabjem in Beneška Slovenija zopet ostreje ločena od glavnine slovenskih pokrajin.

Program Zedinjene Slovenije ves čas stare Avstrije ni dosegel svojega cilja. Dosegel ga je šele po njenem razpadu, vendar le glede tistih delov Slovenije, ki so pripadli Jugoslaviji. Med njimi in drugimi slovenskimi deželami — Slovensko Primorsko, Slovensko Koroško in Porabjem — so se zarezale še občutnejše državnopravne meje.

Slovenija kot taka je tvorila posebno, zaokroženo upravno celoto stare Jugoslavije le v začetku. Vidovdanska ustava te celote ni priznala in tudi Dravska banovina se je z jugoslovansko Slovenijo ujemala le dejansko, pravno pa je že s svojim imenom skušala zanikati ali vsaj zabrisati njen obstoj.

DRŽAVA V KAPITALIZMU

1. USTAVNI AKTI V SPLOŠNEM. Pravna zgodovina obravnava ustavno ureditev ne glede na to, ali je ta urejena s posebnim ustavnim aktom, z drugimi pravnimi pravili ali pa prihaja do veljave le v dejanski praksi. Kot ustavno ureditev obravnava torej pravna zgodovina osnovna načela, po katerih se v raznih časih upravlja država tudi tedaj, ko ne more biti govor o resnični ustavnosti.

Taka načela smo mogli ugotavljati že v prejšnjih dobah, ko so bili nekateri akti po mnogih lastnostih zelo blizu ustavnim aktom. Šlo je za nekatera, včasih komaj zavestna običajnopravna načela, včasih pa za pisano privilegijsko pravo, na primer pri deželnih ročinih. Vendar tedaj še ni bila izoblikovana zavest, da gre za posebno zvrst pravnih načel, za vsebinsko in oblikovno ločeno kategorijo ustavnih pravnih aktov.

Pojem ustave kot posebnega pravnega akta ali skupine pravnih aktov, ki naj bi garantirala neka osnovna načela državne in družbene ureditve, je šele pridobitev buržoaznih revolucij. Pa tudi buržoazna država se je večkrat oddaljevala od prvotnega pojmovanja ustavnosti, za katerega je bila značilna ideja o konstituenti, o posebnem ljudskem zastopstvu pri sprejemu ustave in o posebnih pravnih pogojih za njeno spremembo. To posebej velja za obe državi, katerima je v dobi kapitalizma pripadal večji del Slovenije, prav tako pa tudi o državah, katerim so pripadali njeni manjši deli.

Skoraj v vsem razdobju buržoazne države na Slovenskem je ustavna ureditev ali v znamenju brezustavnega absolutizma ali pa vsaj delno oktroiranih ustav. Z oktroiranimi ustavami je monarh sam enostransko določil načela, po katerih naj bi se upravljala država. Ta načela so bila večkrat že po svoji pravni vsebini zelo blizu absolutizmu, še bliža pa so mu bila v praktični izvedbi. Pri vseh svojih slabostih je bila Vidovdanska ustava v pravni zgodovini Slovencev te dobe edina, ki ni bila oktroirana, marveč vsaj formalno v celoti sprejeta na konstituenti, pa še to ne v neoporečnem pravnem postopku.

Ta osnovna poteza v ustavni zgodovini Slovencev je posledica dejstva, da nepopolno razvita buržoazija ni imela sama zadostne moči proti monarhu in plemstvu; posebej pa je še posledica dejstva, da se buržoazni vrhovi posameznih narodov v narodnostno mešanih državah niso mogli sporazumevati o enotnih ustavnih načelih, kar je dajalo monarhu in njegovim krogom še ugodnejše priložnosti za izvajanje absolutizma ali uvažanje oktroiranih ustav.

2. POJEM DRŽAVNE UPRAVE IN SAMOUPRAVE. Poleg državnega aparata se v kapitalističnem obdobju državnega razvoja pojavljajo tudi tako imenovane samouprave (v praksi praviloma označene tudi kot avtonomije), na najnižji stopnji (občine) dokaj redno, na višjih stopnjah

(n. pr. dežele) pa le v določenih situacijah. Razlikuje se državna, uradniška upravna linija (birokratska linija) od samoupravne linije in se zato govori o nekem dvotirnem sistemu. Pristojnost samouprav je lahko določena s tem, da ustava pridržuje osrednjim državnim organom in njihovem nižjemu upravnemu aparatu točno naštete pravice, vse druge pa prepušča samoupravi; praviloma pa so izrečno naštete pristojnosti samouprav in vse druge zadeve pridržane državnim organom. Ponekod, kakor na Ogrskem, so višje upravne stopnje državne, nižje pa vsaj za splošne zadeve samoupravne.

Ce je opravljanje določenih, državnemu aparatu pridržanih opravil na nižjih stopnjah poverjeno samoupravnim organom (pod državnim nadzorstvom) poleg njihovih lastnih zadev, govorimo o ločitvi na »presneseni in lastni delokrog« samouprav.

Samouprava v kapitalizmu se razlikuje od fevdalne predvsem po tem, da gre praviloma za krajeve skupnosti ali za historična ozemlja, izjemoma za poklicne skupnosti, pri čemer samouprava praviloma ni omejena le na pripadnike enega stanu v fevdalnem smislu. Ostaja pa tudi zdaj v veljavi ugotovitev, da besede samouprava ne gre jemati v dobrednem smislu, da so interesi vladajočega razreda tudi v sistemu samouprav pravno zavarovani in da so samouprave omejene na razmeroma malopomembna področja.

3. FAKTORJI V DRŽAVI. Kot faktorji v pravnem in posebej ustavnem razvoju so že od nekdaj nastopale več ali manj trajne skupine ljudi, ki so uveljavljale predvsem svoje razredne interese. V državi kapitalistične dobe dobi združevanje takih skupin svoj organizacijski izraz v nastanku političnih strank. Tudi politične stranke so namenjene predvsem uveljavljanju razrednih interesov v razrednem boju. Ker pa pri tem prihajajo do veljave še posebni interesi posameznih ožjih skupin, na primer na narodnostni, verski, ozemeljski ali podobni podlagi, je razčlemba po strankah bolj razvejena kot razčlemba same družbe v razrede.

Razvoj prava in ustave posebej je zdaj v veliki meri odvisen od razmerja sil med strankami. Pri vsaki posamezni pravni normi, pa tudi pri mnogih pravnih aktih, ki jo izvajajo v življenju, stoji zdaj v ozadju politična borba. Posebno v dobi parlamentarnih sistemov so taki, večkrat zapleteni in na vsakokratni politični konstelaciji sloneči pojavi, najbolj tipičen primer zgoraj omenjenega prepletanja faktorjev v pravnem razvoju. Če bi hoteli do kraja razumeti nastanek vsake posamezne pravne norme in njeno izvajanje, bi morali pri vsaki izmed njih poznati položaj in razmerje sil, ki sta bila pri tem odločilna. To pa bi bilo dosledno dosegljivo le v mnogo širši zasnovi pravnozgodovinske sinteze in po navedenih raziskavah, kakršnih danes še primanjkuje. Vsekakor bi bil tak prikaz mnogo obsežnejši že od same politične zgodovine.

I. STARA AVSTRIJA

1. SPLOŠNO. a) Avstrija je bila v prvih letih po marčni revoluciji pravno še del Nemške zveze (od 1815 dalje). Na zgodovinski podlagi so k tej zvezi spadale razen ožje Avstrije še Češka s Šlezijo, slovenske

dežele in hrvatski del avstrijske Istre. Niso spadale k nemški zvezi dežele, ki so prišle pod habsburško oblast v razmeroma novem času (n. pr. Galicija in Dalmacija), niti dežele ogrske krone. Praktično je bila habsburška država v tej zvezi suverena ne glede na to, da je v njej imela tudi predsedstvo. Pravno in praktično komaj občutna povezava z Nemško zvezo je prenehala po porazu Avstrije v vojni s Prusijo 1866.

b) Razmerje med gospodarsko, zgodovinsko in zlasti narodnostno zelo različnimi sestavnimi deli habsburške države se je razvijalo skoraj popolnoma neodvisno od tega, ali so pripadale Nemški zvezi ali ne. Pač pa sta pripadnost Nemški zvezi ali spomin nanjo včasih vplivala na strankarske programe, na primer v tem, kolikor so nekateri radikalnejši nemški liberalci včasih želeli ustvariti ožjo povezavo z Nemčijo, omejeno na stare dežele Nemčije, kar bi v skrajni konsekvenci pomenilo razbitje habsburške monarhije.

Če izvzamemo nekaj drugih radikalnih programov, so bili programi različnih strank za ustavno ureditev habsburške monarhije po svoji ogromni večini legitimistični, sloneči na neke vrste avstrijskem patriotizmu, ki se je izražal v priznavanju monarha in lojalnosti do njega. Za češko veliko buržoazijo je na primer dolgo časa značilno, da ji okvir habsburške monarhije odpira obsežno tržišče, kar vpliva na njeno legitimistično usmerjenost. Toda tudi v okviru tega legitimističnega načela so se ustavnopravni programi raznih strank pri različnih narodih habsburške monarhije močno razlikovali. Nekaterim, zlasti nemškim strankam je bilo osnovno izhodišče ohranitev historičnih dežel, v katerih so videli najboljše jamstvo za ohranitev nemške hegemonije vsaj izven dežel ogrske krone. Slovenskemu narodnostnemu programu je v okviru legitimističnega načela praviloma ustrezal ustavnopravni program Zedinjene Slovenije, ki bi pomenil razbitje starih dežel, predvsem Štajerske in Koroške. Ne glede na to, da so konservativna politična vodstva iz oportunističnih nagibov ali tudi programske odstopala od te zahteve, je tudi samemu programu Zedinjene Slovenije v rokah buržoaznega političnega vodstva manjkalo vsake revolucionarne podlage. Jugoslovanska ideja se pojavlja pri tem le tu in tam, a praviloma omejena na kulturno povezavo jugoslovanskih narodov, ne da bi bil načeloma zadet legitimistični princip. Razločnejšo formulacijo jugoslovanskega programa vsebuje šele socialistična tivolska resolucija (1907), dejansko protiavstrijsko akcijo pa nastop Preporodovcev v zadnjih letih monarhije.

V vrsti raznih narodnostnih programov deloma kulturnega, deloma ustavnopravnega značaja naj bodo omenjeni le še panslavizem, avstroslavizem in trializem, ki so podobno kot večina drugih programov bolj zadeva kulturne in politične kot pa pravne zgodovine.

c) Tako v samih ustavnopravnih programih kot v borbah okrog njih je prihajala do veljave razlika med tako imenovanimi zgodovinskimi in nezgodovinskimi narodi. Razlika je bila praktično predvsem v tem, da so prvim pripadali tudi višji razredi, drugim pa ne. Čeprav je z razvojem buržoazije pri »nezgodovinskih« ta razlika vsaj deloma bledela, so se posledice razlikovanja občutile prav do razpada Avstroogrške. »Zgodovinski« narodi so si vedno lastili večje pravice v državnem življenju.

d) Vlada in njegova najožja okolica sta pri vsem tem še vedno obdržala zelo pomembno besedo v državi. Naslanjala sta se pri tem na štiri sile, ki se včasih označujejo kot štiri stebri monarhije in ki so nosilci najstrožje konservativnosti: plemstvo, birokracija, Cerkev in vojska. Vse štiri zaveznike je vladar podedoval iz fevdalne dobe, čeprav je bilo plemstvo v političnem (ne v razrednem) pogledu razmeroma nov zaveznik. Podpora teh štirih sil na eni strani in precejšnja razbitost buržoaznih političnih sil na drugi strani so omogočili vladarju močno poseganje v politično in pravno življenje.

Pri tem so vodstva buržoaznih političnih strank ob svojem sodelovanju v vladi v dobi parlamentarnih režimov nastopala v menjajočih se medsebojnih kombinacijah, pri čemer so drugo z drugim sklepala kompromise z večjim ali manjšim odstopom od svojih osnovnih programov. Pri prihodu posameznih strank na vlado, pri nastanku in razpadu koalicij je odločal zunanji in predvsem notranji politični položaj. Nekatere slovenske stranke so na primer nastopale večkrat v zvezi s konservativnimi Nemci, kar seveda ni moglo vesti do uresničenja nikakih pomembnejših programov, marveč se je izrodilo v znano »drobtinčarsko« politiko. V osvetlitev teh političnih razmer naj bo kot primer omenjeno, da je 1895 Windischgrätzova koalicija zelo različnega sestava razpadla zaradi zahtev po slovenski paralelki na celjski gimnaziji.

e) Izmed omenjenih štirih stebrov monarhije je katoliška Cerkev doživela v svojem položaju nekaj sprememb. Z oktroirano ustavo je bila zajamčena svoboda vere in vesti, vsaki priznani verski družbi pa javno bogoslužje in pravica do premoženja. Obenem so bile vse Cerkve in verske družbe podrejene državnim zakonom. Na drugi strani pa je bilo kmalu katoliškim škofom dovoljeno prosto občevanje z Rimom in odpravljen placet. Še dalje je segal konkordat iz 1855, ki je katoliški Cerkvi priznal samoupravo, izročil šolo njenemu nadzorstvu, razveljavil za katoličane drugo poglavje odz in prepustil spore o zakonski zvezi cerkvenim sodiščem. Zaradi ostrega odpora, ki je nastal v državi proti konkordatu, je bil konkordat s tako imenovanimi majskimi zakoni iz 1868 v bistvu odpravljen, nato pa 1870 odpovedan in dokončno formalno odpravljen s posebnim zakonom iz 1874. S to zakonodajo je bil v Avstriji uveden sistem paritetne države, po katerem so vse od države priznane verske družbe enakopravne in država ureja njihove zunanje zadeve po svojih zakonih. Paritetna država sloni na načelu svobode vere in vesti; državljanske in politične pravice so neodvisne od veroizpovedi. Na drugi strani mora vsak državljani izpolnjevati svoje državljanske dolžnosti, tudi če je to v nasprotju z njegovo vero. Država si pridržuje vrhovnost nad Cerkvami in drugimi verskimi družbami s tem, da jih priznava ali jim priznanje odreka (*ius reformandi*) in da jih nadzoruje (*ius inspiciendi et cavendi*). Od sistema ločitve Cerkve od države se ta sistem razlikuje tudi po tem, da ustrezne organizacije štejejo za korporacije javnega prava, cerkvene službe pa za javne službe, dalje da država daje prispevke v denarju in podobno. S tem je omogočeno privilegiranje posameznih verskih združb, kakor sploh paritetni sistem — na primer tudi pri ravnanju z brezkonfesionalci — ne pomeni v resnici prave enakosti glede na veroizpovedi.

f) Oprt na svoje štiri stebre je skušal vladar izvajati spočetka strogo centralistično politiko tudi v razmerju do ogrskih dežel. Isti zunanje-politični momenti, ki so privedli do prenehanja članstva v Nemški zvezi, so privedli do tega, da je v razmerju do madžarskega odpora moral dvor popustiti, pri čemer je sebi in Madžarom pustil odprte možnosti za hegemonistično, zdaj nemško-madžarsko politiko proti drugim narodom. Po avstrijsko-ogrski pogodbi iz začetka 1867 so bile habsburške dežele razdeljene po historičnem principu na dva dela, ki sta se upravljala iz enega centra samo v ozko določenih skupnih zadevah (zunanje zadeve, vojska in s tem zvezane finančne zadeve). Avstrijski del monarhije, ki je ostal pod neposredno upravo Dunaja, se je označeval z nazivom »v državno zboru (dobesedno svetu) zastopane kraljevine in dežele«, neuradno Cislajtanija, od 1915 dalje skratka Österreich. Dežele, ki so se upravljale iz Budimpešte, so veljale kot »dežele ogrske kronex, neuradno Translajtanija. Organi za izvajanje skupnih zadev so se označevali s spredaj postavljeno kratico k. u. k. (c. i. kr.), organi v Cislajtaniji pa s kratico k. k. (c. kr.).

g) Pri ohranitvi razmeroma močnega vladarjevega položaja v državi je imelo svoj pomen tudi dejstvo, da je iz prejšnjega obdobja prevzel dobro izgrajen vojaški in finančni sistem, čigar oblikovanje smo mogli zasledovati vsaj že od 16. stoletja dalje. Pri tem se je glede vojaškega sistema po novem spremenil kriterij vojaške obveznosti, ki je postala splošna. Zakon iz 1858 je sicer poznal še odkup od vojaške obveznosti in namestovanje pri njenem izvrševanju, med leti 1866 do 1868 pa so tudi take izjeme odpadle. Izobrazba in plemstvo sta še dalje tvorila podlago razlikovanjem, toda bolj glede na položaj, ki ga je mogel posameznik doseči.

h) V finančnem sistemu, ki je v nadrobnostih vedno izpostavljen precej naglim spremembam in dopolnitvam, so se značilnosti časa izražale med drugim v ureditvi carin. Vmesne carine na ogrski meji so bile v znamenju gospodarske liberalizacije odpravljene 1851. Pri tem je ostalo tudi po avstrijsko-madžarski pogodbi, pri čemer si je Madžarska pridržala, da je treba šteti carine za »quasi«—skupne zadeve, ki jih je treba od časa do časa dogovorno urejati. — Tarifno pogodbo z nemško carinsko zvezo je Avstrija sklenila 1865, vendar zaradi kriz, ki so kmalu nastopile, pri tem ni dolgo ostalo. 1878 so se povrnili na sistem zaščitnih carin, odmerjenih po lastnih potrebah.

i) Izmed neposrednih ali posrednih učinkov marčne revolucije na državno življenje stare Avstrije se je treba uvodoma ozreti še na zahtevo po enakosti državljanov, ki je ni razumeti v dobesednem in splošnem smislu. Ne le, da je bila ekonomska neenakost še naprej dopuščena ali bolj naravnost hote okrepljena; tudi pravna enakost se je razumela kot enakost pred zakonom le v določenem, najožjem smislu, na primer v civilnopравnih pogodbah, v podsodnosti sodiščem ne glede na stan in v podobnih smislih. Višje službe so bile praktično pridržane plemstvu in bogatašem (na primer visoke kavcije ob nastopu službe ali ob ženitvi); posebno vprašanje tvori enakost glede na razredno in narodnostno pripadnost, ki dejansko ni bila nikdar dosežena.

Tudi enakosti političnih pravic, ki se je izražala predvsem v volilni pravici, v resnici nikdar ni bilo. Pri prvih volitvah pomarčne dobe se je

to pokazalo še v razmeroma skromni meri. Te volitve so izvedli najprej za frankfurtski državni zbor (na primer na Kranjskem 2. oziroma 5. maja 1848, na Štajerskem 3. oziroma 5. maja istega leta), nato za deželni zbor na Kranjskem sredi maja in takoj nato za dunajski državni zbor. Prve občinske volitve so bile na Kranjskem 1850. V izvedbi volitev je med slovenskimi volivci v splošnem opazna močna politična dezorientacija in pomanjkanje pravega vodstva, kar je eden izmed vzrokov za zelo neenaka stališča, ki so jih volivci zavzemali ob volitvah v frankfurtski državni zbor. Tudi med nasprotniki frankfurtskih volitev ni bilo resničnega revolucionarnega programa, izvzemši maloštevilno krilo revolucionarno-demokratske levice. Volitve so bile za višje stopnje predstavnihstev praviloma posredne, omejene med drugim z zahtevo, naj bo volivec »samostojen«¹ državljan«² (ki je bila naperjena proti proletariatu) ali na primer za deželni zbor z omejitvijo volilne pravice na večje davkoplačevalce. V nadaljnjem razvoju volilnih sistemov je prišlo do še izrazitejših neenakosti v volilni pravici, kakor bo deloma nadrobneje razvidno iz naslednjega.

2. PREGLED USTAVNIH AKTOV. Od marčne revolucije do razpada habsburške monarhije je Slovenija doživela v bistvu štiri ustavna razdobja, katerih trajanje se stopnjuje od najkrajšega na čedalje daljša.

Za ta obdobja je po vrsti značilno: neuspešna konstituanta, oktroirana formalna ustava, absolutizem in slednjič oktroirana in nato s predstavnikiškimi organi dalje razvita ustavnost, izražena v večjem številu sledečih si pravnih aktov.

a) Neuspešna konstituanta (1848—1849). Pod pritiskom revolucije je cesar 15. marca 1848 objavil »namero sklicati predstavnikiško telo«. Cesarjeva »ustavna diploma«³ z dne 25. aprila 1848, objavljena dne 9. maja tega leta je za to telo predvidela dvodomni sistem, kar je v bistvu pomenilo pritegnitev konservativnih elementov v ustavodajno delo. Zaradi ljudskega odpora je cesar 16. maja pristal na enodomno konstituanto.

Na tej podlagi izvoljena konstituanta (državni zbor, Reichstag) je pomenila višek parlamentarizma v stari Avstriji, ki se ni nikdar več povrnila do te stopnje liberalizacije v državni ureditvi. Konstituanta se je poleti istega leta sestala na Dunaju, odkoder je še jeseni prešla v Kromerž. Njen pomen je v tem, da je kot glavni uspeh revolucije sprejela sklep o zemljiški odvezi in s tem o odpravi fevdalizma kot družbenega sistema. V izvrševanju svoje osnovne naloge — sprejetju ustave, pa ni bila uspešna. Konec leta je sicer zaključila z deli na osnutku ustave. Ta osnutek je bil že mnogo manj demokratičen kot so bila načela, po katerih je bila sama izvoljena. Do končnega izglasovanja ustave v konstituenti pa ni prišlo. Dne 7. marca 1849 je bilo zborovališče državnega zbora obkoljeno in sam zbor dejansko razpuščen.

b) Marčna ustava (1849—1851). Cesar, ki je bil izvedel udar proti državnemu zboru, ni mogel izvesti popolnega povratka na staro, pa tudi ne uvesti kake nove oblike absolutizma. Svoj udar je najlažje izvedel tako, da je v zvezi z njim objavil nekoliko prej — 4. marca 1849 — datirano oktroirano ustavo, ki je dobila ime marčna ustava.

Marčna ustava je sicer vsebovala nekaj formulacij, ki so po obliki spominjale na formulacije v liberalnih ustavah, dejansko pa je bila že velik korak nazaj in je zagotavljala predvsem močno centralizirano državno oblast. Državni zbor naj bi bil dvodomen; gornji dom naj bi bil sestavljen iz zastopnikov deželnih zborov (ki so bili dejansko nosilci konservativnih stremeljenj); spodnji dom naj bi tvorili neposredno voljeni poslanci. Volilna pravica za spodnji dom pa je bila neprimerno bolj omejena kot je bila pri volitvah v konstituanto. Po marčni ustavi naj bi bile volitve ustne in javne.

Predstavniško telo, kakršnega je predvidela marčna ustava, se ni nikdar sešlo in tako je ta ustava v bistvu ostala neizvedena. Prispevala pa je k temu, da sta si monarh in plemstvo obenem z birokracijo utrdila pozicije in izvedla nov udar.

c) Absolutizem (1851—1860). Dne 31. oktobra 1851 je cesar ukinil oktroirano marčno ustavo, češ da »po svojih podlagah ni primerna razmeram v avstrijskem cesarstvu, niti ni izvedljiva v povezavi svojih določil«. Glavni namen tako uvedenega absolutizma je bila borba proti madžarskemu separatizmu, ki je tudi drugod privedla do odprave ali vsaj omejitve avtonomnih institucij. Značilnost tega absolutizma, ki je znan kot Bachov absolutizem, je popolna prevlada birokratsko-centralističnega sistema.

V svojih siceršnjih razmerjih do revolucionarnih pridobitev je ta absolutizem svojevrstna mešanica. Obnovil je priznanje cerkvene avtonomije in cerkveno sodstvo v ženitnih zadevah, sklenil konkordat, izdal okosrčne zakone o tisku in pravici do združevanja in v okrepitev državne oblasti uvedel orožništvo ter zlasti pomnožil zakonodajo o policiji. — Na drugi strani pa je bila težnja po birokratski centralizaciji nasprotna načrtnemu obnavljanju fevdalizma. Delo na zemljiški odvezi se je nadaljevalo in leta 1859 izdani obrtni red je zastopal v gospodarstvu bolj liberalna mišljenja, kot poznejše spremembe tega reda. — Politični absolutizem se meša z ekonomskim liberalizmom.

d) Oktroirana ustavnost (1860—1918). Tudi po padcu Bachovega absolutizma Avstrija ni dobila ureditve po enotnem, vsebinsko zaokroženem ustavnem aktu. Vse do razpada je njena ureditev slonela na več oktroiranih ali drugače izdanih aktih, od katerih so nekateri imeli vsaj naziv državnih temeljnih zakonov, drugi pa so imeli bolj obliko navadnih deklaracij.

Podlage za to ustavnost nastajajo v glavnem med leti 1860—1867, ki tvorijo torej nekako prehodno razdobje. Začetek tega prehoda se ujema s porazom Avstrije na zunanjih bojiščih, zaradi katerih je cesar prisiljen opustiti svojo politiko sile navznoter; zaključek prehoda tvori avstrijsko-madžarski sporazum.

Oktobrska diploma (20. oktobra 1860) ni v bistvu nič drugega kot deklaracija enotnosti habsburške monarhije ob sklicevanju na pragmatično sankcijo, sicer pa izraz vladarjeve volje, da hoče uvesti zakonodajo v sodelovanju z deželnimi zbori oziroma z državnim »svetom«. Za nekatere dežele (Štajersko in Koroško) so bili že v zvezi s tem objavljeni deželni statuti.

Februarski patent (26. februarja 1861) je vseboval red in oblike za izvajanje oktobrske diplome. Z njim je cesar objavil »temeljni« zakon

o državnem zastopstvu (reprezentanci), torej o sestavu predstavniškega telesa za vso državo.

Že po februarškem patentu je nastal za to ustavno ureditev značilni pluralizem ustavnih aktov, saj je na njegovi podlagi moči šteti med ustavne zakone ne le njega samega, marveč tudi oktobrsko diplomo, temeljne zakone o državnem in deželnih zastopstvih, obnovljena načela stare ureditve ogrskih kronovin, pragmatično sankcijo itd.

Število ustavnih aktov se je še pomnožilo v zvezi z avstrijsko-madžarskim sporazumom, ki je imel pravno obliko cesarskega reskripta (17. februarja 1867). Treba je bilo določiti zadeve, ki veljajo za skupne obema dualističnima državnima deloma: vojska, zunanje zadeve in finance v zvezi s tem, ter urediti zakonodajni postopek obeh ločenih državnih zborov pri urejanju teh zadev (zakon 21. decembra 1867).

V zvezi z vsem tem je bilo treba spremeniti sestav predstavniškega organa za avstrijski del monarhije, kar se je zgodilo s posebnim zakonom z dne 21. decembra 1867.

Pod istim datumom kot prej navedena akta je cesar sankcioniral več »temeljnih zakonov« za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru. Ti zakoni so ločeno obravnavali posamezne materije, ki se sicer urejajo v enotnih ustavnih zakonih: splošne pravice državljanov, izvrševanje vladne in izvršilne oblasti, sodniška oblast, vpostavitve državnega sodišča za spore o javnopravnih pravicah.

S posebnima zakonoma so bili 27. oktobra 1862 precizirani pogoji za izvajanje določil o splošnih pravicah državljanov (odvzem svobode, nedotakljivost stanovanja), medtem ko je bila zaščita pisem in zapečatenih pisanj urejena pozneje, 1870 in 1879. Že prej so bila vsa taka določila bistveno zožena s tem, da je zakon 5. maja 1869 pooblastil odgovorne vladne organe, to je izvršilne oblasti, začasne in krajevne ukinitve zakonov v primeru vojne nevarnosti ali notranjih nemirov (izjemno stanje).

Različni zakonodajni akti, ki so na ta način urejali osnovne ustavne poteze dualistične Avstro-Ogrske in »v državnem zboru zastopanih kraljevin in dežel« posebej, so tvorili nepregledno celoto in so materijo razbijali. Pri tem so nekateri poznejši deloma spreminjali ali odpravljali prejšnje, kar je še bolj oteževalo jasnost. Vse to je krepilo moč vladajočih krogov in jim olajšalo izkoriščanje izvršilne oblasti brez tesnih omejitev po ustavnih določilih.

Avstrijska ustava zadnjih petdesetih let monarhije je bila v bistvu gibka ustava. Za razliko od angleške pa je bila avstrijska mnogo manj vezana na trdne historične principe in na usidrane pojme o ustavnih pravicah državljanov. Zato je dejansko odpirala pot mnogo večji samovolji.

3. OBLIKE PREDSTAVNIŠTVA (REPREZENTANCE). a) Od načela neposrednega izvrševanja oblasti v večji — ki je značilno za predfevdalno rodovno-plemensko ureditev — je bil odstopil že fevdalizem. Najprej s tem, da je večjo stanovsko razslojil in jo podredil gospodovemu predststvu, nato s tem, da je ustvaril ožje organe, ki so delovali namesto večje. Pri ustvarjanju teh ožjih organov je bila odločilna nadaljnja družbena razslojitev; članstvo v ožjih organih je bilo vezano na rojstvo ali

sicer omejeno: reprezentanca kmetov v deželskih sodiščih po voljenih županih, kakršno smo srečali ponekod na Slovenskem, je bila v novem veku čedalje bolj izjemen pojav, kakor so izjemni pojavi tudi drugi pojavi voljene reprezentance. Taki pojavi so poznejšemu fevdalizmu kot takemu tuji in kolikor jih srečujemo v tem času, so kvečjemu dokaz za odpornost starih, domačih pravnih pojmovanj med slovenskim ljudstvom. V fevdalizmu novega veka se zato kot »reprezentanca« v zelo

Del listine s pečatom platnarskega ceha v Radljah

skrčenem pomenu pojavljajo v bistvu deželni stanovci, v katerih je v ogromni večini plemstvo rojeni reprezentant svoje posesti in podložnikov na njej, s tem tudi reprezentant izvenkomornega sektorja dežele.

Buržoazne revolucije so s svojo zahtevo po parlamentarizmu zastopale popolnoma drugačne koncepte reprezentance in so izključevale predvsem vsakršno stanovsko zastopstvo. Njihov program je bilo voljeno predstavništvo. Koder je v buržoaznih državah prišlo do kompromisov med monarhom in plemstvom na eni strani ter buržoazijo na drugi, so običajno ustvarjali tako obliko dvodomnega sistema, v kateri je višji dom predstavljal vrhove plemstva, nižji dom pa je tvoril voljeno predstavništvo.

V zvezi z buržoaznim naukom o delitvi oblasti za zakonodajno, upravno in sodno se položaj in značaj predstavništva kaže v mestu, ki ga zavzema v tej trodelbi. Za ustavno ureditev stare Avstrije je značilno, da so se niti vseh treh področij izvajanja oblasti stekale v cesarjevih rokah. Predstavništvo je torej imelo le omejene pravice poleg cesarja in nikdar namesto njega; pri tem je bilo sodelovanje v zakonodaji njegova prvenstvena naloga, ki jo je treba v prvi vrsti opredeliti.

b) Značaj konstituante (državnega zbora, Reichstag) revolucijskih mesecev je bil opredeljen že z namenom, za katerega je bila sklicana.

Načeloma brez nje cesar ni mogel izvrševati ne ustavodaje ne zakonodaje. Že ob razpustu tega zbora izdana marčna ustava kot taka pa pomeni pravno in praktično zanikanje predstavniškega sodelovanja in sloni pravno izključno na vladarjevi oblasti, čeprav predvideva uvedbo dvodomnega zbora (Reichstag).

Od razpusta konstituante do februarskega patenta ni bilo nikakega predstavništva. Spočetka je bilo sicer (z marčno ustavo) predvideno, v dobi absolutizma pa o njem sploh ni bilo govora.

Razvoj novega predstavništva se značilno začel iz cesarjevega posvetovalnega organa — državnega sveta (Reichsrat), ki je bil sestavljen iz manjšega števila članov, seveda imenovanih. Prvi korak k novi oktroirani ustavnosti se 1860 pokaže v tem, da se ta svet pomnoži z imenovanimi (ne voljenimi) člani in nanj prenese nekaj pravic do odločanja. Pri tem se predvidi, naj bi v bodoče del državnega sveta (38 članov) predlagali deželni zbori v obliki terna-predloga (treh imen) iz katerega izvrši cesar ožji izbor. Oktobrska diploma šteje državni svet kot organ, ki naj izreka svoj pristanek v skupnih zakonodajnih zadevah vseh kronovin, vendar z neizoblikovanim delokrogom. Tudi po tej diplomi naj bi bil državni svet svojevrstna mešanica imenovanih članov in zastopnikov deželnih zborov, katerih število naj bi se po istočasno izdani odredbi dvignilo na 100.

Vse te odredbe o zastopstvu deželnih zborov v državnem svetu so ostale le pri načrtih, predvsem zato, ker je bilo treba prej urediti tudi deželno ustavo, ki jo je bil absolutizem popolnoma postavil na uradniško podlago.

c) Nekoliko bolj izvedljive načrte za predstavništvo je zato prinesel šele februarški patent, s katerim je bil objavljen temeljni zakon o državnem predstavništvu, obenem pa tudi deželni redi in deželni volilni redi. Po teh določilih je državni svet bistveno spremenil svoj značaj in podobo. Za razliko od oktobrske diplome je bilo zdaj jasno povedano, da ima svet pravico do pristanka v vseh zakonodajnih zadevah (razen v deželnih) in ne le posvetovalno funkcijo. Prenehal je biti svet in je postal tudi po načinu sestave zbor. Ker pa je bil še v spominu njegov začetek v državnem svetu, je obdržal staro ime (Reichsrat — državni svet). Vladarju pa je bil še nadalje potreben tudi posvetovalni organ, zato so stari državni svet (Reichsrat) kot mešanico raznih elementov razpustili in kot posvetovalni organ uvedli nov državni svet (Staatsrat). Ker je nemško terminološko razlikovanje v slovenščini težko dobesedno povzeti, lahko ostanemo pri izvirni slovenski terminologiji, ki je historično pogojene posebnosti nemških izrazov opustila in slovenila Reichsrat v novem smislu zakonodajne zbornice kot državni zbor (kar sicer ustreza nemškemu Reichstag), novi posvetovalni organ pa kot državni svet.

Z novim državnim zborom je bil v Avstriji prvič dejansko uveden dvodomni sistem v klasični obliki, ki izraža kompromis med plemstvom in buržoazijo. Dvodomni sistem po osnutku stare konstituante in po marčni ustavi je namreč kot gornji dom predvidel le zastopstvo deželnih zborov in ni bil realiziran. Dvodomni sistem iz 1861 pa je prepustil gornji dom plemstvu in je ostal v veljavi do razpada stare Avstrije.

Tudi na sestavi gornjega doma (Herrenhaus) odslej dalje ni bilo bistvenih sprememb. Tvorili so ga pripadniki višjega plemstva, virilisti

(na primer najvišji cerkveni funkcionarji) in od cesarja imenovani člani. Glavna sprememba je bila v poznejši izločitvi plemstva ogrske krone.

Razmerje do dežel ogrske krone je bilo namreč po februarskem patentu rešeno tako, da so vse habsburške kronovine imele enoten državni zbor. Ta zbor naj bi za skupne zadeve deloval kot skupni državni zbor (Gesamtreichsrat); za tiste zadeve, ki bi bile skupne le deželam, ki niso bile pod ogrsko krono, pa naj bi se sestajal ožji državni zbor (Engerer Reichsrat). Po uvedbi avstrijsko-madžarskega dualizma je udeležba ogrskih članov v obeh domovih samoumevno odpadla in prejšnji ožji državni zbor je postal državni zbor za sestavine habsburške monarhije brez dežel ogrske krone, ki so dobile poseben državni zbor.

Drugo načelo februarске ureditve, ki se ni moglo obdržati, je zadevalo sestavo spodnjega doma (poslanske zbornice, Abgeordnetenhaus). Ta je bil zamišljen kot zastopstvo, izvoljeno po deželnih zborih. Štel je 343 poslancev iz vseh habsburških dežel. V nadaljnjem razvoju tu ni prišlo le do izločitve ogrskih poslancev, marveč so pozneje opustili volitve zastopnikov po deželnih zborih in uvedli posebne volitve za državni zbor.

Na podlagi februarских načel sestavljeni državni zbor se je sestel 29. aprila 1861. Zaradi abstinence ogrsko-hrvatskih zastopnikov je ožji državni zbor dejansko opravljal tudi funkcije skupnega, pri tem pa zastopal težnje po sprostitvi, s katerimi je prihajal v nasprotja z izvršilno oblastjo. Dne 20. septembra 1865 je bil temeljni zakon o državnem predstavnštvu sistiran.

Z državnim zborom, ki je deloval 1861—1865, je bilo torej uvedeno načelo sodelovanja zbornic pri zakonodaji in načelo dvodomnega sistema. Razen teh dveh načel je ostalo še pozneje v veljavi tudi načelo o nedotakljivosti in neodgovornosti članov državnega zbora in deželnih zborov, uvedeno z zakonom 3. oktobra 1861. — Nista pa ostali v veljavi načeli skupnega državnega zbora in volilnosti spodnjega doma po deželnih zborih.

d) Po sporazumu z Ogrsko 1867 je bilo treba urediti razmerje med državnima zboroma obeh dualističnih državnih delov. Zakonodajno pravico v skupnih zadevah sta po ustreznem zakonu vršila oba državna zbora skupaj po svojih delegacijah. Avstrijska delegacija je štela 60 članov, od katerih je eno tretjino imenovala gosposka zbornica, dve tretjini pa poslanska zbornica. Ta je bila pri določanju delegatov vezana na ključ, po katerem so bile dežele udeležene v delegaciji. Po tem ključu je Štajerska imela dva člana, druge dežele s slovenskim prebivalstvom pa po enega. — Delegaciji obeh državnih delov sta praviloma zasedali in sklepali vsaka za sebe; med seboj sta občevali le pismeno. Za sprejem zakona je bilo potrebno soglasje obeh delegacij. Če se na ta način ni moglo doseči soglasje, sta sklepali delegaciji na skupni seji z absolutno večino navzočih. Do ponovnega urejanja razmerja med obema državnima deloma je prišlo zlasti 1878, ko pa so se v bistvu urejala le odprta finančna vprašanja. Po okupaciji Bosne in Hercegovine je upravne zadeve te dežele prevzelo skupno ministrstvo za finance.

Poleg skupnih zadev so poznali še take, ki jih je bilo treba v obeh državnih delih urejati po enakih načelih (na primer carine, novčarstvo).

Za te ni veljal postopek po delegacijah, marveč koordinacija zakonskih osnutkov bolj po upravni poti.

e) Pravno je bila po letu 1867 spočetka še v veljavi sestava državnega zbora za Cislajtanijsko zastopnikov deželnih zborov. Ti pa so se že bili vrgli v notranje narodnostne boje in vlada je želela sestaviti državni zbor brez sodelovanja deželnih zborov. Po neuspešnih poskusih z zasilno volilno zakonodajo (1868, 1872) je bil temeljni zakon o državnem predstavnstvu iz 1867 spremenjen 1873 glede tistih členov, ki so urejali sestavo in volitve poslanske zbornice.

Spremembe iz 1873 so šele uvedle posebne (čeprav ne vedno neposredne) volitve za poslansko zbornico, ki je torej odslej dalje niso več tvorili odposlanci deželnih zborov.

V slej ko prej dvodomnem državnem zboru je bila poslanska zbornica po novem sestavljena iz 353 poslancev. Koliko poslancev voli vsaka dežela, je bilo vnaprej določeno z absolutnimi števili. Prebivalstvo ene dežele pa ni volilo vseh poslancev kot celota, marveč je bilo razdeljeno na volilne razrede, ki so v grobem ustrezali delitvi prebivalstva na plemstvo, meščanstvo in kmete. S tem je bilo plemstvu zagotovljeno neprimerno višje število poslancev, kot bi ustrezalo njegovi številčni moči, meščanstvu nekoliko manjše število, podeželskemu prebivalstvu pa omogočeno nesorazmerno majhno število poslancev. Volilni razredi so bili določeni po deželnih volilnih redih, ki so tudi nadrobneje določali pogoje za pripadnost določenemu volilnemu razredu.

Prebivalstvo, ali bolje: omenjeni krogi volivcev v deželah, ki so imele slovensko prebivalstvo, so bili zastopani po naslednjem razporedu:

	Stajerska	Koroška	Kranjska	Istra	Goriška Grad.	Trst
a) Veleposestniki (v Dalmaciji: razred najvišje obdavčenih) .	4	1	2	1	1	—
b) Mesta	8	3	3	1	1	3
c) Trgovske in obrtne zbornice .	2	1				1
d) Podeželske občine	9	4	5	2	2	—
Skupaj	23	9	10	4	4	4

Poslanci posameznih volilnih razredov so šteli za člane kurije tistega razreda.

Samo volivci prvih treh razredov so volili neposredno, volivci podeželskega volilnega razreda pa posredno.

Volivci niso smeli dajati svojim zastopnikom v poslanski zbornici nikakih instrukcij. Volilna doba je znašala šest let.

Pristojnost državnega zbora v zakonodaji je bila taksativno našteteta. Nenaštete panoge zakonodaje so bile prepuščene deželnim zborom. Vendar je bilo naštetje pravic državnega zbora tako izčrpno, da je deželnim zborom moglo praktično preostati le prav malo zakonodajnih področij.

f) Šele po tridesetih letih je bil ta sistem nekoliko demokratiziran s tem, da so razširili volilno pravico in za nove volivce uvedli leta 1896 peti volilni razred ali kurijo (splošna kurija). S tem se je število poslancev povečalo za 72 na 425. Izmed dežel s slovenskim prebivalstvom je tedaj Štajerska pridobila 4 mandate, druge dežele pa po enega. Šele nadaljnjih deset let pozneje, leta 1907, so odpravili volilne razrede, toda tvorba volilnih okrajev je še naprej omogočala neenakost pri zastopstvu v poslanski zbornici. Število poslancev se je dvignilo na 516, razdelitev na dežele pa je bila med drugim tale: Štajerska 30, Koroška 10, Kranjska 12, Istra 6, Goriška in Gradiška 6 in Trst 6 poslancev.

Vse gornje podatke o sestavi državnega zbora je treba razumeti v zvezi z ustreznimi volilnimi sistemi, na katere se zaradi lažje primerjave z drugimi volilnimi sistemi nekoliko podrobneje povrnemo pozneje.

Glavna načela, po katerih je delovalo zakonodajno telo v zadnjih desetletjih avstrijske monarhije, so se torej razvila med leti 1861 in 1873: pravica do sodelovanja v zakonodaji (1861), dvodomnost (1861), poseben državni zbor za Cislajtanijo (1867), posebne volitve za poslansko zbornico (1873) in neenakost pri volitvah za to zbornico, najprej po sistemu volilnih razredov (1873), ki jo šele pozneje nadomesti neenakost pri tvorbi volilnih okrajev (1907).

Pri tem je ves čas veljalo pravilo, da državni zbor sprejema zakone, ki spadajo v njegovo pristojnost, cesar pa jih sankcionira. Brez cesarjeve sankcije zakon ni veljal.

4. USTAVNA NAČELA O UPRAVI IN SODSTVU. Še bolj ko zakonodajo je monarh vezal na sebe upravo in sodstvo.

a) Eden izmed odsefov buržoaznih državnih ureditev v Avstriji je bila v pomarčni dobi preprostejša organizacija najvišjih upravnih organov v obliki resornih ministrstev, ki so jim na čelu ministri. Ti tvorijo ministrski svet pod ministrskim predsednikom.

Taka poenostavitev najvišje izvršilne oblasti pa je prišla v začetku prav samemu monarhu in silam, ki so bile po svojih interesih nanj vezane. Tudi po uvedbi oktroirane ustavnosti je vrhovna izvršilna oblast ostala praktično odgovorna predvsem cesarju in pod njegovim vodstvom. Neke omejitve izvršilne oblasti je uvedla šele zakonodaja iz leta 1867: za vsako vladarsko dejanje cesarja je bil potreben sopodpis odgovornega ministra. Ker cesar ni bil nikomur odgovoren, je ta sopodpis omogočil, da se odgovornost predvidi vsaj za ministra. Ministra je zaradi takega akta lahko postavil pod obtožbo vsak izmed obeh domov za sebe, za kar pa je bila potrebna dvotretjinska večina. Ta obtožba se je mogla nanašati le na naklepno ali iz velike malomarnosti storjeno kršitev državnega ali deželnega zakona. Za razpravo o takih obtožbah je bilo uvedeno posebno državno zborni sodišče (Staatsgerichtshof), sestavljeno iz dvanajstih oseb, ki sta jih volila oba domova, a ne izmed svojih članov.

Ker je bila s tem odgovornost ministrov omejena na nezakonito ravnanje, državni zbor ni imel nikake možnosti do posega v dejavnost izvršilne oblasti, kolikor se je gibala formalno v mejah zakonov. Zlasti državni zbor sam ni imel pravne podlage za odpoklic ministra ali ministrskega sveta, če ni soglašal s splošno politiko vlade. Nasprotno je decembrski akt o izvrševanju vladne in izvršilne oblasti (1867) izrečno

zagotovil cesarju izključno pravico do imenovanja in odstavljanja ministrov in načeloma tudi uradnikov v državni službi. S tem je ostala izvršilna oblast v bistvu pridržana cesarju. Dejansko pa pri sestavi vlade ni bilo moči popolnoma mimo strankarskih konstelacij v državnem zboru in so te imele določen vpliv na izvršilne organe.

b) Še manj odvisna je bila od državnega zbora sodna oblast, o kateri je državni temeljni zakon o sodniški oblasti (1867) določal: sodstvo se izvršuje v cesarjevem imenu in sodnike postavlja cesar ali pa se postavlja v njegovem imenu.

Ločitev sodstva od uprave se je medtem izvajala tudi na nižjih stopnjah (str. 513).

Vendar je bila tako dosežena ločitev med zakonodajno, upravno in sodno oblastjo izvedena le organizacijsko, medtem ko je nad vsemi tremi lebdela vladarjeva suverenost.

5. DEZELNA USTAVA. a) Osrednji ustavnopravni in politični problem Slovencev v zadnjem stoletju avstrijske monarhije ni bil toliko v zvezi s sestavo državnega zbora kot v zvezi z razbitostjo Slovenije v več historičnih pokrajin, ki so tvorile posebne državne podenote in upravne celote. Vzroki tega problema tiče v zgodnjem srednjem veku in v dobi teritorialnih zemljiških gospodstev. Še v 9. stoletju se je pokazalo, da bi kljub podreditvi tuji državi Slovenija mogla razviti svojo, na nedanji plemenski zvezi slonečo pokrajinsko zvezo, kakršna se je na primer uveljavila na Češkem. Te začetke slovenske plemenske enote v fevdalizmu pa so razbili madžarski navali in v borbi proti Madžarom so postopoma nastajale krajine kot nove upravne tvorbe, ki so bile v tej organizacijski fazi že manj tesno povezane in ki so se kmalu zaradi političnih razlogov razdružile. Ta razdružitev krajin je ena izmed glavnih osnov za razcepitev Slovencev na dežele. Druga osnova so teritorialna zemljiška gospodstva kot specifičen rezultat zaostale agrarne ustave v zgodnjem fevdalizmu pri nas, ki so v mnogem slabila državnost starih krajinskih enot.

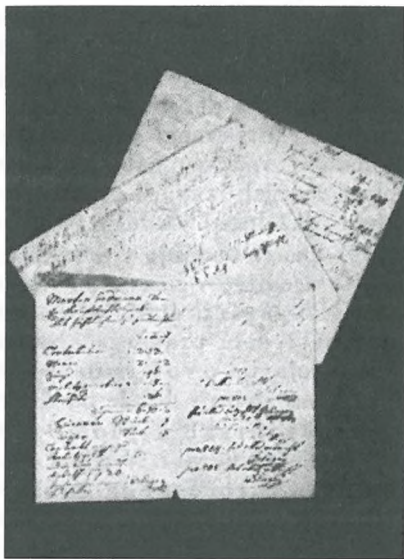
Sama razbitost na več dežel pa še ne bi bila toliko usodna, če se ji ne bi pridruževalo še dejstvo, da so bile skoraj vse dežele bolj ali manj občutno narodnostno mešane s pripadniki narodnosti, ki so imele odločilno vlogo v državi. Ta narodnostna mešanost je bila na podeželju rezultat velike kolonizacije, v mestih pa deloma posledica starega mestnega kozmopolitstva, deloma šele posledica kulturnega razvoja v 18. stoletju.

Program Zedinjene Slovenije kot osrednji program Slovencev v stari Avstriji je bil naperjen proti tej razbitosti Slovencev na več enot. Dejansko bi bila združitev Slovencev v eno upravno enoto sposobna občutno okrepiti njihovo vlogo v državnem življenju. Toda v ustavnem življenju tedanje dobe so imele največji pomen »historične pravice« raznih avstrijskih narodov, ki so govorile v prid Nemcev in Madžarov. Ker sta tema dvema narodnostima pripadali tudi obe odločujoči sili — veliki kapitalisti in veleposestniki, jima tedanji slovenski vodilni krogi še posebej glede na lastno sestavo in usmeritev niso bili kos. Program Zedinjene Slovenije je ostal v vsej dobi stare Avstrije nedosežen.

Tako so bile in so ostale dežele osnovne ustavnopravne celote.

Glavna meja v razvoju deželnih ustav je zopet — podobno kot pri državnem zboru — v zvezi z oktobrsko diplomom (1860) in februarskim patentom (1861).

b) V razdobju od 1848 do 1860/1 je bilo spočetka še govor o deželnem zastopstvu. Kratek čas je pri tem prišlo do razširitve prejšnjih deželnih zborov, tako da so ostanki fevdalnih deželnih zborov prerasli v nekako stanovsko zastopstvo tudi za širše in seveda skromno zastopane plasti prebivalstva.

Primerki kmečkih davčnih knjižic iz druge polovice 18. stoletja

Osnutek, ki ga je izdelal posebni odbor konstituante, je predvideval nekako stopnjevanje okrožnih zborov in deželnih zborov in bi bil prenesel težišče na prve. Marčna ustava je poznala le še deželne zbore, sicer pa je vsebovala skrajno nejasno razmejitev med državno izvršilno oblastjo in dejavnostjo deželnih zborov. Njen glavni rezultat je bil, da so bili dotedanji deželni zbori ukinjeni in da se je delo za uvedbo novih deželnih zborov uvedlo brez kontinuitete z nekdanjimi.

Na podlagi marčne ustave so bile leta 1850 objavljene oktroirane deželne ustave za deset dežel (med njimi Štajerska, Koroška in Kranjska) in nato še istega leta za Goriško-Gradiško in za Istro. Vsaki deželni ustavi je bil dodan red za volitve v deželni zbor. V tej zvezi je izšla tudi ustava državneposrednega mesta Trsta z dne 12. aprila 1850, ki je kot edina izmed vseh teh ustav stopila v veljavo in ostala tudi dalj časa v veljavi. Bila je namreč po svojem bistvu mestna ustava. Predstavniški organ je bil v Trstu mestni svet, sestavljen iz 54 članov (48 iz mesta in 6 iz okolice) in voljen za dobo treh let. Svetu je predsedoval župan-podeštat. Za taksativno navedene zadeve je namesto sveta deloval desetčlanski upravni odbor, medtem ko je izvršilne funkcije o tekočih zadevah izvajal podeštat z upravnim osebjem — magistratom. Državo je kot nadzorni organ zastopal namestnik (Statthalter).

Podobna določila so vsebovala tudi deželne ustave iz tega časa: Tudi deželni zbori naj bi bili voljeni, toda za štiri leta. Imeli so zakonodajno oblast, seveda s pridržkom cesarjeve sankcije; predsednika pa so volili le za čas zasedanja in čeprav je bil za tekoče zadeve predviden deželni odbor, je bila vendarle vsa izvršilna oblast v rokah državnega organa — namestnika.

Razen v Trstu so vse take namere ostale neizvršene in z odpravo marčne ustave so bile 31. decembra 1851 odpravljene tudi deželne ustave. Obenem je cesar določil nova načela za organizacijo kronovin, po katerih naj bi imele kresijske oblasti in namestništva posvetovalne organe iz vrst plemstva, posestnikov in industrije. Tudi ta načela se niso uveljavila.

Do organizacije novih deželnih zborov v predabsolutističnih letih ni prišlo, tako da dežele niso dobile predstavnštva, kakršno je vsaj kratek čas bila v državnem merilu konstituanta. Ker seveda tudi absolutizem ni obnovil z marčno ustavo odpravljenih deželnih zborov, so dejansko vso oblast v deželi izvajali državni namestniki (Statthalter) s svojim aparatom (deželnimi vladami, Landesregierung).

c) Drugo obdobje v deželni upravi začenja 1860/61 in se osnovna načela te ureditve v bistvu do razpada habsburške monarhije komaj spreminjajo. Po zunanji obliki spominja nova ureditev v mnogem na deželno ureditev v dobi pravnega absolutizma. Tudi zdaj se namreč v vodstvu dežele pojavlja dvotirnost avtonomne uprave na eni strani in državne uprave na stopnji dežele na drugi strani.

Z oktobrsko diplomom 1860 so bili storjeni v tej smeri šele prvi in nerazločni koraki. V zvezi z njo je bilo postavljeno načelo stanovskega in interesnega zastopstva v deželnih zbora. Istočasno objavljene statuti deželnih zastopstev za Štajersko in Koroško (razen teh dveh le še za Salzburško in Tirolsko) so pomenili v mnogem povratak na stare elemente fevdalne stanovske ustave, kakršni so bili obnovljeni leta 1816. Na Štajerskem naj bi bilo na primer enajst visokih cerkvenih funkcionarjev zastopanih v deželnem zboru kar s šestimi sedeži; zastopstvo veleposesti so z eno tretjino tvorili cenziti (najvišje obdavčeni), z dvema tretjinama pa še zastopniki plemiških rodbin po stari pripadnosti stanovom (Landstandtschaft). Na Koroškem naj bi bila »industrijska posest« imela posebno zastopstvo, sicer pa so se po ustreznih določilih še v mnogem upoštevale stare historične razlike med ureditvami dežel.

Sama oktobrska diploma pa je vsaj v načelu prinesla bistveno novost z uvedbo sodelovanja deželnih zborov pri zakonodaji, čeprav v samih tekstih deželnih ustav to načelo še zdaleč ni prišlo do resničnega izraza. Pač pa so zamišljena deželna zastopstva dobila vsaj samostojno premoženjsko upravo in s tem njihovi novo predvideni deželni odbori vsaj nekaj delokroga. — Tik pred februarским patentom so vse dežele razen Trsta in Dalmacije dobile enotne odredbe o volitvah v deželne zbore s strani mest in podeželja.

Ne da bi vse doslej navedene določbe, izdane z oktobrsko diplomom in na njeni podlagi, stopile v življenje, so bili temelji nove deželne ustave dovršeni na podlagi februarskega patenta. Pri tem so bile opuščene tako ekstremne in konservativne oblike stanovskega zastopstva, kakršne so imeli še pred kratkim v načrtu.

Po prilogi k februarškemu patentu 26. februarja 1861 je imela na primer Kranjska naslednjo ureditev:

V deželnih zadevah zastopa vojvodino Kranjsko deželni zbor, ki to pravico izvaja ali sam ali pa po deželnem odboru. Deželni zbor šteje 37 članov, med katerimi je ljubljanski škof virilist, 36 drugih članov pa se postavlja tako, da jih 10 izvolijo veleposestniki, 10 mesta in trgi obenem s trgovsko in obrtno zbornico, 16 pa jih izvolijo druge občine. Mandatna doba traja šest let. Deželni zbor ima zakonodajno pravico v deželnih zadevah in (do volilne reforme 1873) odpošilja šest zastopnikov v državni zbor. Za vsak deželni zakon je potreben pristanek deželnega zbora in cesarjeva sankcija. Za deželne zadeve štejejo zlasti poljedelstvo, javne zgradbe (grajene iz deželnih sredstev) dobrodelne ustanove in deželni predračun. V okviru zakonov sme deželni zbor izdajati ožja določila o občinskih, cerkvenih in šolskih zadevah.

Za vodstvo deželnega zbora imenuje cesar iz njegove srede deželnega glavarja in njegovega namestnika.

Za upravljanje tekočih zadev izven zasedanj deželnega zbora, zlasti za oskrbovanje premoženja, skrbi deželni odbor (Landesausschuss), ki ga tvorijo deželni glavar in štirje člani. Po enega člana izvoli vsako izmed treh zastopstev volilnih razredov, četrtega pa celotni deželni zbor.

Značilna so določila, da deželni zbor ne sme stopiti v stik z deželnim zastopstvom druge dežele (v stanovskem dualizmu 16. stoletja je bilo prepovedano le samolastno sestajanje deželnih ali meddeželnih in odbornih zborov!); deželni zbor ne sme izdajati razglasov, ne sme sprejemati deputacij in more pošiljati deputacije na dvor le s prejšnjim dovoljenjem! Že tako dovolj previdno setavljenemu deželnemu zboru je bilo treba omejiti vse možnosti, da bi postal vladajočim dunajskim krogom nadležen.

Podobni deželni redi so bili obenem z ustreznimi deželnimi volilnimi redi objavljeni tudi za druge dežele. Pri tem so Trst, Goriško-Gradiška in Istra pod skupnim nazivom Primorje dobili skupen red, ob katerem je prejšnja tržaška ustava iz leta 1850 ostala še nadalje v veljavi. Pri tem pa niso ustvarili enotnega predstavniškega organa za vse Primorje, marveč je Trst obdržal svoj mestni svet, Goriško-Gradiška je dobila 22-članski deželni zbor (virilist nadškof, 6 poslancev veleposesti, 7 odposlancev mest, trgov, industrijskih krajev in zbornic ter 8 poslancev drugih občin); istrski deželni zbor je po reformi 1870 štel 33 članov (3 škofje-virilisti, 5 poslancev veleposesti, 2 poslanca trgovinske in obrtne zbornice, 11 poslancev mest, trgov in industrijskih krajev ter 12 poslancev drugih občin).

Ker sta bila pred nekaj meseci izdana statuta za Štajersko in Koroško v primerj s temi redi zastarela, sta bila ob februarškem patentu spremenjena po podobnih načelih.

Ko so v državnem zboru uvedli peti volilni razred (1896), so temu polagoma sledili tudi deželni zbori, ki so v zvezi s tem dobili peto kurijo (Koroška 1902, Štajerska 1905, Goriška 1907, Istra 1908, Kranjska 1908). Leta 1909 je bil volilni sistem na Štajerskem spremenjen tako, da volivci prvih štirih razredov niso volili v petem (čista splošna kurija).

V narodnostnih bojih so imele volitve v deželne zbore prav poseben pomen. Pri tem pa je prav sistem volilnih razredov, ki je dajal nesorazmerno visoko število zastopnikov maloštevilnim pripadnikom višjih kurij, oteževal Slovencem pridobitev večine v nekaterih deželnih zbori.

tudi tam, kjer so tvorili večino prebivalstva. Če so Hrvati in Slovenci leta 1908 v istrskem deželnem zboru imeli že 18 poslanskih mest izmed 44, je bil to glede na volilni sistem že velik uspeh.

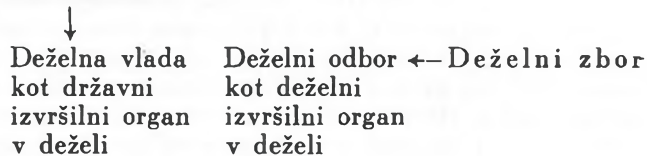
Deželni zbori in odbori z deželnim glavarjem na čelu so tvorili svoj poseben, v skromni meri samoupravni sektor zakonodaje in ustrezne uprave v deželi.

d) Drugi sektor uprave v deželi so tvorili državni organi, ki so delovali popolnoma neodvisno od deželnih zborov in njihovih organov. Ti organi so stopili na mesto gubernijev (deželnih vlad), odpravljenih konec 1848. Srečali smo jih že v večkrat omenjenih namestnikih (Statthalter), ki so bili namesto prejšnji dvorni pisarni podrejeni ministrstvu za notranje zadeve. Kot označbe za te organe se pojavljajo tudi nazivi: deželni predstojnik (Landesschef) in deželna vlada (Landesregierung), ki ji načeluje deželni predsednik (Landespräsident), čigar urad je deželno predsedstvo (Landespräsidium). Pri izbiri med temi nazivi so se med drugim ravnali po velikosti in pomenu dežele. Pod vsemi temi nazivi je razumeti organe strogo birokratske deželne uprave, ki so načelovali omrežju drugih birokratskih organov (zlasti okrajnim glavarstvom) in ki so bili odgovorni edinole ministru oziroma cesarju. Štajerska je nazadnje imela namestnika z namestništvom, Kranjska in Koroška deželnega predsednika z deželno vlado.

Ozemlje državne birokratske uprave se je praviloma ujemalo z ozemljem dežel in s tem deželne uprave. Izjemo je predstavljala združitev Trsta z Istro in Goriško-Gradiško v eno državno upravno območje, a s posebno mestno avtonomijo in dvema deželnima zboroma. Nekaj podobnega so poskusili tudi s tem, da so 1860 ukinili deželni vladi za Koroško in Kranjsko v prid teritorialne razširitve namestništev za Štajersko in Primorje. V bistvu je šlo za poskus ponovne uvedbe meddeželnih organov po starem tipu meddeželnih gubernijev. Zato pa je bilo treba v Ljubljani in v Celovcu uvesti eksponirana urada namestništva. Načelnik tega eksponiranega urada kot zastopnik namestnika se je sprva označeval kot deželni glavar, vendar ga ne gre zamenjavati z deželnim glavarjem kot predsednikom deželnega zbora, ki ga je prav tedaj uvajala zakonodaja februarskega patenta. Namestnikov zastopnik je zato dobil tudi naziv deželnega šefa, kmalu nato pa so bile reaktivirane deželne vlade.

Delitev oblasti v deželi med deželno vlado in deželnim zborom ni bila ponovitev razmerja med osrednjo vlado in osrednjim predstavništvom. Deželni zbor nad deželno vlado ni imel nikakih pravic, torej niti toliko pravic kot državni zbor proti ministrom; na drugi strani pa je imel deželni zbor za upravljanje deželnih zadev tudi lastni izvršilni aparat, tako da je v najosnovnejših potezah shema tale:

Državni zbor → Ministrstva

e) Organizacija deželnega predstavniškega organa je bila po virilistih in neenaki volilni pravici v splošnem še mnogo konservativnejša kot sestav poslanske zbornice. Deželni zbor je namreč moral vsebovati v svojem sestavu kurij tudi tisto zastopstvo konservativnih interesov, ki jih je v državnem zboru že v veliki meri garantirala gosposka zbornica. Razen tega so pri deželnih zbora še posebno pazili na to, da v njih ne bi moglo priti v občutnejši meri do separatističnih tendenc, za kar bi bili deželni zbora že po svojem pokrajinskem značaju najboljše področje. V svojem strahu pred separatističnimi tendencami slovanskih narodov v Avstriji so torej avtorji ustavnih določil še posebno pazili na to, da jim deželni zbora ne bi zrastle čez glavo.

6. UPRAVA NA NIŽJIH STOPNJAH. Tudi na stopnjah, nižjih od dežele, se je pojavljal problem delitve na samoupravna in državna upravna področja. Pojavljale so se sicer tudi tu ideje o neki vzporednosti samoupravnih in državnih organov, vendar take zamisli niso bile nikdar dosledno izvedene, tako da so na nekaterih stopnjah (okrajih) prevladovali državni organi, na najnižjih stopnjah (občine) pa je prišlo do naslonitve na samoupravne organe, ki pa so stali pod čvrsto državno kontrolo.

a) Pomarčne upravne reforme so postopoma odpravile okrožja (kresijske okoliše) kot deželam podrejene enote: na podlagi marčne ustave so najprej z odlokom 26. junija 1849 odpravili dotedanje kresije na Kranjskem, Koroškem in v Primorju, na Štajerskem pa so nekdanjih pet okrožij združili v tri, tako da je celjsko pripadlo mariborskemu, na severu pa se je poslednje zmanjšalo. Gre za prilagoditev okrožnih meja narodnostnim mejam po načelih, kakršna so se postavljala na kromežiškem zboru. Ko so v času Bachovega absolutizma povečevali število kresij, se na Slovenskem ni v primeru z razdelitvijo iz 1849 nič izpremenilo, razen kolikor so v Primorju ustvarili pazinsko in goriško okrožje. V času prehoda k otroirani ustavnosti (1859/60—1868) so bila nekdanja okrožja splošno odpravljena.

Kolikor in dokler so še obstajala okrožja, so jih upravljale sprva »okrožne vlade« (Kreisregierungen), od 1853 dalje do ukinitve pa »okrožna oblastva« (Kreisbehörden) kot čisti državni uradi. Sicer je provizorični zakon o občinah iz 1849 govoril o »okrožnih občinah« in je občinska zakonodaja iz 1862 predvidevala celo možnosti za ustanovitev okrožnih zastopov v smislu voljenih in v skromni meri samoupravnih organov, ki bi opravljali neposredni nadzor nad občinskimi samoupravami, vendar vse to praktično ni imelo nikakega pomena.

Odrava okrožij v tedanjih upravnih krogih ni bila sprejeta s popolnim soglasjem in vedno znova so se pojavljali glasovi, ki so predlagali njihovo obnovo.

b) Vzrok temu, da tedence po ohranitvi oziroma obnovi okrožij niso uspeli, je bil v tem, da so medtem postali okrajne upravne enote, v katerih je bila državna izvirna oblast dovolj trdno in splošno usidrana.

Okrajno ureditev je uvedel cesarjev odlok dne 26. junija 1849, torej v času marčne otroirane ustave. Okrajna oblastva, ki so jim bili postavljeni na čelo okrajni glavarji (Bezirkshauptmänner), so tvorila najnižjo stopnjo državne politične (splošne) uprave. Pri tvorbi okrajev so se posredno naslonili na katastrske občine, torej na razmejitvene

podlage iz časov Marije Terezije. Vsaj na Kranjskem so lahko delno uporabili predmarčno okrajno razdelitev, vendar s tem, da so z združenjem starih okolišev ali s prenašanjem katastrskih občin razpuščenih okrajev na druge bistveno znižali število okrajev, na Kranjskem od 34 predmarčnih na 11 novih političnih okrajev.

Bistveni spremembi sta bili pri tem dve: prvič so dosledno ločili upravo od sodstva tudi na najnižji instanci, drugič pa so opustili pojem delegiranih okrajnih gospostev in dosledno izvedli organizacijo čisto državnega aparata.

Prvo novost so kmalu začasno opustili in so v dobi Bachovega absolutizma združili izvrševanje sodstva in uprave na najnižji instanci v rokah okrajnih uradov (Bezirksamt), ki so stopili na mesto okrajnih glavarstev in so delovali za manjše, prejšnje sodne okraje (str. 379). Pri tej združitvi uprave in sodstva je ostalo od 1851 do 1860, ko pa je bila odpravljena le formalno, tako da je do dejansko ločenega delovanja politične uprave in sodstva po posebnih organih prišlo šele 1867. Tedaj so v bistvu obnovili 11 političnih okrajev iz 1849, in 1868 so upravni organi za te okraje zopet dobili ime okrajno glavarstvo. Pri tem je v glavnem ostalo do razpada Avstro-Ogrske. Ostalo je tudi pri tem, da so bili upravni okraji večji od sodnih.

Druge novosti — dosledno uvedbo državnega aparata v okrajni upravi — tudi Bachov absolutizem seveda ni ukinil.

Okrajna uprava v zadnjem petdesetletju habsburške monarhije je torej v bistvu slonela še na reformah, izvedenih na podlagi marčne ustave 1849, te pa so uporabile nekatere starejše podlage.

c) Tudi glede okrajev je bil v provizoričnem zakonu o občinah (1849) govor o »okrajnih občinah«, v zakonu o načelih za ureditev občin iz 1862 pa je bila uvedena fakultativna možnost za uvedbo okrajnih zastopov, sestavljenih po podobnih načelih kot deželni zbori. Taki okrajni zastopi naj bi — podobno kot prej omenjena neuveljavljena okrožna zastopstva — tvorili vmesno stopnjo med deželnim zborom in občinami in naj bi bili sestavljeni po podobnih načelih kot deželni zbori. Ti neobvezni okrajni zastopi so bili pri nas uvedeni samo na Štajerskem. Tam so bili torej okraji obenem državni in obenem samoupravni okoliši s tem, da seveda okrajni zastopi niso imeli nikakega posega v delovanje okrajnih glavarstev.

Okrajna glavarstva so bila povsod — kot nekaj kresije — čist tip državnega organa, podrejena neposredno in izključno deželnim vladam in brez kakršne koli odvisnosti od samoupravnih organov (razen kolikor so statutarne občine opravljale posle okrajnega glavarstva; primerjaj str. 453).

7. OBČINE. a) Zgodovinske podlage za uvedbo občin so bile še mnogo starejše kot podlage za uvedbo okrajev. Iz zveze med slovensko župo in kolonizacijskim gospostvom nastale soseske so tvorile praobliko upravnih občin. Nove občine so se od njih razlikovale med drugim po obsegu, ki je temeljil praviloma na združitvi več katastrskih občin in s tem na združitvi več sosesk v eno upravno (politično) občino. Drugo bistveno razliko je pomenila uzakonitev novega delokroga in postopka za postavitev občinskih organov. Omenjeno je že bilo, da vse zveze med staro

sosesko in novo politično občino še niso dognane in da so zlasti občine v slovenskem Primorju in v hrvatski Istri utegnile nuditi vsaj nekatere skušnje pri uvedbi nove občinske uprave v Avstriji sploh.

Prav tako je bilo že omenjeno, da sta tako pravni absolutizem kot francoska uprava uvajala neke tipe krajevne občinske uprave, da se je že v pravnem absolutizmu vsaj ponekod pojavljala volilnost občinskih predstojnikov in da je tudi po odhodu Francozov ostalo pri neki — čeprav zelo skromni — občinski upravi v obliki glavnih občin, deljenih na podobčine, katerih predstojniki (Oberrichter — župani oziroma rihtarji) — so imeli le skromen in pravno neopredeljen delokrog.

Resničnemu razvoju upravnih (političnih) občin so stala na poti patrimonialna gospodstva, ne toliko v ilirskih kot v neilirskih deželah. Za splošno okrepitev občin je bilo treba širših zamahov in patrimonialna oblast v neilirskih deželah je že tako konservativni in v upravnih zadevah oklevajoči centralni oblasti ovirala tak zamah tudi za nekdanj ilirske pokrajine.

Tako je šele zemljiška odveza kot glavni efekt marčne revolucije nudila tudi potrebne podlage za ustanovitev oziroma okrepitev občin s tem, da je splošno odpravila patrimonialno oblast.

b) Ko je po marčni revoluciji uvedba upravnih (političnih) občin postala aktualna, se je glede bodočega izrazoslovja vnelo živahno razpravljanje med slovenskimi izobraženci, katero izrazoslovje naj bi se v zvezi s tem splošno uvedlo. Da bo kot občinski predstojnik obveljal v slovenščini »župan«, je bilo vnaprej jasno in v glavnem nesporno. — Tem večje težave so bile pri izbiri naziva za ustrezno upravno enoto. Izmed izrazov, ki so bili že v rabi med slovenskim ljudstvom, tujki komun in gmajna nista prihajali resno v poštev. Sprva je vse kazalo, da se bo uveljavila ena izmed obeh slovenskih besed soseska ali pa srenja. Po nepotrebnem so začeli namesto teh priporočati skovanko županija. V borbi proti tej skovanki je pravni terminolog Matej Cigale uveljavil četrto varianto — »občino«, kar mu je bilo tem lažje, ker je postal redaktor nove, slovenske izdaje Državnega zakonika (t. j. uradnega lista za vso državo). Baj se je beseda občina ponekod na Slovenskem že prej uporabljala, a žal ni povedano kje. Močnejši motiv za izbiro te besede je bila najbrž Cigaletova težnja, da bi slovensko pravno terminologijo prilagodil hrvatski in vsaj po besednem korenu tudi drugim slovanskim jezikom. Tako je s Cigaletovimi uradnimi prevodi beseda občina izpodrinila besedi soseska in srenja, ki nam danes pomenita še vedno le najožjo krajevno skupnost, medtem ko nam beseda občina praviloma pomeni širšo krajevno skupnost, ki zlasti na podeželju obsega po več sosesk ali srenj.

c) Priprave za uvedbo občin so začele že v času, ko ustavodajni državni zbor še ni bil razpuščen. Morda je imela osrednja oblast sama interes na tem, da čim prej izrine patrimonialno oblast, vsekakor pa ni brez pomena, da je imel notranji minister grof Stadion kot idejni oče teh stremeljenj vsaj o tem vprašanju razmeroma liberalne nazore. Glavni koncipient prvotnega osnutka mu je postavil na čelo moto: »Svobodna občina je temelj svobodne države.« Grof Stadion je bil tisti, ki se je bil kot namestnik v Trstu seznanil s kmečko občino in na svojo pest z njo pridobival izkušnje za moderno občinsko uredbo.

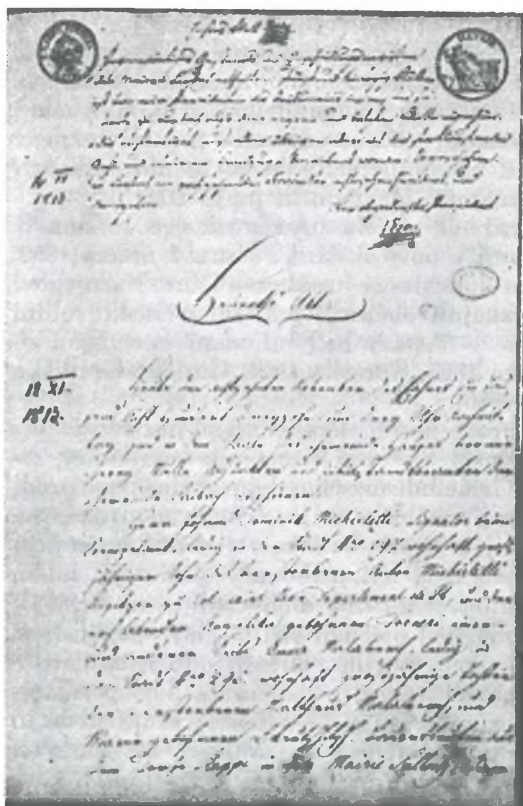
Osnutek je Stadion dostavil tedaj že obstoječim gubernijem z nalogom, da prično s pripravami za uvedbo občin, pri čemer naj bi »krajevno občino« praviloma tvorile katastrske občine. V osnutku je bilo glede postavitve občinskih organov predvideno volilno načelo. Volilnost občinskih predstojnikov je seveda med podrejenimi uradniki na terenu naletela na odpor, toda medtem je cesar dne 17. marca 1849, torej neposredno po objavi marčne ustave, že podpisal »provizorični zakon o občinah«. Pri razmeroma zelo liberalnih načelih osnutka je v tem provizoričnem zakonu ostalo. V aprilu so izšla izvršilna navodila in razlaga zakona.

Vsaj na Kranjskem je uradništvo le z odporom izvajalo priprave za uvedbo občin in je možnosti za uspeh občinske organizacije v svojih poročilih nadrejenim organom slikalo v kar najbolj črnih barvah. Predvsem so zatrjevali, da je ljudstvo nesposobno za samostojno upravljanje občin, zlasti pa da ne bo hotelo prevzeti s tem združenih bremen. Zdi se, da v mnogem prebijajo prikriti nemški nazori o slovenski nedržavotvornosti, ki pa so naleteli na ostro zavrnitev prav pri grofu Stadionu. Sklicujoč se na svoje izkušnje na Primorskem in obvestila, ki jih je dobil iz drugih, po večjem delu slovanskih pokrajin, je izrekel prepričanje, da bodo občine kljub težavam uspele. Trditve o ljudski nesposobnosti je zavrnil kot fraze, ki naj zakrijejo lastno majhno sposobnost uradništva. Ugovore je navedel kot dokaz, da uradništvo ne razume zahtev časa in da se ne more dvigniti nad običajno, žalostno starokopitnost prejšnje dobe.

d) Po teh Stadionovih levitah je moralo kranjsko uradništvo vendarle zadevo resno zagrabit. Tudi Stadionov naslednik Bach je pred nastopom po njem imenovanega absolutizma silil v uvedbo občin in jo je označil za glavno nalogo okrajnih glavarstev, ki so začela delovati začetek 1850. 24. junija 1850 je bil na Kranjskem izvoljen v Lešah v radovljiškem okraju prvi občinski zastop. Proti jeseni so se volitve že zaključevale.

Večinoma so volitve potekle brez posebnih zadržkov, ponekod pa so se poleg majhne voilne udeležbe pojavile hujše oblike upornosti. Po internih navodilih notranjega ministrstva je bila namreč po volitvah predpisana ali vsaj priporočena zaprisega župana in občinskih svetovalcev v cerkvi. Ta način zaprisege in posebej še prisežna obljuba o izpolnjevanju ne le občinskih, marveč tudi drugih zakonov, sta vzbudila ponekod med ljudstvom sum. Domnevali so, da ta prisega pomeni tudi plačevanje odškodnine za zemljiško odvezo, morda pa celo pristanek na zopetno uvedbo podložništva. Najhujši odpor so kmetje nudili v kamniškem okraju, močnega tudi v črnomaljskem in novomeškem, kjer so bili občutni tudi vplivi podobnih dogodkov na Slovenskem Štajerskem, zlasti na Kozjanskem. Nekateri uradniki so zahtevali intervencijo vojaštva, vendar je treznejšim glavam med uradniki uspelo, da so z odložitvijo volitev in prepričevanjem prebivalstva premagali odpor. Konec oktobra so bile prve občinske volitve končane.

Tudi tam, kjer ni bilo upornosti, ljudstvo novih občin najbrž ni sprejelo z navdušenjem, že zato ne, ker so jih prinašali državni uradniki, s katerimi ni imelo najboljših skušenj. Ljudsko nasprotstvo in odpor sta bila izraz nezaupanja do oblasti in odpora proti fevdalnemu sistemu in

Levo: Prva stran knjige porok in razporok, civilne matične knjige iz 1813. — Desno: Slovenski del razglasa o ustanovitvi Ilirskih dežel 1809

NAPOLEON

Zefar Franzosov, Kralj
Italije, varih rajnske
svése.

Smo sklenili inu sklenemo tako:

Blaška Krašica, Krajnska de-
shéla, esbrajska Ilirja, Brane Reka
inu Terst, Primorje, en dejt Hro-
vatskija inu via semla nam per-
pušljena na dejim kraju Save,
Dalmacija inu nje otoki bodo sana-
prej imenovane Ilirské Deshele.

V' nastúmu šrotoru Vers-
denz 14. dan Kosaperika 1809.

Podpisan:
Napoleon.

proti odškodnini za zemljiško odvezo. Zato nista v ničemer dajala prav-
tistim uradnikom, ki so hoteli dokazovati nesposobnost slovenskega kme-
ta za upravljanje občin. Občinska uprava kot taka je uspela in tudi
pozneje ni bilo nikakor znakov za to, da bi bila prvotna skepsa upra-
vičena. Razumljivo pa je glede na stare običaje, da je uvedba najboljše
uspela v zahodni Sloveniji.

Težave so bile pač v tem, da so ob uvedbi občin določili majhna
občinska ozemlja. Izkoristili so sicer v zakonu dano možnost, da so
»krajevno občino« zložili ne le iz ene, marveč iz večjega števila kata-
strskih občin, vendar so se takoj pojavili glasovi, da so te občine še pre-
majhne. Do poskusov združitve je prišlo 1870 in v osemdesetih letih.

e) Ko je z odpravo marčne ustave 31. decembra 1851 začel absolu-
tizem, so bila obenem s tem postavljena tudi neka načela glede uprave

občin. Vlada si je pridržala potrjevanje županov, sicer pa volitve načeloma niso bile odpravljene. Toda ko je potekla prva mandatna doba, so volitve odložili in podaljšali obstoječim zastopom mandat. Medtem se je uveljavilo načelo, da ima občina strogo omejen delokrog in da se mora razvijati v skladu z državno oblastjo; 1852 so odpravili javnost razprav občinskih zastopov. Proti koncu absolutističnih let so že dozorele priprave za bistveno spremenjen zakon o občinah, ki pa ni izšel.

Po padcu absolutizma so oživila načela provizoričnega zakona iz leta 1849, ki so večidel prešla tudi v novi okvirni zakon 5. marca 1862, »s katerim se začrtujejo načelna določila za ureditev občin«. Na njegovi podlagi so v naslednjih letih izhajali občinski redi in občinski volilni redi za posamezne dežele, ki so — čeprav bolj ali manj novelirani — ostali v veljavi do razpada (Istra 1863, Koroška 1864, Goriško-Gradiška 1864, Štajerska 1864, Kranjska 1866).

Osnovne poteze občinske uprave po tej zakonodaji so naslednje:

Občinsko vodstvo tvori občinski zastop (Gemeindevertretung), sestavljen iz občinskega odbora (Gemeindeausschuss) in občinskega predstojništva (Gemeindevorstand). — Občinski odbor šteje na primer na Kranjskem 8 do 30 članov glede na število volivcev v občini in je praviloma voljen za mandatno dobo treh let, pri čemer postavlja zakon načelo, naj se pri tem primerno upoštevajo višje obdavčeni (prim. str. 455); posebno visoko obdavčenim je ponekod priznan virilni glas v občinskem odboru, ki se prišteje predvidenemu številu voljenih odbornikov tiste občine. Občinski odbor je sklepajoči organ in nadzoruje delo predstojništva. — Predstojništvo postavlja občinski odbor iz svoje srede in je sestavljeno iz župana (Gemeindevorsteher) in manjšega števila svetnikov (najmanj dveh, a največ ene tretjine odbora). Predstojništvo je upravljajoči in izvršujoči organ občine.

Občinska uprava je sicer v prvi vrsti postavljena kot samoupravni organ, toda ker ne kaže za tako majhne okoliše ustanavljati posebnih državnih organov, se na občine lahko prenese tudi izvrševanje določenih državnih izvršilnih funkcij. Zato razlikuje zakonodaja med lastnim in prenesenim delokrogom občin. Lastni delokrog obsega samoupravno dejavnost občine, zlasti na primer: upravljanje občinskega premoženja, skrb za varnost osebe in lastnine, skrb za občinske ceste in pota, živilski nadzor, zdravstveno policijo in še vrsto podobnih drobnih zadev. Opravki, ki jih občinski organi opravljajo v prenesenem delokrogu, se sproti določajo po ustreznih zakonih.

Pri izvrševanju dejavnosti v lastnem delokrogu je občina podrejena nadzoru in višji instanci deželnega zbora ali odbora, pri izvrševanju prenesenega delokroga pa deželni vladi. Razen tega pa ima deželna vlada tudi pravico do razpusta občinskega zastopa.

Svoje stroške krije občina z dohodki lastnega premoženja ali pa z dokladami na neposredne davke in trošarine.

Občinsko članstvo obsega dve kategoriji: občani so tisti, ki imajo v občini domovinstvo (urejeno po zakonu 1863, spremenjenim 1896); sobčani (Gemeindengenossen) so osebe, ki v isti občini sicer nimajo domovinstva, pač pa v določeni meri obdavčeno zemljišče, obrt ali pa bivališče in neke obdavčene dohodke.

f) Že provizorični zakon o občinah je bil 1849 predvidel, da pomembnejša mesta lahko dobe svoje statute. Razen Celovca in Gorice je 1850 dobila tak statut tudi Ljubljana. Kraji s posebnim statutom so se označevali kot statutarne občine (statutarne mesta). Značilnost statutarne občin je bila v tem, da so bile s prejemom lastnega statuta izvzete iz splošne deželne zakonodaje o občinah in v tem, da v prenesenem delokrogu niso bile podrejene okrajnim glavarstvom, marveč deželnim vladam. Razen pomembnih mest so tako možnost z okvirnim zakonom 1862 dobila tudi zdravilišča, 1867 pa je bila dana deželni zakonodaji prosta izbira krajev, ki naj dobe lastne statute.

Statutarne mesta so bila Ljubljana, Gorica, Celovec, Maribor, Celje in Ptuj, medtem ko je bil Trst po svojem statutu v specifičnem položaju.

Po ljubljanskem mestnem redu 5. avgusta 1887 je bila ureditev v kratkem tale: Nosilec mestne samouprave je občinski svet, ki šteje 30 članov in je voljen za tri leta. Njegovi organi so župan z magistratom in (fakultativno) okrajni predstojniki za pet mestnih okrajev.

Magistrat tvorijo župan, pet članov (ki jih postavlja svet izmed sebe za dobo enega leta) in eden ali več magistratnih svetnikov (t. j. višjih občinskih uradnikov), med katerimi naj bo vsaj en pravnik. Pravniki kot magistratni svetniki imajo na sejah (magistratnega gremija) glas, prav tako vsakokratni referent v zadevi, o kateri poroča. V širšem smislu tvori magistrat tudi vse drugo uradniško osebje. — Magistrat je torej v ožjem smislu organ za sklepanje o tekočih zadevah in za vodstvo izvršilnih funkcij, v širšem smislu pa ves mestni upravni aparat. Določila o lastnem in prenesenem delokrogu in o dvojni podrejenosti so podobna kot pri navadnih občinah, le da je preneseni delokrog bistveno širši, ker obsega tudi zadeve, ki jih sicer opravlja okrajno glavarstvo.

Celje je po statutu 21. januarja 1867 imelo 24-članski odbor (Ausschuss) in občinski urad (Gemeindeamt) kot izvršilni aparat. — Maribor je po statutu 23. decembra 1871 imel 30-članski svet (Rat). Izvršilnemu organu (Gemeindeamt) pa so načelovali razen župana še štirje mestni svetniki, kar pomeni vmesni tip med ljubljanskim in celjskim. — Ptuj je po statutu 5. oktobra 1887 imel 18-članski svet, izvršilni organ pa je bil podobno kot v Celju le občinski urad.

Naziv magistrat je bil po teh statutih uporabljen samo v deželnih glavnih mestih.

Glede občinskega članstva je bila posebnost mest in trgov (ne le statutarne občin) v tem, da so razen občanstva in soobčanstva poznala tudi še stari pojem meščanstva. Sprejem v meščanstvo je bilo treba opraviti kot poseben akt in je bil vezan na plačilo posebne takse. Praktični učinek »meščanske pravice« je bil priznan v tem, da je imel njen nosilec pravico do koristi od meščanskih ustanov in zavodov, kolikor so bili po starem namenjeni izključno meščanom.

8. VOLILNI SISTEMI. Že nekateri podatki, navedeni o sestavi posameznih voljenih organov so pokazali, da so bili avstrijski volilni sistemi daleč od tega, da bi načeloma izvajali splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico.

a) Izjemo od take volilne pravice so tvorili že virilisti, torej člani predstavniških zborov, ki niso nikogar zastopali, marveč imeli poln glas

kot posamezniki. Virilistov, ki so po svoji najbolj tipični obliki spominjali na fevdalne zборе, nista poznala niti ustavodajni državni zbor niti marčna ustava. V dobi po oktobrski diplomu pa so virilisti dobili močen vpliv v državnem zboru (v gosposki zbornici!), v deželnih zbora (škofje-virilisti) in celo v občinskih zastopih (virilisti po davčnem predpisu).

b) Od splošnosti volilne pravice tvori glavno izjemo nepriznanje ženske aktivne in pasivne volilne pravice (z malenkostnimi izjemami za lastnice veleposestev). Tudi razmeroma visoko postavljena maksimalna starost za aktivno volilno pravico (24 let) in za pasivno (30 let) tvorijo v bistvu občutno omejitev splošnosti. (Uvedba ženske volilne pravice v Ljubljani 1910 je le izjemen primer s specifičnimi političnimi vzroki.)

Zelo ukoreninjen je bil v avstrijskem volilnem sistemu tudi davčni cenzus, po katerem neobdavčene ali zelo nizko obdavčene osebe praviloma niso imele volilne pravice. Hotel ga je uvesti že osnutek konstituant, uzakonila pa že marčna ustava in je pri tem ostalo do uvedbe splošne kurije 1896. — Še bolj je bil volilni sistem zapleten zaradi poklicnega cenzusa, ki je bil pozitiven ali negativen. Po pozitivnem poklicnem cenzusu (včasih tudi izobrazbenim) so imeli pripadniki nekaterih poklicev (izobrazbe) volilno pravico ne glede na davčni cenzus. Po negativnem poklicnem cenzusu so bili pripadniki nekaterih poklicev vnaprej izključeni od volilne pravice. Ta cenzus so izvajali že pri volitvah v konstituantu 1848, ko sicer ni ostalo pri nameri odreči volilno pravico delavcem (dninarjem in delavcem s tedensko mezdo), pač pa je niso dobili posli. Pozneje so negativni poklicni cenzus poznali v različnih oblikah. Pogostoma je veljal za osebe, ki so uživale socialno podporo in redoma za aktivne vojaške osebe.

Zelo občuten je bil tudi cenzus po času bivanja, ki je na primer v Trstu vezal pozitivni poklicni cenzus na petletno bivanje v mestu.

Uvedba splošne kurije 1896 je v bistvu odpravila le davčni cenzus za volitve v državni zbor, medtem ko je bil negativen poklicni cenzus že prej omiljen. Cenzus po bivanju je bil za nove volivce odrejen na 6 mesecev. Pozneje (1907) je bil cenzus po bivanju podaljšan na enoletno bivanje, vendar je veljal le za aktivno volilno pravico. Za pasivno ni veljal, ker bi utegnil preprečiti kandidature tudi kakim vladi naklonjenim osebam. Cenzus po bivanju je oškodoval zlasti del proletariata in je ostal ena izmed najbolj občutnih omejitev splošne volilne pravice.

c) Še bolj zapletene so bile omejitve enake volilne pravice. Neenakost se je krila za načelom interesnega zastopstva, po katerem je bilo zastopstvo določenih vrst interesov vnaprej rezervirano trdno določenemu številu mandatov. Z interesnim zastopstvom se je deloma ujemale tudi stanovsko zastopstvo in se je z njim v glavnem krilo tudi razlikovanje med mestnimi in podeželskimi volilnimi okraji.

Interesno zastopstvo so izvajali predvsem s pomočjo volilnih razredov. Volilni upravičenci so bili po določenih kriterijih porazdeljeni na večje število razredov. Pri tem je prihajal zopet do veljave davčni cenzus, kolikor je višina davka vplivala na uvrstitev v volilni razred, nadalje prav tako poklicni in izobrazbeni cenzus. Nadalje je bila za uvrstitev v najvišji volilni razred odločilna velikost in pravna narava (vpis v deželno desko!) veleposesti. Poleg določitve virilistov, ki je bila v prid visokemu kleru, je prav cenzus za uvrstitev v višje volilne raz-

rede najbolj razločni izraz tistih krogov, ki so si delili oblast v stari Avstriji: plemstva (veleposest), velikih kapitalov (davčni cenzus) in visokega uradništva (poklicni in izobrazbeni cenzus).

Drugi način za uveljavljanje interesnega zastopstva je bilo razlikovanje med mestnimi in podeželskimi volilnimi okraji, ki so bili navznoter zopet razčlenjeni zlasti po davčnem cenzusu. Ponekod so v mestnih okrajih samostojno izvajale interesno zastopstvo trgovske in obrtne zbornice.

Za mehanizem interesnega zastopstva je bistvena tvorba volilnih teles. Pripadniki kakor koli določene interesne skupnosti za nek volilni okoliš so volili enega ali več poslancev. Taka po okolišu in volilnem razredu določena skupnost za izvolitev enega ali več poslancev je tvorila volilno telo. S tem da je bilo število poslancev za vsako volilno telo že vnaprej določeno, je bila socialna pripadnost in pogostoma tudi politična in narodnostna pripadnost poslanca že vnaprej določena.

Poslanci, ki so bili izvoljeni od interesnih skupnosti iste vrste, so tvorili v predstavniskem telesu posebno kurijo. Koliko poslancev bo obsegala posamezna kurija, je bilo vnaprej določeno že pri tvorbi volilnih teles.

Pri volitvah 1848 so izvedli interesno zastopstvo le s tem, da so razlikovali med mestnimi in podeželskimi volilnimi okraji, katerih poslanci so tvorili dve kuriji. Toda že po deželnih ustavah 1849/50 so bile predvidene tri kurije, prva po najvišjem davčnem cenzusu, druga kot zastopstvo mest, trgov in industrije, tretja kot zastopstvo podeželskega prebivalstva. Medtem ko tu fevdalni elementi še niso prišli do veljave, se je to zgodilo 1860/61, ko je veljal princip stanovskega in interesnega zastopstva. Ta mešanica stanovske pripadnosti, davčnega in poklicnega cenzusa ter razlikovanja med mesti in podeželjem, je bila najbolj izrazita v deželnih volilnih sistemih, več ali manj pa tudi v občinskih in v državnoborskem. V nadrobnostih so bile pri tem precejšnje razlike, ki naj bodo označene samo z nekaterimi tipi.

Po občinskih volilnih redih, izdanih in noveliranih od 1863 dalje, je veljala v splošnem neenakost po davčnem cenzusu. Mandati v volilnem zastopu so se praviloma vnaprej razdelili na tri dele. Vsakega izmed teh delov je volilo posebno volilno telo. Volilna telesa so sestavili tako, da so volilne upravičence spisali v listo po padajočih zneskih davčnega predpisa. Nato so v prvo volilno telo dodelili tiste z največjim davčnim predpisom, dokler ni seštevek tega predpisa dosegel ene tretjine celotnega števka. Temu volilnemu telesu so dodali volivce po poklicnem cenzusu. Nato so v drugo volilno telo uvrstili iz seznama nadaljnje volivce, dokler niso dosegli dveh tretjin davčnega predpisa, v tretji volilni razred pa so prišli manjši davkoplačevalci, ki so plačevali preostalo tretjino davka. Na ta način je bilo prvo volilno telo najmanjše in je v njem majhno število bogatih in po poklicu uglednih volivcev volilo vnaprej določeno število mandatov, drugo volilno telo je bilo številnejše, tretje pa najštevilnejše, a omejeno na majhno število mandatov. Volilo je najprej tretje volilno telo, nakar so glasove takoj prešteli in razglasili izid. Kandidati, ki jih je izvolilo to telo, so v nadaljnjem postopku izpadli. Sledilo je na enak način drugo in šele nazadnje prvo volilno telo.

Nekoliko drugačen je bil sistem v statutarini občinah. V Ljubljani so na primer po občinskem volilnem redu 1887 imeli trdneje določena volilna telesa. Prvo so tvorili častni meščani in volivci z davčnim predpisom nad 100 goldinarjev; v drugem so bili volivci po davčnem cenzusu 25—100 gld in po poklicnem cenzusu; tretje volilno telo so tvorili davčni obvezanci od 5—25 gld, izmed neobdavčenih pa le tisti, ki so imeli meščanske (ne le občanske!) pravice. Vsako volilno telo je volilo po deset mandatov.

Po deželnozborskem volilnem redu za Kranjsko (1861, všteti novi 1867 in 1884) je prvi volilni razred tvorila veleposest, ki je za vso deželo tvorila eno volilno telo in en sam volilni okraj. Pri njej je bil kombiniran stanovski cenzus (posest v deželno desko vpisane nepremičnine) z davčnim (vsaj 100 gld realnega davka, od tega vsaj štiri petine zemljarine). Ti maloštevilni volivci so volili deset poslancev. — Mesta in trgi so tvorili posamič ali po več skupaj sedem volilnih okrajev, pri čemer je vsak okraj tvoril eno volilno telo. Volilni upravičenci so bili le tisti, ki so pripadali prvima skupinama po davčnem in poklicnem cenzusu za občinske volitve, pa tudi po prvem le, če so plačevali vsaj 5 gld letnega davka. Ljubljani sta bila vnaprej rezervirana dva mandata, drugim šestim volilnim okrajem po eden, skupaj torej osem poslancev; tem sta se pridružila še dva poslanca trgove in obrtne zbornice tako, da je mestna kurija tvorilo skupaj deset oseb. — Za volitve na podeželju so po več političnih (upravnih, dejansko sodnih) okrajev združili v deset volilnih okrajev. Volilni možje (gl. niže) enega volilnega okraja so tvorili volilno telo, v katerem so volili po enega, ponekod po dva, v trebanjskem okraju pa tri poslance; skupaj je podeželsko kurijo tvorilo 16 poslancev. Volilna pravica je bila za deželnozborske volitve v primeri z občinskimi volitvami zožena po davčnem cenzusu podobno kot pri statutarini mestih. Sistem je bil na Kranjskem spremenjen leta 1910.

Pri volitvah v državni zbor je bila neenakost volilne pravice ugotovljena 1873 po podobnih načelih kot pri deželnozborskih.

Uvedba splošne kurije pri državnozborskih volitvah leta 1896 in pri deželnozborskih v teku naslednjih let ni na neenakosti niti najmanj spremenila, marveč jo je še poudarila. Že tako nizko število poslancev splošne kurije namreč niso volili samo tisti upravičenci, ki so na novo dobili volilno pravico, marveč so volilno pravico v tej kuriji imeli tudi pripadniki vseh drugih volilnih razredov, ki so torej lahko preglasovali nepremožne volivce celo v tisti kuriji, ki je bila zaradi njih ustanovljena. To določilo je bilo očitno naperjeno proti socialistom.

Šele volilna reforma 1907 je prinesla neko izenačenje s tem, da so pri državnozborskih volitvah odpravili sistem volilnih razredov kot ekstremno obliko interesnega zastopstva. Tvorba volilnih okrajev, ki so jim bili vnaprej odmerjeni mandati, pa je še vedno omogočila izvajanje dovolj učinkovite diskriminacije v interesu vladajočih krogov. V deželnih zbori in praviloma tudi v občinskih zastopih je bil sistem kurij trdneje zasidran, pač pa ga je na Kranjskem sprememba občinskega volilnega reda 1910 izven Ljubljane v velikem delu odpravila. V Ljubljani kot statutarini mestu pa je bil občinski svet do razpada Avstrije sestavljen po treh volilnih razredih.

Sistem volilnih teles, ki so z absolutno večino volila včasih le enega poslanca, včasih celo skupino poslancev, v splošnem tudi ni dopuščal proporcionalnosti pri razdelitvi mandatov in upoštevanja manjšin, ki so bile pri volitvah preglasovane. Tudi so bila zakonska določila glede postavljanja kandidaturo zelo skopa in so tako dopuščala večinskim strankam v posameznih razredih uporabo različnih volilnih taktik.

d) Neposredne volitve so praviloma in v splošnem do 1907 veljale le pri občinskih volitvah. Že volitve v državni zbor 1848 so bile posredne; volivci so izbirali volilne može in šele ti so izvolili poslanca. Načelo po-

Matrikula (imatrikulacijsko spričevalo), obenem nekak indeks pravoslovnega tečaja centralne šole v Ljubljani, november 1810, nadaljevan tudi 1811

srednosti je veljalo v bistvu tudi po prvotni pooktobrski volilni zakonodaji za državni zbor, ko je do 1873 veljalo načelo, naj poslance volijo deželni zbori; za same deželne zbore so spočetka predvideli volitve v podeželsko kurijo po občinskih organih. Kmalu po februarjem patentu leta 1861 so se začela uveljavljati tudi drugačna načela: za pripadnike višjih volilnih razredov so praviloma veljale neposredne volitve, na podeželju pa razen pri občinskih volitvah posredne. Prehod na splošno uveljavljanje neposredne volilne pravice tudi na podeželju se je izvršil med obema volilnima reformama 1896—1907, ko je neposrednost obveljala kot splošno pravilo.

e) Volitve 1848 za državni zbor so bile javne in ustne. Tajnost volitev je prihajala do veljave le postopoma, in sicer najprej pri volitvah za deželni zbor in za državni zbor v višjih volilnih razredih, pri občinskih volitvah pa le v statutarnih občinah. Podeželski volilni razred pri državnozborskih in deželnozborskih volitvah je glasoval javno in ustno in prav take so bile na podeželju občinske volitve. Potem ko so od tega splošnega pravila napravili le tu in tam kake izjeme, se je šele okrog leta 1900 v splošnem uveljavila tajnost volitev, ki se je šele nazadnje uveljavila v podeželskih občinskih volitvah.

Volilni sistemi stare Avstrije so bili po povedanem eno izmed glavnih sredstev, s pomočjo katerih so vladajoči krogi tudi v obdobjih oktroirane ustavnosti s pravno ustavnimi in zakonitimi sredstvi vzdrževali svojo oblast. Socialno in nacionalno zatirana ljudska večina je le počasi, postopno in po hudih bojih izvojevala vsaj nekoliko demokratičnejše volilne sisteme. Popolnoma pa s tem v buržoazno-plemiški Avstriji ni nikdar uspela in ni mogla uspeti.

9. JEZIKOVNO PRAVO. a) Ena izmed najbolj bolnih točk stare Avstrije je bilo narodnostno vprašanje. V marčni revoluciji se je sicer postavljalo načelo o enakopravnosti narodov in podobnih deklaracij ni manjkalo tudi pozneje. Državni temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov 1867 je na primer določal, da so vsi narodi (Volksstämme) enakopravni in da ima vsak narod nenadomestljivo pravico do ohranitve in gojenja svoje narodnosti in jezika. Do resnične izvedbe takih načel pa v razmerju do Slovanov in posebej še do deželno razbitih Slovencev ni nikdar prišlo.

Izmed narodnostnih zahtev sodi v pravno zgodovino razen neizpolnjene želje po Zedinjeni Sloveniji zlasti zahteva po enakopravnosti slovenskega jezika. Določila, ki urejajo jezikovne pravice narodov, so področje jezikovnega prava, ki je v narodnostno mešani Avstriji tvorilo pomembno pravno panogo. Jezikovno pravo ureja lahko privatno, javno (a neuradno), šolsko in uradno rabo jezika. Predmet borb in sporov je bila predvsem šolska in uradna raba.

b) Raba slovenščine v šolah je bila s pravkar navedenim ustavnim določilom izrečno priznana in za narodnostno mešane dežele je bilo še posebej določeno, da je treba zagotoviti vsakemu narodu sredstva za izobrazbo v lastnem jeziku. Posamezna zakonska določila in praksa pa so dejansko bili daleč od tega, da bi takim načelom pripomogli do veljave. Možnosti za izigravanje so dajale že interpretacije termina »deželni jezik« in »drugi deželni jezik«, nadalje razlikovanje med glavnim jezikom pouka ter med drugim deželnim jezikom kot fakultativnim (izjemoma obligatornim) učnim predmetom. O tem, kateri jezik naj bo učni jezik v ljudskih šolah, je odločala deželna šolska oblast potem ko je zaslila tiste, ki so šolo vzdrževali (ne pa starše). Posebno v deželah, kjer Slovenci niso bili v ogromni večini, je bil sestav šolske oblasti že glede na volilne sisteme vnaprej za Slovence neugoden in temu primerne tudi njene odločitve. — Čim višja je bila šola, tem večje so bile težave in ker Slovenci niso imeli lastne univerze, slovenščina ni bila učni jezik v visokem šolstvu in s tem ne le dejansko, marveč tudi pravno zastavljena.

c) V najožje jezikovnopravno področje sodi zgodovina slovenščine kot uradnega jezika v upravi, sodstvu in zakonodajnih ali samoupravnih zborih. Običajno razlikujejo pri tem notranji in zunanji uradni jezik. Zunanji uradni jezik je tisti, ki se ga oblastvo poslužuje v poslovanju s strankami, sicer pa uporablja le notranji uradni jezik. Notranji uradni jezik naj bi veljal ne samo za interno poslovanje sodišča, marveč tudi za njegove pismene odpravke in zlasti za občevanje med instancami. Notranji uradni jezik se zato pogostoma zamenjuje s pisanim uradnim jezikom.

Ustavno določilo iz 1867 je vsebovalo tudi določilo o enakopravnosti jezikov v uradu. Razlikovanje med notranjim in zunanjim uradnim jezikom pa je v praksi vedlo do tega, da so hoteli priznati enakopravnost le glede zunanjega uradnega jezika, medtem ko naj bi bil notranji jezik izključno nemški (izjemoma v Primorju tudi italijanski). V dobi »historičnih« narodov in njihovih pravic je pri teoretičnem zagovoru takih stališč proti »nehistoričnemu« slovenskemu narodu seveda prišlo prav, da so bili skoraj vsi iz Slovenije izvirajoči uradni spisi v arhivih ohranjeni v nemščini. To naj bi dokazovalo, da je bil notranji uradni jezik

na Slovenskem že od nekdaj nemški, kakor je sploh nemški pisan dokument vzbujal in večini še danes vzbuja varljivi videz, da so za njim stali nemški govoreči in misleči ljudje. Pri presoji te razlage je treba zopet seči nazaj.

Razlikovanje med notranjim in zunanjim uradnim jezikom se v starejših obdobjih ne ujema z razlikovanjem med ustnim in pisanim jezikom. Če so se prisledniki pogovarjali pri posvetovanju slovenski, je bila slovenščina notranji uradni jezik, tudi če se je zapisnik spisal v nemščini. Za presojeno jezikovnopравни pomena dokumentov je treba vedeti, kako so nastali. Ohranjeni spisovni material so pisali šolani ljudje, zlasti v starejših časih večinoma Slovenci, ki so se bili s šolanjem in prakso razvili v odlične prevajalce. Bili so sposobni slediti slovenskemu pogovoru in ga beležiti v nemščini. To jim je bilo lažje kot privaditi se neobičajnemu slovenskemu pisanju, potrebno pa je bilo tudi zaradi lažje uporabe v prometu in na višjih instancah. Le izjemoma, kadar so bili ti pisarji v zadregi pri iskanju adekvatnega nemškega izraza, so zabeležili slovensko besedo in že iz tega vidimo, da nam je gotica v nemščini ohranila razgovor, ki je dejansko potekal v slovenščini. Kakor je o cerkvenih sodiščih v 16. stoletju izrečno povedano, da »razpravljajo slovenski, zapisnike polatinijo«, velja kot pravilo tudi o svetnih organih, da zapiske ponemčijo.

Posebno dokler je živel prisledniški sistem, je bil ustni jezik tudi med prisledniki in v razgovoru s predsedujočim in pisarjem slovenski. Če se leta 1579 omenja škofjeloški sodnik, ki ne zna nemški, je jasno, da so tedaj v manjših mestih organi poslovali praviloma le v slovenščini. Zdi se, da je nemščina izrivala slovenščino kot ustni notranji jezik zlasti v 17. stoletju, razen morda v manjših mestih in trgih.

Da pa je bil vsaj zunanji uradni jezik v poslovanju s strankami redoma slovenski, in to ne le med kmeti, dokazuje vrsta zahtev po dvojezičnem znanju raznih funkcionarjev tudi na višjih mestih. Izmed njih je najbolj zanimiva zahteva kranjskih stanov 1527, da mora deželni upravitelj znati slovenski, kakor je od starega običaj.

Ohranjeni slovenski prisežni obrazci, prevodi razglasov in zakonskih predpisov v slovenščino, slovenski prevodi sodb za razglašanje in podobno, dokazujejo, da je bila slovenščina dejansko v rabi mnogo bolj kot bi na prvi pogled kazalo. Če takih zapisov ni ohranjenih več, je to posledica njihove namembe: po razglasitvi niso bili več potrebni v spisu. Pri takih primerih gre seveda res za zunanji uradni jezik, vendar večkrat med plastmi prebivalstva, ki naj bi bile po nekaterih mnenjih izključno nemške.

V splošnem bo do 18. stoletja veljalo, da rabe uradnega jezika niso urejala nikaka pravila, marveč vsakdanja raba glede na dejansko jezikovno znanje organov in prebivalstva. To velja tako za zunanji kot za ustni notranji uradni jezik. Nemščina kot pismeni notranji jezik je pri tem pogostoma imela podobno vlogo kot jo je latinščina imela na Ogrskem in Hrvaškem še do prve polovice 19. stoletja. Slovenščina je bila pri tem nedvomno degradirana, vendar ne vedno v enaki meri. Pri veljavi kot ustni notranji uradni jezik je bila vezana na več in pravdo in je z njima doživljala postopno socialno degradacijo in postopno odpravo zlasti od konca srednjega veka do 18. stoletja. Pri veljavi kot zu-

nanji uradni jezik je bila vezana predvsem na podložnike in manjša mesta in trge, medtem ko je v večjih mestih nekoliko izgubljala veljavo zlasti v teku 17. stoletja, med plemstvom pa v večji meri že nekaj prej. Tudi jezikovno pravo pač ni bilo statično.

V narodnostnih bojih 19. stoletja so imeli pred očmi stanje, kakršnega je ustvaril pravni absolutizem na podlagah, ki jih je bil že prej pripravljajl birokratski aparat. To stanje se je bilo razvilo v dobi, ko še ni bilo narodne zavesti in ko sta celo plemstvo in višje meščanstvo v veliki meri tvorila neko neopredeljivo gmoto dvojezično govorečih ljudi. Vzroki za izrivanje slovenščine so bili bolj v razvoju sodnega postopka v pismeni postopek, v uvajanju organov-posameznikov in v popolnoma praktičnem vprašanju vaje v pisanju. V očeh zagovornikov »historičnih« narodnih pravic pa je to stanje pomenilo princip.

Ker je bilo razglašanje obveznih norm v narodnih jezikih že tako potrebno, uvedba uradnih listov v praviloma dvojezičnih izdajah od leta 1849 dalje ni delala posebnih težav, le da je z marčno ustavo vsak prevod veljal za avtentično besedilo, od 1852 pa je bilo avtentično le nemško besedilo, besedila v drugih jezikih pa so veljala le za uradne prevode. Slovenski prevodi so odtlej dalje z nekaterimi vrzelmi redoma izhajali.

Tudi občevanju s strankami (zunanji uradni jezik) v narodnem jeziku se ni bilo moči resno upirati. Leta 1850 so v kazenskem postopku uvedli sestavo zapisnikov v slovenščini; 1862 je bilo to določilo omejeno z besedami »po možnosti«, toda predvidena uporaba nekaterih običajnejših obrazcev v slovenščini oziroma hrvaščini; 1866 je sledilo pojasnilo, da se sprejemajo tudi slovenske in hrvatske vloge v civilnih zadevah; za Kranjsko so bili 1867 posebej uvedeni slovenski zapisniki zaslišanj v civilnem in nespornem postopku, v kazenskem postopku pa odpravljena omejitev »po možnosti«. Vse to je veljalo le za tiste, ki niso znali nemščine.

Borba za večje priznanje slovenščine je merila na to, da bi bili dovoljeni v slovenščini govori strank in odvetnikov, vloge, sodbe, pritožbe in druga pravdna dejanja. Za vsako novo koncesijo se je bilo treba boriti. Slovenske stranke in odvetniki so včasih tvegali izgubo pravde, če so hoteli po sili uveljaviti uporabo slovenščine pred sodišči. Tudi slovenski uradniki in sodniki so ponovno skušali uporabljati slovenščino kot notranji, tudi pismeni uradni jezik. Največ možnosti so pač imele nekatere občinske samouprave. Takoj ko so Nemci v ljubljanskem občinskem svetu 1882 izgubili večino, je ta sklenil, da se »poleg varovanja popolne enakopravnosti principiuelno slovenski jezik kakor uradni jezik ljubljanskega magistrata proglasi«. Odtlej dalje je bila nemščina v ljubljanskem občinskem svetu v popolni defenzivi. Vpliv tega sveta je segal tudi navzven, kajti ljubljanski magistrat je načeloma pošiljal tudi svoje dopise drugim oblastvom v slovenščini in zahteval od deželne vlade, naj magistratu pošilja samo slovenske dopise, česar seveda ni dosegel.

Medtem ko je še leta 1881 dunajsko vrhovno sodišče razveljavilo kot nično sodbo kamniškega sodišča zato, ker je bila spisana v slovenščini, je 1882 češki rojak Pražak kot pravosodni minister izdal ukaz, ki je bil v prid uporabe slovenskega jezika pred sodišči. Ponovila je v bistvu odločbe iz 1850—1867. V praksi pa izvedba ni bila dosledna.

Kakor se je bilo treba v večini slovenskega ozemlja boriti za uveljavitev slovenščine proti nemščini, tako je bilo treba na Primorskem istočasno uveljavljati slovenščino tudi proti italijanščini kot uradnemu jeziku.

Ko so Čehi proti koncu 19. stoletja v jezikovnem pravu dosegli bistvene koncesije, se slovenske zahteve niso istočasno uveljavile in slovenščina ni dobila enakih pravic. Sicer pa so tako imenovane Badenijske jezikovne odredbe za Češko-Moravsko (1897), ki so zelo široko tolmačile zunanji uradni jezik, privedle do padca vlade in se niso mogle uveljaviti.

Splošna poteza jezikovnega prava glede slovenščine je bila v stari Avstriji značilna po tem, da je bilo vprašanje sicer ustavno popolnoma jasno rešeno, da pa se ustavno določilo ni kot tako izvajalo. Za konkretno izvedbo niso bili nikdar izdani enotni in popolni predpisi, marveč so se kvečjemu reševala delna vprašanja. Zato je bilo uveljavljanje slovenščine odvisno od vrste subjektivnih faktorjev, zlasti od razpoloženja oseb, ki so odločale na višjih instancah. Te pa slovenščini večinoma niso bile naklonjene. Vsak poskus za uveljavljanje slovenščine je imel po svoje načelni pomen. Treba je bilo izvojevati judikate in načelne odločbe za vsako panogo posebej, v deželni samoupravi pa za vsako deželo posebej. Tako je slovensko jezikovno pravo sestavljeno iz kopice posameznih odločb, sklepov in v praksi uveljavljenih običajev, ki jih je nemogoče v kratkem povzeti.

V najsplošnejših potezah bo veljalo, da je bilo stanje za slovenščino najugodnejše v nekaterih samoupravnih organih, pred državnimi organi pa na sodiščih še vedno boljše kot v upravi. Pri tem je bila razlika na primer med tržaškim in graškim višjim deželnim sodiščem, od katerih je prvo uvedlo ugodnejšo prakso kot drugo. Do splošnega priznanja pa slovenščina kot uradni jezik prav do razpada habsburške monarhije ni prišla.

10. NEKAJ DRUGIH USTAVNIH PRAVIC. Tiskovno pravo in združevanje so najprej uredili v duhu absolutizma takoj v njegovem začetku, leta 1852. Novo ureditev tiskovnega prava so — daleč od tega, da bi priznali resnično svobodo tiska — uzakonili leta 1862. Dne 15. novembra 1867 sta izšla zakona o društvih in o zborovanjih. V okviru društvene zakonodaje so urejali tako gospodarske družbe kot politična društva, vendar so bila določila večinoma odmerjena za poslednja. Ustanovitev društva je bilo treba prijaviti prvostopni upravni oblasti (okrajnemu glavarstvu ali statutarni občini), ki je društvo lahko prepovedalo, če bi bilo društvo po njenem mnenju protizakonito, protipravno ali protiustavno. Prijaviti je bilo treba tudi seznam članov, pri političnih društvih posebej pa javljati vsakega novega člana v roku treh dni. Ženske niso mogle biti članice političnih društev. Na vse društvene sestanke — ki jih je bilo treba prav tako prijavljati — je oblast lahko poslala zastopnika, ki mu je bilo treba dajati vse informacije, ki bi jih zahteval o predlagateljih sklepov ali o govornikih. Lahko je zahteval tudi vodenje zapisnika. Deželna vlada je mogla društva razpuščati pod pogoji, ki so se s svojo elastično formulacijo lahko svojevoljno uporabljali. Zakon o zborovanjih je veljal za javna zbiranja, ki jih je bilo

treba prav tako tri dni prej prijaviti in ki jih je bilo moči prepovedati med drugim zaradi ogrožanja javne varnosti in blaginje. Zastopnik oblasti je imel podobne pravice kot na društvenih sestankih vključno s pravico do razpusta.

11. ZAKLJUČKI. Med mnogimi ustavnimi značilnostmi stare Avstrije naj bodo v kratkem povzete le nekatere. Ideja o ljudski suverenosti ni prišla v njej nikdar do veljave, pač pa ideja o monarhovi suverenosti. Ta je omejena le v zakonodaji tedaj, ko velja pravilo, da državni ali deželni zbor zakon sklene ali nanj pristane, cesar pa ga sankcionira. Dejansko se vse tri teoretsko deljene oblasti stekajo v cesarjeve roke. — Tudi razne oblike samouprave so izvedene le v zelo skromni meri, in to le na historični ali pa naselbinski podlagi, nikdar na nacionalni podlagi kot taki. — Ves volilni sistem je urejen tako, da omogoča socialno in nacionalno zatiranje večine. Tudi mnoga druga, v oktroirani ustavnosti razglašena načela, ostajajo v zakonodaji in praksi brez veljave. Posebno značilna pa je razen mnogonacionalnosti sestava vladajočih krogov, ki jim pripadajo razen monarha in velike buržoazije še vedno fevdalci, ki obdržijo prednost vsaj v politiki in visoki upravnih službi. Te in druge značilnosti so rezultat posebne socialne in nacionalne sestave habsburške monarhije, ki je pokazala svoje posledice že v samem poteku in koncu marčne revolucije.

12. UPRAVA V PREKMURJU. Prekmurški Slovenci, ki so po uvedbi dualizma prišli zopet v izključno ogrsko državno sfero, niso tvorili lastne upravne enote, podobno kot je tudi niso tvorili Slovenci pod Avstrijo. V okviru oрске države so prekmurški Slovenci živeli v upravni ureditvi, ki se je v nekaterih bistvenih potezah razlikovala od avstrijske.

Osnovno pokrajinsko upravno enoto so tvorili nekdanji komitati, županije, po novem municipalna ozemlja. Prekmurje je tvorilo del dveh takih županij, županije Zala in Železne županije, ki sta obe imeli sedež izven slovenskega ozemlja. Upravna ureditev teh enot je bila organizirana po odredbah zakonskega člena XXI iz 1886 o municipijih.

Razmerje med samoupravo in državno upravo ni bilo izvedeno v smislu take dvotirnosti, kot jo je poznala avstrijska uprava v deželah. Posebni tir državne uprave je bil izveden samo v nekaterih posameznih panogah, sicer pa je bila delitev med državno upravo in samoupravo prej horizontalna kot vertikalna. Nižje stopnje so bile samoupravne, višje državne. Obe sferi sta se dotikali v organih, ki so upravljali županijo. Na čelu županije je bil veliki župan, ki so ga postavljala centralna oblastva in ki je bil državni uradnik ter zaupnik vlade, zastopnik državne izvršilne oblasti in nadzornik nad samoupravnimi oblastvi. Razen njega pa so bili organi županijske uprave z uradništvom vred samoupravni in so tvorili organe municipija. Uradnike je volil municipijski odbor. Medtem ko so v Avstriji samoupravni organi dežele bili pristojni le za nekatere upravne sektorje, je ogrski samoupravni municipij opravljal posle obče uprave.

Podobna razlika velja na stopnji okrajnih glavarstev. Medtem ko so bila avstrijska okrajna glavarstva državni organi obče uprave, so bila

ogrska okrajna predstojništva le zunanji uradi samoupravnih municipijev, ki jih je izvolila skupščina municipijskega odbora. Tudi poleg njih pa so po nekakem zoženem dvotirnem sistemu lahko bila posamezna državna oblastva.

Pravno manj bistvene so bile neke posebnosti ogrske občinske uprave v primeri z avstrijsko. Tudi madžarska zakonodaja je v sestavu občinskih zastopstev izvajala cenzus oziroma načelo interesnega zastopstva. Polovico občinskega zastopstva so tvorili najvišji obdavčenci v občini (v tem gre torej Ogrska še dalje od Avstrije), drugo polovico pa voljeni zastopniki. Razen virilistov po davčnem cenzusu so priznani še drugi virilisti.

Panjska končnica, datirana 1820, ki predstavlja neko podeželsko pisarno. Pomenila naj bi davke, vendar za mizo sedeči kmet in stoječi škric, ki grabi z mize denar, še nista prav pojasnjena

Tudi na Ogrskem so razlikovali občine z urejenim magistratom (v smislu statutarnih občin) od drugih. Težave, ki jih je v avstrijski občinski upravi povzročal obstoj majhnih občin, ki so težko vzdrževale primeren aparat, so na Ogrskem rešili s tem, da so razlikovali velike in male občine. Velike občine so bile tiste, ki so lahko vzdrževale svoje osebe, male občine pa so po več skupaj vzdrževale potrebni personal.

Razen občinskega odbora, ki je deloval kot plenum, je bil ožji občinski organ občinsko predstojništvo, ki so ga tvorili župan, podžupan, dva odbornika in nekaj drugih organov. Pisarniške posle je vodil beležnik.

Volilni sistem je bil na Ogrskem še trši kot v Avstriji in le 6 % prebivalstva je imelo pravico do (javnih) volitev v poslansko zbornico.

II. STARA JUGOSLAVIJA

Ustavna zgodovina stare Jugoslavije obsega kratko obdobje priprav, začetno obdobje Države SHS in glavno obdobje od zedinjenja 1. decembra 1918 dalje. Poslednje razpada v glavnem v dobo priprav za vidovdansko ustavo, dobo njene veljavnosti, v dobo absolutizma in v dobo oktroirane ustave.

1. **PRIPRAVE.** V dobi stare Avstrije je buržoazno politično vodstvo slovanskih narodov, ki so živeli v okviru avstro-ogrske monarhije, skušalo reševati narodnostno vprašanje v okviru te države, na primer s političnim konceptom trializma, ki naj bi nadomestil avstro-ogrski dualizem.

Ko je v času prve svetovne vojne politični pritisk na avstrijske Slované naraščal, ko so začeli med njimi odnevat dogodka v Rusiji, se je okrepilo protivojno in obenem protiavstrijsko gibanje, ki se je med drugim kazalo v vojaških uporih. S tem so dozorele ljudske težnje po rešitvi narodnostnega vprašanja izven starih okvirov in z združitvijo vseh južnih Slovanov.

Medtem je buržoazno-politično vodstvo še iskalo rešitve v okviru habsburškega dinastičnega legitimizma. Izraz teh poskusov je bila majniška deklaracija, ki so jo dne 30. maja 1917 razglasili poslanci tako imenovanega jugoslovanskega kluba v dunajskem državnem zboru.

Jugoslovanski politiki v emigraciji so medtem zastopali program, naj bi se Jugoslovani zedinili izven stare Avstro-Ogrske, vendar sta se pri tem križali dve tendenci. Srbski politiki so zastopali tezo »pridružitve«¹ drugih narodov Srbiji, torej v bistvu velikosrbsko tezo, medtem ko so politiki iz avstro-ogrskih dežel zastopali tezo »združitve«² in ustanovitve nove države. Nosilec prve teze je bila vlada kraljevine Srbije, nosilec druge jugoslovanski odbor v Londonu. Krfska deklaracija z dne 20. julija 1917 pomeni kompromis med obema tezama in formalno sprejema tezo »združitve«, vendar na račun priznanja monarhije in teze o troimenskem narodu s prevlado unitarističnega koncepta.

Potem ko je bila postala zahteva po združitvi Jugoslovancev izven okvirov avstro-ogrske monarhije med ljudstvom vse bolj odločna, je tudi buržoazno politično vodstvo v domovini tik pred razsulum habsburške monarhije nastopilo pot v tej smeri. Dne 16. in 17. avgusta 1918 je bil ustanovljen v Ljubljani narodni svet, dne 24. septembra 1918 pa na zagrebškem sestanku sprejet program neodvisne države narodov jugoslovanskih dežel. Dne 6. oktobra 1918 je bil v Zagrebu ustanovljen narodni svet (narodno vijeće) SHS kot politično vodstvo južnih Slovanov na ozemlju avstro-ogrske monarhije, ki si je postavilo program zedinjenja in sprejelo princip zastopstva enega delegata na sto tisoč prebivalcev. Tako je deset dni poznejši manifest avstro-ogrske vlade o federalizaciji monarhije ostal brez odmeva; dejansko je začinjalo nastopati nekako dvovladje med starimi oblastvi in narodnim vijećem. Organi narodnega vijeća na terenu so bili narodni sveti, zlasti krajevni narodni sveti.

Medtem je v mednarodnem političnem življenju pomenil podporo ljudskim težnjam nastop predsednika Wilsona, ki je v svojih 14 točkah (8. januarja 1918) sicer govoril o avtonomnem razvoju narodov v Avstro-Ogrski, a je 18. oktobra 1918 v svojem odgovoru centralnim silam zastopal glede jugoslovanskih narodov pravico do samoodločbe.

2. **DRŽAVA SHS.** Potem ko je Avstrija 28. oktobra 1918 zaprosila za mir, se je narodno vijeće v Zagrebu dne 29. oktobra razglasilo za vrhovno oblast na ozemlju, kjer so prebivali Jugoslovani v mejah bivše Avstro-Ogrske. To ozemlje je zdaj tvorilo Državo SHS. S tem se je narodno vijeće iz političnega vodstva spremenilo v vrhovni državni organ,

v čigar imenu je izvajalo oblast njegovo predsedstvo. Nastala je s tem provizorična republika, ki še ni pomenila zedinjenja z drugimi Jugoslovanskimi narodi.

Za zedinjenje je bilo treba sporazuma med narodnim vijećem in drugimi državnimi in političnimi faktorji, zlasti srbsko vlado. Do načelnega soglasja je prišlo 6. novembra 1918, nakar je Srbija priznala narodno vijeće za zakonito vlado jugoslovanskih pokrajin na ozemlju bivše Avstro-Ogrske. O načinu, in na kakšnih podlagah naj bi se zedinjenje izvršilo pa so buržoazni politični vrhovi teže dosegli sporazum.

Z ženevsko deklaracijo z dne 9. novembra je bil med zastopniki različnih gledišč dosežen sporazum o ustanovitvi skupne države, ki naj bi imela dvanajstčlansko ministrsko vlado, v kateri bi polovico članov postavila Srbija, drugo polovico pa narodno vijeće, vendar bi tako srbska vlada kot narodno vijeće ostala v funkciji do konstituante. Položaj Črne gore s tem sporazumom še ni bil določen. Zamišljena začasna oblika združitve bi bila ustvarila nekako vmesno obliko med konfederacijo in federacijo.

Zaradi odpora centralistov med Srbi, zlasti pa regenta Aleksandra, Srbija ženevske deklaracije ni ratificirala.

Neodvisno od tega sta se konec novembra Vojvodina in Črna gora po sklepu svojih skupščin pridružili kraljevini Srbiji.

Podobno je narodno vijeće že 24. novembra sklenilo zedinjenje in postavilo odbor, ki naj bi v sporazumu z vlado kraljevine Srbije izvedel organizacijo enotne države. V izvedbi dobljenih navodil je ta odbor presegel pooblastila in v »adresi« na regenta 1. decembra 1918 izjavil pristanek na centralistično monarhijo, ki ga je regent sprejel. Adresa in njen sprejem sta pomenila zedinjenje. Ta akt je še pozneje kot domnevni »nadustavni« akt služil pri zagovoru centralističnih in monarhističnih stremeljenj. Po imenovanju nove vlade (20. decembra) je 28. decembra sledil razpust narodnega vijeća oziroma krajevnih narodnih svetov.

Nagib za tak potek dogodkov in za samo zedinjenje je dalo revolucionarno gibanje, ki se je tedaj na široko uveljavilo med ljudskimi množicami jugoslovanskih narodov ter njihova želja po zedinjenju. Izvedba zedinjenja pa je bila v rokah tedanjih političnih vrhov in ni bila izvršena v demokratičnih oblikah.

Obseg Države SHS ni bil določen z nikakimi mednarodnimi akti, marveč je bil odvisen od konkretnega položaja in možnosti na terenu. Tako so zlasti v obmejnih predelih nastajale neopredeljene situacije.

3. JUGOSLAVIJA. S prvodecembrskim aktom ustanovljena država se je najprej imenovala kraljestvo SHS, nato kraljevina SHS in nazadnje, od 1929 tudi uradoma kraljevina Jugoslavija. Neuradno se je naziv Jugoslavija uporabljal še preden je bil uradno sprejet.

a) Po zedinjenju je poldrugo leto preteklo v pripravi za ustavo. Postavljeno je bilo začasno ljudsko predstavništvo, deloma imenovano (zlasti iz ozemlja bivše Države SHS), deloma na razne načine voljeno. Imelo je nalogo, da pripravi zakon o volitvah in začasni poslovnik ustavodajne skupščine. To predstavništvo je zakon o volitvah ljud-

skih poslancev za ustavodajno skupščino sprejelo 3. septembra 1920. Ta zakon, ki je priznaval volilno pravico samo moškim, je določal cenzus po šestmesečnem bivališču in nekaj omejitev glede na poklic (zlasti za vojake in oficirje); najnižja starost za izvrševanje aktivne volilne pravice je bila 21 let; glede pasivne volilne pravice je zakon zahteval pismenost kandidata in določal najmanjši odstotek kandidatov s fakultetno izobrazbo. Ker so bile volitve izvršene, še preden je predstavništvo izdelalo poslovnik, je ta poslovnik predpisal regent sam z uredbo. Še preden je padla dokončna odločitev o obliki nove vladavine, so morali poslanci priseči kralju in se s tem že vnaprej opredeliti v enem izmed najpomembnejših vprašanj. Za sprejem ustave je bila zadostna navadna večina od števila vseh (ne samo navzočih) poslancev, ne pa kvalificirana, dvotretjinska večina, ki je običajna pri ustavodajnih aktih.

Na taki podlagi je 12. decembra 1920 začela z delom ustavodajna skupščina, ki je potekala v burnem ozračju, v katerem so razne opozicijske skupine postopoma zapuščale skupščino. Z uporabo najrazličnejših sredstev je regentu in vladi uspelo zagotoviti vladnemu osnutku pičlo število potrebnih glasov, nakar je bila ustava na Vidov dan dne 28. junija 1921 ob ogromni abstinenci sprejeta.

b) Vidovdanska ustava je po svojih temeljnih postavkah o zagotovitvi zasebne lastnine in pogodbeni prostosti v gospodarskih razmerjih sankcionirala kapitalistična družbena razmerja. Uzakonila je monarhijo in izrekla politično neodgovornost kralja.

Njeno razmerje do narodnostnega vprašanja se je izražalo deloma naravnost v nacionalnem unitarizmu, deloma v tem, kako je urejala pokrajinski sestav države. Pri tem je namreč načelno zavrnila kakršen koli ozir na narodnostne podlage, marveč je državo razdelila na upravne enote — oblasti, ki so smele škodovati največ do 800.000 prebivalcev. S tem je bilo preprečeno, da bi jugoslovanski narodi v okviru skupne države tvorili zaokrožene upravne enote.

Oblast je bila organizirana po načelih birokratskega centralizma, poleg katerega so bile zamišljene nekatere stopnje samouprave po podobnih načelih, kot smo jih srečevali že v stari Avstriji. Tudi »delitev« oblasti je bila izvedena po podobnih načelih, kot jih je poznala oktroirana ustavnost stare Avstrije: zakonodajo vršita kralj in skupščina (kraljeva sankcija), upravno oblast izvršuje kralj po ministrih, ki jih postavlja in razrešuje kralj in sodišča delujejo v kraljevem imenu. Nadrejenost kralja nad skupščino se izraža v njegovi pravici do sklicevanja in razpuščanja skupščine.

Vidovdanska ustava je bila edina ustava v državnopravni zgodovini Slovencev, ki je bila v okviru buržoazne države sprejeta v celoti na ustavodajni skupščini, čeprav ji že način, kako je bila sprejeta, gotovo močno zasenčuje to njeno lastnost. Vidovdanska ustava je vsebovala med drugim tudi mnogo liberalnih formulacij, sestavljenih v duhu, ki je ustrezal tedanjim gospodujočim plastem — zgodnjeburžoaznim elementom ekonomskega liberalizma. Dejansko pa so bile te formulacije le »demokratični paravan proti zunanjemu svetu«. Zakonodaja in praksa sta pomen takih formulacij bistveno okrnili, njen praktični pomen pa je bil vendarle v tem, da je ovirala nastop odkritega absolutizma.

V dobi, ko je veljala vidovdanska ustava, je bila Jugoslavija buržoazna monarhija z omejeno ustavnostjo in parlamentarizmom, ki ju izriva absolutistični vladar, da bi avtokratsko zavladal vsej državi.

c) Ko je kralj 6. januarja 1929 z razglasom razveljavil vidovdansko ustavo in razpustil skupščino, začenja obdobje »šestojanuarskega« režima, to je absolutizma in odkrite diktature. Ta pojav v bistvu ustreza monopolističnemu gospodarskemu razvoju, ko veliki kapitali, povezani z vrhovi tedanje oblasti obenem s tržiščem zasedajo tudi odločujoče politične pozicije; pri tem se močno uveljavlja za staro Jugoslavijo sploh značilna korupcionistična akumulacija. V avtoritarnosti državnega poglavarja, totalitarnosti in protidemokratski se pojavljajo obležja fašističnega sistema. Taka ustavna načela je vseboval zakon o kraljevi oblasti in vrhovni državni upravi.

V takem sistemu pa inozemski kapital ni videl zadostne garancije za svoje naložbe in se sistem ni mogel dolgo držati v tako skrajnih oblikah.

d) Dne 3. septembra 1931 je kralj razglasil novo ustavo, ki se označuje kot septembrska ali oktroirana ustava. Že po vsebini in obliki je reakcionarnejša od vidovdanske ustave in nima niti njenega buržoazno-demokratskega značaja. Formulacije, običajne v liberalnih ustavah, srečujemo sicer večkrat tudi v njej, vendar z značilnimi pristavki, ki dopuščajo omejevanje postavljenih načel v zakonodaji. Ta ustava uvaja absolutizem, prikrit s psevdoparlamentarizmom.

Medtem ko je vidovdanska ustava poznala le enodomni sistem, je bil zdaj uveden dvodomni. »Ljudsko predstavništvo« je bilo sestavljeno iz senata in narodne skupščine. Noben sklep ni mogel biti pravnoveljavno sprejet brez pristanka obeh. Senat je bil ustanovljen zato, da bi onemogočil nezaželen sklep skupščine, če bi se zgodilo, da bi ta prišla na stran opozicije. Skupščina je bila namreč v celoti voljena, senat pa je bil le po polovici voljen, medtem ko je drugo polovico senatorjev imenoval kralj. Volitve za senat in za skupščino sta urejala dva ločena zakona iz 1931.

Volilni sistem za skupščino se je v vseh bistvenih potezah glede aktivne in pasivne volilne pravice držal načel, ki so se uveljavila že ob prvih volitvah za ustavodajno skupščino. Bistvena novost pa je bila zahteva po vsedržavnih kandidatnih listah. Stranka, ki je hotela postaviti pri volitvah svoje kandidate, je morala imeti v vsakem upravnem okraju po enega kandidata, po enega na vsakem sedežu banovine itd. V vsakem okraju je kandidatna lista morala dobiti vsaj 200 podpisnikov. S tem so hoteli doseči, da bi mogle na volitvah nastopati le unitaristične stranke. Stranka, ki je dobila največje število glasov v vsej državi (ni nujno da nadpolovično večino), je pri delitvi mandatov dobila vnaprej dve tretjini. Stranka, ki ni dosegla vsaj 50.000 glasov, ni prišla v poštev pri delitvi mandatov, prav tako ne stranka, ki ni dobila toliko glasov, kolikor je bilo treba podpisnikov liste. Glasovanje je bilo ustno in javno. Kljub vsem ugodnostim, ki jih je ta sistem zagotavljal vladnim kandidatom listam in dejanskim prednostim, ki jih je vsakokratna vlada imela pri izvedbi volitev, so naraščale težave, s katerimi so si vlade priborile večino vsaj po oficialnih podatkih.

Volilni upravičenci v senat so bili samo nekateri voljeni ali dejansko imenovani funkcionarji, tako da je bil sestav senata vladi tudi s te plati čim bolj zagotovljen.

Revizijo ustave je pomenila uredba o banovini Hrvatski z dne 26. avgusta 1939, ki je na podlagi tako imenovanega »Sporazuma Cvetković-Maček« dajala tej banovini popolnoma svojevrsten položaj, ki je bil v nasprotju tako z načelom nacionalne enotnosti kot z načelom državnega centralizma, ki ju je vsebovala ustava. Obenem s tem je bila razpuščena skupščina.

Doba stare Jugoslavije se zaključuje z uporom ljudstva proti paktu s silami »osi« in istočasnim državnim udarom. V naslednjem obdobju okupacije začenja z narodnoosvobodilno vojno bistveno nova doba pravne zgodovine vseh jugoslovanskih narodov, doba izgradnje ljudske oblasti. Ob tej revolucionarni izgradnji se razrešijo nasprotja, ki jih stara Jugoslavija ni rešila — socialno in nacionalno nasprotje.

4. IZVAJANJE USTAVNIH PRAVIC. Kakor izhaja že iz splošnega orisa ustavnosti v stari Jugoslaviji, je bila zagotovitev državljanskih pravic po ustavnih aktih, formulirana v slogu buržoazno-demokratskih ustav, v bistvu samo formalnega značaja. Podobni primeri o dejanskem in zakonskem omejevanju državljanskih pravic, kakor jih je bilo le nekaj za zgled navedenih iz dobe stare Avstrije, so veljali v bistvenih potezah tudi za staro Jugoslavijo. Razlike so bile bolj v okolju in splošnih razmerah, v katerih so se take omejitve pojavljale.

Bistveno nova poteza je bilo pri tem v stari Jugoslaviji razmerje oblasti do Komunistične partije Jugoslavije in do pozneje organiziranih partij posameznih jugoslovanskih narodov. Vprašanje o tem razmerju se stari Avstriji v tej obliki vsaj do zadnjih let ni postavljalo. Izvajala je nad delavstvom in njegovimi organizacijami strogo kontrolo in nasilje, toda že njen volilni sistem je preprečeval socialistom, da bi dobili večji pomen v predstaviških telesih in samoupravnih organih.

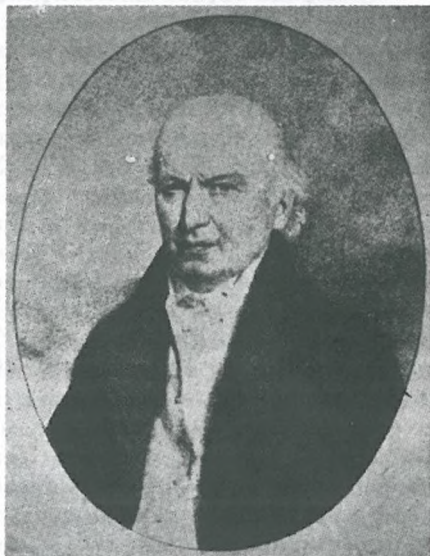
Kljub še vedno skrčenemu obsegu volilne pravice pa so oblastniki kraljevine SHS že v sami ustavodajni skupščini stali pred razmeroma zelo močno Komunistično partijo. Ta je bila ustanovljena na svojem prvem kongresu v Beogradu, ki se je sestel od 20. do 23. aprila 1919. Na tem kongresu so dotedanje socialnodemokratske stranke jugoslovanskih dežel (brez slovenske »Jugoslovanske socialno-demokratske stranke«, ustanovljene v letu 1896) sklenile zedinjenje v novo politično formacijo na podlagi programa tretje internacionale. Novoustanovljena partija se je imenovala »Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)« in se je na kongresu v Vukovarju (od 20. do 25. junija 1920) preimenovala v Komunistično partijo Jugoslavije. Na volitvah v konstituanto se je uveljavila kot tretja najmočnejša stranka v skupščini.

30. decembra 1920 je vlada sklenila »obznano«, s katero je prepovedala organizacijo in delovanje KPJ. Že po sprejemu vidovdanske ustave pa je še ista skupščina dne 1. avgusta 1921 sprejela zakon o zaščiti varnosti in reda v državi, ki je bil naperjen proti KPJ, in uzakonila njeno prepoved. Obenem je skupščina razveljavila vse mandate njenih poslancev. Ta zakon je temelj nadaljnjemu razmerju oblasti do KPJ, s čimer se je oblast v stari Jugoslaviji najrazločnejše opredelila kot oblast v rokah

buržoaznega razreda proti delovnemu ljudstvu kot razrednemu nasprotniku in njegovi politični organizaciji.

Isti zakon je takoj po razglasitvi šestojanuarske diktature izšel v nekoliko obnovljeni obliki, po kateri se je razširil na vse akcije, ki bi merile na spremembo politične in socialne ureditve.

Podobnih omejitev ustavnih pravic je bilo v zakonodaji še mnogo. Tako je na primer zakon o društvih, shodih in posvetih (18. septembra 1931) omogočal le ustanavljanje strank po vsedržavnem principu in je bil 24. marca 1933 le nebitveno omiljen.

Tomaž Dolinar

Po navidezni obnovi parlamentarnosti je zakonodajno delo potekalo le s težavami. Značilnost tedanje zakonodaje so postali finančni zakoni. Spremembe zakonov, včasih pa tudi ureditev nove materije so namesto s posebnimi zakonodajnimi akti izvajali tako, da so vsa taka določila vnesli v uvodni zakon k proračunu. Ta zakonodaja po finančnih zakonih je postala ena izmed značilnosti zakonodaje v zadnjih letih stare Jugoslavije.

5. SLOVENIJA. Po razpadu stare Avstrije so stare historične deželne meje samoumevno izgubile vsak pomen za organizacijo upravnih enot. Vendar je Slovenija kot taka postala državnopravna enota le v začetku; pozneje so se vsaj izogibali temu »plemenskemu« nazivu.

a) Prvi organ oblasti je bila narodna vlada za Slovenijo, sestavljena po sporazumu vodstev tedanjih strank in potrjena po narodnem vijeću. Delovala je v novembru 1918 in ustreza fazi »Države SHS«, v kateri je Slovenija tvorila nekaj del realne unije; delovala pa je še nekaj časa po zedinjenju.

Narodna vlada je bila organizirana v 12 oddelkih s poverjeniki na čelu in je bila nekaka ministrska vlada, ki je obsegala praktično vse resorje do zunanjih zadev in vojske.

Ker je na Slovenskem Štajerskem ob zlomu Avstro-Ogrske uspelo takoj prevzeti dejansko oblast, je njeno ozemlje bilo pod upravo narodne vlade.

Narodna vlada je 4. novembra 1918 ukinila prejšnjo deželno samoupravo in njene organe, tako da je bila njena oblast enotna.

b) V znamenju zedinjenja, vendar s precejšnjo zamudo je bila namesto te vlade 20. januarja 1919 imenovana »deželna vlada« za Slovenijo. To vlado je že imenoval regent. Njeno ime je izražalo zanikanje posebne slovenske narodnosti. Tudi njen sestav je bil že močno skrčen. Obsegala je le še predsednika, podpredsednika in štiri poverjenike, šele nekoliko pozneje pet poverjenikov. Resorji, ki niso dobili poverjenika, so bili podrejeni naravnost beograjskim ministrstvom. Poleg začasnega ljudskega predstavništva v Beogradu je bil v načrtu tudi poseben pokrajinski zbor za Slovenijo, do katerega pa ni prišlo. V dobi te vlade je buržoazna oblast na Slovenskem spričo revolucionarnih gibanj med ljudstvom doživljala občutne krize, ki jih je le s težavo premagala z akcijami, kakršni so bili vojaška intervencija v Trbovljah in streli na Zaloški cesti.

V veliki meri na zasebni iniciativi je slonela akcija za ustanovitev univerze v Ljubljani, ki je bila sprožena že v zadnjih dneh pred zedinjenjem. Večje število strokovnih in sorodnih društev je ustanovilo vseučiliško komisijo, ki ji je vlada dodelila svoje zastopnike. Po začetnih nejasnostih in načrtih, da bi se v Zagrebu uvedel za slovenske študente poseben provizorij, so se v marcu 1919 načrti osredotočili na ustanovitev univerze v Ljubljani; medtem se je tudi pokazalo, da se zagrebške fakultete ne navdušujejo posebno za ustanovitev ločenih slovenskih stolic, beograjska vlada pa je zadržala pričakovane kredite za ljubljansko univerzo. Na iniciativo društva slovenskih inženirjev je deželna vlada pristala 2. maja na uvedbo tehniškega študija v Ljubljani, ki naj bi se začasno finansiral iz sredstev, ki so bila na razpolago v Sloveniji. Dne 19. maja so že začela predavanja. Potem ko je slednjič uspelo, da je ministrski svet v Beogradu sprejel zakonski predlog o ustanovitvi ljubljanske univerze, je bil ta predlog 16. julija 1919 v začasnem predstavništvu sprejet.

V dobo deželne vlade spada tudi borba za slovenske meje, v kateri so se pokazale mnoge slabosti tega režima.

Potem ko je nova država po Saint-Germainski mirovni pogodbi z 10. septembra 1919 pridobila od Koroške le Mežiško dolino in Jezersko, je o usodi drugih delov Slovenske Koroške odločil plebiscit 10. okt. 1920.

Prekmurje je medtem še nekaj časa spadalo k Ogrski, ki je bila od 23. marca 1919 dalje 131 dni sovjetska republika. Sovjet za Slovensko krajino je bil uveden nekako na administrativen način, ne da bi se dežela upravno poenotila in z dejansko uporabo starega, protirevolucionarnega aparata. Kmalu po padcu sovjetske republike, h kateremu je odločilno prispevala tuja intervencija, so 12. avgusta 1919 zasedle Prekmurje brez odpora jugoslovanske čete. Prekmurje je po Trianonski mirovni pogodbi z Madžarsko (4. junija 1920) ostalo Jugoslaviji. Izven njenih meja so ostali porabski Slovenci.

Ker je bila Italija po prvi svetovni vojni na zmagoviti strani, je bilo treba mejna vprašanja z njo urediti po dvostranski pogodbeni poti, pri čemer je imela še posebno prednost v tem, da je držala zaseden velik del

slovenskega ozemlja. Po Rapalski pogodbi (12. novembra 1920), ki jo je sankcioniral regent Aleksander (20. novembra 1920), je skoraj vse to ozemlje pripadlo Italiji. Dokončno je bila — glede Reke — meja določena z Rimskim sporazumom 27. januarja 1924.

c) Po sprejetju vidovdanske ustave je bila kot prehodna organizacijska oblika 12. julija 1921 začasno postavljena namesto deželne vlade pokrajinska uprava za Slovenijo, ki ji je načeloval pokrajinski namestnik. Ta je bil organ resornih ministrstev beograjske vlade. Resorji, ki niso bili obseženi v sedmih oddelkih te uprave, so še nadalje stali v neposredni podrejenosti resornim ministrstvom. Čeprav sta bila 31. decembra 1922 imenovana velika župana za novo ustanovljeni oblasti, je pokrajinska uprava delovala še do konca 1923, torej še poltretje leto po sprejetju ustave.

Ob prehodu iz 1923 na 1924 sta namesto nje stopili obe oblasti. Razen vidovdanske ustave so organizacije teh upravnih enot urejali še zakon o oblastni in sreski samoupravi, uredba o delitvi države na oblasti in uredba o obči upravi (26. aprila 1922). Po načelu, da oblast ne more šteti več ko 800.000 prebivalcev, je bila država razdeljena na 33 oblasti in je bilo treba Slovenijo razdeliti na dve oblasti: Ljubljansko in Mariborsko oblast. Pri tem so Ljubljanski oblasti razen jugoslovanskega dela nekdanje Kranjske pridružili Jezersko in od bivše Štajerske sodne okraje Laško, Brežice in Sevnico; do 1928 je spadal pod Ljubljano tudi okraj Kastav. — Mariborska oblast je razen preostalega dela jugoslovanske Štajerske obsegala tudi nekdanj koroški prevaljski okraj, Prekmurje in Medjimurje.

Na čelu vsake oblasti je stal veliki župan. Bil je predstavnik beograjske vlade in torej ni bil samoupravni organ. Podrejen je bil ministru za notranje zadeve. Kot politični predstavnik vlade je bil od nje popolnoma odvisen in zaradi mnogih menjav vlade so se tudi veliki župani hitro menjavali.

Oblasti pa naj bi bile tudi ozemlja samoupravnih organov — oblastnih skupščin. Volitve v oblastne skupščine so bile izvedene šele 1927. Dve leti pozneje so te skupščine dobile pravico, da s svojimi sklepi spreminjajo nekdanje deželne zakone, ki so bili tedaj še v veljavi iz časov stare Avstro-Ogrske.

S tem je za kratek čas nastala podobna oblika ozemeljske uprave kot je nekdanj bila v deželah, pri čemer je imel veliki župan podobno vlogo kot nekdanj deželna vlada, skupščina pa je spominjala po svojih pristojnostih na deželni zbor. Vendar ta dvotirnost v upravnem aparatu ni prišla toliko do veljave.

d) Obenem z razglasitvijo šestojanuarskega režima so bile razpuščene oblasti in njihovi organi, ki pa so dejansko delovali še do 4. decembra 1929. Razen zakona o notranji upravi (19. julija 1929), ki je izvedel koncentracijo upravne oblasti na I. stopnji, sta tvorila podlago novi upravni ureditvi zlasti zakon o nazivu in delitvi kraljevine Jugoslavije na upravna področja 3. oktobra 1929 ter zakon o banski upravi 7. novembra 1929.

Nova upravna območja so postale banovine. Na tej podlagi sta se Ljubljanska in Mariborska oblast združili v Dravsko banovino, ki je v glavnem obsegala vse slovensko ozemlje v Jugoslaviji, vendar brez

črnomaljskega in metliškega okraja, pač pa z okrajem Čabar. Zamenjava s Savsko banovino in s tem prilagoditev narodnostnim mejam se je izvršila 28. avgusta 1931. — Po uredbi o ustanovitvi okrožnih inspektoratov je deloval tak inspektorat v Mariboru od 24. oktobra 1929 do 31. marca 1932.

Oktroirana septembrska ustava je banovine obdržala in jih opredelila kot upravne in samoupravne enote.

Na čelu banovine je bil ban kot predstavnik kraljeve vlade. Izvrševal je politično in upravno oblast v banovini kot drugostopna upravna oblast. Njegov aparat je bila banska uprava, ki se je delila na oddelke z načelniki in odseke s šefi. Bana in vse višje uradništvo banske uprave je postavljala kralj.

V banovini naj bi deloval tudi banski svet; ta je bil po pravilniku o organizaciji in delu banskih svetov (3. junija 1930) le banov posvetovalni organ. Postavljala ga je minister za notranje zadeve in je štel v Dravski banovini 20, sicer tudi do 30 članov. Septembrska ustava je predvidevala voljen banski svet, ki naj bi imel še ožji, banovinski odbor kot izvršilni organ. Zopet je bila zamišljena podobna dvotirnost kot nekdanj med deželno vlado in deželnim zborom z odborom. Ker pa ni bila nikdar določena pristojnost tega sveta, se je 1932 sicer konstituiral, a se dejansko ni razvil niti toliko, kolikor je ustava predvidela.

Dejansko je pomenila banovinska uprava člen v popolnoma enotirnem sistemu strogo hierarhične lestvice državnih organov.

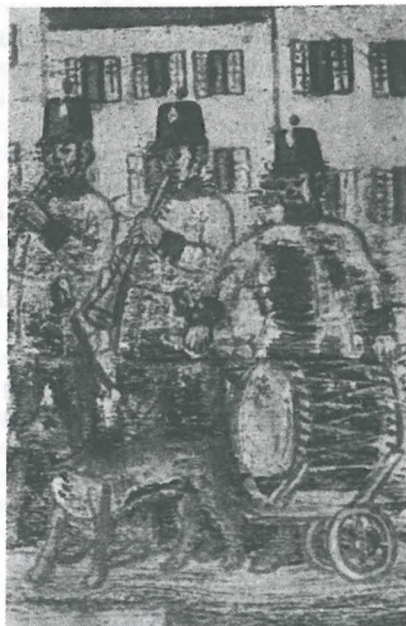
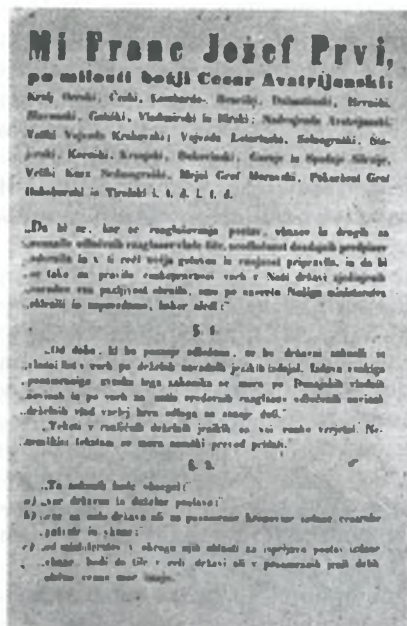
6. OKRAJI. Niti po sistemu upravne razdelitve niti po svojem značaju kot izrazita splošna upravna oblastva prve stopnje okraji Slovenije pod staro Jugoslavijo niso doživljali bistvenih sprememb.

Občutnejšo spremembo v upravnih organizaciji okrajev je doživelo le Prekmurje. V primeri s prejšnjo okrajno upravo po okrajnih predstojnikih, ki so bili le zunanji uradi municipijev in postavljeni po skupščini municipijskega odbora, so bila nova okrajna glavarstva bistvena novost. Pred uvedbo teh glavarstev je zato deželna vlada najprej postavila le civilnega komisarja za Prekmurje s sedežem v Murski Soboti ter njegovega namestnika s sedežem v Lendavi. 1. junija 1921 so bila tudi za Prekmurje uvedena okrajna glavarstva po avstrijskem upravnem sistemu, s tem da je bil sedež novega okrajnega glavarstva v Murski Soboti, sedež izpostave tega glavarstva pa v Lendavi.

Z zakonom o občni upravi 26. aprila 1922 je bil v okrajni upravi utrjen birokratski sistem. Okrajem je načeloval sreski poglavar, ki je vodil vse posle občne uprave v okraju kot posameznik in z osebno odgovornostjo za svoj aparat. Z zakonom o notranji upravi 19. junija 1929 je bil za predstojnike okrajev sprejet že prej uveljavljeni naziv sreskih načelnikov, katerih uradi so bila sreska načelstva.

Vidovdanska ustava je predvidevala tudi organe okrajne (sreske) samouprave. Ker se zakon o sreski in občinski samoupravi od 26. aprila 1922 v tem pogledu ni izvedel, so v Sloveniji poslovale še nadalje tiste okrajne samouprave, ki so bile tu uvedene že v prejšnjih časih. Pri tem je prednjačila Štajerska s svojimi okrajnimi zastopi, medtem ko je Kranjska poznala le zelo skromne okrajne samouprave v obliki cestnih odborov (te je poznala tudi Koroška) in okrajnih blagajn, uvedenih šele

tik pred prvo svetovno vojno. Ljubljanska oblast je leta 1928 ukinila okrajne zastope v prej štajerskih okrajih Brežice, Laško in Sevnica, pač pa je nekoliko razširila delokrog okrajnih blagajn, ki so jih upravljali zastopniki občin. Štajerski okrajni zastopi so na območju mariborske oblasti delovali do šestojanuarskega režima. Pozneje o okrajni samoupravi ni več govora in delujejo kvečjemu še kaki posamezni, na ozka področja omejeni odbori.

Levo: Razglas o novem sistemu uradnih listov, kateri so in v katerih jezikih izhajajo, 4. marca 1849. (Obči državni zakonik in vladni list za avstrijsko cesarstvo, 1850, slovensko-nemška izdaja.) — Desno: Godba Kranjske meščanske garde po panjski končnici

7. OBCINE. Z ukinitvijo dvotirnega sistema je posredni nadzor nad občinami prešel na narodno vladno oziroma deželno vladno. Pri občinskih volitvah je bil dotedanji sistem davčnega cenusa z volilnimi razredi spremenjen in ukinjen z več zaporednimi akti (naredba deželne vlade 15. maja 1920, novelirana 12. februarja 1921) in dokončno odpravljen z zakonom 18. februarja 1922 o volitvah v občinska zastopstva v Sloveniji. Z ustanovitvijo oblasti je prešel nadzor nad občinami na te organe. Šestojanuarski režim je vse tedaj obstoječe občinske uprave razrešil in so nove župane imenovali tedaj še delujoči veliki župani oblasti. Po zakonu o občinah od 14. marca 1933 naj bi bili občinski odbori zopet voljeni, nadzor nad občinami pa so neposredno izvajali sreski načelniki. Občutna novost zakona je bil predpis, po katerem mora občina šteti vsaj 3000 prebivalcev. Ker so bile stare občine na Slovenskem manjše, je v naslednjih letih sledilo združevanje občin (komasacija), pri čemer je prišlo do mnogih trdot, ki so občinsko upravo še bolj oddaljile ljudstvu. Tega tudi

naknadni popravki niso izboljšali. Število občin je padlo od približno 1000 na približno 400.

Zakon o mestnih občinah od 22. julija 1934 je v bistvu priznal še nadaljnji obstoj nekdanjih statutarnih občin. Organi teh občin so še nadalje opravljali tudi posle okrajnega glavarstva oziroma sreskega načelstva. Občine, ki jim je bila priznana lastnost mestnih občin, so bile v zakonu izrecno našteje. V Sloveniji je bila ta lastnost priznana samo nekdanjim statutarnim občinam, to je Celju, Ljubljani, Mariboru in Ptuj.

Organa mestnih občin sta bila mestni svet in predsednik mestne občine. Število članov mestnega sveta je bilo odvisno od števila prebivalcev. Zakon je določal, da se predsednik in dve tretjini članov mestnega sveta volijo z občnim, enakim neposrednim in javnim glasovanjem. Tretjino članov mestnega sveta pa je postavljala ban. Nadrobnejšo notranjo ureditev naj bi urejal mestni statut, ki ga je bilo treba — prav tako kot morebitne druge predpise občinske uprave — pošiljati v potrditev nadzornemu oblastvu.

8. UPRAVA IN PRAVO PRI SLOVENCIH ONSTRAN MEJE. a) Slovenski manjšinski problem v Italiji sega — če izvzamemo Beneško Slovenijo in Režijo — po svojih koreninah do Londonskega pakta (26. aprila 1915), s katerim so zavezniške države obljubile Italiji za njen pristop v vojno znatne dele avstrijskega ozemlja, tudi take s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, brez kakršnih koli garancij za to prebivalstvo. Po vojnih neuspehih Italije sta predstavništvi Jugoslovanov in Italijanov (ne pa držav) sklenili Rimski pakt (april 1918), ki je med drugim določal zaščito manjšin, ki bi jih ustvarila podrobneje nedoločena bodoča nova meja.

Ob razsulu Avstro-Ogrske sta na Slovenskem Primorskem prevzela oblast goriški narodni svet v slovenskem delu dežele z Gorico, medtem ko je v Trstu nastalo nekako dvovladje. Tako je slovenski narodni svet prevzel avstrijsko vojno mornarico, poleg njega pa je deloval 24-članski italijanski odbor za javno blaginjo. Koordinacijo so dosegli s tem, da so v ta odbor pristopili še štirje Slovenci, med njimi dva socialista.

Od prvih dni novembra — ko so od 3. novembra dalje začele zasedati zahodno Slovenijo italijanske čete — je nekaj časa upravljala te kraje vojaška uprava, od julija 1919 dalje pa generalni civilni komisar. Po Rapalski pogodbi 12. novembra 1920 je bil slovenski sektor meje med Jugoslavijo in Italijo v bistvu določen, potem ko je že Saint-Germainska mirovna pogodba prisodila Italiji od Koroške sodni okraj Trbiž z nekimi spremembami.

Za pokrajine, ki jih je dobila Italija na nekdanjem avstrijskem ozemlju zahodne Slovenije in Hrvaške Istre, se je uveljavil slovenski naziv Julijska Krajina, s čimer je bil poudarjen obsejni značaj pokrajine v nasprotju z italijanskim nazivom Venezia Giulia, ki je hotel izraziti pripadnost krajev k italijanski Benečiji.

Italija se je razvila v dobi narodnih revolucij in narodnostnih bojev kot nacionalna država, nevezana na zgodovinske tradicije in je bila v primeri s staro Avstrijo še mnogo močnejše centralizirana. Njene par-

lamentarne tradicije so bile spočetka vsaj pravno še žive, po prihodu fašistov na oblast (1923) pa so v nekaj letih odmrle. Prve volitve, 1921, so bile izvedene po volilnih okrožjih, ki so se ujemale s historičnimi deželami. Slovenci in Hrvati so kljub protislovanskemu volilnemu terorju v Trstu in Istri dobili pet poslancev za državni zbor, od katerih so bili štirje izvoljeni na Goriškem. Druge volitve so bile že pod fašistično vlado 1924, pri čemer je vsa Julijska Krajina z Videmsko pokrajino vred tvorila eno okrožje, medtem ko je celotna država veljala za eno volilno telo. Fašisti so si zagotovili večino v parlamentu z določilom, da relativno najmočnejša stranka pri volitvah — ta položaj so si znali izsiliti — dobi dve tretjini poslancev, le ostanek so delili med druge liste po volilnih okrožjih. Čeprav se je teror razširil tudi na Goriško, so Slovenci še dosegli dva poslanca, še bolj kot doslej izpostavljena strahovanju. Pri volitvah 1929 in 1933 je bila pripuščena le ena, fašistična kandidatna lista za vso državo, parlament je bil dejansko le fiktiven in slovensko zastopstvo je sploh odpadlo.

Tudi po Rapalski pogodbi in razširitvi italijanske ustave na novo pridobljene pokrajine je ostala nekaj časa posebna deželna ureditev Julijske Krajine nespremenjena. Leta 1921 so bili postavljeni celo nekaki izredni deželni odbori, vendar so bili sestavljeni tako, da je delež Slovencev prišel do večje veljave le na Goriškem. Stare dežele so bile ukinjene oktobra 1922 in ustanovljena pokrajina (provinca) Julijska Krajina s prefektom na čelu, v kateri je bila odstranjena vsaka sled nekdanje deželne avtonomije. S tem se je v celoti uveljavil birokratsko-centralistični sistem uprave. Obenem so se dotedanji upravni okraji preimenovali v okrožja (circondari) in postavili pod vodstvo podprefektov.

Kmalu nato pa so enotno pokrajino razbili na več pokrajin (provinc). Pri tem so združevali območja s slovanskim prebivalstvom z območji, kjer so imeli Italijani večino. (Puljska, Tržaška in Videmska pokrajina; poslednji je bila priključena Goriško-Gradiška s Tolminsko.) Do volitev pokrajinskih svetov, ki naj bi imeli šibko avtonomijo, ni prišlo, čeprav so bile predvidene tedaj, ko je bil italijanski zakon o pokrajinah in občinah razširjen tudi na Julijsko Krajino. Preprečil jih je fašizem in po zakonu o pokrajinah iz 1926 so bili vsi pokrajinski organi imenovani. Zdaj tudi ni bilo več ovire za ustanovitev posebne Goriške pokrajine (1927). Vzporedno s temi spremembami so postopno odpravljali podprefektore (nekdanja okrajna glavarstva), dokler niso bile 1927 popolnoma ukinjene.

Potem ko so italijanske okupacijske oblasti v slovenskih občinah odstavile občinske svete in župane ter poverile upravo svojim gerentom in komisarjem, so bile prve občinske volitve v začetku leta 1922. Bile so v znamenju enakega terorja kot nedavne parlamentarne volitve, tako da so bili rezultati v glavnem ustrezni le na Goriškem. Sledila je doba postopnega odstavljanja slovenskih funkcionarjev in postavljanja italijanskih komisarjev, ki so ukinjali slovensko oziroma hrvaško uradovanje. Od leta 1926 dalje je tudi sam zakon — najprej za manjše občine, kmalu pa sploh — poznal le še od vlade in kralja imenovane potestate; tudi posvetovalni občinski sveti so bili postavljeni in ne voljeni. Med tem se je izvajala — prav z namenom poitalijančevanja — komasacija občin.

Struktura rednih sodišč je bila podobna kot nekaj pod Avstrijo, z določenimi organizacijskimi spremembami. V Trstu je delovalo apelacijsko sodišče (z odsekom na Reki). Okrožna sodišča (tribunali) so bila v Gorici, Kopru, Tumeču in Vidmu. Okrajna sodišča so se označevala kot preture. S policijskim zakonom 1926 je bilo med drugim postavljeno »posebno sodišče« kot orodje fašistične stranke pri vzdrževanju oblasti. Sedež je imelo v Rimu, a kadar so nameravali izreči smrtno kazen, je zasedalo tudi v pokrajini, ki so jo hoteli zastrahovati. Člani sodišča so bili višji oficirji fašistične milice.

Civilnopravna zakonodaja Italije je bila razširjena na Julijsko Krajino sredi leta 1929.

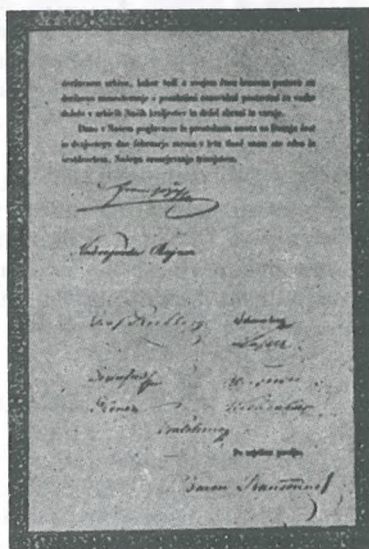
Rabo slovenščine pred sodiščem so dejansko odpravili sodni organi sami, dokler ni to stanje dobilo izraza tudi v kraljevem dekretu 1925. Med tem, 1923, je bila po upravni poti ukinjena slovenščina tudi na nižjih upravnih oblastvih in predvidene možnosti za ustno rabo slovanskih jezikov na občinah so bile *via facti* tudi ukinjene. 1923 so z dekretom odpravili tudi stara slovenska krajevna imena, ki so bila v rabi že od kolonizacijskih časov dalje, in predpisali so nova, skovana italijanska imena. V istem letu so prešle matične knjige na upravna oblastva, ki so na široko izkoristila to možnost za vpliv na izbiro rojstnih imen, dokler ni zakon iz 1928 tudi temu ravnanju dal za silo neko zakonito podlago. Še prej je šla zakonodaja korak dalje in dala prefektom pravico, da poitalijančujejo tudi rodbinska imena, kar so v obilni meri storili. Dejansko preganjanje slovenščine v cerkveni rabi se je ponekod izvajalo tudi v upravnem postopku, posebno trd pa je bil postopek proti slovenskemu šolstvu. Upravni organi so postopoma ukinjali slovanske šole, dokler ni tako imenovana Gentilejeva šolska reforma (1923) določila postopno ukinitve slovanskih šol pričenši z nižjimi razredi, tako da so bile zadnje šole ukinjene 1928/29, kolikor niso bile že prej nasilno zatrte. Slovenska in hrvatska društva so bila ukinjena 1927/28. Potem ko se je postopno izvajal pritisk tudi na slovensko časopisje, so začetek 1929 prenehali izhajati vsi slovenski in hrvatski časopisi, prav tako pa je bil oviran tudi tisk knjig, ki je bil le med 1937 do 1940 nekoliko bolj omogočen.

To kratko naštetje se ozira le na nekaj značilnih zakonskih in upravnih ukrepov, a že tem je težko priznati mesto v zgodovini prava, saj po svoji vsebini in pomenu daleč presegajo povprečno mero pravne sile in tvorijo le del odkritega terorja proti slovanskim manjšinam, kakršnega je bilo izven pravnih sfer še mnogo več in v še mnogo hujših oblikah. Razume se, da se je enak teror izvajal tudi na razredni podlagi proti delavskemu gibanju; mnogi ukrepi so bili obenem protislovanski in protidelavski.

b) Del Koroške s slovenskim prebivalstvom, o čigar usodi je odločil plebiscit 10. oktobra 1920, je skupaj z nekaterimi slovenskimi kraji na Štajerskem, ki niso pripadli Jugoslaviji, po svoji pravni ureditvi delil usodo nove, nemške Avstrije, zdaj prav tako v okviru narodnostne manjšine.

Koroški plebiscit je bil izveden na podlagi 49. in 50. člena Saint-Germainske mirovne pogodbe od 10. septembra 1919. »Celovško ozemlje« je bilo razdeljeno na dve coni, A in B. Najprej naj bi se izvedle volitve

v coni A; če bi tu zmagala Jugoslavija, bi sledile volitve v coni B. Ker je z razliko 6746 glasov v coni A zmagala Avstrija, je glasovanje v coni B odpadlo. Glede na gospodarsko in socialno podrejeni položaj in dolgotrajno zatiranje Slovencev je bil plebiscit že sam na sebi nepravilen. Tudi pravna določila o njegovi izvedbi niso bila taka, da bi zagotavljala izid, kakršen bi ustrezal resničnemu narodnostnemu značaju ozemlja (na primer v tem, da se je kot kriterij za glasovalno pravico priznalo tudi prebivališče neke osebe).

Zaključek slovenskega besedila februar-
skega patenta 1861

Po osebni abdikaciji zadnjega Habsburžana cesarja Karla dne 11. novembra 1918 in razglasitvi republike se je Avstrija z ustavo iz leta 1920 uredila kot zvezna država, sestavljena iz večjega števila, praviloma historičnih dežel. Predstaviška telesa so bila državni svet (Nationalrat) za zvezo in deželni zbori po deželah; pri volitvah je bila priznana ženska volilna pravica. Državni zbor je imenoval zveznega predsednika (represzentativna funkcija) in zvezno vlado s kanclerjem na čelu. Od 1929 dalje je bil zvezni predsednik voljen neposredno in je dobil pravico do imenovanja ministrov. Deželni zbori so postavljali deželne glavarje in deželne vlade. Nekdanja dvotirnost v deželni upravi se je dejansko opuščala, a celo zakon iz 1925 je urejal avtonomno deželno vlado le kot začasno.

Potem ko so od 1930 dalje nastajale oborožene formacije strank, je stopila Avstrija 1933 v dobo diktature (ukinitve državnega sveta ter med drugim socialnodemokratske stranke), v kateri postane Avstrija po besedah oktroirane ustave 1934 avtoritarna, krščansko-nemška stanovska država. Po vkorakanju nemških čet in priključitvi k Hitlerjevi Nemčiji (Anschluss) 13. marca 1938 se avstrijske dežele kot Ostmarka spremenijo v »Reichsgaue«, neposredno podrejene Berlinu. Politični okraji se preimenujejo v okrožja (Kreise), ki jih vodi Landrat.

V tem času so se za Koroške Slovence, po državnih mejah odtrgane od večine slovenskega ljudstva, v čedalje hujši meri nadaljevali problemi

iz predvojne Avstrije (šolstvo, jezik itd.), zdaj v okviru manjšinskega vprašanja. Položaj se je nenehno slabšal, bolj z dejanskim političnim pritiskom in terorjem kot pravno. Takoj po plebiscitu je bilo odpravljeno vsako uradovanje v slovenščini in privatne slovenske šole 1921 prepovedane. Določbe o utrakvistični šoli so se 1934 uporabljale le še na sedmih šolah, drugod so pouk slovenščine že skoraj ali pa popolnoma odpravili. Na pritisk nemških manjšin v drugih državah, ki jim je položaj na Koroškem pri zastopanju lastnih interesov škodoval, so se sicer 1928 vršila pogajanja o uvedbi kulturne avtonomije, 1930 in pozneje pa o nekem bolj skrčenem programu, a vedno brez uspeha. Po anšlusu so bile šole 1938/39 že popolnoma ponemčene, po napadu na Jugoslavijo pa onemogočena sploh vsaka dejavnost, ki bi kazala na slovenski značaj prebivalstva. — Tudi za Koroško velja, da je pojavom nasilja proti slovenskim manjšinam, tudi kolikor imajo pravno obliko, moči le s težavo priznati mesto v zgodovini prava.

c) Izven meja Jugoslavije je ostalo tudi Porabje. Kakor na Ogrskem že prej Slovenci v upravnem in pravnem sistemu niso uživali nikakega priznanja, tako so Porabski Slovenci tudi v dobi med obema vojnama ostali brez najosnovnejše pravne zaščite svojih narodnostnih pravic.

PRAVNA UREDITEV GOSPODARSTVA IN DRUŽBE

V pravni ureditvi gospodarstva in družbe se zrcalijo gospodarski tokovi, ki se v teku kapitalistične dobe na Slovenskem z mnogo večjo spremenljivostjo kot prej uveljavljajo v gospodarskem življenju. V tem nenehnem pretakanju moremo kot dobo razmeroma največjega gospodarskega liberalizma določiti dobo do velike krize, ki je še prišla do izraza v dunajskem bančnem polomu 1873. Odtlej dalje se krepí poseg države v gospodarstvo, pojavljajo močnejše koncentracije kapitala, pa tudi močnejši odpor delavstva proti izkoriščanju in ostrejši razredni boj. Do velike svetovne krize 1929/30, ki pri nas pušča sledove še v naslednjih letih, pravladujejo v splošnem veliki profiti. Zadnje desetletje stare Jugoslavije je v znamenju krepitve državnega kapitalizma, umika konkurenčnega liberalizma in pojava monopolističnih tendenc.

I. PRAVNA UREDITEV GOSPODARSTVA

1. OBRATNO PRAVO. Uvedbi obratne svobode po marčni revoluciji so se drobni obrtniki, tedaj še vajeni cehovskega zavetja, sicer upirali, toda obrtni zakon 1859 je v bistvu obratno svobodo uzakonil. Razlikoval je dve vrsti obrti. Proste obrti so bile tiste, za katere je zadoščala prijava, ki jo je obrtnik vložil pri upravnem oblastvu, ne da bi moral izkazati kakršne koli pogoje. Druga vrsta obrti so bile koncesionirane. Za njih ni zadoščala preprosta prijava, marveč je bilo treba doseči pristanek upravnega oblastva, ki je ta pristanek dalo po svoji presoji, ali so za izvrševanje obrti dani pogoji. Pri tej presoji so bili odločilni predvsem javni interesi. Ker so bile koncesionirane obrti v zakonu izrečno navedene in njihovo število še zdaleč ni obsegalo večine vseh strok, je kategorija prostih obrti predstavljala razmeroma široko obratno svobodo.

Obrtni zakon je zaradi zahtev poznejšega gospodarskega razvoja doživel mnogo dopolnil in sprememb. Med njimi je posebno pomembna uvedba tretje kategorije obrti. Med posledicami dunajskega poloma je bila namreč tudi zahteva po omejitvi obratne svobode. Zato so z novelo 15. marca 1883 med obe prej obstoječi vrsti obrti vrinili še tretjo z brezizraznim naslovom »rokodelski obrti«. Posebnost te kategorije je bila, da za izvrševanje take obrti ni zadoščala le prijava, pač pa izkaz kvalifikacije. Ta nova vrsta obrti je po številu strok, ki so vanjo spadale, praktično prevladovala.

Ker je obrtni zakon nastal v pogojih razmeroma še nerazvitega kapitalizma, je vseboval določila tudi o obratih, ki so bili po svojem značaju zastareli, pa tudi o takšnih, ki pravzaprav niso bili obrtni.

Poznal je na primer še realne obrti, vendar so nova stremjenja prihajala do izraza v tem, da je priznal le obstoječe obrti te vrste, uvedbe

novih pa ni dovoljeval. Tudi radicirane obrti so še nadalje tvorile zakonodajni in upravni problem.

Za tovarniške obrti (industrijo) je bila priznana kapitalu svoboda s tem, da za izvrševanje take dejavnosti lastniku ni bilo nikdar treba dokazovati, da je za izvrševanje te stroke usposobljen.

Novi obrtni zakon, ki je bil v stari Jugoslaviji uzakonjen leta 1931, se je glede kategorizacije obrti in mnogih drugih bistvenih določil ujemal s starim avstrijskim redom, ki mu je vsaj delno služil za vzorec.

2. TRGOVCI. Kategorije trgovcev je določil obči trgovinski zakonik od 17. decembra 1862, ki je, čeprav nekoliko noveliran, ostal v veljavi tudi na slovenskem ozemlju stare Jugoslavije. Postal je pomemben zlasti po svojih določilih o posebnem pravnem položaju, ki ga je užival »trgovec« v poslovnem prometu, posebno pa po svojih določilih o trgovskih družbah. Kakor je na eni strani obrtni red presegal ožje področje obrti, tako je na drugi strani tudi trgovski zakonik segal tudi izven ožjega področja trgovine. Njegova določila o trgovcih in trgovinskih družbah so dejansko veljala tudi za osebe, ki so bili lastniki industrijskega obrata in za banke. Trgovino je treba razumeti bolj v smislu gospodarskega prometa med lastniki kapitalov.

Zakon je razlikoval med trgovci-posamezniki in trgovinskimi družbami. Zaradi varnosti gospodarskega prometa je bilo treba zagotoviti, da bo sopogodbenukom čim bolj znano, kdo ali kakšni kapitali stoje za določeno firmo.

Trgovec-posameznik je bil tisti, ki je posloval sam s svojim kapitalom. Če je sprejel od koga drugega vložke proti deležu pri dobičku in izgubi, je s tem nastala le tiha družba in njeno ime ni smelo zavajati v predstavo, da zanjo odgovarja večje število oseb.

Lastnost družbe je bila navzven priznana samo javni trgovinski družbi, pri kateri je dvoje ali več oseb poslovalo pod skupno firmo in udeležba pri dobičku in izgubi ni bila omejena na imovinske vložke. Člani take družbe so bili solidarno odgovorni z vsem svojim imetjem, kar pomeni, da je za vsak dolg družbe odgovarjal vsak član do polnega zneska in ne le z nanj odpadajočim deležem. V imenu (firmi) je moralo biti vidno, da gre za družbo (običajno & Co).

Če je osebno odgovorni družbenik javno sprejel še enega ali več soudeležencev, ki so jamčili le z imovinskim vložkom, je nastala komanditna družba, soudeležnik s tem vložkom pa je veljal za komanditista. Taka vrsta družbe se je lahko organizirala tudi kot komanditna družba na delnice, v kateri je osebno odgovorni družbenik bil udeležen s celotnim premoženjem, komanditni vložki pa so imeli obliko delnic. Ustanoviti se je mogla le z državnim dovoljenjem.

Če je bil družbin kapital zbran izključno z vložki, je nastala delniška družba. Vlagatelji vložkov so v dokaz svoje udeležbe dobili delnice, ki so bile v prostem prometu. Družba je navzven odgovarjala le z družbenim premoženjem. Lastnik delnice je bil udeležen pri morebitnem dobičku, pri izgubi pa je odgovarjal le do višine delnice, ki mu je pač ob popolnem polomu družbe propadla. Za delniške družbe je bila potrebna državna koncesija. Zakon je na drobno urejal notranje poslovanje delniških družb in pravice delničarjev.

Da bi bilo udeležencem poslovnega življenja znano, s kakšnimi partnerji imajo opravka in s kakšnim obsegom odgovornosti smejo pri njih računati, je bil s tem zakonom uveden trgovinski register, ki je v dveh oddelkih izkazoval posebej poedince in posebej družbe.

Dne 2. oktobra 1937 sta bila uzakonjena prva dva dela (1. Trgovci in trgovinsko osebje; 2. Trgovinske družbe in tajna družba) novega trgovinskega zakona, ki je med drugim opustil komanditno družbo. Zakon je samo stopil v veljavo; posebni zakon, ki naj bi odredil dan, ko dobi obvezno moč pa ni izšel, prav tako ne tretji del, ki naj bi urejal trgovske posle. Težave pri redakciji tretjega dela so bile zlasti v tem, da se je moral ozirati na splošno civilno pravo, čigar uzakonitev pa se je zataknila.

3. RUDNIKI. V znamenju kapitalističnega stremljenja po poenotenju gospodarskih predpisov je cesarski patent 23. maja 1854 objavil splošni zakon o rudnikih, s katerim so bili odpravljeni vsi dotlej veljavni rudniški redi. Ker so rudniki slej ko prej veljali za regal, je država nad njimi obdržala močnejšo kontrolo. Upravna oblast je bilo za vse dežele s slovenskim prebivalstvom in še za Tirolsko rudniško glavarstvo v Celovcu. Temu so bili podrejeni revirski uradniki, organizirani po »uradnih okrajih«. Njihov urad se je pozneje imenoval revirski rudniški urad. Za Koroško je deloval v Celovcu, za Slovensko Štajersko v Celju, v Ljubljani pa za Kranjsko, Goriško-Gradiško in Trst, medtem ko je Istra spadala pod Zadar.

Kot prej je tudi zdaj rudniška lastnina postavljala dva problema. Prvič rudniška lastnina ni obsegala toliko zemeljske površine kot trodimenzionalne globine in jo je bilo treba urejati s pomočjo posebnih mer in pojmov. Drugič je rudniška lastnina imela določene tradicije glede oblike družb. Razen enoosebne rudniške lastnine je moral zato zakon predvideti tudi lastnino večjega števila družbenikov, ki so lahko združili večje kapitale. Če lastnina med družbenike ni bila razcepljena bolj kot na šestnajstine, se je obravnavala kot solastnina po odz. Če je bila lastnina razcepljena bolj kot na šestnajstinke, je družba veljala za rudniško družbo (Gewerkschaft), v kateri je vsak lastnik odgovarjal za družbine obveze le s svojim vložkom. Pri tem je zakon obdržal staro delitev na kukse, ki jih ni smelo biti več kot 128, vsak kuks pa se je smel deliti na največ sto delov. Lastnina kuksa ni več veljala za lastnino na nepremičnini, marveč se je kuks lahko odsvajal kot premičnina. Čeprav delniške družbe kot lastnice rudnikov niso bile izrečno predvidene, so tudi one začele pridobivati rudniško lastnino.

4. ZDRUŽEVANJE IN MONOPOLI. Izmed vrst združevanja drobnih in kapitalističnih obratov je zakonodaja urejala zlasti združevanja v zbornice na eni strani ter nekatere posebne oblike kapitalističnega združevanja na drugi.

a) Trgovske in obrtne zbornice (komore) so se v Evropi razvijale po francoskem zgledu, ki se je razširil zlasti v Napoleonovih časih. Trgovske oziroma obrtne zbornice so stopile na mesto nekdanjih, razceljenih in zaprtih cehovskih organizacij in so tvorile buržoazno obliko oficialnega interesnega zastopstva podjetnikov.

V Avstriji so se začele uvajati šele po marčni revoluciji, na splošno pa jih je uredil ustrezeni zakon iz leta 1850, nakar so doživljale ponovne reorganizacije. Eno izmed pomembnih funkcij teh zbornic pri interesnem zastopstvu smo srečali že pri volitvah v državni zbor in v deželne zbore, kjer so tvorile lahko posebno kurijo ali pa imele vnaprej določeno število mandatov v mestni kuriji.

Ko so po uvedbi rokodelskih obrti uvedli usposobljenostne izkaze, so zbornice v zvezi z ugotavljanjem kvalifikacije začele dobivati določene upravne funkcije.

b) Medtem ko so bile zbornice obvezne in javno priznane samoupravne korporacije, so imeli karteli značaj izjemne, dogovorne in deloma tudi nepriznane združbe. Karteli so nastali med podjetji istih ali sorodnih strok tako, da so se njihovi lastniki dogovorili o odstranitvi medsebojne konkurence z namenom, da bi po sporazumnem načrtu obvladovali trg. To obvladovanje trga so karteli dosegli z dogovorom o prodajnih cenah, prodajnih pogojih, o omejevanju produkcije, o količinah, ki jih posamezno podjetje prispeva za prodajo in z dogovori o rajonizaciji trga. Medtem ko so nekateri šteli za pozitivno plat kartelov vsaj to, da so omiljevali krize, kakršne so nastopale zaradi hiperprodukcije blaga in prevelike ponudbe, so bile negativne posledice mnogo občutnejše. Te so se kazale v diktiranju in zviševanju cen in v tem, da so karteli oteževali nastanek novih podjetij. Predvsem je kartel pomenil sredstvo za doseg neobičajno visokih profitov.

Značilno je, da so bili karteli v zgodnejši kapitalistični eri po marčni revoluciji prepovedani s tem, da je kazenski zakon prepovedoval dogovore med podjetji o prodajnih cenah. Novo stališče je zakonodaja zavzela 1870 s koalicijskim zakonom (gl. tudi str. 499) na iniciativo kranjskega poslanca Vincenca Kluna. To iniciativo je treba pripisati bolj njegovi splošni miselnosti kot kakršni koli podlagi na slovenskem ozemlju. S tem zakonom so bila spremenjena ustrezna določila kazenskega zakona tako, da so dogovori te vrste med podjetniki odtlej dalje veljali samo za neobvezne. V praksi je to pomenilo, da član kartela ni mogel s pomočjo sodišča prisiliti drugega člana, da se kartelne pogodbe drži. Praktično so karteli s tem dobili prosto pot za uveljavljanje.

V stari Jugoslaviji je karteles urejala uredba od 3. avgusta 1934, spremenjena z uredbo od 25. novembra 1935, ki je opredeljevala karteles kot dogovore, s katerimi se izključuje ali utegne utesniti svobodna tekma. Prvotna formulacija uredbe je izhajala iz načelne prepovedi in dovoljevala karteles samo z odobritvijo vlade. Po novi formulaciji pa so bili karteli že načelno dovoljeni in so se postavljali le še pod državno kontrolo, ki je bila v tem, da so morali biti kartelni dogovori pismeni in predloženi ministrstvu za trgovino in industrijo v registracijo. V nasprotju z nekdanjim koalicijskim zakonom so registrirani karteli dobili pravno veljavo.

c) Teorija loči monopole na naravne (ki izvirajo iz lastnine na edinem viru kakega naravnega bogastva) in v umetne. Poslednji nastanejo lahko z dogovorom ali z državnim privilegijem. Tipičen pojav za razvitejši kapitalizem so dogovorni monopoli, po katerih si skupina podjetnikov zagotovi ne le obvladovanje trga, marveč sploh celotne produkcije v čim širšem geografskem obsegu.

Medtem ko so bili državni monopoli urejeni z vrsto drobnih zakonskih predpisov, zakonodaja ni postavljala določnih okvirov razvoju privatnih dogovornih monopolov.

5. TRGOVINSKE POGODBE. Zaradi posebnih potreb gospodarskega prometa med podjetniki so se že zgodaj razvijale trgovinske uzance kot običajno pravo, ki je veljalo v gospodarskem življenju. To pravo je razvijalo posebne vrste pogodb in uveljavljajo pri tem tudi pravila, ki so se v posameznostih razlikovala od splošno uveljavljenih pravil civilnega prava. Trgovinski zakonik iz 1862 je kot posebne vrste trgovinskih pogodb urejal zlasti komisijsko, špedicijsko in prevozniško pogodbo.

Potreba po čim širši ponudbi in povpraševanju pri sklepanju poslov o velikih količinah blaga je že proti koncu fevdalne dobe privedla do ustanavljanja borz. Značilnost borznega posla je bila v tem, da pri njegovi sklenitvi pogodbeni stranki nista nikdar imeli pri roki tistega blaga, ki se je prodajalo in kupovalo, marveč so se posli sklepali za vrsto in količino blaga, določenega po nekih splošnih označbah. Javnost ponudbe in povpraševanja na borzi ob veliki udeležbi podjetniškega sveta je omogočala, da so se pri borznih poslih cene sproti določale glede na dano razmerje med ponudbo in povpraševanjem. Zato so borze postale pomemben činitelj pri gibanju cen. Prvotno sprostitev in prilagoditev tržišču, ki so jo omogočile borze, je pozneje zasenčila vse večja možnost za borzne špekulacije in za varljivo vplivanje na prosto oblikovanje cen po posameznikih ali skupinah.

Borzno poslovanje je urejal zakon o organizaciji borz od 1. aprila leta 1875, ki je torej izšel pod neposrednim vtisom pravkar nastale krize. Ustanovitev borze je moralo potrditi ministrstvo za finance in trgovino. Borzam je bila priznana določena samouprava pod državnim nadzorstvom, ki naj bi jo urejal borzni statut. Zakon je razlikoval med člani in obiskovalci borze, od katerih so bile ženske izključene. Statuti so lahko določali ustanovitev borznega razsodišča.

Posredovanje trgovskih poslov na borzah so opravljali borzni senzali. Za njih je bilo v zvezi z novim zakonom o borzah spremenjeno ustrezno poglavje trgovinskega zakonika. Zaradi agrarnih kriz so bili leta 1903 prepovedani borzni terminski posli za žito ali mlevske izdelke z delno izjemo glede tržaške borže.

Leta 1922 so bila nekatera določila avstrijskega zakona o javnih borzah razširjena na ozemlje vse Jugoslavije. Pozneje je novi civilno-pravdni postopnik 1930 na novo uredil ničnostno pritožbo proti razsodbam borznih razsodišč.

Za ljubljansko borzo, ki je začela delovati po prvi svetovni vojni, je veljal pravilnik od 5. maja 1924, noveliran 1925.

6. DENAR IN KREDIT. V desetletjih pred marčno revolucijo so nadaljevali z emitiranjem bankovcev, pri katerih je slej ko prej ostala problem njihova zamenljivost za kovano gotovino. Po marčni revoluciji so se poskusili povrniti na kovinski denar, pri čemer je na valutno politiko vplival na eni strani odtok srebra v Orient, na drugi strani

dotok zlata iz Kalifornije in Avstralije. Kljub temu je vrednost srebra v primerjavi z zlatom padala.

Po novčni pogodbi z nemškimi državami iz 1857 je ostalo pri srebrni veljavi, le s tem da so se dogovorili na kovanje 21 gld iz stare kovne enote namesto dotedanjih 20 gld. S tem je goldinar starega kova (konvencijskega novca) veljal goldinar in 5 krajcarjev novega novca. Ker so obenem kovno enoto prilagodili metriskemu sistemu, se je povečala na 500 gramov in so iz nje kovali 45 gld. Obenem so uvedli decimalni sistem tudi za drobiž in se je goldinar nove avstrijske veljave delil na 100 krajcarjev. Po izstopu Avstrije iz novčne zveze z nemškimi državami leta 1867 je avstrijska veljava ostala še naprej v rabi.

Nova reforma je bila izvedena 2. avgusta 1892, ko so zaradi padanja vrednosti srebra prešli na zlato podlago in uvedli kot novo enoto krono, ki ji je bila vrednost določena z določeno težo in čistino zlata. Krona se je delila na 100 vinarjev (Heller) in je v razmerju do prejšnjega goldinarja tvorila njegovo polovico, tako da je goldinar veljal 2 kroni.

Da pri plačevanju v trgovskem prometu ne bi bilo treba vedno manipulirati s kovanci ali bankovci, so se kot neobvezno plačilno sredstvo že dolgo prej uveljavile menice in čeki. Z njihovo pomočjo je podjetnik lahko plačal blago s tem, da je kupca napotil na banko ali na svojega dolžnika oziroma sploh na osebo, pri kateri je imel kredit. Posebne zakonske določbe so morale določati, kakšno obliko in vsebino naj imajo ta plačilna sredstva, na kak način jih je treba vnovčiti, kako se pri njih izvaja poroštvo (aval), kako se lahko odstopajo dalje, kako jih je treba terjati, kako je treba ugotoviti morebitno neplačilo (s protestom) in kako zagotoviti čim hitrejšo ureditev morebitnih sporov.

Vsa taka pravila so se bila v glavnem razvila že v uzancah in je bila naloga zakonodaje v glavnem le ta, da jih fiksira, precizira in nekoliko poenoti. Menični red, razglašen 25. januarja 1850 je veljal za isto ozemlje, za katero je bil obvezen odz. S tem meničnim redom so bili razveljavljeni nekateri starejši menični redi, ki so bili dotlej v rabi že iz 18. stoletja. Dežele ogrske krone so dobile menični zakon 1876.

Zakon o čeku je izšel 3. aprila 1906.

Čeprav razlike med različnimi meničnimi in čekovnimi zakoni, ki so veljali na raznih področjih stare Jugoslavije, niso mogle biti posebno bistvene, so bile na tem področju tudi manj bistvene razlike lahko zelo občutne in so ovirale prost razmah medsebojnih trgovskih stikov. Dne 12. decembra 1928 sta bila za vse ozemlje razglašena novi čekovni in novi menični zakon. Nekatera določila obeh zakonov so se tesno držala sklepov mednarodne konference, ki je 1912 v Haagu izdelala menični red in resolucijo o izenačenju čekovnega prava. Sicer so pri redakciji upoštevali tudi dotlej veljavno zakonodajo ter nekaj inozemskih osnutkov.

Denarni zavodi so se spočetka organizirali predvsem v okviru zakonodaje o društvih, po izidu trgovskega zakona pa so se zlasti banke organizirale po njegovih določilih o delniških družbah. Posebno organizacijsko obliko so tvorile deželne kreditne ustanove, ki niso imele podobnih javnih in emisijskih funkcij kot Narodna banka. Delovale so predvsem zaradi profita na privatni podlagi in so razvijale zlasti hipotekarno dejavnost. Hranilnice, ki so se ustanovljale z manjšimi kapitali in za manjša ozemlja, so se organizirale predvsem kot društva. Razen

tega so hranilnice ustanovljale tudi posamezne občine. Dobile so poseben pomen tudi kot sredstvo za ekonomsko podrejanje volivcev vodstvom glavnih političnih strank, kar je bilo tem bolj občutno, ker je na podeželju dolgo časa prevladovalo javno glasovanje pri volitvah

Izmed posebnih predpisov za hranilnice je bil v glavnem najpomembnejši tako imenovani hranilnični regulativ, objavljen z dekretom dvorne pisarne od 26. septembra 1844.

Ker je bilo nujen spremni pojav kreditnega poslovanja v kapitalizmu oderuštvo, ki je z liberalizacijo in zlasti po krizi zavzelo ne-

Žene in otroci pri delu v kovačijah

varen obseg, so skušali z zakonom o oderuštvu 26. maja 1881 omejiti najhujše posledice. Za oderuštvo je veljalo, če si je kdo izgovoril take premoženjske koristi, ki so bile po svoji brezmejnosti sposobne povzročiti gospodarsko uničenje posojilojemalca, če je posojilojemalec sklenil posel iz nerazsodnosti, v stiski, zaradi neizkušenosti ali v podobnih pogojih. Tako prevzete obveze niso bile veljavne, razen če je bila pogodba sklenjena med trgovci. — Po svoji razmeroma nedoločni formulaciji je ta zakon dopuščal prosto presojo sodišč v širokem razponu, in razmaha oderuštva ni mogel preprečiti. Kakor drugi zakoni, ki so skušali omejiti najbolj očitne trdote, ki so nastajale v prosti konkurenci, je tudi ta zakon prepovedoval le posledice, ne da bi odpravljajl vzroke.

II. AGRARNA VPRAŠANJA

Prva leta po marčni revoluciji so v znamenju izvajanja zemljiške odveze. V vsem naslednjem obdobju stopa na mesto izkoriščanja po fevdalcu novo izkoriščanje kmeta po manjših ali večjih kapitalistih, ki z izkoriščanjem svobodne konkurence privedejo zlasti malega in srednjega

kmeta v čedalje težji položaj. S tem dobiva agrarni problem nove, izrazito kapitalistične oblike.

1. ZEMLJIŠKA ODVEZA. Že ko je ustavodajni državni zbor načelno sklenil odpravo kmečkega podložništva, so nastopila različna mnenja o vprašanju odškodnine, ki naj bi jo dobili fevdalci. Z večino glasov je bilo sklenjeno, da se odškodnina prizna. Večji del kranjskih poslancev je glasoval proti temu sklepu. — Prav tako je že ta državni zbor sklenil ustanovitev deželnih zemljiško-odveznih fondov, ki naj bi opravili finančno plat pri odpravi razmerij in plačevanju odškodnine. Proti temu sklepu je glasovala večina slovenskih poslancev, med njimi vsi kranjski. Že zgodovina uvedbe občin je pokazala, s kakšnim odporom je slovenski kmet sprejel zahtevo o plačevanju odškodnine in stališče kranjskih poslancev je bilo očitno pod vplivom splošnih kmečkih zahtev.

Odpravo podložniških razmerij je državni zbor dokončno sklenil 6. septembra 1848, naslednjega dne pa je cesar ta sklep sankcioniral. Natančnejša določila o izvedbi te odprave (zemljiški odvezi) je vseboval patent z dne 4. marca 1849. Podrobna navodila so bila na primer za Kranjsko izdana 12. septembra istega leta.

Vsa kmečka bremena, ki so jih bili podložniki dolžni fevdalnim gospodom zato, ker so ti izvrševali javne funkcije, in nekatera druga (na primer dajatve gostačev) so bila odpravljena brez odškodnine. Za nekatera bremena, ki so bila podložniškim bremenom le podobna (realna bremena v korist župnij ali sosesk, kolikor ni šlo za desetine; nekatere trajne zakupnine) so določili le možnost odkupa. Odpravili so jih le v primeru, da je zavezanec sam predlagal odpravo in če jih je bil pripravljen odkupiti. Za druga bremena, ki so jih šteli za izrazita podložniška bremena, je bilo treba postopek uvesti uradoma in se je odškodnina delila na več delov. Preračunavali so jih v denarno vrednost. Naturalne dajatve, ki niso imele vsako leto enake vrednosti, so preračunali po povprečju večjega števila let. Vrednost bremen so za vsakega dotedanjega obvezanca sešteli in jo pomnožili z 20, tako da so s tem dobili njihovo kapitalizirano vrednost.

Od celotne vrednosti proti odškodnini odpravljenih fevdalnih bremen so eno tretjino odpisali s tem, da so jih šteli kot pavšalni davek. Drugi dve tretjini so razdelili po polovici na dotedanje zavezance, ki so morali znesek plačati v 20-letnih anuitetah, po polovici pa na dežele, ki so smele za ta namen pobirati pribitke na davke.

Za opravke v zvezi s tem je bila n. pr. na Kranjskem postavljena deželna komisija, ki jo je kot predsednik vodil poseben komisar ministrstva. Pod vodstvom deželne komisije so delovale posebej ustanovljene okrajne komisije. Za likvidacijo odškodninskih zahtevkov je sprva delovala državna blagajna za zemljiško odvezo v Ljubljani, od 1851 dalje pa direkcija fonda za zemljiško odvezo. Okrajne komisije so z delom prenehale največ v letu 1853, za nadaljnje posle finančne likvidacije pa je še naprej delovala direkcija do 1861.

2. SERVITUTNA REGULACIJA. Razne pašne, gozdne in podobne pravice večjih ali manjših skupin prebivalstva, naselbinskih enot ali drugačnih deležnikov so v preteklem času obveljale pravno kot zemljiške

služnosti. Patent o zemljiški odvezi je sicer načelno predvidel odpravo ali regulacijo takih pravic, za kar pa je prinesel podrobnejša navodila šele patent dne 5. julija 1853 »o regulaciji in odvezi drvarskih, pašnih in gozdno-proizvodnih pravic do pridobivanja, nekkih služnostnih in skupnih posestnih in hasnovalnih pravic«.

Nekatere izrečno naštete pravice je bilo treba odpraviti ali na novo urediti uradoma in brez predloga, za druge pa se je uvedel postopek samo na predlog ene izmed obeh strank. Kjer je bilo potrebno, so za izvedbo odprave ali regulacije uvedli posebne krajevne ali deželne komisije, ki so se praviloma imenovala oblastva za razbremenitev zemljišč in regulacijo. Prenehale so z delovanjem proti koncu 19. stoletja.

Kakor so bile zelo različne zgodovinske podlage takih pravic in njihove stare oblike, tako so bili zelo različni tudi rezultati njihove odprave ali regulacije. Komisije so skušale po svoje ugotoviti vsebino pravice in so ji nato prikrojile modernejšim pojmovanjem ustrezno pravno obliko. Zlasti tedaj, kadar je šlo za gozdno pašo na ozemljih, ki bi lahko koristila za industrijske namene, so skušali pašne pravice ukinjati. Sicer pa so v splošnem pri pašnih pravicah na manj pomembnem svetu uvedli nekako solastništvo prejšnjih upravičencev. To solastništvo so odmerili ali po enakih deležih ali pa po različnih ulomkih, oziraje se pri tem na obseg prejšnje pravice ali pa na velikost kmetije, ki ji je bil priznan delež. Mnoge pravice, ki so bile po starem vezane na določeno domačijo v vasi, so v novi solastniški obliki lahko postale predmet delitve ali sploh pravnega prometa. Razlike med posameznimi vasmi in pokrajinami se s tem še zdaleč niso odpravile, marveč so v svoji novi obliki nudile možnosti za razvoj drugačnih običajev, na katere je odslej naprej v veliki meri vplival način, kako so bile pravice vpisane v zemljiški knjigi. — Nasprotje med kmečkimi interesi na eni strani in interesi fužin — zdaj že industrijskih — na drugi je tudi zdaj vedlo do ostrih konfliktov in tudi do dejanskih upornosti.

Značilen primer stanja, kakršnega je ustvarila servitutna odveza, je »roža«, posebna vrsta ureditve paše na trentarskih planinah Trebiščina in Zapotok. Letna paša in nekatere druge pravice so tu bile v rokah nekaterih služnostnih upravičencev, medtem ko so nekatere druge pravice izven glavne sezone izvajali vsi okoličani. Ker take ureditve — ki najbrž tudi ni posebno stara — niso znali izraziti s kako tipizirano zemljiškoknjižno formulo, so jo razrešili kot nekako solastnino med občino in služnostnimi upravičenci.

Odkod prihajajo taki in podobni vplivi na ureditev skupnega sveta in njihovo delitev, nam pove že primorski naziv »jus« za pravico na gmajni; s tem nazivom so po razdelitvi začeli označevati tudi posamezno parcelo, ki jo je dobil bivši soupravičenec.

3. AGRARNE OPERACIJE. Že v 18. stoletju začeti poskusi, po katerih naj bi se soseskina zemljišča razdelila na vaščane, so pustili nedotaknjeno ogromno večino takih zemljišč. Servitutna regulacija se soseskinih zemljišč, na katerih niso mogli ugotoviti obstoja služnostne pravice, ni dotaknila. Nasprotno se je lahko celo kaka bivša skupna služnost po regulaciji spremenila v novo soseskino zemljišče.

Medtem pa se je bil gospodarski pomen soseskinih zemljišč močno zmanjšal. Ovčereja je zaradi uvoza boljših vrst volne iz Avstralije nazadovala, govedoreja in konjereja pa sta bili že preusmerjeni na hlevsko živinorejo, ki jo je olajšala uporaba novih krmil. Samim kmetom se soseskino zemljišče zdaj ni več zdelo pomembno za pašo. Tudi med kmeti se je pojavljal poudarjeni individualizem kapitalistične dobe, ki ga zdaj med njimi ni več omejevala skupna paša.

Z državnim zakonom 7. junija 1883 so bila dana osnovna načela za delitev skupnih zemljišč. Ta načela so prilagodili posebnim razmeram v posameznih deželah v deželnih zakonih (na primer Koroška 1885, Kranjska 1887).

Na podlagi te zakonodaje so na predlog vaščanov uvajali postopek za razdeljevanje soseskinega sveta. Razdeljevanje se je podobno kot določanje deležev pri servitutni regulaciji oziralo na različne kriterije. Ponekod so dobili vsi vaščani enake deleže, drugod so bili kajžarji izključeni; ponekod so se zopet ozirali na velikost kmetije ali celo na stara pojmovanja o gruntu, polgruntu itd. Kjer je bila upravičenost do paše dotlej omejena po številu glav, je zdaj to število odločalo pri odmeri parcele, ki jo je posamezno gospodarstvo dobilo na prejšnji gmajni.

S parcelami, ki so jih kmetje dobili od nekdanje gmajne, so različno ravnali. Nekateri so jih pogozdili ali napravili kake laze, zopet drugod so nastale senožeti itd. Ponekod so uvedli običaj, da po košnji pasejo še nadalje vsi poprek.

Tako se je pisana podoba soseskinega sveta zaradi regulacije služnosti in delitve le ponekod spremenila v splošno individualno lastnino, drugod pa so se oblike še bolj razcepile. Tu je bil svet še nerazdeljen, drugod je bil razdeljen le del tega sveta ali pa je bil razdeljen na papirju ves svet, v resnici pa je bilo nekaj načinov izkoriščanja še skupnih. Skupna novost je bila povsod v bistvu ta, da je poleg starih običajev vplival na obliko pravice še vpis v zemljiško knjigo.

Oblike, kakršne srečujemo v polpretekli dobi pri ureditvi skupnega sveta na planinah ali gmajnskega sveta v vasi, so po povedanem že v mnogem posledica raznih posegov oblasti v ta razmerja. Pri tem so uradniki z ne posebno prefinjenim pravnim čutom dajali takim razmerjem pogostoma oblike po svoji pravni presoji. Nova razmerja, ki so pri tem nastala, so bila večkrat na papirju drugačna kot so bila v resnici.

Organizacijske oblike, kakršne so na tem pravnem področju veljale v zadnjih desetletjih, torej same po sebi niso izraz kakega starega ljudskega prava. Če pa s primerno kritičnostjo izločimo elemente, ki jih je ob posegih oblasti vnesla birokracija, utegnejo v jedru tičati še zelo stare podlage. Raziskava teh organizacijskih oblik in njihovega preoblikovanja v dobi kapitalizma naj bi bila vsekakor eno izmed področij, na katerih naj bi se iskale specifične pojavne oblike slovenskega prava.

Specifičnost slovenske organizacijske ureditve se je zlasti občutila na Primorskem tedaj, ko je prišlo v roke italijanski upravi. Ko jih je ta skušala obravnavati po kriterijih, ki jih je bila vajena, se je pokazalo, da teh razmerij sploh ni sposobna razumeti.

Delitev soseskinih zemljišč, ki se je razvila proti koncu 19. stoletja, je združevala poleg pravne ureditve novih razmerij tudi izvedbo ustreznih vrisov v katastrske mape. Že pri tem delu je bilo potrebno, da so

uvedli posebne organe, ki so razpolagali s potrebnim upravnim in geodetskim aparatom. Ko je začela država razen tega pospeševati še komasacije raztresenih zemljišč in arondacije neenotnih posesti, so v ta namen začele delovati posebne komisije za agrarne operacije.

4. DELJIVOST KMETIJ. Potem ko so Francozi v Ilirskih provincah odpravili omejitve za delitev kmetij in ko te omejitve ob povratku Avstrijcev niso bile v celoti obnovljene, je marčna revolucija tudi drugod omogočila prostejši promet s kmečkimi zemljišči.

V sproščenih razmerah je to pomenilo možnost pa še večjo diferenciacijo kmetov po velikosti kmetij, zlasti v smeri povečevanja števila malih kmetov. Državni zakon iz 1889 je postavil nekatera osnovna načela, po katerih naj bi se omejevala delitev srednjevelikih kmetij med dediče. Deželni zakon je prepuščal podrobnejše določbe o tej prepovedi, zlasti pa odločitev o tem, katere kmetije naj bi se pritegnile pod to prepoved. Tak deželni zakon je 1903 dobila samo Koroška, tako da se drugod državni zakon ni mogel praktično izvajati.

V krajih, kjer deljenje kmetij nekdaj ni bilo v navadi, so deloma še pozneje obdržali običaj dednih odpravščin, ki so ga najbrž pomagali vzdrževati v veljavi tudi notarji. Vendar se zdi, da so ponekod začeli uvajati delitev kmetij tudi na novo.

Deloma že iz fevdalnih časov in deloma na novo so se torej na Slovenskem razlikovali kraji, kjer so se kmetije redoma delile od krajev, kjer ni bilo te navade. Da so bili pri tem odločilni razni činitelji, kakor bližina mest, hribovska ali dolinska lega, možnosti za stranski zaslužek itd., velja tudi zdaj.

Ker so zdaj nastopile še druge možnosti za odprodajo posameznih parcel in sploh za spremembe v lastništvu, kakor je prišlo tudi do razkosanja mnogih kmetij na prisilnih javnih dražbah, je kapitalizem močno povečal diferenciacijo na vasi. Iz te diferenciacije so izvirali mnogi socialni problemi.

5. AGRARNA REFORMA. Zemljiška odveza se ni dotaknila tistih fevdalnih zemljišč, ki so jih fevdalci obdelovali v lastni režiji, servitutna odveza pa jim je dalje celo sprostila kmečkih služnosti mnoge gozdove. Nekdanji fevdalci so po zemljiški odvezi ostali lastniki ogromnih zemljiških kompleksov, katerih vrednost je zaradi povečane izrabe gozdov celo narasla. Pojem zemljiških gospostev je zdaj zamenjal pojem veleposesti v kapitalističnem smislu.

V Avstriji je bila veleposest eden izmed najpomembnejših političnih činiteljev v državi in v deželah, obenem pa pri nas tudi zastopnica nemških interesov.

Pod pritiskom revolucionarnih kmečkih zahtev je bilo narodno vijeće v Zagrebu že takoj po razsulu Avstro-Ogrske prisiljeno obljubiti malim kmetom zemljo, ki naj bi jo agrarna reforma odvzela veleposestvom. Čim bolj se je v teku let buržoazna oblast čutila varnejšo, s tem manjšo naglico in radikalnostjo je potekala izvršitev te obljube.

Predhodne odredbe so bile sicer izdane že 25. februarja 1919, vsebovale pa so le splošna načela: razlastitev veleposesti in razdelitev zemlje. Z uredbo 12. avgusta 1919 je bilo veleposestnikom prepovedano odsvajati

nje in obremenjevanje zemljišč. Po uredbi od 3. septembra 1920 pa so vprašanje agrarne reforme odložili s tem, da so bili veleposestniki samo prisiljeni, oddati zemljo v štiriletni zakup. Po preteku te dobe je pravilnik 8. februarja 1925 uvedel fakultativni odkup agrarnih zemljišč od veleposestnikov. Ta pravica je prišla prav le večjim kmetom. Slednjič je zakon o likvidaciji agrarne reforme 19. junija 1931 priznal lastnino tistim, ki so dotlej prejeli veleposestniško zemljo. Veleposestnikom je še vedno ostal maksimum 500 ha, mali kmetje pa so od te agrarne reforme imeli le malo koristi.

6. KMEČKI DOLGOVI. Problem kmečkega prezadolževanja se je pojavljal že v 19. stoletju. Zakon o odušitvi (str. 485) ga ni mogel bistveno omejiti, ustanavljanje hranilnic in posojilnic pa je nedvomno pripomoglo do olajšanja, a prav tako ni moglo odstraniti globljih vzrokov za prezadolževanje kmetov. Tipičen spremni pojav kapitalističnega gospodarstva so škarje cen, po katerih je zvišanju cen industrijskih izdelkov ustrezalo padanje cen poljedelskih pridelkov. Vsakemu odpiranju škarij je sledila agrarna kriza in agrarne krize so začele postajati kronične. Seveda tudi taki ukrepi kot prej omenjena prepoved borznih poslov za žito in mlevske izdelke, razvoja niso mogli ustaviti. Kmetije so si druga za drugo sledile na dražbi.

Do posebno občutne agrarne krize je prišlo v zvezi s svetovno krizo leta 1929/30, ko je ogromno število kmetov zabredlo v nezmogljive dolgove. Dne 19. aprila 1932 je zakon o zaščiti poljedelcev uvedel tako imenovano kmečko zaščito najprej s tem, da je s podaljšanjem rokov za odplačilo dolgov uvedel moratorij. Potem ko je 30. septembra 1935 izšla še uredba o tem vprašanju, je septembra 1936 druga uredba uredila likvidacijo kmečkih dolgov. Polovica dolga, a največ 12.500 din se je črtala. Preostanek je moral kmet plačati v dvanajstih letnih anuitetah z zakoni-timi obrestmi. Če ni plačeval anuitet ali obresti, je kmet zaščito izgubil.

Likvidacijo kmečkih dolgov je finansirala država po Privilegirani agrarni banki. Ker so banke-upnice v času, dokler jim ni bil povrnjen denar, lahko postale nelikvidne, so smele zadrževati hranilne vloge, kar je zopet zmanjšalo vrednost teh in odpiralo možnosti za bančne špekulacije.

7. KOLONAT. DEPUTATNA RAZMERJA. Zemljiška odveza je odpravljala le taka razmerja, ki so po obliki kmečkih obvez imela fevdalni značaj.

a) Če je bilo kako razmerje podobno bolj prostemu zakupu, ga niso imeli za fevdalno in ga niso odpravili. Kjer je na zahodnem obrobju slovenskega ozemlja veljal kolonat, je ta kot zakupno razmerje ostal. Razlikoval se je od zadnje faze podložniških razmerij predvsem v tem, da se je oblikoval s pravno prostimi kratkoročnimi in odpovedljivimi pogodbami, medtem ko je podložništvo obsegalo trajnejše obveze in bolj ustaljene oblike bremen. V tem je bila še občutna prvotna historična, pravna in družbena razlika, ki je izhajala iz tega, da je kolonat nastal v mestnih komunah ob zelo zgodnjih vplivih blagovno-denarnega gospodarstva, podložništvo pa neposredno iz agrarne podlage. Odsevi te prvotne razlike so se kazali v 19. stoletju v tem, da je kolonat veljal za

obligacijsko razmerje, ki se je popolnoma ujemalo s predpisi, ki so urejali pogodbeno razmerja po civilnem pravu. Zato v odpravi podložništva niso videli pravne podlage za odpravo kolonata. Na to stališče so se postavili tudi, ko so regulirali kolonat v Dubrovniku in okolici (1878) in odpravili proti odškodnini samo kolonsko tlako. Čeprav je v poslednjih

Hoch k. k. Landesregierung.

*Geheftetes Amtebezeugnis für die Gründung eines Fideicommisses
des Kriegermarchen in Lendorf befohlen, sich für die
Angelegenheit ausgeben, anzufragen, ob, wann und in
welcher Weise die Gründung des erwähnten Fideicommisses am
20. März 1878 in offener Sitzung vorgelegt ist, und von
welcher Seite keine Anfechtung vorgelegt ist.
Das Fideicommiss des Kriegermarchen nach § 4 des Gesetzes
vom 15. April 1864. für ein Fideicommiss.
Folglich ist die angegebene Geheftete Amtebezeugung des
Hoch k. k. Landesregierungs wegen dem Befunde des
erwähnten Fideicommiss nach § 4. obigen Gesetzes die
Befestigung erhalten.*

Lendorf am 16. August 1878.

Der Gründung Kommissar:

Adolf Krieger

Johann Krieger

Johann Krieger

Johann Krieger

Krojaški sindikat prijavlja
začetek svojega delovanja 1873

desetletjih zlasti istrska veleposest pritiskala na širjenje kolonskih razmerij, se je kolonat med Slovenci le poredkoma uveljavil in je ostal v glavnem omejen na Goriška Brda.

Medtem ko so kolonat šteli za zakup, pri katerem daje zakupnik lastniku del pridelkov ali drugačno zakupnino, so deputatna in viničarska razmerja ocenjevali drugače: šteli so jih za delovno pogodbo, pri kateri delavec obdeluje gospodarju neko posestvo, zato pa mu gospodar namesto plačila nudi stanovanje na tem posestvu in mu pušča del pridelkov ali pa daje drugačno plačilo. V vseh primerih, to je pri kolonatu,

deputatnih razmerjih in pri viničarstvu obdeluje zakupnik oziroma delavec posebej odmerjeno gospodarsko enoto — posestvo — sam s svojo družino, živi na tem posestvu in ga obdeluje podobno kot kmet, vendar le na podlagi obligacijskega razmerja. Dejanska funkcija vseh takih pogodb si je zelo sorodna; kvalifikacija kolonata kot zakupa ter drugih navedenih razmerij kot delovne pogodbe izvira v mnogem iz zelo sekundarnih posebnosti enih in drugih.

b) Deputatna razmerja moremo po tako nastalem pojmovanju opredeliti kot tista razmerja, pri katerih dobi poljedelski delavec od zemljiškega lastnika stanovanjsko hišo, zemljo za obdelavo, živino v oskrbovanje in hasek ter druga plačila vse proti obvezi, da jih odsluži na zemlji, ki si jo je lastnik pridržal. Gre torej v bistvu za nekako pogodbeno kmečko tlako. V najbolj izrazitih oblikah se pojavljajo deputatna razmerja na Slovenskem pri majerjih in huberjih v gozdnih obratih na Pohorju in na Kozjaku. V teh nazivih, ki so izkazani šele za novejšo dobo, so skriti sicer stari nazivi za oskrbnike pristav in celo za kmete na hubah, vendar je njihov prvotni pomen zabrisan. Delovne storitve majerjev in huberjev so imele zlasti obliko dela v gozdu. Historični izvor teh razmerij še ni pojasnjen.

Oddaljeno sorodnost imajo s temi razmerji ofri (Hofer) na Slovenskem Štajerskem, ki najeto stanovanje odslužijo z delom. Po civilnem pravu gre tu za kombinacijo najema in delovne pogodbe.

c) Deputatnim razmerjem je v mnogem podobno tudi viničarsko razmerje. Viničarji so živeli v lastnem gospodinjstvu in obdelovali s svojo družino lastnikov (»vinogradnikov«) vinograd in k temu spadajočo drugo zemljo proti temu, da jim je lastnik dajal na razpolago stanovanje, mezdo v denarju in naturalijah ter včasih tudi nekaj zemlje in živine.

Viničarsko razmerje se je torej pojmovalo kot nekaka dnina, kombinirana z več ali manj izrazitim deputatnim razmerjem.

Izvor viničarskih razmerij ni popolnoma pojasnjen. Njegova historična podlaga je nedvomno meščanska posest na večjih vinogradniških parcelah, ki je zelo stara. Prva viničarska razmerja so se morda oblikovala v zvezi s pojavom gostačev v vinogradih, pozneje morda tudi s tem, da je osebenjek-sogornik prodal svoj gorskopravni vinograd meščanu in ostal na njem kot obdelovalec. Vse to se je lahko dogajalo že od konca srednjega veka dalje. Razširjenje viničarskih razmerij v Halozah in nekaterih sosednih predelih (delu mariborske okolice in Slovenskih goric) pa je najbrž dobilo največji obseg šele pozneje, praviloma v 19. stoletju in morda celo po zemljiški odvezi. V dolenjskih vinogradih se viničarstvo skoraj ni pojavljalo. Dolenjski viničarji (bancerli) so bili maloštevilni in so bili tudi po socialnem položaju na boljšem od štajerskih viničarjev. Vzrok utegne biti v tem, da je bila meščanska vinogradniška posest na Dolenjskem mnogo manjša, da dolenjsko vino ni imelo toliko pomena v trgovini in da so bile tudi same vinogradniške parcele tako drobne, da niso tvorile zadostne gospodarske podlage za ustanavljanje viničarij.

Viničarska razmerja niti po svojem izvoru niti po svoji pravni obliki niso bila fevdalna razmerja, marveč izrazit pojav zgodnjega kapitalističnega posega meščanskega kapitala v agrarno produkcijo oziroma kapitalističnih pojavov po zemljiški odvezi. Ker so jih kvalificirali kot delovna,

torej obligacijska razmerja, jih zemljiška odveza ni odpravila, marveč je najbrž celo pripomogla k njihovemu večjemu razmahu.

Ta razmerja so se razvila v eno izmed najbolj brezobzirnih oblik izkoriščanja delovne sile in so tvorila enega izmed najtežjih socialno-agrarnih problemov na Slovenskem v dobi kapitalizma.

Viničarska razmerja so na Štajerskem urejali viničarski redi, tako red od 1. aprila 1863, nadalje od 2. maja 1886 in 1. junija 1898. Drugi izmed naštetih redov je na primer predpisoval sklepanje pogodb za eno leto, ki naj bi začejalo s 1. februarjem, odpovedne termine od 11. do 30. novembra, podaljšanje delovne dobe za eno leto, če ni odpovedi; viničar, ki mu je prestalo razmerje, se je moral odseliti med 15. januarjem in 2. februarjem. Sprejetih je očitno nekaj starejših običajev. Tako ob sklepanju pogodbe izroči lastnik-vinogradnik viničarju likof kot nekako aro in ta se vračuna v mezdo; viničar izroči viničarsko knjižico itd. Tretji izmed navedenih redov je zlasti preložil začetek viničarskega leta na 1. november. V novejši zakonodaji so opazne neke zaščitne tendence. Tako se z viničarskim redom 20. junija 1929 uvaja viničarska komisija za delovne spore in svoboda združevanja. Dne 13. julija 1939 se skuša povečati stalnost razmerja z avtomatičnim postopnim podaljšanjem tudi do treh let ter se ustanavlja viničarski sklad. Poslednja določila se v letih 1940 in začetek 1941 še dopolnjujejo. Vsi ti poskusi so kvečjemu skušali odstranjevati nekatere najekstremnejše oblike tega izkoriščanja, niso jih pa v ničemer poskušali bistveno asanirati, še manj pa odpraviti ta razmerja in njihove vzroke. Dokler so bila zakonito priznana razmerja sama, je bilo vsako administrativno reševanje vnaprej obsojeno na neuspeh.

8. SEZONSKO DELO, IZSELJEVANJE. Sezonsko delo in izseljevanje sta posledica agrarne hiperpopulacije, ko si presežek delovne sile na vasi ne more preskrbeti stalnega dela v domovini. Gre torej za posledico neskladnosti med naraščanjem agrarnega prebivalstva na eni strani in razvojem industrije na drugi. Posebno občutna je bila agrarna hiperpopulacija tam, kjer so se grunti drobili, in tam, kjer so bile v navadi poroke na roko. Vedla pa je do sezonskega dela in izseljevanja najbolj tam, kjer tudi ni bilo pogojev za ustvarjanje nadaljnjih manjših kajžarij. Tako je na primer povečano naseljevanje v vinogradih na ozemlju krškega okraja nekoliko zadrževalo odtok prebivalstva v prekomorske dežele.

V času pravnega absolutizma je država pri svoji izseljenjski politiki predvsem skrbela za to, da se ne bi zmanjšalo prebivalstvo, potrebno za vzdrževanje vojaške moči države. Ekonomski moment ni bil toliko odločilen. V tem smislu so izseljevanje načeloma prepovedovali ponovni predpisi, najprej emigracijski generale 1752, ki so ga za Kranjsko 1768 tolmačili tako, da se tudi rokodelski pomočniki, ki so na učnem popotovanju v tujini, tam ne smejo stalno naseliti. Določila generala so bila s splošno dikcijo obnovljena 1771. 10. avgusta 1784 je izšel patent o izseljevanju Jožefa II., ki je snov obsežno in sistematično zajel. Razloge za ekonomsko emigracijo je skušal odpraviti z javnimi deli, na primer s predilnicami. Izseljevanje je bilo v vsakem primeru po vseh teh predpisih dopustno le s posebnim dovoljenjem, ki je bilo med drugim vezano na

plačilo 10 % odhodnine (Abfahrts-gled). Skrb za domačo delovno silo je bila opazna le pri specialnih predpisih, tako na primer v prepovedi, da bi posli ob času mlačve prebegavali na ogrsko-hrvatska veleposestva (1788). Patent 23. marca 1832 je v bistvu ostal pri populacionističnih namelih in pri načelni prepovedi.

V času ekonomskega liberalizma je bila načelna prepoved izseljevanja 1867 ukinjena in kot pogoj stavljena le opravljena redna vojaška obveznost.

V stari Jugoslaviji so izseljevanje uredili s posebnim zakonom 30. decembra 1922, ki je naseljevanje načeloma dopuščal in urejal predvsem tehnična vprašanja v zvezi z njim.

Problem izseljevanja ni bil rešljiv ne tako ne drugače samo s pravnimi predpisi. Njegovo jedro je bilo v možnostih za zaposlitev v domovini, te pa je bilo moči dobiti le z razvojem industrializacije, ki je prepočasi napredovala.

Največji problem je agrarna hiperpopulacija tvorila v Prekmurju. Njen vzrok so nedvomno v nekih posebnostih poznofeudalnega agrarnega sistema v teh krajih, vendar s pravne plati še niso pojasnjeni. Zdi se, da je zaradi precejšnjega obsega dominikalne zemlje zemljiško gospostvo skrbelo predvsem za to, da ima samo dovolj delovne sile. Zato je kmetov obrat imel najbrž manjši pomen za gosposko zemljiško rento in zemljiško gospostvo morda ni toliko omejevalo njegove cepitve kot tam, kjer je nedeljena ali malo deljena huba zagotavljala gospostvu največjo rento. To možnost razlage pa bi bilo treba še preveriti.

Kot posebna vrsta sezonskega dela v tujini se je na Notranjskem razvilo kasatorstvo. Šlo je za skupinsko sezonsko delo, na katerega so odhajali moški na podlagi tako imenovanih kasatorskih pogodb. Te pogodbe so se sklepale predvsem za zaposlitev pri sečnji gozdov v južnih in jugozahodnih krajih.

Razen posredovanja borze dela je bil edini obsežnejši pravni poseg v sezonsko izseljevanje pogodba z Nemčija z dne 22. februarja 1928.

9. GOZDNO PRAVO. Tendencia, da bi se oteževala sprememba gozdov v druge kulture, je imela že starejše korenine vsaj od 16. stoletja dalje, le da sta razširjeni lesni trg in povečana uporaba lesa zdaj tvorila nekoliko drugačen motiv kot nekdanje žganje oglja za fužine. Podobno kot rudniško pravo se je tudi gozdno pravo po marčni revoluciji deloma naslanjalo še na stara pojmovanja o lastništvu gozdov. Po zakonu o gozdovih, razglašenem 3. decembra 1852, so razlikovali državne gozdove, občinske in privatne gozdove.

Osnovno načelo navedenega zakona je bilo, da se brez dovoljenja ne sme zemljišče preusmeriti od gozdnih kultur na druge. V splošnem je bila skrb za gozdove poverjena splošnim upravnim oblastvom, posebej za državne gozdove pa je bila 3. aprila 1873 urejena uprava državnih in skladovnih gozdov in domen. Izboljšanju gozdnih kultur so večji in zakroženi gozdovi nudili boljše pogoje in so zato arondacijo in komasacijo gozdov še posebej pospeševali (državni zakon 7. junija 1883; deželni zakon za Kranjsko 26. oktobra 1887 itd.).

Razni stari običaji pri izkoriščanju agrarnih površin so zastavljali smotrnemu gozdnemu gospodarstvu v različnih krajih različne probleme. Tako se zakonodaja, ki je namenjena zaščiti in razširitvi gozdnih površin, za posamezne dežele v nadrobnostih razlikuje. Na Štajerskem in Koroškem so dajali poseben pomen prepovedi golosekov in zaradi zaščite gozdarskih interesov omejevali še vedno ohranjeno požigalništvo (1885, 1898), na Primorskem (na primer Istra, 1883) pa se je gozdarstvo moralo boriti proti kozjereji, ki se je vztrajno upirala takim poskusom. Borba med gozdom na eni strani in kozjerejo na drugi je bila dolga desetletja eden izmed osrednjih agrarno-gospodarskih problemov teh predelov.

Pogozdovanje Krasa začenja že proti sredi 19. stoletja, v drugi polovici tega stoletja pa ga v večji meri ureja tudi zakonodaja, na primer za Goriško-Gradiško 1883, za Kranjsko 1885 in za Istro 1886.

10. ZAKLJUČKI. Bistvena značilnost vseh navedenih sprememb v agrarnem pravu je močno gmotno razslojevanje kmetov, ki ustvarja maloštevilno večjo in veliko kmečko posest in mnogoštevilno malo kmečko posest. Porast števila malih kmetov, kajžarjev, pa tudi gostačev in drugega agrarnega prebivalstva brez lastne zemlje označujemo kot proletarizacijo kmeta. Ta nujno spremlja vdor kapitalističnega gospodarstva v slovensko vas. Vzporedno s tem se poslabšuje gmotni položaj srednjega kmeta.

III. DELOVNA RAZMERJA

Delovna razmerja niso nastala šele z nastopom kapitalistične dobe, pač pa so v teku te dobe pridobila kvantitativno in kvalitativno neprijemno večji pomen kot so ga imela prej. V dobi kapitalizma je delovno razmerje osnovno pravno razmerje, v katerem se odločujoče izraža razredni antagonizem.

Začetnemu obdobju ekonomskega liberalizma ustreza ohlapno pravno urejanje delovnih razmerij, ki dopušča široke možnosti za izkoriščanje delojemalčeve delovne sile. V prvih obdobjih industrializacije v Avstro-Ogrski je delavstvo živelo v podobnih razmerah, kot so znane za Anglijo do druge polovice 19. stoletja. Za te razmere so med drugim značilni: zaposlitev žensk in otrok (tudi 6—10 let starih), večkrat dalj kot 16-urni delavnik, obupne stanovanjske razmere, bolezni in visoka umrljivost, nizke mezde, daleč pod eksistenčnim minimumom, posebno pri ženskah in otrocih. Ob postopni zaostritvi razrednega boja je država prisiljena ugoditi zahtevam delavcev po izboljšanju življenjskih pogojev in po zaščiti pred skrajnim izkoriščanjem, kar se izraža v postopnem razvoju delovnega prava. Postopno odpravo najskrajnejšega izkoriščanja, ki jo praviloma opazamo v razvoju te pravne veje, je treba razumeti kot koncesije, ki si jih je priboril delavski razred, in kot »preventivne« ukrepe tedanjih režimov za pomiritev delavcev. Vendar tudi take koncesije ne odstranjujejo osnovnega antagonizma, še manj seveda osnovnega protislovja med kolektivnim načinom proizvodnje in zasebno lastnino na proizvodjalnih sredstvih, protislovja, čigar učinke zasledujemo na vseh pravnih področjih in ki je pri nas že privedlo do socialistične revolucije in propada kapitalističnega sistema.

1. SPLOŠNI DELOVNI POGOJI. Najsplošnejše okvire delovnega prava so nudila določila, ki jih je o tej pravni panogi vseboval obči državljanski zakonik. Ta je delovno razmerje obravnaval na splošno kot eno izmed vrst obligacijske pogodbe, torej z gledišča civilnega prava in pogodbene prostosti. Delovno razmerje je odz urejal tako, kakor da bi bila delojemalec in delodajalec pravno enakovredna pogodbena partnerja, ni upošteval družbene vsebine pogodbe in kakršna koli socialno-zaščitna načela so mu bila tuja. Zakonik tudi ni razlikoval med različnimi vrstami delojemalcev in se na družbeno vlogo posameznih delovnih razmerij sploh ni oziral. Kljub temu, da je bilo 1916 novelirano tudi delovno pravo odz, se je tudi ta novela gibala še vedno zgolj v okviru najsplošnejših določb, le da je računala s tem, da je cela vrsta delovnih razmerij urejena po drugačnih predpisih.

Za prvo obdobje po marčni revoluciji je značilno, da so delovno pravo uredili na novo v okviru obrtnega reda 1859. Za razliko od občega državljanskega zakonika so se ta določila že omejevala na delovna razmerja v proizvodnih oziroma sploh gospodarskih panogah in so bila prilagojena posebnim pogojem teh panog. Veljala so praktično ne le za razne vrste oseb, zaposlenih v resnični obrti, marveč tudi za druge gospodarske panoge in za industrijsko proizvodnjo. Obrtni red je bil tudi glede delovnopравnih določil večkrat noveliran (zlasti 8. marca 1885 in 23. februarja 1897, ko je bilo uzakonjenih nekaj novih določil o vajencih in o združevanju).

Obrtni red je sicer nadrobneje kot odz posegal v specifične probleme delovnih razmerij, ki jih je urejal, vendar je bila misel o zaščiti delavca kot socialno šibkejšega sopogodbjenika le malenkostno zaznavna. To je opaziti na primer v določilih o delovnem času. Še ob prvi svetovni vojni delovni čas v obrtnih obratih sploh ni bil omejen, za delo v tovarni pa je znašala maksimalna mera delovnega časa kar 11 ur efektivnega dela (torej ne všteti odmore) in še je bila predvidena možnost podaljšanja na 12 ur.

Potem ko so na skromno zaščito mladine in žensk začeli misliti 1884, je bilo žensko delo glede nočnega počitka urejeno 21. februarja 1911, vendar s tem, da so ta določila veljala le za industrijska podjetja, za kar so šteli podjetja z več kot 10 zaposlenimi. Razen v gostinskih obratih, pri predelavi lahko pokvarljivih surovin in pri izdelavi lahko pokvarljivega blaga je bilo nočno žensko delo prepovedano.

Ena izmed prvih uzakonitev posebne stroke delovnega prava v novi državi je bil pravilnik o higienskih in tehnično-varnostnih odredbah v podjetju (1921 z dodatkom 1924).

Do delne uzakonitve osemurnega dnevnega oziroma 48-urnega tedskega delovnika je prišlo šele po prvi svetovni vojni.

Po zakonu o zaščiti delavcev 28. februarja 1922 je delovno razmerje urejala individualna ali kolektivna pogodba. Razen v industriji in rudarstvu, kjer je veljal pravkar označeni delavnik, je bil v drugih panogah delovni čas določen na 8 do 10 ur. Žensko in mladinsko delo je bilo z nekimi izjemami prepovedano od 22. do 5. ure, po posebnih predpisih pa nekatere stroke sploh niso smele uporabljati ženskih in otroških delavcev. Najnižja starost za vstop v delovno razmerje je bila 14 let.

Delovni čas v trgovini in obrti je bil na novo urejen 1929 (10 oziroma 60 ur) z 8-urnim delavnikom za posebej naštete stroke.

Ko je 5. nov. 1931 izšel novi zakon o obrtjih, je v svojem drugem delu še nadalje vseboval določila o delovnem pravu za »pomožno osebje«.

Dr. Lajncic erklärt noch:

Auf das Verlangen des Herrn Bürgermeisters der Gemeindevertretung der Stadt Marburg noch Gelegenheit zu geben heute nachmittags um 4 Uhr gegenüber der Uebernahme der Gemeindegeschäfte der Stadt Marburg durch die Nationalregierung SHS Stellung zu nehmen erkläre ich, daß mit Rücksicht darauf, daß die Gemeindevertretung bereits aufgelöst erscheint die Einberufung einer solchen nicht mehr möglich ist, wohl aber glaube ich daß gegen eine Ausweisung der bisher zu der Gemeindevertretung der Stadt Marburg gehörigen Herren in Sitzungsraum der Stadtgemeinde Marburg, von dem bestellten Regierungskommissär und unter dessen Vorsitz keine Einsprüche erhoben werden wird

Dr. Pfeiffer erklärt:

Ich übernehme die Geschäfte des Stadtmagistrates Marburg und erhebe gegen die obenwachte Ausweisung in meiner Anwesenheit keinen Einspruch

Geschlossen und gefertigt

[Handwritten signatures and stamps]

Städt. Marburg
den 2. Jan. 1919
4. 30

Zadnja stran fotokopije zapisnika o prevzemu mariborske občinske uprave dne 2. januarja 1919 s podpisi udeležencev

Razen prepovedi truck-sistema in kreditiranja blaga za mezdo je vseboval določila o vajencih, pomočnikih, trgovskem in ostalem višjem pomožnem osebju ter posebej o industrijskih delavcih. Za trgovsko in njemu podobno osebje je določal plačan dopust, odpoved pod ugodnejšimi pogoji in odpravnino. Za delavce v industriji je določal predvsem obveznost poslovnih redov, ki so morali nadrobno vsebovati pogoje delovnega razmerja v posameznem podjetju vključno s kategorizacijo delavcev in z navodili za ravnanje v primeru bolezni ali nezgode.

Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnanju in razsodništvu (12. februarja 1937) je določala osnovo za odmero minimalne mezde 2 dinarja na uro, od katere so bani za svoje področje v nekem razponu pod in nad tem zneskom mogli določati minimalno mezdo za svoje območje. Kolektivne pogodbe so se lahko sklepale za posamezna podjetja ali pa za stroke.

2. ORGANI. Medtem ko je država prvotno posegala v urejanje delovnih razmerij na podlagi zelo okvirne zakonodaje kvečjemu na tožbo ene izmed obeh strank v rednem sodnem postopku, se je razvoj delovnega prava pozneje kazal v razvoju posebnih upravnih in sodnih organov ter uradoma priznanih organizacij.

Prvi znatnejši poseg države v delovna razmerja je bila uvedba obrtnih inšpektorjev, katerih pristojnost je bila v veliki meri določena za ugotavljanje in nadzor splošnih delovnih pogojev (1883). Gre v bistvu za recepcijo angleške delavske zakonodaje na zahtevo delavskega razreda. Novo organizacijo je inšpekcija dela dobila z zakonom 1921, ki je poznal osrednjo, oblastne (pozneje banovinske) in specialne inšpekcije dela.

Ko so bila 1896 uvedena obrtna sodišča na sedežih deželnih sodišč (ali deloma tudi v njihovem sestavu), so ta sodišča prevzela tudi pristojnost za delovne spore. Ko je zakon o obrtih 1931 predvidel za delovna razmerja razsodniške odbore, ki naj bi delovali pri tistih občin upravnih oblastvih prve stopnje, ki jih določi ban, je v Sloveniji namesto tega še nadalje ostal v veljavi zakon, na podlagi katerega so delovala obrtna sodišča, in je bilo torej to sodstvo v glavnem osredotočeno na Ljubljano.

Določene funkcije pri izvajanju delovnega prava so pozneje dobile delavske zbornice. Zakon o zaščiti delavcev 28. februarja 1922 je uzakonil dejavnost takih zbornic, ki jih je označeval kot razredna predstavništva delavcev in nameščencev. V pristojnost delavskih zbornic je spadalo zlasti izrekanje mnenj državnim organom, fakultativno posredovanje pri sklepanju kolektivnih pogodb, proučevanje problematike z zbiranjem statističnih podatkov, evidenca o delovnih pogodbah, o delavskih in strokovnih organizacijah in vplivanje na smer njihovega delovanja itd. Zakon je delavskim zbornicam kot samoupravnim telesom dajal lastnost pravne osebe in jih postavljaj pod nadzor ministrstva za socialno politiko. Delavska zbornica za Slovenijo je imela sedež v Ljubljani in je dobila svoja pravila 1924. Z zakonom in z zborničnim statutom se je določal sestav zborničnih organov; 1933 je bil za Slovenijo izdelan volilni red, 1939/40 pa je bil resorni minister pooblaščen, da sam razrešuje in imenuje člane organov delavskih zbornic, s čimer so te tudi pravno izgubile že tako dovolj omejeni samoupravni značaj, ki jih tudi že prej ni mogel zavarovati pred močnimi in neposrednimi vplivi upravnih oblastev.

Zakon je določal tudi predpise o borzah dela, ki so bili spreminjeni z uredbo o preskrbovanju brezposelnih delavcev 1937.

Zakon o zaščiti delavcev je nadalje poznal tudi voljene delavske zaupnike po posameznih podjetjih. Število zaupnikov je bilo odvisno

od števila zaposlenih delavcev v podjetju in se je gibalo od 1 do 16. Področje njihove dejavnosti je zakon podrobno našteval. Prepovedano je bilo odpuščanje zaupnikov zaradi pravilnega izvrševanja dolžnosti. Kako se je to določilo razumelo, pokaže na primer razsodba vrhovnega sodišča (SSB) 1937, ki je izreklo, da je udeležba pri stavki razlog, zaradi katerega sme podjetje odpustiti delavskega zaupnika. V podobnem smislu so se dejansko izvajala tudi druga določila delovnega prava o zaščiti delavcev.

3. ZDRUŽEVANJE IN STAVKE. Združevanje delavcev v lastnih organizacijah se je prvotno presojalo po splošnih pravilih siceršnje zakonodaje o društvih. Ker pa je kazenski zakonik prepovedoval dogovore med delavci za spremembo delovnih ali mezdnih pogojev, posebej pa še štrajk, je to določilo v praksi dejansko pomenilo, da je bilo samo borbena združevanje delavcev prepovedano. Po izidu zakona o društvih so od 1869 dalje nastajala delavsko-izobraževalna društva z izrazitejšimi strokovno-političnimi nameni.

Ko je koalicijski zakon 1870 na novo uredil vprašanje kartelov, je isti zakon zavzel tudi novo stališče glede stavk. Izdajo tega določila so izsilile delavske demonstracije preteklega leta pred državnim zborom. Po novem so bili dogovori o stavki le še pravno neučinkoviti, pač pa je bilo kaznivo nasilno izvajanje dogovora o stavki. V primeri s prejšnjimi določili kazenskega zakonika je to pomenilo pravico delavcev do združevanja tudi za doseg boljših delovnih pogojev, seveda še vedno z določenimi omejitvami za štrajke. Že prej orisana društvena zakonodaja pa je postavila take organizacije še pod prav posebno kontrolo državnih organov.

V stari Jugoslaviji so kmalu po sprejetju vidovdanske ustave skušali končati štrajke na železnicah in rudnikih z izrednimi določili tako, da so z uredbama o postopanju ob neredih, stavkah in pobunah na železnicah (oziroma v rudnikih) v kraljevini (15. oziroma 24. decembra 1920) razglasili vse moške uslužbence in delavce za zavezance vojaške železniške oziroma rudniške komande. S tem naj bi se delovna obveznost postavila pod enake sankcije kot vojaška obveznost.

Medtem ko je zakon o zaščiti delavcev (1922) teoretično priznal pravico do združevanja delavcev, ki je bila slej ko prej dejansko okrnjena s prepovedjo KPJ, je uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in razsodništvu (1937) skušala zaježiti stavkovno gibanje. Ob nesporazumih je bilo treba predvsem poskusiti s poravnavo pred občim upravnim oblastvom prve stopnje. Če se poravnava ni dosegla ali namesto poravnave, sta sporni stranki (delodajalec in delojemalci) lahko poverili rešitev spora razsodniškemu odboru, ki mu je predsedoval državni uradnik, obe stranki pa sta mu pridelili po dva zastopnika. Dejansko je torej odločal uradnik. Postopek je bil javen, odbor je sklepal z večino glasov in njegov sklep je bil obvezen. — Za komunalna podjetja je bilo razsodništvo namesto štrajka v vsakem primeru predpisano. Upravne kazni so bile zagrožene za stavko v času, ko je tekel poravnavni postopek in za stavko v komunalnih podjetjih.

4. SOCIALNO ZAVAROVANJE. Če izvzamemo bratovske skladnice, tvori socialno zavarovanje delavcev v kapitalizmu skoraj popolnoma novo pravno panogo, ki se začenja razvijati v glavnem šele tedaj, ko je kapitalizem zaključil svojo prvo fazo ekonomskega liberalizma. Bismarkova »tovarniška« zakonodaja v Nemčiji, ki je uvajala socialno zavarovanje, je pri tem imela predvsem namen slabiti in razbiti nemško delavsko gibanje. Odtod začetni odpor delavskega razreda, ki se je rajši držal lastnih podpornih organizacij. Tudi v Avstriji je bila spočetka odločilna vloga, ki naj bi jo socialno zavarovanje imelo v borbi proti delavskemu gibanju. Pozneje, zlasti ob prehodu v 20. stoletje, se je vloga socialnega zavarovanja spremenila s tem, da ga je delavski razred sprejel med svoje zahteve.

Socialno zavarovanje so urejali različni predpisi, ki so se v razvitejšem stadiju tudi razmeroma hitro spreminjali. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo do neke mere razvito šele nezgodno in bolniško zavarovanje.

Nezgodno zavarovanje je bilo organizirano na podlagi zakona od 28. decembra 1887, ki je bil ponovno dopolnjen in spremenjen. Bilo je sicer načelno obvezno, toda obveznost ni veljala v vseh obrtnih podjetjih. Zaradi nestalnega rizika je bilo to zavarovanje enotno organizirano, s tem da so delovale posebne delavske zavarovalnice zoper nezgode. Delavska zavarovalnica v Trstu je bila pristojna za Kranjsko, Trst, Primorje in Dalmacijo.

Bolniško zavarovanje je urejal zakon od 30. marca 1888, noveliran kmalu nato in nazadnje 20. novembra 1917. To zavarovanje je bilo prisilno, in sicer za vsa obrtna podjetja, obsegalo pa je samo podpore bolnikom in porodnicam ter izplačilo pogrebne. Za razliko od nezgodnega zavarovanja bolniško zavarovanje ni bilo enotno organizirano, marveč so bili predpisani le tipi zavarovalnic, ki so bile lahko okrajne, obratne, stavbne (za gradbene delavce), združne, bratovske skladnice in bolniška podporna društva, ustanovljena na podlagi zakona o društvih (1852). Nadzor so opravljala splošna upravsna oblastva.

Na enotnejše podlage je socialno zavarovanje postavil zakon o zavarovanju delavcev 14. maja 1922. Z njim je bilo poleg prejšnjega bolniškega in nezgodnega zavarovanja uvedeno še zavarovanje za onemoglost, starost in smrt, ki je prav tako postalo obvezno. Za vodstvo poslovanja v zvezi s socialnim zavarovanjem je bil ustanovljen Osrednji urad za zavarovanje delavcev, medtem ko so glavne operativne posle izvrševali okrožni uradi za zavarovanje delavcev.

Ureditev zavarovanja delavcev ob brezposelnosti je zakon prepustil poznejšim predpisom, ki so izšli 1928 (uredba o organizaciji posredovanja dela, ki je predvidevala skromne podpore) in bili spremenjeni z uredbo o preskrbovanju nezaposlenih delavcev (25. novembra 1937), s katero so se obenem reorganizirale borze dela.

Poleg obveznega zavarovanja je bilo dopuščeno tudi zavarovanje na prostovoljni podlagi, pri katerem je bilo posameznemu delojemalcu dano na prosto, da stopi v zavarovalno razmerje s kako privatno, društveno ali poljavno zavarovalnico. Tako so na primer lahko nameščenci v Sloveniji stopali v pokojninsko zavarovanje pri Pokojninskem zavodu, čigar dejavnost je bila urejena 27. junija 1921 (nadalje 1934, 1937). Za državne uslužbenke je veljal poseben pokojninski sistem.

5. DELOVNA RAZMERJA V RUDARSTVU. Rudarstvo je po razvoju delovnih razmerij prehitelo druge stroke, prednjačilo pri oblikovanju delovnega prava in še pozneje obdržalo neke posebnosti.

Zaposlitev mladinske in ženske delovne sile je bila za to stroko urejena 1884. Zaposlitev mladine do 14 let, z določenimi izjemami za otroke od 12. do 14. leta, je bila prepovedana. Zaposlitev ženske delovne sile in izjemoma pripuščenih otrok je bila omejena na dnevni kop, za delo v jami pa je bila dovoljena le še za dobo petih let, kjer je bila dotlej v navadi. To določilo, izdano očitno v zvezi z delovanjem inšpektorjev, daje slutiti, kako obsežna je morala biti eksploatacija delovne sile v rudarstvu prej, v drugih strokah pa še pozneje. Dnevni delovni čas (šiht) je trajal od uvoza do izvoza iz jame 12 ur, od katerih je moralo biti 10 ur efektivnega dela. Šele 1901 je bil za premogovnike šiht skrajšan na 9 ur.

Socialno zavarovanje delavcev v rudnikih je kot najstarejša panoga delavskega socialnega zavarovanja ostalo v veljavi tudi tedaj, ko so uvajali splošnejšo obvezo socialnega zavarovanja. Potem ko je delovanje bratovskih skladnic v dobi kapitalizma najprej urejal rudniški zakon (1854), so bila določila o tem zavarovanju nadrobneje izdelana in modernizirana z zakonom o bratovskih skladnicah 28. julija 1889. Ta je v okviru bratovskih skladnic urejal dajanje bolniške podpore ter »provizij« (oskrbnine za invalide, vdove in sirote). K zakonu je izšlo nekaj izvršilnih predpisov, na primer o razsodiščih bratovskih skladnic, ki so bila pristojna zlasti za odločanje o zahtevkih zavarovancev proti skladnicam. Razsodišču je predsedoval državni uradnik, dva člana sta bila postavljena iz vrst rudniških lastnikov, dva pa so volili predstojniki skladnice.

Z zakonom 14. avgusta 1896 so predvideli ustanavljanje združb (Genossenschaften) v rudarstvu, ki naj bi pripomogle do gojenja »čuta skupnosti in rudarskega duha« in ustanavljale splošno koristne ustanove, kakor otroška zavetišča, šole in konzume, posredovale delo in prevzele poravnavo in razsodništvo v delovnih sporih. Taki združbi naj bi — ločeni v dve skupini — pripadali delodajalci in delojemalci. Ženske in osebe do 24. leta starosti so bile od sodelovanja pri zbiorih in od volilne pravice izključene. — Za vsak okraj revirnega urada naj bi se praviloma ustanovila po ena taka združba. — Zamisel je bila očitno naperjena proti razrednemu antagonizmu in ni imela nikake podlage niti v proizvodjalnem načinu niti v resničnem razmerju med delavcem in kapitalistom. Zato s svojim glavnim namenom seveda ni mogla uspeti.

6. POSELSKI REDI. Ker so posli živeli v delodajalčevem gospodinjstvu, splošna določila delovnega prava zanje niso veljala.

Poselsko pravo je zato zakonodaja urejala posebej, včasih celo ločeno za podeželske posle in posle v mestih, včasih tudi skupno. Za podeželske posle je prva obsežnejša zakonitev delovnega prava red za podeželske posle 29. septembra 1787. Ta patent Jožefa II. predpisuje na primer prijavo delovnega razmerja konskripcijskemu komisarju (če to zahteva delodajalec), vodstvo poselskih vpisnikov, zagotovitev stalnosti

poslov za določeno dobo in pogoje za prenehanje delovnega razmerja. Red skuša olajševati in pospeševati udinjanje, torej dvigniti ponudbo delovne sile in je v njem opazna tendenca zagotoviti predvsem delodajalcem zadostno število stalno razpoložljivih poslov ter preprečevati njihovo fluktuacijo. S to namero se Jožefov red ne razlikuje bistveno od posameznih starejših določil, ki so predvsem v delodajalčevem interesu tu in tam posegla v poselsko pravo.

Dvorni dekret 18. aprila 1828 o postopku v poselskih zadevah je določal pristojnost upravnega oblastva v času ko traja to razmerje in še 30 dni po njegovem prenehanju; šele po preteku tega roka so bila za spore med poslom in delodajalcem iz delovnega razmerja pristojna sodišča.

V drugi polovici 19. stoletja so poselske zadeve urejali poselski redi. Medtem ko so poselski redi deželnih glavnih mest (proviz. poselski red za Celovec 18. aprila 1856, za Ljubljano 25. novembra 1859) dejansko veljali predvsem za nekmečke posle, so deželni poselski redi prihajali praktično v poštev predvsem za poljedelske posle (proviz. poselski red za Primorje 10. julija 1857, uveljavljen z neznatnimi okrnitvami tudi v Trstu namesto formalno še veljavnega reda 1. decembra 1783; za Kranjsko red 18. marca 1858, za Koroško 19. marca 1874 z novelami, za Štajersko 27. junija 1895; poslednji je nastal v znamenju znova okrepljene tendence po zagotovitvi gospodarjevih interesov). Poselski redi so vsebovali največ določila o nastanku delovnega razmerja (poznali so aro in likof), o obveznem nastopu službe, o trajanju razmerja (pri poljedelskih poslih kot od nekdanj 1 leto), o prenehanju razmerja, o poselskih knjižicah itd. Med drugim je bil posel dolžan, da svojo osebno premoženje hrani na gospodarjevem domu; v navzočnosti posla in ene priče je smel delodajalec pregledovati poslove zaboje oziroma kovčke itd. Pravice in dolžnosti poslov so bile opredeljene le v zelo širokih potezih, kar je dajalo veliko možnosti za samovoljo delodajalcev.

Delovno pravo, ki se je razvijalo med obema vojnoma, je običajno iz svojih določil izrečno izvzemalo poljedelske posle. Tudi posebej izdana naredba deželne vlade za Slovenijo o službenih razmerjih hišnih in gospodinskih poslov (18. junija 1921) za poljedelske posle ni veljala. — Po izidu obrtnega zakona (1931) ni bilo prav jasno, ali je ta zakon odpravil prejšnje poselske rede in je bila njegova uporaba za to vrsto delovnega razmerja zelo problematična.

Iz splošnih oblik socialnega zavarovanja so bili poljedelski delavci raznih vrst praviloma izvzeti; obvezno zavarovanje zoper nezgode in pozneje splošno zavarovanje je veljalo le za tiste, ki so bili zaposleni pri strojnih napravah. Zavarovanje je veljalo tudi za gozdne delavce, le da so se mu ti zaradi visokih prispevkov izmikali.

Zakon o zaščiti delavcev (1922) je veljal le za poljedelske obrate industrijskega značaja.

Pri pravni ureditvi položaja poslov nasploh in poljedelskih delavcev posebej je bilo odločilno posebno dejstvo, da ti delavci tako po svoji panogi zaposlitve kot po svoji nepovezanosti niso tvorili večjih in enotnejših skupin, ki bi bile sposobne formulirati in uveljaviti delavske

7. RAZNE VRSTE DELOVNIH RAZMERIJ. Specializacija raznih panog je vedla do čedalje bolj diferenciranih delovnopravnih razmerij, ki so poznala močno diferenciacijo tudi med samimi delojemalci. Posebni predpisi so veljali za državne uslužbence, medtem ko so za samoupravne uslužbence veljala zopet posebna, krajevno različna pravila, ponekod vsebovana v službenih pragmatikah. Posebno panogo delovnega prava je uvajala zaposlitev pri železnici. V drugih panogah, ki niso bile v tolikšni odvisnosti z javnimi službami, so poleg močno razvejene zakonodaje imele posebni pomen kolektivne pogodbe, s katerimi se je delovno pravo za določene stroke in podjetja še konkretiziralo, pri čemer je bil položaj delojemalcev v mnogem odvisen od moči njihove strokovne organizacije.

SPLOŠNE PRAVNE PANOGE IN ORGANI SODSTVA

1. SPLOŠNE ZNAČILNOSTI. Splošne pravne panoge so v dobi kapitalizma v primeri z javnopravnimi, gospodarskimi in delovnopravnimi panogami živele v nekakem navideznem zatišju. Čim je namreč v okviru nekega razmerja, ki je bilo na splošno urejeno, prišlo do načelnih sporov večjega obsega, so taka sporna vprašanja uredili s posebnimi predpisi in se je tista panoga praviloma izločila iz splošnih panog.

Tudi splošne pravne panoge same pa pri tem seveda niso ostale brez odvisnosti od širših dogajanj. Ta odvisnost se je deloma kazala v posameznih spremembah in modernizacijah, še bolj pa je bila očitna v tem, da so začele dobivati v nekem smislu subsidiarno, pomožno veljavo, ki je nastopila tedaj, kadar določeno vprašanje ni bilo urejeno po specializiranih pravnih strokah. Obenem s tem so se začele splošne pravne panoge, predvsem pa civilno pravo krčiti na taka razmerja, ki so bila v gospodarstvu, družbi in državi manj izpostavljena neposrednim vplivom aktualne družbene problematike. V tem smislu moremo govoriti o neki degradaciji teh panog v drugo vrsto in o njihovi večji ustaljenosti v primeri z drugimi, s tekočimi vprašanji bolj povezanimi vejami prava.

Ta razlika se najjasneje pokaže ob razpadu Avstro-Ogrske in ob zedinjenju v Jugoslavijo. Ustavne in višje upravne panoge so bile že s samim tem dejstvom spremenjene. Ker so bili njuni spremni pojav prve svetovne vojne tudi težki socialni konflikti, sta se agrarno in delovno pravo kmalu vsaj delno prilagodila novo nastalim zahtevam, medtem ko je organizacija obratov kazala konservativnejše poteze. V splošnih pravnih panogah je bil prehod najmanj oster.

V stari Jugoslaviji so težnje vladajočih krogov po ustavni in narodnostni unifikaciji daleč prehiteli njihova prizadevanja po odpravi pravnih razlik med različni jugoslovanskimi pokrajinami. Te razlike so bile preobčutne, da bi jih bilo moči rešiti z razširitvijo enega izmed obstoječih pravnih redov v celoti na vso državo. Tako je vse do razpada stare Jugoslavije ostalo pravo v veliki meri nepoenoteno in v veliki meri velja to za splošne panoge civilnega prava, ki so bile tekoči problematiki razmeroma najbolj odmaknjene za kodifikacijo pa najtrši oreh.

2. PRAVNA PODROČJA STARE JUGOSLAVIJE. Stara Jugoslavija je tako bila razdeljena na šest pravnih ozemelj; od severa proti jugu so se vrstila kot sledi:

Slovenija in Dalmacija sta tvorili ozemlje noveliranega avstrijskega prava; v njem so veljali avstrijski državni zakoni, kakršni so bili v veljavi 29. oktobra 1918, seveda poleg dotlej izdanih deželnih zakonov in predpisov narodnega vijeća v Zagrebu, oziroma za Slovenijo narodne

vlade. Tako označena zakonodaja je tvorila podlago, ki jo je postopoma krčila zakonodaja stare Jugoslavije. — Ker je v Prekmurju veljala ogrska zakonodaja, se je pravo, kakršno je veljalo v drugih delih Slovenije, razširilo tam po jugoslovanski zasedbi 12. avgusta 1919, in to na podlagi haaške konvencije o zakonih in običajih vojske na suhem iz 1907.

Hrvatska in Slavonija sta imeli delno skupno ogrsko-hrvatsko pravo, deloma avtonomno pravo Hrvatske, deloma pa so zanju veljali tisti avstrijski zakoni, ki so bili tu uvedeni v dobi Bachovega absolutizma. Ker po uvedbi dualizma avstrijske novele takih zakonov na Hrvatskem niso veljale, je na primer avstrijski odz veljal na Hrvatskem v nenovelirani obliki in je šlo v tem smislu za področje veljavnosti ogrskega, hrvatskega in delne veljavnosti nenoveliranega avstrijskega prava.

V Vojvodini in v Medjimurju je veljalo ogrsko pravo, ki ga je deloma tvorilo še običajno pravo. To ozemlje je bilo v stari Jugoslaviji edino, na katerem je (od 1894/95 dalje) veljalo načelo obveznega civilnega zakona. V tistem delu Vojvodine, ki je nekdanj spadal pod Vojno krajino, se je uporabljal avstrijski odz.

Pravno ozemlje Srbije (z Makedonijo) je bilo tisto, na katerem se je uporabljala zakonodaja stare srbske kraljevine. Na pravnem ozemlju Bosne in Hercegovine se je poleg usedlin iz turške dobe uveljavila posebna avstro-ogrsko zakonodaja. V nasprotju z Vojvodino je imelo tu cerkveno pravo o zakonski zvezi za pripadnike raznih veroizpovedi izključno veljavo, vštevši tudi zakonsko sodstvo.

Na pravnem ozemlju Črne gore je veljalo pravo, kakršno se je bilo razvilo v okviru te, nekdanj samostojne države.

V teku postopnega poenotenja, ki je bilo nujno že zaradi boljše gospodarske povezave raznih delov države, so v precejšnji meri upoštevali staro zakonodajo različnih pravnih ozemelj. To zlivanje različnih pravnih redov, ob katerem so upoštevali zaradi primerjave tudi tuja prava in tuje zakonske osnutke, je razširjalo obzorje in pripomoglo do tega, da so poenotene norme v nekaterih panogah dosegle za dani čas in okolje razmeroma moderno raven. Pri tem so v veliki meri sodelovali tudi slovenski strokovnjaki, ki so bili po šoli, iz katere so izhajali, močni zlasti v rutini tehnične redakcije in interpretacije.

I. CIVILNO PRAVO

1. NOVELIRANJE OBČEGA DRŽAVLJANSKEGA PRAVA. Čeprav so skušali ustreči novim zahtevam predvsem z zakonodajo, ki je urejala posebne pravne panoge izven občega državljanskega zakonika, se tudi delni modernizaciji samega odz ni bilo moči trajno izogniti.

To delo je opravila stara Avstrija šele kratko pred svojim razpadom s tremi novelami. Prva novela iz 1914 je bila osredotočena predvsem na osebno, rodbinsko in dedno pravo. Nekolikšno omilitev je doživel na primer položaj nezakonskih otrok; podrobneje se sploh ureja položaj otrok, ki ga je nekdanja fevdalna patriarhalnost motrila skoraj izključno z gledišča očetovske avtoritete, ki se je v sproščenejših razmerah vendarle morala umikati tudi ozirom do samih otrok. — Druga novela iz 1915 je bila skromna in je govorila samo o popravku meja. — Tretja novela

1916 je bila najbolj temeljita in je segala v vse dele zakonika. Uredila je na primer izpodbijanje zakonskega rojstva, morala v stvarnem pravu urediti vprašanje o lastnini na strojih in je sicer v imovinskem pravu šele izkoristila mnoge možnosti, ki jih je v tej pravni panogi nudila zemljiška knjiga. Ne smemo pozabiti, da je bila ob uvedbi odz zemljiška knjiga še v povojih in da ji ni kazalo pripisovati prevelikega pomena. Ob času novele, dobrih sto let pozneje, je lahko zemljiška knjiga, med tem povezana s katastrom in po formalni plati strogo normirana, nudila mnogo večje možnosti za uporabo v imovinskem pravu. Med drugim so zdaj nekatera zgolj obligacijska razmerja lahko po določnejših novih predpisih odz zavarovali tudi proti tretjim osebam z vpisom v zemljiško knjigo.

Od 1930—1935 je posebna redakcijska komisija pripravila osnutek novega civilnega zakonika, ki naj bi se uzakonil za vso državo. Po nekih mnenjih se je ta osnutek kljub odstopom od občega državljanskega zakonika še vedno preveč držal tega vzorca. Deloma zaradi različnosti gledišč, deloma zaradi težkega političnega položaja je ostalo le pri tem osnutku.

2. RAZNE PANOGE. Zakonodaja o zakonski zvezi je po prenehanju konkordata in po obnovitvi ustreznega poglavja odz dobila 1868 in 1870 nekatera nova določila, ki so omilila najrigoroznejšo vezavo te pravne panoge na cerkveno pravo.

Razvoj tehnike je na oblikovanje prava neposredno vplival na primer s tem, da je privedel do ureditve razlastitvenega postopka pri gradnji železnic (1878) in do posebnih določil, ki so dobila ime »avtomobilski zakon« (1908). Zaradi uvedbe novih prometnih sredstev, ki so povečala število prometnih nesreč, je bilo treba na novo urediti ustrezno odškodninsko odgovornost. Za to odgovornost je načeloma veljalo, da nosi škodo tisti, ki jo je zakrivil. Pri prometnih nesrečah pa se krivda pogostoma ni mogla dognati. To je pomenilo, da se oškodovanec nima koga držati. Avtomobilski zakon je uvedel odgovornost vozača in lastnika v vsakem primeru, razen če je bila dokazana krivda nekoga drugega. Ni bilo treba proti njima dokazovati krivde, pač pa sta mogla onadva dokazovati krivdo drugega. Ta zakon naj bo naveden le kot eden izmed primerov za to, kako je razvoj tehnike postavljaj tudi pred civilno pravo vedno nova vprašanja, na katera redaktorji odz v dobi lasulj in kit niso mogli misliti.

Izven odz so nadalje uredili na novo na primer postopek za preklic zaradi umobolnosti, zapravlljivosti in narkomanstva (1916), uredili varstveni svet (s posebnimi določili prve novele) in skušali omogočiti reševanje čedalje bolj občutnega stanovanjskega problema z uvedbo stavbne pravice na tujem zemljišču (1912), pri čemer pa etažne lastnine niso priznali.

3. SLOVENSKE OBDELAVE. Z znanstvenim obdelovanjem občega državlanskega zakonika je tesno povezano ime Slovenca Jožefa Kranjca (1821—1875), ki je bil doma iz Škal pri Velenju. Bil je poslanec za slovenjgrajski okraj v državnem zboru 1848/49, kjer je sicer v nekaterih vprašanjih zastopal ne dovolj dozorela gledišča, a je glasoval za odpravo

podložništva in sklep o tem sveže sporočil svojim volivcem. Kmetje so vest radi sprejeli in takoj odpovedali desetino in dajatve. To mu je kot hujšaču kmetov za dalj časa nakopalo težave. V dobi marčne revolucije je objavil tudi spis, v katerem je zastopal narodne pravice Slovencev na podlagi naravnega prava.

Ko je 1849 končal študije v Gradcu, je postal docent civilnega prava v slovenskem jeziku na tej univerzi. Ob nastopu absolutizma se nista obdržala ne slovenščina ne Kranjec (1854). Pač pa je čez čas dobil mesto profesorja civilnega, trgovinskega in meničnega prava v Sibirju na Sedmograškem, kjer je deloval 16 let; odtod je po enoletnem delu v Innsbrucku prišel na praško univerzo, kjer je deloval do smrti.

Prvi slovenski predavatelj civilistike v Gradcu je v teku svojega poznejšega dela položil temelje sistematični obdelavi odz. Rokopis Kranjčevega sistema je po njegovi smrti priredil in objavil Leopold Pfaff. Ta sistem je kot prvo in najboljše delo te vrste užival velik ugled in je nazadnje kot Krainz-Pfaff-Ehrenzweig tvoril eno izmed glavnih sredstev pri znanstveni in praktični obravnavi avstrijskega civilnega prava.

Kot docent v Gradcu je Kranjc dokončal Mažgonov prvi slovenski prevod odz, ki ni bil tiskan. Dolgo pa je praksa uporabljala 1853 objavljeni prevod uradnega prevajalca Cigaleta. Novelirani odz je izšel v slovenskem prevodu šele 1928. Prevedla sta ga Franc Regally in Božidar Bežek.

Kot civilist se je uveljavil tudi Josip Čižman (Zhishman, 1820 do 1894), ki je deloval kot strokovnjak za pravo pravoslavnih cerkva. To pravo je imelo pri tedanjem obsegu države tudi na Avstro-Ogrskem praktičen pomen zlasti na področju zakonske zveze. Zato je eno izmed posebno znanih Čižmanovih del obsežni spis o ženitnem pravu vzhodne Cerkve (1864).

4. POSEBNA VPRAŠANJA. Kljub temu, da je odz v načelu in praktično zanimal običajno pravo, ni mogel v celoti uničiti razvoja določenih pravnih običajev. Če so hoteli dobiti priznanje na sodniji, so se morali seveda gibati v okviru zakona in se odevati v obvezno obliko pogodb. Dejansko je pogodbeno pravo obdržalo nekatere stare običaje ali pa uvajalo nove. Pri tem so prihajale do veljave nekatere pravne institucije, ki jih odz ni urejal. Njihov izvor večinoma ni razjasnjen in pravna literatura se je z njimi komaj ukvarjala ali pa jih je interpretirala le z gledišča zakonodaje brez povezave z okoljem, iz katerega so izšle.

a) Ena izmed takih institucij je preživitkarstvo. Če je lastnik kmetije izročil svojemu pravnemu nasledniku kmetijo že pred smrtjo z izročilno pogodbo (čezdajanskim pismom), si je izgovoril do smrti stanovanje in hrano pri skupni skledi, določene priboljške in podobno. Tako izgovorjene pravice so tvorile preživitek.

V nekaterih predelih so na večjih kmetijah imeli posebno, manjšo zgradbo, ki je bila namenjena za preživitkarje, ponekod je bilo temu namenjeno posebno krilo kmečkega doma, drugod so si preživitkarji izgovorili določeno sobo v hiši.

Preživitek je izročitelj posestva lahko izgovoril razen sebi tudi svojemu zakoncu in drugim članom rodbine.

Preživitek je pogostoma vedel do sporov med prejšnjim in novim lastnikom in je bil eden izmed najpogostejših predmetov civilnih pravnih. Pregovor »meni luč, tebi ključ« je sicer izražal nezaupanje starih kmetov do takega načina starostne preskrbe, toda večkrat se izročitvi ključa ni bilo moči izogniti.

Koliko segajo začetki preživitkarstva že v fevdalno obdobje, je še nepojasnjeno. Verjetno že zaradi primščin kmetje niso silili v sklepanje preživitkarskih pogodb in tudi zakupnost kmetij najbrž ni nudila posebno ugodnih pogojev. Vendar bi bilo danes brez natančnejšega pre-

Potek kupoprodaje živine na sejmu:
ogled, barantanje, dokončec

gleda virov težko trditi, da je preživitkarstvo v glavnem rezultat sproščene kmečke lastnine, kakor je na drugi strani odveč pripisovati pri njegovem nastanku pretežni pomen nemškemu pravu. Izraz, da si preživitkar izgovori »kot«, da je stopil v »kot«, utegne sicer imeti zveze s podobno nemško besedo (Kott, Kottenhäuse); slovenski lokalizem liberga je celo v smislu dajatev preživitkarju očitna spačenka iz Lieferung. Vse to pa izvora še ne pojasnjuje.

b) Civilno pravo, kakršnega so uvajali pravniki na podlagi zakonodaje, je slovenskemu ljudstvu ostalo v veliki meri tuje in nerazumljivo. Vsebovalo je potankosti, ki so daleč presegle potrebe dnevnega življenja in ki so zato preprostem človeku ostale nesprejemljive. V eksaktni pravni tehniki šolani pravniki so običajno izgubili čut za zvezo prava z življenjem preprostega človeka in so se v praksi mnogo bolj ozirali na črko zakona kot na resnično podlago posameznih sporov. Med kmeti sklenjene pogodbe se niso interpretirale v okvirih kmetove pravne miselnosti, marveč jim je pravniška interpretacija vsiljevala abstraktna pravna načela, na katera nobena od obeh strank ni mogla misliti in ki so bila konkretnemu pravnemu poslu popolnoma tuja. Kmet je v razmerju, ki ga je zavzel pravnik do njegovih problemov, upravičeno videl zavijanje, pravnik pa je obupaval nad kmečko nevednostjo. V resnici ni šlo za nič drugega ko za vsiljevanje načel v razmerja, za

katera ta načela niso bila prvotno mišljena, v bistvu še vedno za uvajanje rimskopravnih abstrakcij v popolnoma tuje okolje. Toda tradicija šolanja je v pravnikih že toliko vsidrala tako gledanje, da nenanaravnosti teh poskusov niso čutili. Skušali so kmetom dopovedati odz in redki so bili tisti, ki so skušali s svoje strani razumeti tudi kmeta.

Tako je na primer zlasti v zvezi s kupoprodajo živine nastalo med ljudstvom posebno pojmovanje are. V nasprotju z zakonodajo je ponekod ara postala bistvena za sklenitev pogodbe. Brez are pogodbe niso imeli za obvezno. Nadalje je zakonodaja štela, da je ara le zunanji izraz obvezne pogodbe in da lahko ena stranka zahteva izpolnitev pogodbe, čeprav je druga stranka pustila zapasti aro ali jo hoče dvojno vrniti. Kmetje so to razumeli drugače: kdor je dal aro, je lahko od pogodbe odstopil, če je privolil v njen zapad; kdor je prejel aro je lahko od pogodbe odstopil, če je vrnil dvojno (toplirati aro). Tako je ara dobila pomen, ki ga je sicer pravzaprav imela skesnina.

Le če je bila dana »ara na kup«, pogodbe ni bilo moči razdreti.

Svoje preoblikovanje je v ljudskih običajih doživela tudi odgovornost prodajalca za prodano stvar, kar velja posebej zopet za kupoprodajo živine. Splošna pravila so se sicer prilagodila določilom odz, ker se je vpliv sodnih izrekov moral nujno občutiti v pogodbeni praksi. Razvijala pa se je vsaj svojevrstna terminologija, kakor na primer sklepanje železne pogodbe. Če prodajalec ni hotel prevzeti odgovornosti za nevidne hibe prodane živali (»skriti tadlic«), sta se s kupcem dogovorila za nižjo kupnino, kupec pa se je odrekal pravici, da bi pozneje uveljavljal te hibe. Ko sta si udarila v roko, sta izgovorila besedo »železno«, s čimer se je izražala trdnost pogodbe ne glede na hibe.

Težave je povzročalo tudi razlikovanje med prekljcljivo oporoko in nepreklicljivo izročilno pogodbo. Včasih se je prevzemnik posestva čutil dovolj zavarovanega, če je lastnik posestva izjavil, da bo posestvo po smrti njegovo. Domnevni prevzemnik je posestvo obdeloval in vzdrževal lastnika. Če pa je sodišče razumelo lastnikovo izjavo le kot oporoko, ji je priznalo prekljcljivost in je po lastnikovi smrti lahko posestvo prešlo na nekoga drugega.

Podobnih razhajanj med pravnimi pojmovanji ljudstva in zakonodaje bi bilo moči ugotoviti precejšnje število. V »napačnikih« pravnih pojmovanjih, ki jih skuša Tavčar v svoji poljudni pravni razlagi »Slovenski pravnik« iztrebiti med slovenskim ljudstvom, tiči v resnici vrsta starih pravnih pojmovanj. To velja med drugim o ljudskem prepričanju, da je zapuščina duhovnika ničija stvar, ki si jo sme po reku »farško blago — konjsko meso« vsakdo prisvojiti. Na Vinkovskem vrhu poleg Šmarja je na primer še leta 1860 gruča 86 oseb, večinoma gruntarjev, raznesla imovino umrlega župnika, baje v vrednosti 692 goldinarjev. Taki primeri se omenjajo tudi iz vrste drugih slovenskih krajev. Pri tem je šlo za globoko zasidrano pojmovanje, ki je imelo podlago v nekdanj uveljavljenih pravnih pravilih (tako imenovani Rips-Rapsrecht, rapite capite, kar je pomenilo prosto prilastitev takih zapuščin).

Ceprav je odz po posredovanju sodišč, odvetnikov in notarjev polagoma s svojimi pravili vdiral v prakso slovenskega ljudstva, je vendar razlika med okoljem, iz katerega je izhajal, in okoljem, v katerem se je uporabljal, ostala do konca občutna.

II. KAZENSKO PRAVO

1. POMARČNA KAZENSKA ZAKONODAJA. a) Značilnost kazenskega zakonika iz 1803 je bila v zelo široki uporabi upravnih kazni. Po marčni revoluciji, ko se je okrepilo načelo o ločitvi med upravo in sodstvom, upravnega kaznovanja v tako širokem obsegu ni bilo moči vzdrževati. S cesarskim patentom 27. maja 1852 je bila zato razglašena nova izdaja tega zakona, v redakciji, ki je upoštevala že prej izdane dopolnitve in vnesla tudi nove. Tako prečiščena in dopolnjena redakcija je veljala kot kazenski zakon o zločinih (Verbrechen), prekrških (Vergehen) in prestopkih (Übertretungen) za vse ozemlje, na katerem je veljal zakon iz leta 1803, pa tudi za ozemlje ogrske krone. Na poslednjem je bil pozneje 1861 deloma odpravljen, a je obveljal za Hrvatsko-Slavonijo. Po okupaciji Bosne in Hercegovine je bil tam 1881 uveljavljen posnetek tega zakona.

Če izvzamemo nekaj modernejših načel, na primer formulacijo pravila nulla poena sine lege (ni kazni brez zakona) v uvodnem patentu, se je redakcija zakona v mnogem držala starih in zato zastarelih vzorcev in je zlasti slabo razlikovala splošna načela od posebnih predpisov za posamezna kazniva dejanja.

Tudi določila o kazenskih sankcijah se deloma naslanjajo še na prejšnji zakon. Smrtna kazen, ki se izvršuje z obešanjem, je zagrožena za precejšnje število kaznivih dejanj. Zapor se razlikuje na zapor prve stopnje in na težki zapor (druge stopnje). Posebnost drugega je pri zločinih do 1867 vklepanje zapornikovih nog v verige. Do istega leta pozna zakon telesno kazen tepeža bodisi kot redno postrožitev zapora, bodisi kot glavno kazen pri prekrških in prestopkih. V vsem tem so opazne posledice dejstva, da je zakonik izšel že v začetku absolutistične ere in bil omiljen šele ob začetku ponovne oktroirane ustavnosti.

Glavna novost zakonika je bila v tem, da je računal s prenosom prejšnjih policijskih prestopkov, torej upravnih deliktov v pristojnost sodišč. Pri tem je nekdanje prestopke prekvalificiral v težje prekrške in v lažje prestopke. To je bilo potrebno zato, da so prekrške dodelili okrajnim zbornim sodiščem, prestopke pa drugim okrajnim sodiščem. Pri tem ni bil izražen nikak splošni kriterij in je treba razlikovanje med zločini, prekrški in prestopki razumeti le historično. Zločini so bili po zakonu iz 1803 nasledniki nekdanjih krvnosodnih deliktov in segajo s svojimi začetki kot posebna kategorija že v srednji vek. Prekrški in prestopki so kot skupna kategorija nastali v dobi pravnega absolutizma kot upravni delikti in so se razcepili na dve kategoriji tedaj, ko so jih dodelili dvema različnima vrstama sodišč. Zato razlike med njimi ne more pojasniti nobena definicija, marveč je zakonik za vsak dejanski stan posebej povedal, ali gre za prestopok ali za prekršek. To je bilo vidno tudi v vrsti in meri zagrožene kazni.

Pri zločinih je zakonik poznal 39 glavnih dejanskih stanov, pri prekrških in prestopkih pa 3 glavne skupine (zoper javni red in mir; zoper interese posameznikov; zoper javno pravnost). Interesom tedanje vlada-joče družbe je ustrezalo dejstvo, da je zakonik posebno razčlenjeval imovinske delikte in za njih predpisoval stroge kazni.

b) Kljub temu, da je bilo kazensko sodstvo s tem praviloma preneseno na sodišča, so še nadalje poznali policijsko kazensko pravo, ki so ga izvajala upravna oblastva. Po teoriji bi se smeli posamezni dejanski stani prepuščati upravnemu postopku le tedaj, kadar so predstavljali tako imenovani abstraktni nevarnostni delikt, ko torej dejanski stan ni vseboval dejansko nastalega oškodovanja, marveč le dejanja, ki bi lahko do tega privedla tudi brez neposrednega naklepa (na primer prehitra vožnja). Dejansko je policijsko kazensko pravo ta okvir presegalo. Z naredbo notranjega in pravosodnega ministrstva ter vrhovne policijske oblasti 3. aprila 1855 so prenesli na okrajna oblastva oziroma na organe statutarne mest preiskavo in kaznovalno oblast za tiste prestopke, ki niso vsebovani v kazenskem zakonu. Z naredbo istih oblastev 30. septembra 1857 je bila njihova pristojnost določena tudi za dejanja, ki so bila v javnem interesu prepovedana s posebnimi predpisi, a za njih ni bila izrečno določena kazen. Za taka dejanja so smela upravna oblastva izrekati kazni do 100 goldinarjev oziroma zapor od 6 do 14 dni.

2. KAZENSKO PRAVO STARE JUGOSLAVIJE. Po zedinjenju se je različnost pravnih področij posebno občutno pokazala na področju kazenskega prava. Že tri dni pred sestankom začasnega predstavništva, 25. februarja 1919, je vlada razširila na vse državno ozemlje veljavnost IX. in X. poglavja srbskega kazenskega zakonika o zločinstvih in prestopkih zoper domovino, vladarja in ustavo ter o zločinstvih in prestopkih zoper zakon, oblastvo in javni mir. Za te delikte je bila 16. marca 1921 odrejena tudi subsidiarna veljavnost splošnega dela srbskega kazenskega zakonika.

V naslednjih letih je izšlo le nekaj specialnih kazenskih predpisov (na primer z zakonom o pobijanju draginje življenjskih potrebščin in brezvestne špekulacije 30. decembra 1921). Bistveno novost pa je pomenil že v zvezi z ustavno ureditvijo navedeni zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi 2. avgusta 1921.

Noveliranje kazenskega prava je imela v načrtu že stara Avstrija od 1862 dalje. 1910 so predložili načrt za nov kazenski zakonik trije ugledni kriminalisti, vendar so te priprave zaradi prve svetovne vojne zastale. Tudi od 1920—1922 so se že v stari Jugoslaviji izdelovali prednačrti novega kazenskega zakonika. Ko so priprave prišle na ožjo komisijo, so se 1926 pojavili novi osnutki. Ker skupščina tega dela ni končala, je bil novi kazenski zakonik objavljen skoraj takoj po razglasitvi šestojanuarskega režima, 16. februarja 1929.

V zvezi s tem se je nekoliko spremenilo nazivje glavnih vrst kaznivih dejanj, ki se je prilagodilo srbskemu. Prejšnji prekrški (Vergehen) so po srbski terminologiji postali prestopki, prejšnji prestopki (Übertretungen) pa prekrški. Po srbskem sistemu so pred sodišča spadali samo zločini (zločinstva po ustrezni novi slovenski terminologiji, prilagojeni srbski) in prestopki; prekrški so spadali pred upravna oblastva. Novi kazenski zakonik je urejal samo zločinstva in prestopke, medtem ko za prekrške posebni zakon ni izšel. Zakon z dne 31. decembra 1929 je zato obdržal v veljavi glede prekrškov določila starih kazenskih zakonikov in je samo poenotil najvišjo mero kazni za prekrške s tem, da

kazni na prostosti niso smele presegati 30 dni, denarne kazni pa ne 1500 dinarjev. Prav tako je poenotil zastaralni rok na tri mesece.

Tudi po izidu tega zakona so kazenskopravno materijo obravnavali še razni tako imenovani stranski kazenski zakoni, ki so urejali specialne panoge.

Posebno obsežnejšo panogo kazenskega prava je tvorilo vojaško kazensko pravo. Veljava vojaškega kazenskega zakonika za kraljevino Srbijo je bila z uredbo 1919 razširjena na vse ozemlje države, nov vojaški kazenski zakonik pa je bil uveden 11. februarja 1930.

Ceprav je že avstrijski kazenski zakonik v skromni meri upošteval nekatere subjektivne momente pri presoji kazenske odgovornosti, je razvoj psihologije v 19. stoletju in v začetku 20. stoletja privedel do bistveno drugačnih pogledov na ta vprašanja. Pri tem je prišlo do načelno zelo različnih pogledov posameznih šol, ki so se razhajale v ocenjevanju vplivov in vzrokov pri pojavi kriminalitete. Novi jugoslovanski kazenski zakonik sicer ni izrečno zavzemal takega teoretičnega stališča, pač pa se je v primeri s starim avstrijskim kazenskim zakonikom gotovo bolj približal modernejši problematiki.

III. SODIŠČA IN SODNI POSTOPEK

1. ORGANIZACIJA SODIŠČ. a) Ločitev sodstva od uprave se je v večji meri izvršila že v teku 18. stoletja. Pri tem sta prednjačili najvišji instanci, vrhovno sodišče (Oberste Justizstelle) na Dunaju in apelacijsko sodišče v Celovcu oziroma Gradcu. Na prvi stopnji je bila ločitev v glavnem izvedena pri mestnem in deželnem sodišču (Stadt- und Landrecht), medtem ko se je v prvih instancah sicer še mešalo sodstvo z upravo. Pri dosledni ločitvi, kakršno so vpeljali Francozi, v predmarčni Avstriji ni ostalo, kajti prvoinstančno sodstvo izven glavnih mest se je pri okrajnih oblastvih (delegiranih gospodstvih oziroma okrajnih komisariatih) zopet združilo.

Po marčni revoluciji je ločitev zopet postala za kratek čas doslednejša. Pri tem so bila ločeno od upravnih organov organizirana okrajna sodišča, ki so bila zdaj pristojna za vse prebivalce okrajev brez razlike stanu. Na Kranjskem je bilo takih okrajnih sodišč skoraj 30. Nekatera izmed njih so izvrševala sodstvo tudi v obliki kolegijskega kazenskega sodstva za svoj okraj in za ozemlje nekaterih sosednih okrajev. Okrajna kot zborna sodišča so izvrševala sodstvo za prekrške.

Ob začetku Bachovega absolutizma so že 1851 ponovno združili okrajno sodstvo z upravo v okrajnih uradih in se s tem v bistvu povrnili na stanje, kakršno je bilo pred marčno revolucijo, le s to razliko, da je bilo to sodstvo zdaj vseskozi državno. Ob začetku oktroirane ustavnosti so se 1860 načeloma povrnili na ločitev, vendar so dejansko začela poslovati posebna sodna oblastva na okrajni stopnji šele 1867, ko so bila organizirana na sedežih dotedanjih okrajnih uradov okrajna sodišča. Pri tem je bila razmejitev okrajnih ozemelj v osnovah stalna od prvih let avstrijske restavracije dalje.

Razen pri okrajnih sodiščih v pomarčni dobi niso skušali ponovno združiti sodstva in uprave pri istem oblastvu.

b) Pač pa so se pri nekdanjih sodiščih, ki so delovala za področje dežele, izvršile neke organizacijske spremembe. Nova deželna sodišča (Landesgerichte) niso več imela povsod pristojnosti za vso deželo, marveč lahko tudi samo za dele dežele. Tako sta po marčni revoluciji bili organizirani na Kranjskem dve deželni sodišči (Ljubljana in Novo mesto), na Štajerskem tri (med njimi Celje), na Koroškem in na Goriškem pa po eno. V dobi absolutizma je pri tem ostalo samo s to razliko, da so se sodišča izven sedežev deželnih glavnih mest preimenovala v okrožna sodišča. Tako sta bili lahko v deželi dve vrsti sodišč, ki sta tvorili v bistvu istovrstno instanco: deželna sodišča na sedežih dežel in okrožna sodišča s sedežem izven glavnega mesta. Le v nekaterih zadevah (na primer deželna deska) so deželna sodišča delovala tudi za področja okrožnih sodišč. Mariborsko okrožno sodišče je nastalo šele po tej preureditvi 1898.

Na najvišjih dveh instancah ni bilo bistvenih sprememb, če izvzamemo prenos apelacijske instance iz Celovca v Gradec. Ker je vrhovno sodišče zlasti v kazenskih zadevah odločalo samo o tem, ali se drugostopna sodba potrdi ali pa razveljavi (kasira), se je za najvišje instančno sodišče uveljavil naziv kasacijsko sodišče.

Razmejitev pristojnosti med prvoinstančnimi sodišči različnih stopenj je slonela v kazenskem postopku na kvalifikaciji kaznivega dejanja, v civilnem postopku pa se je ozirala ali na vrednost spornega predmeta (*ratione valoris*) ali na vrsto spora (*ratione causae*, na primer tožba za ločitev zakona).

c) V tem smislu so ureditev sodstva določali nekateri organizacijski predpisi. Tako je imelo vrhovno in kasacijsko sodišče statut iz leta 1850, po katerem je imelo razen prvega in drugega predsednika še pet senatnih predsednikov in 48 svetnikov. Delovalo je v zadevah normativnega značaja kot plenarni senat, v nekaterih posebej določenih zadevah v senatu desetorice, praviloma pa kot senat šestorice s predsednikom.

Ureditev tako imenovanih zbornih sodišč prve instance je slonela na organizacijskem odloku iz 1852. Kot sodišča te vrste so veljala deželna in okrožna sodišča (zborna sodišče prve instance) in apelacijska sodišča (zborna sodišče druge instance). Trgovinska sodišča so bila lahko organizirana kot posebna zborna sodišča poleg zbornih sodišč prve instance, drugod pa je kot trgovinsko sodišče delovalo zborna sodišče prve instance kot trgovinsko sodišče s tem, da je pritegnilo za zadevne pravde prisednike iz trgovskega stanu.

Delovanje okrajnih sodišč je urejal zlasti zakon od 11. junija 1868, ki je prej obstoječim okrajnim in provizoričnim okrajnim sodiščem dodelil dotedanja ozemlja. Vzdržal je v veljavi njihovo podreditev zbornim sodiščem prve instance, ki je nekdaj veljala za ustrezne odseke okrajnih uradov.

S tem v bistvenih potezah že izoblikovani ustroj je sprejel zakon o ureditvi sodišč 27. novembra 1896. Glede zbornih sodišč prve instance je ta zakon določal za pretežno normativne zadeve delovanje v senatih desetorice, za taksativno določene zadeve procesualnega značaja izjemno pristojnost sodnika posameznika, sicer pa odločanje v posebnih senatih, katerih sestav so podrobneje določala procesualna določila dru-

gih zakonov. — Približno ob tem času je jurisdikcijska norma razširila pristojnost vrhovnega sodišča. Medtem ko je prej delovalo kot tretja instanca le tedaj, ko je bila prva instanca zborna sodišče, je postalo vrhovno sodišče tretja instanca tudi za zadeve, v katerih je prvostopno sodbo izreklo okrajno, drugostopno sodbo pa okrožno sodišče. Splošna tretja instanca pri vrhovnem sodišču naj bi pripomogla k poenotenju sodne prakse.

d) Po zedinjenju so se tako razvita načela o ustroju sodstva obdržala v veljavi. Glede okrajnih sodišč je bilo v bistvu treba le nekaj sprememb v zvezi z novimi državnimi mejami. Še bolj so na obseg sodnih območij vplivale nove meje pri deželnem sodišču v Ljubljani, ki je proti Italiji izgubilo precejšnje ozemlje, medtem ko je okrožno sodišče v Mariboru razširilo svoje ozemlje na Prekmurje. Glede okrožnega sodišča v Novem mestu in Celju ni bilo sprememb.

Ker sta najvišji dve instanci imeli pod staro Avstrijo sedež izven Slovenije, ju je bilo treba ustanoviti na novo. Tako je z naredbo narodne vlade 14. novembra 1918 bilo ustanovljeno višje deželno sodišče v Ljubljani, ki je začelo poslovati 1. decembra istega leta. Spočetka je bilo mišljeno, da bi se obenem s tem uvedel v Sloveniji samo dvoinstančni postopek, tako da bi bilo to sodišče obenem tudi vrhovno in kasacijsko sodišče nad okrožnimi sodišči, deželno ali okrožna sodišča pa zadnja instanca nad okrajnimi. Ta dvoinstančnost postopka se je uvedla z isto naredbo, s katero se je ustanovilo višje deželno sodišče in je bila nekaj časa v veljavi. Na željo dalmatinske pokrajinske vlade pa pri tem ni ostalo, marveč se je s kraljevo uredbo 28. novembra 1919 namesto nekdanjega vrhovnega in kasacijskega sodišča ustanovil novi oddelek B pri Stolu sedmorice v Zagrebu, ki je prevzel vse pristojnosti in ozemlje nekdanjega avstrijskega tretjeinstančnega sodišča. S tem je v Sloveniji zopet postal obvezen tretjeinstančni postopek in višje deželno sodišče se je zopet omejilo na drugoinstančno apelacijsko pristojnost med zbornim sodiščem kot prvo stopnjo in SSB kot tretjo stopnjo. Vidovdanska ustava je sicer določala, da obstoji za vso državo samo eno kasacijsko sodišče s sedežem v Zagrebu, ki bi bilo obenem tudi sodišče za vse kompetenčne spore, vendar do takega poenotenja vrhovnega sodstva ni prišlo niti na njeni podlagi niti pozneje.

Zakon o ureditvi rednih sodišč od 18. januarja 1928 je v glavnem obdržal načela sodne organizacije štirih stopenj sodišč, ki delujejo v treh instancah, in v bistvu tudi konkretne oblike organizacije, kakršna se je bila razvila v Sloveniji v teku zadnjih stopetdeset let. Ena izmed sprememb je bila v tem, da se je višje deželno sodišče v Ljubljani preimenovalo v apelacijsko sodišče. Podrejena so mu bila prejšnja območja zbornih sodišč prve stopnje, s tem da je tudi ljubljansko dobilo ime okrožno sodišče. Razen starih sodišč te vrste (okrožna sodišča v Ljubljani, Mariboru, Celju in Novem mestu) je bilo ustanovljeno še novo okrožno sodišče v Murski Soboti.

e) Razen doslej navedenih sodišč s splošno pristojnostjo so delovala sodišča, ki jim je bila pristojnost predvidena le za posebej naštete zadeve. Tako določena pristojnost je kavzalna.

Nekatera izmed teh sodišč so imela krajevno pristojnost za vse državno ozemlje. Razen državnega zbornega sodišča (Staatsgerichts-

hof) kot posebnega sodišča za tožbe predstavniškega doma proti ministrom je bilo kot nekako ustavno sodišče že nekoliko prej (1867) uvedeno državno sodišče (Reichsgericht). Bilo je pristojno za kompetenčne spore, za tožbe kronovin in proti kronovinam ter o pritožbah državljanov zoper kršitev ustavnih pravic. V Jugoslaviji je ta pristojnost prešla na Stol sedmorice.

Ker je v upravi praviloma veljalo enoosebno birokratsko odločanje po referatskem sistemu, v katerem je bil postopek tudi manj točno odrejen kot pri sodiščih, se je uvedla možnost za pritožbo (pravzaprav tožbo) proti odločbam upravnih organov. Za ta namen je bilo ustanovljeno upravno sodišče na Dunaju (22. oktobra 1875). Stranka, ki ni bila zadovoljna z odločbo upravnega oblastva, je lahko sprožila ponovno obravnavo zadeve pred tem sodiščem, če je bila izčrpana vsa redna upravna instančna pot. Pritožba na to sodišče praviloma ni imela odložne moči. Sodišče je odločalo v senatih štirih svetnikov in predsednika. Podrobnejša ureditev tega sodišča je bila predpisana 1876. Njegova pristojnost je bila le kasatorična: moglo je samo potrditi ali razveljaviti upravno odločbo (zaradi nezakonitosti ali nepravilnosti postopka). Nekoliko drugačna načela so veljala po določilih iz 1896 za upravno sodstvo na Ogrskem, kjer je v določenih primerih upravno sodišče lahko spremenilo upravno odločbo. Ker po zedinjenju Slovenija ni imela upravnega sodišča, so se postopki, ki bi spadali predenj, odložili. — Šele na podlagi vidovdanske ustave je bilo pozneje, 17. maja 1922, z zakonom o državnem svetu in upravnih sodiščih zopet oživljeno upravno sodstvo. Glede načela kasatoričnosti je bilo sprejeto isto načelo, kot je že veljalo v Avstriji. Senat je bil zmanjšan na tri člane. Za vso državo je deloval državni svet, ki je bil prva instanca za tožbe proti končnim odločbam ministra in druga instanca za pritožbe proti odločbam upravnih sodišč. Upravna sodišča so kot prva instanca delovala tako, da je po več oblasti bilo prideljenih enemu upravnemu sodišču. Slovenija, ki je bila tedaj razdeljena na dve oblasti, je zato prišla pod eno samo upravno sodišče, ki so mu izbrali sedež nekje na sredi med obema sedežema oblasti. Tako je 1923 nastalo upravno sodišče v Celju, ki je ostalo tam tudi tedaj, ko so bile oblasti ukinjene.

Zgoraj navedena osrednja, pa tudi upravna sodišča naj bi vsaj formalno nudila predvsem garancijo za izvajanje ustave in prava v državi. Načeloma bi morala to garancijo nuditi tudi posameznim državljanom, vendar so si znale vsakokratne vlade — čeprav nezakonito — pridržati nek vpliv na njihovo delo. — V nasprotju s to, vsaj navidezno pravno zaščitno funkcijo takih sodišč, je stara Jugoslavija poznala še posebno sodišče, ki je v bistvu imelo prav nasprotni namen. Tega je izražal že njegov naslov — državno sodišče za zaščito države. To sodišče, ki je delovalo na podlagi že prej označene posebne zakonodaje (str. 468), je imelo namen s posebnimi kazenskimi sankcijami v izrednem, proti osnovnim ustavnim običajem uvedenem postopku zaščititi državni režim pred državljanji. Po zakonu 8. januarja 1929 naj bi sicer delovalo pri kasacijskem sodišču za vso državo; ker pa enotnega kasacijskega sodišča v doglednem času ni moglo biti in ga dejansko tudi nikdar ni bilo, je uredba 14. januarja 1929 ustanovila državno sodišče za zaščito države kot »samostojno sodišče«.

Na stopnji zbornih sodišč prve stopnje so delovala ponekod razen že omenjenih trgovinskih sodišč (str. 514) in obrtnih sodišč (str. 498) posebna rudniška sodišča. Pri celjskem okrožnem sodišču je bilo rudniško sodišče za ozemlje tega in mariborskega okrožnega sodišča, pri deželnem sodišču v Celovcu za vso Koroško, pri deželnemu sodišču v Ljubljani pa za Kranjsko in Primorje.

Samo kot poravnalne instance, brez pravice do odločanja, je zakon 21. septembra 1869 določal občinske poravnalne urade. Zakon je bil 1907 spremenjen in na tej podlagi je izšlo tudi nekaj deželnih predpisov. Za kazenske zadeve je bila dejavnost teh uradov ukinjena 1931.

2. CIVILNI PRAVDNI POSTOPEK. Splošni sodni red iz 1781 je kljub vsem svojim pomanjkljivostim doživel sto let in še čez. Z njim so doživeli častitljivo starost predpisi o sporih v rudniških (1782) in trgovinskih za-

Satira na pravdarsko strast (panjska končnica).
Kmeta se pulita za kravo, ki jo škric molze

devah (1781), kakor tudi ne mnogo mlajši predpisi o postopku v sporih iz zakonske zveze (1819).

a) Formalizmom in počasnosti tega postopka so se skušali medtem vsaj v manj pomembnih ali dovolj jasnih zadevah izogniti tako, da so s posebnimi predpisi uvajali posebne zvrsti civilnega pravnega postopka. Spore o zneskih do neke maksimalne vsote so reševali v nekoliko poenostavljenem sumarnem postopku (24. oktobra 1845). Za zahtevke, ki so bili utemeljeni z notarskim aktom, so (2. maja 1855) uvedli mandatni postopek. Za take zahtevke je sodišče po prejemu tožbe izdalo tožencu plačilni nalog. Če je ta nalogu ugovarjal, so uvedli sumarni postopek; če ni ugovarjal, je postal nalog izvršilen, torej je imel za izvršbo isti pomen kot pravnomočna sodba; 18. julija 1859 je bil mandatni postopek razširjen še na zahtevke na podlagi nekaterih drugih listin. Po podobnih načelih je bil (27. aprila 1873) uveden opominjevalni postopek, po katerem so sodišča pred uvedbo pravde na predlog strank pošiljala plačilne naloge tožencu tudi v primeru, če je šlo za manjše vrednosti v denarju ali drugih nadomestnih stvareh. Če je toženec ugovarjal, se je tudi v teh primerih uvedel sumarni postopek; ker pa je bil ta kljub vsemu še dovolj dolgotrajen, so za najnižje zneske uvedli istočasno z uzakonitvijo opominjevalnega postopka še bagatelni postopek. Njegova posebnost je bila ustna razprava in prosta dokazna ocena.

Za posebne vrste zahtevkov so veljali še drugi postopki: neka zvrst sumarnega postopka za posestne tožbe (1849), postopek pri sodni odpovedi rabokupa (1858) in postopek v meničnih zadevah (1850, 1859).

Z vsemi navedenimi predpisi je bil urejen le postopek ne glede na to, pred katerim sodiščem je potekal. Pristojnosti sodišč te uzakonitve civilnega pravnega postopka niso urejale; urejali so jo posamezni drugi zakoni, zlasti tisti, ki so urejali organizacijo sodišč (njihove vrste in ustanavljanje). Ko se je ob začetku absolutistične dobe po marčni revoluciji pokazala nujna potreba po pregledni ureditvi pristojnosti, je za civilne pravdne zadeve izšel poseben zakon o delokrogu in pristojnosti sodišč, razglašen s patentom 20. novembra 1852. Ta patent je navedeni zakon označeval kot *jurisdikcijsko normo*.

Proti koncu 19. stoletja je torej civilni pravdni postopek urejalo večje število med seboj komaj povezanih in v velikem delu že zastarelih zakonov, ki so jih pri nekoliko živahnem teku gospodarskega življenja morali nujno občutiti kot neprijetno zavoro.

Pri tem sta že določili marčne ustave in nato enega izmed decembrskih temeljnih zakonov (1867) postavljali tudi za civilni postopek zahtevo po ustnem in javnem razpravljanju, a sta ostali zaradi redakcijskih težav pri uzakonitvi novega civilnopravnega reda neizvedeni, razen v bagatelnem postopku.

b) Temeljito reformo je civilni pravdni postopek doživel z izidom nove *jurisdikcijske norme* in novega civilnopravnega reda, ki sta bila skupaj obelodanjena 1. avgusta 1895.

V primeri s prejšnjim postopkom je novi civilni pravdni postopek pomenil globoko reorganizacijo, poenostavitev in modernizacijo. Njegov urednik Klejn je za svoje delo žel priznanje strokovnjakov in v neuradnem izražanju se je včasih govorilo kar o Kleinovem postopniku. Če je postopek ostal vendarle dokaj zapleten, ne gre pozabiti na to, kakšen postopek je veljal prej in tudi ne tega, da je moral ustreči najrazličnejšim interesom, ki so hoteli dobiti po njem zaščito.

Glavni novosti sta bili: neposredni postopek pred sodiščem, ki je omogočil tudi uvedbo načela, da sodišče razsoja predvsem po svojem neposrednem vtisu in ne več zgolj po gradivu, ki mu ga nudijo pravdni spisi; drugo načelo je svobodna dokazna ocena, ki je stopila vsaj v splošnem namesto dokaznih pravil.

Kot posebnost novega civilnega pravnega postopka je v primeri z nekimi tujimi postopki veljala institucija prvega naroka pri postopku pred zbornimi sodišči. Pred temi se namreč ni po opravljenih pismenih pripravah (tožba, dostava nasprotni stranki itd.) takoj začelo razpravljanje, marveč sta bili stranki povabljeni najprej na prvi narok, na katerem so ustno ugotovili morebitne formalne predloge ali ugovore strank. Narok se je opravil pred sodnikom posameznikom. Normalni zaključek prvega naroka je bil, da so tožencu naročili, naj vloži odgovor na tožbo; izjemoma je lahko prišlo do zavrnitve tožbe. Prvi narok je imel namen razbremeniti senat formalnih priprav, je pa na drugi strani obremenjeval stranke, zavlačeval postopek in postal v veliki meri sama formalnost. Historično je prvi narok zanimiv posebno po tem, ker spominja na srednjeveški postopek po dnevih in na vlaganje dokaznih členov.

Obenem z novim civilnopravdnim redom je stopil v veljavo naslednjega leta (6. junija 1896) objavljeni izvršilni red, prav tako plod Kleinove redakcije. Ta snov, ki jo je dotlej urejal splošni sodni red z mnogimi drobnimi dodatki, je bila modernizirana zlasti s tem, da ni bilo več treba ponovnih predlogov zahtevajočega upnika za vsak stadij izvršbe.

Potrebi po nadaljnjem poenostavljenju so delno ustregli s tako imenovano novelo za razbremenitev sodišč (1. junija 1914).

c) Tako modernizirano procesno pravo je še po zedinjenju veljalo na slovensko-dalmatinskem pravnem področju stare Jugoslavije. Vpliv te ureditve je bil občuten tudi pri delih za redakcijo novega, enotnega civilnopravnega postopka, ki je bil sprejet 13. julija 1929 in uveljavljen z uvodnim zakonom (9. julija 1930) na območju Stola sedmorice B dne 1. aprila 1933, sicer pa v nekaterih drugih področjih nekoliko pozneje.

V redakcijskem pogledu je bila novost jugoslovanskega civilnega pravnega postopnika v primeru z avstrijskim v tem, da je vseboval tudi določila, ki so bila prej vsebovana po posebni jurisdikcijski normi (na primer pristojnost in instančni postopek). Bil je tudi sicer nekoliko moderniziran, čeprav je v osnovnih potezah ostal zvest svojemu avstrijskemu vzorcu in med drugim obdržal tudi prvi narok.

Shema instančnega postopka je bila v bistvu naslednja:

Postopek je lahko obsegal dve instanci ali pa tri instance.

Stopnje: 1. okrajno — 2. okrožno — in praviloma tudi 3. kasacijsko sodišče so prišle v poštev za sporno vrednost pod 12.000 dinarjev in za nekatere posebej določene zadeve (na primer tožba na ugotovitev očetovstva, preživitkarske zadeve, mejni in posestni spori itd.). Pri sporni vrednosti do 500 din je bila drugostopna sodba okrožnega sodišča dokončna; če je bil sporni predmet ocenjen manj ko 5000 din in sta bili sodbi prve in druge stopnje soglasni, je bila drugostopna sodba prav tako dokončna. Tretja stopnja je prišla v poštev le tedaj, kadar sta se pri vrednosti 500 do 5000 din prvi dve sodbi razlikovali ali če je šlo za vrednost od 5000 do 12.000 din.

Stopnje: 1. okrožno (trgovinsko) — 2. apelacijsko — 3. kasacijsko sodišče so veljale za sporne vrednosti nad 12.000 din, nadalje na primer za tožbe o zakonski zvezi, rudarske zadeve, ugotavljanje in izpodbijanje zakonskega rojstva.

Odločitve sodišča, ki so zadevale vsebino tožbenega zahtevka, so bile sodbe; pravno sredstvo zoper sodbo prve stopnje je bil priziv, zoper sodbo druge stopnje revizija. Odločitve sodišča o formalnih vprašanjih postopka so bili sklepi; proti njim je bilo pravno sredstvo rekurz.

Pri okrajnih sodiščih je sodil posameznik, pri okrožnih sodiščih pa le v zadevah do 30.000 dinarjev. Sicer so na prvi instanci pri okrožnem sodišču in na vseh drugo- in tretjestopnih instancah sodili senati treh ali petih članov.

d) Obenem s civilnim pravdnim postopnikom je bil sprejet 9. julija leta 1931 tudi zakon o izvršbi in zavarovanju, ki pa je stopil v veljavo šele leta 1938.

Medtem ko je izvršilni postopek meril na prisilno poravnavo neke pravomočno priznane terjatve iz dela dolžnikovega premoženja, je konkurzni postopek veljal za primere, ko so dolгови presegali vrednost

dolžnikovega premoženja. Tedaj je bilo treba vsem upnikom omogočiti, da prijavijo svoje zahtevke, poplačati najprej take, ki jim je zakon priznaval prednost, sicer pa iz preostalega premoženja izplačati drugim upnikom le del njihovih terjatev. Konkurni red je bil moderniziran z zakonom 25. decembra 1868. — Konkurni so postali priljubljeno sredstvo kapitalistične špekulacije. Kdor se je hotel z njimi okoristiti, je izkoristil svojo firmo za najemanje visokih kreditov; denar je nato na skrivaj naložil in čez čas razglasil svojo neplačevitost. Upniki so v konkurnu dobili povrnjen samo del svojih terjatev, včasih pa tudi skoraj nič. Na drugi strani so v dobah kriz pomenili konkurni marsikomu katastrofo in so velikim kapitalom pomagali odstranjevati drobno konkurenco.

Sodišča za civilne zadeve so imela opravka tudi z zadevami civilnega prava, ki niso bile sporne v tem smislu, da bi bilo v vsakem primeru nujno razmerje tožnika proti tožencu (zapuščinski postopek med nespornimi dediči, razna razmerja rodbinskega prava, razglasitev za mrtvega, amortizacija izgubljenih listin in zlasti vrednostnih papirjev, javne dražbe in podobno). Pravila, ki so urejala ravnanje sodnih organov v teh zadevah, so tvorila nesporni postopek (za razliko od pravnega) in so bila urejena po večjem številu posebnih prepisov. V tem postopku je bila dejavnost sodišč večkrat prepletena z dejavnostjo javnih beležnikov (notarjev).

3. KAZENSKI POSTOPEK. a) Močnejše kot v civilnem postopku so se posledice marčne revolucije pokazale v kazenskem. Odpravljene so bile tako imenovane kazni za nepokornost (Ungehorsamstrafen) v obliki šibanja, ki so imele še vedno delno funkcijo torture. Za tiskovne delikte je tri leta veljal po zakonu postopek pred poroto. Potem ko se je pojavil leta 1850 nov kazenskopravni red po francoskem vzorcu, ki je razširil poroto na vse težje zadeve, je po nastopu Bachovega absolutizma tudi na tem področju nastopila reakcija. V njenem znamenju je izšel 29. julija 1853 kazenskopravni red, ki se je od začasno uvedenega akuzatornega načela povrnil k inkvizitornem (v smislu sodnika-tožnika) s tem, da je bila vloga tožitelja skržena. Preiskava je ostala tajna, ob njej pa končna javna razprava ni imela posebnega pomena. V dokazni presoji so veljala dokazna pravila. Udeležba laikov v kazenskem sodstvu je bila odpravljena.

Precejšen del materije kazenskega postopka je urejala instrukcija za kazenska sodišča 16. junija 1854, ki je med drugim vsebovala tudi določila o izvrševanju kazni.

Ob ponovnem povratku na ustavnost so bila 1869 najprej uvedena zopet porotna sodišča za težje tiskovne delikte.

b) Temeljito preosnovo postopka je pomenil 23. maja 1873 uzakonjeni red za civilna sodišča glede postopanja o zločinih in prekrških in sploh kaznivih dejanjih, ki so prepuščena v postopek sodiščem (skratka avstrijski kazenskopravni red). V dvanajstih letih priprav za ta zakon je bil njegov glavni urednik Julij Glaser. Uvedena so bila vsa glavna načela modernega kazenskega postopka. Po načelu oficialnosti je bila pravica do kazenskega pregona pridržana državi; po načelu akuzatornosti je bila odredjena vloga državnega tožilstva (pravdnštva); po načelu ustnosti in neposrednosti sodišču niso več zadoščale ugotovitve

preiskave, marveč si je moralo na glavni razpravi samo ustvariti mnenje; po načelu javnosti je bila glavna razprava praviloma javna, strankam pa dana možnost do udeležbe pri nekaterih drugih pravnih dejanjih; načelo iskanja materialne resnice odpravlja prejšnja dokazna načela.

Porotna sodišča so se na podlagi tega zakona obnovila in so delovala do izbruha prve svetovne vojne. Bila so pristojna za 25 izrečno naštetih teže kaznivih dejanj in so delovala pri deželnih in okrožnih sodiščih. Porotniki so mogli biti samo moški, ki so jih po davčnem in izobrazbenem cenzusu predlagali okrajni glavarji, postavljale pa komisije sodnikov deželnega ali okrožnega sodišča same brez kakršnih koli volitev. Porotna sodišča so zasedala vsake tri mesece. Sestavljena so bila iz senata treh sodnikov in iz 12 porotnikov, ki so jih z žrebom in izločanjem pred razpravo izbrali iz večjega števila. Porotniki so imeli dolžnost odgovoriti na točno formulirana vprašanja in so glasovali tako, da je obveljal odgovor, ki sta ga dali vsaj dve tretjini porote. Na podlagi teh odgovorov je senat izvedel pravno oceno in izrekel sodbo.

Pri okrajnih sodiščih so sodili sodniki posamezniki o prestopkih.

Preiskavo so vodili preiskovalni sodniki pri deželnih in okrožnih sodiščih kot posamezniki.

Še po uveljavljanju kazenskopravnega reda je ostal v veljavi tisti del instrukcije za kazenska sodišča 1854, ki je obsegal določila o kaznilnicah.

c) Obenem s kazenskim zakonikom je bil v stari Jugoslaviji z uvodnim zakonom od 16. februarja 1929 uveljavljen nov zakonik o sodnem kazenskem postopku, obenem z njim tudi zakon o izvrševanju kazni na prostosti. Kazenskopravni predpisi po zakonu o tisku (6. avgusta 1925) in po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi (6. januarja 1929, novela 1. marca 1929) so ostali ne glede na ta zakon v veljavi. Arhaične poteze dokaznih maksim so ostale v veljavi po predpisih o vojaškem kazenskem postopku.

Porotnih sodišč novi zakon ni obnovil; glede siceršnjih splošnih načel se je ravnal po istih, kot so bila zgoraj navedena za zakonik iz 1873.

Postopek je bil načeloma dvoinstančen. Za manjše prestopke sta veljali instanci 1. okrajno — 2. okrožno sodišče; za težje prestopke 1. posameznik okrožnega sodišča — 2. apelacijsko sodišče; za zločinstva 1. senat okrožnega sodišča — 2. pri nepopolnem prizivu (ki ne izpodbija sodbe kot celote) apelacijsko sodišče, pri reviziji (ki izpodbija sodbo v osnovah) kasacijsko sodišče.

4. RAZNI ORGANI IN OSEBE V SODSTVU. Finančna prokuratura, ki je bila ustanovljena za zastopanje imovinskih interesov države pred sodišči, je v svojih osnovah naslednik nekdanjih fiskalov in podobnih organov iz let okrog 1500, torej iz časa intenzivnejše recepcije. Kmalu so namesto nepriljubljenih fiskalov stopili komorni prokuratorji. Dejavnost državnih zastopnikov pred sodišči je urejala instrukcija za fiskalne urade (finančne prokurate, 10. marca 1783). Dajala jim je tudi nekatere kompetence splošnega nadzora nad izvajanjem zakonitosti v upravi in v sodstvu in zato pravico do udeležbe pri raznih uradnih opravkih. Ustanovitev državnih pravdnistev leta 1850 je močno zožila pristojnost finančnih prokuratur, ki pa se je 1855 zopet razširila. Po instrukciji

9. marca 1898 so finančne prokurature zastopale pred sodišči in v upravnem postopku javne interese ter dajale državnim organom pravna mnenja. Delovale so samo v deželnih glavnih mestih, a neodvisno od deželnih oblastev. — V stari Jugoslaviji je delovanje teh organov urejal zakon o državnem pravobranilstvu (15. julija 1934).

Državna pravdnikstva (tožilstva) so bila uvedena zaradi opustitve inkvizitornega načela in uvedbe akuzatornega v kazenskem postopku ob marčni revoluciji, najprej za tiskovne zadeve (1848), nato splošno (1850) in so se po nekih razširitvah in zožitvah kompetenc ustalila kot organ za zastopanje javne obtožbe v kazenskem postopku. V stari Jugoslaviji je to dejavnost urejal zakon o državnem tožilstvu 21. marca 1929.

Notariat je imel svoje korenine že v srednjem veku. Splošni sodni red 1781 je funkcije notarjev skoraj popolnoma odstranil in jih omejil na dvig meničnih protestov. Dne 9. maja 1850 je bil notariat znova dovoljen. Pravne podlage je dobil 1850, 1855 in 1871, ko je bila za neke vrste pogodb določena obvezna notarska oblika. (Nov zakon 11. sept. 1930.)

Nasledniki prokuratorjev in solicitorjev recepcijske dobe so advokati-odvetniki. Provizorični advokatski red 16. avgusta 1849 je bil nadomeščen z advokatskim redom 6. julija 1868. Določal je pogoje za izvrševanje odvetništva, med njimi prakso in kvalifikacijo ter obveznost sprejema v advokatsko zbornico. Nov zakon je izšel 17. marca 1929.

*

Problemi, ki se pojavljajo v pravni zgodovini Slovencev v dobi kapitalizma so v gornjem, do skrajnosti poenostavljenem pregledu, komaj deloma nakazani in izmed ustreznih pravnih pravil navedeni le nekateri, kot primer izbrani zakoni. Pri tem mnoge pravne panoge, ki so se v dobi kapitalizma še posebno razrasle, kakor zlasti davčno pravo, sploh niso upoštevane. Ogromna množica obsežnih in drobnih predpisov skuša od druge polovice 18. stoletja dalje čedalje bolj posegati v vse potankosti življenja v državi. Praksa ima težave, da bi v določenem času bila na tekočem o tem, katera pravila pravzaprav veljajo v določeni stroki in le najbolj specializirani strokovnjaki znajo še odgovarjati na to vprašanje. Pravna zgodovina, ki bi hotela kolikor toliko izčrpno vsaj opozoriti na najvažnejše predpise, bi se za to dobo spremenila v stvarno kazalo naslovov, datumov in števil. Tista, ki bi hotela prikazati tudi razvoj posameznih pravnih institucij v raznih pravnih panogah, bi se za to dobo morala nujno razcepiti na vrsto pravnozgodovinskih strok. Ker ne eno ne drugo v okviru tega pregleda ni niti zamišljeno niti izvedljivo, se je treba vsaj za zdaj odpovedati poskusu po izčrpnem obvladovanju te neizčrpane snovi in njene problematike.

Do srede 18. stoletja so v pravnih pojavih razrednega nasilja do neke mere lahko uporabljali starejše, deloma domače organizacijske oblike, podrejene novi družbeni vsebini. Recepcija, krepitev osrednje oblasti in odprava partikularizma so takim preostankom v dobi pravnega absolutizma odvzeli priznanje. Zato se v dobi kapitalizma vprašanje slovenskega elementa v pravnem razvoju postavlja bistveno drugače, posebno

pri Slovencih, kjer nastopa posebna oblika združitve družbene in narodnostne podreditve.

Slovenske pravne kulture gotovo ne gre presojati po deležu v predstavniki, še manj v uradniških organih, marveč v razvoju slovenskega pravnega izrazoslovja. Popolnoma praktičnim nagibom, ki so že od nekdaj terjali prevajanje predpisov v slovenščino, so se zdaj pridružile zahteve po priznavanju narodnosti, kakor tudi stremljenja posameznih terminologov po kulturnem zblizanju z drugimi Jugoslovani, kakor je pokazala že Cigaletova »občina«. Odtlej dalje je dejansko uspelo razviti slovenščino za pravniško rabo (1894 pravna terminologija Janka Babnika, prevodi raznih zakonov, n. pr. str. 508).

To pa ne velja o slovenskem pravnozgodovinskem izrazoslovju, kar je do neke mere tudi posledica tega, da so viri praviloma ohranjeni v tujih jezikih. Zato se moramo večkrat posluževati skovank, ki jih le z napredujočim upoštevanjem slovenskih tekstov ali priložnostnih beležk lahko nadomeščamo z več ali manj izvirnimi izrazi. V tem smo doslej uspeli le v majhni meri in tudi terminologija, za katero sem se odločil v tej knjigi in ki najbrž — prav tako kot uporabljena pravopisna načela — še ni dovolj dosledna, je nujno le začasna. Tako bi na primer rad sprejel opozorilo, da bi se povrnili od besede gospostvo k izvirnemu izrazu gosposčina za razliko od (delegirane) gosposke, vendar to glede na stadij natiska ni več mogoče. Včasih se tudi postavlja vprašanje, koliko kaže udomačeno arhaično tujko uporabiti namesto novejših slovenske skovanke ali književne izposojenke itd. Toda že sam izbor terminologije bi zahteval posebnega študija.

Slovensko izrazoslovje za prakso in znanost o veljavnem pravu je bila v zvezi s prizadevanji po uveljavljanju slovenščine v uradih (str. 458) in s prizadevanji po razvoju slovenske pravno-znanstvene literature, po tej poti pa z vprašanjem slovenskih pravnih študijev. Potem ko so bila 5. oktobra 1848 dovoljena začasna pravoslovna predavanja v slovenščini v Ljubljani, ki so začela marca 1840 (Anton Mažgon za civilno pravo) oziroma junija (Ernest Lehmann za kazensko pravo), so konec 1849 prenesli predavanja na graško univerzo, kjer so nato predavali v slovenščini Josip Kranjc (str. 508), Janez Kopač in Josip Skedl, dokler niso s predavanji zaradi absolutističnih razmer morali 1854 prenehati. Poznejši poskusi za uvedbo slovenskih pravnih študijev so ostali brezuspešni, dokler se ni po ustanovitvi jugoslovanske države rešilo vprašanje slovenske univerze (str. 470). Pravna fakulteta je začela delovati v letnem semestru 1920 po pravilniku z dne 17. aprila 1920, posnetem po študijskem sistemu avstrijskih fakultet. Zasedba stolic se je na novo uredila po zakonu o univerzah 1930 in obči univerzitetni uredbi 1931, medtem ko je bila študijska ureditev spremenjena šele z uredbo o pravnih fakultetah 1938. — Pri uveljavljanju slovenščine v pravnem življenju je imelo pomemben delež strokovno glasilo Slovenski pravnik: Radoslava Razlaga 1862 v Gradcu in 1870—1873 v Ljubljani; Alfonza Moscheta in Ivana Tavčarja 1881—1883; 1888 dalje s tem da je Moschetov obnovljeni list prevzelo društvo Pravnik, ustanovljeno 1889 z namenom, da skrbi za list. S prvimi desetletji društvenega delovanja je zlasti povezano ime Danila Majarona. Medtem ko sta društvo in glasilo imela prvotno vseslovenski značaj, je bilo treba po prvi svetovni vojni zaradi

novih mej ustanoviti v Trstu posebno glasilo — Pravni vestnik, začeni s 1. januarjem 1921 in nekaj mesecev nato tudi posebno društvo, ki sta prevzela predvsem nalogo, da se zoperstavita izrivanju slovenščine iz pravne rabe. Zaradi novih predpisov o tisku oziroma o društvih pod fašizmom sta oba 1928 prenehala.

Vloga ljudstva ni mogla priti do veljave, toda le v oficialnem pravnem življenju. Pokazalo se je že, da so se mimo uradoma usmerjevanih sfer prava ohranila ali pa razvijala neka pojmovanja, oblike ali običaji, ki bi jih mogli imeti za nekako ljudsko »pravno« kulturo (pravno v nekem ohlapnejšem pomenu besede), seveda pod določenim vplivom sodstva in notarjev. Opozorili smo že na izročilne pogodbe in preživitek, dedovanja in delitve zapuščine (menjavke), kupne pogodbe za živino, vprašanje o prehodu navad iz sošeske v novo občino itd. Lahko bi opozorili še na nadrobne običaje in svojsko terminologijo o reji živine, kjer bi morali govoriti o njenem razmerju do nekdanjega *contractus soccidae*, o železni živini, ki nikdar ne pogine (ker jo mora rejec nadomestiti z mladičem), o delitvi prireje in o pravici do užitkov, zlasti pa o njeni družbeni vlogi. Nekaj starega prava smo povzeli iz ženitnih običajev, še več bi ga gotovo mogli. Z odgovorom na taka vprašanja, ki segajo deloma v pradavnino, naj bi v bodoče obogatila pravno zgodovino pravna etnografija. — Druga, revolucionarna dejavnost ljudstva v pogojih kapitalizma je kot izhodišče nove pravotvornosti v svoji razvojni povezavi predmet zgodovine delavskega gibanja in po svojih učinkih usmerjena v sedanost.

VIRI IN STANJE RAZISKAV

Ni nameravan ne pregled uporabljenih virov niti bibliografija; na danem mestu in obsegu je edino dosegljiv kratek komentiran izvleček iz bibliografije z izčrpnimi podatki pri delih, ki imajo neposredno zvezo s predmetom knjige in s komaj nakazanimi podatki tam, kjer je zveza manjša. Nekoliko izčrpnjeje so upoštevani slovenski pravnozgodovinski avtorji; literatura, ki je pisana kot prikaz vsakokratnega veljavnega prava, pa ni vnesena. Izbrana so predvsem novejša dela, zlasti taka, ki vsebujejo navedbo starejših.

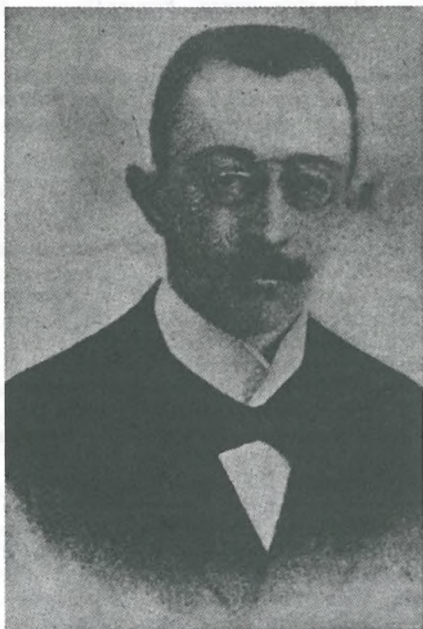
Kratice. — *AHK*: Archiv für Heimatkunde. — *AÖG*: Archiv für österreichische Geschichte. — *Arch*: Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. — *Arch. Tr.*: Archaeografo Triestino. — *Beitr*: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen. — *Blätter*: Blätter für Heimatkunde. — *Car*: Carinthia I. — *Carn*: Carniola. — *CJKZ*: Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. — *ČZN*: Časopis za zgodovino in narodopisje. — *Et*: Ethnolog. — *Forsch*: Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark. — *FRA*: Fontes rerum Austriacarum. — *GMDS*: Glasnik Muzejskega društva. — *GV*: Geografski vestnik. — *GozdV*: Gozdarski vestnik. — *HZ*: Historiski zbornik. — *IC*: Istoriski časopis Srpske akademije nauka. — *IG*: Istoriski glasnik. — *IMK*: Izvestja Muzejskega društva. — *IZZ*: Istrski zgodovinski zbornik. — *JIC*: Jugoslavenski istoriski časopis. — *JZ*: Jadranski zbornik. — *Kron*: Kronika slovenskih mest. Kronika. — *LdTd*: Ljudski tednik. — *LMS*: Letopis Matice slovenske. — *LR*: Loški razgledi. — *LZ*: Ljubljanski zvon. — *M*: Mladika. — *MHK*: Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain. — *MIOG*: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. — *MMK*: Mitteilungen des Museal-Vereins für Krain. — *MStLA*: Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchivs. — *M-U*: E. Mischler-J. Ulbrich, Österreichisches Staatswörterbuch, 2. izd., Wien 1905—1909. — *NSd*: Naša sodobnost. — *NumV*: Numismatični vestnik. — *NZ*: Numismatische Ztschr., Dunaj. — *P*: Pravnik. — *PV*: Planinski vestnik. — *Rad*: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. — *RDHV*: Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede. — *Sd*: Sodobnost. — *SE*: Slovenski etnograf. — *SM*: Slovenska matica. — *SocM*: Socijalistična misel. — *SOF*: Südost-Forschungen. — *SP*: Slovenski pravnik. — *SR*: Slavistična revija. — *StG*: Studi Goriziani. — *VSWG*: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. — *ZČ*: Zgodovinski časopis. — *ZhVSt*: Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark. — *ZMS*: Zbornik Matice slovenske. — *ZRG*: Zeitschrift für Rechtsgeschichte. — *ZZR*: Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete.

1. Viri. Za dobo do 13. stoletja se večidel uporabljajo tiskane objave virov. Za Slovenijo daje najboljši pregled zbirka registrov do 1246: *F. Kos*, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, v petih knjigah. Tam in v knjigi *M. Kos*, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, tudi pregled izdaj izvirnih besedil. Dodati bi bilo medtem zlasti za Koroško nadaljevanje *A. Jaksche*ve zbirke Monumenta Historica Ducatus Carinthiae v 6. knjigi, ki jo je izdal *H. Wiessner* 1958. Medtem je začela izhajati v začasni kartotečni obliki izdaja virov za srednjeveško Ljubljano (*B. Otorepec*, delno s sodelovanjem *S. Pahorja*), Gradivo za zgodovino Ljubljane, doslej 5 snopičev (1956—1960) za vso dobo srednjega veka.

Posebne pravnozgodovinske zbirke so redke in potrebne le, kolikor žele poseči čez časovni okvir glavnih zbirk, n. pr. za ustavno in upravno zgodovino *E. Schwind-A. Dopsch*, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im MA, Innsbruck 1895. Sicer se izdaja virov

od konca srednjega veka dalje omejujejo na posamezne vire (n. pr. urbarje) ali na izbor virov z ožjo krajevno in vsebinsko tematiko. Dokaj izčrpen pregled takih zelo številnih objav daje tudi za Slovenijo Lj. A. Lisac, Prilozi jugoslavenskoj arhivističkoj bibliografiji, Arhivist, letniki 1956—1960.

2. Kljub posamičnim objavam je raziskovalno delo pravne zgodovine za dobo od srednjega veka dalje skoraj izključno navezano na arhivsko gradivo, ki je tudi za to dobo skoraj v celoti nastalo v pravnem življenju. Najsplošnejši pregled za Jugoslavijo nudi brošura *Les Archives de Yougoslavie*, Beograd 1956; nekoliko obsežnejši pregledi arhivskih fondov v posebnih prilogah v *Arhivistu*. Izčrpnější pregleda gradiva: za Državni arhiv Slovenije, *Splošni pregled fon-*

Vladimir Levec

dov, Ljubljana 1960, in za Mestni arhiv ljubljanski, S. Vilfan, 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959. *Avstrijski* arhivi objavljajo svoje inventarje v posebnih serijah, in sicer: za *notranje* ministrstvo 1909 (medtem zaradi požara nezanesljiv, prim. J. Polec v GMDS 1926/27, in tudi sicer zastarel), za *finančno* ministrstvo 1911, za tedanji *dvorni in drž.* arhiv v več zvezkih 1936 do 1940, za *dvorno komoro* 1951, za *vojni arhiv* 1953 in za *prometni arhiv* 1959. Izmed drugih je zlasti pomemben inventar F. Posch, Gesamtinventar d. stmk. Landesarchivs, Graz 1959.

3. Tiskane *uradne objave* so od začetka 16. stoletja dalje izhajale posamič in po potrebi, tako da se hranijo praviloma ob uradnih spisih ali v »zbirkah normalij«. Včasih so najvažnejše predpise zbrali v posebnih tiskanih zbirkah (n. pr. *Codex Austriacus*, ki pa ni veljal neposredno za naše kraje). V teku 18. stoletja so uvedli zaokrožene zbirke v serijah (*Gesetzessammlungen*), izmed katerih sega glavna od 1740 do 1834 oziroma 1848, ki se po enem izmed njenih urednikov netočno skratka označuje kot »Kropatschek«. K 79 zvezkom, kolikor jih je izšlo do 1821, je sestavil uporaben repertorij Kürsinger. (Prim. R. Aigner, navodila za uporabo v MStLA 1955, 57. Za vmesna leta v Ilirskih provincah: M. Kos, »Télégraphe Officiel« in njegove izdaje, GMDS 1926/27.) V zadnjih desetletjih pred marčno revolucijo so zbirali v podobnih izdajah predpise za *pokrajinske* celote, deloma za več let nazaj in deloma ob koncu vsakega leta.

4. Leta 1849 so začeli izhajati osrednji *Državni zakoniki* (Uradni listi) najprej tudi v dvojezičnih izdajah, pozneje v nemščini in od 1860 s posebnimi izvlečki v posameznih jezikih. Značaj nekakega pokrajinskega uradnega lista je 1850/51 imel *Ljubljanski časnik* (o tem nedokončana študija J. Polca) in poleg tega *Deželni zakonik*, čigar uradno ime se je zlasti spočetka zaradi ustavnih sprememb menjavalo. V glavnem teče sklenjena vrsta raznih uradnih listov po pokrajinskih enotah od 1849 dalje. *Repertoriji* k takim uradnim listom so izhajali neredno in so večinoma pomanjkljivi. V stari Jugoslaviji: *Službene Novine*, v slovenščini (tudi s prevodom najvažnejših norm) *Uradni list z menjajočimi se podnaslovi*.

Metod Dolenc

Janko Polec

5. Za historiografsko uporabo zakonskih tekstov so namesto uradnih listov večkrat priročneje uradne, poluradne ali zasebne zbirke predpisov za posamezne stroke (na primer za Avstrijo zlasti založbe *Manz*, za Slovenijo *Uradnega lista*, *Pravnika* itd.). Pri uporabi je treba računati s tem, da gre le za zakonodajo, ki velja ob trenutku izida zbirke. Podobno velja o priročnikih, učbenikih, sistemih, komentarjih, zbirkah načelnih odločb in podobnih obdelavah, ki so namenjene za prakso.

6. Po nekaterih skromnejših začetkih je objavil prvi obsežnejši spis o pravni zgodovini Slovencev *Janko Babnik*, *Sledovi slovenskega prava* (LMS 1882/83). Nekako ob istem času je enaindvajsetletni *Aleksander Hudovernik* objavil nekaj odgovorov na mnogo starejši *Bogišičev* vprašalnik o pravnih običajih Južnih Slovanov (SP 1883). (Nadrobneje gl. *S. Vilfan*, Očrt pod 39.)

Z vstopom v poklicno delo sta oba mlada pravnik opustila te obetajoče poskuse. Imela sta tudi malo posnemalcev in šele dvajset let pozneje je slovenska pravna zgodovina dosegla svojo drugo in bistveno drugačno razvojno stopnjo. Iz zanimanja za stroko in iz šole *Arnolda Luschina*, profesorja pravne zgodovine (Nemca, a izvirajočega po rodu iz Ravnega dola pri Ribnici, o njem *Polec* v SBL), je izšel kot prvi šolani pravni zgodovinar med Slovenci *Vladimir Levec* (o njem *Polec* v SBL), sin Franca Levca. Bil je po šolanju usmerjen bolj

v čisto strokovno historiografsko delo, a že po nekaj letih delovanja je še mlad umrl, kratek čas potem, ko je postal profesor v Švici.

Tretja stopnja je bila sorodnejša prvi. *Metod Dolenc*, tedaj že praktično delujoči pravnik, se je pridružil zgodovinskemu utemeljevanju enakopravnosti jezika in je po tej poti — ob kratkem sodelovanju z zgodovinarjem *Antonom Kaspretom* — prišel do svojega glavnega raziskovalnega področja, gorskega prava. O tem gl. *F. Goršič*, *Die Anfänge der slawischen Rechtsschule von Graz 1913/14*, *ZhVSt* 1960 (beseda šola je uporabljena v nekoliko pretiranem smislu). Po ustanovitvi slovenske univerze je *Dolenc* poleg kazenskega prava kot glavnega predmeta predaval tudi pravno zgodovino, priredil slovensko izdajo *Dušanovega zakonika*, obdelal gorsko pravo in poleg številnih razprav in člankov objavil *Pravno zgodovino za slovensko ozemlje*. (Nekrolog in bibliografija *J. Polec* v *ZZR* 1942.)

Prav tako v začetku tega stoletja se je začel z zgodovino pisjem ukvarjati po drugi poti *Janko Polec*, z zgodovinskim utemeljevanjem zahteve po slovenski univerzi. Po vstopu v poklicno delo na Dunaju je svoje zanimanje prenesel na študij upravne zgodovine. Potem ko je na slovenski univerzi nekaj let honorarno predaval pravno zgodovino, je objavil kot sad svojih prejšnjih arhivskih študijev leta 1925 *Kraljestvo Ilirija* in se habilitiral. (Nekrolog in bibliografija *V. Korošec* v *Letopisu SAZU* 1956/57 in *S. Vilfan* v *ZČ* 1956/57). *Dolenc* in *Polec* sta predstavljala dve različni smeri slovenskih pravnozgodovinskih raziskav, prvi historičnopravno smer slovenskega prava, drugi opisovalno-narativno, a bolj realistično smer. (Gl. *S. Vilfan*, *Slovenska pravna zgodovina in njene zveze s prakso*, P 1954.) Svoj koncept slovenske pravne zgodovine postavlja *F. Goršič* (Slovensko pravo, SP 1920; O strokovnem izrazu »ozemeljsko pravo«, P 1956), čigar prej navedeno razpravo je najbrž razumeti kot željo po oživitvi »graške šole«. Drugi slovenski pravni zgodovinarji svojih programov niso formulirali, zato bo o njihovem delu dala vsaj bežno podobo samo navedba njihovih glavnih spisov.

7. Edino dosedanje zaokroženo pravnozgodovinsko delo za Slovenijo je *M. Dolenc*, *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*, Ljubljana 1935; prej je objavil *Dušanov zakonik* (in z njim primerjal germansko pravo s posebnim ozirom na Slovence), Ljubljana 1925. V prvih jugoslovanskih sintezah pravne zgodovine se je slovenska pravna zgodovina zelo šibko uveljavila (gl. *B. Grafenauer* v *ZČ* 1948/49): *S. Jantolek*, *Istorija države i prava naroda FNRJ II*, Feudalne države, Beograd 1948 (ki se tudi z izdajo Beograd 1951 ni popravila), medtem ko skuša *D. Janković* v novejših izdajah svoje knjige *Istorija država i prava naroda Jugosl. I*, Beograd 1957 kolikor moč premostiti težave, ki jih povzroča stanje slovenske pravnozgodovinske literature. *Isti* avtor objavlja tudi posebne sinteze za srbsko pravno zgodovino in tudi Hrvati so namesto dosedanjih, večkrat bolj monografskih kot sintetičnih del (zadnje *A. Dabinović*, *Hrv. državna i pravna povijest*, Zagreb 1940), dobili novo delo, *M. Kostrenčić*, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb 1956. — Pomanjkanje preglednejše slovenske literature je opazno tudi v sintetičnih pregledih, ki jih je za novejšo dobo sestavil *F. Čulinović*, *Državnopravna historija jugoslovanskih zemalja XIX i XX vijeka*, zdaj v drugi izdaji in v dveh delih, I. Zagreb 1956, II. Zagreb 1959. Za avstrijsko dobo se je avtor glede Slovenije mogel le malo opreti na pravnozgodovinsko literaturo. Zato pa je njegov prikaz stare Jugoslavije zaradi skupnosti problematike zaokrožen in sem se v prikazu tedanjega skupnega državnega okvira mogel nasloniti predvsem nanj.

Za starejše dobe prihaja glede širših državnopravnih in primerjalnih okvirov v pošte v zlasti nemška in italijanska literatura, za Prekmurje tudi madžarska. Avstrijska literatura v splošnem ni ustvarjala sintetičnih pravnih zgodovin. Edino pomembnejše delo te vrste je ostal *E. Werunsky*, *Osterr. Reichs- und Rechtsgeschichte*, Wien 1894 in nasl. Šteli so, da je posebnost Avstrije njena državna, ne pa splošna pravna zgodovina in so se usmerili bolj na prvo. Tako smo pri raziskavah izven državnega prava za primerjavo navezani na vrsto nemških pravnih zgodovin z več ali manj stereotipnimi naslovi in koncepti, izmed katerih naj bo kot bogat pregled slovstva omenjen zlasti *R. Schröder-E. Künssberg* (v številnih nakladah). Izmed drugih (*C. Schmerin*, *K. v. Amira*, *H. Brunner*, *A. Zycha* za novejšo dobo) je zaradi originalnejšega koncepta zanimiv predvsem *H. Fehr* (5. nakl. 1952), ki o pravni zgodovini ne daje tako ne-

življenjsko togega in dogmatičnega vtisa kot njegovi vrstniki. Zaradi sorodnosti problemov pri tem ne bi smeli pozabiti na bogato, a pri nas premalo uvedeno češko literaturo.

8. O zgodovini pravne ureditve države je avstrijska literatura naravnost neizčrpna, saj se je usmerila tudi na stolice, ki se je označeval kot Österreichische Reichsgeschichte. Na tem področju so nastala predvsem dela: *A. Luschin*, Grundriss der österr. Reichsgesch., Bamberg 1899, 1918, in Handbuch der österr. Reichsgesch., Bamberg 1914, od katerih je druga ostala pri srednjem veku. Zlasti za naše kraje uporaben nemški *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena 1898—1901. Novejši sintezi *O. Stolz*, Grundriss d. österr. Verfassungs- u. Verwaltungsgeschichte, Innsbruck-Wien 1951, in *E. Hellbling*, Österr. Verf.- u. Verw.-Gesch., Wien 1956, se omejujeta praviloma na ozemlje današnje Avstrije. Slovenskih del v stilu takih očrtov ni in *F. Orožen*, Ustavoznanstvo, Ljubljana 1899, ima le skromen poljudnozgodovinski uvod. Za Ogrsko se že iz jezikovnih razlogov uporablja največ *Marczali*, Ungar. Verfassungsgesch., Tübingen 1910. — Tudi o tej stroki je vrsta nemških del obsežna, pričenši s starimi klasiki historičnopravne šole, izmed katerih velja zaradi vpliva na koncepte nemške pravne zgodovine omeniti: *O. Gierke*, Das deutsche Genossenschaftsrecht (1868—1881). Od klasika *G. Waitza* sega vrsta dalje na primer do 6. naklade *H. Mitteis-H. Lieberich*, Deutsche Rechtsgeschichte, München-Berlin 1960, ki je dejansko kratek pregled pravne ureditve države.

9. Ker je ta tesno povezana s širšo zgodovino, so dela o njej vsaj pomožna literatura. Ta daleč prednjači pravni zgodovini, pričenši s prvimi pregledi, kakršna je Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev *A. Melika* pa do Zgodovine narodov Jugoslavije, I. 1953 in II. 1959.

Temeljne poglede na zgodovino Slovencev daje *E. Kardelj*, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja (2. izd., Ljubljana 1957). Prvo na narodnostni podlagi slonečo zasnovo slovenske zgodovine je postavil *A. T. Linhart* (prim. na primer *F. Zwitter*, GMDS 1939). *J. Grudnova* in *J. Malova* Zgodovina slovenskega naroda kot celota še ni dobila naslednika, pač pa je za srednji vek ustvaril standardno delo *M. Kos*, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (2. izdaja), Ljubljana 1955. Od najstarejših časov sega *B. Grafenauer*, Zgodovina slovenskega naroda, že v novejšo dobo in je do četrte knjige (od 1954 dalje, IV. 1961) dosegel sredo 18. stoletja. Za novo dobo daje pregled *F. Gestrin-V. Melik*, Slovenska zgodovina 1813—1914, poleg katere je treba omeniti monografije nekaterih socialnih in kulturnih zgodovinarjev (n. pr. *D. Lončar*, *I. Prijatelj*, *A. Prepeluh*).

Standardno delo avstrijske zgodovine je kljub nekaterim novejšim delom (n. pr. *H. Hantsch*) ostalo delo *Krones-Uhlirz*, Österr. Geschichte in *M. Uhlirz*, Handbuch d. Gesch. Österr.

10. Velik del ustavne in upravne zgodovine se — podobno kot starejše pokrajinske zgodovine sploh — drži okvira posameznih dežel. Na tem področju odločno prednjači Štajerska z obsežnim in vestnim delom: *A. Mell*, Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark, Graz-Wien-Leipzig 1929, ki sega sicer do najnovejše dobe, a je njegovo težišče na stanovskem obdobju (z literaturo). Pomembna so zlasti preddela *F. Krones*a. (Za politično zgodovino *H. Pirchegger*, Gesch. d. Stmk v več zvezkih; slovensko delo: *I. Lapajne*, Polit. in kult. zgod. štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884.)

Ob primerno kritični uporabi nudi dobre podatke za Kranjsko *A. Globočnik*, Übersicht der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain, Laibach 1888 in 1893. Medtem ko je *Valvasorjev* opis Kranjske danes pomemben bolj kot vir, je predvsem za stanovsko dobo uporabna obsežna zgodovina Kranjske *A. Dimitz*, Geschichte Krains, Laibach 1874/75.

Koroška je najbrž še daleč od sinteze ustavne in upravne zgodovine, pač pa ima vrsto kompleksnih zgodovin, izmed katerih je najnovejša *H. Braumüller*, Geschichte Kärntens, Klfg. 1949 (ocena *B. Grafenauer*, ZČ 1951).

Za Istro je več splošnih monografij, izmed katerih obravnavata ustavno in upravno problematiko morda še največ deli *B. Benussi*, Nel Medio Evo ter

L'Istria nei suoi due millenni di Storia (izčrpnješe navedbe o tej literaturi M. Kos, Zgodov. Slovencev). O Trstu gl. 22 in v širšem konceptu (red. V. Novak in F. Zwitter) Oko Trsta, 1945.

Tudi Goriška nima zaokrožene ustavne in upravne zgodovine in se je treba sklicevati na širše zasnovane zgodovine C. Czörniga in C. Morellija, kar velja tudi o Furlaniji (P. Paschini).

Nekaj o ustavi in upravi v seriji Slovenska zemlja, MS 1892—1926 (F. Orožen, M. Potočnik, F. Kovačič in zlasti S. Rutar za zahodne slovenske predele).

Prekmurje in Porabje je bilo do prve svetovne vojne upoštevano v slovenski literaturi priložnostno (n. pr. J. Gruden, A. Trstenjak). Skupaj z drugimi spornimi pokrajinami je postalo predmet živahnejšega zgodovinskega razpravljanja v brošurah, ki so utemeljevale slovenske ozemelske zahteve. Na avstrijski strani je pravni zgodovinar A. Luschin (Die Zerreißung der Steiermark, Graz 1921) skušal proti narodnostnim načelom ubraniti zastarelo historičnost pokrajin. — V podobni situaciji po drugi svetovni vojni nastala dela po kvaliteti daleč prekašajo to literaturo, zlasti Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1952 oz. 1953, in Koroški zbornik, Ljubljana 1946, s prispevki o ustavni in upravni zgodovini. V tej zvezi je izšlo tudi nekaj monografskih del.

11. Raziskave o staroslovanskem pravu so pod močnim vtisom historičnopravne šole. Po nekaterih poskusih (njihov historiat in bibliografijo navaja F. Taranovski, Uvod u istoriju slovenskih prava, Beograd 1923) sta glavni deli K. Kadlec-F. Taranovski, Prvobitno slovensko pravo pre X veka, Beograd 1924, ter T. Saturník, O právu soukromém u Slovanů v dobách starších, Praha 1934 (v vrsti studij L. Niederle, Slovanské starožitosti, oddíl kulturní II. 2. VII). Kljub metodološkim hibam, vsebujeja kritično uporabne primerjalne podatke. S tem v zvezi še: K. Kadlec, Temeljna vprašanja slovanske pravne zgodovine, SP 1902 (prevod); J. Zontar, Skupna podlaga zgodovine slovanskega prava, SP 1933; prim. M. Hellmann, Grundfragen slawischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters, Jahrbücher f. Gesch. Osteuropas 1954; R. Guzina, Uslovi postanka država kot južnih Slovena, Anali pravne fak. v Beogradu 1956 (po oceni O. Mandić v HZ 1957 nekoliko prenačljeno in enostransko). Rezultate sovjetskih avtorjev o najstarejši zgodovini Slovanov (Udaljcov, Tretjakov, Grekov) podajata A. Baš in B. Marušič, Stari Slovani v zgodovini, Ljubljana 1949, o tem B. Grafenauer, ZČ 1950.

K arheološki problematiki na primer M. Garašanin-J. Kovačević, Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku, ocena J. Korošca v ZČ 1951 (prim. tudi IG in HZ 1951). O obrskem vprašanju pregled problematike in literature v delih B. Grafenauerja: Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ 1950; Kronološka vprašanja selitve južnih Slovanov, Zb. filozof. fak. v Lj. 1955; Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel 626. X. Congresso Int. stor., Firenze 1955. — S tem v zvezi o Samu pregled s celotno bibliografijo B. Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, ZČ 1950.

12. Med leti 1897 in 1905 je češki zgodovinar Jan Peisker v nekaj zaporednih spisih postavil hipoteze o najstarejši družbeni ureditvi Slovanov in posebej tudi Slovencev, v smislu malo prej objavljenih ekonomskih nazorov A. Meitzena in R. Hildebrandta. Znano je zlasti delo J. Peiskerja, Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen, VSWG 1905; osnovna poteza je družbena dvoplastnost: brezpravnim poljedelskim Slovanom gospodujejo živinorejski nomadi. Tehnična novost te teorije je bila uvedba analize katastrskih map, ki jo je pod P. vplivom razvil zlasti V. Levec v Pettau Studien, Mitt. d. Anthropol. Ges. in Wien, 1898—1905. Kljub nepopolnosti teh prvih poskusov je bila njihova usmerjenost s tehnične plati pravilna (vedla bi, pravilno nadaljevana, najbrž do bistveno drugačnih zaključkov) in največja hiba poznejših raziskav je v tem, da so v zvezi z osnovnimi vprašanji staroslovanske družbe zanemarjale historično-geografsko analizo. Odtlej dalje se najstarejša družbena zgodovina ter nadrobna analiza zemljiške razdelitve nista več prav ujeli na enoten tir.

Peiskerjeve dvodelbe se v bistvu drži tudi P. Puntschart, Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten, Leipzig 1899, ki je vsaj prvi pregled nekaterih po-

membnejših virov. K temu še *E. Goldmann*, *Die Einführung der deutschen Herzogsgeschlechter in den slow. Stammesverband*, Breslau 1903.

Po dobrem desetletju *Peiskerjeve* prevlade je bistveno drugačne poglede uvedel nemški zgodovinar *A. Dopsch*, predvsem s svojim delom *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven*, Weimar 1909. Položaj županov v srednjeveških gospodstvih na Slovenskem, ki ga je *Peisker* povezoval s staroslovensko družbo, je *Dopsch* nepravilno imel za nemško ureditev. Po razmeroma kratki polemiki se je zdelo, da je *Dopsch* dokončno prevladal. Resničnega odgovora na vprašanje staroslovenske družbe pa ni dal.

Ta problem, povezan s položajem Slovencev v prvih stoletjih fevdalne države, je zlasti v zvezi z ustoličevanjem in kosezi ostal predmet znanstvenega zanimanja, pri čemer so dolgo številčno prevladovali Nemci, zlasti koroški. Praviloma so dokazovali neslovenskost ustoličevanja in kosezov. Ker je tak cilj že po svoji naravi nedosegljiv, je prišlo do mnogih razhajanj in do več nejasnosti kot jasnosti. Potem ko je *P. Lessiak* razlagal koseze še v *Peiskerjevi* smeri, je etnograf *G. Graber* prenesel težišče na obliko ustoličevanja, kar dopušča poljubno operiranje z analogijami (1919; avtor je dal nekaj nadaljnjih prispevkov, tako v *Čar* 1957). Podobno velja o *A. Haberlandu* (SOF 1937). — Germanski izvor obreda je skušal dokazati tudi *A. Jaksch* s tem, da je koseze razlagal kot oborožene hlapce po frankovski ureditvi (1927, 1928). Z razlago kosezov in ustoličevanja iz antične kontinuitete s posredovanjem Langobardov so skušali zanikati slovenskost *H. Egger*, *R. Braumüller*, *E. Klebel*, *F. Jantsch* in *G. Glauert*, čemur se je prilagodio tudi *G. Graber*. Tudi sicer je začela prevladovati na nemški plati teza o antično-langobardski kontinuiteti, ki naj bi jo podprla arheologija, filologija in naselitvena zgodovina. Vendar je proti tej tezi po drugi svetovni vojni nastopil ne le *P. Puntchart*, marveč tudi *M. Wutte*, ki izvaja koseze iz dobe pokristjanjevanja kot krščansko oboroženo silo po frankovskem pravu, čeprav z močno udeležbo Slovencev. Z viroslovne plati so medtem pripevali *H. Voltolini*, *K. Rauch* in *K. Torggler*; poslednji je tudi glede samega problema zavzel dokaj objektivno stališče.

Medtem ko se je nemška literatura večinoma sukala v svojih lastnih krogih, je imela nekoliko mlajša slovenska literatura prednost, da je že od samega začetka pokazala več smisla tako za vire kot za tujejezične spise. Kmalu se je razcepila na dve smeri; prva (*L. Hauptmann* od 1915 dalje) oživlja v bistvu tradicije *Peiskerjevega* izhodišča, druga (*J. Mal* od 1923 dalje) pa deloma navezuje na *Dopschevo* argumentacijo proti *Peiskerju*, dodajajoč pri tem moment prvotne svobode slovenskega prebivalstva, ki obdrži lastno pravo tudi pod tujim gospostvom; Mal skuša zmanjšati pomen kosezov ter jih izločiti iz problema ustoličevanja. Tudi pri nas so se razpravljajni udeležili filologi; razlaga *K. Oštirja* je bolj v prilog *Hauptmannovim* tezam, prav tako prvotna razlaga *J. Kelemine*. *F. Ramošu*, ki je ime kosezov povezal z Langobardi, je pozneje, a z drugačno varianto sledil *J. Kelemina*; vendar oba v drugačnem smislu kot koroški avtorji. *M. Kos*, ki se sicer ni spustil v to polemiko, je v drugih zvezah pojasnil nekaj ključnih vprašanj. *B. Grafenauer* (od 1938/39 dalje) je spočetka vsaj glede posameznih argumentacij nagibal na *Hauptmannovo* plat, potem pa vnesel v razpravljanje lastne momente.

Po dokaj nepregledni vrsti posamičnih polemičnih spisov je prvi kompleksni pregled svojega mnenja podal *J. Mal*, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, Ljubljana 1939. Glavni pregled je danes: *B. Grafenauer*, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952. Delo je najbolj uspelo v tekstni kritiki glavnih virov in upravičeno povezuje sporne probleme z gospodarskim in družbenim razvojem Slovencev.

Morda zato, ker je res težko izboriti germanskemu elementu pomembnejši delež, na strani nemških avtorjev nekdanja vnema za ta vprašanja pojema. *H. Ebner*, *Von den Edlingern in Innerösterreich*, Klfg 1956, razlaga »pristne« koseze kot svobodne kmete, ki so nastanjeni za vojaško službo na kraljevi zemlji; ker so se njihove kmetije cepile, so postali mali kmetje in tedaj dobili severnomemški (!) naziv koset = mali kmet in od tod kosez. Dvome o taki razlagi izraža že *H. Pirchegger* (SOF 1957). *F. Tremel*, *Das slowenische Karantanienv und das Edlingerproblem*, ZhVSt 1954, poroča o Malovi nedavni razpravi in o *Grafenauerjevi* knjigi, pri čemer obema priznava temeljitost in objektivnost in opozarja na visoko raven teh raziskav med Slovenci.

Težišče diskusije se je preneslo na slovensko trojico *Hauptmann-Mal-Grafenauer*, ki je daleč od soglasja. *Hauptmannovo* sedanje mnenje je zastopano zlasti v knjigi Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954, in v razpravi Der kärntnerische Pfalzgraf, SOF 1956. (Prim. IC 1954-55). V prvi je dokazal slovenskost županstva proti *Dopschevim* tezam; čeprav bi po uvodu pričakovali, da se bo *Hauptmann* povrnil tudi k *Peiskerjevi* nomadski tezi, pa ta del razprave izzveni bistveno drugače. Da pa *Hauptmann* vendarle ostaja pri tej tezi, kaže njega drugonavedena razprava o koroškem palatinskem grofu, iz katere sem povzel v prednjem tekstu glavne misli kot eno izmed mnenj, ker je po svoje zanimivo in priteguje tudi vojvodski stol v slovensko problematiko. — Novejše *Malove* teze vsebuje zlasti razprava Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država, Ljubljana 1953. — *Grafenauer* je svojo knjigo povzel v članku Pomen ustoličevanja koroških vojvod v slovenski zgodovini in njegova problematika, Kron 1953, sicer pa utrjeval svoje teze predvsem proti *Hauptmannu* v razpravah Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, NSd 1955, ter Hrvati v Karantaniji, HZ 1958-59. Zlasti v tej pobija *Hauptmannovo* hrvatsko hipotezo o kosezih. Nedvomno ima prav, ko razlaga položaj kosezov v zvezi z družbenim razvojem Slovencev, vendar ne more zadovoljiti mnenje, da »nije bitno«, od kod so Slovenci dobili koseško ime za knežvo družino. — Polemiki *J. Mala* (Kron 1960) in *B. Grafenauerja* (HZ 1958/59, ocene) proti *S. Antoljaku*, Prilog Seoba Hrvata iz Dalmacije u prekopsavske krajeve u 7. stoljeću, God. zbornik na fil. fak. Skopje, 1956, potekata že na stranskem tiru diskusije, prav tako polemika *J. Mala* (Kron 1960) proti *V. Raupach*, Probleme der äteren slow. Geschichte, inavg. dis. Graz 1942.

Po vsem povedanem je danes nemogoče podati dokončno ali celo nesporno podobo staroslovenske družbe. V tem smislu je treba razumeti tudi prednja izvajanja v tekstu knjige, ki puščajo mnoga vprašanja odprta, nakazujejo neke možnosti za rešitev, a so daleč od dokončne sodbe, do katere more pripomoči le širša primerjava, pritegnitev novejšega in zlasti katastrskega gradiva in razlikovanje med funkcijo ogradnih in teritorialnih gospodstev v fevdalizmu.

Splošna podoba, ki jo dajem v tekstu, je delno nastala iz zveze med dosedano literaturo in tako usmerjenimi, komaj začetimi opazovanji.

Staroslovenska problematika se po župi približuje — doslej prav tako nezadovoljivo razrešeni — problematiki pri drugih Jugoslovanih, po kosezih pa posebej hrvatski problematiki, ki je prav tako kot pri nas, v polni diskusiji o vprašanju, koliko velja *Hauptmannova* domnevna dvoplastnost v smislu Hrvati (Kosezi) kot gospodovalci in Slovani kot nesvobodnjaki; drugačne teze je postavljala *M. Barada*. V novejšem času je tudi tu proti *Hauptmannovi* tezi nastopil *B. Grafenauer* (začasni zaključek polemike v ZČ 1955). S sorodnimi problemi se ukvarjajo *M. Kostrenčić* in drugi. Zadnje stanje polemik podaja *N. Klaić*, Noviji radovi na društvenoj problematici srednjevekovne Hrvatske, Godišnjak Istoriskog društva BiH 1959.

13. Staroslovenski problematiki sorodna vprašanja. O virih za starejšo dobo zlasti *M. Kos*, K poročilom Pavla Diacona o Slovencih, ČZN 1931, in *Th. Mayer*, Zu Fredegars Bericht über die Slaven, MIOG Erg. Bd. 1929. Glavni vir za staroslovensko dobo objavlja *M. Kos*, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Ljubljana 1936.

V zvezi s staroslovenskimi knezi in grofi: *M. Kos*, O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, Šišićev zbornik, Zagreb 1929; Vojvoda in knez v krajevnih imenih, GMDS 1943.

O Koclju *L. Hauptmann*, Mejna grofija Spodnjeapanonska, RDHV 1923, in *F. Griec*, Slovenski knez Kocelj, Ljubljana 1938 (vendar gl. *F. Baš*, ČZN 1938, ter polemiko z *B. Grafenauerjem*, Dejanje 1938 in dalje v Času 1938/39). — Dalje *H. F. Schmid*, La Legislazione Bizantina e la pratica giudiziaria Occidentale nel più antico Codice Slavo, Atti del Congr. ... di storia del dir., Milano 1951; *B. Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade..., ZČ 1952/53.

O rodbinskih zadrugi od slovenske pravniške literature zlasti *F. Skaberne*. Hišne ali rodbinske zadruge v Jugoslaviji, SP 1935, s historično literaturo, čeprav tudi deloma z gledišča novejšega prava. Prim. dalje *F. Goršič*, O rodbinski zadrugi kot juridični osebi, Naši zapiski 1920. Odklonitev slovanske specifičnosti *S. Vilfan*, Ob nekaterih starih ženitnih običajih obsoških in beneških Slovencev, SE 1953/54. — Prim. *Z. Vinski*, Die südslavische Großfamilie in ihrer Beziehung

zum asiatischen Großraum, Zagreb 1938; *M. Filipović*, Nesrodnička i predvojena zadruga, Beograd 1945; *O. Mandić*, Klasni karakter buržoaskih teorija o postanku zadruge, Istor.-pravni zbornik 1950 in Radovi E. Sicarda o zadruzi kod južnih Slovena, HZ 1950. — Prim. tudi pod 36 (retrakt; ženitno pravo).

Z drugega gledišča kot poteka polemika o županih-nomadih razpravlja o nekdanjem starešinstvu *F. Goršič*, Župani in knezi v jugoslovanski pravni zgodovini, ČZN 1929. — Spisi *A. Kaspret*, O večah, ČZN 1907, *J. Gruden*, Slovenski župani v preteklosti, Ljubljana 1916, in *J. Kelemina*, Staroslovenske pravde, GMDS 1935, so opozorili na dragocen material, ki pa pravnozgodovinsko ni bil dovolj povezan in je doslej dejansko neizrabljen. Zato tudi niso bili povezani s splošno slovenskim razvojem sorodni pojavi pri Beneških Slovencih, znani predvsem iz spisa *C. Podrecca*, Slavia Italiana, Cividale 1884, iz katerega pa so slovenski avtorji ponovno črpali gradivo, kakor n. pr. *H. Tuma*, Avtonomna uprava Beneške Slovenije, SP 1933.

Glede istrskih županskih sodišč *S. Vilfan*, Valvasorjevo poročilo o županskih sodiščih, GMDS 1943; navezuje se vprašanje koprskega glavarja Slovanov (*S. Vilfan*, Kron 1954 in *M. Pahor*, Koprski upor leta 1348, IZZ 1953).

Vse to se zopet navezuje na vprašanje razmeroma novejših soseske, na primer na vprašanje volilnosti županov (*S. Vilfan*, Kako so v Podgorju rezali na palico župana, Kol. Km. knj. 1955), na pravna napotila (pod 32) in na vaška gospostva (*A. A. Klein*, Landgemeinde u. Dorfherrschaft in Stmk, ZhVSt 1955), na razmerja med vasmi (*I. Juvančič* za Primorsko v LdTd IV), na skupno premoženje vasi (*V. Preširen*, Zgodov. občinskih pašnikov sploh in njih vpis v novo zemlj. knjigo, SP 1881; *L. Pivko*, Sosečke, ČZN 1911; *F. Goršič*, Agrarne zadruge in njih uprava pri nas, SP 1910), na pravni značaj vasi (prim. *K. S. Bader*, in Studien zur Rechtsgesch. d. ma. Dorfes I, Weimar 1957), na vaško zemljišče sploh (*O. Lamprecht*, Dorf- und Flurgeschichte, ZhVSt 1948), na planinske skupnosti (*Th. Tiefenbacher*, Car 1948 in pod 21), na zgodovinsko statistiko vasi (*F. Tremel*, ZhVSt 1955), na uvedbo novih vaških organov (*M. Wutte* v Car 1924), sploh na najširša vprašanja agrarne zgodovine (pod 21), pa tudi krajeve zgodovine sploh (*P. Blaznik*, Pota in vidiki slovenske krajeve zgodovine, Kron 1955), ki v njeno bibliografijo tu ne moremo poseči, razen z omembo gotovo najboljšejnega dela te vrste pri nas, *J. Orožen*, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I, Trbovlje 1958, poleg katerega bo treba pač navesti še vsaj dela iz zgodovine mest in trgov (pod 22). Glede vprašanja vaške skupnosti v fevdalizmu in njene zveze z nekdanjimi vaškimi skupnostmi (n. pr. *A. Dopsch*, Die freien Marken in Deutschland, Wien 1933) je treba opozoriti na to, da novejša literatura skeptično ocenjuje starejše sodbe o tem problemu, o čemer daje zaokroženo podobo *F. Elsener*, Neuere Literatur zur Verfassungsgeschichte der Dorfgemeinden, Schweizer Beitr. z. Allgem. Gesch., Bd. 13, 1955. Primerjalno bi bilo upoštevati *H. F. Schmid*, Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation, Jahrbücher f. Kultur u. Gesch. d. Slaven, Breslau 1926.

H koseški literaturi, vendar brez neposredne zveze s prej omenjeno polemiko: *J. Zontar*, K zgodovini prevedbe koseščin v kupna zemljišča, SP 1940; iz starejše literature n. pr. *A. Dimitz*, Die Edlinger in Sagor, MHK 1864.

Zanimiv poskus izluščiti staroslovensko pravo iz novejšega etnografskega gradiva *J. Sašel*, Pravne starožitnosti iz Roža, Et 1944; Pravne starožitnosti iz Roža na Koroškem, SE 1948.

14. Srednjeveška država. Izčrpno navaja primerjalno literaturo *H. Mitteis*, Der Staat des hohen Mittelalters (6. naklada, Weimar 1959), ki sega do 13. stoletja. Za konec srednjega veka navaja vsaj nemško literaturo že omenjena *Mitteisova* zgodovina.

Vprašanje socialne strukture in zgodnji srednjeveški državi se veže pri nas na vprašanje staroslovenske družbe (pod 12, tako n. pr. *J. Mal*, Čas 1923 o raffelstättenski pogodbi).

Osnovne elemente ustavne in upravne razdelitve nudijo izdaje historičnih kart, *Historischer Atlas der österr. Alpenländer* in komentarji k tem zemljevidom, *Erläuterungen zum Hist. Atlas...* Delo je zasnovano v različnih serijah, kakor deželskosodna, lovska, grofijska in farna karta. Za naše kraje so sodelovali zlasti *H. Pirchegger*, *A. Mell*, *A. Jaksch*, *M. Wutte*, *A. Kaspret* in *L. Haupt-*

mann, ki so obdelali meje deželskih sodišč. Meje so zarisane po stanju v novem veku, vendar zlasti pojasnila *L. Hauptmanna* za Kranjsko kažejo, da segajo osnove v najstarejše čase. (K temu prim. *M. Kos*, Postanek in razvoj Kranjske, GMDS 1929; *L. Hauptmann*, Grofovi Višnjegorski, Rad 1935.)

Ugotavljanje prvotnih krajin na našem ozemlju je delalo dolgo časa težave. K današnji podobi, ki jo imamo o najstarejši krajinski ureditvi so med drugimi prispevali *C. Tangl*, *H. Pirchegger*, *E. Klebel*, *V. Hasenöhr*, *A. Mell*, *L. Hauptmann*, *F. in M. Kos*.

O pomenu posameznih zemljiških gospodstev v ustavnem razvoju prim. genealogije in zemljiško posest posameznih rodbin, o čemer daje najbolj zakroženo podobo *M. Kos* v Zgodovini Slovencev. Pridružujejo se pravna vprašanja, na primer o vlogi visokega sodstva (*H. Hirsch*, Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen MA, Prag 1922). O razvoju deželnih kneževin za avstrijske pokrajine *O. Brunner*, Land und Herrschaft (več naklad). V oceni pravnih momentov in sile v tem razvoju se mnenja razhajajo: *F. Posch*, Die Entstehung des steir. Landesfürstentums, MIOG 1951, in *H. Pirchegger*, Landesfürst und Adel in Stmk während d. MA, Forsch 1951, 1955, ter polemika med obema, n. pr. ZhVSt 1948. Za Kranjsko je rešitev problema nakazal *L. Hauptmann* v pojasnilih k histor. karti, za Koroško *B. Grafenauer* v Ustol. Prim. tudi: *J. Mal*, Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država, Razpr. SAZU 1953; dalje:

H. Braumüller, Wann wurde Kärnten Herzogtum, Car 1947; *K. Starzacher*, Herzog und reichsunmittelbare Herren in Kärnten, Car 1939, in s tem v zvezi o položaju Goriških grofov *H. Klein*, Das Geleitsrecht der Grafen von Görz, Car 1957, *H. Wiesflecker* v Veröff. d. IOG 1955; *E. Klebel* v Car 1935. Na to se veže vprašanje o koroškem palatinatu: *H. Braumüller*, Die Frage des Kärntner Pfalzgrafenamtes, Car 1950, o čemer gl. tudi *L. Hauptmann* in *J. Mal* pod 12. — Z vprašanjem o pravnem položaju Slovencev na Koroškem (*A. Riedler*, Car 1934, in *K. G. Hugelmann* v Zycha Festschr. 1941) prav tako segamo že v vprašanja o staroslovenski družbi in ustoličevanju.

Primorska problematika ima posebna obeležja: *F. Schupfer*, Delle istituzioni politiche Longobardiche, Firenze 1863; *C. G. Mor*, Dal ducato Longobardo del Friuli alla Marca Franca, Mem. stor. Forog. 1956-57, z novimi tezami o Furlanski krajini; prehod v patriarhovo državo in njeno ureditev obravnava *H. Schmidinger*, Patriarch u. Landesherr, Graz-Köln 1954. O furlanskem parlamentu zlasti *P. S. Leicht*, Parl. friul., Gli istituti... Bologna 1917 itd. — Najstarejša problematika Istre zadeva v veliki meri rižansko večo: *B. Nacella*, Gli Slavi al Placito di Risano, IZZ 1953; k temu še *R. Udina*, Arch. Tr. 1932, in *F. Selinger*, Dux Histriae, ibid., 1959. O ustavi Istre še: *E. Mayer* in *B. Benussi* (10) in *G. de Vergottini*, ki v Atti e Mem. 1949 razpravlja tudi o razmerju istrskih mest do Benetk. O nastanku Pazinske grofije *C. de Franceschi*, prav tam, 1926. O sami goriški grofiji *H. Wiesflecker* v MIOG 1948 in Veröff. d. IOG 1955. Od starejših slovenskih avtorjev: *S. Rutar* v izvestjih goriške gimn. 1878/79 in o Tolminski gastaldiji *M. Kos* v Carn 1917.

Za Celjske grofe zlasti *O. Storrasser*, Zwei Studien, ZRG Germ 1924.

O posameznih vprašanjih v zvezi s tem procesom in o privilegijih maius in minus *A. Lhotsky* oziroma *H. Fichtenau* v Österr. Archiv, Wien 1957, 1958.

15. Ministeriali, deželno plemstvo, stanovi. Izven splošnejših del (*P. Kluckhohn*, *Keutgen*, *V. Zallinger*, *Siegel*) se vprašanje za naše kraje obravnava predvsem z genealoške plati. Nekaj podatkov: *O. Dungen* ZhVSt 1931 in 1943; *F. Krones* o svobodnih gospodih, prav tam, 1899; o imovinskih razmerjih *P. Puntschart*, prav tam, 1922; prim. tudi *L. Hauptmann*, Mariborske študije, Rad 1938. Za Koroško *H. Lessiak*, Car 1952, 1955.

O začetkih in razvoju deželnih privilegijev: *A. Luschin*, Die steirischen Landhandfesten, Beitr 1872; *V. Levec*, Die krainischen Landhandfesten, MIOG 1898; *S. Vilfan*, Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine, GMDS 1944/45. Prim. *Motloch* v M-U.

O deželnih stanovih, ki so značilen pojav nemškega cesarstva (*O. Hintze*, *G. Below*, *H. Spangenberg*, *F. Tezner*, *F. Rachfahl* in še posebej o pravici do odpora: *K. Wolzendorff*, *H. Fehr*) razen deželnih ustavnih in upravnih zgodovin še: *P. Radics*, Die krainische Landschaft u. das krainische Landtagswesen, Österr.-Ung. Revue 1902, ter za Goriško *F. Spessot*, Le convocazioni di Go-

rizia, StG 1954; prim. *G. Perusini* v Mem. stor. Forog. 1956/57 in *Caldini*, prav tam, 1930. Za Stajersko so začele izhajati edicije najstarejših »deželnozborskih« aktov (*B. Seuffert*, *G. Kogler*; izhaja v zaporednih snopičih). Izmed slovenskih prispevkov: *A. Kaspret*, O podelitvi deželnega maršalstva na Stajerskem l. 1560, ČZN 1904 (prim. za Koroško *I. Manhart*, Das Burgrafenamt, Car 1941).

Razvoj vojaške obveznosti sodi v splošno vojno zgodovino (n. pr. *Me(h)-ring*, Ogledi iz istorije ratne veštine, prevod Beograd 1955; *E. Frisch*, Der Übergang vom Lehendienst zum Solddienst in Österreich, Wien 1907). — Posebej o sistemu funtne oborožitve n. pr. *A. Steinwenter* v ZhVSt 1915 (z literaturo). — Vprašanje o pravici kmeta do orožja v srednjem veku pri nas (o tem prim. *H. Fehr*, Das Waffenrecht der Bauern, ZRG Germ 1914) ni prav jasno. Detalj o najemništvu pri nas: *S. Vilfan*, Pes Marko, SE 1955, in o kmečki oborožitvi isti, Koprski glavar Slovanov, Kron 1954. K temu n. pr. še *R. M. Cossar*, Le milizie urbane di Gorizia, StG 1933 ali *M. Wutte*, Eine Schützenordnung aus dem Lavantale von 1584, Car 1911. — O vojaških ukrepih proti Turkom: *J. Loserth* v Forsch 1935 z literaturo, *A. Steinwenter* ZhVSt 1918, k čemur je pritegniti še podatke, ki jih navaja o tem *S. Jug* v GMDS 1943 in ZČ 1955.

O davčni zgodovini *F. Mensi*, Gesch. d. direkten Steuern in Steiermark, Graz-Wien 1910—1936; sega do srede 18. stoletja. Prednji tekst sloni na moji doslej neobjavljeni razpravi, deloma tudi na podatkih: *S. Vilfan*, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, ZČ 1952/53 (z literaturo, med drugim o remanentnem denarju). *Mensijevemu* članku o štajerski imenjski knjigi v ZhVSt 1903 ustreza za Kranjsko izčrpna obdelava imenjske knjige: *J. Polec*, Svobodniki na Kranjskem (pod 21); prim. *A. Koblar* v IMK 1900. Izmed posameznih prispevkov k davčni zgodovini: *S. Jug*, Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek, GMDS 1942, in *R. Ogrin*, Nekaj o neposrednih davkih v 16., 17., in 18. stoletju, Kron 1958.

Za začetek Vojne krajine: *H. I. Bidermann* v AHK I; *J. Mal*, Uskočke seobe..., Ljubljana 1924, sicer pa literatura v Zgod. nar. Jugoslavije II. O prevzemu obrambe po Notranji Avstriji *A. Steinwenter* v ZhVSt 1924.

O Bovškem glavarstvu: *J. Beran*, Doneski k zgodovini prava na Goriškem, ZZR 1956; splošnejši oris za Tolminsko: *M. Golia*, Arhivske zbirke v tolminskem okraju, Arhivist 1951. — Izmed posameznosti naj bo še omenjen *M. Pahor*, Nastanek apelacijskega sodišča v Kopru, Kron 1958.

16. K razvoju novih upravnih oblik: *B. Seuffert*, Drei Register, Innsbruck 1934; *F. Tezner*, Die landesfürstliche Verwaltungsrechtspflege, Wien 1898, 1902, in k temu *F. Rachfahl* v Schmollers Jahrbuch 1899; *Adler*, Die Organisation der Zentralverwaltung unter *K. Maximilian I.*, Leipzig 1886, o čemer zdaj *H. Wiesflecker*, Maximilian I. und die Wormser Reichsreform von 1495, ZhVSt 1958, z izčrpno literaturo. *V. Thiel*, Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564—1749, v AÖG 1916, 1930. O vojnem dvornem svetu prim. *R. Sallinger* v ZhVSt 1933. Vrsto prispevkov k tem izredno razvejenim vprašanjem vsebujejo publikacije raznih arhivskih ustanov.

Razen že navedenih in drugih *Huberjevih* del še *Th. Fellner-H. Kretschmayr*, Die österr. Zentralverwaltung (v snopičih).

O začetkih absolutizma *H. Sturmberger*, Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus, Wien 1957. — O združevanju dežel: razen posameznih obdelav odbornih zborov zlasti starejša dela: *H. I. Bidermann*, Gesch. d. österr. Gesamtstaatsidee, Innsbr. 1867 in 1889; Die österr. Länderkongresse, MIOG 1896; novejšo delo *W. Weizsäcker*, Zur Gesch. d. österr. Staatsgefühls, Ostdeutsche Wissenschaft 1955. Vmes vrsta prispevkov, kakor: *J. Loserth*, Steiermark und die Anfänge der österr. Gesamtstaatsidee, ZhVSt 1912, in o razmerju med deželami: *V. Thiel*, Zur Geschichte des Begriffes Innerösterreich, Car 1913; *M. Wutte*, Ein Rangstreit zwischen Ober- und Innerösterreich, ZhVSt 1917.

K razvoju absolutizma še: *B. Zihlerl*, Družbeno-politični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem, II. Trubarjev zbornik 1952; *F. Gestrin*, Družbeni razredi na Slov. in reformacija, prav tam; *M. Kos*, Družbeni nazor slovenskih protestantov, SR 1948, ter *F. Gestrin*, Reformacija u Slovenačkoj, Istor. pregl. 1954, Pobjeda protivureformacije u Slovenačkoj, prav tam. — Največ gradiva o tem ima sploh literatura o protestantizmu (*J. Loserth*, *P. Dedic*, *T. Elze* in drugi), v slovenskem zgodovinopisju posebej literarnozgodovinska dela, kakor *Fr. Kidriča* in *M. Rupla*.

O pragmatični-sankciji razen splošnih del (*H. I. Bidermann, G. Turba*) za Kranjsko *P. Radics* v Argo 1894, za Koroško *A. Grillitsch* v Car 1898. O zgodovini centralne uprave pod pravnim absolutizmom zdaj poleg starejših del (*I. Beidtel-A. Huber*) zlasti *F. Walter*, Die Theresianische Staatsreform von 1749, Wien 1958, ter Die österr. Zentralverwaltung (gl. *Fellner* ... spr.); prim. tudi *isti*, Männer um Maria Th., Wien 1951. O posameznostih n. pr. *H. L. Mikoletzky*, Der Haushalt des kais. Hofes, Car 1956, in *K. Schünemann*, Österreichs Bevölkerungs-politik unter Maria Th., Berlin 1935. — Gradivo o jožefinizmu *F. Maas*, Der Josephinismus, FRA (doslej 4 zvezki); o cerkveni politiki zlasti *R. Kušej*, Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung Innerösterreichs, Stutzove razprave 1908; *isti*, Cesar Jožef II. in papeževe prvenstvene pravice, Razpr. AZU 1941; prim. *A. Gubo*, Zum Toleranzpatent, Beitr 1898. — O komerčnem konsesu je začel *J. Zontar* objavljati študijo v Jeseniškem tovarniškem vestniku (sicer o tem tudi, Svilogojstvo ... — pod 26); *J-e Zontar*, Posebno sodišče za kmetijske podložnike, njihove pritožbe..., ZČ 1955, in *A. Urbanc*, Podložniški odvetnik (pod 37). Izmed številnih drobcev n. pr. *J. Vrhovec*, Ein Defraudationsprozess aus dem Jahre 1782, izvestje novom. gimn. 1891/92. — Za Koroško je neobjavljena disertacija *H. Salzer*; sicer zlasti nekaj *Wuttejevih* prispevkov v Car 1941, 1943. — Za Stajersko n. pr. *H. I. Bidermann* o delni odpravi Jožefovih reform. MhVSt 1873, in o upadanju stanov *F. Ilwoof*, Der ständische Landtag des Herzogtums Stmk unter Maria Th. u. ihren Söhnen, AÖG 1913. — Za Goriško *R. Klinec*, L'attuazione della legislazione ecclesiastica di Giuseppe II nell'archidiocesi di Gorizia, Gor. 1942. — Iz češke literature na primer: *F. Roubík*, Ke vzniku Josefského katastru v Čechách v letech 1785—1789, Sbornik historicky 1954. — Pregled dobe z najosnovnejšo literaturo primerjalno in tudi za Avstrijo *F. E. Manuel*, The Age of Reason, Ithaca, New York 1951.

Za začetke nižje uprave v zvezi z vojaško-davčnimi sistemi posebej za naše kraje razen nekaterih prispevkov v Erläuterungen (v tej zvezi zlasti *H. Pirchegger*, Die Pfarren als Grundlage d. polit.-milit. Eint. in Stmk, AÖG 1913): *M. Miklavčič*, Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave, GMDS 1944/45; *V. Melik*, Naselja kot upravno-statistične enote, GV 1948/49; za ožje območje *J-e Zontar*, Razvoj uprave in sodstva na območju Kranja od srede 18. do srede 19. stoletja, Zbornik 900 let Kranja. *M. Smole*, Podložniki in vojaška služba v terezijanski dobi, Kron 1956. Izmed starejših del n. pr. *A. Gürtler*, Die Volkszählungen Maria Th. u. Jos. II. 1753—1790, Innsbruck 1909; svoj pomen ima tudi za to dobo *J. Polec*, Kraljestvo Ilirija (niže).

Za francosko dobo *B. Vošnjak*, Ustava in uprava ilirskih dežel, ZMS 1910, in *M. Pivec-Stele*, La Vie économique (pod 24). Starejše delo je *S. Puchleitner*, MMK 1902. — Prim. *F. Zwitter*, Les origines de l'Illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes, Paris 1933; *isti*, GMDS 1932 (pod 24).

Glavno delo za dobo med francosko oblastjo in marčno revolucijo je *J. Polec*, Kraljestvo Ilirija, Ljubljana 1925 (prim. še Grb kralj. Ilirije, SP 1923), izmed najnovejših del *A. G. Haas*, Kaiser Franz, Metternich und die Stellung Illyriens, Mitt. d. österr. Staatsarchivs, Wien 1958 (ki pa ne pozna *Polčevega* dela), in *S. Antoljak*, Prekosavska Hrvatska i pitanje njene reinkorporacije, Starine 1955. — Posebej o stanovski ustavi *V. Supan* v Argo 1893 in izčrpneje *J. Apih* v LMS 1890. Za politično zgodovino v splošnem *A. Springer*, o posebnem vprašanju pa *B. V. Senk*, Kongres svete Alianse v Ljubljani, Ljubljana 1944. — Izmed monografij še *J. Marx*, Die österr. Zensur im Vormärz, Wien 1959. — Za upravno razdelitev in gospostva še vedno uporaben *J. Tschinkowitz*, Darstellung des politischen Verhältnisses ..., 1823—1826; tudi za Kranjsko, 1827—1839.

17. O dogodkih v letu 1848 *J. Apih*, Slovenci in 1848, leto ter razne *Apihove* manjše razprave (gl. SBL). O frankfurtskih volitvah *V. Melik*, ZČ 1948/49. O časasnih deželnih zborih *K. Hugelmann* v AÖG 1938 in za Stajersko *F. Ilwoof* v Forsch 1901. O ustavno-redakcijskem odboru *A. Springer*, Protokolle ..., Leipzig 1885, in o marčni ustavi n. pr. *H. Schlitter*, Varsäumte Gelegenheiten, Zürich-Leipzig-Wien 1920.

O nacionalnem vprašanju stare Avstrije *F. Zwitter*, Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg (s sodel. *J. Sidaka* in *V. Bogdanova*), Beograd 1960, z izredno izčrpno literaturo. Izmed tujih del je v slovenskem prevodu izšlo: *A. J. P. Taylor*, Habsburška monarhija 1809—1918, Ljubljana 1956, s spremno besedo *F. Zwittera*.

Za pomarčno dobo imajo zveze z ustavnopravnimi vprašanji na primer *V. Melik*, Volitve v Trstu 1907—1913, ZČ 1947; *L. Čermelj*, The Census in Trieste in 1910, Beograd 1946; za istrski deželni zbor *D. Gervais* v Riječki reviji 1952, *Barbalić* v Radu 1954 itd. Za Ljubljano: *F. Škerl*, Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860—1869, Ljubljana 1938.

J. Polec razpravlja o vprašanju »Župan« in »občina« v novejšem slovenskem izrazoslovju, ZČ 1951. Glavno delo o tem je *J. Polec*, Uvedba občin na Kranjskem 1849/50, ZČ 1952/53 (prim. *R. Andrejka* v Obč. upravi 1927 in *M. Wutte* za Koroško v Car 1923). — Sicer je treba za zgodovino nižjih upravnih enot upoštevati: *F. Zwitter*, Prebivalstvo na Slovenskem ..., Ljublj. 1936, in *isti*, Nemci na Slovenskem, Sd 1938. Razen že omenjenega *Tschinkowitza* za predmarčna leta *H. Freyer*, Alph. Verzeichnis 1846, ali *Schopf*, Die Obrigkeiten ..., 1844; nadalje razni *krajevni repertoriji* stare Avstrije, *Krajevni leksikon* Dravske banovine, Ljubljana 1937, in *Splošni pregled* Drav. ban., Ljubljana 1939, za Prekmurje *J. Vengust*, Seznamek prekmurskih občin, Radgona 1919, za Koroško *L. Sienčnik-B. Grafenauer*, Slovenska Koroška, Ljubljana 1945, in za Primorsko *L. Čermelj*, Julijska Krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina, Beograd 1945.

Za centralna oblastva: *A. Czedit*, Zur Geschichte der k. k. österr. Ministerien 1861—1916 v več delih. Sicer se pravna literatura omejuje za to dobo na prikaz veljavnega prava od ustavoznanstva splošnega stila (n. pr. *V. Tiller* v izv. novom. gimn. in že omenjeni *F. Orožen*) do del za praktično uporabo (*Mayrhofer*), zbirka odločb (*Budroinski*) in specializiranih učbenikov (*Gumplowicz*, *Ulbrich*).

Pregled prvih obdobij delavskega gibanja: *J. Marjanovič*, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugosl. zemljama do 1. svet. rata, Beograd 1954, s kratko bibliografijo; *D. Kermanner* in *R. Golouh*, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Zgod. arh. KPJ, Beograd 1951. Izmed posameznih prispevkov n. pr. članka *R. Kyovskega* v SocM 1954 (gl. tudi delovno pravo pod 35).

Državnopravno zgodovino stare Jugoslavije nudi predvsem že omenjena *Čulinovičeva* sinteza, sicer pa je težišče za to dobo na delih iz politične zgodovine, izmed katerih naj bodo omenjena: *B. Zihertl*, Trije trhli stebri stare Jugoslavije (orig. izd. Tri trula stuba, Beograd 1948), zbornik predavanj Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, Beograd 1958. Na potek dogajanj ob nastanku države se omejujejo razprave *B. Krizmana* (v HZ, Histor. pregl., Analih Jad. instituta), o čemer je starejše slovensko delo *S. Kranjec*, Kako smo se zedinili, Celje 1928; za Trst prim. *Šepić* v JZ 1957. — Za Slovenijo s politično-zgodovinske strani zlasti *M. Mikuž*, Razvoj slovenskih političnih strank (1918—zač. 1929), ZČ 1955; za upravno-organizacijsko plat zbornika *Slovenci v desetletju 1918—1928* (ured. *J. Mal*), Ljubljana 1928, ter *Spominski zbornik Slovenije*, Ljubljana 1939. Prim. še *F. Čulinovič*, Slom stare Jugoslavije, Zagreb 1958. — Za bistvene poteze delavskega gibanja te dobe: *J. Broz-Tito*, Politično poročilo na V. kongresu KPJ, slov. izdaja, Ljubljana 1948; za Slovenijo *M. Marinko*, Politično poročilo na II. kongresu KPS, Ljubljana 1949.

Sovjetsko republiko v Prekmurju obravnava *R. Kyovsky*, Slovenska krajina (Prekmurje) 1918—1919, Delo 1952.

Manjšinsko vprašanje obdeluje tudi s pravnozgodovinskega gledišča zlasti *L. Čermelj*; razen že omenjenega prikaza upravne razdelitve n. pr. La minorité Slave en Italie, 2e éd., Ljubljana 1946, in Italian Genocide Policy against the Slovenes and the Croats, Beograd 1954. — Specialno pravnozgodovinsko delo je: *M. Korlević*, Uprava i sudstvo u Istri od 1919 do 1945, Vjesnik Drž. arh. u Rijeci, 1954. Gradivo o Rapalski pogodbi objavlja *V. M. Jovanović*, Le Traité de Rapalle ..., Beograd 1950. O nadrobnejši novejši literaturi nudi pregled zlasti *Jadranski zbornik*.

Koroški plebiscit obravnava s pravnega gledišča *I. Tomšič* v Koroškem zborniku 1946, v katerem daje urednik *L. Ude* tudi zaokroženo sliko o poznejšem položaju. Razen že omenjenega prikaza upravne razdelitve (*Grafenauer-Sienčnik*) prihajata glede ustave in uprave v poštev tudi uvodoma navedeni ustavni in upravni zgodovini Avstrije (*Stolz*, *Hellbling*). Nekaj zgodovinskega uvoda ima prva naklada *L. Adamovich*, Grundr. des österr. Staatsrechtes, Wien 1927.

S precejšnjim pravnozgodovinskim poudarkom je izmed specialnih del pisana knjiga *V. Knaflič*, Traktat o tisku I, Ljubljana 1930.

18. Jezikovno pravo. Starejšo literaturo o tem tvorijo številne objave v SP, in v raznih revijah objave starih slovenskih uradnih besedil, o čemer deloma razpravlja tudi slovstvena zgodovina (Fr. Kidrič in *Zgodov. slov. slovstva SM*). Pregled daje F. Zwitter, Les problèmes nationaux (pod 17). Za posamezna vprašanja n. pr. M. Dolenc, O jezikovnem vprašanju pri sodiščih francoske Ilirije, ČZN 1937 (prim. I. Prijatelj v Vedi 1911 in I. Tominec v brošuri Napoleon in Ilirija). V memoarski obliki: J. Hrašovec, Spomini na borbo za jezikovno enakopravnost na Stajerskem, SP 1929, in M. Gabrijelčič, Začetki slovenskega uradovanja na Primorskem, SP 1929. Za Istro B. Lukič, Borba za ravnopravnost hrvatskog jezika u istarskom saboru, JZ 1957. Splošnejši pregledi: L. Gumpłowicz, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Ö-U, Innsbruck 1879; A. Fischel, Das österr. Sprachenrecht, Eine Quellensammlung, Brünn 1901 in 1910; poznejše olepševanje pomenijo A. Pitreich, Slowenisch und deutsch in der österr. Justiz, ZhVSt 1926, in G. K. Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, Wien-Leipzig 1934. — Prim. tudi Planer pod 37.

19. Cerkveno pravo. Glavno, deloma tudi historično zasnovano delo je pri nas: R. Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozikom na razmere v kraljevini SHS, 2. izd., Ljubljana 1927. Številna dela obravnavajo zlasti organizacijsko plat, ki je tudi v tesni zvezi s siceršnjo upravno organizacijo, n. pr. J. Zontar, Problem lastniških cerkva in samostanov v pravni zgodovini Jugoslovancev, SP 1935 (dod. J. Zontar-M. Kos, Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvah, GMDS 1939). Velik del literature se ukvarja z začetkom in razvojem farne organizacije (primerjalno H. F. Schmid, sicer n. pr. M. Ljubša, A. Stegenšek, I. Vrhovec, J. Rus, I. Grafenauer, E. Klebel, da ne omenjamo posebej najrazličnejših farnih zgodovin itd., ki imajo svoj pomen za krajevno zgodovino), nadalje s posameznimi pomembnejšimi cerkvenimi sedeži (M. Kos, J. Turk, E. Marcon itd.), državnopravnim položajem Cerkve (H. Srbik), z notranjo cerkveno ustavo (E. Klebel), s splošnimi cerkvenimi razmerami (J. Gruđen), s pomembnejšimi cerkvenopravnimi akti (n. pr. redovniškimi pravili, J. Turk). Poseben pomen imajo raziskave o zvezah med cerkveno in svetno upravo, kakor ugotavlja L. Hauptmann (Erl. pod 14) s pomočjo arhidiakonatskih mej tudi starejše meje krajin ali kakor se ugotavlja zveza za 18. stoletje (n. pr. H. Pirchegger, M. Miklačić; prim. pod 16).

20. Starejše oblike organizacije sodstva in uprave. V starejšo problematiko sega L. Hauptmann, Das Schöffentum auf slowenischem Boden, ZsVSt 1912; za poznejšo pregled, predvsem po literaturi, J. Polec, Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stoletja, ZZR 1927/28. Prim. še razen opisov deželskih sodišč (pod 14): H. Baltil, Die ländliche Gerichtsverfassung in Stmk, vorwiegend im MA, AÖG 1951; J. Zontar, Razvoj deželskih sodišč na Gorenjskem, SP 1938; za severno soseščino: J. Strnad v AÖG 1909 in R. Sieger v ZhVSt 1917. — Razen podatkov pod 21 gl. še manjše prispevke: A. Kaspret, Letina »die landgerichtl. Gebühre«, ČZN 1905 (prim. A. A. Klein v ZhVSt 1931); A. Svetina, Pravice in dolžnosti ljubljanskega deželskega sodnika, Kron 1957; F. Vatovec, Pravosodstvo na šentpavelskih posestvih v »marki onstran dravskega gozda«, ČZN 1931; F. Bischoff, Über steir. Rechtspflege im 17. Jh., ZhVSt 1914; L. Fischer, Die kirchlichen Quatember, München 1914; D. Wenger, Pravosodstvo nekdanj in sedaj, ZMS 1902.

Predvsem na gorsko sodstvo se vežejo razprave: M. Dolenc, Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih od 1631 do 1655, ČZN 1914; Valvasor in slovenska ljudska sodišča, GMDS 1928; Ali se je slovensko ljudstvo zavedalo, kaj je bila pravna podlaga za njegovo avtonomno sodstvo? ČZN 1936; Die niedere Volksgerichtsbarkeit unter den Slowenen..., Jahrb. f. Kultur u. Gesch. d. Slaven 1929, in o istem Rad 1930 ter izvleček v Biltenu JAZU 1931. (Gl. še zlasti pod 34.)

21. Agrarno pravo. A. Dopsch je skupaj z A. Mellom objavil Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Wien-Leipzig 1910 (prim. tudi Mellovo opozorilo na pomen urbarjev v Beitr 1893). Razvijajoč to tradicijo je med Slovenci M. Kos objavil doslej tri zvezke v seriji Srednjeveški urbarji za Slovenijo, in sicer za posestva salzburške nadškofije (1939) in za Slovensko primorje (1948, 1954). Tudi avstrijska Akademija znanosti nadaljuje s sodelovanjem večjega števila avtorjev svoje serije urbarjev, ki deloma zadevajo tudi slovensko ozemlje. Priložnostno so objavljeni tudi posamezni odlomki v

raznih publikacijah. (*V. Levec-A. Luschin*, Zwei Bruchstücke des landesfürstlichen Urbars von Kärnten, Krain und der Windischen Mark, MMK 1906). Urbarji iz novega veka se redoma uporabljajo neposredno v arhivih. Pričaku-jemo skorajšnjo objavo nove izdaje freisinških urbarjev za Slovenijo *P. Blaz-nika*.

Razvoj zemljiške lastnine je treba tolmačiti v zvezi s kolonizacijsko zgodo-vino, ki jo pri nas obravnava v širših kompleksih zlasti *M. Kos*, n. pr. Slovenska naselitev na Koroškem, Koroški zbornik 1946; O starejši slovenski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU 1950, Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane, GV 1951, Kolonizacija i germanizacija slovenske zemlje, HZ 1951. S takimi razpra-vami je slovenska historiografija prevzela vodstvo na področju, na katerem so do polpretekega časa vsaj številčno prevladovali Nemci (*Krones, Pirchegger, Wopfner, Kranzmayer, Klebel, Lamprecht, Wutte*, v zadnjem času *Paschinger in Wanner*). — Podobno je z geografskimi raziskavami o naselitvi, kar se kaže tako v sintetičnih pregledih *A. Melika* (serija Slovenija pri SM), kakor v študiji *S. Ilesiča*, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950 (prim. na nemško-avstrijski strani *Sidaritsch, Klaar, Glauert, J. Schmid*, izmed novejših *Wilthum*).

Prav tako so se slovenski zgodovinarji uveljavili v nadrobnih analizah lo-kalne kolonizacijske zgodovine, pričenši z že omenjenimi Pettauer Studien *V. Levca*, ki sta mu po daljšem presledku sledila *F. Vatovec*, K starejši upravni in gospodarski zgodovini laškega okraja, Ljubljana 1927, Kolonizacija laškega okraja v luči krajevnih in ledinskih imen, ČZN 1929, in zlasti *P. Blaznik*, Koloni-zacija Selške doline, Ljubljana 1928, Bitenj GV 1928, Kolonizacija Poljanske doline, GMDS 1938, Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU 1953, Zemljiška gospodstva na besniškem ozemlju, prav tam, Freisinška županija Dovje, ZČ 1955.

Za ožja agrarno-pravna vprašanja imamo vrsto večjih ali drobnejših del, z mnogimi dragocenimi, a za enkrat le fragmentarnimi in nepovezanimi po-datki: o posameznih posestvih, gospostvih, vaseh, o bremenih podložnikov, o po-ložaju kmeta v posameznih krajih in v različnih časih, o virih itd., za več sto bibliografskih enot. Ker je agrarno pravo še prav posebno partikularistično, ob-stajajo izčrpane sinteze predvsem le za starejšo fevdalno dobo, n. pr. *A. Dopscheva* Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, Weimar 1912, 1913. O podobnem problemu tudi novejša dela *A. I. Neusyhin*, Voznikovenie zavisimogo krestjanstva kak klasa rannefeodaljnogo obščestva v zapadnoj Evropje VI—VIII v. v., Moskva 1956, in *L. T. Miljskaja*, Svetskaja votčina v Germanii VIII—IX v. v., Moskva 1957. — Zbirka *Testi e Documenti per la Storia del Diritto agrario in Italia*, secoli VIII—XVIII, Milano 1954 (za Furlanijo prispevek *G. Perusini*) kaže na raznoličnost, s katero se morajo boriti tudi naši zahodni sosed. Tem večji pomen imajo sinteze, kakršna je n. pr. *M. Bloch*, La Société féodale, srbohrv. prevod Feudalno društvo, Zagreb 1958.

Splošne trditve o zemljiških gospostvih, n. pr. *A. Dopsch*, Die Grundherrschaft im MA, Zycha Festschr. 1941, ne morejo biti splošno veljavne; za naše kraje zastavljeni širši orisi ne segajo po konceptu posebno globoko (*Klebel; G. Moro*, Das Königsgut in Kärnten, Car 1941). Nekaj o cerkveni posesti *J. Lo-serth*, Das Kirchengut in Steiermark im 16. u. 17. Jh., Forsch 1912. Nega izmed aspektov obravnava *A. Hoffmann*, Die Grundherrschaft als Unternehmen, Bericht d. 4. österr. Historikert. Vprašanje, o katerem govori *A. Mell*, Zur Frage einer Besitzstandskarte der österr. Alpenländer, AÖG 102, še zdaleč ni rešeno in samo s preštevanjem hub in naštevanjem gosposčinskih sedežev tudi ne bi dosegli polnih rezultatov.

Izmed številnih del o cerkvenih desetinah naj bo omenjena razprava *F. Tremel*, Das Zehentwesen in Steiermark v. Kärnten von den Anfängen bis ins 15. Jh., ZhVSt 1939 z lit., med katero so zlasti pomembna dela *H. F. Schmid*.

Zaokrožen koncept o osebnem in stvarnopravnem položaju kmeta ima predvsem *L. Hauptmann*, čigar glavna dela o tem so: Die Freileute, Car 1910, Über den Ursprung von Erbleihen in Österreich, Steiermark u. Kärnten, Forsch 1913; Hufengrössen im bayrischen Stammes- u. Kolonialgebiete, VSWG 1929; Colonus, Barschalk u. Freimann, Festschr. Dopsch, 1938; Razvoj družabnih raz-mer v Radovljiškem kotu do krize 15. stol., ZČ 1952/53. S tem konceptom v ne-katerih točkah polemizira *W. Fresacher*, Der Bauer in Kärnten I—III, Klfg. 1950

do 1955. K prvemu delu gl. *L. Hauptmann*, Postanek kmetskega stanu na Koroškem, ZČ 1951 in *Fresacherjev* odgovor v Car 1954, k celoti *S. Vilfan*, ZČ 1956-57. V prednjem tekstu se bistveno oddaljujem od obeh in tudi *W. Fresacherjeva* razprava, Eine aufschlussreiche Urkunde aus dem Jahre 1319, Car 1957, govori bolj v prilog mojemu stališču.

O posameznih srednjeveških agrarnih vprašanjih: *M. Kos*, Pustota, SR 1950; prim. tudi *F. Tremel*, Zur Erforschung der Wüstungen im ausgehenden Mittelalter, ZhVSt 1946 ter *Lamprechtove* članke v ZhVSt 1936 in 1952, oziroma druge spise istega avtorja, ocenjene v ZhVSt 1938, 1954. — O sirnicah *F. Gestrin*, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, ZČ 1952/53; za Ziljsko dolino *Th. Tiefenbacher*, Die Schwaighöfe im Gailtal, Car 1951; *A. Gstirner*, Die Schwaighöfe im ehemaligen Herzogtume Steiermark, ZhVSt 1937. — O strelcih *A. Mell*, Die sog. Schützhöfe und Schützenlehen in Steiermark, MhVSt 1894, in *F. Kovačič* v ČZN 1919.

O kajžarstvu so v navedenih Blaznikovih razpravah predvsem številčni podatki; pravne osnove osebenjstva so načete v razpravi *S. Vilfan*, Od vinskega hrama do bajte, SE 1952. K temu še *I. Voje*, Kajžarstvo v Logaškem gospostvu, ZČ 1952/53. Mnenje *M. Dolenca* o domnevnih »v-sobenjkijih« (ČZN 1928, 1929) je bilo nevzdržno. — O zgodnejših problemih agrarne hiperpopulacije za Rezijo *G. Perusini* v SE 1948; prim. *F. Tremel*, ZhVSt 1946.

Za recepcijsko dobo *A. Kaspret*, Über die Lage der oberkrainischen Bauernschaft beim Ausgange des 15. und im Anfange des 16. Jh., MMK 1889, in Razmere gorenjskih kmetov ok. l. 1500, Lj. 1893. Za Stajersko *A. Mell*, Die Lage des steirischen Unterthanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts, Weimar 1896; Beitr. zur Gesch. des Unterthanenwesens in Stmk, MhVSt 1892/93. Za Primorsko *S. Vilfan*, Zgodovinske slike iz Brkinov, Kron 1953. — Razen o položaju kmetov posebej o kmečkih uporih *B. Grafenauer*, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944 (o upor 1515), in *F. Čulnović*, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951. Izmed novejših prispevkov še: *R. Bičanić*, Začetki kapitalističnih odnosov v hrvatsko-slovenskem kmečkem upor 1573, Ek. Rev. 1951, in *B. Grafenauer*, Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem upor 1573, ZČ 1955. Dopolnila k dosedanjemu znanju o posameznih uporih dajejo: *B. Grafenauer* o Velikem tolminskem puntu (Kron 1954), *J. Sorn* o puntu 1635 (Kron 1955), *J-e Zontar* o Brdu 1781 do 1783 (Kron 1956) ter *P. Blaznik* o loških uporih okrog 1500 (LR 1955). V navedeni literaturi so v glavnem obseženi tudi podatki o starejših delih (*F. Mayer*, *A. Mell*, *A. Kaspret*, *J. Hartinger*, *P. Strmšek*, *J. Mraoljak* itd.).

Posebej o stvarnopravni plati podložništva v 16.—18. stol. *J. Polec*, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ok koncu 18. stoletja, ZZR 1937, in *F. Posch*, Die Verkaufrechtungen auf den landesfürstlichen Pfandherrschaften Kärntens im 16. Jahrhundert, Car 1957. Z obojim v zvezi *A. Kaspret*, Die Instruktion Erzherzog Karls... (o reformaciji deželnokn. urb.), Jahresb. d. Staatsgymn. Graz 1903. — Prim. glede kolonata v sosedni Furlaniji *G. Perusini*, I contratti agrari in Friuli durante il dominio Veneto, Osserv. Ital. di Diritto agr., Studi giur. 1939.

O posebnih razmerjih *J. Polec*, Svobodniki na Kranjskem, GMDS 1936 (polemika: *M. Dolenc*, O poreklu svobodnjakov, ČZN 1936, in *J. Polec*, Se enkrat o svobodnikih na Kranjskem, GMDS 1938; prim. *Torggler* v Car 1939; *Polec* je svojo osnovno tezo vsekakor lahko ubranil, pustil pa odprto vprašanje o zvezi med srednjeveškimi svobodnjaki in novoveškimi svobodniki). O tem raziskovanju za Stajersko daleč zaostajajo: *A. Gütl*, Der Kampf der Freisassen in Steiermark um ihre Freiheit, ZhVSt 1957.

Za dobo reform razen nekaterih že navedenih spisov (*Fresacher*, *Polec*) še *F. Posch* o položaju zahodnoštaj. podložnikov (gl. poročilo v ZhVSt 1954), sicer pa zlasti *A. Mell*, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Stmk unter Maria Ther., Forsch Graz 1901 (z obsežno literaturo). — Prim. *A. Trstenjak*, Sloven. robotni patent, ČZN 1912. — Razen o prevedbi je *J. Polec* pisal tudi O odpravi nevoljništva na Kranjskem, ZZR 1933 (predvsem objava gradiva). Izmed novejših spisov naj bo omenjen *H. Ebner*, Die Bemühungen der Regierung um Aufteilung des bäuerl. Grossbesitzes in d. 2. Hälfte d. 18. Jh., Blätter f. HK 1959. Podoba o razmerah pred marčno revolucijo dajeta na primer sodobnik *Tschin-komitz* (pod 16) in zlasti *J. Hueber*, Übersichtl. Darstellung der bis zum J. 1848

bestandenene Unterthans-Verhältnisse, Arch 1863. — Za vzporedna agrarno-tehnična vprašanja prim. *B. Teplý*, Razvoj kmetijstva pri nas v stoletju pred marčno revolucijo, Nova obz. IV. — Presek problematike z gledišča mestnega gospodarstva *V. Valenčič*, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958. — K celotni problematiki prim. *B. Rieger* v M-U, z literaturo.

Pravno in statistično o zemljiški odvezi *G. Marchet* v M-U. Posebej *A. Krošl*, Zemljiška odveza na Kranjskem, Ljubljana 1941. Prim. *B. Grafenauer*, Slovenski kmet v letu 1848, ZČ 1948/49. — Za poznejši razvoj agrarnega prava prim. zlasti prispevek *W. Schiff* v M-U (z literaturo) in posebej za Kranjsko *W. Fritsch*, Über die Grundzerstückelung in Krain, Verh. u. Mitt. d. jur. Ges. 1861/62.

Za novejšo problematiko gl. *J. Marentič*, Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957, in *J. Slebinger-J. Marentič*, Bibliografija slovenske kmetijske literature v letih 1919—1938, Ljubljana 1939. Kot gradivo prim. *F. Erjavec*, Kmetiško vprašanje v Sloveniji in *F. Spiller-Muys*, posamezna dela, kakor Agrarno vprašanje v Sloveniji, Ljubljana 1924. Upoštevati je tudi zbirko *Socialni problemi slovenske vasi*. Medtem ko je problem dolenskih vinogradniških predelov kontinuirano raziskan (*S. Vilfan*, Od vinskega hrama, zg.), se raziskave za vinogradniške predele na Štajerskem omejujejo na novejšo dobo, na primer izmed novejših *F. Kolarič*, Haloze, GV 1948-49. K temu je uporabil še vrsto razprav, pisanih predvsem z gledišča aktualne problematike zlasti v Sd 1935, 1936, 1939, 1940 (*V. Kraigher*, *V. Vodopivec*, *T. Zupan*), kakor tudi v LZ 1936 (*J. Kerenčič*), 1939 (*B. Tušek*) in v Obzorjih 1938 (*J. Kerenčič*). O agrarni reformi *M. Erič*, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941 god., Sarajevo 1958.

Posebej o novejši problematiki zahodne Slovenije in hrvatske sosesčine: *I. Vrišer*, Goriška Brda, Geogr. zbornik 1954 (dokaj izčrpen opis družbenih razmer, zlasti kolonata v dobi kapitalizma); *B. Marušič*, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju, JZ 1957; *M. Korlević*, Talijanska »politička bonifikacija« u Istri, JZ 1956.

Posebej o pašništvu daje doslej največ pregleda geografska literatura, zlasti kolikor zadeva razmerja na planinah: *A. Melik*, Planine v Julijskih Alpah, Ljubljana 1950, in posamezne monografije *S. Ilesiča*, *B. Jordana*, *E. Čerčka* in *V. Lešana* v raznih letnikih GV. Prim. tudi *H. Tuma* o trentarskih planinah PV 1921/22. Izmed novejših razprav *A. Hudej* in *F. Hribernik*, O pastirstvu na Radegunski planini, SE 1953/54. Pravne razmere so pri tem upoštevane predvsem po novejšem stanju.

Starejše pravne razmere na pašnem svetu in med pastirji za Primorsko v razpravi: *S. Vilfan*, Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom, Kron 1957, medtem ko *E. Umek*, Prispevki k zgodovini ovčereje na Krasu in v Slovenski Istri, SE 1957, obravnava predvsem zakupnost planin in prizadevanja oblasti v 18. stoletju. Prehod iz starejših v novejše oblike gl. *V. Novak*, Odkup in ureditev služnostnih pravic v Bohinju, Zbornik fil. fak. 1955. O razdeljevanju gmajin in servitutni regulaciji zlasti *M. Britovšek*, Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem, Kron 1960.

Zgodovino gozdov obravnava *V. Valenčič* sicer z ožjega gospodarskega gledišča, vendar upošteva tudi pravna razmerja in navaja literaturo (Kamn. zb. 1957, GozdV 1954, 1955, 1956). Za Štajersko med drugim *K. Kaser*, Der Kampf um d. Waldregal... im 16. u. 17. Jh., ZhVSt 1929; za Koroško *J. Schmid*, Car 1952; za Goriško o Panovici *C. Roccabruna* v StG 1948, za Istro *G. Pucich*, L'imboschimento..., Trieste 1910 (prim. SP 1916).

Izmed številne literature o lovskem pravu naj bo omenjeno delo *R. Bach-offen-W. Hoffer*, Jagdgeschichte Steiermarks, 4 deli, Graz 1927—1931; skromnejše prispevke za Kranjsko dajejo *A. Dimitz*, *P. Radics* in *A. Kaspret*. Nekaj posameznosti iz lovskega prava objavlja *A. Svetina* v novejših letnikih Lovca.

22. Mestno pravo. Glavno sintetično delo za starejšo dobo pri nas je *F. Zwitter*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929; k temu tudi: Problemi zgodovine slovenskih mest, JIC 1937. Sicer razpolagamo le z majhnim številom kompleksnih del z viroslovnega gledišča: *K. Zechner*, Die Rechte der kärntner Städte im MA..., Würzburg 1938, ter mnogo starejše delo *F. Bischoff*, Österr. Stadtrechte u. Privilegien, Wien 1857. Prim. še *R. Peinlich*, Die ältere Ordnung und Verfassung der Städte in Stmk., Graz 1879; *J. Zontar*, Cerkev in

ustavni razvoj naših mest, Kron 1934; o perpetuaciji *F. Popelka*, Der »ewige« Rat, ZhVSt 1955.

Za predzgodovino mest na Slovenskem je temeljno delo *F. Zwitter*, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, ZČ 1952/53. V slovenskem prevodu smo dobili dve klasični deli v eni knjigi: *H. Pirenne*, Srednjeveška mesta, Ljubljana 1956; v Nemčiji je vzbudila zanimanje zlasti knjiga *H. Planitz*, Die deutsche Stadt im MA, Graz-Köln 1954; v razširjeni izdaji je izšel posebej članek *F. Rösig*, Die europäische Stadt... im MA, Göttingen 1955 (prvotno v Propiläen-Weltgesch. IV, 1932) z obsežno in modernizirano literaturo. O vprašanju »Stadtluft macht frei« razpravlja na primer *H. Mitteis* v zborniku *E. Stengel*, Köln 1952; o skladiščni pravici mest je primerjalna študija *Gönnewein*, Das Stapel- und Niederlagsrecht, Weimar 1939 itd. V primorsko problematiko daje vpogled razprava *H. F. Schmid*, Dalmatinische Stadtbücher, ZČ 1952/53 z literaturo.

Posamezni drobci o mestnem pravu so tudi za Slovenijo raztreseni skoraj po vsej nepregledni literaturi o mestih in trgih. Glavna zaokrožena mestna monografija ostaja *J. Zontar*, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, ki jo zdaj dopolnjuje še zbornik *900 let Kranja*, Kranj 1960. K temu še *J. Zontar*, Das älteste Gerichts- und Stadtbuch von Krainburg (Kranj 1517—1520), Studien zur älteren Gesch. Osteuropas, Wien 1959, in ZZR 1942. Za Ljubljano imata največ pravnozgodovinskih podatkov v mnogem zastareli deli: *I. Vrhovec*, Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih, Ljubljana 1886, ter Die wohlhlöbl. Hauptstadt Laibach, Laibach 1886; v okviru župnijske zgodovine *I. Vrhovec*, Zgodov. šentpetrske fare v Ljublj., ZMS 1903, *I. Vrhovnik*, Trnovska župnija v Ljubljani, Ljubljana 1933. Mestno pravo objavlja med drugimi *F. Komatar*, Das Laibacher Privilegienbuch, MMK 1903 in 1904. Glede domnevnega patriciata prim. razen *J. Zontarja*, banke (pod 31) še *F. Gestrin*, Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku, ZČ 1951, k čemur je zdaj primerjati *M. Kos*, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, ZČ 1956/57. Pravni problematiki se približuje tudi *F. Zwitter*, Razvoj ljubljanskega teritorija, GV 1929/30, do neke mere tudi *M. Kos*, Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana 1955. S topografsko in stavbno zgodovino povezujem nekaj problemov mestnega razvoja v razpravah: *S. Vilfan*, Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane, Kron 1956, in Zgodovina ljubljanske mestne hiše, Ljubljana 1958. — Sinteza ljubljanske zgodovine, začeta s prvo knjigo Zgodovine Ljubljane, Ljubljana 1955, še ni stopila v srednji vek, razen po arheološki plati. Pač pa vsebuje nekaj podatkov knjiga *J. Mal*, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, vendar le s kulturnozgodovinskega stališča. — Za Kamnik prim. *L. Stiasny*, Kamnik, Ljubljana 1894; *P. Radics*, Die Privilegien der Stadt Stein, Argo 1894; *B. Otorepec*, Privilegijska knjiga mesta Kamnika, Kamn. zb. 1958; *V. Levec-A. Luschin*, Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus den Jahren 1502/03, MMK 1905; *V. Valenčič*, Iz kamniškega gospodarstva v 18. stoletju, Kamn. zb. 1960. — Za Kostanjevico: *F. Komatar*, Kostanjeviške mestne pravice, Jahresb. d... Gymnasiums Krainburg 1910—1911; *J. Likar*, O nastanku mesta in mestnega prava Kostanjevice, Kostanjevica ob Krki ob 700-letnici, 1953. — *J-e Zontar*, Novi škofjeloški mestni red iz leta 1747, LR 1958. — Za Novo mesto: *I. Vrhovec*, Zgodovina Novega mesta, tam 1890, več prispevkov *J. Jarca*, med drugim o narodnem preporodu, Kron 1935/36, in v zvezi z ustanavljanjem mest: *M. Kos*, Začetki Novega mesta, Kron 1954. — Za Metliko: *A. Spletina*, Metlika, Ljubljana 1944; gl. tudi *M. Golia* pod 25. — Za Krško: *I. Lapajne*, Krško in Krčani, Krško 1894, in *V. Tiller*, Krško in okolica, Ljubljana 1938. — Za Kočevje *P. Radics*. Aus dem Privilegienbuche der Stadt Gottschee, Argo 1893, za Vače *R. Črnologar* v MMK 1897 in za Višnjo goro *R. Črnologar* v MMK 1898.

Primerjalno je uporabno delo *F. Popelka*, Geschichte d. Stadt Graz, zdaj v drugi nakladi, I. 1959, II. 1960. — Najbogatejša je literatura o Ptujju, vendar predvsem na arheološkem področju; gl. *F. Baš*, Bibliografija o Ptujju, ČZN 1933; posebej je treba opozoriti na: *F. Bischoff*, Das Pettau Stadtrecht vom Jahre 1376, Wien 1887, iz česar povzema *F. Veselko*, Mestne pravice Ptujja iz leta 1376, Kron 1940. *H. Pirchegger* je pisal o zgodovini mesta v izveštjih ptujske gimn. 1902—1904. (Gl. tudi *F. Mensi* o ptujskih davkih.) — O Mariboru *R. Puff*, Marburg in Steiermark, Graz 1847, *G. Majcen*, Kratka zgod. Maribora, Mb 1926; o začetkih Jugoslavije članka *R. Maistra* (Kron 1934) in *A. Vončine* (Kron 1956).

— Za Celje *A. Gubo*, Gesch. d. Stadt Cilli, Graz 1909, serija objav v Beitr 1891-97; *M. Ljubša*, Postanek srednjeveškega Celja, ČZN 1929; *J. Orožen*, Zgodovina Celja I—III, 1927—30; *isti*, Teritorij in uprava mesta Celja od davnih dni do danes, Kron 1956; *isti*, Zgodovinski pregled gospodarjenja celjske občine do 1941, Celj. zb. 1958. — Za Motnik: *P. Urankar*, Zgodovina trga Motnika in okraja, Ljubljana 1940. — Za Brežice: *V. Tiller*, Brežice in njih mestne pravice, Kron 1937, in *M. Dolenc* ZZR 1936. — Za Vuzenico je *J. Mrapljak* objavil razen knjižice Nadžupnija in dekanija Vuzenica, Maribor 1928, serijo člankov v ČZN 1931 do 1938. — Za Dravograd *isti*, Dravograd I; dalje Sodna uprava v Dravogradu, ČZN 1938 in v istem letniku Trg Dravograd 1638. — Mesto Šoštanj, 1930—1932, je napisal *F. Hribernik*, nadalje je treba navesti *F. Kovačič*, Trg Središče, Maribor 1910 in Ljutomer 1926; *F. Baš*, Ljubno, ČZN 1938; *isti*, O Rečici kot trgu, ČZN 1940; *F. Kos*, K zgodovini trga Žalca, ČZN 1918; *A. Zorenč*, Šempetrani in Srejanj v boju za trške pravice, Et 1944. — Lokalni okvir presega razprava *F. Popelka*, Der Niederlagsprozess der steirischen Stände gegen Judenburg ... 1634—1645, ZhVSt 1916.

Za koroška mestna prava razen že omenjenega pregleda n. pr.: *H. Wiessner*, Vom Markt zur autonomen Landeshauptstadt Klagenfurt, Car 1950, več člankov v Car (1911, 1918, 1927), in zlasti *K. Torggler*, Stadtrecht u. Stadtgericht in Klagenfurt, tam 1937 (o tem *M. Dolenc* v SP 1939); Klagenfurt als ständische Stadt, 1929; Das gereimte Stadtrecht von Klagenfurt, Arch 1927; Eine neue Hsg. des klgf. gereimten Stadtrechtes, Car 1931. Dalje *F. Gröll*, Die Entwicklung d. Klagenfurter Stadtrechtes, Car 1950; o kamnitem ribiču *Graber* v Car 1920; o gasilstvu 1518, Car 1950, in v istem letniku tudi o razvoju mestnega gospodarstva v zadnjih 100 letih. — Za Beljak n. pr. *G. Moro*, Geschichte der Stadt Villach, tam 1940, in *W. Fresacher* o razvoju srednjeveškega mesta v Car 1958; medtem je mesto izdalo svoj zbornik ob 900-letnici. — Za Breže zlasti *A. Jaksch* o mestnem pravu v MIOG XXII in o Železni Kapli *G. Glauert* v SOF 1939.

Za Gorico *A. Gnirs*, Das Görzer Statutbuch, Wien 1916; serija objav *F. Kosa* v GMDS 1920—1927, dalje prispevek *S. Leicht*, I conti di Gorizia e la formazione del comune Goriziano, v zborniku Gorizia nel Medioevo, Gorizia 1956. — Za Tržič: *F. Valentini*, Il comune di Monfalcone ed i suoi statuti, StG 1953 in 1954.

Za Trst tudi razmeroma novejša monografija *A. Tamaro*, Storia di Trieste, I in II, Roma 1924, zaradi svojega šovinističnega značaja ni izpolnila naloge. Drugače je zlasti s spisi *F. Cusina* (gl. *Zwitter* v ZC 1955). Izmed novejših del je omeniti *E. Apih*, La società triestina nel secolo XVIII, Torino 1957. Izmed starejših spisov je zlasti v zvezi s pravno zgodovino *P. Kandler*, Storia del consiglio dei patrizi ..., Trieste 1858. Obdelave statutov *P. Kandler*, 1849, in *M. De Szombathely*, 1930, 1935. Za mesta Slovenske Istre daje pregled *M. Pahor*, Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih ..., Kron 1957; Oblastni in upravni organi Pirana v dobi beneške republike, Kron 1958; Pravni status tujcev v odredbah piranskih statutov, Kron 1959; Solna pogodba med Piranom in Benetkami 1616, Kron 1957; Nekatere ugotovitve o Slovencih v koprskih statutih, IZZ 1953. — Za Trst in Istro gl. tudi podatke pod 14. — O beneškem tipu samouprave daje dober kratek pregled *F. Thiriet*, Histoire de Venise, Que sais-je? 1952, ki navaja tudi standardno literaturo (*Kretschmayr*, *Cessi*, *Fulin*). Dela za publikacijo nove zgodovine Benetk so v teku.

Razen naštetih del za slovenska mesta in trge je treba upoštevati še vrsto zbornikov, ki se pa za novejšo dobo ne spuščajo v pravno problematiko v toliki meri kot zgoraj naštetja dela.

23. Položaj Židov. Glavno delo je *A. Rosenberg*, Beiträge zur Gesch. der Juden in Stmk, Wien 1914 (prim. *Kovačič* v ČZN 1918); k temu *H. Schulsinger*, O pravnom i gospodarskom životu Jevreja u Štajarskoj, Koroškoj i Kranjskoj, Jevrejski almanah, 6586, Vršac 1925; *J. E. Scherer*, Die Rechtsverhältnisse der Juden in deutsch-österreich. Erbländern, Leipzig 1901; drobci v Mitt. oziroma ZhVSt 1862, 1863, 1934, 1936, 1937. Za Istro spisi avtorjev *A. Ive* in *Fr. Mayer*. Za te kot sploh za Slovenijo bibl. podatki *J. Zontarja*, Banke ... (pod 31); prim. dalje *L. Mrzel*, O Židovskem trgu v Piranu, Kron 1960; *V. Travner* o mariborskem getu, Kron 1935.

24. Neagrarno gospodarstvo; splošno. Tudi za presojo zgodovinskih podatkov so temeljna dela *K. Marxa*, zlasti Das Kapital. — O razmerju

gospodarske zgodovine do ekonomske vede na eni in historiografije na drugi strani gl. polemiko *F. Zwitter-R. Bičanić* v *ZČ* 1952—1955.

Bogato tudi s pravnozgodovinskimi podatki je delo *J. Kulišer*, *Splošna gospodarska zgodovina I in II*, v slov. prevodu, Ljubljana 1959, original iz 1928. Izmed splošnih gospodarskih zgodovin zlasti še *H. Heaton*, *Economic History of Europe*, 2. nakl. 1948, frc. prevod I. Paris 1950, II. 1952, z uvodno navedbo nadaljnjih sintetičnih del in zaključnim pregledom, ki upošteva zlasti francosko literaturo (*P. Leuilliot*). Primerjaj še od jugoslovanskih del *G. Grdžić*, *Privredna istorija Europe*, pozna antika — srednji vek, Beograd 1952. V novejšem času močno narašča število posameznih analitičnih monografij, ki v znatni meri namesto doslej predvsem upoštevanega pravnega gledišča uvajajo količinsko ugotavljanje gospodarskih pojavov. — Izmed gospodarskih zgodovin za Nemčijo je zlasti znano delo *K. Inama Sternegga*; novejši je *H. Bechtel*. Gospodarska zgodovina v Italiji je usmerjena predvsem v analitično delo.

Za Jugoslavijo: *J. Zontar*, *Hauptprobleme der jugoslawischen Sozial- und Wirtschaftsgesch.*, VSWG 1934 in *istega*, *Zur Problematik der älteren Sozial- u. Wirtschaftsgesch. der Völker Jugoslawiens*, MIOG 1951. — Prvi sintezi *N. Vučo*, *Privredna istorija naroda FNRJ*, 1948 (vendar *Grafenauer*, *ZČ* 1948/49; od istega avtorja je medtem izšla tudi *Privredna istorija Srbije*, Beograd 1955), in *M. Mirković*, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958.

Za srednji vek se literatura za slovenske in sosedne kraje v glavnem omejuje na agrarno oziroma mestno problematiko. Širše zasnove začenjajo z zgodnjim kapitalizmom, tako *F. Tremel*, *Studien zur Wirtschaftspolitik Friedrichs III., 1435—1453*, Car 1956, zlasti pa njegov, *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich*, Graz 1954. V obeh delih je upoštevana pravna plat gospodarstva, prav tako v razpravi *J. Zontar*, *Villach und der Südosten, 900 Jahre Villach*, Villach 1960. Primerjalno gl. *P. Jeannin*, *Les Marchands au XVIe siècle*, Bourges 1957, z navedbo nekaterih standardnih del. Gl. tudi *J. Strieder*, *Studien z. Gesch. kapit. Organisationsformen*, München-Leipzig 1925.

Obsežen zgodovinski, tudi pravnozgodovinski material za gospodarstvo kapitalizma v primerjalnih okvirih, predvsem retrospektivno glede na prejšnja obdobja *W. Sombart*, *Der moderne Kapitalismus*, 2. nakl., München-Leipzig 1916, dalje v več zvezkih.

Za naslednje obdobje *H. Srbik*, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*, Wien-Leipzig 1907, in *istega*, *Adriapolitik unter Kaiser Leopold*, MIOG EB 1929. *F. M. Mayer*, *Die Anfänge des Handels und der Industrie in Österr. u. die orientalische Compagnie*, Innsbruck 1882, in k temu vprašanju *P. Kandler*, *Emporio e portofranco*, 1861. Z gledišča Slovenije osvetljujejo dobo *J. Sorn*, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stol., Kron 1959, kakor tudi z gledišča posameznih gospodarskih idej *J. Sorn*, *Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1697—1760)*, Kron 1955. (O rodbini *A. Luschin*, *Die Freiherren von Raigersfeld*, GMDS 1930—1933.) Soroden predmet obravnava *J. Zontar*, *Chr. W. Heil...*, SOF 1958. Prim. za isto dobo na Hrvatskem *R. Bičanić*, *Doba manufakture*, Zagreb 1951.

Za obdobje pred razmahom kapitalizma: *K. Schünemann*, *Die Wirtschaftsgesch. Josephs II. in d. Zeit seiner Mitregentschaft*, MIOG 1933; *M. Pivec-Stele*, *La Vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813)*, Paris 1930; *F. Zwitter*, *Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc*, GMDS 1932; *B. Teplý*, *Odsevi gospod. in soc. razmer...*, Nova obzorja 1952/53; dobo osvetljuje tudi *V. Murko*, *Josip Ressel*, življenje in delo, Ljubljana 1957.

Za posamezne pokrajine n. pr. *F. Tremel*, *Oberösterreich u. Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen*, ZhVSt 1953; *Die wirtschaftl. Entwicklung in der Franz Joseph-Zeit*, vornehmlich in der Stmk, ZhVSt 1959 itd.

O podeželskih tržiščih *S. Vilfan*, *Žegnanja v slov. prav. zgod.*, Et 1944; Vprašanje opasila, SE 1956. Problem podeželske trgovine in z njo zvezanih širših vprašanj obravnava *J. Zontar*, *Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja*, *ZČ* 1956/57 (z obsežno literaturo) in o posebnem vprašanju *S. Vilfan*, *Predpisi o obleki in blagu v polic. redih 16. stoletja*, SE 1949.

25. Cehi in obrt. Glavna zaokrožena prikaza v slovenščini sta *P. Blaznik*, *O cehih na Slovenskem*, Ljubljana 1940, in *M. Golia*, *Obrtniško življenje v preteklosti*, Celjski zbornik 1951. — Gradivo je objavil *Zahn* v Beitr 1877, 1881;

modernejšo zbirko daje *F. Popelka*, *Schriftdenkmäler des steirischen Gewerbes I*, Graz 1950. — *F. Schumi* objavlja *Beiträge zur innern Gesch. der Zünfte in Krain v AHK II*. — Z novejšo problematiko se ukvarja na primer *J. Apih*, *K obrtni politiki 18. veka*, IMK 1894. Izmed novejših avtorjev upošteva tudi pravnozgodovinsko plat vprašanja n. pr. *I. Mohorič*, *Problematika domače obrti v zadnjem stoletju*, SE 1951.

Sicer je cehovsko gradivo raztreseno po raznih objavah deloma obenem z mestnim, deloma samostojno, kakor *M. Golia*, *Slovenica v spisih metliškega čevlarskega ceha*, ZC 1951, dalje *E. Čevc* (o stavb. redu) v 900 let Kranja in dolga vrsta drugih (*K. Črnologar*, *O. Gratzy*, *A. Lavrič*, *J. Mravljak*, *R. Andrejka* itd.).

26. Industrija. Zakonodaja jo ureja skupaj z obrtjo, deloma glede oblike kapitala v zvezi s trgovino. Obrt v starejši dobi gl. pri cehih, državna politika glede manufaktur spočetka pri policijskih redih; sicer je obdelana bolj v zvezi s posamezno panogo ali podjetjem n. pr. *J. Zontar*, *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja*, Ljubljana 1957, ali *J. Sorn*, *Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov*, ZC 1952/53, *Ljubljanska suknarna*, ZC 1955. Za začetek 19. stoletja *I. Slokar*, *Geschichte der österr. Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.*, Wien 1914; nekoliko o državni industrijski politiki tega časa tudi *V. Valenčič*, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, Ljubljana 1957. — Za novejšo dobo, čeprav ne s historičnega gledišča geslo *Gewerbe* v M—U raznih avtorjev.

27. Promet in transport. Razen po svoji pravni ureditvi imata promet in transport tesno zvezo s pravom tudi po mitninah in carinah, ki se zlasti za starejšo dobo običajno obravnavata v tej zvezi. Iz slovenske literature zlasti *F. Zwitter*, *Prometne smeri v stari Ljubljani*, GV 1929/30 in *M. Golia*, *Razvoj cestnega omrežja na Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju*, ZC 1952/53. O prisilnosti cest v srednjem veku gl. literaturo o mestih in zlasti že omenjeno *Zontarjevo* delo o Beljaku. Mnogo primerjalne literature za bližjo sosesčino navaja *F. Tremel*, *Der Verkehr über den Platsch in der frühen Neuzeit*, ZhVSt 1957 (gl. tudi *L. Franz* v Car 1956). O družbah tovornikov, na kakršno opozarja *F. Popelka* v ZhVSt 1931 (z lit.), pri nas še manjka raziskav; nekaj več zaenkrat vemo o organizaciji vodnega prometa (navedbe v pravkar omenjenem *Tremelovem* delu) in v zvezi z mestnim pravom o bratovščinah čolnarjev. — Za pošto *E. Riedel*, *Aus Steiermarks Postgeschichte*, ZhVSt 1954; *A. Schluga*, *Der Waren-u. Postverkehr in Oberkärnten im 17. u. 18. Jh.*, Car 1955. Za Kranjsko *P. Radics*, *Die k. k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung*, Laibach 1896; glede na starost kritično uporabljati.

28. Trgovina. Razen pod 24 n. pr. *S. Rutar*, *Krains mittelalt. Beziehungen zu den Städten an d. . . . Küste*, MMK 1890; *H. Simonsfeld*, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig u. die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen*, Stuttgart 1887; *A. Panz*, *Der Ochsenappalto im Handel nach Venedig*, Car 1943; *E. Pipitz*, *Der Freihafen von Triest*, Triest 1863; *J. Zontar*, *Vloga Kranja v blag. prometu v teku stoletij (do 19. veka)*, 900 let Kranja, Kranj 1960; *J. Zontar*, *Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716*, prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Slovenskem v 18. stoletju, Tržič 1957.

29. Rudarstvo in fužinarstvo. Večji del gradiva je obdelan v okviru gospodarskih zgodovin, kakor *A. Müllner*, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*, Wien-Leipzig 1909 (posamezni odlomki že prej v Argo), ki nudi kljub očitkom nezanesljivosti in neurejenosti gradivo tudi za pravno zgodovino rudarstva in železarstva, med drugim skoraj prezrto objavo jeseniškega rudniškega reda. Za Stajersko *H. Pirchegger*, *Das steirische Eisenwesen . . .*, Graz do 1939 v več zvezkih. Za Koroško *H. Wiessner*, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, Celovec 1950, 1951, 1953. — Za posamezne kraje: *J. Gašpersi*, *Loški žebliji in žeblijarji*, LR 1957; O nekdanjem žeblijarstvu na bivšem Kranjskem, *Kronika* 1960; *Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico*, *Kronika* 1960. Za Borovlje *L. Jahne*, *Zur Geschichte der Ferlacher Gewehrzeugung*, Car 1930 (k temu še *G. Franz*, v Adler 1931). Za Prevalje *L. Jahne*, *Entwicklung und Bedeutung des Eisenwerks Prävali*, Car 1933; širše *I. Mohorič*, *Industrializacija Mežiške doline*, Maribor 1954. — Iz obsežne literature za Idrijo gl. n. pr. *F. Tremel* (pod 24), *M. Verbič* (pod 35), *H. Blank*, *Der Villacher Bürger W. N. als*

Kaufmann u. Gewerke in Idria, Car 1940 (z literaturo); razen *M. Arko*, Zgod. Idrije, Gorica 1931, zlasti še *J. Strieder* in *H. Srbik* (pod 24).

30. Denar. Glavni pregled: *Ernst, Menger, Mensi, Spitzmüller* v M—U/2. Za starejša obdobja zaokrožen pregled *A. Luschin*, Allgem. Münzkunde und Geldgesch., München 1904 (druga izd., tudi za novejšo dobo 1926). Širši primerjalni pregled daje *V. Murko*, Denar, Ljubljana 1943. Specialne študije večinoma v Dunajski *Numismatische Zeitschrift*; za Slovenijo izhaja *Numizmatični vestnik* v Ljubljani. Prim. še za Avstrijo: *G. Probszt*, Quellenkunde d. Münz- und Geldgesch..., Graz 1954; zastarel je *A. Globočnik*, Gesch. Übersicht d. österr. Geld- u. Münzwesens, Wien 1897. Posebej za Dunaj *A. Luschin*, Wiener Münzwesen im MA, Wien-Leipzig 1913, ali n. pr. *O. Brunner*, Die Finanzen der Stadt Wien, Wien 1929. — Za Slovenijo pregled *V. Trauner-E. Baumgartner*, Naši srednjeveški novci, ČZN 1930; vrsta spisov o posameznih kovnicah. Za prva stoletja novega veka: *A. Nagl*, Die österr. Münzordnung Kaiser Max. I. von 1500 und 1511 und ihre Vorgeschichte, NZ 1920. Za Notranjo Avstrijo v splošnem zlasti *G. Probszt*, Der Münzbetrieb in Innerösterreich. v. 1564—1620, NZ 1922; Münzpolitik v. 1564—1619, NZ 1924 ter *R. Geyer*, Zur österr. Münzpolitik 1524—1790, NZ 1933. Podatke o kranjski veljavi sem povzel po *svojem* še nedokončanem rokopisu. — O dolgem denarju in krizi okrog 1620 *G. Probszt*, Die Kipperzeit in Kärnten, NZ 1919, *A. Luschin*, Das lange Geld oder die Kipperzeit in Steiermark, MhVSt 1890, z opisnim dodatkom *H. Tauberja*. — *R. Baravalle*, Die Inflation in der Steiermark zu Beginn Erzherzog Johanns Aufbauarbeit (1800—1820), ZhVSt 1959, vsebuje izčrpno literaturo za prvo polovico 19. stoletja. — O papirnatem denarju piše tudi *F. Zalar* (NumV). — Kratek pregled obdelav *A. Loehr*, Österr. Geldgesch. in der Neuzeit, NZ 1936.

31. Denarni zavodi. Strnjene primerjalne podatke navaja *V. Murko*, Zgod. javnih denarnih zavodov, ZZR 1945/46. Za srednji vek pri nas *J. Zontar*, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije, GMDS 1932, z izčrpno navedbo primerjalne literature. Za montes pietatis: *A. Ive*, Dei banchi feneratizi e Capitoli degli Ebrei di Pirano e dei Monti di pietà in Istria, Rovigno 1881; sicer najboljše literatura o tem *M. Maragi*, Cenni sulla natura e sullo svolgimento storico dei Monti di Pietà, Archivi storici delle aziende di credito, Roma 1956. — O posebni vrsti bančništva članek *F. in G. Kahler*, Über das Wirken der Klagenfurter Münze als Montanbank des Kärntner Edelmetallbergbaus im 16. Jh. (gl. poročilo *G. Moro*, Car 1938). — Za novejšo bančništvo *Bráf* v M—U I, z literaturo.

32. Mere. Pravna organizacija merstva (delno tudi v zvezi z regulacijo cen): *S. Vilfan*, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.—19. stoletje), ZČ 1954; tam navedena tudi glavna dela *R. Baravalle*.

33. Razvoj prava v splošnem. O plemenskih pravih zlasti literatura pod 12, o slovenskem pravu posebej *Malova* dela. O avstrijskem deželnem pravu *K. Ganahl* v MIOG 1935, o štajerskem zlasti *F. Bischoff*, Steiermärkisches Landrecht d. MA, Graz 1875 (prim. Beitr 1882 in *E. Pratobevera* v MhVSt 1854). Za krajevna prava zbirka Österr. Weistümer, Wien od 1870 dalje, zlasti *F. Bischoff-A. Schönbach*, Steir. u. Kärnt. Taidinge, 6. zv., 1881, in *A. Mell-E. Müller*, Steir. Taidinge, Nachtr. 1913.

O prehodu k zapisom *M. Jasinski*, Prehod od ustnega običajnega prava k pisanemu zakonu, ZZR 1924. Za Slovenijo gl. zlasti pod 34 o gorskem pravu, nadalje n. pr. *M. Dolenc*, Ljubljanska rokopisna zbirka pravnih obrazcev..., Kron 1935.

O recepciji je klasično delo *C. F. Savigny*, Geschichte des röm. Rechts im MA v sedmih zvezkih, 2. izd., Heidelberg 1851; o teoretični recepciji *C. H. Haskins*, The Renaissance of the 12th Century, Harvard 1927 (v številnih nakladah) z literaturo (n. pr. *Vinogradoff*). O praktični recepciji *G. Belor*, Die Ursachen der Rezeption, München-Berlin 1905. Nekaj podatkov za Slovenijo: *M. Kos*, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, Ljubljana 1931.

34. Gorsko pravo. O uzakonitvi na Štajerskem: *A. Mell*, Das steir. Weinbergrecht u. dessen Kodifikation im J. 1543, Sitzungsber. d. Ak. Wien 1928; k temu *F. Goršič*, Zur sozialgeschichtlichen Wertung der steir. Bergrechtskodifikation, SOF 1959; edicija s slov. prevodi: *M. Dolenc*, Gorske bukve, Ljubljana 1940. O vprašanju uzakonitve za Kranjsko: *J. Polec*, Zgodovina »obravnavanih« Gor-

skih bukev in postavitve kletarskega mojstra na Kranjskem, GMDS 1937; o času veljavnosti *M. Dolenc*, Do kedaj so veljale Gorske bukve na Slovenskem, ČZN 1925. O poznejših trenjih med mesti in plemstvom *A. Kern*, Ein Kampf ums Recht, Forsch 1941.

Glavna dela *M. Dolenca* poleg navedene edicije: Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih od 1631 do 1655, ČZN 1914; Pravni izrazi v prevodih vinogorskega zakona, ČJKZ 1920; Pravosodstvo pri novomeškem inkorporiranem uradu nemškega viteškega reda v l. 1721—1772, ZZR 1921; Pravosodstvo cistercienske opatije v Kostanjevici in jezuitske rezidence v Pleterju od konca 16. do konca 18. stoletja, ZZR 1924; Naše vinogradništvo v luči pravne zgodovine, Gruda 1925; Pravosodstvo klevevske in boštanske graščine od konca 17. do začetka 19. stoletja, ZZR 1926; Ljudsko pravo pod žužemperško in soteško gorsko gosposko od konca 16. do začetka 19. stoletja, ČZN 1930; nadaljnje navedbe v ustreznih odstavkih (pod 36 sl.). O *Dolenčevih* razpravah, ki obsegajo kompleksno po več pravnih panog poroča *J. Zontar*, Sistematska dela iz pravne zgodovine Slovencev, GMDS 1930. Predvsem na podlagi gorskega prava zastopa *Dolenc* tezo, da je pravna ideja kolektivizma značilna poteza slovenskega prava, o čemer posebej razpravlja v Die Rechtsidee d. Kollektivismus im slow. Volksrechte, Przewodnik histor.-prawny 1931.

J. Kelemina je prispeval O terminologiji gorskega prava, GMDS 1939, *A. Sretina* pa Vinogorsko ljudsko pravo pod krupsko graščino v začetku 18. stoletja, v knjigi Metlika, Ljubljana 1944. *F. Goršič* je razen prispevkov o posebnih panogah gorskega prava formuliral svoje pojmovanje gorskega ustroja razen v prej navedeni razpravi tudi v članku Organizacija gore in Gorske bukve, Kron 1960; prav tako v Die rechtsgeschichtliche Bedeutung des Terminus »Schild und Krug«, ZhVSt 1958. — V tej knjigi zastopano stališče o ustroju gorske skupnosti temelji na razpravi *S. Vilfan*, Od vinskega hrama do bajte, SE 1952.

35. Delovno pravo. Za starejšo dobo razen literature pod 25 zlasti *M. Verbič*, Idrijski delavec v 16. stoletju, ZČ 1952/53 (nekaj o mezdah v rudarstvu in fužinarstvu 1778, ista v Kron 1956); za dobo manufaktur in novejšo dobo dela *J. Šorna* (bibliogr. v 60 let Mest. arhiva, zlasti o ljubljanski suknarni, ZČ 1952-53, 1955). Tudi sicer vsebuje številne podatke o mezdah literatura o gospodarski zgodovini. O stanovanjskih razmerah zlasti *F. Baš*, Iz zgodovine hiše v Kropi, ZČ 1952-53, in posebej z gledišča delovnega razmerja *R. Kyovsky*, Socialne razmere našega delavstva v Kropi, Kamni gorici in železnikih proti koncu 19. stoletja, Kron 1953. Osnovna pravnozgodovinska dela istega avtorja za preteklo dobo so: *R. Kyovsky*: Zakon o koaliciji, prvi razredni spopadi in ustanovitev strokovnih društev ljubljanskega delavstva, SocM 1955; Stavke ljubljanskega delavstva v letih 1871—1874 in ustanovitev prvih sindikatov v Ljubljani, Kron 1955; 70 let inspekcije dela na slovenskem ozemlju, SocM 1953; Delavski razred v kapitalizmu in vprašanje socialnega zavarovanja, SocM 1954. K poslednjemu nekaj zgodovinskih, predvsem statističnih podatkov *I. Lah* v Spom. zborniku OUZD 1937. — O otroškem in ženskem delu *V. Schmidt*, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, ZČ 1956-57 (prim. za severno sosesčino *G. Otruba* v Jahrb. f. Landesk. v. Niederösterreich). — O skupinskem sezonskem delu gozdnih delavcev *F. Goršič*, O »kasatorjih« in njihovih pogodbah, SP 1914.

36. Zasebno pravo. O tem nam manjka vsak pregled kakršnega imajo vsaj za kako obdobje Italijani (*Leicht*), Francozi (za razmeroma novejšo dobo *Viard*) in Nemci (n. pr. *Planitz* in *Stobbe*).

Delo Slovenca *P. Turnerja*, Slavisches Familienrecht, Strassburg 1874, vsebuje malo za Slovenijo. Kot zanimivost naj bo omenjen spis *L. Gorenjec Podgoričan*, Družinski život v Jugoslavenskoj, LMS 1877, s katerim je avtor skušal predstaviti nekaj Bogiščevih izsledkov. Iz podobnih nagibov izvira *A. Hudobernik*, Viano, veno v slovanskem pravu, SP 1883. Za starejšo dobo gl. *S. Vilfan*, Dva pojava (pod 38); Ob nekaterih starih ženitnih običajih obsoških in beneških Slovencev, SE 1953/54 (o vprašanju zadrage, zaroki, obličnostih pri sklenitvi zakona, skrivnih zakonih pri Slovencih in uveljavljanju konsenza, imovinsko-pravnih sistemih med zakonci). — *M. Dolenc*, Otmica in šraga, Vodn. prat. 1934. — O pojmu »priatelj« kot sorodstva *W. Fresacher*, Von der »Freundschaft«, Car 1942. O položaju žene *G. Kušej*, Žena in njen pravni položaj v času fevda-

lizma, Naša žena 1955; o tem etnografski material *I. Šašelj*, Slovenski pregovori o ženah, Et 1936. — Posebej o imovinskih razmerjih med zakonci več spisov *P. Hradila*, n. pr. Car 1908 (z literaturo). K temu z etnografskega stališča še *O. Moser*, Ehepfand und Mundgabe im älteren Kärntner Gasslbrauch, Car 1957. Podobno je bolj z nemškega stališča pisana razprava notarja *M. Reicha*, Das Ehegüterrecht in den deutschen Teilen von Steiermark, Kärnten und Krain, Festschr. z. Jhfeier d. ABGB II, Wien 1911.. V skromnejši meri o podobnem vprašanju *Zihlowski*, O ženitnih pogodbah na Slovenskem, SP 1883. — Primerjalno za zahodno sosesčino *F. Lenardi*, Regime patrimoniale fra coniugi nel diritto friulano, StG 1955, 1956. O matičnih knjigah m. dr. *A. Svetina* v II. Trubarjevem zb., 1952; o civilnih porokah pod Francozi *K. Črnologar* v MMK 1902.

Za dedno pravo *M. Dolenc*, Kmečko dedno nasledstvo za časa veljavnosti gorskih bukev, ČZN 1927; O dednih pravicah vdov pri Južnih Slovanih, Vodnikova prat. 1939; *K. Torggler*, Die Regelung der gesetzlichen Erbfolge in Kärnten und deren Vorgeschichte, Car 1926.

Poglavje o jamčevanju in zastavni pravici sloni neposredno na virih (o jamčevanju primerjalno n. pr. *O. Peterka*, Zur deutschen Bürgerschaft im Rezeptionszeitalter, Zycha Festschr. 1941). Dalje: *M. Dolenc*, Pravni institut »Klausel des allgemeinen Landschadenbundes« v slovenskih deželah, ZZR 1930, in *J. Polec*, Paberki o klavzuli deželne obveze za škodo (Landschadenbund), GMDS 1959.

Glede retraktnega prava: *J. Polec*, O retraktni pravici na našem ozemlju, SP 1929. (Sorodne teme se dotika polemika *I. Milič*, Porijeklo prava bližike na prvokup i odkup nekretnina, HZ 1952, proti *Leichtu*.)

Zemljiško knjigo obdelujem deloma po virih in članku v M-U (*Bartsch*); tam gl. tudi podatke o enem izmed glavnih del (*Randa*). Prim. še *F. Čada*, K pozůstatkům desk zemských, Sborník Friedrichuv 1931; *H. Demelius*, Das älteste Grundbuch der Stadt Graz 1736, MStLA 1957; *F. Posch*, Die steirische Landtafel, MStLA 1953.

K zgodovini odz predvsem *Festschrift zur Jhfeier des ABGB I—II*, Wien 1911. K temu še *J. Polec*, Pripombe kranjske deželne komisije k Martinijevemu osnutku avstrijskega dražavljanskega zakonika, ZZR 1940.

O najstarejšem zavarovalstvu *A. Urbanc*, Slovenska bratovščina sv. Hieronima v Vidmu iz leta 1452, PO iz Glasnika udruženja aktuara Kr. J. 1940 (k temu *G. B. Corgnali* v Ce Fastu 1940, in *S. Jug* v GMDS 1941.) Precej obsežen zgodovinski uvod ima *I. Martelanc*, Razvojna nagibnost oblike zavarovalnega podjetja, Disert. Ljubljana 1943.

Splošen uvod o razvoju meničnega prava vsebuje *M. Škerlj*, Menično pravo, Ljubljana 1922, k čemur bi bilo še primerjati *R. de Roovez*, L'Évolution de la lettre de change..., Paris 1953. Za Slovenijo drobec *M. Škerlj*, Protestni protokol odvetnika in notarja dr. Blaža Crobatha, SP 1944. Sicer posameznosti v literaturi o gospodarskem pravu, kar velja posebej tudi o trgovinskem pravu, glede katerega bi bilo pritegniti še *P. Rehme*, Gesch. d. Handelsrechts v Ehrenberg, Handb. d. gesamten Handelsrechts, I. Leipzig 1913.

Posameznosti iz raznih vej civilnega prava vsebuje pravno-etnografska literatura, *R. Bežek*, Zadav ali ara, SP 1894, *J. Zontar*, Soseskini (cerkveni) »hisi« v Beli Krajini, SE 1957, in primerjalno zlasti monografiji *G. Perusini*, Il contratto di Soccida in Friuli, Arch. Vitt. Scialoja 1943, ter *F. Maroi*, La proprietà degli alberi separata da quella del suolo, Atti del III° Congr. d'Arti e tradizioni popolari, Roma 1956.

37. Sodni postopek. Razen navedb v zvezi s kazenskim pravom primerjalno zlasti *J. W. Planck*, Das deutsche Gerichtsverfahren im MA, I. in II., 2. nakl., Braunschweig 1878/79. Za naše kraje, vendar bolj z organizacijske plati *E. Planer*, Recht u. Richter in den innerösterr. Landen, Graz 1911. Posamezni prispevki: *M. Dolenc*, Pravnozgodovinska študija o prisegi pri Slovencih, ZZR 1940 (prim. tudi Vodnikova prat. 1941); zdaj popravljeno z razpravo *J. Mal*, Rota — staroslovenska prisega, GMDS 1941; *A. Luschin* piše o sočasnem poročilu o postopku na Koroškem, Car 1913; *K. Torggler*, Darstellung des Kärntner Rechtes und Rechtsganges, Arch 1936; *S. Vilfan*, Zgodovina ... arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, ZČ 1952/53; *F. Goršič*, Sposobnost za stranko in pravdna sposobnost po gorskem pravu, P 1958; Aktivna legitimacija po gorskem

pravu, P 1959; Tretje osebe kot pravdne stranke v gorskem pravdnem postopku, P 1960; Gorski gospod kot pravdna stranka, P 1960.

K zgodovini odvetništva: *F. Kübl*, Geschichte der österr. Advokatur, Graz 1925, in posamič zlasti: *A. Svetina*, Prispevki k starejši zgodovini odvetništva v Ljubljani, P 1954; *A. Urbanc*, Paberki k zgodovini odvetništva pri nas, SP 1942; *isti*, Podložniški odvetnik, SP 1943; bolj z biografskega gledišča, *F. Skaberne* v prilogi SP 1936. *A. Jaksch*, Die k. k. Kärntner Finanzprokuratur 1706 bis 1917, Car 1919.

Posebno vprašanje obravnava *A. Urbanc*, Zakaj je dr. France Prešeren pri-segel kot civilni in kazenski sodnik? Ljudski P 1950.

38. Kazensko pravo in postopek. Strnjen oris najstarejše problematike n. pr. *R. Charles*, Histoire du Droit pénal, Que sais-je? Paris 1955. Za Nemčijo v srednjem veku *R. His*, Das Strafrecht d. deutschen MA I, Leipzig 1920; *isti*, Deutsches Strafrecht bis zur Karolina, München-Berlin 1928. Za Avstrijo *H. Hoegel*, Gesch. d. österr. Strafrechtes, Wien I 1904, II 1905. — V slovenščini doslej najbolj izčrpno delo za 16. stoletje *J. Zontar*, Kranjski sodni red za dežel-ska sodišča iz leta 1535, ZČ 1952/53 z literaturo (za štajerski red *F. Byloff* v ZhVSt 1907, za koroškega *H. Baltl* v Car 1949). Vpogled v izvajanje takih norm daje *V. Fabjančič*, Ljubljanski krvniki, GMDS 1944/45. — O običaju pustošenja med slovenskimi kmeti *S. Vilfan*, Dva pojava ljudskega prava med Slovenci v 16. stoletju, SP 1943. *M. Dolenc* posebej obravnava Kazenska sredstva po sodbah slovenskih ljudskih sodišč, Przewodnik hist.-prawni (prim. *isti*, Vodnikova prak-tika 1935); njegovo mnenje O »krvavem penezu« in sorodnih dajatvah, GMDS 1939, je medtem popravljen po prej navedeni *Zontarjevi* razpravi; za 18. sto-letje *M. Dolenc*, Postanek in pomen inštrukcij za krvna sodišča na Staj., Kranj, in Koroškem, ČZN 1912 (k temu MMK 1903; *A. Mell*, Das steirische Bannrichter-amt, ZhVSt 1904; za Koroško *M. Wutte*, Car 1912), in *E. Kwiatkowski*, Die CC Theresiana, Innsbruck 1904. Za dobo Jožefa II. *A. Mell* v ZhVSt 1928. — Kratek zaokrožen pregled od starejših do novejših časov daje katalog Niederösterreich. Landesmuseum, Österreichische Strafrechtspflege, Wien (s kratko lit.). O pre-hodu na novejšo dobo n. pr. še: *A. Mell*, Versuche zur Verstaatlichung der Straf-gerichte in Österr. von dem J. 1848, ZhVSt 1916. O posameznih vrstah kazni je zelo bogata nem. literatura (n. pr. *R. Quanten* in razni spisi o pravni etnografiji). — O preganjanju več zlasti na Štajerskem je glavno delo *F. Byloff*, Das Ver-brechen der Zauberei, Graz 1902, čigar dela, navedena v ZhVSt 1943 so sploh najštevilnejše obdelave kazenskega prava na Slovenskem. Primerjalno o tem: *Soldan-Heppe*, Gesch. der Hexenprozesse, Berlin 1911, in za naše kraje: *M. Wutte*, Hexenprozesse in Kärnten, Car 1927; *F. Kovačič*, Donese k čarovniškim procesom, ČZN 1909; *M. Dolenc*, Kazenska pravda zoper Veroniko Deseniško, Ljub-ljana 1956, in še vrsta drobnih objav. O torturi daje glavne podatke za naše kraje navedena literatura. O zgodovini 19. stoletja n. pr. *M. Dolenc*, Usoda ljub-ljanske prisilne delavnice, Kron 1937, in zgodovinski uvodi k njegovim delom iz kazenskega prava.

Več nadaljnjih *Dolenc*evih spisov o zgodovini kazenskega prava gl. biblio-grafijo v ZZR 1942.

39. Pravna etnografija in spomeništv. Razen *Hudovernikovih* začetkov upoštevati še *J. Polec*, Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem »Napotku«, Razprave AZU 1945. Sicer je v novejši dobi uvedel delovanje v tej smeri zlasti *M. Dolenc*, Pravniški razgled po slovenskih narodnih pesmih, SP 1914; Slovenski pregovori in reki pa naše pravo, Vodnikova prat. 1936; Simbo-lična pravna dejanja in izražanja med Slovenci, SP 1938. — Zaokrožen koncept: *S. Vilfan*, Očrt slovenskega pravnega narodopisja, Narodop. Slov. I, 1944, in o teoretični podlagi: Pravna folkloristika — etnografija — etnologija? Rad kon-gresa Folklorista Jugosl. 1957, Zagreb 1959; dopolnitev k očrtu in Dolencovi razpravi zlasti: *isti*, Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pri-povednih pesmih, E 1943. Krajevni pregledi: *M. Matičetov*, O etnografiji in fol-klori zapadnih Slovencev, SE 1948; *J. Božič in St. Terčak* v Kotnikovem zborniku. Celje 1956; *J. Fridl*, Pravo v knjigi *M. Jagodic*, Narodop. podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958. — Za zahodno soseščino *G. Perusini*, Consuetudini giu-ridico-agrarie della prov. di Udine, Arch. Vitt. Scialoja 1943. — Pravno spome-ništv (arheologijo) je pri nas uvedel *J. Zontar*; glavno delo: Zur Problematik der Rechtsarchäologie bei den Völkern Jugoslawiens, Wiener Arch. f. Gesch.

d. Slawentums 1956; k temu še *H. Baltl*, *Rechtsarchäologie des Landes Steiermark*, Graz-Köln 1957.

40. Pravna znanost in organizacije. O razvoju pravnega šolanja *J. Polec*, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo, *Zgodov. sloven. univ.* v Ljubljani 1929, in vrsta posameznih člankov istega pisca. Nadaljevanje: *G. Kušej* in *R. Sajovic*, Pravna fakulteta v prvih treh desetletjih, *ZZR* 1954.

O posameznih učenih pravniki zlasti *J. Polec*, Slovenski pravni znanstveniki pretekle dobe v tujini, *Pol stoletja društva Pravniki*, 1939; o posameznikih tudi posebni članki v *SBL*, večinoma *J. Polca*. Prim. še zlasti *V. Murko*, K dvestopetdesetletnici pomembne narodnogospodarske knjige I. St. Florjančič de Grienfeld, *Bos in lingua ...*, *ZZR* 1945/46; o Pelzhofferju kot državoslovcu *Spektorski* v *Razpr. AZU* 1941. O Dolinarju še *J. Marx* v *Jahrb. f. Gesch. d. Stadt Wien* 1948 in *J. Zontar* v *ZČ* 1955.

O slovenski pravniški organizaciji in posameznih pravniki *Zbornik Pol stoletja društva Pravniki*, Ljubljana 1939 (*R. Sajovic*, *V. Trauner*, *R. Andrejka*, *J. Polec* in dr. ter poseben članek *J. Wilfana*, Društvo »Pravniki« v Trstu in njegov »Pravni vestnik«).

Slovenski pravnozgodovinski slovar zaenkrat nadomešča: *J. Kelemina*, Pravne starine slovenske v filološki luči, *GMDS* 1933; primerjalno: *V. Mažuranič*, Prinosi za hrvatski pravno povijesni riječnik, Zagreb 1908—1922, in za starejše nemške termine razen znanih slovarjev (*Lexer*, *Schmeller*) posebej *Deutsches Rechtswörterbuch* (Wtb. d. älteren deutschen Rechtssprache, Weimar, izhaja v snopičih), za srednjev. latinščino zlasti *Du Cange*, *Glossarium ...* O podobnih pripomočkih in uporabi tehnika zlasti *B. Grafenauer*, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960.

Primerjalno gradivo je zbrano v zvezkih II—IV kolektivnega dela Vseobščaja istorija gosudarstva i prava, Moskva 1947 (pri nas tudi v srbskem prevodu); v slovenščini avtorizirana skripta *G. Kušej*, Splošna zgodovina države in prava, Fevdalizem, Ljubljana 1954, začasni učni pripomoček.

Drugače, po razvojnih stopnjah, je zasnovano delo *W. Seagle*, *The Quest of Law*, New York 1941, nem. izd. *Weltgeschichte des Rechts*, München-Berlin 1958.

INDEKS

Vneseni so le nazivi nekaterih ožjih pojmov in ustanov, predvsem v dopolnilo kazalu po naslovi. Širše pojme (lastnina v splošnem, razne širše panoge itd.), zlasti pa družboslovne pojme (razne družbene oblike) in splošne označbe države je treba iskati po kazalu naslovov. Slike in bibliografija niso vneseni.

- Abfahrtsgeid* 494
Abgeordnetenhaus 439
absolutizem 337, 344 sl.; politični 309 sl., 346; pravni 365 sl.
adjoint 379
advocatio, advocatus, advokat, gl. odvetnik (štvo)
ager (vrste: arcifinius itd.) 35
agnati 259
akord 300, 389
Akademija operozov 352, 394
aldiani, -e 44
alod 71, 124, 259
amortizacija (listin) 520; -ska zakonodaja 343
Amtmann 134
analogija 399
Anefang 275
Anerbenrecht 260
Anlag 314, des Werts 317, neue A. 318
Anschlag 314, 323, 3. u. 6. Pf. 316
Antwoorter 406
apalt 306, 366
apelacija 274, 371, 405 sl.
ara 510
arengo 147
arest, -ni postopek 168, represalijski 176, 275; proti tujcu 176; aretacija 213, 399
arhiakon(at) 115, 270, 382
ariman(n)i, -ije 44, 55, 130, 209
armada, stalna 367
arondacija 489, 494
arrondissements communaux 379
Auf-gebot 209, -kauf 305
Ausschuss 328
aval 484
avtonomija 87, 349, 426, cerkvena 435, deželna (it.) 475, kmečka 334, kulturna (avstr.) 478, lokalna 332, mestna 165, 347, 380, podeželska 279, sodna 325, srednjeveška 192, 337, stanovska 324 sl., 362
azil 272
babina 258, 261
bajtar 291
bala 257
balotiranje 151
ban 27, 138, 427; -ovina 468, 471 sl.
bancerli 492
Bancozettel 369
banka 217, 246, 333, 484; državna 369; Narodna 369; bankir 177, 322; bankovec 369, 483; bankodeputacija, ministerialna 371; bankrot 369
Bann 46, 131, -u. Acht 212, bannus 274; -meile 172; -richter 213; -taiding 157 sl., 163 gl. veča, patidenk; -wald 227
barskalk 45, 101, 190
Bauernlehen 295
Befreundte 250
behab-en, -brief 406; -nus 409
beležnik (ogr.) 469; javni 520, gl. notar
beneficij 47, 71, 73
Berg-genosse, -hold 354; -meister 191; -recht 354; -taiding 355
Bestand 83
besednik 264, 331, 357, 408
Bettelrobot 292
Beutellehen 164
Bezirks-amt 448; -hauptmann 447; -obrigkeit 379
bimetalizem 307
birokracija 86, 346 sl.
blagajna, okrajna 472; zemlj. odveze 486
blagó 225, 254; *blagarica* 225, 247; blago prepovedano 173, težko 173
Blutbann 198
bona avita, quaesita 257
bonum probandi 272
boršt 227
borza 391, 483; dela 494, 498, 500
božji denar 236
bratovščina 174, 246; pravniška 352
Brandschatzungsgeld 316
bremena podložniška pri razmerjih in 486; realna 231, 258, 416, 486
breme, dokazno 272
brezpokoj-než, -nost 46, 262, 264
brodolom 232
Buchhalterei 329
bukve, gorske 356 sl., 403

bula, zлата 194, 202
Burg-fried(en) 166, 213; *-graf* 334;
-recht 163, 354

Cameral-Gefällenvervaltung 375

campio 273

canon 81

capitularia 45

carina 33, 132, 310, 369, 433

capitaneus 149 sl., 206; *terrae* 206; *Pai-*

sanatici 216; *Sclavorum* 216

castrum 110, 153; *capitale* 125

castellum 110

chartulae emphytheuseos ... 110

ceh 174, 246, 297 sl., 304, 336, 347, 390 sl.

census 81, 124; *cenžual* 124, 179; pri
 volitvah: *census* 454, 456, 463, 466,
 473, 521; *cenžit* 444

centralizacija 279, birokratska 435

cerkev farna 179, lastniška 114, 179;

Cerkev 36, 382, 432; osebe 42

cesar, *-stvo* 27, 106, 199

circondario (it.) 475

civi-s 35, *-tas* 33, 110, 153

Code Civil (Napol.) 420

collectiones de Sclavis 112

colonus 79

comes 34, 46; *comitatus* 107

communitas civium 157

comprovincialis 204

congregatio 140

consilium 150

constitutiones: Antoniniana 35; *pacis*
 (razne) 132; *Crimin. Carolina* 398,
Theres. 402; *de regalibus* 130; *Patr.*
Foroiulii 221

consules 151

contractus soccidae 524

Conversio ... 57

coprništvo 266, 270, 351 sl., 400 sl.

crimen laesae maiestatis 397

curia 199

curtis 75

cvelbar 87, 158, 212

čaropnica 266 gl. *vešča*

ček 484

čepnina 318, 345

č(e)rnida 209, 319

četovodje 210

četrti 211, 331

členi, dokazni 405 sl., 518

človek 79

dača 310

dajatve 64, 286, 310; *deželnemu go-*
spodu 196; *slovanske* 98; *sicer pri*
posameznih razmerjih

dan, *pravdni* 272, 404 sl.; gl. *tudi na-*
rok; *kovanja* 282, 390

dar-ilo, *-itev* 236, 257; *-ovi* 254; *-ovnice*
 97, 106

dav-ek, *-ki* 130, 202, 208, 286 sl., 310 sl.,
 331, 336, 346, 363, 375; *deželni* 156,
 171, 313 sl., 340; *državni* 330; *evi-*
denca 211; *farški* 312; *imenjski* 314;
komorni 311, 319, 332; *mestni* 163,
 311 sl.; *neposredni* 370; *na obresti*
 318; *osebni* 313; *posredni* 203, 310,
 317, 323; *na premoženje* 33; *puntar-*
ski 316; *stražni* 311; *telesni* 313;
uprava 33; *urbarski* 320; *zemljarina*
 33; *židovski* 171, 312

ded-ič 357; *-ina* 182; *-iščina* 257; *-nost*
 121, 181, 356, 385, *fevdov* 190; *-ovanje*
 285, 363, 416, 489, 524, *gorskih zem-*
ljišč 356, *hub* 289, *intestatno* 258,
 416 sl., *oporočno* 258, *po zakonu gl.*
intestatno, *podložnikov* 416, *staršev*
 261; *-ovina* 257

dejanje, *kaznivo* 399, gl. *tudi delikt*;
pravdno 270

dekan, *-ija* 107, 333

dekla 79, 250, 298 (gl. *tudi hlapec*,
mancipij)

delav-ec 191, 244, 388; *-nik* 495 sl.

delegacije 439

delež 259, 390; *dedni* 357; *fužinski* 390;
nujni 418; *solastninski* 191

delesmanni 44, 122

delikti 399 sl.; *abstraktni nevarnostni*
 512; *tiskovni* 520; *upravni* 511; gl.
tudi zločini

delitev kmetij 386, 416, 489; *oblasti* 86;
skupnih zemljišč 488, *zapuščin* 524

delnice 480

delo, *javno* 493; *mezdn* 183; *prisilno*
 402; *delovno* pr. 297, 388, 495 sl.

delokrog, *lastni in preneseni* 430, 452

denar 143 sl., 305; *-ič*, *deseti* 164; *krvavi*
 274; *naselitveni* 180; *puntarski* 316;
tedenski 313, 318

depozit 237, 323; *depozitar* 237

deputacija, *bančna*; *tajna* 371

deputat 490 sl.

desetina 74, 82, 112, 231, 234, 386, 486;
kanonska 115; *od krčevin* 228; *slo-*
venska 82, 115

desetnija 107

deska, *deželna* 411 sl., 454, 456, 514

desponsatio 253

dežela 143, 192 sl., 373 sl., 430, 475, 477;
deželan 204, 324, 363

dežman 44, 122

dieceze 33

Dienst-mann, *-leute* 122

digeste 36, 395

dinast 133

Ding 87; *ding-en*, *-nus* 405 sl.

diploma, *oktobrska* 435, 444

direktorij, *in publ.*, *rač.* 371

distrikt(-ctus) 135, 376, 378; *districtio*
 113

dnina, *-r* 298, 299 sl., 357, 492, 503

- dogovor* 236
dokaz 272, 409 sl. (pravila, členi); svo-
 bodna ocena 518
doklade, občinske 452
dolg, deželni 317, 322; kmečki 490; ko-
 morni 318; zapustnikov 261
dom, gor., sp. 438 sl.
domec 164 sl., 293
domene 41, 45 sl., 102, 106, 208, 311 sl.,
 319 sl., 340, 344
domin-at 33 sl., 337, 367; -ij 377 sl., 412;
 -ikalna zemlja (kmetija), vinograd
 356; -ium directum, utile 72, 165, 228,
 385
domovinstvo 452
donatio propter nuptias 256
dopust 497
Dorfgericht 217
dostojanstvo, dvorna 205, 337
dot 252, 255 sl.
dož 147
dražba 490, 520
državnoneposrednost 105, 194, 202
drustva 461, 469, 500; pravniška 523 sl.
družbe 177; pastirske 238, 245; sodniške
 197; trgov(in)ske 281, 336, 461, 480 sl.
 (vrste); rudniške 296, 481
druž-ina 249; velika 54; -inče 250, 298;
 -inik 55, 250
dualizem, gospod. 96; stan.-mon. 309
 sl., 335, 342, 344 sl.; a.-og. 439, 464
ducatus 107
duellum 273
duumvira 33
dux 107, 112, 147
dvajsetina 386
dvajstija 87, 158 sl., 207, 212, 214, 333
dvoboj 264; sodni 273
dvodomnost 435, 438, 467
dvor 61 sl., 75 sl., 95 sl., 122, 125, 128,
 156, 225; svobodnjaški 59; -ec strelski
 183
dvotirnost uprave 430, 435, 444

Ecoles centrales 396
edictum Rotharii 43; edikt Karakalov
 35
Edlinger 55
Eigenmann 79
Einlag 314
Einung, freie 204
Ekloge 118
eksarhat 147
eksogamija 251
ekspropriacija kmeta 282
electio canonica 129
emfitevza 110
enakorodnost 87
enakost državljanov 433; pred zako-
 nom 365
endogamija 251
entbrechen 406

erar, deželni 323, državni 323 sl.
Erb-bürger 158; -hold 79; -huldigung
 203; -leihe 181; -zinsvertrag 420
Erkantung 406
erstehen 406
evikcija 244
evokacija gl. ius evocandi
Ewigsatzung 240
exact-iones 113; -ores 134, 311

Fahnlehen 129
fajda 131, 248, 263, 266
faktor 281
familia 122
fantovščina 265, 269
fara 114, 382; predjožef. 376, 378
Fehde 131
felonija 47, 107, 130
fideikomis 418 sl.
fiskal 521
fevd 73, 80, 129, 135, 138, 190, 216, 232,
 234, 272, 336; dedovanje 258 sl.; do-
 datni 295; državni 130; kmečki 295;
 mošnjička 164, 190; rovtarski 295;
 uradniški 107; zastave 129; žezla 129;
 -alec, visoki 119, 133; -ne knjige 44;
 -stvo 46
foederati 42
formal-izem 270; -nosti 235
Forst 227; -haber 82; -recht 82
forum 153; rei sitae 203
Frage, peinliche 400; Fragstück 406
Frei-leute 79, 179; -mann 79; -saß 293;
 -stift 121, 180; -ung 272
Frenga 272
Freundschaft 250
Fürkauf 305

Gantrecht 176
gastald(us) 134, 216
Gast 166; -recht 176
Gau 46, 107
Gayhandel 172
Gedenker 402
Gefährdeid 406
Gegenweisung 406
Gemein der Bürger 157
Gemeinde- (v raznih zvezah 452)
Generaleinnehmer 329
Genossenschaft 501
gerent (obč.) 475
Gerichtszeugbrief 270, 406
Gerhabschaftsordnungen 416
Gesamt-reichsrat 439; -staatsidee 334
Geschworene 158
geto 170
Gewaltklage 275
Gewer(e) 227, 232
Gewerkschaft 481
giljotina 268
glandaticum 82
glasilo, strokovno 523 sl.

- glavar(-stvo)* 206, 216, 333 sl., 364; četrtini 211; deželni 156, 173, 206, 209, 287, 329, 339, 358, 362, 363, 374, 375, 387, 388, 407, 445, 477; deželni vojaški 339; okrajni 446 sl., 461 sl., 472, 474, gl. srez, okraj, načelnik, poglavar; rudniški 481; Slovencev 216; vojni 210
- glavarina* 313, 316, 318
- glebae adscriptio(-us)* 42, 77, 81, 180, 283 sl.
- Gleitgeld* 323
- globa* 263, 286, 357, 403
- glos-a* 352, -iranje 44
- gmajna* 166, 168, 218, 228, 291, 331, 386, 414, 449, 488; mestna 161; obhodi 231
- goldinar* na hubo 318; hišni 318
- gor-a* 184, 353 sl.; -nik 354; -nina 184, 353 sl.; -ske bukve, gl. pod bukve; -sko pravo 78, 185, 279, 353, 418; -ščina 184, 356; -šek 354
- gospod* 326; deželanski 204; deželni 192, 204; fevdni 47, 73; gorski 354; mestni 148, 155, 159 sl.; svobodni 133; vaški 217 sl.; *gospo-ska* (-stvo), delegirana (okrajna) 378 sl., 448, 523; *gospodstvo* (= *gospoščina*, 523, oz. *gospod*); cerkveno 125; deželnoknežje 324; dežel-skosodno 153; komorno 208; mestno zemljiško 164; ogradno 74, 125; patrimonialno (gl. tudi tam) 333, 387, 412, 449; priključeno 197 sl., 320, 335; teritorialno (zemljiško) 74, 82, 97 sl., 113, 119, 121, 123, 125 sl., 128, 141, 152 sl., 189, 191, 192, 197, 211, 227, 311, 333, 442; zastavljeno 324; zemljiško 74, 93, 96, 117, 122, 165, 239, 310, 311, 378, 412 — disciplin. oblast 189
- gostač* 162, 165, 254, 292 sl., 355, 485, 492
- gozd* 227
- grad*, glavni 125, 140, 156
- gravamina* 328, 348
- gremij*, magistratni 453
- grof(-ija)* 34, 46, 66, 102, 140; deželni 139, 207; grajski 334; mejni 46, 108; palatinski 138 (gl. tudi knez, krajina)
- Grundaufschlagen* 233
- Grundstör* 264
- grunt* 76, 488
- gubernij* 372 sl., 375, 376, 446
- guverner* 372
- Gült* 314 sl. (vrste); -buch 315; -en-steuer 314
- Hab*, beslagne 173
- habeas corpus* 203
- Handurbar* 186
- hasek*, hasnovanje 71, 227
- Haupt-gemeinde* 380, -mann 149, 206
- Heeresbann* 198
- Heimsteuer* 256
- herba-ticum*, -digo 82, 228
- Herren-anschlag* 315; -gült 438; -haus 438; *Herrschaft* 214, angereihte 197
- Herzog*, -tum 107
- Hintersass* 79
- hipoteka* 241, 244, 411
- Historia Langobardorum* 52
- hiše*, prostolastne 161
- hlap-čič* 122; -ec 204, 248, 250, 298, 326; pridvorni 79, 291, 297, 299; gl. man-cipium, nesvobodnjak
- hoba* (servilis, sclavanisca) 121 sl., gl. huba
- Hoch-freie* 119; -wald 227
- Hof* 75; -er 492; -haltungordnung 336; -statt 164, 293; -stätter 293; -taiding 205
- Hold* 79
- homo* 79; bonus 87; liber. proprius 79
- hramba* 237
- hranilnica* 484, 490
- huba* 75 sl., 96 sl., 120, 121 sl., 178 sl., 283, 289 sl.; bavarska 121 sl., deljena 290, hlapčevska 121 sl., kraljevska 97, slovenska 121, viničarska 184; raz-kroj 289; huber 492; *Hub-gulden* 318; -meister 208
- ideja* o skupni državi 334
- imena* 476
- imenje* 314, zamolčano 315
- imenovanci* 160
- imunitete* (tudi -na ozemlja) 99, 113, 128, 140, 161, 164, 188, 271, 329 sl.
- incantare* 176
- indigenat* 326
- individualizacija* prava 224
- industrija* 480
- inkolat* 326
- inkvizi-cija*, -tor 266, 343 sl., 401
- inrotuliranje* 409
- inspektor* dela, obrtni 498; -at, okrožni 472
- instrukcije* 327 sl.
- instrumentum guarentigiatum* 245
- intendant* 374, generalni 372
- interciacija(-tatio)* 275
- Interessenzuschlag* 318
- inter-dikt* 226, 312, 352; -polacija 36, 352; -regnum 130
- introitus* 193
- inventura*, zapuščinska 363, 416
- investitura* 129, 234; boj za -o 116, 128 sl.
- Inwohner* 162
- iudex* 87, 135, 151, 155; generalis, pro-vincialis 205
- iurati* 87, 158
- iudicium*, delegatum in causis subdito-rum 375; generale 204 sl.; petitorium 205; possessorium 205; provinciale 135, 205

ius (iura) 61, 81 (= dajatve); compascendi etc. 414; de non appellando oz. appellandi 203, 274; evocandi 46, 274; gentium 35; inspiciendi et cavendi 432; maiestaticum circa sacra 382; naufragii 232; protimiseos 239; recadentiae 261; reformandi 432; regale 130; resistendi 203; suffragii et honorum 35
iustitia denegata vel protracta 270
 izgon protestantov 310, 344; Židov 171
 izrazoslovje, pravno 523
 izročitev 213 sl., 226, 233, 257, 508, 510, 524
 izterjevalci 134
 izorš-ba 245, 407 sl., 519 sl.; civilna 275 sl.; davčna 315; s trsko 315; -evanje kazni na prostosti 521; -itev zakona 251 sl.
 jam-čevanje, osebno; -stvo 240
 ješar 390
 jezik, učni 458; uradni 382, 458, 478, 508
 Judenregal 169
 juge de paix 379
 jus na gmajni 487
 Justizstelle, Oberste 371, 513
 jutrna 254 sl.
 kajža, -r, -stvo 178, 254, 291 sl., 296, 355, 390
 kamen, knežji 137 sl.
 kancelar 338, 339, 477
 kant 176, 407
 kanton 377 sl.
 kapitan 331; gl. pod c)
 kapitulat 45, 88, 118
 kartel 482, 499
 kasagij 44, 55
 kasaz, kasez 55
 kasator 494
 kastelan 133, 206
 katastrof 370, 377, 412, 488, 507
 kazen, -ni 91, 131, 265, 354, 357, 388, 400 sl., 511 sl.; denarna 264, 388 sl. (gl. globa); izvrševanje 520; krvna 400 sl.; osla 389; premoženjska 267; prostostna 267, 402 sl.; smrtna 86, 261 sl., 402 sl., 511 sl.; sramotilna 267, 415; telesna 264, 267, 357; upravna 511; vrste 262, 268; za nepokornost 520; zrcaleče se 267 sl., 403; kaznilnice 521
 klavzula obče dež. obveze za škodo 245, 275, 419; salvatorična 398
 Kleinrechte 81
 klop 326
 kmet 79; svobodni 182, 219; -ija 75; zakupna 181; gl. kup, zakup
 knap 122

Knecht 122
 knez 26, 42, 46, 50, 56, 61, 100, 108; cerkveni 330, 363; deželni 130, 143, 169, 192, 204, 274, 280; državni 106, 132, 198 sl.; državneposredni 193; karantanski 57; krajinski 46, 102, 135, 148, 152, 193, 216; plemenski 102; volilni 194, 199; kneževina 57, deželna 86
 knjiga, -e, fevdne 130; imenjska 293, 315, 326; matične 414 sl., 476; mestne 233; rudniške 413; trgovske 391, 405; zemljiška 370, 411 sl., 487 sl.; železniška 413; knjigovodstvo, stanovsko 293
 koalicijska, zak. o 482, 499
 kočar 291
 kodeks (cerkv.) 415
 kodifikacija 348, 350, 393; civil. prava 418; Justinijanov 24, 36, 352, 410, 420
 kolekte 112
 kolon 284; -at 34, 78, 110, 182 sl., 296, 384, 490 sl.; -ija 33; -ist 35; -izacija 96 sl., 113, 119, 120 sl., 125; beneška 288, 296
 komandit, -ist 281, 480
 komasacija zem. 489, 494; obč. 473, 475
 komis-ar, civilni 472; deželnozborski 327; justični 372; občinski 475; -ariat gener. civ. 474; nabornega okraja 377 sl., okrajni 379, 412, 513; -ija 344, 372 sl. (razne); -ijska pogodba 483
 komitat 140, 332, 462
 komora 326, 337 sl., 344, 363, 371; obdavčenje 320; zlasti dvorna 340, 362; apelacijska 373; gospod. k. 481, gl. tudi zbornice, premoženje
 kompas(-no pismo) 408
 kompromis 348; -no pravo 349
 kompozicija, -jski sistem 263 sl.
 komun(-a) 148, 157, 216, 331, 335, 379, 449; -ela 218; -alna mesta 219
 kondotjerstvo 210
 kongrua 382
 konj (mera oborož.) 209
 konkordat 394, 415, 432, 435, 507
 konkurz 409, 519
 konsenz 234, 252 sl., 414
 konses, komerčni 375
 konskripcija 368
 konstitucije, Markvardove 221
 konstituenta 429 sl., 434, 437, 465 sl.
 kontinuiteta (rim.) 23, 31, 38, 146, 152
 kontrakt 234
 kontribucija 321 sl.; nova 318
 kontumac 404 sl., sodba 406
 Konventionsmünze 369
 Konverzija 394, gl. Conv...
 korporacija 160, 192
 korupcija 346 sl.

- kose-zi* 44, 55 sl., 95, 100 sl., 108 sl., 117, 125, 128, 135 sl., 179, 183, 196, 209, 212, 230, 258, 294, 399; -ščina 130
- kot, Kott, -enhäuse* 509
- kovničar* 208
- kraji, tridentin. in dr.* 253
- kraji-na* 103 sl., 107 sl., 128, 192, 442; Vojna 318, 331, 337, 346, 370, 388; -šnik 128 (gl. knez)
- kralj* 27, 106 sl., 169, 199
- krčevina* 295
- kredit* 171, 322 sl., 410
- Kreis* 477; -amt 376, -behörde, -regierung 447
- kresija* 374, 376, 378 sl., 387, 444, 447
- krioda* 261 sl.
- Krmčija* 117
- kronike* (imena) 49, 137
- krščenica* 40, 59, 101
- kronina* 101, 262, 263 sl., 402
- kuks* 281, 481
- kup* 42, 237; neveste 250 sl.; rešilni 241 sl., 324; -oprodaja 234, 510
- kurial* 33
- kurija* (vrste) 326, 440 sl., 455 sl., 481
- kvestor* 33
- Lah* 40, 61, 93
- Land-buch* 315; -handfeste 201, -herr 204; -leute 204; -mann 204; -rat 477; -recht(en) 89, 205; -schadenbund-klausel 245; -schrann(e) (n)gericht 205; -stände 192; -standschaft 444; -tafel 412; -taiding 204 sl.; Landes-ausschuß 445; -chef 446; -fürst 192; -gericht 513; -hauptmann 206; -herr 192, 204; -präsident(dium) 446; -regierung 444, 446; -verwalter 329; -verweser 206
- last(nina)* 25, 61, 272; alodialna 117; deljena 72, 83, 181, 420; etažna 507; fevdalčeva 164; fužin 390; individualna 54 96; kraljeva 97; ogradna 178, 188, 229; osebna 224; prenos 234; prosta 191; rudniška 481; stroji 507; svobodna 234; uživalna 165; zasebna 98, 225; zemljiška 69, 70 sl., 84, 224
- latifundije* 110
- Latinci* 35
- lavdemiji* 260
- lazi* 295
- Lechenschaft* 300
- legat* (org.) 33; (ded.) 258, 416
- legitimizem* 345, 431, 464
- Lehensleute* 295
- Leib-eigenschaft* 79, 384; -geding 229; -steuer 318
- Leihe* 71 sl.
- lestvica*, fevdna hierarhična 75
- leta*, sirotinjska 81, 384
- Leute* 79, 179
- lex (leges)* Baiuvar(i)orum 44; barbarorum 42; originis 42; Romana Raet. Cur. 37; Romanae 36; Utinensis 37
- libel* 336, 348
- Liber Papiensis* 43; -bri feudorum 44
- liberga* 509
- Lieferung* 509
- lihva* 245
- likof* 236, 493 sl.
- likvidacija* kmečkih dolgov 490
- limes, limitaneus* 37, 40
- list, uradni* 460
- ljudje, dobri* 88
- loci credibiles* 236
- locatio* 83; l. conductio 421
- ločitev* Cerkve od drž. 432; (delitev) oblasti 437; sodstva od uprave 371, 380 sl., 442, 511, 513
- magistrat* 380, 443, 453, 463
- maire* 371
- Maierhof* 282
- majer* 492
- majorat, fideik.* 334
- maksima, dokazna* 273; gl. načelo, pravilo
- malefic* 398 sl.
- mancipi-j, -um* 41, 79, 101, 180
- mandat, imperat.* 336
- manifestum* 201
- manjšine* 474 sl.
- Mann* 79
- mans-io* 96; -us 75
- manufakture* 280 sl.
- manus* 124, 256
- marka* 46
- Markt* 153
- marof* 347
- maršal, deželni* 327
- maščevanje* 240, 250, 262 sl.
- matri-arhat* 258; -monium clandestinum 253, 414; publicum 253
- meča, nauk o dveh m.* 129
- medoladje* 130, 194
- meja* 62; -š 354
- menica* 176, 484, 518
- menjav-a* 160, 236; -ka 260, 524
- mera* 286
- mercatum* 153
- merija* 379
- mesta* 140, 146, 164, 313, 326, 343, 345, 347, 356, 440; deželnoknežja 155, 311; glavna 156; komunalna 148; materinska 169; pohčerjena 169; obdavčenje m. 319; statutarne 166, gl. tudi občine; m. uprava 246; verodostojna (= kraji) 236; zastopstvo 328
- meščan, -stvo* 161 sl., 165, 453; dedni 158
- mezda* gl. delovno pr.; akord 300, 389
- mezzadria* 183, 296
- miles, militi* 122 sl., 186, 204, 326

- ministerial* 44, 122 sl., 133, 136, 186 sl., 200, 204 sl., 252, 326
ministrstvo 372, 441; konferenčno 371
mir, deželni 132, 263, 266 sl.; sejemski 152 sl.; večni 132; -*obanje* sporov 168; -*ovnina* 316
missus 46, 112
mitni-ca, -*na* 130, 132, 168, 173, 203, 208, 310, 323, 345
Mittelding 317
mojster, cehov. 298; gorski 208; kletarski 357 sl., rudni 191; vkupljen 391
monogamija 250, 252
monopol 482 sl., cehov. 306; mest. 172; trgov. 153, 305; zakupn. 306
montes pietatis 171, 246
Morgengabe 255
mortgage 240 sl.
municipij 33, 462, 472
Muntleute 179
mutacija 160, 165
Münzer 208
- nabitek* 323
nabor 379
načelnik, sreski 472 sl.
načelo, osebno 34, 42, 88, 92; pridobljenih pravic 92; v postopku 273, 518; pismenosti 404 sl., 409; v kazen. post. 401 sl., 518, 520; zemljiškoknjižna 412 sl.
nadoblast 50, 102 sl., 137
nadžkof(ija) 114 sl., 270, 382
najdba 232
najem 226; -*ništvo* 210 sl., 284, 313, 346, 367
naklada, nova 318
naložitev 314
namestni-k, -*štvo* 331, 338 sl., 341, 443, 446 sl.
napotilo, pravno 89, 217, 360
napoved, davčna 314 sl.
narok 271 sl.; kontum. 407, gl. dan
naseljevanje v vinogradih gl. osebenjstvo 355
nasledstvo po salskem zak. 105
nastopnik 257
Nationalrat 477
nedoletnik 357
nedotakljivost stanovanja 436
nemešnjak 183
nespoboda, osebna 77, 80, 284; plem. 123 sl.; ženitna 124, 284; *nespobodnjak*, -*štvo* 59, 61, 69, 77 sl., 95 sl., 101, 114, 117, 121, 156, 162, 179, 252; agrarni 122 sl.; naseljeni 122; pridvorni 59 sl., 78, 189; vojaško-upravni 122 sl.
nespojnost 79
nevoljnik, -*štvo* 79, 284, 384
nexus subditelae 384
- norma*, jurisdikcijska 374, 515, 518
notar, -*iat* 170, 236, 520, 522
novačenje 367, 376
novac 46; konvencijski 369, 484; *novčar* 338
Numerus Tergestinus 37
Nummerierungsabschnitte 377
nummus sanguinis 274
nupturienti 253
Nutz und Gewere 227, 232
- občan* 452
obči državljanski zakonik 394, 415, 419 sl., (prevodi) 508
občina 148, 377, 379, 429, 448 sl., 463, 473, 475; glavna 380, 449; katastrska 377, 380, 413, 447 sl., 450 sl.; kon-skripcijska 377; krajevna 450, 451; mestna 473; meščanov 157; naziv 449; okrajna 448; okrožna 448; ozemlje 451; podeželska 440; politična 449; prvotna (horda) 31; statutarne 448, 453 sl., 456 sl., 461, 473 sl.; upravna 449; volitve 455
Oberrichter 449
obeti 261 sl.
obgradje 166, 213, 271
obhod 232, 238
običaji, trgovski 176, ženitni 251, 524
oblast, centralna 365; deželnoknežja 192 sl., 202; disciplinska 191; grofov-ska 131; knežja 63; kraljev(sk)a 46, 88, 193; krvnosodna 212, 263, 274; patrimonialna 70 sl., 290, 293, 315, 332, 377, 449; sodn(išk)a 135, 196, 198, 436; vojna, vojaška 131, 135, 196, 198, 211; *oblasti* (organi) 466, 471; *oblastva* okrajna 513; okrožna 447
obličnost 93, 235
obligacija 234, 421
obljuba 236
Obmann 407
obmilje 172, 303
oborožitev, deželna 320; funtna 315
obramba, deželna 211
obresti 169, 240, 245 sl., 318, 322
obrt, podeželska 172, 390; pravo 390; vrste 391, 479 sl.
obstajij 242
obveza 240
obveznost ceste 173; vojaška 209, 433, 494
očetovstvo, ugotovitev 519
očevina 71, 217, 261, 418
odbor, cestni 472; deželni 444 sl., 452; municipijski 462; občinski 452; stanovski 325, 328 sl., 363, 375, 388, 392; upravni 443
oddelek, notranjeavstrijski 341; števni 377
oderuštvo 484, 490

- odgov-arjalec* 406; -ornost 406; kolektivna 262, 265; prodajalčeva 510, prim. evikcija; reprezentančna 265
odhodnina 494
odkupovanje pridelkov 386
odobritev 316 sl., 327
odposlanca, kraljeva gl. missus
odprav-nina, -ščina 260, 357, 417, 489, 497
odrek maščevanju 264
odškodnina 357, 400 sl.
odvetnik, -stvo (srednjev.) 74, 116, 124 sl., 139, 179, 204, 208, 273, 292, 311 sl., 361, 409, (zastop.) 522 (prim. prokurator); podložniški 375, 387; *odvetščina* 116, 125, 234
odveza, zemljiška 434 sl., 449 sl., 485 sl., 492
odvzem svobode 203, 436
ofer 492
oficij 134
ogra-da 295; -ditev 231; -ja odprta 401
ohišnica 96
oklici 414
okraj 216, 377 sl., 447 sl., 462, 472 sl.; naborni 377 sl.; rudn. 481; sodni 378, 448; upravni 448; volilni 441, 455 sl.
okrožje 376, 447 sl., 475, 477
okupacija 231
onus probandi 272
opasilo 152, 155
operacije, agrarne 487
oporoka 258, 416 sl., 510
oproda 122 sl., 133, 326
ordal 93, 272
organi, centralni 336, 337, 362, 371; posameznik 347
ornadigo 44
orožništvo 435
oseb-a, fizična, pravna 247 sl., 263; zaščitena 263; -enjek 290 sl., 355 sl., 492
oskrbnik, deželni 206
osvobojenec 124
ostetar 293, 296
otrok 248 sl.; delo 495 sl.; nezakonski 254, 290, 415, 506

pacifikacija, bruška 344
pagus 46, 107
pandektisti 353
panovec 227
paremija 90
pariteta 432
parlament 207, 331, 475 (gl. predstavnistvo); -o della Schiavonia 334; -arizem 437
partikularizem 86, 88 sl., 119, 128 sl., 172, 193, 306, 310, 355, 393, 397, 410, 418 sl., 426
patent 392; febr. 444; podložn. 387; podl. kazn. 388; robotni 386; tolerančni 382

patidenk 157 sl., 163 sl.
pater familias, *patria potestas* 248
patriarh 44, 114 sl., 128, 139, 207, 216, 250, 253, 263, 270, 273, 330, 382
patri-ciat, -cij 148 sl., 158
patrimon-ij 70, 193, 311; -ializacija 84 sl., 102 sl., 110, 114, 185, 306; -ialna država 102; -ialnost 128, 355
pečatenje 236
pensiones (Sclavorum) 98, 112
peregrini 35
penj (pegno) 244
perpetuacija 347
Pfaffensteuer 312
Pfand, essendes 241; -schafter 3. Pf. 320; -schillingherrschaft 324
Pfarre 114
Pfleger des Landes 206
pig-noratio 274; -nus 244
pis-ar 236, 337; mestni 161, 233; zakotni 387; -arna dvorna 340 sl., 362, 371 sl.; stanovska 329; -mo, čezdajansko, izročilno 508; zaščitno 407; ženitovanjsko 255
placetum regium 382, 394
placitum 66, 87, 205; Christianitatis 116; provinciale 204; rižanski 112
planine 228, 414
plebejec 148 sl.
plebiscit (kor.) 476 sl.
plebs 114
plem-ič, -stvo 85; deželno 86, 143, 192, 195, 201, (voj. dolž.) 203; mestno 148 sl.; nesvobodno 122, 258; nižje, osvoboditev 186 sl.; slovensko 100
plovba, svobodna 365
poddelegat 376
podjet-je, osebno 281; prim. družba; -ništvo državno 306
podlož-nik, -ništvo 69, 78 sl., 99, 143, 161, 165, 179, 183, 186 sl., 218, 230, 387, 450, 490; cerkveni 296; dedovanje 417; dominikalni 384; gorski 354; komorni 300; obdavčenje 315 sl.; omiljeno 384; razbito 377; rustikalni 384; večkratno 296; -nost 354; desetinska 295 sl.; osebna 292, 347; stvarn(opravn)a 384
pod-občina 377, 380, 449; -prefekt 475; -(d)družnik 79, 291; -žup(an) 140, 219, 380
poglavar, rodb. 248; sreski 472
pogodba, dednodačna 420; delovna 237, 245, 491 (gl. delovno pr.); delovršna 237; družbena 238; kolektivna 498, 504; mezdna 69; neomejena ženitna 256; skupinska 300; trgovinska 483; železna 510
pohod 210, 312
pojezda 26, 29, 61, 64, 81 sl., 181, 232, 286, 386
poklon 46, 61, 64, 81, 385; dedni 136, 203, 335, 345

- pokora* 263
pokrajina gl. provinca
pokrik 264, 266, 271, 273
polagaj 97, 121
pol-grunt 488; -huba 180
policija 211 sl., 304, 435, 511
polspobod-a, -njak 41, 44 sl., 62, 78 sl., 101
pomilostitev 402
pomirje 158, 161, 165, 166, 168, 207, 213, 216
pomoč 265; -nik (obrt) 298
ponaredba 266
pooblaščenec strank 408
popis prebivalstva 367
poplemenitenje 296
poravnava 263, 348, 499, 517
poro-k, -štvo(vanje) 240 sl., 245, 264; menično 484; osebno 241
poroka 250 sl.; cerkv. 253; prisiljena 254; na roke 254, 284; skrivna 253
porota 272, 520 sl.
posel (posli) 162, 165, 238, 298 sl., 501 sl.; graščinski 291; terminski 483
posest 226; mirna 227, 232; odstop 254; ogradna 182, 329 (gl. gosp.); teritorialna 193 (gl. gosp.); tožba 275, 518
posilstvo 266, 268
poso-dba 237; -jilo 237, 245, 322; -jilnice gl. hranilnice
postabe, mirovne; mogunška 132
postopek, arestni 168, 244; artikularni 405; bagatelni 517; civilni 404, 460, 514, 517 sl.; dokazni 171; izvršilni 176, 358 (gl. izvršba); kazenski 397, 460, 514; komisijski 344; konkurzni 519; mandatni 517; menični 518; nesporni 520; opominjevalni 517; pismeni 270, 346; posestni 518; rabokupni 518; razglas za mrtvega 519; sodni, splošno 201, 352, 393; sumarni 517; upravno-kaz. 403; o zakonski zvezi 517; zapuščinski 519
posvojitev 416
pošterovec 390
potestat 149 sl., 443, 475
potók 262
poverjenik 469 sl.
pozakonitev 416
požigalsčina 316
požup 219, gl. podžupan
praedium 97
praefecti praetorio 33
prafara 114
pravda (dajatev, organ) 25 sl., 61, 64, 81 sl., 87 sl., 90, 185, 190, 192, 207, 221, 233, 245, 288, 333, 355 sl., 419, 459; deželna 205 sl., 329, 363, 407; dvorna 275, 329, 337, 363, 407; gorska 185, 355 sl., 403 sl., 409 sl.; gozdna 82, 97, 121, 136, 211; izredna 158; krvn(od-sodn)a 213, 399; mala 81, 185; mestna 158; stara 332; tujska 176; urbarska 287; vaška 219, 360; županska 63, 212, 217, 361
pravdništvo, državno 520 sl.
pravica 25; do upora (odpora) 203; državljanske 436; gozdna 295; pašna 228 (gl. služnosti); prve noči 284; skladiščna 303; strešne kapi 189; stvarna 226, 231, 234; volilna gl. volitve; zastavna 240, gl. zastava
pravilo, dokazno 273, 518, 520 sl.
pravniki 337, 346, 351 sl., 523
pravo 25 (nekaj specifičnih pojmov): cerkveno 248, 253, 312, 352, 507 (gl. kanonsko), pravosl. 508; cesarsko 410; dedno zlasti 250, 257, 416 sl., 504; deželno 89, 221, 223, 349, 418 sl.; dvorno 88 sl., 141 sl.; dispozitivno 224; historično 365, 420; javno 84; kanonsko 234, 267, 400, 404, 420 (gl. cerkveno); krajevno 89, 141; ljudsko 35, 524; ministerialsko 141, 221; naravno 420; obče 89, 352, 403, 410 sl., 420 sl.; običajno 89 sl., 348, 355, 393, 508; pogodbeno 90 sl.; privilegijsko 167, 202, 221, 348; rimsko 34, 223 sl., 234, 253, 260 sl., 337, 350, 401 sl., 420 sl.; statutarno 89, 149; tujcev 167, 176; versko 343, gl. patent; vulgarno 37; zasebno 84; ženitno gl. zveza zak.
pravobranilstvo, drž. 521
praznik 190
prebeg podložnikov 162
precaria gl. prekarij
predkup 239
pred-sednik, -sedstvo, deželni 446; -stavništvo 437 sl.; -stojnik, deželni 446; -stojništvo, občin. 463; okrajno 463
prefekt(ura) 33, 103 sl., 107, 475
pregovor, pravni 90
preiskava 213 sl., 520
prejemnik, glavni 329, 338
prekarij 71, (vrste) 229 sl.
preklic 507
prekrški 379, 399, 403, 511 sl.
prelati 204, 326; obdavč. 319
prema, pravna 90
premirje 240, 263; božje 263
premislec 407
premoženje, komorno 206, 207 sl., 210, 311 sl., 344 sl., 349, 363, 374
pre-pis 290; -prodaja 305; -sedmovanje 273
prestolonasledstvo 105
prestopki 403, 511 sl., 521
prešustvo(vanje) 254, 270
pretium pudicitiae (virginitatis) 255
pretura 476
prevedba (kmetij) 285, 384 sl.
prevencija 267
prevozništvo 391, 483
prezentacija 114

preživitev 508 sl., 519, 524
priča 44, 236, 272 sl., 407, 409; slovenske 117; uhane 116, 233
prijatelji 250
priklenjenost na grudo gl. glebae
prikrivanje 265
prilastitev 231
primščina 82, 181, 285, 385 sl., 508
princeps officii 34
pripad, povratni 385
pripod 271
priposestevanje 226, 232, 357, 413, 421
priljubljenost 209, 313
prisedni-k, -*stvo* 170, 333, 355, 401, 407 sl.; ljudsko 360 sl., 398; nezapriseženi 167; župansko 88, 219, 398
prisega 25, 93, 236, 272, 332; očiščevalna 272; trojna 275; *prisežni* pomočnik 271 sl., 275, 400, 405
pristav 27, 379
pristava 282, 384
pristojnost sodišč 514; kavzalna 515
pritožba 402, 405 sl., gl. priziv
privilegij 89, 90; cehov. 336; deželni (ministerialski, plemiški, stanovski) 136, 142, 200 sl., 284, 311; maius, minus 132, 194; de non appellando (evocando) 194; privativni 306, 366, 388
privod 271
priziv 519, 521, gl. pritožba
priznanje 273, 400 sl.
prodaja 241, 356, 357
prokura-tor 331, 351, 405 sl., 408, 522; komorni 521; -*tura* finančna 521
proletar-ec, -*iat* 69, 162, 166, 178, 192, 280, 290; -*izacija* kmeta 495
proporcionalnost 457
propozicija 327
propretor 33
proprius 122, 128, 179, 182, 187
prostost, davčna 310, 311
protest, menični 484, 522
provinca 33, 135, 372, 374 sl., 475
publikacija, deželnozborska 327
pustošenje 264 sl.
pustote, pušče 178, 232

rabin 415
rabokup 226, 421, 518
računovod-ja 363; -*stvo* dež. 329
radiciranje obveznosti 180
razbojništvo 266
razdel kmetije 260; -*itev* zemlje 120
razlastitev 507; kmetov 297
razporoka 117
razredi volilni 440 sl., 454, 479
razsod-išče, -*ništvo* 91, 348; borzno 483; delovno 498 sl.
razveza 250
recepција 41, 213, 239, 244, 258 sl., 275, 279 sl., 284, 337 sl., 346, 348 sl., 350 sl., 383, 401, 404, 409 sl., 420 sl.

reces 321, 327, 346; decenalni 370; -*sum* imperii 199
Recht 64, 81; gemeines 89
red, cerkveni 352; defenzijski 336; deželni 304, 438; dež. volilni 438, 440, 443; za deželska sod. 274, 398; državni 304; za dvorno službo 336; intestatni dedni 418; hišni 204; konkurzni 409; malefični lj. 397; novčni 308; občinski (volilni) 452; obrtni 435; za ograjna sodišča 407; policijski 304, 356, 416; poselski 501; poslovnih 497; prokuratorski 408; rudniški 198, 282, 300; sod. 409; sodni lj. 406; splošni sodni 409; varuški 416; viničarski 493; židovski 171, 243
Redner 408
reforma, agrarna 489 sl.; -*acija* dežel. ročina 176, 269; urbarja 285
regal 130 sl., 194, 198, 310; -*ia* maiora, minora 131; novčni 144; rudniški 280; židovski 169
regiment (*Regierung*) 338 sl., 362, 407
register, trgovinski 481
regulacija, davč., urbar. 370, 387
Reichs-gau 477; -*gericht* 515; -*rat* 438 sl.; -*tag* 434, 437
reisen 312
reja 416, 524
rek, pravni 90
rekrut 367
rektifikacija 370, 386
rekurz 519
remanenca 207, 311
renta, imenjska 313 sl.; starostna 296; večna 416; zemljiška 82, 96
repar na hubo 318
reprezentanca 327, 437; in komora 374
reskript 384
resolucija 348 sl.
retrakt 165, 239, 250, 256, 271, 343, 356
revizija 519, 521
Richter 87, *rihtar* 377, 379 sl., 449
Rips-Rapsrecht 510
rob 26; -*ota* 26, 75; -*otnina* 81, 286
ročini, deželni 136, 201 sl.
rod 26, 250; -*bina* 54, 248, 250
rojenjak 79, 384
rojstvo, izpodbijanje zak. 506, 519
roka 124, 164, 240, 256; mrtva 229
rota 25, 272
rovaš 191, 245, 300; glasovalni 212, 274; volilni 219
roža 487
rubež 241, 274, 358
rusticus 79
Rücksass 79
Rüst-pferd 209; -*ung* 209

saja 83, 121, 180; prosta 180, 182, 285, 384 sl.

- samo-pomoč 274, 419; -stan 382; -uprava 87, 191, 333, 429 sl., 462; agrarna 330; deželna 446, 470; mestna 150; nižja 447; okrajna 472; soseska 217 sl.; vaška 217 sl.
- sanguinolentus denarius* 274
- sankcija, pragm. 365, 435; zakonod. 441, 445, 462, 466
- satnik 26
- Sä(u)mer 172
- Schatzsteuer 311
- Schermbrief 407
- Schöffe 87, 134
- Schranne 205
- Schreinpfund 241
- sejem, cerkv. 152; družinski 238; letni 153; mestni 175; podeželski 174; tedenski 153
- sekcija 379
- senat 147, 467
- senzal 483
- servus 41, 61, 77, 79, 101; casatus 79
- servitu-s = služnost; -tes iuris germ. 231
- shod 468 gl. zborovanje
- Siedelpennig 180
- silobran 262, 399
- sindik 379
- sinoda, reformna 253
- sirnica 178
- sirota 248, 263
- skabin 87
- skesnina 510
- sklad, premoženjski 256; -nica, bratovska 302, 500, 501
- sklep 406 sl., 519
- sklic 209
- skrbništvo 416
- skup-nost, gorska 354; zaščita -i 262; -ščina 331, 347, (gmajna) 120, 218; (meščanov) 157, 159 sl.; oblastna 471; (parlam.) 466 sl.; gl. konstituenta
- skutnik 416
- služnost 351, 414; regulacija 486 sl.
- societas 281; fratrum 177
- sod, preki 402; -ba 28, 274, 406, 519; božja 272, 273, 400, 405; kontumačna 406, 409; obča 90, 359; -in 87, 134, 151; -iti 28; -stvo, -nik, -išče 28, 86 sl., 135, 151, 155, 158, 252, 311, 441 sl.; apela-cijsko 373, 476, 513; cerkveno 266, 270, 274, 400, 405, 432, 435; civilno 189; delegirano za podl. zadeve 375; de-žele 138; deželno 374, 381, 514; de-želnoglavarsko 362 sl., 374, 387; de-želsko 135, 167, 182 sl., 196 sl., 205 sl., 211 sl., 217 sl., 266, 270, 287, 290, 333, 349, 361, 363, 377, 378, 380 sl., 398 sl., 437; državno 436, knežje 203, drž. zborna 441, 515, drž. s. za zaščito države 516; duhovsko 266; dvorno 338; imunitetno 113; kasacijsko 514; kavzalno 274; kazensko 212, 400 sl.; komorno 339; koseško 294; krajevno 378; krvno 161, 198, 213, 259, 266, 274, 363, 401, instrukcije 402; ljudsko 360 sl.; menično 391; mestno 159, 163, 167, 363 in deželno 375, 513; mirovno 379; nepristransko 361; nižje 86, 136, 189, 213, 217, 400 sl.; obrtno 498, 517; ograj-no 205 sl., 212, 221, 247, 352, 362, 363, 374, 407 sl.; okrajno 412, 514 sl., okraj. zborna 412; okrožno 476, 514; patri-arhovo 270; patrimonialno 113 sl., 142, 178, 188, 203, 212 sl., 260, 270, 290, 360 sl., 378 sl., 398, 404; plemiško 203; porotno 520 sl.; posameznik 87, 409; posebno 476; preiskovalno 521; pri-sedniško 219, 288; rudniško 191, 274, 282, 363, 409, 517; sejensko 152, 167; trgovinsko 391, 409, 514, 517; upor-niško 331; upravno 516; ureditev 514 sl.; vaško 217, 219, 360; vicedom-sko 208, 363; višje 86, 131, 136, 188, 211, 329; viš. deželno 373, 461, 515; viš. deželsko 205 sl.; vrhovno 341, 513; zborna 513 sl., 518; židovsko 167, 170; župansko 214, 320
- soglasje 234 gl. konsenz
- sogornik 354 sl., 492
- solast-nik, -nina, -ništvo 239, 247, 256, 260, 481, 487
- solicitator 408, 522
- soobčan 452
- sorodstvo 250
- soseska 54, 56, 99, 107, 120, 135, 217 sl., 231, 238, 331, 333, 353 sl., 380, 386, 448 sl., 487 sl.
- sousdélégué 376
- Span, Spänung 407
- spol 247
- spolovina 183, 260, 296
- spor, mezdni 301, posestni 363
- spodobnost, fevdna 122 sl.; oporočna 418
- sprav-a 250, 264, 402; -nina 263
- sprem-stvo 122, 250; -ščina 323, 336
- sredstvenina 317 sl.
- srenja 218, 247, 332, 449
- srez 472 (= okraj)
- Staats-gerichtshof 441, 515; -rat 438
- Stadt- u. Landrecht 513
- stan 324; -ovi, deželni 192, 197 sl., 204, 279, 305, 324, 343, 349, 366, 370, 375, 437; državni 199
- stanje, izjemno 436
- star-ešina 26, 53, 57, 265; -ost 247
- Statthalter 443, 446
- status provinciales 192 = stanovi
- statut(i) 149, 166, 182, 243, 246; borzni 483; deželni 444; in fav. princ. 132; kolizijski 92; mancipiorum 124; ob-činski 453, 474 gl. občine
- staobarnica 175, 238

- stavke* 499 sl.
Stände 324
steber, sramotilni 404
steura, *Steuer* 310 sl.
Stift 83; *freie* 121; *-tag* 180
stigmatizacija 268, 403
Stockurbar 186
Stol sedmorice B 515; vojvod. 138
stotnije 46
Störer 172
Strafen, *peinl.*, *bürgerl.* 400 sl.
stranke, politične 430
Straßenzwang 173
stražarina 311
strelci 183
stvari, opuščene 232
suženj, *-stoo* 26, 69, 77, 79, 223, 226, 248; *klasično* 23, 30, 40, 59, 69, 248; *prodaja* 238
subdelegacija 376
subdi-tela, *-tus* 78 sl., 179 gl. *nexus*
suveren(ost) 73, 198; *ljudska* 462
suzeren 73
svatba 252
svedok 236, 272
svět, *banski* 472; *desetorice* 147; *državni* 371, 435, 438, 477, 516; *dvorni* 339 sl.; *dvorni vojni* 340 sl., 371; *konferenčni* 371; *mali* 147, 150; *mestni* 33, 158, 347, 351, 406, 443; *modrih* 150; *narodni* 464, 479; *notranji* 159 sl., 347; *občinski* 453; *tajni* 340 sl., 362; *veliki* 147 sl., 150; *začasni vojni* 339; *zunanji* 160 sl., 347; *-niki*, *deželni* 208; *vojni* 339
svoboda, *obrotna* 479; *osebna* 77; *verska* 382, 432; *odkup* 124
svobod-in(stvo) 64, 80, 99, 101, 121, 122 sl., 179, 182, 252; *-nik* 80, 293 sl., 296 sl., 399, 412; *-njak (-njaštvo)* 61, 64, 78, 80, 84, 95 sl., 98, 100 sl., 114, 117, 123 sl., 148 sl., 165, 179, 226, 294; *visoki* 119

šefon 134
šenkunga 236
škof(ija) 37, 115, 129, 330
šolstvo 382, 476, 478; *centr. šola* 396
špedicija 483
šranga 251
štibra 310
štira 172, 299
štiridesetniki, *kriminalni* 147
študij, *pravni* 394, 523
švajga 178

tabor 210
Tag 272
Taiding 87, 89
talion 268
talstvo *porokov* 242
tarifa, *carinska* 393

tatvina 266, 268
telo, *volilno* 455
teloneum 130
teorija, *patrimonialna* 84; *sile* 51
teritor-ij, (*deželsko*)*sodni* 135 sl.; *mestni* 140, 182; *gl. gospodstvo*; *-ializacija* (*dezele*) 193
terjatev, *priglasitev* 233
testament 416
testes per aures tracti 44
tisk 435, 461, 476, 521
tla-ka, *-čan* 75, 79, 81 sl., 282, 286, 386; *beraška* 292; *javna* 46; *oprostitve* 295; *svobodnjaška* 26
Todsatzung 240
tortura 213, 400 sl., 520
topornišтво 172
tožil-ec, *uporniški* 331; *-stvo*, *državno* 520 sl.
traditio 233
travarina 82, 97, 228
trg 153, 163; *-ovec* 480 (*prim. družbe*); *-ovina (-ovanje)*, *kmečka* 168, 172 sl., 303 sl.; *tranzitna* 303; *omejitve* 173; *tržišče*, *mestno* 175
trializem 464
tribunal 375, 379, 476
tribut 60
Truck-sistem 300, 390, 497
tujec 166, 174 sl.
tunginus 46

uboj 262 sl., 266
udinjanje 238
ugrabitev 250 sl., 266, 270
umobolnost, *odgovornost* 399
umor 266
Ungehorsamstrafe 520
uni-fikacija *prava* 426 sl.; *-ja*, *personalna*, *realna* 199, 334; *-persitas civium* 157
univerza 470, 523
Unter-sass 79, 291; *-tan* 78 sl.; *-tanschaft* 78; *-tänigkeit* 78
upnik, *zahtevajoči* 408; *zastavni* 241
uprav-a 86 sl., 441 sl.; *banska* 472; *deželna* 156; *kameralna davčna* 375; *lokalna* 332; *notranja* 471; *pokrajinska* 471; *-itelj*, *deželni* 206, 329, 362; *-nik*, *deželni* 329, 362 sl.
urad 134; *bankalni* 365, 374; *dvorni polic. in cenzurni* 372; *eksponirani* (*namestništva*) 446; *fiskalni* 321; *občinski* 453; *okrajni* 448, 513; *okrožni* 376; *poravnalni* 517; *revirni* 481, 501; *vrhovni pravosodni* 371; *-nik* 337, 346
urbar 185, 286, 413; *priročni* 186; *reformirani* 186, 287; *temeljni* 186; *-nik* 320; *Urbars-leut*, *-steuer* 320
urbs 153
Urfehde 264
Urt(ei)l 406

- Uskoki* 40, 93, 418
uslužbenci, državni 504
ustava 429 sl.; deželna 198, 202, 438, 442 sl.; gibka 436; krajinska 102, 140; marčna 434 oktroirana 429, 434 sl., 467; programi 431 sl.; septembrska 467; vidovd. 466; zgodnja stanovska 192
ustoličevanje 57, 109, 136 sl.
utrakvizem 478
utrđitev obveze 238, 240
uvoz 305
uzakonitev 350
uzance 176
uži-tek, dosmrtni 259; -vanje 71
Über-land 295; -tretungen 511
- vabilo* 271, 404
vajenec 298, 496
varuh, *varuštvo* 305, 323, 357, 416, 419; svet 507
vastatio 264
vazal, -stvo 47, 73, 80, 124, 187, 205, 209, 295
vdor v hišo 266
vdov-a 247, 250, 256, 259, 263; -ec 261
vectigal 130
veča 27, 58, 63, 87 sl., 90, 108, 113, 147 sl., 157, 167, 191 sl., 218, 221, 233, 245, 264, 271, 331, 355 sl., 404 sl., 436, 459; deželna 195, 204 sl., 221, 325; deželskosodna 212, 332; dvorna 204 sl., 325, 329, 337, 407; gorska 185, 355; knežja 135, 334; koseška 109, 136 sl.; kvačna 361; mestna 163; pokrajinska 361; rižanska 112; volilna 59, 137, 333
veleposest 440 sl., 454, 489
veljava, kranjska 308, 345, 369
veno 250
Verbrechen, *Vergehen* 511 sl.
Verfalls-, *Verkaufspfand* 241
Verordnete 328
vera (premirje) 263
vešča 266, 400 sl.
vezanost na grudo 42, 383 gl. glebae
vice-comes 140; -dom(inus) 151, 156, 197, 206, 207 sl., 213, 236, 287, 311, 319 sl., 334, 347, 358, 363 sl., 373 sl., 407 sl.; -dominaria 236
Viertel 211
vifgage 240
viječe, narodno 464, 469
vikar 33
vinicar 491, 493
vinograd (vrste) 183 sl.; gorskopravni 292, 492; -nik 354
virilist 199, 326, 438, 445, 447, 452, 453 sl.
vitez, *viteštvo* 122, 204, 326; dvoščitni 122
vlada 340 sl., 362 sl.; deželna 374, 375, 444, 446, 452, 470, 477; kmečka 331; narodna 469 sl.; notranjeavstrijska 407; okrožna 447
vlad-ar 85; -ika 26
Vlah 40
ložek v družbo 281, 480; zemlj. knj. 412 sl.
Vogt(ei-gebühr) 116
vojska 313, 367, 433; črna 209, 316; deželna 209; knežja 209; poklicna 324
vojvod-a 26, 102, 107, 112, 128, 136 sl.; -ina 107, 192
vol, umrlinski 81, 180
volilo 258, 416
volitve 58, 109, 160, 331, 433, 441, 453 sl. (vrste), 462, 463, 465 sl., 467, 475; deželnozb. 443, 444; državnozb. 440; občin. 450, 473; *volilni* možje 457; *volilnost* vladarja 106
vpoklic 116 sl.
vražda 263
vulgarizacija rim. prava 36
Weichbild 89, 141
Weis-tum 89; -ung 406
Werbbezirkskommissariat 377
Wergeld 263
Widerlage 256
Wüstung 264
- zadeve*, civ. in kaz. 86; kaz. (vrste) 265 sl., 363; kvaziskupne 433; skupne (avstro-ogr.) 433, 439; ženitne 270
zadolž-itev 385; -nice 406
zadruga 28, 54, 250
zadržki, zakonski 414
zajem 71, 121, 181, 226; dedni 181; gorskopravni 353 sl.; individualni 229; kmečki 82 sl., 180, 285, 410; mestni (meščanski) 163; podložni(ški) 82, 164; svobodni 123 (gl. zakup)
zaklad, verski 382; -ničar 338
zakon, deželni 471; sudni ljudem 117; gl. zveza, zakonska; -odaja 86 sl., 90, 131, 348 sl., 392 sl., 437 sl.
zakrižanje 358
zakup 69, 72 sl., 83, 226, 228; dedni 110, 230, 420; 10. den. podvrženih hiš 165; doživlj. 181, 230, 285; enoletni 180; kratkoročni 296; libelarični 384; na 2, 3 glave 181, 285; nesvobodnjaški 180; po gorskem pravu 184, 410; gozdnem pravu 285; kupnem pravu 385, 410; meščanskem pravu 165 sl., 184, 232, 357; podložniški 230; svobodni 80, 384; -nina 81, 311, 486 (gl. *zajem*)
zalotitev 273
zamož 252
Zapfenmass 318
zaplemba 231

- zapor 240, 264, 388, 403; pri upniku 242
 zaprise-ga strank 409; -ženec 158 sl.
 zapustnik, zapuščina 257, 417, 510
 zaroka 253
 zaslišanje prič 406
 zastaranje 421
 zastav-a, -itev 169, 171, 240 sl. (vrste); 407
 zastop(stvo) občinski 450, 452, 473; okrajni 472; okrožni 447; -stvo, interesno 454, 463; kmečko 327; stanovsko 444
 zaščit-a delavca 496 sl., 502; jav. var. in reda 468, 511, 521; kmečka 490; posestna 227; -enci 168, 179
 zaupniki, delavski 498 sl.
 zavarova-nje 246; socialno 302, 500 sl., 502; (gl. skladnice); -lnice 391
 zavod 295; denarni 484
 zaženo 256
 zbirke obrazcev 353
 zbor, deželni 156, 199, 325 sl., 330, (kmečko zastopstvo) 332, 335 sl., 348, 363, 434, 439 sl., 443, 446, 452, 477; državni 199, 434 sl., 437 sl.; komitatni 140; meddeželni 335 sl.; odborni 335 sl.; okrožni 443; -nica, delavska 498; gosposka 447; poslanska 439 sl.; trgov. in obrt. 440, 445, 455, 481; -ovanja 461
 združ-ba, prepovedana 336; prosta 204; rudarska 501; -evanje 435, 496, 499 sl.; -itev, telesna 251 sl.
 zemlja, zemljišče (kmetija) 76, 97, 216; dominikalna 75, 370; kupna oziroma zakupna 180 sl., 285, 385; pravdna 292, 357; -k 76
 zgradarina 312
 Zins 81; -satzung 240
 zločin(stvo) 86, 511 sl., 521; težji 167; politični 262; gl. delikt, zadeve itd.
 zrcala, pravna 137 (švab.), 220, 353 (laikov)
 zveza, državna 371; kmečka 331; nemška 430; plemenska 30, 32, 49, 52, 136
 zveza, zakonska (ženitno pravo) 141, 250 sl., 279, 290, 414 sl., 419, 432, 435, 507, 508, 519; civilni zakon 415; skrivni zakoni 253, 414 sl., gl. ženitev
 Zulehen 210
 Zuzug 295
 žaljenje 273
 žen-a 250, 256; (-ska) 247, 258, 461, 483, 495 sl.; -itev, -itovanje 186, 236, 384
 Žid 165, 169 sl., 208, 243, 246, 267, 272, 311 sl.; izgon 314
 žirovščina 82, 97
 živina, železna 524
 žreb 245
 župa 52, 59, 95 sl., 99 sl., 112, 117, 134, 225, 227, 333, 353 sl.; svobodnjaška (svobodinska) 62, 108; velika 54, 333; -n 52 57, 60, 99, 134, 140, 192, 207, 212, 218 sl., 225, 288, 333, 377, 379, 380, 449; gorski 354; občinski 452 sl.; prisedništvo 287; sodna obl. 219; vaški 218; veliki 333, 462 (ogr.), 471 (obl.), volilnost 287, 437; -nica 99; -nija 140, 449, 462

SEZNAM SLIK

1. Knežji kamen (po M. Kosu)	12
2. Ustoličevanje karantanskega kneza (po J. Malu)	25
3. St. Gallenski rokopis švabskega zrcala (po J. Malu)	27
4. Podeljevanje fevdov na vojvodskem stolu (po Valvasorju, Die Ehre) .	31
5. Mapni zaris Zagorja (orig. v zbirki katastrskih map v Državnem arhivu Slovenije)	35
6. Mrtvaški ples; primer iz Hrastovelj (po M. Kosu)	39
7. Drevo fevdov	43
8. Nekdanja tržaška mestna hiša (Kronika)	47
9. Koprška Loža (Kronika)	53
10. Kamnite matične mestne votle mere v Piranu (Kronika)	58
11. Koprška listina 1225 (orig. v koprskem arhivu)	61
12. Prva stran ptujskega statuta 1376 (original v deželni biblioteki v Wolfenbüttelu; po fotokopiji Mestnega arhiva Ptuj)	61
13. Ljubljanska mestna hiša v 17. stoletju (Valvasor, Die Ehre)	65
14. Ljubljanski mestni svet z izročitvijo ključev sprejema nadvojvodo (Valvasor, Die Ehre)	80
15. Kralj Friderik podeljuje Ljubljančanom privilegij (Valvasor, Die Ehre)	80
16. Dve strani ljubljanske privilegijske knjige 1566 (sočasni prepis v MALj)	85
17. Henrikova listina 1320, ljubljansko sodniško žezlo in srebrni pečatnik	91
18. Ljubljanska tržna roka	91
19. Celovski ribič (po E. Künssbergu)	105
20. Iz urbarja za freisinško loško gospostvo 1291 (po M. Kosu)	111
21. Menih objokuje prevrnjene dajatve (zbirke Etnografskega muzeja) ..	115
22. Patriarhov prestol v Čedadu (po J. Grudnu)	123
23. Starejši primerek glose (MALj)	129
24. Vicedomska palača (Valvasor, Die Ehre)	133
25. Poklonitveni stol (po J. Grudnu)	138
26. Fromillerjeva upodobitev dednega poklona koroških stanov	138
27. Ljubljanski dvorec deželnih stanov (Valvasor, Topogr. Duc. Carnioliae)	145
28. Celovski lontovž v 17. stoletju (Valvasor, Topogr. Duc. Carinthiae) ..	149
29. Viteški udarec (po M. Golia)	153
30. Štajerska deželna vojska (po M. Golia)	153
31. Črni kal, vas in nad njo trdnjava (Kronika)	159
32. Trirobni volilni rovaš (zaris po primerku, ki ga je po spominu napravil leta 1953 nek vaščan v Podgorju; primerek sem oddal Etnografskemu muzeju v Ljubljani)	163
33. Prekmurski davčni rovaš (Narodop. Slov. I)	167
34. Lipa s kamni na Vrbi (Narodop. Slov. I)	175
35. Trije tipi primorskih žrebalnih rovašev (po spominu napravili razni vaščani; oddal sem jih Etnogr. muzeju v Ljubljani)	181
36. »Muše« na avstrijsko beneški meji (sliko sem posnel 1953)	186
37. Vaški mejnik (konfin) ob poti Vojsko—Rovtarjev vrh (foto B. Orel) ..	187
38. Notarski znak (signet) (orig. v arhivu franč. samostana v Ljubljani; reprod. B. Otorepec)	195
39. Zadolžnica za dolg pri dveh ljubljanskih židih 1351 (orig. v Dunajskem državnem arhivu; reprod. B. Otorepca v MALj)	201
40. Pokal »Obče deželne obveze za škodo na Kranjskem« (iz Vodiča po ljubljanskem Narodnem muzeju)	201
41. Vozniški rovaš (Etnogr. muzej)	207

42. Smrt jemlje sodniku iz rok sodno palico (Valvasor, <i>Theatrum mortis humane</i>)	215
43. Sodnik, prisedniki in pisar po Zrcalu laikov (Laienspiegel, strassburška izdaja 1527)	215
44. Različna sodniška žezla (fototeka Etnogr. muzeja)	215
45. Sv. Lenart rešuje jetnika (Fr. Stele)	225
46. Naslovna stran prve izdaje CCC 1532, tiskana v Mainzu 1534	230
47. Telesne kazni po Zrcalu laikov (kot pod 43)	230
48. Stran iz originalnega rokopisa ljubljanskega malefičnega reda 1514 (orig. v MALj)	235
49. Vislice med Gornjim gradom in Radmirjem	243
50. Škofjeloške vislice na hribu Gavžnik (po Merianovi upodobitvi Škofje Loke)	243
51. Vislice na ljubljanskem Friškovcu (po risani Valvasorjevi veduti)	243
52. Trije odlomki iz podobe Rogatca 1782 (gl. spodaj k prilogi)	249
53. Sežig vešče, iniciala iz lyonske izdaje Corpora iuris civilis	254
54. Nalog ljubljanskega mestnega sodnika za izplačilo rablja (MALj) ...	255
55. Del letaka o obglavljenju grofa Tattenbacha (po J. Grudnu)	255
56. Motiv ordala po legendi o komposteljskem romarju (fototeka Zavoda za spom. varstvo)	259
57. Slika na steklo z motivom prisežnega ordala (Narodop. Slov. I)	265
58. Žid prisega pred sodiščem na dekalog (po Zrcalu laikov)	271
59. Ljubljanska tranča v 17. stoletju (Valvasor, <i>Die Ehre</i>)	283
60. Tortura, po eni izmed starejših izdaj CCC (Frankfurt am M. 1581) ...	291
61. Stran iz obračuna za torturo 1692 (MALj)	291
62. Prisega pred sodiščem (po Zrcalu laikov)	301
63. Tortura (Zrcalo laikov)	301
64./65. Dunajski postopek torture po <i>Constitutio Crim. Theresiana</i> 1768 ..	309
66. Klada v Bitnjah na Koroškem (Valvasor, <i>Topogr. Duc. Carinthiae</i>) ...	317
67. Iniciala iz lyonske izdaje Corpora iuris civilis	317
68. Farna cerkev v Radečah pri Zidanem mostu s klado (iz farne kronike Loke pri Zidanem mostu, katere nahajališče zdaj ni znano; po fotografskem posnetku, ki ga je dal na razpolago prof. dr. J. Zontar)	325
69. »Odperta ograja« (po kazenski knjigi Abr. Saura 1590)	333
70. Razglas krvne sodbe (Zrcalo laikov)	333
71. »Sramotni kamen« v Starem trgu ob Kolpi (foto in podatki B. Orel, slika iz fototeke Etnogr. muzeja)	341
72. Trlica (Etnogr. muzej)	341
73. »Sramotni kamen«, pranger v Predgradu (foto in podatki B. Orel)	349
74. Pranger v Vačah (Valvasor, <i>Die Ehre</i>)	349
75. Pranger iz Koroške (Valvasor, <i>Topogr. Duc. Carinthiae</i>)	349
76. Pranger iz Koroške (Valvasor, <i>Topogr. Duc. Carinthiae</i>)	349
77. Sramotilna kletka v Celovcu (Valvasor, <i>Topogr. Duc. Carinthiae</i>)	357
78. Goriški mestni bobnar (po Z. Jelinčiču)	368
79. Celovski obrazec slovenske vazalske prisege (po J. Grudnu)	373
80. Plemiška diploma (MALj)	381
81. Arbor civilis, drevo krvnega sorodstva po lyonski izdaji Corpora iuris civilis	389
82. Primer glosiranega teksta Justinijanove kodifikacije po lyonskem tisku leta 1546	392
83. Služnosti (iz novejšje naklade Pegijevega spisa 1733)	395
84. Iz Beckmannovega posvetila knjige <i>Idea iuris</i> (Graz 1688)	405
85. Dve strani iz Recljevega prevoda gorskih bukev 1583 (DAS)	411
86. Zakrižanje hiš ob kugi (po Z. Jelinčiču)	417
87. Škofjeloške celovske starine (Narodop. Slov. I)	421
88. Pomočniški potni list ceha podkovačev v Slovenski Bistrici (MALj) ..	427
89. Del listine platnarskega ceha v Radljah (Etnogr. muzej)	437
90. Primerki kmečkih davčnih knjižic (MALj)	443
91. Prva stran knjige porok in razporok 1813 (MALj)	451
92. Slovenski del razglaša o ustanovitvi Ilirskih dežel 1809 (po J. Malu) ..	451
93. Matrikula pravoslavnega tečaja v Ljubljani (MALj)	457

94. Panjska končnica, datirana 1820, ki predstavlja neko podeželsko pi-sarno (Etnogr. muzej)	463
95. Civilist Tomaž Dolinar	469
96. Razglas o novem sistemu uradnih listov 1849	473
97. Kranjska meščanska garda po panjski končnici (Etnogr. muzej)	473
98. Zaključek slovenskega besedila februarskega patenta 1861 (po J. Malu)	477
99. Žene in otroci pri delu v kovačijah (po M. Verbič)	485
100. Krojaški sindikat pripravlja začetek svojega delovanja 1873 (po R. Kyovskem)	491
101. Zapisnik o prevzemu mariborske občinske uprave 1919 (po A. Vončini)	497
102. Nekaj značilnejših predpisov iz začetkov stare Jugoslavije, montaža posnetkov iz uradnih listov	503
103. Potek kupoprodaje živine na sejmu (Etnogr. muzej)	509
104. Satira na pravdarsko strast (Etnogr. muzej)	517
105. Vladimir Levec	526
106. Metod Dolenc	527
107. Janko Polec	527
108. Podoba Rogatca 1782 (zasebna last rodbine Krisper v Rogatcu) ...	Priloga

ERRATA CORRIGE

Stran	Vrstica	Prav	Namesto
77	2 od sp.	svoj	svoji
80	7 od sp.	Prva	Prvi
89	14 od sp.	živele	živela
90	18 od sp.	partikularističnih	pratikularističnih
101	5 od zg.	ti	tisti
122	20 od zg.	proizvodnjo	proizvodja
137	8 od sp.	deželno koseško	deželnokoseško
153	9 od sp.	forum	form
156	19 od zg.	mesto	mest
163	13 in 17 od sp.	meščanskem	mestnem
169	16 od sp.	so pripomogli	sta pripomogla
170	2 od sp.	večje	veje
201	pri podobi	beležko	beležnico
202	9 od zg.	zgoraj	zgodaj
203	9 od zg.	že	še
208	1 od zg.	patriarhi	partriarhi
218	17 od zg.	gmajnskem	gmanjskem
219	18 od zg.	za	na
229	15 od zg.	individualni	idividualni
241	15 od sp.	nekoliko	nekako
246	7 od zg.	pogostoma	pogostne
248	19 od zg.	pravo	pravno
250	20 od zg.	stopnjo	stopinjo
251	23 od sp.	endogamija	endomamija
264	10 od sp.	osvetljuje	osvteljuje
267	25 od sp.	stopnjevali	stopnjavali
301	pri podobi	Zrcalu	zrcalu
368	pri podobi	sveta,	sveta
377	1 od sp.	Werbbezirkskommissariat	Werkbezirkskommissariat
382	20 od sp.	patriarhat	pariarhat
494	17 od sp.	Nemčijo	Nemčija

SERGIJ VILFAN: PRAVNA ZGODOVINA SLOVENCEV

Pravna zgodovina Slovencev vodilnega slovenskega raziskovalca pravne zgodovine akademika Sergija Vilfana je pošla že pred kar lepim časom. Izdajateljica je avtorja že kmalu potem povabila, naj knjigo ponovno izda. Medtem je izšla že tudi nemška izdaja, ki je bila močno skrajšana, ker je avtor izpustil tista pojasnila, ki nemškemu bralcu ne povedo veliko, in pojasnila za nepravnike, ki jih vsebuje Matičina izdaja. Bila pa je tudi predelana glede razporeda snovi. Avtorjevo mnenje je bilo, da bi bilo treba novo izdajo knjige dopolniti in bi zato ponatis ne bil primeren. Ker je bil avtor takrat zaseden zaradi drugega dela, knjige ni mogel predelati v tolikšni meri, kot se mu je zdelo potrebno. Zato je pripravo nove izdaje odložil. Zaradi njegove velike delavnosti pa so se nove naloge kar kopičile in predelava knjige se je odmikala. Prav avtorjeve raziskave pa so obseg potrebne predelave stalno povečevale. Tako vse do svoje prezgodnje smrti ni več našel časa za predelano in dopolnjeno izdajo knjige.

Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije pa je še vedno temeljno delo slovenske pravne zgodovine. Je namreč njena zadnja sinteza, če odštejemo kratki Uvod v pravno zgodovino istega avtorja iz l. 1991, ki je bil napisan kot repetitorij za študente prvega letnika pravne fakultete. Knjiga še vedno ostaja temeljni pregled slovenske pravne zgodovine glede na vlogo države pri nastajanju prava. Prav tako še ni novih sintetičnih prikazov posameznih obdobj in problemov v slovenski pravni zgodovini. Sem sodijo nekatera uprašanja staroslovenskega prava, položaj in posebna pravna ureditev mest v zgodovini, recepcija rimskega prava in ustavnopravna zgodovina za vse obdobje.

Ob ponatisu pa je treba bralca napotiti na tista avtorjeva dela, ki podoba pravne zgodovine Slovencev spreminjajo oziroma dopolnjujejo. Obsežna avtorjeva sintetična dela iz časa po Pravni zgodovini Slovencev obravnavajo teme, ki so s stališča pravne zgodovine deloma ožje. Tu je treba omeniti predvsem dve knjigi. Leta 1980 je izšla druga knjiga Zgodovine agrarnih panog v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev, v kateri so temeljito obdelane soseske in druge podeželske skupnosti, zemljiška gospodstva, kmečko prebivalstvo po osebnem položaju, delavci v agrarnem gospodarstvu in agrarna premoženjska razmerja. Ta poglavja bolj obširno obravnavajo ustrezna poglavja iz Pravne zgodovine Slovencev in jih delno dopolnjujejo z novimi spoznanji, predvsem pa so predstavljena z več konkretnimi primeri iz zgodovine. V njih so upoštevana tudi nova spoznanja in je navedena ključna novejša literatura.

Že po avtorjevi smrti l. 1996 pa je izšla knjiga Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Ta knjiga deloma dopolnjuje zgoraj omenjeno obdelavo sosesk - vendar v tem primeru predvsem njihovo vlogo pri oblikovanju prava. Sicer pa je knjiga zamišljena kot dopolnilo Pravne zgodovine Slovencev, ker se je avtor, ko je slednjo že končal, zavedel, da v knjigi manjka del o nosilcih pravotvornosti in slovenskega prava posebej. V novi knjigi je najprej predstavil teoretična izhodišča o pravotvornosti in pravnih starosvetnostih, orisal temeljne smeri v slovenskem pravnem zgodovinopisju, predstavil tvorce prava in specifične posledice delovanja laičnih ustvarjalcev prava na Slovenskem na področju premoženjskega, družinskega in kazenskega prava, kjer je to delovanje prišlo v največji meri do izraza.

V razmerju do Pravne zgodovine Slovencev je ta knjiga prej njeno dopolnilo kot popravek. Dopolnilo največkrat tudi v tem smislu, da avtorjeve trditve v veliko večji meri osvetljuje s konkretnimi primeri iz slovenske pravne zgodovine. Je pa seveda njeno pomembno dopolnilo v tem smislu, da kaže pravotvornost Slovencev v bistveno večjem obsegu, kot se je do sedaj mislilo in pisalo.

Nesmiselno in deloma tudi nemogoče bi bilo ugotavljati, kaj vse bi avtor v novi izdaji knjige spremenil, ker bi že opravljenim raziskavam gotovo še kaj dodal. Zanesljivo bi v knjigo vnesel novejšo in bogatejšo bibliografijo, saj je, kar se bibliografije tiče, bralce svojih kasnejših del raje napotil na kasnejšo nemško izdajo svoje Pravne zgodovine oziroma na relevantne kasnejše objave. Prav tako bi v knjigo vnesel nova spoznanja tudi na tistih področjih, ki jih v svojih zgoraj navedenih sintezah ni mogel upoštevati, ker so bile zunaj njihovega koncepta, sodijo pa v pravno zgodovino.

Avtor se sicer ni prav veliko posvečal temam iz dvajsetega stoletja, vendar bi gotovo dodal najmanj korekten povzetek bistvenih državnopravnih sprememb v tem stoletju. Tu bi najbrž tudi izpustil kak zanj prav gotovo izjemen aktivistični rek kot »streli na Zaloški«. Vsekakor je Pravna zgodovina Slovencev knjiga, ki jo bo mogoče s pridom uporabiti tudi potem, ko bo izšla kaka nova sinteza slovenske pravne zgodovine.

Vladimir Simić

Sergij Vilfan
PРАВNA ZGODOVINA SLOVENCEV

Ponatis prve izdaje iz leta 1961
Spremno besedo prispeval
Vladimir Simić

Opremil
Pavle Učakar

Izdala in založila
Slovenska matica v Ljubljani
1996

Za založbo
Joža Mahnič

Tiskala
Tiskarna Jože Moškrič d. d. v Ljubljani

Izid knjige je podprlo
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

